

AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOS
INTÉZET

ÉVKÖNYVE

1942

KOLOZSVÁR

1943

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.T.

A Torma Zsófia-gyűjtemény bükki jellegű cserepei

A Torma Zsófia-gyűjteményben,¹ mely Erdély neolitikumának — szórványos leletekből álló — leggazdagabb anyagát szolgáltatta,² vannak olyan Tordosról származó edénycserepek, melyek kidolgozásukban és díszítésükben elütnek a gyűjtemény kerámiai anyagának többi részétől. Ez utóbbiak közül pedig több töredéket finoman bekarcolt vonalszalagokból álló díszítése határozottan a bükki kultúra körébe utal. Ezek képezik dolgozatom tulajdonképeni anyagát (*I. III. t.*).³ Közülük néhányat ROSKA MÁRTON már több ízben közölt (*I. t. 1—3, III. t. 1*),⁴ egyes darabokat pedig a gyűjtemény átvizsgálása során találtam (*II. t. 1—2, III. t. 2*).

¹ Roska Márton, *A Torma Zsófia-gyűjtemény*. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár, 1941. (A továbbiakban: Roska, A Torma Zs. gyűjt. E. T. I.).

² A gyűjtemény kerámiai anyaga nemcsak gazdag és változatos, de edénykészítés és a díszítések készítmódja szempontjából es rendkívül érdekes. Utóbbiak indítottak arra, hogy a gyűjtemény edénycserépanyagát Roska Márton idézett munkájának technikai szempontú kiegészítéseképpen feldolgozzam. Dolgozatom e munka első részletének tekinthető.

³ Ez úton mondok köszönetet Roska Márton professzor úrnak, aki a Torma-gyűjtemény átvizsgálását számomra lehetővé tette.

⁴ Lásd Roska Márton következő munkáit: *Az ősrégészet kézikönyve II. Az újabb kőkor*. Kolozsvár, 1927. — A 144. o.-on, 76. kép 6. sz. alatt közli a nálam III. t. 1. alatti talpaspohár töredékének rajzát. Itt a bükki kultúrával még nem hozza kapcsolatba. — *Erdély neolitikumának stratigráfiája*. Dolgozatok XII. Szeged, 1936. (A továbbiakban: Roska, Dolg. XII. Szeged.) — A 28. o.-on hivatkozik az előbbi talpaspohár töredékére, mint a bükki kultúra erdélyi hatásának képviselőjére. Ugyanitt írja le a nálam I. t. 1—3 alatti cserepeket, melyeket a 3. képen közölt. (29. o.) A négy töredék közül kettőt egy edényhez tartozónak találtam; dolgozatomban ezeket már összeragasztva közlöm. — *Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési és népvándorlási útjaihoz*. Archaeologiai Értesítő XLIX. 1936. (A továbbiakban: Roska, Arch. Ért. XLIX.) — A 72. o.-on hivatkozás a talpas poharra és a négy edénycserép leírása; utóbbiak leltári száma a szövegben nyilván nyomdahiabaként V. 928—31 (V. 9628—31 helyett). — *A Torma Zs. gyűjt. E. T. I.* — A 41. o.-on a négy cserép leírása és képe (32. kép); ugyanitt említi a talpas poharat is. melynek rajzát a XCVI. t. 3. sz. alatt közli.

Ezeknek a cserepeknek a bükki kerámiai anyaggal való összevetését technikai alapon, elsősorban a díszítés elkészítésének módja alapján kísérlem meg. Ezért először a bükki kultúra törzsterületéről származó cserepeken végzett megfigyeléseim eredményét közlöm. Ezzel két célt igyekszem szolgálni: vizsgálataim eredményének a a fenti tordosi cserepekre való rávetítésével a kapcsolatok és rokonság megállapítása, továbbá az egész bükki kultúra edénművességének kérdéséhez néhány adat közlése.

*

A bükki kultúra a neolitikori szalagdíszes kerámia spirálmeanderes ágának nyugatról Magyarországra bevándorolt, helyi csoportja,⁵ amely itt — elsősorban a Bükk-hegység vidékén — forma és díszítőízlés szempontjából sajátos és egyéni jellegű kerámiát fejlesztett ki, melynek emlékei barlangokból és telepekről kerülnek elő. E magasfejlettségű kerámia kialakulásában kétségtelenül nagy szerep jutott többek között a bükki nép rendelkezésére álló finom agyagfajtának, a terra rossának.⁶

A bükki kultúra agyagedényeire alakjukon⁷ kívül igen jellemzőek a rajtuk alkalmazott különböző bemélyítések, melyek közül elsőrendű — csaknem kizárólagos — szerepük a keskenyonalú árkolásoknak van.⁸ Ezek elsősorban több párhuzamos vonalból álló, tovafutó, vagy megszakadó spirál-, ill. ivvonalas zeg-zugszalagokból, továbbá más elrendezésű vonalcsoportokból, a díszeket lezáró, vagy elválasztó vonalakból stb. állanak.⁹

A bükki nép művészi alkotókészsége nemcsak az edényformákban, a díszítés elrendezésében, hanem azoknak nagy leleményességről és gyakorlatról tanuskodó készítményében is megvilágoskodik.

A díszítések készítésének minden részletre kiterjedő megfigyelése egyelőre lehetetlen, mert ma még kevés olyan ép, vagy összeállítható edény áll rendelkezésre, melyen a munka teljes menete könnyen megfigyelhető volna. Kevés azonkívül a szer-

⁵ Tompa Ferenc, *A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon*. Archaeologia Hungarica. V—VI. 1929. — 11. o.

⁶ E kérdéssel részletesen foglalkozik Csalogovits József *Földrajzi tényezők hatása Magyarország neolithikus kultúráinak kialakulására és elterjedésére* c. dolgozatában. Archaeologiai Értesítő. XLIV. 1930. — 35—44. o. (A továbbiakban: Csalogovits, Arch. Ért. XLIV.)

⁷ Tompa, *i. m.* 7. kép. (65. o.)

⁸ A festett kerámiával ez alkalommal nem foglalkozom.

⁹ Minthogy Tompa, *i. m.* 24—34. o.-on a díszítőminták részletes leírását adja s azt tábláin gazdag képanyaggal illusztrálja, feleslegesnek tartom azok bővebb ismertetését.

számanyag is és így a használt szerszámok kiválasztása, illetőleg egyesek alakjának rekonstruálása nehézségekbe ütközik. Épen ezért dolgozatomban néhány megfigyelésem közlésével a kérdés kibontakozását szeretném elősegíteni.¹⁰

Az árkokat hegyes szerszámmal karcolták be.¹¹ A szerszám karcolásra használt vége egyhegyű, vagy két-háromfogú (ritkán négyfogú) fésűszerű volt.¹²

Az egyhegyű szerszámmal bekarcolt vonalszalagok árkolásainak egymásközötti távolsága az elkészítés módjánál fogva természetesen szabálytalan s a szalagok egyes árkai mindig távolabb esnek egymástól, mint a többfogúakkal készítették.¹³ Az árkolások mélysége és szélessége sem egyenletes (IV. t. 10; V. t. 2. 4; VII. t. 2, 4; VIII. t. 3).¹⁴

¹⁰ Vizsgálataimat a Magyar Nemzeti Múzeumban és a Borsod-Miskolci Múzeumban végeztem. A M. N. M.-ban a következő lelőhelyekről származó cserepeket vizsgáltam meg: Bodrogekővárja, Aggteleki-, Búdöspesti-, Herman Ottó-barlang, Borsod, Sátoraljaújhely. — A B. M. M.-ban: Aggteleki-, Búdöspesti-, Herman Ottó-barlang, Borsod, Devecser, Sajókeresztúr, Mályinka, Puszkaporos, Csengőbarlang, Sajókazinc, Sajóecseg, Görömböly. -Tapolca, Háromkúti barlang, Csengőbarlang-Szendró. Itt köszönöm meg Gallus Sándor múz. ör (Budapest) és Leszih Andor múz. igazgató úr (Miskolc) támogatását, akik a két múzeum anyagát készségesen rendelkezésemre bocsájtották.

¹¹ A karcolt árkok mélysége átlag 0.4—0.7 mm. között váltakozik.

¹² Mivel a díszítéstechnikai megfigyelések terén még csak a kezdő lépések történtek meg, a bükki cserepekkel és kultúrával foglalkozó szakirodalomban erre vonatkozólag csak helyenkint találtam néhány soros megjegyzést: Mihalik József, *A bodrogekővárjai neolitikus telep.* Archaeologiai Közlemények XX. 1897. 23—29. o. A többiekhez viszonyítva részletes, de csak helyenkint helytálló megfigyelések. — Visegrádi János, *A sátoraljaújhelyi őstelep.* Archaeologiai Értesítő XXXII. 1912. 250. o. — L. Domokos und L. Franz, *Zur Bükkerkultur.* Wiener Prähistorische Zeitschrift. 1925. 89. o. — Hoernes-Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa.* III. Auflage. Wien, 1925. 781. o. — Tompa, i. m. 28. o. — A nyugati rokon spirálmeander kerámia díszítésének elkészítését tárgyaló dolgozatokhoz hiányosan felszerelt szakkönyvtáraink miatt nem juthattam hozzá. Az a néhány dolgozat, amelyet módomban volt megismerni, nem a fenti értelemben tárgyalja az edények díszítését, hanem csupán az ornamentika alakulását követi. (Pl. A. G. Wilke két dolgozata: *Beziehungen der West- und Mitteldeutschen zur Donauländischen Spiral-Mäanderkeramik.* Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. XXXV. 249—269. o. — *Zur Entstehung der Spiraldékoration.* Zeitschrift für Ethnologie. XXXVIII. 1—33. o.)

¹³ A szalagok vonalainak egymásközötti távolsága 1—4 mm. között váltakozik.

¹⁴ Minthogy az alábbiakban nem adatközlés a célom, hanem a díszítésmód elemzése, néhány táblán (IV—VI.) az edénycserepeknek csak azt a részét közlöm, amelyre ebből a szempontból szükség van. A cserepek nagy része Tompa i. m. tábláin megtalálható: IV. t.: 1 = Tompa XI. t. 3, 2 = VIII. t. 10, 3 = XII. t. 14, 4 = XXXII. t. 21, 5 = X. t. 19,

A többfogú szerszámmal — gondosan — készített szalagok könnyen felismerhetők arról, hogy vonalközeik szabályosak, az egyes árkok közel esnek egymáshoz s az árkok szélessége és mélysége nagyjából egyenletes (*IV. t. 1; V. t. 1, 3, 7; VI. t. 2, 3, 7; VII. t. 1, 3; VIII. t. 1a—b*).¹⁵

A legszebb és legszabályosabb vonalrendszereket a kétfogú szerszámmal készített díszítések között találtam (*IV. t. 1; V. t. 3*)¹⁶ A háromfogúval készítetteknél a kivitelben már bizonyos hanyatlás figyelhető meg (*V. t. 7; VI. t. 3*),¹⁷ bár gondos munka itt is előfordul (*V. t. 1*).¹⁸ Négyfogú szerszámmal bekarcolt vonalcsoportokat sok száz cserép között csak néhányon találtam, használata tehát nem mondható általánosan elterjedtnek (*V. t. 6, 8; VI. t. 7*).¹⁹

Bármilyen sok árkolásból áll a szabályos vonalközü szalag, azt két-, ill. háromfogú (esetleg négyfogú) szerszámmal készítették. Találtam pl. 41 vonalból álló szalagot is, melyet kétfogú szerszámmal csináltak (*V. t. 3*).

A vonalközi szabályosságot — vagyis a párhuzamosságot — a szerszám fogainak számát meghaladó árkolásokból álló szalagok készítésekor úgy érték el, hogy a szerszám egyik fogát mindig a már bekarcolt utolsó árokban húzták végig. Kétfogú szerszám használatakor tehát mindig csak egy (*1. kép 1, 1a*), háromfogúnál pedig két új árok keletkezett (*1. kép 2, 2a*). E készítési mód eredménye az is, hogy pl. a háromfogú szerszám használata

6 = IX. t. 2, 7 = IV. t. 20, 8 = VIII. t. 7, 9 = VIII. t. 18, 10 = III. t. 17, — V. t.: 1, Tompa nem közli, 2 = XXIX. t. 17, 3 = III. t. 2, 4, Tompa nem közli, 5 = IV. t. 11, 6 = IX. t. 26, 7 = VIII. t. 19, 8 = V. t. 22. — VI. t.: 1 = XXIX. t. 2, 2 = III. t. 2, 3 = VIII. t. 7, 4 = V. t. 29, 5 = XXXI. t. 11. 6, Gallus S. későbbi ásatásából való, 7 = XI. t. 9, 8, Gallus ásatásából való — VII. t.: 1, Tompa nem közli, mert később került a múzeumba (lh.Tokaj), 2 = XXIX. t. 22, 3, Gallus ásatásából való, 4, Tompa nem közli. — VIII. t.: 1 a—b = XIV. t. 5, 2 a = XV. t. 32, 3, Gallus ásatásából való. — Gallus Sándornak őszinte hálával köszönöm, hogy aggteleki ásatásából származó és még közöletlen leleteket szíves volt feldolgozásra átengedni.

¹⁵ A kétfogú szerszámok fogköze 0.75—3 mm. között váltakozik: leggyakoribb az 1.25—1.75 közötti. A háromfogú két szélső foga közötti távolság 1.75—4 mm. közöt ingadozik; leggyakoribb a 2.25—2.75 mm. közötti. A háromfogúak fogköze tehát aránylag sűrűbb, mint a kétfogúaké. A méréseknél mindig a karcolás legmélyebb pontját vettem alapul, tehát a foghegyek egymásközötti távolságát.

¹⁶ Tompa, *i. m.* X. t. 2; XI. t. 4; XIV. t. 1; XVII. t. 12.

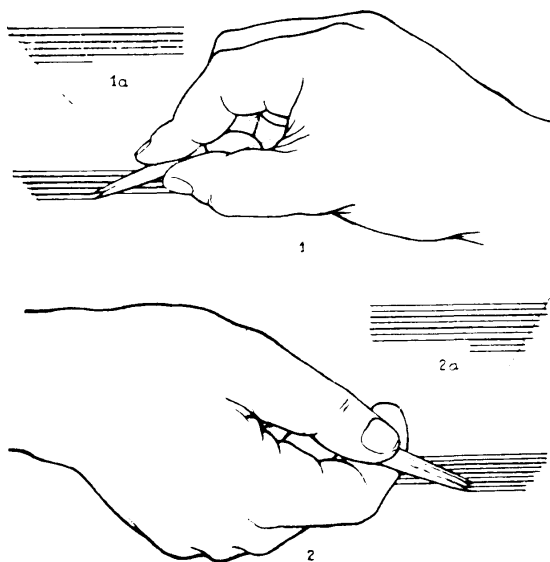
¹⁷ Tompa *i. m.* III. t. 6; IV. t. 6, 8, 23; VIII. t. 3. 5; X. t. 11; XIV. t. 2; XVII. t. 1; XX. t. 9, 11 stb.

¹⁸ Tompa *i. m.* III. t. 7; XIII. t. 10 stb.

¹⁹ Tompa, *i. m.* VIII. t. 11.

esetén gyakran minden harmadik árok kissé mélyebb, vagy szélesebb lett (*V. t. 1*). Ez azonban nem minden esetben figyelhető meg könnyen. A kétfogú szerszámmal készített szalagoknak csak a két külső árka térhet el mélységben, vagy szélességben a többiekétől, mivel a belső árkok mindegyikében kétszer húzták végig a szerszámot.

Arra, hogy a most leírtakon kívül milyen tényezőknek kell közrejátszaniok, hogy a szalagok árcai mindenütt párhuzamosak legyenek, a továbbiakban még vissza fogok térni.

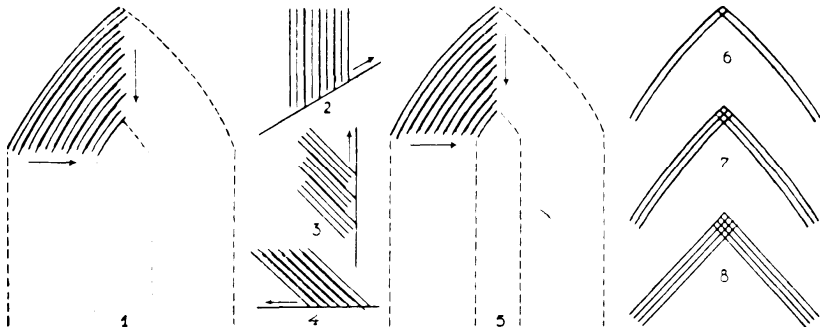
1. kép.

Legkönnyebben megállapítható a használt szerszám fogainak száma ott, ahol a bekarcolt szalagok szögben törnek meg, ill. találkoznak (pl. zeg-zugszalagokon), vagy ahol azokat irányukra ferde vonal zárja le. Ilyen esetekben a találkozás, vagy a záróvonal mentén a három (és négy) fogúval készített szalagok két-árkonként (ill. háromárkonként) lépcsőzetesen megtörnek (*IV t. 7—b; V. t. 7; VI. 7; 2. kép 1—3*; az utóbbiakon a könnyebb áttekintés miatt a szalagoknak csak egy-egy részletét mutatom be, melyen a munka egyes mozzanatait erősebben kihangsúlyoztam. A nyilak a munka menetét jelölik.)²⁰ Ez a lépcsőzetesség a kétfogúval készített szalagokon nem figyelhető meg, mivel a szalag a találkozás mentén árkonként csökken, tehát egyenlete-

²⁰ Tompa, *i. m.* IV. t. 23; V. t. 8; VIII. t. 10; IX. t. 34; XI. t. 1; XIV. t. 2; XVII. t. 1 stb.

sen fogy (IV. t. 1; V. t. 3). A ferde vonalhoz itt ugyanis úgy igazodtak, hogy mindig csak az új árkot készítő szerszám fog érjen a vonalig; így a már bekarcolt árokban haladó fog nem ment abban végig (2. kép 4–5).²¹ Ezt az árkot azonban a második útja alkalmával kissé jobban kimélyítette, vagy kiszélesítette s így az árkolás belső felületén kimutatható, hogy a szerszám foga második alkalommal meddig haladt benne (VI t. 2; ez az V. t. 3. bekeretezett részének kétszeresre nagyított képe. A megfelelő részeket pontokkal kötöttem össze).

A szögben megtörő szalagokon más módon is megfigyelhető a használt szerszám fogszáma. Ha ugyanis a szalag töréscsúcsában a szerszám külső fogával karcolt árok összeérnek, a belső fogakkal készített metszik egymást. Kétfogú szerszám hasz-

2. kép.

nálatakor egy-egy, háromfogúnál két-két, négyfogúnál három-három árok keresztezi egymást (IV. t. 1, 6; V. t. 6–7; VII. t. 1–3; VIII. t. 1a–b; 2. 6–8.).

A hanyagabban készített szalagokon — s ez a gyakoribb — sokkal könnyebb a szerszám fogszámának megállapítása. Ilyen esetekben ugyanis, mivel nem ragaszkodtak szigorúan az árok egymásközötti távolságának szabályosságához, a már bekarcolt árokban haladó szerszámfog sokszor jobbra, vagy balra kifutott abból, úgyhogy ilyenkor a karcolt vonalak helyenként metszik egymást. A metszéspontok után könnyű felismerni a szerszám fogainak számát (IV. t. 6–7; V. t. 7; VI. t. 3).²² Más esetben nem húzták még egyszer végig a szerszám egyik fogát a már bekarcolt utolsó árokban, hanem közben — a szerszám fog-

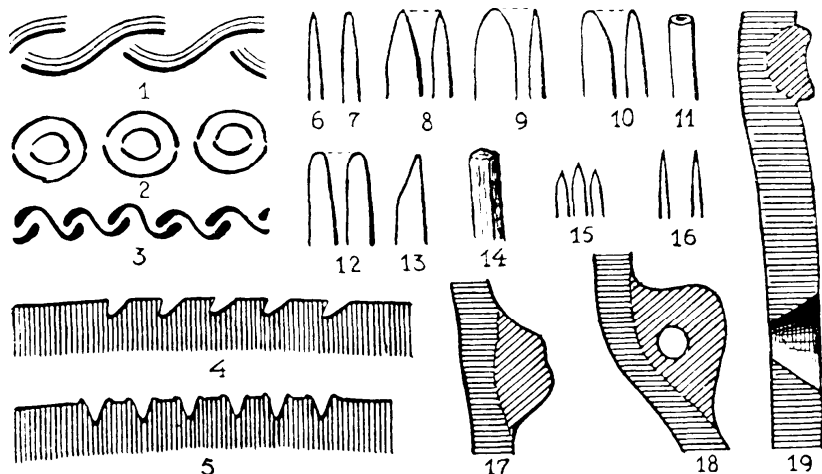
²¹ Tompa, *i. m.* II. t. 12; X. t. 2; XI. t. 4; XIV. t. 1 stb.

²² Tompa, *i. m.* VIII. t. 3; X. t. 9 stb.

távolságával nagyjából egyező — sávokat hagytak ki, amelyek természetesen hol keskenyebbek, hol szélesebbek. Az így készített szalagokon az egymással párhuzamosan futó árkok mutatják a szerszám fogszámát (IV. t. 4; VII. t. 3; VIII. 1a—b; mindhárom darabon a szalagokat kétfogú szerszámmal készítették).

A most tárgyalt megfigyelések segítségével a legkisebb díszített edénytöredéken is megállapítható az, hogy a karcolt árkokat hányfogú szerszámmal csinálták.

Gyakoriak ugyanazon az edényen az egyhegyű és többfogú szerszámmal készített árkolások. Ilyen esetben az egyhegyűvel

3. kép.

legtöbbször a díszítéseket elválasztó, ill. záró, vagy az edényfelületet felosztó vonalakat csinálták (IV. t. 1, 9; V. T. 7; VI. t. 3).²³

A többfogú szerszámok között olyan is van, amelyeknek egyik foga hosszabb vagy rövidebb a többinél, tehát azoknál mélyebb, vagy sekélyebb karcolást ad (IV. t. 2; az árkokat szabálytalan fogközű, háromfogú szerszámmal karcolták be, melynek egyik külső foga volt rövidebb).

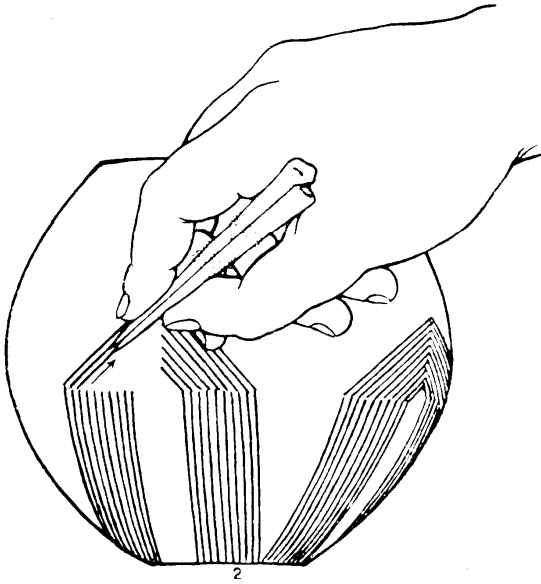
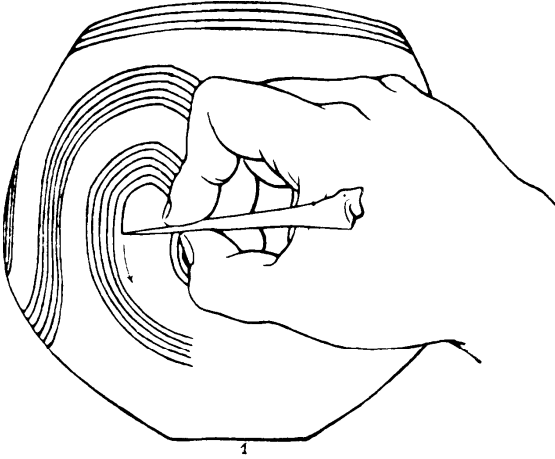
Előfordul az is, hogy a többfogú szerszámmal készített rövid, megszakadó árkok közül valamelyiket utólag egyhegyűvel erősebben bekarcolták (IV. t. 7; 3. kép 1).

²³ Tompa, *i. m.* IV. t. 5, 6, 9; V. t. 1, 12; VI. t. 12, 17; XIII. t. 16; XIV. t. 2; XVIII. t. 1, 3; XIX. t. 5; XX. t. 9 stb.

Az árkolások vizsgálatából az alábbiakra is következtethetünk :

a) Valamennyi szerszámot munka közben az edény felületére nem merőlegesen, hanem kissé ferdén tartották.

4. kép.

b) Az egyhegyű szerszám tengelye a készülő árok irányára keresztben állott, tehát azt munka közben oldalirányban tolták (4. kép 1). Az így készült árkok ferdén mélyednek az edény falába, tehát egyik oldaluk meredekebb (3. kép 4, erősen felnagyított metszet), amellet nem egyenletes mélységűek és szélességűek.

c) A többfogú szerszám tengelye viszont a készülő árkok irányával egyezett, tehát a foghegyek a mozgás irányára keresztben állottak. Ezt a szerszámot húzták munka közben (4. kép 2). Az árkok egyenletesebben mélyednek az edényfalba (3. kép 5); mélységük és szélességük is nagyjából egyenletes.

Amennyivel könnyebb és gyorsabb többfogú szerszámmal a kevésbé görbülő és töréseket mutató szalagok elkészítése, annyi- val nehezebb az erősen görbülő díszek előállítására. Ez az oka annak, hogy a többfogú szerszám használatakor a görbülő és ívelt szalagok bizonyos mértékben merevebbekké válnak és elszögletesednek. Többfogúval bekarcolt erősen görbülő szalagok csak a legritkább esetben fordulnak elő (VIII. t. 1a—b).²⁴ A spirál- szalagokat— akár főmotivumok (VII. t. 2; VIII. t. 3),²⁵ akár az edény pereme alatti záródíszek,²⁶ vagy szétdarabolt, felület- kitöltő minták (VI. t. 1; VII. t. 4)²⁷ — csaknem kizárólag egyhegyű szerszámmal csinálták, még akkor is, ha egyébként az edény többi díszítését többfogú szerszámmal karcolták be.²⁸ Legfeljebb elfajult spirálszármazékok készítésére használtak többfogú szer- számot; ezek azonban éppen e készítési mód folytán elszöglete- sedtek (VII. t. 3 felső részén; természetes nagyságú kiterített rajzát a 7. kép mutatja).²⁹ Az ívszalagok inkább kedveztek a fé- sűs szerszámnak. Itt is megfigyelhető azonban, hogy az egy- hegyű szerszámmal bekarcolt ívszalagok többnyire félkörös,³⁰ vagy alig megtörő lezáródását (5. kép 1—2)³¹ elszögletesedett csücsivforma váltja fel (5. kép 3—4).³²

A perem alatti záródíszek közül a spirálison kívül még a kör³³ és koncentrikus kettőskör mintát (VI. t. 4)³⁴ is mindig egy- hegyű szerszámmal készítették. A többi záródíszek elkészítése többfogú szerszámmal sem ütközött nehézségbe s így előállítá- sakra egyhegyű mellett azt is használták; pl. az ú. n. „futó kutya” minta (IV. t. 7),³⁵ hullámvonal,³⁶ zeg-zugdíz³⁷ stb. elké-

²⁴ Tompa, *i. m.* IX. t. 32.

²⁵ Tompa, *i. m.* XXIV. t. 1.

²⁶ Tompa, *i. m.* IV. t. 9, 21; V. t. 14.

²⁷ Tompa, *i. m.* X. t. 3, 6; XV. t. 1; XIX. t. 2, 5.

²⁸ Tompa, *i. m.* V. t. 5; X. t. 1, 2, 8.

²⁹ Tompa, *i. m.* V. t. 12; XIV. t. 2.

³⁰ Tompa, *i. m.* II. t. 6, 10; VI. t. 1; XVII. t. 2; XIX. t. 1.

³¹ Tompa, *i. m.* III. t. 11, 13; XXIX. t. 13.

³² Tompa, *i. m.* III. t. 7; V. t. 8; VII. t. 24; XVII. t. 1, 10; XXX. t. 6.

³³ Tompa, *i. m.* V. t. 25; V. t. 2.

³⁴ Tompa, *i. m.* V. t. 27.

³⁵ Tompa, *i. m.* IV. t. 23, 25; V. t. 21.

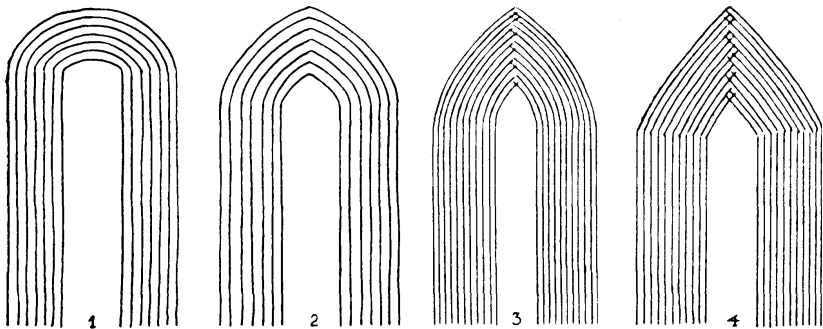
³⁶ Tompa, *i. m.* VIII. t. 1, 4, 9, 11.

³⁷ Tompa, *i. m.* VIII. t. 5, 16, 17.

szítésére. Körülfutó spirális-záródísz kialakítását kísérelték meg négyfogú szerszámmal az *V. t. 8-on*. Ha ezt összehasonlítjuk az egyhegyűvel készített ugyanilyen rendeltetésű spirálisokkal, láthatjuk, milyen hatalmas méretű, otromba és szögletes azokhoz viszonyítva.³⁸

Rácsmintát egyhegyű és többfogú szerszámmal egyaránt készítettek (*IV. t. 3, 5, 9*).

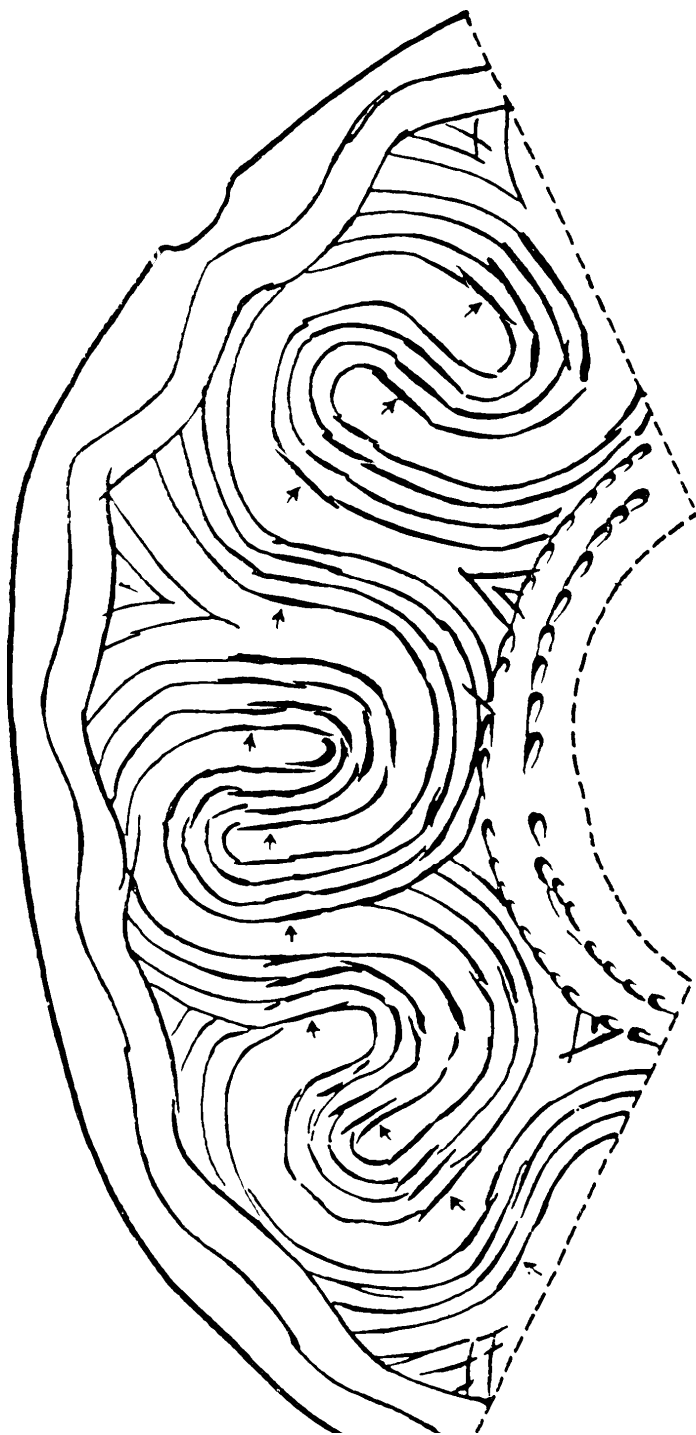
Akár egyhegyű, akár több fogú szerszámot használtak, a karcolt szalagokat részletekben, darabonként készítették. Ez a tagozódás a spirálszalagok erősen görbülő részein rövidebi), a kevésbé görbülő részein hosszabb részletekből áll (*VI. t. 1; VII. t. 2; VIII. t. 3*; jól megfigyelhető ez a *6. képen*, mely a *VII. t. 2* csésze nyilakkal jelölt részének természetes nagyságú kiterített rajza). A zeg-zug szalagokon az elkészítés egy-egy részlete a szalag egyik töréstől a másikig tart (*VII. t. 1, 3; 7. kép*, mely *VII. t. 3* töredékes csésze díszének kiterített rajza).

5. kép.

Ez a módszer igen egyszerűvé tette a munka menetét. Ha ugyanis a szalag árkaiból megszakítás nélkül hosszabb részt készítettek volna el, a szerszámtartó kezét, vagy az edényt egyszeri karcolás közben is a szalag hajlásának, vagy töréseinek megfelelően többször fordítaniok kellett volna. Így azonban egy-egy szalagrész összes árkaiknak bekarcolása után haladtak csak tovább. Az elkészítésnek ez a módja természetesen nem jelenti azt, hogy a szalagoknak mindig az egymásután következő részeit karcolták be. Pl. a négy részletben előállított zeg-zug szalagokon megfigyeltem, hogy először a két párhuzamosan álló

³⁸ A töredék képe Tompa *i. m.* *V. t. 22.* sz. alatt látható; egyhegyűvel készítettek ugyanazon a táblán is vannak (pl. 9, 16, 21).

6. kép.

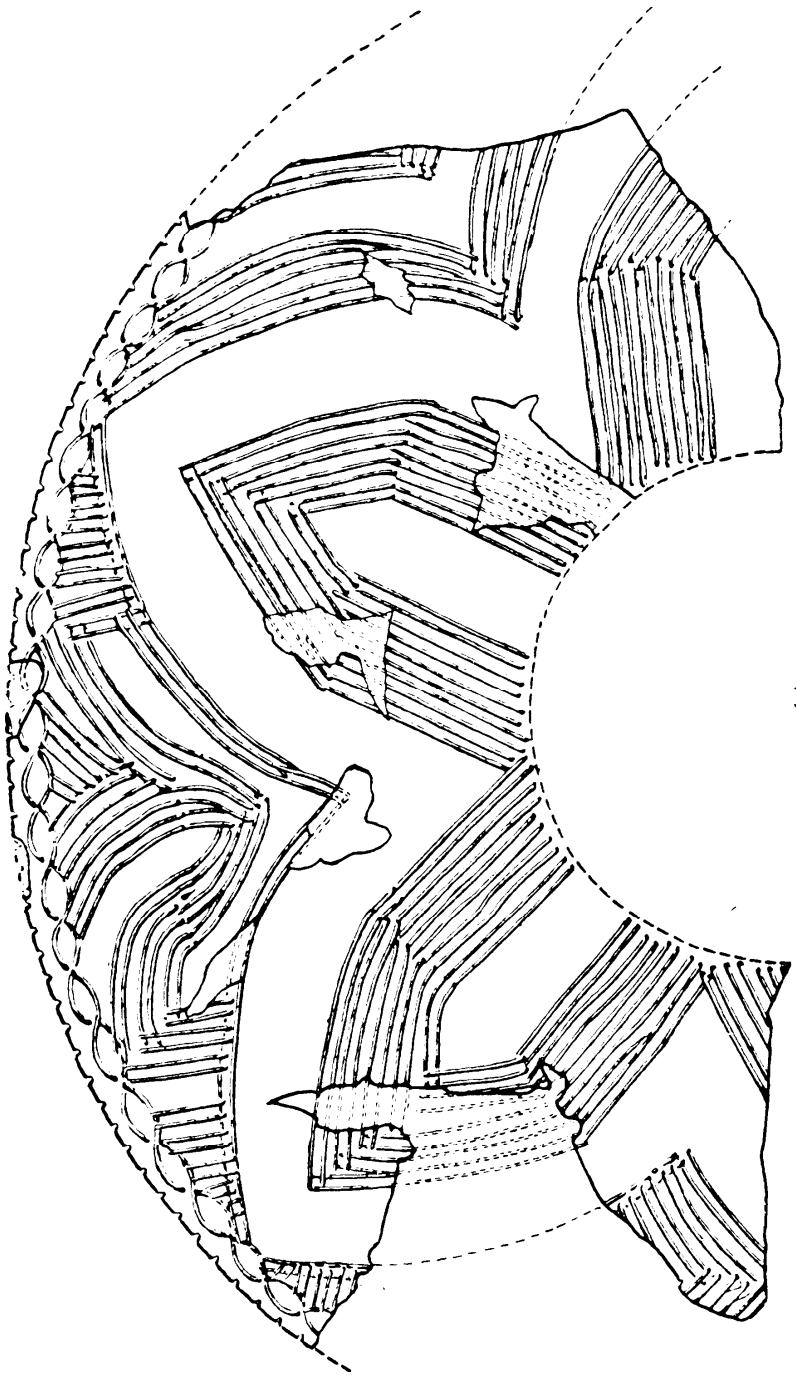
szalagrész árkait karcolták be s csak azután, szintén külön-külön a két felső zárórészt (7. kép). Az elkészítés sorrendje az egyes részletek árkaiknak találkozásánál könnyen felismerhető. Az előbb készült szalagrészek árkaiknak végét ugyanis a későbbieké metszi, vagy ha pontosan találkoznak is egymással, az új árkok végei erősebben belenyomódnak a régebbiekbe, vagy pedig összenyomják azokat (VII. t. 3; 7. kép).

Ez a részletező eljárás a többfogú szerszámot is könnyen kezelhetővé tette. Ugyanis csak törést, vagy erős hajlást nem mutató távolságokon lehetett az árkokat úgy készíteni, hogy a szerszám foghegyei a mozgás irányára mindig egyformán keresztben álljanak, tehát a szerszám egyszeri húzásával bekarcolt árkok egymással párhuzamosak legyenek. Minél több foga van a szerszámnak, annál nehezebb ennek megvalósítása. Fésűs szerszámmal készített árkolások a szalag görbülete esetén nem párhuzamosak egymással akkor, ha munka közben a szerszám tengelye nem követi a karcolás irányát. Megfigyelhetjük ezt többek között az ú. n. „szláv“ hullámvonalas díszítéseken (V. t. 9).³⁹

Ma már nem lehet eldönteni, hogy a бүкки díszítések készítői tudatosan, vagy csak szükségből használtak kevésfogú szerszámot a szalagok elkészítésére, az azonban bizonyos, hogy a szerszámok kevés foga tette lehetővé, hogy a külön-külön készített szalagrészek árkaik lehetőleg síkban találkozzanak. Ez kétfogú szerszámmal érhető el tökéletesen. Ez az egyik oka annak, hogy ezekkel készítették a legszebb szalagokat. A három (és négy) fogú szerszám használata esetén a találkozás mentén még a leggondosabb kivitel mellett is, zegzugosság figyelhető meg, ami a szalag egyöntetűsége és árkaiknak folytonosságára már zavarólag hat. Ha pedig az ilyen görbülő, vagy megtörő szalagokat készítő szerszámnak még több foga lett volna, az árkok összetalálkozását a szalagok említett helyein nem lehetett volna megvalósítani.

Az eddig leírt, bekarcolással készített árkolások mellett a бүкки edényeken igen gyakoriak a szerszám végével benyomkodott különböző elrendezésű pontok és pontsorok (IV. t. 10; V.

³⁹ Az utóbbiak készítését részletesen leírja Rud. Moschkau. *Beziehungen zwischen Form und Technik des vorgeschichtlichen, insbesondere slawischen Wellenornaments* c. dolgozatában. Mannus IX. 1917. 196—215. o. Az idevonatkozó részt lásd 205—207. o.-n, A félreértések elkerülése végett meg kell említenem, hogy Moschkau a leírásban velem ellentétben a fésű foghegyeinek síkját, tehát a fogakra keresztben álló irányt nevezi tengelynek. Ezek az elnevezések a dolog lényegén semmit sem változtatnak.

7. kép.

t. 4; VI. t. 1, 3, 4).⁴⁰ Gyakran az egymásután következő bebökődött pontok készítése közben a szerszámot nem emelték fel, hanem tovább húzták az edényen; ennek következtében a pontokat árok köti össze (IV. t. 4 középső részén, IV. t. 6 felső részén; mindkettőt kétfogú szerszámmal csinálták).⁴¹ Ez azonban nem tévesztendő össze a karcolt vonalakra utólag rábökődött pontokkal (IV. t. 10 két oldalán, V. t. 5).⁴² Az előbbihez nagyjából hasonló az az eljárás, amikor a szerszám húzásával karcolt (besímitott) árok készítése közben a szerszámot sűrűn egymásután visszanyomkodták. Ilyenkor egyenletes szélességű árok keletkezett s csak a lépcsőzetesre alakult belső felületen figyelhető meg a szerszám benyomkodásának nyoma. Ezzel az eljárással főleg nagyobb felületrészt kitöltő árokcsoportokat készítettek (VI. t. 5).⁴³ A használt szerszám mindig egyhegyű.

A bükki edények külső felületét díszítés előtt felosztották. A díszítés elrendezése mellett a szalagoknak — a már ismertett — részletekben történő elkészítése is szükségessé tette a felület felosztását, vagy a szalagok helyének előzetes kijelölését, mert különben az alkalmazott díszek helyenként eltorzultak volna.

Vannak edények, melyeken csak a díszítés szabályos elrendezése alapján következethetünk arra, hogy az edényfelületet valamilyen módon felosztották, anélkül, hogy ennek a felosztásnak észrevehető nyoma maradt volna. Azokon az edényeken, melyeken a szalagokat keretek nélkül, szabadon alkalmazták, a díszítés elrendezése alapján elsősorban a függőleges irányú tagozódást figyelhetjük meg. A felület rendszerint négy egyenlő részre oszlik (VII. t. 3; VIII. t. 3).⁴⁴ Ez a négy főrész azután esetleg további egyenlő részekre tagozódik (VIII. t. 1a—b). Az ilyen edények felületét vízszintesen nem osztották részekre, legfeljebb a perem alatt és a fenék felett találjuk meg a szokásos záródíszeket (VII. t. 3; 7. kép felső részén, VIII. t. 1a—b, 3).⁴⁵ Ha záródíszet alkalmaztak, először mindig ezt csinálták meg s csak azután a többi díszítést.

Ténylegesen felosztják és részekre tagolják az edény felületét azok a bebökődött pontsorok, egyenes vonalak, vagy kiha-

⁴⁰ Tompa, *i. m.* II. t. 6, 11; III. t. 11—13; IV. t. 22; VI. t. 5, 23; VII. t. 1, 6; XV. t. 19; XX. t. 1; XXIII. t. 3, 5 stb.

⁴¹ Tompa, *i. m.* VI. t. 2; XXXV. t. 1.

⁴² Tompa, *i. m.* V. t. 17; X. t. 15; XV. t. 1, 24; XVII. t. 12.

⁴³ Tompa, *i. m.* IX. t. 4, 13—15; XIV. t. 3; XVIII. t. 20; XXXII. t. 20.

⁴⁴ Tompa, *i. m.* XIV. t. 6; XVII. t. 10; XX. t. 2, 11; XXIX. t. 13.

⁴⁵ Tompa, *i. m.* XIV. t. 6; XX. t. 2; XXIX. t. 13.

gyott sávok, melyeket a szakirodalomban „keretek”-nek neveznek.⁴⁶ Ezek a keretek az edényfelületet már nemcsak függőlegesen, hanem legtöbbször vízszintes irányban is több helyen tagolják (VII. t. 4).⁴⁷ Azonkívül a függőlegesen szokásos négy egyenlő rész mellett már több-kevesebb szélesebb és keskenyebb részre is felbontják (VIII. t. 2a—b).⁴⁸

A spirálszalagokon csaknem kivétel nélkül megfigyelhetjük, hogy a szalag árkainak helyét az edényfelületen rövid, karcolt vonalakkal előre kijelölték (V. t. 2). Ez a jelöléssor mindig a spirális tovafutásának irányában van. Így a körülfutó spirális esetében az edény középső részén köröskörül megtaláljuk ezt az előjelölést (VII. t. 2; VIII. t. 3; 6. kép; utóbbi a VII. t. 2 kiterített rajzának egy része. A szalagok árkait előjelölő vonalakat a rajzon nyilak mutatják). Minthogy ezt az eljárást nemcsak körülfutó, hanem a keretek közé szorított, tehát felületkitöltővé vált spirálisokon is megfigyelhetjük, alkalmazását általánosnak mondhatjuk (VI. t. 1; VII. t. 4). A díszítés eltorzulása azonban még ilyen előzetes jelölés mellett is előfordul. Szemléltető példája ennek az idézett VII. t. 2. csésze díszítése a körülfutó spirálszalag folytonosságában törés figyelhető meg (a baloldali nyíl feletti részen; ugyanezt lásd még a 6. képen bemutatott kiterített rajz bal oldalán).^{48a}

Igen sok edényen a díszítés tervszerű elrendezése az edényfelületnek nemcsak előzetes beosztását jelenti, hanem azt is, hogy a kivitelezőben nem munka közben, ötletszerűen alakultak ki a díszítés egyes részletei, hanem valamennyit előre megtervezte (pl. VII. t. 1).

Az árkokat különböző keménységűre megszikkadt edényfalba karcolták be. Legtöbbször elkészítésükkor az edény fala még puha volt, amit az árkálások két oldalán kinyomódott agyag bizonyít (3. kép 5 felnagyított metszeten az árkok két oldalán a

⁴⁶ Tompa, *i. m.* 31. o. — Csalog József. *A magyarországi újkőkori agyagművesség bükki és tiszai csoportja.* Folia Archaeologica III.—IV. 1941. 8. o. (A továbbiakban: Csalog, Folia Arch. III—IV.)

⁴⁷ Tompa, *i. m.* X. t. 3, 6; XI. t. 9; XII. t. 2; XV. t. 1; XVIII. t. 1, 3—4, 13; XXIX. t. 5; XXXIII. t. 5.

⁴⁸ Tompa, *i. m.* XV. t. 5.

^{48a} L. Domokos und L. Franz, *Zur Bükkerkultur*, WPZ. 1925. 1—2. képen (86. és 87. o.) és M. Ebert, *Reallexicon der Vorgeschichte*. XIV. kötet 7. A. táblán a fenti agg-teleki csészéről készült rajzok láthatók. Ezek nem hitelesek. Az edény külső felületét ábrázoló rajzon ugyanis a spirálszalag torzulás és megszakadás nélkül folyamatosan fut körül, ezzel szemben az eredeti darabon az említett feltűnő torzulás mellett a szalag vonalai is megszakadnak rövid távolságokint.

felületből kiemelkedő részek). Ez főleg többfogú szerszámmal készített karcolt szalagokon figyelhető meg. Az egyhegyűvel készítettekben viszont a karcolások szélei gyakran kitöredeztek, agyagkinyomódás nincsen, ami azt bizonyítja, hogy az edény fala a díszítés bekarcolásakor már kemény volt (*VII. t. 2.*).

A szerszámok karcolásra használt végének alakját a bebökődött pontokról vett plasztelin lenyomatok alapján igyekeztem megállapítani. Néhálynak a képét a *VIII. t. 4—26* alatt mutatom be. A jellegzetesebb formák kétszeresre nagyított rajza a *3. képen* látható (*6—16*). Ezek szerint a szerszámok általában hegyesek voltak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden esetben egyenletesen vékonyodtak a hegyük felé. Bár ez is gyakori (*VIII. t. 4—6, 10; 3. kép 1—2*), az is előfordul, hogy a szerszám kétoldalt kissé lapos volt s csak a legvégén hegyesedett ki. Az egy mozdulattal készített, rövid, de erősen görbülő vonalak közül egynek-egynek különböző árokszélessége bizonyítja azt, hogy a karcolásokat ilyen kétoldalt lapos szerszámokkal is csinálták. Ezek készítésekor ugyanis a mereven kézben tartott szerszám végének különböző oldala mélyítette be az árkot (*pl. IV. t. 1; 3. kép 3*). Ilyen szerszámvégek képét mutatja a lenyomatok egy része (*VIII. t. 9, 14—15; 3. kép 8—10*).

Az egyhegyű szerszámok nagy része valószínűleg csontból készült és a különböző bükki lelőhelyekről származó csontszerszámok között több olyan van, melyet ezek közé sorozhatnánk. Határozott elkülönítésük azonban az áraknak és töröknek tekintett csontszerszámoktól lehetetlen, minthogy rendeltetése folytán mindhárom szerszámfajtának hegyesnek kellett lennie.⁴⁹ A bükki szerszámok között előfordul kivételesen hengeres, csőszerű (*VIII. t. 20—21; 3. kép 11*) és közönséges, szögletes fapálcika is (*VIII. t. 22; 3. kép 14*). Egészen furcsa végű szerszámok lenyomatát mutatja a *VIII. t. 19, 23*.

A többfogú szerszámok fogköztávolsága csekély volt.⁵⁰ A három- és négyfogúak alapján a fogak közötti távolság nagyjából szabályos, bár szabálytalan fogközűek is előfordulnak.

Minthogy eredeti darabok nincsenek, a szerszámok végének alakját itt is bebökődésekről vett lenyomatokon vizsgáltam meg. Sajnos, az egész megvizsgált anyagban csak két edénycserepet találtam, amelyen kétfogúval készített bebökődés van (*IV. t. 4, 6*), háromfogúra pedig csupán egy példát találtam (*IV. t. 6*). A lenyomatokon, melyek a szerszámfogaknak egyik oldalát híven

⁴⁹ Tompa, *i. m.* XXVIII. t. 1—3, 6—7.

⁵⁰ Vö. 15. jegyzetet.

visszatükrözik, a fogak hegyeseknek, sima és gömbölyödő felületűeknek látszanak és egymással párhuzamosan állanak (VIII. t. 24—26; 3. kép 15—16).

E három szerény adat elenyészően csekély arra, hogy a szerszámok alakját rekonstruálni lehessen s így inkább csak következtetésekre szorítkozhatunk. Mindenesetre nehezen képzelhető el, hogy a bükki ember kőszerszámaival ilyen sűrűn álló, amellet sima és gömbölyödő felületű fogakat egyetlen csontból ki tudott volna alakítani.⁵¹

Bár bizonyítékok hiányában ezt a lehetőséget sem vethetjük el,⁵² sokkal valószínűbbnek látszik az, hogy előre megfelelően formált egyhegyű szerszámokat, vagy fapálcikákat fogtak egymás mellé és azokat összeerősítették.⁵³ Mindenesetre, ha erre a célra fapálcikákat használtak, azoknak keményeknek kellett lenniök, mert különben használat közben fogaik gyorsan elkoptak volna.⁵⁴

Az ilyen összeállítás azt is megmagyarázná, hogy ilyen fésűszerű szerszám, amelynek létét és használatát az edénykarcolatok

⁵¹ A régészeti szakirodalomból jól ismert néhány csontfésű, mely Európában a neolit-korból pl. Meilgaardról, (Dánia), Gullrumról, (Gotland), vagy azt közvetlenül megelőző időből Erteböllerről (Dánia), maradt ránk, sokkal szélesebb fogközű és durvább, vastagabb fogú. Az első két fésű képét közli többek között Roska Márton, *Az újabb kőkor*, Kolozsvár, 1927. 120. kép 1. és 3. ábrán (196. o.), a harmadik képe Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, Wien, 1931. XXV. t. 11. sz. alatt látható (218. o.).

⁵² Gondolhatunk arra is, hogy a természet esetleg készen nyújtott ilyen fogazott szerszámokat. A korabeli állat- és növényvilág részletes ismerete hiányában e téren határozott álláspontra nem helyezkedhetünk.

⁵³ Fapálcikákból összeállított és hánccsal, rosttal, cérnával stb. összefűzött fésűk még a jelenkori természeti népeknél is megfigyelhetők. F. Winter, *Die Kämme aller Zeiten von der Steinzeit bis zur Gegenwart*. Leipzig, 1906. 60. t. 192—196. ábra, 61. t. 199, 202. ábra, 62. t. 203. ábra, 65. t. 217—221. ábra, 66. t. 223, 223—230. ábra, 67. t. 238—239. ábra, 68. t. 240, 243. ábra, 81. t. 300 ábra. — Egymás mellé erősített fapálcikákból készített fésűt a kőkorból is találunk: a svájci cölöpépítményes kultúrának az irodalomból jól ismert darabja. Képét F. Winter is hozza most idézett gyűjteményében, az I. táblán. (A vizsgálat természete feleslegessé tette, hogy az összehasonlító anyagban tényleges és szerszámnak használt fésűk között különbséget tegyek.)

⁵⁴ A pálcikáknak nem kellett egyenletesen vékonyaknak lenniök. Hegyüktől felfelé vastagodhattak (szilárdság növelése), amellet az egyhegyű szerszámok egy részéhez hasonlóan kétoldalt laposak is lehettek (összeerősítés megkönnyítése). — M. Elbert, *Realexikon der Vorgeschichte* VI. kötet, 54. tábla d—e alatt sűrűfogú fafésűk láthatók. A képek alapján is megítélhető, hogy az ezekhez hasonlóan kialakított, de a bükkieknek megfelelően csak 2—4 fogú szerszám fogai nem lettek volna elég erősek a karcolások elkészítésére.

bizonyítják, miért nem került elő egyetlen lelőhelyről sem. Ha csontokból állították össze, az összekötő anyag elpusztulása után a fogak széthullottak s mint különálló szerszámok — áruk, török stb. — kerültek napvilágra,⁵⁵ ha pedig fából készültek, az összeerősítő anyaggal együtt elpusztultak.⁵⁰

A bükki edényeken a mélyített díszek mellett felrakott, kidomborodó (plasztikus) díszek is vannak. A különböző alakú bütykök, újjhegybenyomásos lécs a finomabb edényeken aránylag ritka,⁵⁷ sokkal gyakoribb a durva edényeken (*VI. t. 8* felső részén).⁵⁸

E díszeket utólag rakták fel a kész edényekre (*3. kép 17, 19* felső részén), de annak még puha falával olyan jól összedolgozták, hogy az új felrakás határa a törésfelületben is csak nehezen állapítható meg. Ennek következtében e díszek nem válnak le az edény felületéről, mint azt pl. a tiszai, rézkori, sok bronzkori és kora-vaskori edényen megfigyelhetjük.⁵⁹

A különböző alakú füleket⁶⁰ is a fenti módon erősítették az edényekre (*3. kép 18*).

A durva edényeken különböző keresztmetszetű (kerek, ovális, szögletes) fapálcika végével készített átlukgatások, lyuksorok is gyakoriak, főleg az edény pereme alatt (*VI. t. 6*). Ugyanott félig átbökött lyukak is előfordulnak.⁶¹ Bütykösfalú edény is van (*VI. t. 6*).

⁵⁵ Ezt a feltevést látszik megerősíteni a következő megfigyelésem: A Magyar Nemzeti Múzeum bükki anyagában két olyan hegyes csontszerszámot találtam, melyeknek egyik oldalát egyenesre csiszolták (leltári számuk: Ö 64/1929. 50 és 54). Ha ezeket egyenes lapjukkal egymáshoz illesztjük és összekötözzük, a keletkezett kétfogú szerszámmal a szokásos bükki árkolásoknak megfelelőket készíthetünk. — A Borsod-Miskolci Múzeum anyagában szintén találtam két hegyes csontszerszámot, melyeket csöves csont lerepszett szilánkjából készítettek. Ha ezeket úgy fektetjük össze, hogy az egyik domború oldalával a másik homorú részébe fekdjék s összekötjük, a célnak megfelelő szerszámot nyerünk.

⁵⁶ Mint érdekességet, meg kell említenem, hogy O. Menghin *i. m.* 296.-ik o.-án azt írja, hogy a hátsóindiai neolitikori Somrong-Senkultúrában az edények karcolt díszítései elpusztult bambusz nád fésűk használatáról tanuskodnak.

⁵⁷ Tompa, *i. m.* XV. t. 11; XXIX. t. 3; XXXI. t. 10.

⁵⁸ Tompa, *i. m.* XXII. t. 2. 10, 12, 14; XXIII. t. 7; XXIX. t. 14, 20; XXXI. t. 5—6, 8, 16, 19, 23.

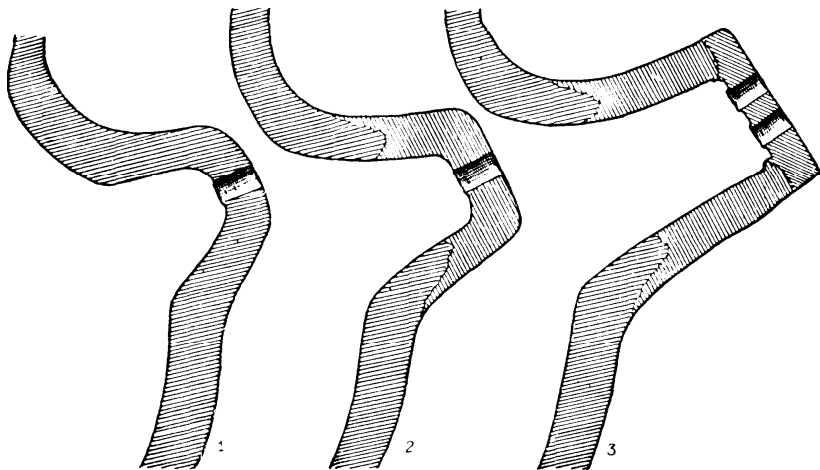
⁵⁹ Utóbbi edényeken az új felrakással készített kidomborodó díszeket ugyanis egyszerűen ráragasztották az edény falára és csak a külső felületét simították ahhoz.

⁶⁰ Tompa, *i. m.* XXIII. t. 1—6; XXIV. t. 3—4, 6, 7, 9—12, 15—16, 18—19; XXXI. t. 2, 21.

⁶¹ Tompa, *i. m.* XXII. t; XXXI. t. 5, 8, 12, 16.

Az edénycserepeken kúpalakú átfúrásokat is találunk. Ezeket valószínűleg kőfúróval fúrták (VI. t. 8; 3. kép 19 alsó részén).⁶²

A bükki kultúra jellegzetes kiöntőcsövei⁶³ elkészítésének három változatát sikerült megállapítanom. A legegyszerűbb esetben az edény falát a megfelelő helyen belülről újjal kinyomták s a keletkezett dudort kívülről a szokásos formára alakították. Az így készült kiöntőcsövek aránylag rövidek (8. kép 1). Más esetben vagy a leírt módon kialakított esőformát hosszabbítottak meg kívülről rárakott agyagréteggel, vagy pedig az edény falát belülről újjal kidöfték és azután hosszabbították meg és zárták le megfelelően formált agyaglemezzel (8. kép 2). Legfejlettebb

8. kép.

az a forma, amelynél az edényfal kidöft részével külön rámin-tázott csövet dolgoztak össze. A cső végére szintén külön agyag-lemzből kialakított zárólapot illesztettek (8. kép 3). A kiöntő-csővek végét fapálcikákkal lyukgatták át, melyek esetenként különböző átmetszetűek.

A bükki díszes edények anyaga finoman iszapolt, kidolgozá-suk rendkívül gondos, falvastagságuk egyenletes és az edények nagyságához viszonyítva igen vékony.⁶⁴ A törésfelületen majd-nem mindig megfigyelhető, hogy a belső — legtöbbször szürke,

⁶² Tompa, *i. m.* II. t. 2; V. t. 24; XIII. t. 2.

⁶³ Tompa, *i. m.* XVII. t. 15; XIX. t. 7—9; XXIV. t. 1—2, 13—14, 17; XXXII. t. 18; XXXV. 6, 11.

⁶⁴ A kisebb díszes edények falvastagsága átlag 1.5—5 mm. között változik, mely a fenék felé 4—12 mm-re emelkedik.

vagy szürkés-fekete — anyag az edényfal két széle felé elszínesedik; olyan, mintha az edényfalat kívül-belül vékony, finom agyagmázzal vonták volna be. Az edények felülete sima és gondosan fényesített. A fényesítést a karcolt díszítés elkészítése után hajtották végre. Ezt bizonyítja az, hogy az árkok két oldalán kinyomódott agyag, mely az edényfelületből kiemelkedik, mindig fényesebb, mint a mellette levő részek; azt ugyanis a fényesítő szerszám erősebben érte. Az edény falának azonban keménynek kellett lennie, mert különben az árkolások egy része fényesítés közben bekenődött volna. Általában az egész edényfelületet, néha azonban csak a karcolt szalagok között díszítetlenül hagyott nagyobb felületrészeket fényesítették.^{64a}

A leírt díszítéstechnikai megfigyelések a jövőben előkerülő edények vizsgálata során egészülhetnek ki, vagy módosulhatnak a most még bizonytalan helyeken.

Végül még az egyhegyű és többfogú szerszámok területi és időbeli megoszlására vonatkozó néhány megfigyelésemet közlöm.

A barlangokból előkerült cserepeken az egyhegyű szerszámmal bekarcolt díszítéseket láttam gyakoribbnak, bár a többfogú szerszám is csaknem mindenütt előfordul. A telepekről származó cserepeken viszont a több fogú — főleg a háromfogú — szerszám használatát láttam sokkal általánosabbnak.

TOMPA stiluskritikai felosztása szerinti бүккi I—II-ben tehát, ahol a spirál- és ívonalas zeg-zugszalag a fő díszítő minta, az árkolások elkészítésére egyhegyű és többfogú szerszámot egyaránt használtak. A többfogú szerszám különösen a бүккi II-ben jut igen nagy szerephez. A бүккi III-ban⁶⁵ viszont, ahol a ferde meander- és zeg-zugminták, tehát geometrikus díszek az uralkodók,⁶⁶ többfogú szerszám nem fordul elő.⁶⁷ Érdekes, hogy még azokon a бүккi II-be tartozó cserepeken is, melyeken a szalag-

^{64a} A most leírtak inkább az edénykészítés körébe tartoznak, éppen ezért ezekről általánosságban csak annyit említettem, amennyi a tordosi cserepek megítéléséhez feltétlenül szükséges.

⁶⁵ A бүккi III. kerámiai anyagának részletes díszítéstechnikai feldolgozását e dolgozatomban nem adom, mivel a tordosi cserepekkal ilyen kapcsolata nincsen. Azonkívül a díszítés elrendezésében és készítmódjában a tiszai kultúra edényeivel mutat legszorosabb rokonságot s így azzal való összehasonlítása hozhatna tanulságos eredményt. A tiszai kultúra óriási anyagának feldolgozása viszont meghaladja a munkám keretét.

⁶⁶ Tompa, *i. m.* XXVI. t. 1—3; XXXIV. t. 3—4, 8, 23; XXXVIII. t. 1—2 stb.

⁶⁷ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül itt Csalog József fejtegetését. Ő a бүккi III-ban s még inkább a tiszai kultúrában a megváltozott életviszonyok mellett a rendelkezésre álló silányabb agyagfajtában látja

díszek mellett geometrikus minták is előfordulnak, valamennyi díszítést mindig egyhegyű szerszámmal csinálták.⁶⁸

Ha viszont CSALOG véleményét vesszük alapul,⁶⁹ akkor azt látjuk, hogy azokon a bükki cserepeken, melyeknek díszítése textilmintás, vagy amelyekben a szalagdíszek mellett ilyen textilminták is vannak, sohasem találunk többfajú szerszámmal bekarcolt árkokat.⁷⁰

*

Szem előtt tartva a fenti megfigyelésekből leszűrt eredményeket, vizsgáljuk meg a kiválasztott tordosi cserepeket (I—III. t.).

I. t. 2. Fenéktöredék.⁷¹ Az agyag finoman iszapolt; színe az edény fal belsejében sárgásbarna, mely az edény külső és belső felületén hártványékonyságú rétegben barnásszürkére változik. Kiegyenesítése igen jó. Külső kidolgozása gondos, felülete sima. A finom fényesítés (polírozás) nyomai a töredék külső felületének díszítetlen részein és belső felületén — bár helyenként lekopott — megállapíthatók. Falvastagsága a fenéktől legtávolabb eső részen 4—4½ mm közötti, mely a fenék kerületéig egyenletesen 10 mm-re emelkedik (I. t. 2a).

Díszítése bekarcolt vonalszalagokból áll. A töredék alapján is megállapítható, hogy az edény felületét eredetileg a fenéktől kiinduló négy szalagpár tagolta. A szabályosan elrendezett függőlegesen futó szalagpárok a fenéknél szögben találkoznak.

A szalagok árkait háromfajú szerszámmal karcolták be a leírt módszer szerint. Az árkok helyenkint metszik egymást, ami azt bizonyítja, hogy készítőjük nem törekedett teljes mértékben a vonalközi szabályosság elérésére. A szerszám külső foghegyeinek egymásközötti távolsága 2.6 mm volt.⁷² A fogköztávolságok szabályosaknak mondhatók.

a díszítés elkészítésében megnyilvánuló hanyatlást s ezzel a finoman karcolt vonalokból álló szalagdísz eltűnését. (Csalogovits, Arch. Ért. XLIV. 38—41. o.) Ez teljes mértékben elfogadható a tiszai kultúra esetében, viszont a bükki III-ban az anyag minősége a legtöbb esetben nem zárta volna ki finoman karcolt minták készítését sem.

⁶⁸ Tompa, *i. m.* XV. t. 2, 13, 21, 23, stb.

⁶⁹ Csalog szerint a bükki kerámiában kétféle díszítőizlés keveredik egymással. Az egyiket az igazi szalagdíszes elemek (spirálszalag, ív-vonalas zeg-zugszalag stb.), a másikat a nem szalagdíszes tiszai eredetű textilminták képviselik (Csalog, *Folia Arch.* III—IV. 5—8. o.).

⁷⁰ Példaképpen ugyanazokat hozhatjuk fel, mint Tompának a 66. és 68. jegyzetben.

⁷¹ Leltári száma: V. 9629.

⁷² Ld. a 15. jegyzetet.

I. t. 1. Fenéktöredék.⁷³ Az agyag jól iszapolt; színe a törésfelületben szürke, mely az edényfal külső széle felé világos sárgásbarna rétegbe megy át. Belső felülete szürkésbarna. Égetése és kidolgozása nem olyan gondos, mint az előbbié. Erősen kopott felületén a fényesítés nyoma sehol sem állapítható meg. Falvastagsága is egyenetlenebb, mint az *I. t. 2*-é. A fenéktől legtávolabb eső részeken 3—5 mm között ingadozik, mely a fenék széléig kb. 10 mm-re emelkedik (*I. t. 1a*).

A díszítés elrendezése az előbbihez hasonló. Itt azonban a szögben összefutó szalagok közötti síma felületrészt egy felülről jövő minta töredéke is tagolja. A karcolt árkok helyenként agyaggal tömődtek el.

Az árkokat ezen az edényen is háromfogú szerszámmal karcolták be, az előbbihez hasonló módon. A külső foghegyek közötti távolság $2.75 \frac{m}{m}$ volt. A fogköztávolságok nem teljesen szabályosak.

I. t. 3. Fenékdarabból és hasrészből összeállított edénytöredék.⁷⁴ Az agyag minősége, égetése, külső kidolgozása és fényesítése egyezik az *I. t. 2*-ével. Az agyag színe az edényfal belsejében palaszürke, míg külső és belső felületén sötétebb szürke, barnás folttal. Falvastagsága átlag $3-4 \frac{m}{m}$, mely a fenék szélénél $10 \frac{m}{m}$ -re emelkedik (*I. t. 3a*).

A karcolt szalagok elrendezése ugyanolyan, mint az előbbieké. Ezen a darabon a fenéknél szögben összefutó szalagok közötti sávot tagoló, vagyis az egyes szalagpárokat közrefogó, felülről jövő minta töredéke két helyen is megfigyelhető. E mintának a kép bal felső részén látható töredékén a hosszában futó árkokat keresztben is átvonalkázták (rácsminta).

A karcolásra használt háromfogú szerszám két külső foghegye közötti távolság $2 \frac{m}{m}$. A fogköztávolságok szabályosak.

Ha ezt a három edénytöredéket egymással összhasonlítjuk, arra az eredményre jutunk, hogy körülbelül egyforma nagyságú, falvastagságú és azonos díszítésű edények töredékével van dolgunk.

A méretek és az edényfal hajlása alapján kikövetkeztethető alakjuk és nagyságuk (*I. t. 3a*) a bükki kultúra jellegzetes kis bombaformájú edényeinek felel meg (*VIII. t. 1a—b*).⁷⁵ A díszítés elrendezése alapján pedig határozottan megállapítható, hogy a cserepek töredékes karcolt szalagjai a bükki agyagedények

⁷³ Leltári száma: V. 9631.

⁷⁴ Leltári számuk: V. 9628 és V. 9630.

⁷⁵ Tompa, *i. m.* XIV. t. 6; XVII. t. 10; XVIII. t. 4.

egyik legkedveltebb összeállítású mintázatainak egy-egy részletét ábrázolják (*VII. t. 3; 7. kép*).⁷⁶

II. t. 1. Nagyobb edény válltöredéke.⁷⁷ *II. t. 2.* Kisebb töredék ugyanabból az edényből.⁷⁸ Az agyag minősége nem olyan jó, mint az előbbieké (likacsos szerkezetű), azonban teljesen megfelel a nagyobb bükki edényekének. Az agyag színe az edényfal belsejében világosszürke, mely a fal szélei felé mindinkább sárgásbarna árnyalatot kap. Kidolgozása elég gondos. A fényesítés nyomai az erősen kopott felület ellenére helyenként kívül-belül megállapíthatók. Falvastagsága 7—8 $\frac{m}{m}$, mely a nyak kiképzése felé 9—10 $\frac{m}{m}$ -re emelkedik, majd a nyak csonkjáig 5—6 $\frac{m}{m}$ -re csökken (*II. t. 1a, 2a*). A nagyobb töredék bal szélén, a nyakrész alatt (*b*) az edényfal kifelé hajlik (*II. t. 1b*). Az edényen itt minden valószínűség szerint a bükki kultúra jellegzetes kiöntőcsöve volt (*8. kép*).⁷⁹

Diszítése a szokásos karcolt vonalszalagokból áll. Bár a díszítés rendszerét a töredékek alapján határozottan nem állapíthatjuk meg, a nagyobb töredék alsó részén látható csúcsban összefutó s azt ívformában körülvevő szalagok alapján lényegében itt is az előbbiekkal kapcsolatban említett díszítésselrendezésre gondolhatunk.

Az eddigiekhez képest elnagyoltan készített díszítést háromfogú szerszámmal karcolták be, melynek két külső foghegye közötti távolság 4 $\frac{m}{m}$ volt. F fogköztávolságok szabályosak.

Az edényfal hajlása alapján (*II. t. 1a—b, 2a*) alakját a bükki kultúra hengeres nyakú, bombaformájú, kiöntőcsöves edényeivel azonosíthatjuk.⁸⁰

III. t. 2. Peremtöredék.⁸¹ Anyaga durva, apró kavicszemekkel kevert. Kiegyetése jó. A törésfelületben palaszürkeszínű agyag az edényfal külső széle felé barnászörös, belső széle felé sárgászörös rétegbe megy át. Kidolgozása elég durva. Külső felülete azonban aránylag egyenletes s rajta gyenge fényesítésnyomok kopottsága ellenére is megfigyelhetők. Belső felületén az edény kialakításának széles, durva nyomai láthatók. Falvastagsága a peremnél kb. 3 $\frac{m}{m}$, mely aránylag egyenletesen, de gyorsan 10 $\frac{m}{m}$ -re emelkedik (*III. t. 2a*).

⁷⁶ Tompa, *i. m.* XX. t. 2; XXIX. t. 13.

⁷⁷ Leltári száma: V. 7546.

⁷⁸ Leltári száma: V. 7658.

⁷⁹ Ld. a 63. jegyzetet.

⁸⁰ Tompa, *i. m.* 65. o.-án bemutatott formatáblán a 6. sor jobb szélén; XXIV. t. 1.

⁸¹ Leltári száma: V. 7623.

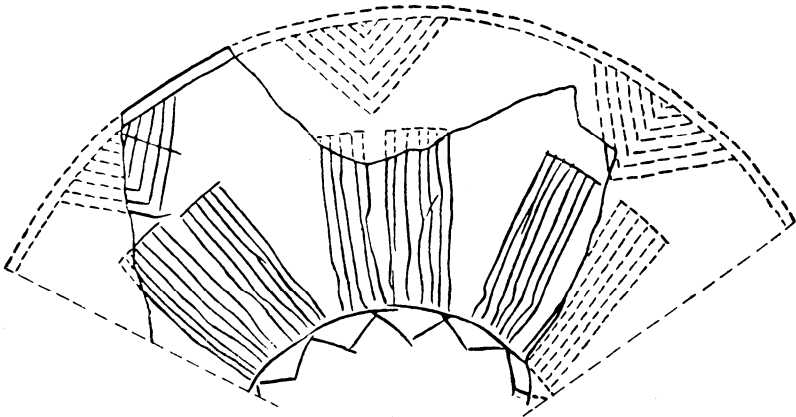
Diszítése a perem alatti zeg-zugmintából és lefutó ívonalak által bezárt rojtszerű díszből áll. A zeg-zugmintát egyhegyű, a többi kétfogú szerszámmal karcolták be. A rojtozat függőleges árkainak elkészítésekor a szerszám egyik fogát nem húzták még egyszer végig a már bekarcolt utolsó árokban, hanem minden karcolás után keskeny sávot hagytak ki. A fogköztávolság $1.25 \frac{m}{m}$.

Az edény formája a töredék alapján nem állapítható meg.

A leírásból világosan kitűnik, hogy az agyag minősége, az edényfal vastagsága és kidolgozása elüt a bükki edényektől. A díszítés elemeiben és elrendezésében, továbbá elkészítésének módjában azonban rokonságot árul el (V. t. 7, zeg-zug).⁸²

III. t. 1. Talpaspohár töredéke.⁸³ Az agyag minősége közepes; apró kavicszemek is vannak benne. Színe egyöntetűen szürkésfekete. Felülete érdes és egyenetlen. Belső felülete ugyan helyenként fénylő, de szerszámtól eredő fényesítés nyoma sehol sem figyelhető meg rajta. Átlag $3.25 \frac{m}{m}$ -es falvastagsága a talp felé $5.25 \frac{m}{m}$ -re emelkedik (III. t. 1a).

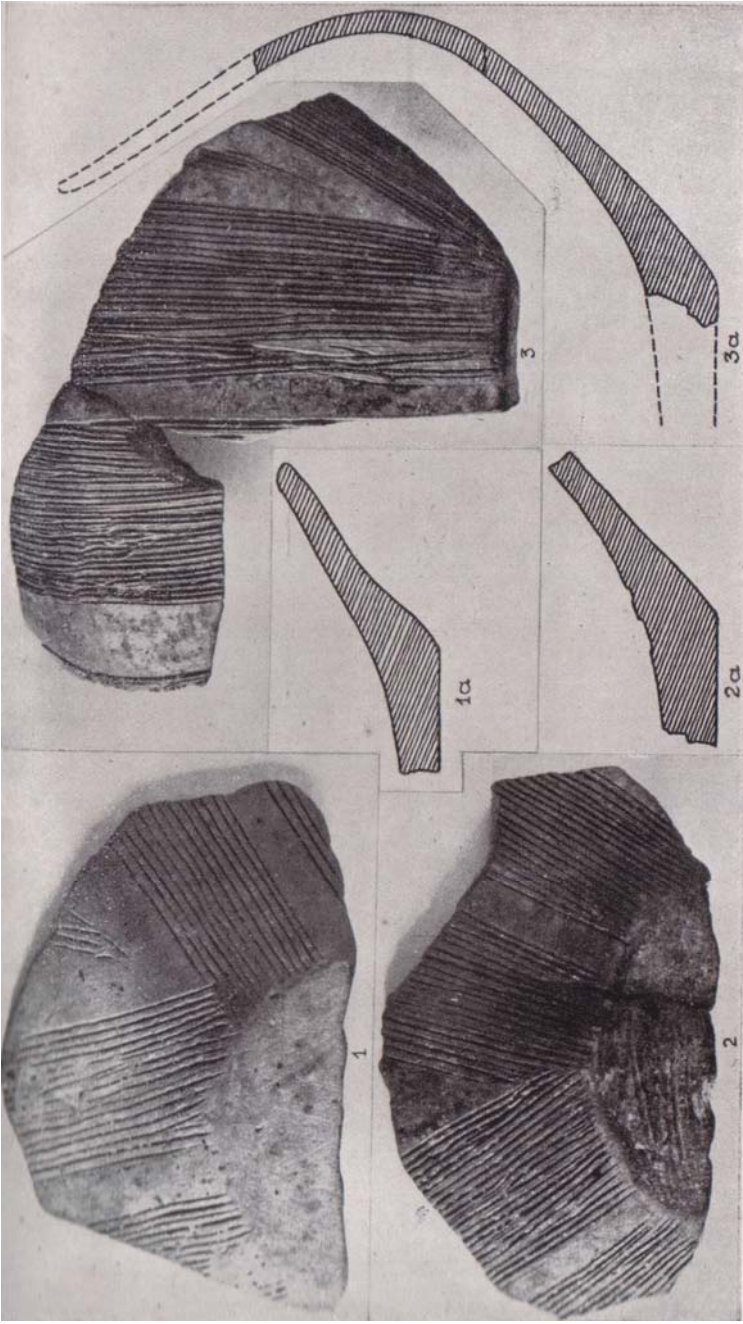
Diszítésének elrendezése a 9. képen bemutatott kiterített rajzon jól megfigyelhető. (A rajz a díszítésnek csak egy részét ábrázolja.) A díszítést egyhegyű szerszámmal készítették, még pedig úgy, hogy a szerszámot karcolás közben húzták (tengelye a karcolás irányával egyezett).

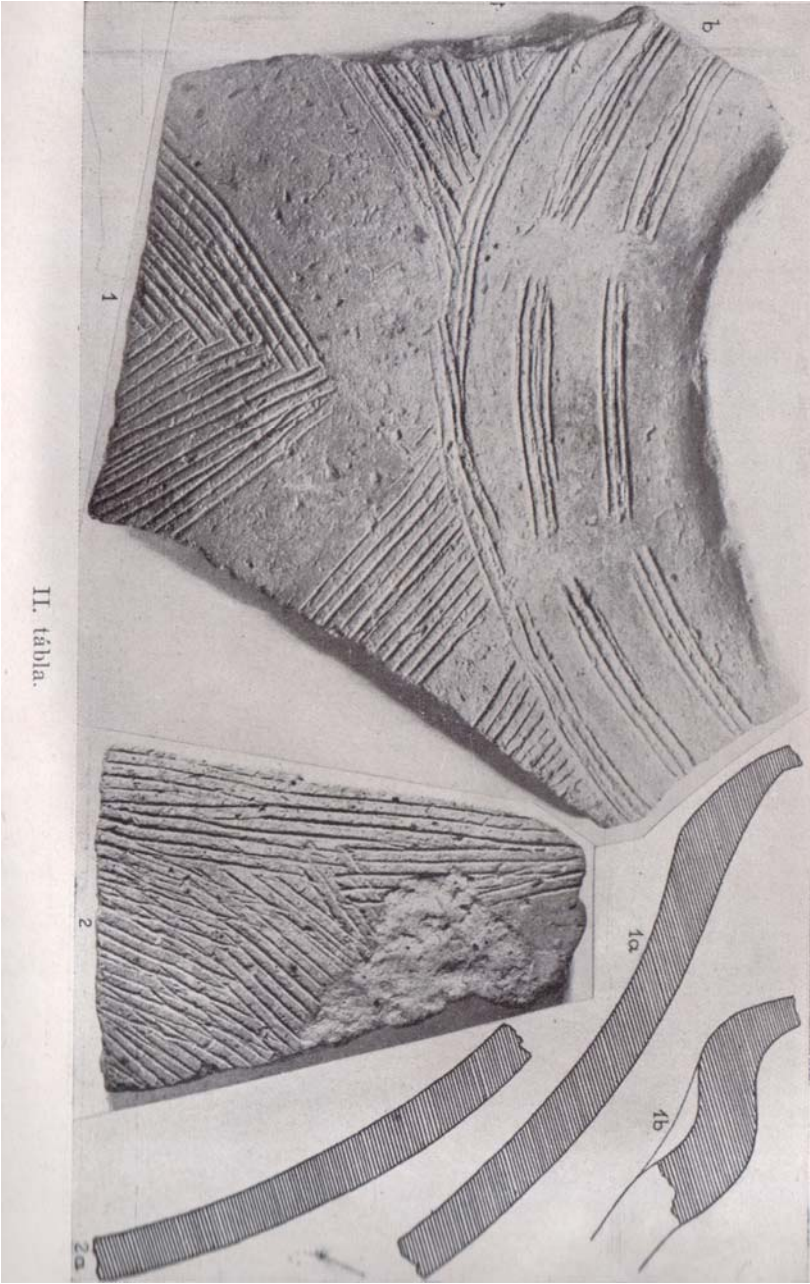
9. kép.

⁸² Tompa, *i. m.* VI. t. 17, 18 (rojtozat); IX. t. 1 (zeg-zug és ív-vonal); XVII. t. 5 (ív-vonal és rojtozat) stb.

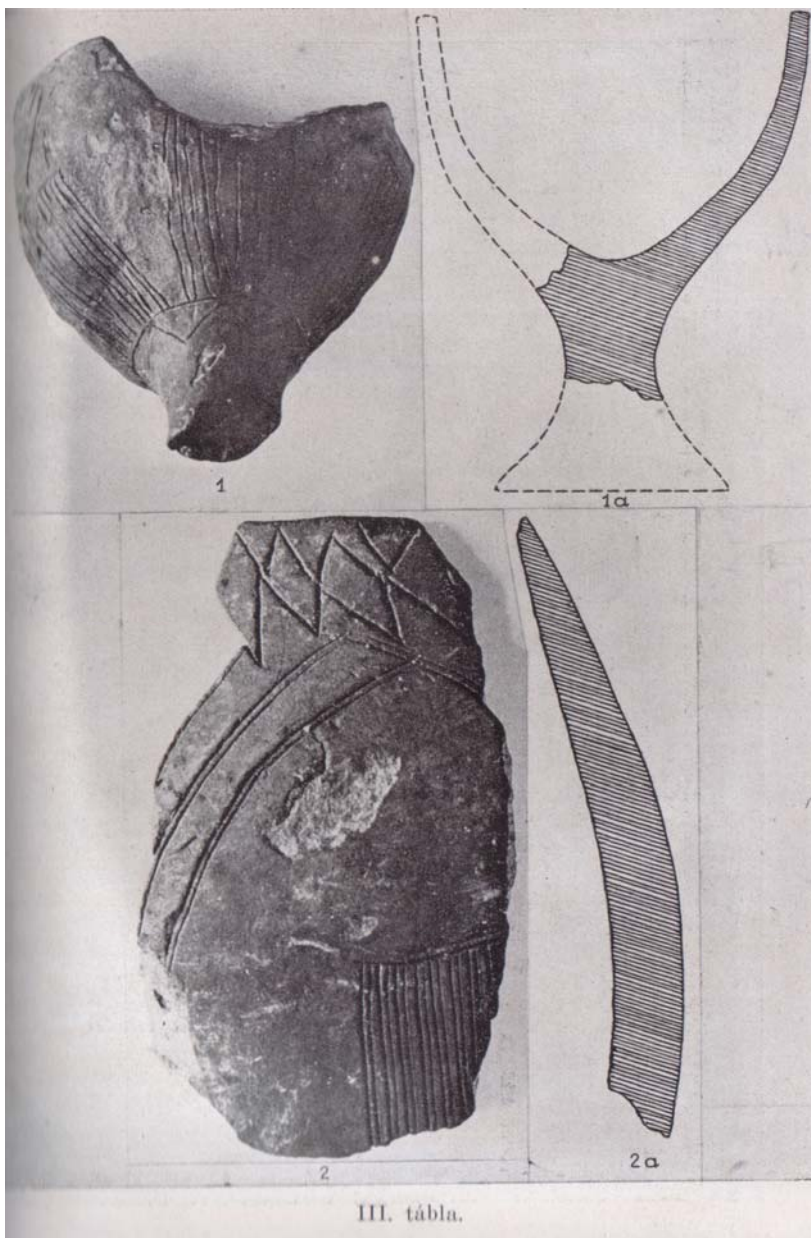
⁸³ Leltári száma: V. 6871.

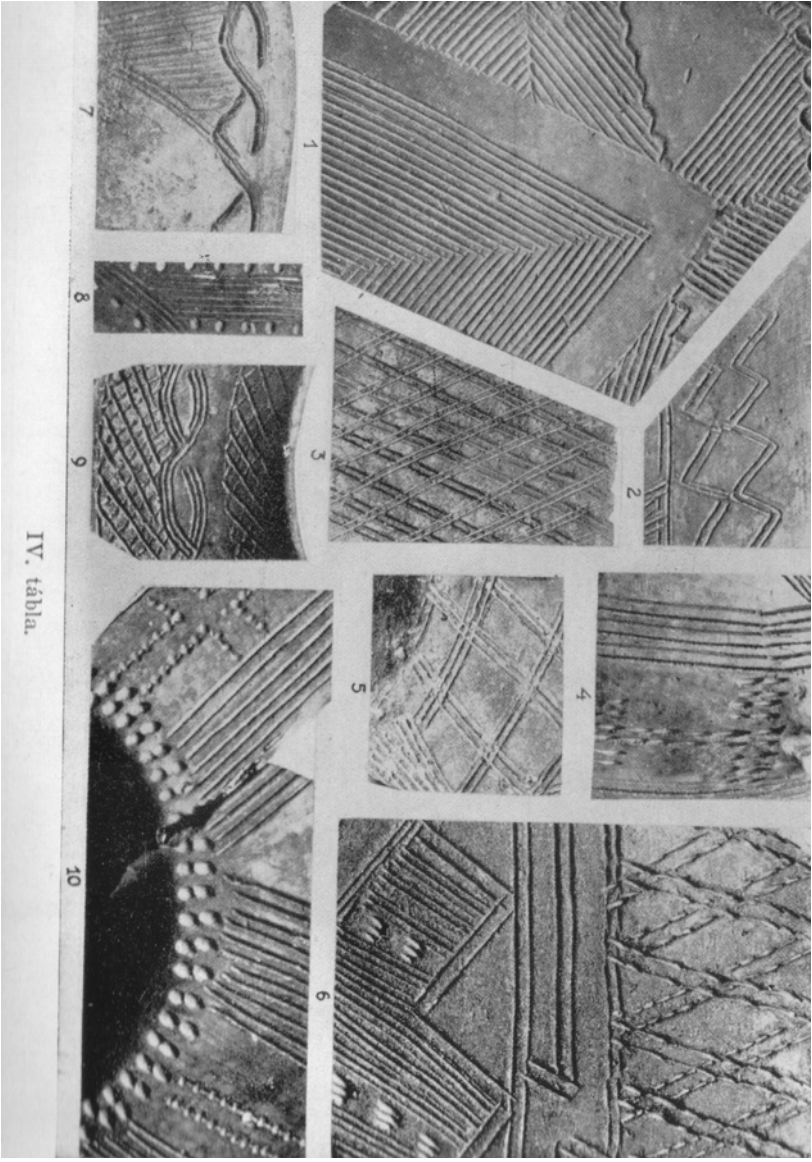

I. tábla.

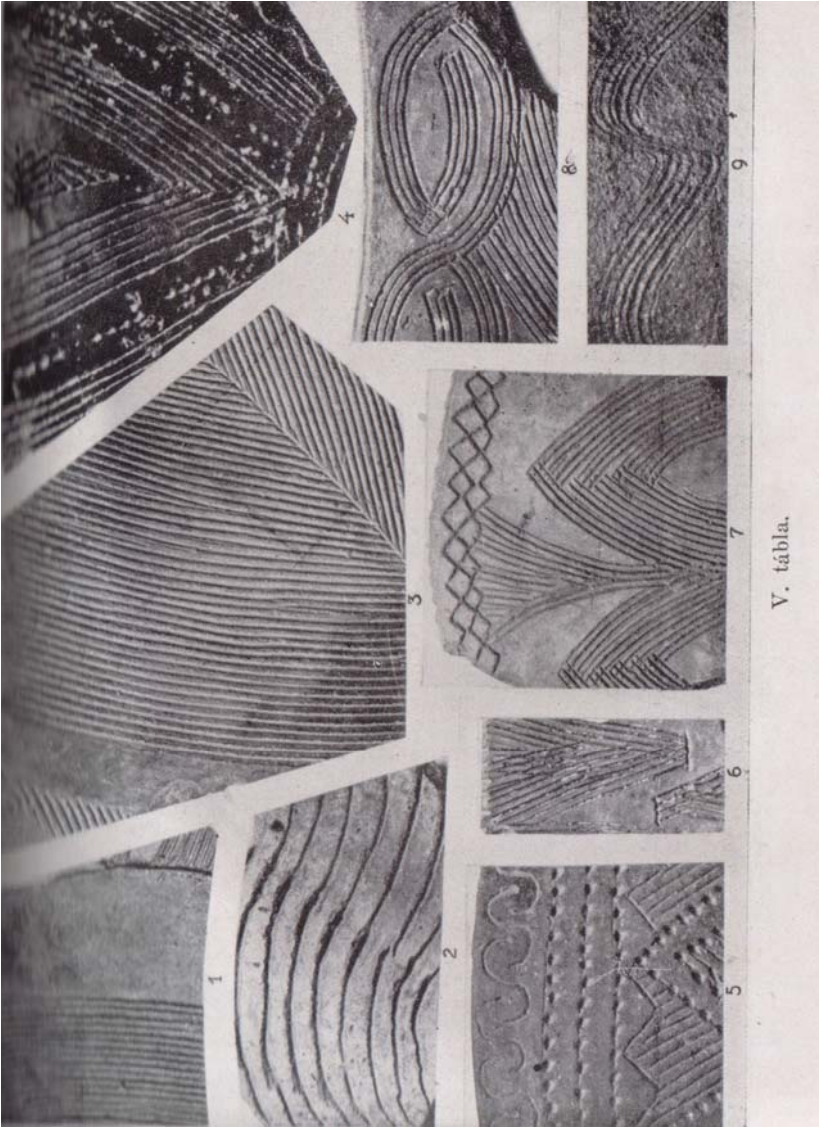

II. tábla.

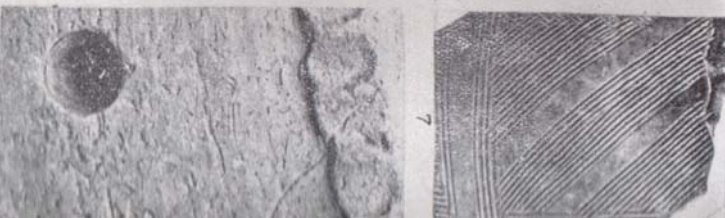
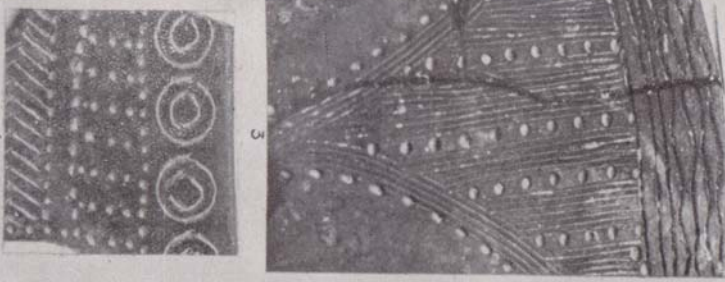
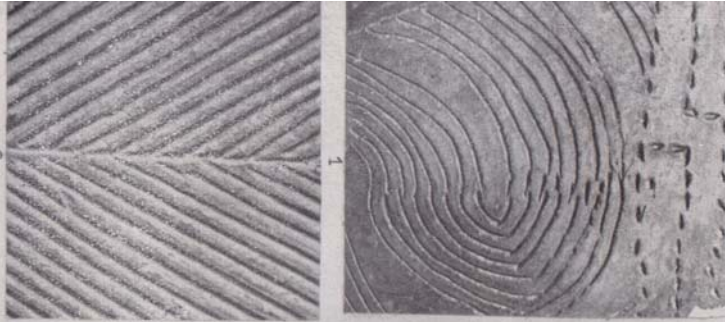

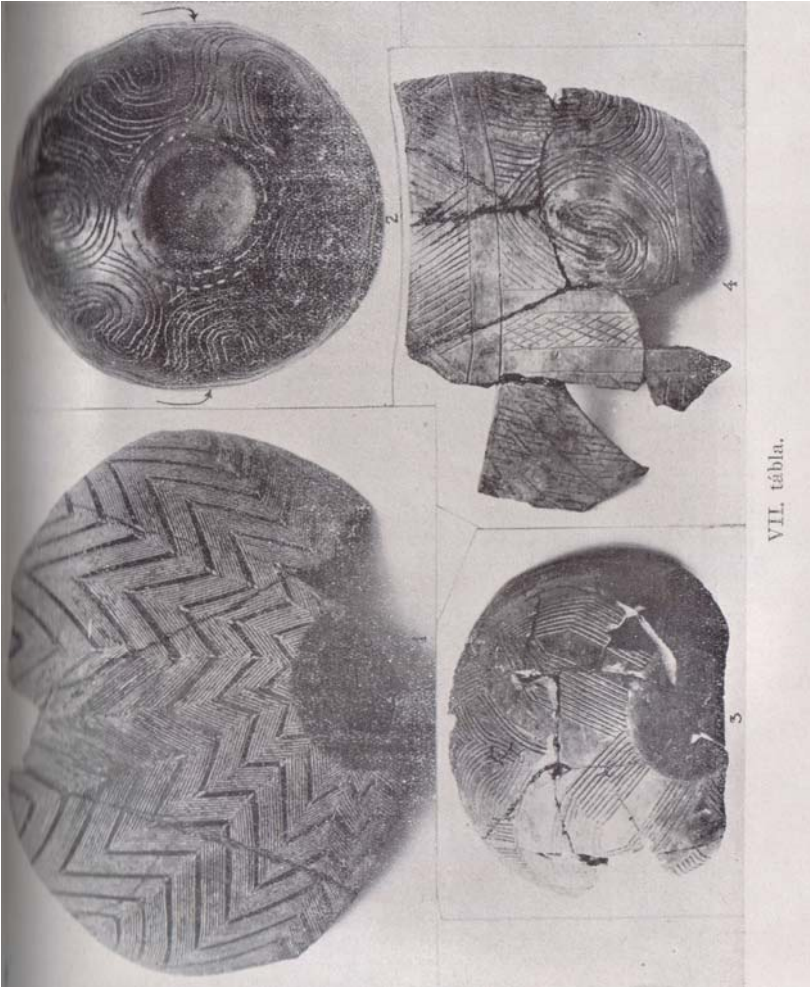
IV. tábla.

V. tábla.

VI. tabba.

VII. tábla.

Az edény alakja ismeretlen a bükki kultúrában. A finoman karcolt szalagok alkalmazása és a díszítés elrendezése mutat hasonlóságot.⁸⁴

A leírtak alapján tehát azt látjuk, hogy a közölt tordosi cserepek egy része (*II—I. t.*) anyagban, kidolgozásban, a díszítés elrendezésében és elkészítésének minden részletében teljesen megfelel a bükki agyagedényeknek. Rekonstruálható alakjuk a bükki edényformák két jellegzetes típusát képviseli. Mindezek alapján e cserepek legközvetlenebb kapcsolata a bükki kultúrával kétségtelen.⁸⁵

A cserepek másik része (*III. t.*) egyes díszítőelemek alkalmazásában, elrendezésében és készítményében mutatkozó hasonlóság alapján hozható kapcsolatba a bükki kerámiával.⁸⁶ Ezeket bükki hatás alatt készült helyi gyártmányoknak tekinthetjük.⁸⁷

Az eddigieket összefoglalva, a következő eredményt szűrhetjük le: Tordoson az újabb kőkorbán — ma még ismeretlen körülmények között — megjelennek a bükki kerámia készítményei és a jelek szerint észrevehető hatást gyakorolnak a helyi agyagedények díszítésére is.

A fenti cserepek és egyúttal a bükki kultúra erdélyi vonatkozású jelentőségének mérlegelése nem tartozik munkám keretébe. ROSKA MÁRTON ezirányú részletes fejtegetései ezt különben is feleslegessé teszik.⁸⁸ Mindenesetre a jövő kutatásai, elsősorban Tordoson végzett nagyobb szabású hitelesítő ásatások⁸⁹ dönthetik csak el véglegesen azt, hogy a bükki kultúra Erdély őskorában milyen szerepet töltött be.

Addig is az *I—II. t.*-on bemutatott cserepeket a bükki karcoltdíszű kerámia legdélibb előőrsének tekinthetjük.

Méri István.

⁸⁴ Tompa, *i. m.* III. t. 10; VI. t. 17, 18; XIII. t. 4; XIV. t. 6.

⁸⁵ A cserepek anyagának közzétani vizsgálata járulhatna hozzá készítési helyük eldöntéséhez.

⁸⁶ A két utóbbi darabon kívül a Torma-gyűjteményben még vannak olyan cserepek, melyek anyagukban vagy díszítésükben a bükki edényekkel némi rokonságot árulnak el. A fenti két jellegzetes cserép bemutatása után szükségtelennek tartom, hogy azokkal részleesebben foglalkozzam.

⁸⁷ A talpaspohár töredékéről Roska is említi ezt. Ld. a 4. jegyzetet.

⁸⁸ Roska, *Dolg.* XII. Szeged. 38—39. o. — Roska, *Arch. Ért.* XLIX. 81. l. — Roska, *A Torma Zs. gyűjt.* E. T. I. 40—42. o.

⁸⁹ Roskának 1910-ben négy helyen végzett hitelesítő ásatása kisebb lélegzetű volt (l. Roska, *A Torma Zs. gyűjt.* E. T. I. 9—15. o.).

Erdély víznevei. (Két térkép melléklettel.)

A víznevek minden területen a legrégebb és egyben a legszívósabb földrajzi nevek közé tartoznak. A folyónevek régiebbek a helységneveknél, mert minden nép a birtokba vett területnek először a földrajzi adottságaival ismerkedik meg és nevezi el őket s csak azután kerül esetleg sor az állandó letelepülésre. A folyóknak nagy jelentőségük van a letelepedett életmódot folytató népeknél és a nomádoknál egyaránt. Az utóbbiaknál ezek még fontosabbak, mert a tájékozódás lehetőségét biztosítják. A folyónevek szívósabbak is, mint a helységnevek. A helységek elpusztulhatnak, lakóikat kiirthatják, rabságba hurcolhatják, vagy szétkergethetik és nevük könnyen feledésbe merülhet.¹ Ezzel szemben a folyók és nagyobb patakok neveinél ez a legritkábban fordul elő. Egyrészt, mert a folyó nem pusztul el, másrészt, mert a folyót nemcsak egy aránylag nagyon kis körzet lakossága ismeri, mint a helységneveket, hanem a folyó neve a folyó folyása egész hosszában élő lakosságnál van elterjedve. Bármilyen katasztrófa is érje a terület népét, valószínű, hogy valami csekély lakosság mindig marad valahol egy nagyobb folyó közelében. Ez a csekély lakosság pedig már elegendő ahhoz, hogy a folyó nevét fenntartsa és az új jövevényeknek közvetítse. Ez az oka annak, hogy olyan területen is, ahol minden ókori város neve eltűnt, a folyók egy része ókori, sőt őskori multra tekint vissza. Pl. míg Észak-Pannoniában egyetlen római város sem maradt meg (*Carnuntum*: Deutschaltenburg, *Brigetio*: Ó-Szőny, *Solva*: Esztergom, *Aquincum*: Buda, *Arrabona*: Győr, *Intercisa*: Dunapentele, *Sopianae*: Pécs, stb.), addig a folyók neve közül néhány a római kor előtti idő óta a mai napig él: *Rába* (*Arrabo*), *Marcal* (*Mursellus*) és *Zala* (*Salle*, *Sala*).² Ugyanezt látjuk Erdély

¹ Az Alföldön rövid 15 év alatt így merültek feledésbe a helységek ezrei. Csupán a Bácskában és a Bánságban kb. 700-at tesz ki a ma már alig rögzíthető középkori helységek száma. Bihar megyében pedig alig 80 év alatt 150 helység tűnt el úgy, hogy a XVIII. században már a híre is elenyészett.

² Graf, A., *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*. Budapest, 1936. (Dissertationes Pannonicae. Series I, fasc. 5).

területén is. Nyoma sincs a római városneveknek (*Sarmiseghetuza*: Várhely—Grădiște, *Apulum*: Gyulafehérvár—Bălgrad,³ *Potaissa*: Torda—Turda, *Napoca*: Kolozsvár—Cluj, *Porolissum*: Mojgrád—Moigrad), ezzel szemben a folyók nevei (*Tisza* 1, *Szamos* 2, *Körös* 3, *Maros* 6, *Ompoly* 617, *Olt* 7, *Temes* 81 és *Berzava* 83) ma is megvannak.

A folyóneveknek ebből az állandóságából és régiségéből önként következik, hogy egy terület legrégebb néprajzi viszonyainak kutatását a folyónevek vizsgálatával kell elkezdni. Ez főleg arra ad feleletet, hogy a kérdéses nép a beköltözése idején hol, milyen népet talált.⁴ Azonban nem minden víznevet jellemez az állandóság. Ez csak a nagy folyók és nagyobb patakokra vonatkozik. Ezzel szemben a kisebb, egy, esetleg két helység határán keresztülfolyó patakok nevei még a helységek neveinél is változékonyabbak. E patakok neveit ugyanis legtöbbször már a szomszéd község sem ismeri, így egy helység lakosságának kicserélődése esetén a patak neve legtöbbször feledésbe merül. De a lakosság kicserélődése nélkül is könnyen eltűnhet a név, ha a patak a helység egyetlen vize. A helység népe ugyanis rendszeren a *patak*-nak, a szomszéd helységek pedig az illető helység patakának nevezhetik. Ilyen névváltoztatásra igen sok adatunk van. Erdély területén ilyenek pl. a *Kecsed*i patak (régén *Ménes* 247), *Lozsárdi patak* (régén *Orbó* 246), stb. Különösen sok példát lehet idézni erre ŠMILAUER munkájából. PL *Murányi patak* (régén *Jolsva, Ilsva* 382. l.), *Szulovai patak* (régén *Gesztenyepatak* 378. l.), *Palojtai patak* (régén *Kürtös* (368 l.), stb.

Az alábbiakban Erdély és a vele összefüggő nyugati területek

³ A város mai román *Alba Iulia* neve a XIX. szd-ban keletkezett irodalmi név és a magyar humanista írótól van átvéve. A humanista név pedig a magyar névnek középkori latinságra fordított *Alba Gyulae*, *Alba Iulae* alakjából van átalakítva.

⁴ A víznevek kutatásának és eredményei felhasználásának már nagy multja van. Itt elég M. Vasmer munkáira utalnom, aki a víznevek alapján Oroszország ősi, szlávok előtti népiségi viszonyaira következtet nagy sikerrel (*Beiträge zur historisehen Völkerkunde Osteuropas. I. Die Ostgrenze der baltischen Stämme. Sitzungsberichte der Preuss. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Classe* 1932. 637—666. *II. Die ehemalige Ausbreitung der Lappen und Permier in Nordrussland. Uo.* 1936. 176—270. *Iranier in Südrussland. Leipzig, 1923. Die alten Bevölkerungsverhältnisse Russlands im Lichte der Sprachforschung. Berlin, 1941*). Fontos feldolgozások, bár történeti következtetéseket nem tartalmaznak, Šmilauernek (*Vodopis starého Slovenska, Bratislava, 1932*) és Dickenmann-nak (*Studien zur Hydronomie des Savasystems. AECO. V—VII.*) munkái, mert a mi vidékünk víznévanyagával rokon anyagot tartalmaznak.

folyóinak és nagyobb patakjainak magyarázatait adom. Nagyobb patakok alatt azokat a vizeket értem, amelyek legalább három-négy községen keresztül folynak és így feltehető, hogy nevük régi és a helységektől függetlenül alakult. Ez utóbbi okból általában nem tárgyalom azokat az egyébként hosszabb patakokat, amelyek nevüket a mellettük fekvő helységek valamelyikétől nyerték és a régi korból nincs rájuk adatunk. Ezekről ugyanis feltehető, hogy mai nevük nem eredeti. Ez különösen akkor valószínű, ha a helynév, amelytől a patak a nevét nyerte, személynévből származik.⁵ Kivételként azonban akkor is tárgyalom a mellettük fekvő helységekkel azonos nevű patakokat, ha a vízre egyébként régi adatunk nincs, de ha a név jelentése alapján valószínű, hogy a víznév volt az eredeti (ilyenek pl. *Sebes* 33, *Fenes* 44, *Dézna* 51, *Ludas* 613, *Gógy* 616, 618, *Bisztra* 624.1, *Árapatak* 711 stb., stb.).

A vizeket természetes sorrendben közlöm, azaz vízrendszerek szerint haladok. Könnyebb kutatás és a mellékelt térképek zsúfoltságának elkerülése miatt minden patak számmal van ellátva. A számozás a decimális rendszer szerint történt. Az első számjegy a főfolyót, a második a folyó vízrendszerének megfelelő szakaszát, a harmadik pedig a mellékvizet jelenti. A mellékvizek mellékvizét a negyedik számjegy jelöli, ez azonban az előtte álló háromtól ponttal van elválasztva. Kisebb folyórendszereknél már a második számjegy jelöli a mellékvizet.

⁵ Pl. a *Gáld*, a Maros jobboldali mellékvize. Ezért nem tárgyalom a Marosnak a Sebes és a Sztrigy közti mellékvizeit sem, mert régi neveiket nem ismerem, ma pedig mind a mellettük fekvő helységek után vannak elnevezve. *Piáni patak* ~ *R. Pianului*; a helységre vonatkozó első adat: 1309: *Pejn Scheiner*: *Balkan-Archiv* II, 106; eredete ismeretlen, régen talán Sebes volt a neve, mint a torkolatánál fekvő Sibisani helynévből következtethető; *Kudzsiri patak* ~ *P. Cugirului*: a helység a középkorban nem fordul elő; eredete ismeretlen; *Szászvárosi patak* ~ *P. Oraștei* (?); a város első említése 1224: *Waras* ZW. I, 32. A név a magyar *város*-ból való. A középkorban a patakot nyilván *Városvíz*-nek nevezték, mert mellette két ilyen helységet is találunk. *Alsó-Városvíze* ~ *Orăștioara de jos* és *Felső-Városvíze* ~ *Orăștioara de sus* (első adat 1444-ből, *Csánki* V, 147). Ugyancsak nem vettem fel a Sztrigy baloldali, ma *Râu-Mare*-nek (nagy-pataknak) nevezett mellékvizét sem. Úgy látszik azonban, hogy ennek a középkorban *Sebes* volt a neve, mert ahol a patak a hegységből kilép, a középkorban *Sebestorok* (ma Gruneni) nevű helység feküdt. Hogy a *Sebes* nevet a román lakosság is ismerte, bizonyítja a *Sibișel* falu neve a *Râu Mare* jobboldali mellékvize mellett. (1440: *Sebesel Csánki*, V, 133). A *Sibișel*, amely Kis Sebes-t jelent, feltehetőleg egy *Sibiș-t*, azaz Nagy Sebes-t.

A vizek számozása:

1. A Felső-Tisza vízrendszere.
2. A Szamos vízrendszere.
  21. A Nagy Szamos jobboldali vizei.
  22. A Nagy Szamos baloldali vizei.
  23. A Kis Szamos jobboldali vizei.
  24. A Kis Szamos baloldali vizei.
  25. Az egyesült Szamos jobboldali vizei.
  26. Az egyesült Szamos baloldali vizei.
3. A Sebes Körös vizei.
4. A Fekete Körös vizei.
5. A Fehér Körös vizei.
6. A Maros vizei.
  61. A Maros jobboldali vizei.
  62. A Maros baloldali vizei.
7. Az Olt vizei.
  71. Az Olt jobboldali vizei.
  72. Az Olt baloldali vizei.
8. A Temes és Berzava vizei.
  81. A Temes vizei.
  82. A Béga vizei.
  83. A Berzava vizei.
9. Az Al-Duna vizei.⁶

⁶ Rövidítések:

AECO: Archivum Europae Centro-Orientalis, I—1935.

AO: Anjou-kori Okmánytár—Codex diplomaticus Andegavensis, Bp. I—VII.

BO: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy-család történetéhez. I—II. Bp. 1908.

CSÁNKI: Csánki, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I, II, V: Bp. 1890—1913.

DocVal.: Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Ediderunt A. FEKETE NAGY et L. MAKKAI. Bp. 1941.

DRĂGANU, Româniî, Nicolae DRĂGANU, Româniî in veacurile IX—XIV. pe baza toponimiei și a onomasticeii. București, 1933.

EtSz.: GOMBÓCZ—MELICH, Magyar etymologiai szótár — Lexicon etymologicum linguae hungaricae, I—14.

HO: Hazai Okmánytár — Codex diplomaticus patrius. I—VIII.

Károlyi Okl.: A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. Bp. 1882. I—V.

KISCH, Siebenbürgen: Gustav Kisch, Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Leipzig, 1929.

LIPSKY, Rep.: Johannes Lipszky, Repertorium locorum obiectorumque ... regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militiarum magni item principatus Transilvaniae, Budae, 1808.

1. A Felső-Tisza vizei.

1. **Tisza** ~ román *Tisa* ~ rutén *Tisa* ~ német die *Theiss*. (Hάδισσοϛ Plinius; *Parthiscus* Amm. Marc; ó Tίσσοϛ Theoph.; Theophanes; ó Tίτταϛ Priscos Rh.; *Tisia* Jordanes, Geogr. Rav.; *Tiza* Einhardi Ann.; ή Tίττα Omortag kán felirata a IX. századból, *Tisa*, *Tissa* VIII—IX. szd-i adatok; ή Tίττα Konst. Porph.; magyar források: *Ticia*, *Tichia*, *Tisza*, *Tice* stb., vö. MELICH, HonfMg. 64—5; DRĂGANU, Români 399—400.).

A *Tisza* neve tehát ősrégi. Hogy a régi elnevezések hogyan viszonylanak egymáshoz, az nem világos, annyi mindenesetre bizonyos, hogy e név egyik ma ismert nyelvből sem fejthető meg. Az is igen valószínű, hogy a magyarba a szlávból került át, a román névalak (*Tisa*) pedig DRĂGANU (Români 403) szerint is vagy a magyarból, vagy a szlávból származik.⁷

11. **Visó** ~ *Višau* (1353: fl. *Wyssso* MIHÁLYI, 31; a mellette levő *Visó* ~ *Višau* falura vonatkozólag I. CSÁNKI I, 453; 1390: *Vyzo* stb.).

Eredete ismeretlen. DRĂGANU (Români 390) szerint egy szláv *Višov*-ból, (helyesebben talán *Vyšov*) való, ez pedig egy *Viša* személynék -*ov* képzős származéka volna. Azonban egyrészt egy *Viša* névből inkább *in* képzős származék volna várható (*Višin*), más-

MELICH, HonfMg.: Melich János, Honfoglaláskori Magyarország. Budapest. 1929.

MIHÁLYI: Mihályi, Mármarosi diplomák. Mármarosszigeti 1900.

MNy.: Magyar Nyelv I—

MonStr.: KNAUZ, Monumenta ecclesiae Strigoniensis, Esztergom, I—III.

Nyr.: Magyar Xyelvőr.

Oklsz.: SZAMOTA—ZOLNAI, Magyar Oklevélszótár, Budapest.

ÓMO.: JAKUBOVICH—PAIS, Ómagyar olvasókönyv. Pécs, 1929.

ORTVAY, Vizrajz: ORTVAY TIVADAR, Magyarország régi vizrajza a XIII. szd. végéig. Budapest, 1882. I—II.

ŠMILAUER, Vedopis: ŠMILAUER VI., Vodopis starého Slovenska. Bratislava, 1932.

Szilágy vm. mon.: PETRI MÓR, Szilágy vármegye monográfiája.

I—VI.

Szolnok-Doboka mon.: KÁDÁR, Szolnok-Doboka megye monográfiája. I—VII.

W.: WENCZEL GUSZTÁV, Árpádkori új okmánytár. I—XII. Budapest.

ZW.: ZIMMERMAN—WERNER, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I—IV.

⁷ Melich (HonfMg. 68—9) szerint a *Tisza* nevet a magyaroknak a bolgártörökök közvetítették volna, ez azonban teljesen valószínűtlen, mert a Tisza környékén bolgártörökök nyomát eddig nem sikerült igazolni.

részt nagyobb patakoknak személynévből való származtatása nem megnyugtató. Hasonló nevek vannak orosz területen: *Viša, Viševa, Viška* (MAŠTAKOV, Dnjepr 152, 48, 148), de ezeknek az eredete sem világos. A román név a szóvégi *-ău* miatt a magyarból való.

111. **Vasér** ~ *Vaşer*, a Visó mellékvize (1453: rivulus *Wasser* MIHÁLYI 368).

< magyar *vas* + *ér*. A román név a magyar átvétele. Egyes térképek szerint a patakot románul *Râu*-nak neveznék. Ez a román *râu* ‚patak‘ szóval azonos.

112. **Ruszkova** ~ *Ruscova*, a Visó mellékvize (vö. a mellette fekvő hasonló nevű falura vonatkozólag: 1373: possessio *Orozviz* MIHÁLYI 66.).

< szláv *Ruskova*, szláv *-ova* képzős, származék egy *Rusk* személynévből, ez pedig *Rus* ‚orosz‘ + *k* szláv becézőképző. A régi magyar név ennek értelemszerű fordítása.

12. **Iza** ~ *Iza* (1353: fluv. *Iza* MIHÁLYI 31; a hasonló nevű helysége vonatkozólag I. CSÁNKI I, 448).

Eredete ismeretlen. DRĂGANU (Români 390) szerint: < szláv *Iza* szn. (< *Izjaslav*). Ez azonban már azért sem vehető komolyan, mert a szlávban a puszta személynév sem helynévül, még kevésbé víz-névül nem szokott szolgálni.

121. **Jód** ~ *Ieud* (1365: *Jood* MIHÁLYI 57; 1435: *Jodwyze* MIHÁLYI 291).

< magyar *jó* ‚folyó‘ + *d* képző. A román név a magyarból való. A magyar névre I. *Sajó, Berettyó, Héjő* neveket (122, 222, 31, 39). A *Jód* név elterjedésére I. LIPSZKY, Rep.

122. **Sajó** ~ *Şieu* (1409: fluv. *Sajov* MIHÁLYI 229).

< *só* + *jó* ‚folyó‘. Vö. *Sajó*, a Tisza jobboldali mellékvizét: *Soujou* Anonymus cap. XVII, XXIII; *Sajó*, a Nagy-Szamos baloldali mellékvize, I. alább a 222. alatt. Vö. még *Jód* 121.

123. **Mára** ~ *Mara* (1231/1397: *Maramors* W. XI, 232; 1349, 1355: fluv. *Maramorosii* MIHÁLYI 27; 33; 1405: *Maramorus* MIHÁLYI 133; 1411: *Maramaros* MIHÁLYI 179, stb. I. DRĂGANU, Români 389).

Eredete ismeretlen. Románból való származtatása (*mare Mureş* ‚nagy Maros‘) nem egyéb komolytalan ötletnél, amelyet DRĂGANU (Români 389) is elvetett.

2. A Szamos vízrendszere.

2. **Szamos** ~ *Someş* (Kr. u. 239: *Samum* [acc.] cum regione C I L. III. 7633; 1231/1397: fluv. *Zomus* W. XI, 232; 1297: *Zamus*

ZW. I, 206; *Zomus* Anonymus, XI, XIX, XX, XXI, XXVII, XXVIII. fejezet stb. Vö. MELICH, HonfMg. 51; DRĂGANU, Români 475).

Ősrégi, már a római kor előtti név, amelynek eredete ismeretlen. A magyar név közvetlen forrása bizonytalan, valószínűnek látszik azonban, hogy a közvetítő nép a szláv volt. A név fejlődése a magyarban a következő: *Szamis > *Szomis > *Szomus* > *Szamos*. A román *Someș* név a magyar *Szomis*-ra megy vissza. Hogy a román név nem egyenes folytatása a latin Samus-nak, bizonyítja a *Someș o*-ja, amely a latin *a*-ból nem magyarázható, mert abból kivétel nélkül mindig *a* lett. Az *a* > *o* fejlődés viszont lehet szláv, vagy magyar jelenség. DRĂGANU (Români 475) szerint a *Someș* név a szlávból származnék. Tekintve azonban, hogy a Szamos vízrendszerének vízneveit a románok túlnyomóan a magyarból vették át, a *Someș* név magyar eredete valószínűbb.

21. A Nagy-Szamos jobboldali mellékvizei.

211. **Rebra** ~ *Rebra* (1380: riv. *Rebre* DRĂGANU, Români 471).

Eredete ismeretlen. DRĂGANU (i. h.) ötlete, hogy a szláv *rebr* „collis“-ből származnék, megfelelő analógiák nélkül nem fogadható el. Valószínűbb, hogy a szláv *rebro* „Rippe“ szóból való. Vö. a romániai Vaslui megye *Rebricea* patakot (Mar. Dict), a Dnjeper vízrendszerében *Rebrovskij* patakot (MAŠTAKOV, Dnjeper 3).

212. **Szalva** ~ *Salva* (1440: *Zalva* stb. DRĂGANU, Români 471).

Eredete nem világos. DRĂGANU (Români 471.) szerint a szláv *sadlo* ~ *salo* „adept“ szó származéka volna, ilyen képzés azonban a szlávban legalább is szokatlan. Hasonló nevek igen gyakoriak. Vö. a német *Saale* (965: *Salava*) folyót és a francia *Sauve* (*Salava*) helységet, amelyek valószínűleg kelta eredetűek (GRÖHLER, Über den Ursprung und die Bedeutung der französischen Ortsnamen. I. Heidelberg.) Valószínűbb azonban, hogy a mi nevünk a szlávból való és a *sol* „só“ szóból származik (*solova*; vö. orosz *Solova* ~ *Salova* patak, MAŠTAKOV Dnjeper 208), ebben az esetben azonban a román név a magyarból való átvétel volna (a magyarban az *o* > *a* fejlődés a XIII—XIV. században szabályos, míg a románban ismeretlen). Van egy másik *Szolva* patak is Ugocsában (1292-től SZABÓ, Ugocsa m. 345) és volt egy Szilágy megyében. A *Szalvatő* helynév (1422: *Zalwathaw* CSÁNKI I. 585.) egy *Szalva* patakra mutat.

213. **Cibles** ~ *Râu Țibleșului*.

A patak a hasonnevű hegytől nyerte nevét. A hegyre vonatkozó adatok: 1373: *Zeples-hauasa* (= Szépleshavasa) MIHÁLYI 67;

1435/1511: *Cybleshawasa* u. o. 291. A név tehát magyar eredetű, és a *szép* és *les* összetétele. Vö. a 221. számot is. A magyar eredet mellett szól e patak mellékvizének magyar neve is: *Valea Agreşului* < magyar *Egres*, az *éger* szóból.

214. **Ilosva** ~ *Ilisua* (1334, 1405: *Ilsua*, Szolnok-Doboka mon. IV. 116).

< szláv *Jelšava*, a *jelcha* ~ *jelša*, *olša* 'égerfa' szóból. A magyar név *Jolsava* (hangzóilleszkedés!) > *Jolsva* > *Ilosva* alakokon keresztül fejlődött. A *jo* > *i* fejlődés a magyarban gyakori, vö. *jonkább* > *inkább*, *johász* > *ihász*, *johar* > *ihar*, *Jován* > *Iván* (*Szent Iván* = Keresztelő Szent János), stb. vö. MELICH: MNY. VII. 410.

Hasonló nevek: *Jolsva* Gömör m.; *Ilosva* Bereg, Szatmár és Szilágy m.; *Irsa* (< *Ilsva*) Pest m., Zala m. stb.

A román név világosan magán viseli a magyar közvetítés bélyegét. Nemcsak a szókezdő *I-* a szláv *Je-* helyén, hanem a *-liš* hangkapcsolat a szláv *-lša-* helyén is mutatják, hogy a román név a magyarból való (Vö. *Jeşelniţa* 96. alatt is.)

22. A Nagy-Szamos baloldali vizei.

221. **Leses** ~ *Pârâu Leşului* (régí adatunk a víznévre nincs).

< magyar *les*, vö. *Leshegy*, *Lesvölgy*, *Leshavasa* stb. OklSz. 585. E nevek a régi magyar gyepürendszer maradványai. A névre vö. 1418: rivulus *Lespataka* PESTY, Krassó vm. tört. III. 284, a Berzava folyó mellékvize, és 213.

221.1. **Ilva** ~ *Valea Ilvei* a Leses mellékvize (régí adat nincs).

< szláv *Ilva*, az *il* 'sár' származéka. A névre vö. MIKLOSICH, PON. 254.

222. **Sajó** ~ *Şieu* ~ német *Schogen* (1228: *Soyou* HO. VI, 22; ORTVAY, *Vízrajz* II, 183).

< magyar *só* + *jó* 'folyó'. L. feljebb 122. alatt. Magyar eredetere vonatkozólag 1. DRĂGANU, Români 391, KISCH. *Siebenbürgen* 87. (vö. még 121, 122, 31, 39 alatt is).

222.1 **Budak** ~ *Valea Budacului* ~ német *Budak* (1228: caput *Bodagd* HO. VI. 23.).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint (Körösi Csoma Archivum I. kiegészítő k. 494) a török *budaq* 'ág' szóból való. Ezt a névmagyarozatot valószínűvé tenné az ezen a környéken levő *Besenyő* ~ német *Heidendorf* helység és a *Kurhana* hegy Besenyő határában, ami azt mutatná, hogy a név az itteni besenyőktől származik. Hasonló nevek azonban az oroszban (*Budačka*, *Budočka*, MAŠTAKOV, *Dnjeper* 187, 181) is előfordulnak. Van Moldvában Suceava megyében

is *Budacul* patak (Mar. Dicț.). A nevet egyelőre bizonytalannak kell tartanunk. A román név közvetlen forrását megállapítani nem lehet.

222.2. **Beszterce** ~ *Bistrița* ~ *Bistriz* (a vízre első adatunk 1394-ből való: *Bezterche* ZW. II, 100. A mellette levő város azonban már sokkal korábban is előfordul okleveleinkben: 1264: *Bistische* (!) ZW. I. 92; 1287: *Bezterce* ZW. I, 157 stb.; vö. MELICH, HonfMg. 2.77; DRĂGANU, Români 461.).

< szláv *Bystrica* „sebespatak”. A román név vagy közvetlenül a szlávból származik, vagy a német név, átvétele. Az utóbbi valószínűbb. A szláv névre vö. ŠMILAUER, Vodopis 461.

A Beszterce mellékvize *Tiha* ~ *Tiha* a szláv *Ticha* „csendes” (t. i. *voda* „víz”) átvétele. A névre vö. MIKLOSICH, PON. 328.

222.3. **Lekence** ~ *Lechința* ~ szász *Lechnitz* (1356: *Possessio Lekence prope fluvium Lekence* ZW. II, 127).

< szláv *Лѣкѣница*, a *лѣкѣно* „vizi lilium” származéka, vö. KNEZSA: UngJb. XV, 481. A román név a magyarból származik, mert közvetlenül a szlávból való átvétel esetén *Lecnița* alakot kellene várnunk. A névre lásd az UngJb. idézett helyén közölt adatokat. Vö. még orosz *Loknica* MAŠTAKOV, Dnjeper 140, 149. (L. még *Lekence* 254.1; *Lekence* 612.)

223. **Mélyes** ~ ? *Pârăul Patac* (1334: *Mellyes*, Szolnok-Doboka mon. II. 40.)

< magyar *mélyes*, a *mély* származéka. A román név — amennyiben hiteles, mert román katonai térképről való, — a magyar *patak* szóból való.

23. A Kis-Szamos jobboldali vizei.

231. **Hideg-Szamos** ~ *Someșul rece*.

232. **Meleg-Szamos** ~ *Someșul cald*.

233. Fenespatak ~ *Feneșul* (1297: *possessio Zaazfenes*; 1298: *Fenes* stb. CSÁNKI V, 350. Bár a patakra régi adatunk nincs, a név alapján bizonyos, hogy a pataknév az elsődleges).

< magyar *fenes*, a *fen-kő* származéka, tehát, patak, amelyben fenkövek vannak”. A szó a régi magyarban *fen* alakban élt (első adat a XIV. század végéről, l. EtSz. II. 201). A magyar *fenyő*-ből való származtatás (DocVal. 36) nem lehet helyes, mert ebben az esetben * *Fenyés* ~ * *Fenyős* alakot várnánk. Hasonló helynevet Arad, Alsó-Fehér, Bihar, Hunyad és Torda-Aranyos megyében találunk (mint patak: Marosszéki Kibéd faluban a Kisküküllő egyik mellékvize, BENKŐ, Marosszék 227 és itt alább a 44. szám alatt).

234. **Füzes** ~ *Fizeş* (A mellette levő Ördöngös-Füzes helységre vonatkozó adatok: 1268: villa *Fyuzes* stb. Szolnok-Doboka mon. V, 356).

< magyar *füzes*, a *fűz* származéka. Mint patakok, tavak, berkek, illetőleg helységek neve az egész magyar területen a legrégibb időktől kezdve igen gyakori. Első adatunk 1001-ből való: AECO. IV, 390. Vö. 831. is.

235. **Bandó** ~ *Bando* (Régi adatunk nincs rá).

Eredete ismeretlen.

24. A Kis-Szamos baloldali vizei.

241. **Kapus** ~ *Capuş* (XII. szd.: *Copus* Anon. 27; *Kapusataka* CSÁNKI V, 366).

< magyar *kapus*, a *kapu* származéka. A név, mint pataknév, előfordul Somogy megyében is: *Kapos* (1009/1404: *Kopus* stb. ORTVAY, Vízrajz I, 214). A román név a XIII—XIV. században beállott magyar *o* > *a* fejlődés után kialakult magyar név átvétele.

242. **Nádas** ~ *Nădas* (1297: *Nadas*, 1299: *Nadus*, *Nadas*, ORTVAY, Vízrajz II, 5).

< magyar *nádas*, a *nád* származéka. Gyakori magyar víz- és helynév. Vö. a *Nádasd*, *Nádasító*, stb. vizeket ORTVAY, Vízrajz II, 3—5 és OklSz.

243. **Fejérdi patak** ~ *Pârâul Feurdului*. — A mai pataknév a mellette levő hasonló helységtől való (1314: villa *Feyerd* CSÁNKI, V, 349). Valószínű azonban, hogy a pataknév az elsődleges.

< magyar *Fejérd*, a *fehér* ~ *fejér* származéka. A *d* magyar helynévképző. Mint víznév gyakori (vö. *Feirtou* = *Fehértó*, *Feherpotok* = *Fehérpatak*, ORTVAY, Vízrajz, I, 302; OklSz). A román név világosan a magyarból való.

244. **Borsai patak** ~ *Valea Borşei*. (A vízre régi adataink nincsenek. A mellette levő hasonló nevű falu azonban már 1216-ban előfordul *Bursa* alakban: VárReg. 244.)

A *Borsa* ~ *Borşa* falu neve a *Borsa* személynév, illetve nemzetiségnév emlékét őrzi, amely itt birtokos volt (KARÁCSONYI, Magyar nemzetiségek I, 268). A kolozsmegyei *Borsa* helységen kívül ilyen nevű helységeket még Máramarosban és Pozsony megyében találunk, *Bors*, *Borsod*, *Borsad*, *Borsi* helynevek pedig Bihar, Veszprém, Zala, Zemplén, Bácsbodrog, Borsod és Sopron megyében fordulnak elő. Mindezek a nevek végeredményben a török eredetű magyar *bors* szóból fejlődtek. Vannak, illetve voltak *Borsa* nevű patakok is. Pl. A Csallóközben volt egy *Borsatw* halászhely (ORT-

VAY, Vízrajz I, 148), amely Borsa torkolatot jelent, tehát egy *Borsa* patakot tételez fel. Hasonló nevűek a *Borsava*, *Bósva* (<*Bursva*) patakok is (ORTVAY, Vízrajz I, 148—9). Eredetük ismeretlen. Vö. ŠMILAUER, Vodopis 441. — A román név a magyarból való.

245. **Lónai patak** ~ *Pârâul Lunei* (1306: *Louna* Szolnok-Doboka mon. IV, 288. 1369: Fluv. *Lona* ib. 302.)

< szláv *Lovъna, vagy *Lovina, a *loviti* ‚halászni‘ igéből. A *Lovъna* > ó-magyar *Louna* > mai magyar *Lóna* szabályos fejlődés. A szláv *Lovina* > magyar *Louna* megfelelésre vö. *malina* > magyar *málna*, *lavica* > ó magyar *lauca* > *louca* > *lóca* stb. alakokat (HORGER: Nyr. 39:291). A román alak a magyarból van átvéve, mert közvetlenül a szlávból való átvétel esetén *Lomna alakot kellene várunk (vö. szláv *Slivnik* > román *Slimnic* patak Râmnicul-Sărat megyében, stb.). Vö. *Aranyos-Lóna*, *Szász Lóna*, illetve *Lónya* víz- és helységneveket Torda, Kolozs, illetve Bereg, Nógrád megyékben és Horvátországban. A *Lónya* alak egy szláv *Lovynja átvétele.

246. **Lozsárdi patak** ~ *Valea Lojardului*. A mai név *Lozsárd* község nevéből való, amelyre 1279-től van adatunk (*Lusad*, HO. VI, 240, vö. Szolnok-Doboka mon. V, 82).

A név különben bizonytalan eredetű, legvalószínűbb, hogy a szláv *luža* ‚mocsár‘ szóból alakult névnek magyar *-d* helynévképzős származéka. Vö. még *Lozsád* ~ *Jeledinți* helységet Hunyad megyében. — A patak régi neve azonban *Orbó* (1270: *Orbo* ORTVAY, Vízrajz II, 78). Ez egy szláv *Vъrbovo* névnek (< szláv *vъrba* ‚fűz‘ szabályos magyar fejleménye. Vö. *Orbó* 615.

247. **Kecsed** patak ~ *V. Chicedului*. A mai név *Kecsed* ~ *Chiced* helység nevéből származik. Erre adataink 1279-től kezdődnek (*Kecseth* Szolnok-Doboka mon. IV, 232). A helység egyébként egy *Keched* nevű szolnoki vár jobbágytól kapta nevét (Szolnok-Doboka mon. IV, 232). A személynév előfordul a Dunántúl is (1211: *Keched* W. I, 122) és valószínűleg magyar eredetű. Mindenesetre bizonyos, hogy sem szláv, sem német, sem román nem lehet.

A patakot régen *Ménes*-nek, *Ménes-patakának* hívták (1445/1468: Szolnok-Doboka mon. IV, 250). Ez pedig a vizek nevében gyakori magyar *ménes* szóból származik. Vö. *Ménes* Nógrád megyében (ORTVAY, Vízrajz I, 520), *Ménes* 822. és 922. szám alatt. L. még *Kabalapatak* ~ román Iapa Máramaros m., *Kabala* víz Zala m. (1208: aqua *Kobula* SZENTPÉTERY Reg. 76.), *Kobila* patak Zágráb mellett (DICKENMANN: AECO. VII, 210), stb. Az utóbbi nevek a magyar *kabala* ‚stute‘ szóból valók, ez pedig szláv eredetű (< *kobyła*).

25. Az Egyesült Szamos jobboldali vizei.

251. **Borszó** ~ *Bârsău* (1231/1397: rivulus *Berekzow* W. XI, 232).

< magyar *berek* + *aszó* ‚szárazvölgy‘. Az *aszó* összetételekre vonatkozólag l. KNEZSA: AECO. II, 163—4. A román név a magyarból származik. Vö. még *Berekszó* ~ *Bârsău* helységet, Hunyad m. (1440: *Berekzow* CSÁNKI V, 75) és a 825 alatti pataknevet.

252. **Lápos** ~ *Lăpuș* (1231/1397: fluv. *Lapus* W. XI, 232; további adatokat l. ORTVAY, *Vízrajz* I, 461).

< magyar *lápos*, a *láp* ‚mocsár‘ származéka. Vö. még *Lapusfew* = Lápos-fő Bácsbodrog megyében. ORTVAY, *Vízrajz* I, 461.

252.1. **Szőcs** ~ *Suciul* (1325: rivulus *Zuch* BO. I, 50; mellette *Szőcs-tő*, ma Domokos; 1325: *Zuchtu* BO. I, 50; vö. Szolnok-Doboka mon. VI, 488).

Nyilvánvalóan a magyar *szűcs* ~ *szőcs* szóból való, bár a névadás módja és oka nem világos. A román név a magyarból származik.

252.2. **Debrek** ~ *Valea Dobricului*. — A mellette levő helységet 1456 óta ismerjük (possessio *Dobrok* Szolnok-Doboka mon. II, 536), a pataknévre azonban nincs adatunk. Mégis valószínű, hogy a pataknév az eredeti.

< szláv *Dobrik*, a *dobr* ъ ‚jó‘ származéka. A *dobr* ъ szóból alakult szláv vízneveket l. MIKLOSICH, PON. 236; DICKENMANN: AECO. V, 101. Bár a *Dobr*-ik alakot nem tudjuk kimutatni, ez könnyen feltételezhető, mert ilyen képzés más neveknél gyakori; vö. *Černik*, *Bystrik*, *Dolžik* stb. MAŠTAKOV, Dnjeper, Index. A román név származhatik közvetlenül a szlávból is, de nem okvetlenül, mert lehet az ó-magyar *Dobrik átvétele is. Vö. *Dobra* 624.2, 627.

252.3. **Kapnik** ~ *Copalnic* (1566: *Kápolnik* Szolnok-Doboka mon. IV, 220. A mellette levő *Kápolnok-Monostorra* vonatkozólag l. 1405: *Also-Kapolnok* u. o.).

< szláv *Kopalnik*, a *kopati* ‚ásni‘ igéből. Jelentése tehát ugyanaz, mint a magyar *Ásvány*, *Ásovány* neveknek.

252.4. **Kékes** ~ *Chitiu* (1231/1397: *Keykuspotoka* W. XI. 233).

< magyar *kékes*. A név elterjedésére vö. OklSz. — A román név a magyar *kék* átvétele egy eredetibb *Chichiu alakból disszimilációval keletkezett.

252.5. **Zazar** ~ *Săsăr* (1231/1397: fluv. *Zozor* W. XI, 232).

Eredete ismeretlen. Mindenesetre bizonyos, hogy sem magyar, sem német, sem pedig román nem lehet. Míg a név eredetét nem ismerjük, nem dönthetjük el, melyik nép közvetítette a másiknak,

bár abból, hogy e vidéken a románság úgyszólván az összes helységneveket is a magyarból vette át, valószínű, hogy ebben az esetben is a román név való a magyarból és nem megfordítva.

253. **Miszt** ~ *Nistru* (1231/1397: rivulus *Mysuch* W. XI, 232). Az 1231-es adat olvasása nyilván *Mysuth* = *Miszut*. Eredete ismeretlen. A román név TAMÁS LAJOS szíves közlése szerint *Mnístru alakon keresztül fejlődött. A román név közvetlen forrása ismeretlen. Eredhet a magyarból is.

254. **Túr** ~ *Tur* (1216: *Tur*, *Thur* ORTVAY *Vízrajz* II, 287; vö. még ennek mellékvizét; 1319: fluv. *Thuruch* Zichy Okm. I, 164).

< szláv *Turjъ*, *Tur*, a *turъ* 'östulok' szóból. Vö. *Tur*, *Turē* stb. helyneveket MIKLOSICH PON. — A név szláv eredetét az egyik mellékvizének *Turóc* neve is mutatja, amely szláv kicsinyítőképzős származék a *Tur* névből ('kis Tur'). Vö. *Tur* 614.5.

254.1. **Lekence** ~ *Lechincioara* (1319: *Lechenchefeu* = *Lekence-fő* Zichy Okmt. I, 164; Vö. még SZABÓ, Ugocsa megye 283).

< szláv *Лькѣница*. L. *Lekence* 222.3 és 612.

254.2. **Tálna** ~ *Talna* (1493: *Tholna* MAKSAY, Szatmár megye a középkorban. Bp. 227).

Valószínűleg a szlávból származik, bár biztos forrását megállapítani nem lehet. Vö. orosz *Talj*, *Taljka*, *Talica*, *Talinka* neveket, MAŠTAKOV, Dnjepr Index.

26. Az Egyesült Szamos baloldali vizei.

261. **Deberke** ~ *Deberche* (1487: *Deberke* Szolnok-Doboka mon. III, 5).

< szláv *Dьbrьka*, a *dьbrь* 'völgy, szakadék' származéka Vö. *Debrő*, *Debrőd*, *Debercsény* helyneveket. A szó helynévi származékait a szlávban l. MIKLOSCH, PON. 241. és az orosz *Deberka* folyónevet, MASTAKOV, Dnjepr 177, 190. — A román név világosan a magyarból van átvéve.

262. **Hagymás** ~ *Haşmaş*. A mellette levő *Hagymás* helység első előfordulása: 1325: *Hagmas* BO. I, 50.

< magyar *Hagymás*, a *hagyma* származéka. A gyakori magyar hely- és víznévre vö. ORTVAY, *Vízrajz* I, 352, OklSz. és LIPSKY Rep. A román név a magyarnak pontos mása. A magyar *gy* helyén álló román *-ş-* gyakori; vö. *Nagylak* ~ román *Noşlac* (Alsó-Fehér m.); *Nyárágytő* ~ *Nirăşteu*, *Nagyfalu* ~ *Nuşfalău* (Beszterce-Naszód m), stb. Vö. TAMÁS: MNy. XXXIII, 256.

263. **Almás** ~ *Almaşu* (XII. szd. vége: fluv. *Almas* Anon. 26—7, 1341: fluv. *Almas* AO. IV, 146).

< magyar *Almás*, az *alma* származéka. A rendkívül gyakori

Almás víz-, hely- és hegynevekre vonatkozólag vö. ORTVAY, Vízr. I, 79—80, OklSz., LIPSZKY, Rep. L. még *Almás* 315.

264. **Egregy** ~ *Agris* (*Agriju*). (A pataknevre középkori adatunk nincs. Első előfordulása 1681-ből való: Szilágy vm. monografiája IV, 301. A mellette levő *Egregy* helységek azonban már 1440-ben feltűnnek: *Egregh*, Szilágy vm. mon. III, 334).

< magyar *egregy*, az *égerfa* származéka. Vö. a nagyszámú *Egregy* víz- és helynevet ORTVAY, Vízr. I, 287. OklSz., LIPSZKY, Rep. — A magyar *gy* > román *ș-re* l. *Hagymás* ~ *Hașmaș* 262, a *gy* > román *j-re* pedig *Nyárád* ~ *Niraju* 622. L. még *Ezeres*. 815.

265. **Szilágy** ~ *Sălagiu* (1246: aqua *Scylag* HO. I, 24; ORTVAY, Vízr. II, 204).

< magyar *Szilágy*, a *szil* származéka. A név gyakoriságára vö. OklSz., LIPSZKY, Rep.

266. **Kraszna** ~ *Crasna* (1257/1466: *Crazna*, HO. VI, 90).

< szláv *krasna* ‚szép‘ vagy ‚vörös‘. A névre vö. MIKLOSICH, PON. 269. — A román név formailag lehetne ugyan közvetlen átvétel is a szlávból (l. pl. a *Crasna* nevű víz- és helyneveket a romániai Fălcui, Vaslui, Gorj, Prahova, Neamțu, Buzău megyékben, Marele Dicționar), e vidék román névanyagának úgyszólván kizárólagosan magyar eredete alapján azonban bizonyos, hogy ez a név is a magyarból van átvéve.

266.1. **Zilah** patak ~ *Zălău* (Első adat a városra, mely a patak mellett fekszik: XII. szd. vége: *Ziloc* Anon. 22.; a későbbi adatokat l. Szilágy vm. mon. II, 449).

Eredete ismeretlen. A román név a magyarból való.

266.2. **Homoród**. ~ *Homorod* (1406: *Homorod* MAKSAY, Szatmár megye a középkorban 237).

< magyar *homoró* ~ *homorú+d* magyar helynévképző. Hasonló vízneveket l. OklSz. 388, ORTVAY, Vízrajz I, 386, 379. L. alább a *Homoród* neveket 714, 724. sz. alatt is.

3. A Sebes-Körös vizei.

3. **Körös** ~ *Criș* (Jordanes: *Grisia*. Anon. Ravenn: *Gresia*, Konstantinos Porph.: Κρίσος; 1075/1226: *Crys*, XII. szd. vége: *Crisius* Anon. 11. 28. §. stb.; vö. MELICH, HonfMg. 52; DRĂGANU, României 313).

A név tehát egy régi, talán még rómaiak előtti *Krisus* fejleménye. Ami a magyar név közvetlen átatódját illeti, biztos hangtani kritériumok híján nem tudjuk megállapítani, csak valószínű, hogy az átatódó nép a szláv volt. A román névről az a vélemény,

hogy ennek az egy névnek talán mégis a római kor óta megszokottan hagyománya volna a románban (DRĂGANU, Români 314). Feltessük ugyanis, hogy a név a római korban * *Crisius* alakú volt és ennek a románban már szabályosan a mai *Criș* felelne meg. Csakhogy a magyar-kor előtti időből ilyen alakban nem található, a *Crisius* alak csupán a magyarországi latinságban fordul elő, ez pedig nem más, mint a magyar név latinositása.—Az a tény különben, hogy a három Körös folyót (*Sebes-Körös*, *Fekete-Körös*, *Fehér-Körös*) a románok is közös néven nevezik (*Crișul repede*, *Crișul-negru*, *Crișul-alb*) világosan mutatja, hogy a románok nem lehetnek e három folyó névadói. Ez a három folyó ugyanis egymástól légvonalban is messze fekvő területeken ered és csak az Alföldön egyesül. E három folyót egy névvel és megkülönböztető jelzőkkel (sebes, fekete, fehér) csakis a folyók összefolyásának területén nevezhették el és e három folyó azonos nevét csak olyan nép terjeszthette el, amely az Alföldön a folyók forrásvidéke felé terjeszkedett. Mivel pedig a románság terjeszkedési iránya épen fordítottja volt ennek, azaz a folyók forrásvidékétől lefelé haladt, e folyóknak közös néven való elnevezése nem származhatik tőle. KNEZSA: AECO. IV, 365).

31. **Berettyó** ~ *Bereteu* (1255: *Berykiou* ORTVAY, *Vízrajz* I, 127; vö. 1213: *Beruchy* VárReg. 166).

< magyar *Berek-jó* (*berek+jó* ‚folyó‘). A román név újabbkori átvétel a magyarból. (Az összetételre 1. a 121, 122, 222. és 39. neveket).

311. **Hosszaszó** ~ *Husășău* (1359: *Hwzioazoupathaka* Károlyi Okl. I, 240).

< magyar *hosszú+aszó* ‚szárazvölgy‘. A névre vonatkozólag 1. KNEZSA: AECO II, 163. Az összetételre 1. a *Berekaszó* 252. és 825. alatt mondottakat.

312. **Ér** ~ *Eriu* (1274: *Her* ORTVAY, *Vízrajz* I, 371; 1320: *Eer* fluv. AO. I, 566).

< magyar *ér* ‚patak‘ Vö. ŠMILAUER, *Vodopis* 456. és OklSz.

313. **Bisztra** ~ *Bistra* (1397: fluv. *Bezerche*, 1452: *Beztherche* JAKÓ, Bihar m. 279).

< szláv *bystra* ‚sebes‘. A régi magyar név egy szláv *bystrica* átvétele. A román név származhatik a szlávból, de lehet az újabb magyar név átvétele is. Vö. még *Bisztra* 624.3. és 813.

314. **Gyepes** ~ *Giepeș* (régi adataink hiányzanak.).

< magyar *gyepes*, a *gyep* ‚Gras‘ vagy pedig *gyepüs*, a *gyepü* származéka. Vö. a *Gyepes* víz- és helyneveket OklSz., LIPSZKY, Rep. és alább 43. alatt.

315. **Almás** ~ *Almaş* (a patakra régi adataink nincsenek. A mellette fekvő *Almás* helységet 1291. óta említik: JAKÓ, Bihar m. 194).

< magyar *almás*. Vö. *Almás* 263.

316. **Kösmő** ~ (román neve ismeretlen). (Régi adataink nincsenek. Az *ÉR* (312) vízrendszerében Piskolt mellett is tudunk egy *Kösmőd* patakról: 1369: fluv. *Kusmewd* JAKÓ, Bihar m. 32.), a Székelyföldön pedig van egy *Küsmöd* helység és patak: LIPSZKY. Rep.).

Eredete ismeretlen.

32. **Kalota** ~ *Călăta* (1408: *Kalata*vize CSÁNKI V, 383; 1439: *Kalata*pataka CSÁNKI V, 362).

Eredete bizonytalan. Valószínű ugyan, hogy szláv eredetű (vö. az orosz *Kalita*, valamint *Kolotova*, *Kolotovec* stb. vízneveket MAŠTAKOV, Dnjepr 113), a név etymológiáját azonban nem ismerjük. A *Kalota* név különben Biharban is előfordul: *Kalota* (1552: JAKÓ, Bihar m. 267).

33. **Sebes** ~ *Sebeş* (Régi adataink a patakra nincsenek. A mellette levő *Sebesvár* forrásainkban 1319-ben bukkant fel: *Sebuswar* CSÁNKI, V, 299).

< magyar *sebes*. Mint pataknév rendkívül gyakori. Vö. alább a *Sebes* nevű vizeket 624, 725. és 812. szám alatt is.

331. **Meregyő** ~ *Miregeu* (1408: *Mereghyo* CSÁNKI, V, 383).

Kétségtelenül magyar eredetű név. Második tagja a feljebb Sajónál (122, 222.) és Berettyónál (31.) tárgyalt *jó* 'folyó', első tagja azonban vitás: lehet *méreg* (bár ilyen folyóneveket a magyarban kimutatni nem lehet, vö. MNy. XXI, 202) és lehet *meleg*, amely a magyarban szórványosan előforduló *l > r* fejlődéssel (KNEZSA: MNy. XXXVI, 108) változott *Mereg* alakúvá (MELICH: MNy. XXI, 53). A kérdés régibb adatok felbukkanása nélkül nem dönthető el. A román nevet a magyarból magyarázza DRĂGANU (Români 391.) is. A magyarból származik a Sebes patak másik mellékveze, a *Székelyjó* ~ *Săcuieu* is (1408: *Székelyjó* CSÁNKI, V, 393).

34. **Dragan** ~ *Drăgan*. (Régi adatok hiányzanak).

Nyilván a szláv eredetű *Dragan* személynévből alakult. A személynév a románoknál is gyakori. A puszta személynévvel való elnevezés ugyan sem a szlávban, sem a románban nem szokásos, fel lehet azonban tenni, hogy ez az alak újabb ellypsis egy **Valea Drăganului* = *Dragan pataka* alakból. Föld határában (Kolozs m.) is említenek hasonló nevű patakot: 1451: *Dragnapatak* CSÁNKI, V, 353.

35. **Jád** ~ *Valea Iadului* (Régi adataink nincsenek).

Eredete bizonytalan. DRĂGANU (Români 462) ASBÓTH és KISCH GUSZTÁV után a szláv eredetű román *iad* ‚pokol‘ szóból származtatja, a beszterce-naszódi *Jád* falu és a somogyi *Jád* falu nevét. Ez a magyarázat azonban számos nehézségbe ütközik. Egyrészt Somogyban a legcsekélyebb nyomát sem lehet a román lakoságnak kimutatni, másrészt Beszterce vidékén is ez volna az egyetlen román eredetű helynév a XIV. század elejéről való (első adat 1311-ből való: *Jaad* DRĂGANU 16.), holott a többi mind magyarból, illetve a szlávból van átvéve.

Valószínűbb, hogy ez a név a magyar *jó* ‚gut származéka és egy régi *javad összevonásából keletkezett (pl. *Tavarnok* > *Tárnok*, *kovács* > népnyelvi *kács* stb., vö. KNEZSA: AECO. II, 164).

36. **Medes** ~ *Medeș* (1236: *Medust* JAKÓ, Bihar megye 266).

< magyar *medes*, a *meddő* származéka. PAIS: MNy. XXV, 348. Vö. 1157/1230: fluv. *Medus* = ma *Medves*, Vas m.; *Medeshegy* Pórszombat mellett, Zala n.; (MOÓR, Westungarn in Mittelalter, Szeged, 1936, 89); *Medes* falu Zala m.; *Medesér* patak Udvarhely m. (PAIS: MNy. XXV, 348).

37. **Kigyik** ~ *Chigic* (1236: torrentem *Kuegeg* KUBINYI, Mon. hung. hist. I, 13; 1256: *Kegek* W. VII, 474).

Eredete ismeretlen. Sem román, sem szláv eredetű nem lehet. Az első adat alapján lehetne ugyan *Kű-egyeg*-nek olvasni és a magyarból magyarázni (*kű+egyek*: a ‚víz jelentésű régi magyar *igy* ~ *ügy* *k* kicsinyítőképzős származéka), azonban erre nincs elég támpontunk.

38. **Tasád** ~ *Taşad* (1508: *Thasadfew* JAKÓ, Bihar m. 363).

Eredete ismeretlen. A románból nem magyarázható.

39. **Pece patak** Nagyvárad mellett.

Eredeti régi neve *Hév-jó* ‚meleg folyó‘, vö. 1288: fluv. *Heuyo* ORTVAY, Vízrajz I, 373; 1341: fluv. *Hoyov* AO. IV, 91. stb. Nevét a mai *Hájó* ~ *Hăieu* helység örzi (1249: *Hewyo* stb. JAKÓ, Bihar m. 255). Vö. *Héjő* patak Borsod m. (XII. szd. vége: *Heyou* Anon. 31). Az összetétel másodig tagjára vonatkozólag l. 121, 122, 31, alatt is. — A *Pece* név valószínűleg a magyar *pece*, *pöce* ‚szennygödör‘ mása, kora azonban ismeretlen.

4. A Fekete-Körös vizei.

41. **Belényes** ~ *Beiuș*. (A víznévre régi adatunk nincs. A torkolatánál fekvő *Belényes* ~ *Beiuș* helység azonban már 1291-ben előfordul: *Benenus*, 1422: *Belynes* JAKÓ, Bihar m. 208).

< magyar *Belényes* ~ *Bövényes*, a *bövény* származéka. A román alak az ó-magyar *Belényiūs* alakból fejlődött az *l'* és *ń* hang ismeretes vokalizációjával > *Beieiuş > *Beiuş*. Vö. 1349: fons seu rivulus *Belenus* OklSz.

42. **Hollód** ~ *Holod* (Sok térképen gyakran *Rossia* néven is előfordul a mellette levő *Roşia* nevű falu után. A patakra régi adat nincs. A *Rosia* helység 1445-ben bukkan fel először: JAKÓ, Bihar megye 333).

< magyar *hollód*, a *holló* származéka. Vö. a *Hollád*, *Hollós* hn-eket LIPSKY, Rep.

43. **Gyepes** ~ *Gepiş* (1341: fluv. *Gepus* JAKÓ, Bihar m. 249).

< magyar *gyepes* (vö. a *Gyepes* 314. alatt mondottakat is).

44. **Fenes** ~ *Finiş* (A patakra régi adataink nincsenek. A mellette fekvő falut, illetve várat emlékeink 1291. óta emlegetik: 1291: *Fenes* JAKÓ, Bihar m. 241).

< magyar *fenes*, a *fen* ‚fenőkő‘ szóból. Vö. *Fenes* 223.

45. **Szartos** ~ *Sartoş* (Régi adataink nincsenek rá).

Eredete nem világos. Hasonló nevű patakok máshol is találhatóak: *Szartós*, Abaúj m. (1255: fluv. *Scortas* W. XI, 411; 1270-1369: *Sartostou* HO. VI, 172); *Szartos* eltűnt patak Békés megyében, Békéscsaba közelében (1394: *Zortuser* PESTY, Oklevelek Temes vármegye tört. I, 246; 1446: *Zortuser* HAAN, Békés vm. okl. 54). *Szartos* halászhely Poroszló határában. Heves m. (1427: piscina *Zartos* Károlyi Okl. I, 105). Lehetséges, hogy e nevek a régi magyar *szirtos*, ma *szurtos* szóval függnek össze, bár az egyeztetés nem kifogástalan. A *Szirtos* mint víznév egy tó nevében Szegedtől északra is megvan: IRMÉDY MOLNÁR LÁSZLÓ: Föld és Ember. IX, 143. A román név kétségtelenül a magyarból való.

46. **Töz** ~ *Teuz* (1344: inter fluvios *Twz* et *Feyerkeres* OklSz. 222; 1553: *Thewz-Zellesthye*, a Töz melletti *Szelistye* helység neve MÁRKI, Arad vm. mon. II/1, 247).

Eredete ismeretlen. A román név magyar eredetét mutatja az *eu* kettőshangzó is a magyar *ő*-vel szemben.

5. A Fehér-Körös mellékvizei.

51. **Dézna** ~ *Dezna* (A Fehér-Körös jobboldali mellékvize. — A patakra régi adataink nincsenek, a mellette levő *Dézna* vár azonban 1323. óta fordul elő okleveleinkben: 1323: *Dezne* PESTY, Oklevelek Temes vm. tört. T, 35; 1347: *Desnye* BO. T, 142).

< szláv *Desna* ‚jobboldali‘. Vö. KNIEZSA: MNy. XXXV, 183.

A román név valószínűleg közvetlenül a magyarból való, mert a románság e vidék minden víznevét egyébként a magyarból vette át.

52. **Csiger** ~ *Cigher* (Régi adataink nincsenek rá).

Nyilván a magyarból származik és a török eredetű magyar *csiger* ‚rossz minőségű bor‘ szóból való. Hasonló névadásra vonatkozólag vö. a *Borpatak*, *Borkút*, *Bord* neveket: OklSz.; ORTVAY, *Vízrajz* I, 145; LIPSZKY, Rep.). A román név világosan a magyar átvétele. Emellett szól egyébként a környék helynévanyagának magyar eredetén kívül a *Csiger* patak legnagyobb mellékvizének, az *Almás*-nak a neve is, amely a románban is *Almaș*, tehát a magyarból származik (erre vö. a 263. és 315. számot).

6. A Maros mellékvei.

6. **Maros** ~ *Mureș* ~ szász *Mieresch* (Herodotos: Μάρις, Strabo: Μάρισος; Itin. Rom.: *Marisus*; Jordanes, Anon. Ravenn. *Marisia*; Konst. Porph.: Μορήσις; Anon. 11, 44. §.: *Morisis*, *Morus*, később *Moris*, *Morus*, *Maros*; vö. MELICH, HonfMg. 53—3; DRĂGANU, Români 496).

Ösi, még a rómaiak előtti név. Eredete épügy ismeretlen, mint a többi erdélyi folyónévnek (*Szamos*, *Körös*, *Temes*, *Olt*, *Ompoly*). Hasonlóképen itt is kérdéses, milyen nép közvetítette a mai alakját. Egy mindenesetre bizonyos, hogy ez a közvetítő nem lehetett a román, mert a római kor óta megszakítatlan hagyomány esetén a névnek a románban *Ma* szókezdetűnek kellene lennie. A román nyelv ugyanis a latin eredetű szavakban — ilyen hangtani helyzetben — az eredeti *a*-t mindig megőrzi, abból sem *o*, sem *u* nem fejlődött. A román *Mureș* tehát semmi esetre sem származhatik közvetlenül a latin *Marisus*-ból. A román *u* azonban *r* előtt visszamehet egy korábbi *o*-ra (**Moreș*), amely az ó-magyarban meg is van ez az ó-magyar *Moris* alak lehet egy idegen *Mariš* (ó-magyar *a* > *o* fejlődéssel!) vagy pedig, egy szláv **Moriš* név átvétele; a román név eredhet ebből a feltételezett szláv alakból is. A román kutatók ma mind a szláv közvetítés hívei (vö. DRĂGANU, Români 498), azonban tekintve e vidéken a magyarból átvett román víz- és helynevek óriási tömegét, a magyarból való átvétel valószínűbbnek látszik. Annál is inkább, mert a román név forrásául szolgáló *Moris* a magyarban valóban megvolt, míg a szlávra nézve ez legfeljebb feltehető, de nem igazolható.

61. Jobboldali mellékvizei:

611. **Lúcpatak** ~ *Pârâul Luț* ~ német *Lutz* (1228/1378: *fluv Lyuch*, W. I, 48).

Eredete ismeretlen. A magyar *lucfenyő*ből nem származhatik, mert a szó eredetileg *lúcs*-nak hangzott, a mai *lúc* alakot helytelen olvasás alapján a nyelvújítók elevenítették fel. KISCH GUSZTÁV (Siebenbürgen 229.) a németből magyarázza (ófr. *luz* ‚kevés‘), ilyen névre azonban analógiánk nincs. A név ó-magyar alakja (olv. *Li-uc*, vagy *Liuc*) sem támogatja ezt az ötletet. A román név a magyarból való.

612. **Komlód** ~ *Valea Comlodului*.

Régi neve *Lekence* volt (1263: *Lekencze*-thw CSÁNKI, V. 718), amely a mai *Maroslekenca* ~ *Lechința* nevében maradt meg. Ez a név a magyarban szláv eredetű, de a románban a magyarból van átvéve (vö. *Lekence* ~ *Lechința* 222.3. és 254.1). A mai név a magyar *komló* név származéka (erre vö. az OklSz. *komló* címszavát), a román név pedig az új magyar név egyszerű átvétele. Mivel a *komló* szó az ó-magyarban *kumlou*-nak hangzott, a név a románba nem az ó-magyarból, hanem legfeljebb a magyar nyelv középső korszakából az *u* > *o* fejlődés lezárása után (a XIV. század közepe táján) kerülhetett át.

613. **Ludas** ~ *Valea Ludoșului* (A patakra régi adatunk nincs. A mellette levő *Ludas* ~ *Ludoș* helységekre vonatkozólag I. 1377: *possessio Ludas* stb. CSÁNKI, Y, 719).

< magyar *Ludas*, a *lúd* származéka. Víz- és helynévi elterjedtségére vonatkozólag I. ORTVAY, *Vízrajz* I, 484—4; OklSz., LIPSZKY, Rep. Vö. még KISCH, Siebenbürgen, 211.

614. **Aranyos** ~ *Arieș* (1075/1226: *Aranas* MonStrig. I, 59. stb., vö. ORTVAY, *Vízrajz* I, 90).

< magyar *Aranyos*, az *arany* származéka (KISCH, Siebenbürgen 51). A rendkívül gyakori víznévre vö. ORTVAY, *Vízrajz* I, 90—92. A román név az *ń* ismeretes vokalizációja következtében *Arăieș alakon vált *Arieș* alakúvá. L. még magyar *Aranyos* ~ román *Arieș* patakot Szatmár megyében, a Lápos jobboldali mellékvizét; *Aranyos* ~ *Arănieș* helységet Hunyad megyében (Hunyadban az *ń* általában megmaradt vö. *Hunyad vár* ~ *Hunedoara*; ezzel szemben a kolozs megyei *Bánffy-Hunyad* ~ *Huedin!*) stb.

614.1. **Abrud** ~ *Abrud* (Mint pataknevre régi adatunk nincs. A mellette levő *Abrudbánya* helységet azonban 1271. óta ismerjük: terra *Obruth* ZW. I, 111. stb. vö. MELICH, *HonfMg*. 282).

Eredete bizonytalan. MELICH (*HonfMg*. 285) szerint e név egy

feltehető dák *obrud ‚arany‘ szóból alkult. Mivel a nevet csak a XIII. század második fele óta ismerjük, e magyarázat igen kétséges. A román név a magyar név újabb alakjából való. Az ó-magyarból való átvétel esetén nem szókezdő *A*-t hanem *O*-t várnánk. Egy dák *Obrud, esetleg *Abrud átvétele esetén pedig *Ourud, vagy *Aurud volna a mai román alakja (vö. *fabrum* > *făur*, *februarius* > *făurar* l. DRĂGANU, Români 487). A *-br-* hangkapcsolat tehát világosan mutatja, hogy a név a románban újabb átvétel a magyarból.

614.2. **Torockó** ~ *Trăscău* (1299/XIV. szd.: fluv. *Turuzco* Teleki Okl. I, 17; A mellette fekvő várra és városra l. CSÁNKI V, 673).

< szláv *Trěskava, a *trěskati* ‚zúgni, harsogni, pattogni‘ igéből; vö. szerb *Trěscavica* Dečanski Hrisovuli 40; bolgár *Trěska* patak Macedóniában KĀNČOV, Orohidrografija na Makedonija 73, 39—40 stb.; lengyel *Truskawa*, *Truskaviec* patakok (KNIEZSA: AECO. IV, 320). — A román név hangalakja világosan mutatja, hogy a magyarból van átvéve (közvetlen szláv átvétel esetén *Treascava-nak kellene lennie!).

614.3. **Jára** ~ *Pârâul Iara* (A patakra régi adataink nincsenek. A mellette levő helységet 1332—7 óta ismerjük: *Jara* CSÁNKI V, 712).

Eredete bizonytalan. Legvalószínűbb, hogy a szláv *jar*, *jara*, *jaro* ‚vad, kegyetlen‘ szóból való. Amennyiben a helységnév az elsődleges, származhatik a szláv *Jaroslav*, *Jaromir* stb. neveknek egy *Jara* becező alakjából is (Ebből származtatja DRĂGANU, Români 473. is). Hasonló nevű a *Jára* ~ *Iara* helység, Maros-Torda m. és a már eltűnt *Jára* helység Csanádmegyében (1232: terra *Jara* W. VI, 504; vö. CSÁNKI I, 698). — A román név magyar eredetét bizonyítja, hogy mellékvizét *Pârâul Almaş*-nak nevezik (1459: *Almasever* CSÁNKI V, 712).

614.4. **Hesdát** ~ *Valea Heşdatelor* (1480: vallis *Hosdadthoroka* CSÁNKI V, 725; a mellette levő *Peterd* helységet 1278-ban terra *Hasadad*, 1298-ban terra *Peturd Hasadata* néven hívják: CSÁNKI V, 725).

< magyar *Hasadát*, azaz ‚hasadék‘. A Tordai hasadéktól nyerte nevét. A magyar név fejlődésére (*Hasadát* > *Hasdát* > *Hesdát*) vö. HORGER: MNy. XXXV, 181. A román név az újabb magyar alak átvétele.

614.5. **Túr** ~ *Tur* (A patakra régi adatok nincsenek. A mellette fekvő *Túr* ~ *Tur* helységre vonatkozólag l. 1279-től *Tuur*, *Twr* stb. alakban CSÁNKI V, 742).

Lehet szláv eredetű és a *turь* ‚Aueroch‘ származéka: *Turjь* > *Turь*. Vö. *Túr* 254. Az a vélemény, hogy a *Túr* dák eredetű név és *Torda* ~ *Turda* város nevében is megvan (*Turidava > *Turda* PUȘCARIU: Dacoromania IV, 1353) nem egyéb teljesen önkényes feltevésnél, mert sem a *Tur* dák eredetét, sem pedig azt, hogy Tordát valamikor *Turidava-nak nevezték volna, a legcsekélyebb adattal bizonyítani nem lehet. Hiszen tudjuk, hogy Torda város helyén nem valami *Turidava, hanem *Potaissa* állt. Tárgyilag több a valószínűsége annak a magyarázatnak, amely a nevet egy (rotacizáló) bolgár-török *tur ‚só‘ (a többi török nyelven *tuz*) szóból származtatja (ORBÁN B., Torda város és környéke 1889, 88), mert ez a vidék tele van sóval és e patak mellékvizei között *Sóspatak*-ot is emlegetnek (1366: CSÁNKI V, 689). Addig azonban, míg a bolgártörököknek e vidéken más kétségtelen nyomait is fel nem fedezük, a magyarázatot sem tekinthetjük elfogadhatónak.

615. **Orbó** ~ *Gârbova* (1282: rivulus *Vrbo* HO. VIII. 224).

< szláv *Vьrbovo, vagy *Vьrbova, a *vьrba* ‚fűz‘ származéka. A magyar név fejlődésére l. *Orbó* 246; *Szászorbó* ~ *Gârbova* ~ *Urwegen* Szeben m. (SCHEINER: Balkan-Archiv III, 150). — A román név a szláv *Vьrbovo* közvetlen átvétele. A megfelelésre vö. német *Weidenbach* (régibb *Widenbach*) > román *Ghimbav* (Brassó m.); német *Birnbaum* > román *Ghirbom* (SCHEINER: Balkan-Archiv II, 24). A *Vьrbovo* > román *Gârbova* fejlődést elősegíthették a *Gârbova*, illetve *Gârbou* helynevek is (*Gorbó* ~ *Gârbova* Szolnok-Doboka és Kolozs m.), amelyek egy szláv *gьrbovo alakból származnak. A magyar névre l. a 246. alatti *Orbót* is.

616. **Gyógy** ~ *Gioagiu* (A patakra régi adatunk nincs. A mellette levő *Gyógy* falu 1264-ben bukkan fel: *Gyogy* HO, VI, 123; vö. ICZKOVICS, Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp. 1939, 55). L. alább *Gyógy* 618.

< magyar *gyiogy*, az ó-magyar *gyiό*, ma *dió* származéka. Vö. GYÖRKE: MNy. XXXVI, 34.

617. **Ompoly** ~ *Ompoi*, *Ampoi* (1299/1369: fluv. *Ompey*, *Ompay* ZW. I, 213—4; 1271: *Onpoy* ZW. I, 111; vö. MELICH, Honf. Mg. 275).

A római kori *Ampeius* fejleménye (vö. *Ordo Ampeie [nsium]* MELICH, HonfMg. 274). A román kontinuitás híveinek szemében ennek a folyónak román neve a római kor óta megszakítatlan hagyományról tanuskodnék. Bár a latin *amp-* szókezdetnek a románban *âmp-* szókezdet felel meg és nem *omp-*, vagy *amp-*, néhány arumun adat alapján (*antru* ‚intru‘, *amplu* ‚umplu‘ stb.), mégis felteszik, hogy ilyen megfelelés az északi románban is meglehetően.

Másrészt felhozzák az Ompoly forrásvidékén levő *Trâmpoie* helység nevét, amely egy *intru Ampoie* kapcsolatból fejlődött, hogy a román névnek van *Împai* (az *â* hangot szó elején *î*-vel is jelölik) alakja is. Ez utóbbi adat azonban mit sem bizonyít, mert itt az *â* egy [*intr*]-*u-A[mpoie]* kapcsolatból keletkezett. De még a szókezdő *â*- sem bizonyítana semmit a római hagyomány folytonossága mellett, hiszen az *â*-t magyar eredetű szavakban is megtaláljuk, pl. *gând* < magyar *gond*; *dâmb* < magyar *domb* stb. Sokkal fontosabb a román név *-oi* szóvége. Ez ugyanis a latin *Ampei[um]* *-ei*-ével szemben világosan mutatja a magyar közvetítést, mert a latin *-ei*-ből a románban nem lett soha és nem is lehetett *-oi*. Ezzel szemben a magyarban ez a magánhangzó-illeszkedés következtében szabályos fejlődés: pl. szláv *olěj* > *olaj* > *olaj*, *polej* > magyar *poloj* > *paláj* ‚kiöntéses hely‘; szláv *Мотěj* magyar *Montaj* hn. ugyanígy *Ompej* (vö. az 1299-es adatot) > magyar *Ompoj*, később *Ompaj* ~ *Ompaly* is.

De az *Ampoi* alak *a*-jában valami megőrzött román ősiségét keresni is súlyos hiba. Ez ugyanis nem egyéb, mint egy német *Ampoi* alak átvétele. Az erdélyi német nyelvjárásokban ugyanis a középfelnémet *u*-nak ma *a* felel meg: *Hundertbücheln*, kiejtése *Handerbacheln* KISCH, Siebenbürgen 30; 1309: villa *Vmberti*, (ZW. I, 242), ma *Hammersdorf*, kiejtve *Hameschtreff*; *Buchholz* > ma *Bachelz* stb. Ugyanezt látjuk magyar eredetű szász nevekben is: *Omlás* (1309: *Humles*) > szász *Hamlesch* SCHEINER: Balkan-Archiv II, 61; *Homoród* (vö. 1139: *humrou* OklSz.) > szász *Hamruden* SCHEINER i. h. 63; Szász-Magyarós (vö. 1055: *munorau* ÓMO. 22) > szász *Maniersch* stb. A szászban az *u* *a*-vá *o*-n keresztül fejlődött a XV. század folyamán. Pl. 1309: villa *Vmberti* ~ 1468: *Homorsdorf*; 1506: *Hammersdorff*, ma *Hammersdorf* SCHEINER: Balkan-Archiv II, 62. Ugyanígy magyar eredetű nevekben is találunk magyar *o* > szász *a* megfeleléseket, pl. magyar *Holdvilág* > szász *Halvelagen*, *Tolmács* > szász *Talmesch* stb. A németben valóban ki is tudjuk mutatni az *Ampoi* alakot (a XVII. század eleji TROESTER, Das Alt und Neu Teutsche Dacia, Nürnberg 1606. térképén stb. vö. DRĂGANU, Români 492), ez pedig egy ó-magyar **Umpoi*, esetleg a XIV. század után átvett *Ompoi* fejleménye. A román *Ampoi* név tehát a németből származik, ez pedig a magyarból való. A név tehát nem szolgálhat bizonyítékul a román kontinuitás elmélete mellett.

618. **Gyógy** ~ *Geoagiu*. (A patakra régi adatunk nincs. A mellete levő falura vonatkozólag l. 1291: villa *Gyog* CSÁNKI V, 53).

< magyar *gyógy*, a *gyió*, mai *dió* származéka. Vö. *Gyógy* 615.

62. Baloldali mellékvizei.

621. **Görgény** ~ *Apa Gurghiului*. Régi adatunk a vízre nincs. A mellette levő várra nézve vö. 1361: castellanus de *Gurgen*, 1391: castrum *Gurgen* stb. CSÁNKI V, 669).

Eredete ismeretlen. Vö. a tolnamegyei *Gerjen* víz- és helynevet (1211: fluv. *Guergen* W. I, 118; CSÁNKI III, 426).

622. **Nyárád** ~ *Niraju* (1264/1421: *Naradtew* Székely Okl. VI, 1; 1420: *Nyaradthew* CSÁNKI V, 888; fluv. *Narad* Székely Okl. I. 188).

< magyar *nyárád*, a *nyárfa* származéka. A névre vö. ORTVAY, *Vízrajz* II, 7.

623. **Küküllő** ~ *Tárnava* ~ szász *Kokel* (Első adatunk a folyóra: 1271: duo fluvii *Kukullu* ORTVAY, *Vízrajz* I, 446; a mellette levő várra: 1202-3: castrum *Cuculiense* ZW. I. 3).

A román név a szláv *Търнава* név átvétele, ez pedig a *търна* ‚kőkeny, tövis‘ származéka. Vö. MELICH, *HonfMg.* 35. és DRĂGANU, *Români* 501. Ennek alapján bizonyos, hogy a magyar név is kövényes-t jelent. Mivel pedig a magyar kövényes-nek soha nem volt *Küküllő* alakja, ezt a nevet a magyarból származtatni nem lehet. Minden amelletttől szól tehát, hogy ez a név egy török **kökelliy* átvétele, melyben a *kökel* a ‚kék‘ jelentésű *kök* származéka, a *-liy* pedig melléknévképző. A szász név a magyarból való. Vö. MELICH: *HonfMg.* 35; GYÖRFFY GYÖRGY, *Besenyők és magyarok: Körösi Csoma Archivum* I. kieg. kötet, 499.

623.1. **Székás** ~ *Secaş* (1313: fluv. *Zekes* ZW. I, 307. A mellette levő vidéknek *Székesföld* volt a neve, vö. 1293: predium *Scekes* ZW. I, 264).

< magyar *Székes*, a *szik*, *szék* ‚Natronsalz‘ származéka. A ‚Natronsalz‘ jelentésű *szék* vízneveinkben nagyon gyakori: vö. *Székpaták*, *Székτό*, *Székes* stb. KNIEZSA: *AECO.* II, 146—7; I. még a 624.3 és 914 alatti *Székás* ~ *Secaş* patakot is.

624. **Sebes** ~ *Sebeş* (1402: in fluvio *Sebes* ZW. II. 269. A mellette levő *Szász-Sebes* ~ *Sebeşul săsesc* ~ *Mühlbach* városra vonatkozólag már 1224: terra *Sebes*, 1309: *Scebus*, *Sebes* stb. SCHEINER: *Balkan-Archiv* II, 98).

< magyar *sebes*. Vö. KISCH, *Siebenbürgen* 234; SCHEINER: i. m. 98. A román név a magyarból való. Vö. még *Sebes* 33, 725, és 812 alatt is.

624.1. **Bisztra** ~ *Bistra* (Régi adataink nincsenek).

< szláv *bystra* ‚sebes‘. Vö. még *Bisztra* 313. és 813. alatt is.

624.2. **Dobra** ~ *Dobra*. (Régi adataink hiányzanak).

< szláv *Dobra* ‚jó‘. L. még a 627. alatti *Dobra* patakot is. A névre vö. MIKLOSICH, PON. 239. L. a *Dobra* 628. és *Debrek* 252.2. alatt is.

624.3. **Székás** ~ *Secaş* (A vízre régi adataink nincsenek. A 723.1 alatt idézett predium *Scekes* a két *Székás* patak közti területet jelölte). Vö. meg 914. alatt is.

625. **Sztrigy** ~ *Streiu* ~ német *Strehl*. (1276: *Strig* stb. vö. ORTVAY, Vízrajz II., MELICH, HonfMg. 276.; DRĂGANU, Români 276).

A név eredeti alakja a román (**Strel'*) és a német név (*Strehl*) alapján kétségtelenül **Stril'* ~ **Strel'* volt, amelyből a magyarban a többször igazolható *l' > gy* változással fejlődött a *Sztrigy* (MELICH, HonfMg. 163). A név eredete azonban bizonytalan. MELICH i. m. a rutén *stréliti* ‚löni‘ igének *strél'* ‚lőjj‘ felszólító alakjából magyarázza (vö. rutén *stril-voda* ‚sebes folyású víz‘), azonban ez a magyarázat semmiesetre sem megnyugtató. Egyrészt a nagyobb vizek (a *Strigy* a hunyadi medencének legnagyobb vize) ilyen természetű elnevezéseire példánk nincs, másrészt a rutének hunyadmegyei jelenlétét az egyetlen *Oroszfalú* ~ *Ruş* falu nevén kívül semmi adat nem igazolja (a *Ruszka* hegység és patak a szláv *Rudьska* névből való, ez pedig a *ruda* ‚érc‘ származéka, ami valóban meg is felel a tényeknek). Azonfelül ma már nem kétséges, hogy Hunyadmegyének aránylag nagy szláv lakossága volt a X—XI. században (vö. KNEZSA: AECO. IV. 323), a *Sztrigy* folyónak tehát ennek a régi lakoságnak az ajkán is kellett valami nevének lennie, ezt semmiesetre sem vehették át az őslakók valami kései, XII—XIII. szd.-i jövevényektől.

Minden jel szerint a név egy indogermán *streu ~ *sreu ‚folytató‘ gyökre megy vissza és a *Stryj* (Galicia), *Struma* (Bulgária) stb. nevekkkel függ össze, bár a képzése nem világos. A magyar nevet kétségtelenül a szlávok közvetítették, ami pedig a román nevet illeti, származhatik közvetlenül a szlávól is (főleg ha a folyónevet a folyó felső folyásánál vették át), de nincs kizárva a magyar közvetítés lehetősége sem, mert a folyó alsó folyásának helynévanyaga a románban többségében a magyarból való. Hangtani érvet azonban sem az egyikre, sem a másikra felhozni nem lehet.

625.1. **Farkadin** ~ *Valea Farcadin* (1446: *Farkadin* helység; 1479: *Pathakfarkadyn* CSÁNKI V, 88).

< magyar *Farkad*, a *fark* származéka. A *Farkadin* in-je valószínűleg a magyar helyhatározói -n-nek felel meg. (Ilyenek pl. magyar *Varasd* > horvát *Varaždin*, magyar *Pétervárad* > horvát

Petrovaradin stb. vö. SKOK: Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino VII, 8).

626. **Cserna** ~ *Cerna*. (1380: iuxta fluv. *Charnauryz* CSÁNKI V, 77; 1453: *Egred*, CSÁNKI V, 61).

< szláv *Črna* ‚fekete‘; vö. még *Cserna* 715.2, 818, 915 és 97. A patakot a középkorban magyarul *Egred*-nek is hívták, ez a magyar *éger* + *d* magyar helynévképző.

627. **Dobra** ~ *Dobra*. Régi magyar neve *Jó*, vö. 1387: *Jwfiw*, *Jofw*, a mai *Dobra* város, CSÁNKI V, 61. A *Dobra* név a középkorban nem fordul elő.

< szláv *Dobra* ‚jó‘. Vö. előbb *Dobra* 624.2.

7. Az Olt vizei.

7. **Olt** ~ *Olt* ~ *Alt* (Az ókorban: Strabo: Αλουτα; Ptolemaios: Αλουταζ; Tab. Peut.: *Alutus* stb. Vö. Siebenbürgisch-sächsisches Wb.; MELICH, HonfMg. 263; DRĂGANU, Români 537. A magyar oklevelekben az *Alt* alak 1211-től, az *Olt* alak 1233-tól kezdve fordul elő, vö. ORTVAY, Vízrajz; MELICH O. C. 264).

A mai nevek összefüggése az antik nevekkel kétségtelen, az összefüggés mikéntje azonban nem világos. Nem ismerjük ugyanis az *Aluta*—*Alutus* alakban írt név hangjainak kvantitását: *Ālūta*—*Ālūtus*?) és így a mai hangalak alapján nem tudjuk a közvetítő nyelvet megállapítani. Csak a történeti okok teszik valószínűvé, hogy ez a nyelv a hangtani nehézségek ellenére mégis a szláv lehetett. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy ez a nyelv nem a román. Akár *Ālūtus*, akár *Ālūtus* volt is az eredeti alak (a többieket nem is említve), a románban *Olt* alak semmiesetre sem fejlődhetett volna, mert ebben az esetben egy **Alt* vagy **Alut* alaknak kellett volna kifejlődnie. Igaz, hogy a folyóra a legrégebb adatok *Alt* alakúak s a szászban a mai napig ez az alak él, fel lehetne esetleg tenni, hogy ez az *Alt* alak a románban fejlődött és onnan került át az erdélyi századok nyelvébe. Azonban ez a feltevés súlyos nehézségekbe ütközik. Az *Alt* alak ugyanis a románban teljesen ismeretlen, ott ma is, a multban is csak az *Olt* alak mutatható ki. Ha feltennők, hogy a románban eredetileg *Alt* volt a folyó neve, fel kellene tételezni, hogy a románok, akiknek jelenlétét a folyónál a XIII. század eleje óta (1222: terra Blacorum DocVal. 3; 1224: silva Blacorum ib. 11) mutathatjuk ki, a folyó nevét időközben elfelejtették és csak később vették át a XI. században ide beköltözött népektől. Ezt a feltevést azonban csak akkor lehetne valamiképpen valószínűvé tenni, ha

kimutathatók, hogy a románok a folyó környékét egy időre kiürítették (így tehát a folyó ősi nevét elfelejtették) és később újra visszatértek ide. Erre azonban szintén a legcsekélyebb támpontunk nincs, hiszen a románokat az Olt mentén a XIII. század eleje óta a mai napig megszakítás nélkül kimutathatjuk.

Ami az *Alt* ~ *Olt* hangalak egymáshoz való viszonyát illeti, két lehetőséggel kell számolnunk: 1. Az átvett alak a magyarban az *Alt* volt, de a magyarban többször igazolható *a > o* fejlődés során *Olt*-tá fejlődött (MELICH, HonfMg. 264). Ebben az esetben a szász alak a régebbi magyar formát, a román pedig a későbbit őrizné. 2. Az átvett alak az *Olt*, a szászban azonban népetymológiával *Alt*-tá fejlődött. Ez a német *Alt* alak tükröződnék a legrégebbi oklevelekben is (SCHULLERUS a Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuchban). A kérdés teljesen nem dönthető el. Véleményünk szerint az utóbbi a valószínűbb, annál is inkább, mert a folyónévnek legrégebbi *Alt* alakja csakis a német lovagrend, illetve a szászok számára kiállított oklevelekben fordul elő, feltehető tehát, hogy a névalak is az ő nyelvükből származik.

71. Az Olt jobboldali mellékvizei.

711. **Árapatak** ~ *Arpatac* (A vízre régi adataink nincsenek. A mellette fekvő hasonlónevű helység azonban 1349-től fordul elő: *Arapatak* Székely Okl. I, 53, 59; *Arpataka* ZW. I, 168, illetve *Aruapataka* alakban: ZW. I, 169).

Eredete ismeretlen. Tekintettel arra, hogy a névnek van *Arva* alakja is, az *Árva* > *Ára* fejlődés pedig a magyarban lehetséges, valószínű, hogy nevünk a különben ismeretlen eredetű magyar *Arva* ~ tót *Orava*, horvát *Oriava* ~ *Orljava* és ukrán *Orava* ~ *Oriava* víznevekkel függ össze (KNEZSA: AECO. IV, 370). A román név világosan magyar eredetre mutat.

712. **Barót** ~ *Baraolt* (1224: usque ad *Boralt* ZW. I, 34. Mellette fekszik *Barót* nevű helység).

Eredete vitatott. 1. < török **boru-aldy* ‚szürke menyét‘. A név eredetileg személynév lett volna, ebből alakult volna a helynév és ettől kapta volna nevét a patak (PAIS: MNy. XXIII, 580); 2. < magyar *bor-Olt*, azaz ‚borvizes Olt‘, megkülönböztetésül az Olt folyótól (KISCH, Siebenbürgen 109; LIEBHART: Balkan-Archiv III, 8); 3. < szláv *bara* + *Olt* ‚mocsár + Olt‘ (DRĂGANU, Români 544). Ez utóbbi magyarázat teljesen téves, mert ilyen összetétel a szlávban nem lehetséges. Egyébként egyik magyarázat sem megnyugtató. A román név azonban a magyarból származik egy **Baroult* alakból.

713. **Kormos patak** ~ *Cormoș* (Régi adataink nincsenek rá).

< magyar *kormos*, a *korom* származéka.

713.1. **Vargyas** ~ *Vargieșu* ~ (*Varghiș*) a Kormos baloldali mellékvize (A mellette fekvő *Vargyas* helység mint egyházas hely 1332—7-ben fordul elő először).

< magyar *varjas*, a *varjú* származéka (LIEBHARDT: *Balkan-Archiv* II, 79).

714. **Homoród** ~ *Homorod* (1421/1735: fluvius *Humrud* Székely-Okl. I, 125; a mellette fekvő *Homoród* ~ *Homorod* ~ szász *Hamruden* helységre vonatkozólag I. SCHEINER: *Balkan-Archiv* II, 63).

< magyar *homorú* ~ *homorú*. Hasonló nevek a magyarban gyakoriak (SCHEINER o. c; KISCH, *Siebenbürgen* 235; DRĂGANU, *Români* 274). Vö. még 266.2 és 724. alatt is.

714.1. **Kozd patak** ~ *Valea Cosdu* ~ szászul *Kosdbach*, a Homoród jobboldali mellékvize (1206: *Cwezfey* ZW. I, 16 = *Kozdfő*, azaz 'Kozd patak forrása', később *Villa Latina* = *Wallendorf*, vö. ICZKOVICS, *Az erdélyi Fehér megye a középkorban* 8; 1289: *in capite rivuli Kozd* ZW. I, 165).

Eredete ismeretlen. KISCH véleménye (*Siebenbürgen* 232), hogy a név a magyar *köz*, ó-magyar *küz* 'között' szóval azonos, nem fogadható el, mert *köz*nek a magyarban csak területet hívtak (*Etelköz*, *Bodrogeköz*, *Taktaköz*, *Muraköz* stb.), de sohasem patakot! A mai névalak (*Kozd!*) sem mutat a *köz*-ből való származásra.

715. **Hortobágy** ~ *Hârtibav*, *Hârtibaciu* és *Cornățâl* ~ németül *Harbach* (1402: *aquam Harbach* ZW. III, 270; a mellette levő falu, amelyet magyarul *Hortobágy*, románul *Cornățâl*, szászul *Härwesdorf* néven neveznek, először 1319-ben fordul elő: *Hortobagh* ZW. I, 342; az állítólagosan 1306-ból származó oklevél, melyben a helység neve *Cornachel* alakban van írva (ZW, I, 234), a XIX. századból származó hamisítvány (Századok 1893, 55—6).

Eredete ismeretlen. Az eddigi magyarázatok nem kielégítőek. 1. < német, illetve közép-felnémet *hore* 'sár' + *Bach*; a németből volna átvéve egyrészt a magyar (*Hortobágy*), másrészt a román alak (*Hârtibav*); vö. KISCH, *Siebenbürgen* 23; 2. < német *Hart* „waldiger Höhenzug“ + *Bach*, ebből származnék a román és magyar alak is (vö. DRĂGANU, *Români* 555); 3. < német *Hart*[riegel] + *Bach*, jelentése azonos volna a román *Cornățâl* nevével (*corn* 'Hartriegel'); vö. DRĂGANU, *Români* 555. E magyarázatok hibája, hogy egy *-bach* utótagú névből indulnak ki és abból vezetik le a magyar *Hortobágy -bágy* szövegét. Ilyen megfelelésre pedig egyébként sehol egyetlenegy példánk nincs, holott idegennyelvi *-ach*

átvételét (magyar *-áh, -á* stb.) többször kimutathatjuk. Ilyen pl. *Limpa*, Szilágy m. <német *Limpach* < *Lindenbach* (1341: *Lymphah* Szilágy vm. monogr. IV, 816) stb. Az sem lehet közömbös, hogy Debrecen mellett is van egy *Hortobágy* patak, pedig itt német helynévadásnak a legcsekélyebb nyomát sem találjuk. Sőt van egy *Hortobágy* nevű dülő Érkávás határában, Szilágy megyében is (Szilágy vm. mon. II, 385). Ezért tehát sokkal valószínűbb, hogy a kiindulási pont egy *Hortobágy* alak, amelyből egyrészt a szász *Harbach*, másrészt a román *Hârtibaciu* alakult. A román *Hârtibav* a németből van átvéve. A *Cornățâl* név újabban vált pataknevévé, eredetileg csak a *Hortobágy-Härvesdorf* falu neve volt (*-bágy* végű név a *Torbágy* is, Pest megyében: *Turobag* Anonymusnál).

715.1. **Cibin** ~ *Țibin*, a Hortobágy jobboldali mellékvize (1496: fluvius *Zeben* Balkan-Archiv II, 67; a mellette levő *Nagyszeben* ~ *Sibiu* ~ *Hermannstadt* először 1192/6-ban fordul elő: Praepositum *Cipiniensem* ZW. I, 2).

< szláv *sibynǎ*, a *sviba* ‚som‘ származéka (MOÓR: ZONF. VI, 109; KISCH, Siebenbürgen 78).

715.2. **Feketevíz** ~ *Cernavoda* ~ *Schwarzwasser*, a Cibin baloldali mellékvize (1319: *Feketewyz* ZW. I, 342; 1330: *Nigra aqua* o. c. I, 433; fluv. *Ffeketevyz* ib. II, 275; fluv. *Schwartzpach* ib. II, 283 stb.; a mellette fekvő Feketevíz, ma Szecsel, románul *Săcel* nevű helységet a középkorban *Feketevíz* ~ *Cernavoda* ~ *Schwarzbach* néven nevezték; vö. még poss. *Chirnauoda* ZW. II, 583 stb. DRĂGANU, Români 566; SCHEINER: Balkan-Archiv III, 123).

A nevek értelmileg megfelelnek egymásnak: a magyar név: *Feketevíz* ‚Schwarzwasser‘, a román név a szláv *černa voda* ‚Schwarzwasser‘ átvétele. A mai román *Săcel* falunév jelentése ‚kis falu‘.

715.3. **Sebes** ~ szász *Schewis*, a Cibin jobboldali mellékvize (Nagyszebennél). (1349: aqua *Schebs* ZW. II, 59; vö. KISCH: Archiv des Vereins für Siebenbürg. Landeskunde XLII, 154).

< magyar *sebes*. Vö. még *Sebes* 33. 624. és 812.

715.4. **Cód** ~ *Sad* ~ szász *Zoodt* (1399: aquam *Zoodt*; 1509: *Zadgya* SCHEINER: Balkan-Archiv III, 124).

< szláv: *sadz* ‚üledék‘.

72. Az Olt baloldali mellékvizei.

721. **Feketeügy** ~ *Fechetig* (1532: KISCH, Siebenbürgen 14). A folyó román nevét HUNFALVI alapján eddig tévesen *Cernavoda* alakban említették, ez azonban összekeverése a 715.2. alatt tárgyalt *Feketevíz-Cernavoda* patak nevével (Vö. DRĂGANU, Români 543).

< magyar *fekete* + *ügy* ‚víz‘ (Vö. KISCH, Siebenbürgen 14, MELICH, HonfMg. 165).

721.1. **Kászon** ~ *Caşin*, a Feketeügy jobboldali mellékvize (A vízre régi adataink nincsenek).

< szláv *kvasъnъ*, a *kvasъ* ‚savanyú‘ származéka. Vö. *Kászon* helységet Bereg megyében. (KISCH, Siebenbürgen, 277). A román név világosan a magyarból származik, bár az *ş* hang nem szabályos.

721.2. **Kovászna** ~ *Covasna*, a Feketeügy baloldali mellékvize. (A víznévre régi adataink nincsenek).

< szláv *kvasъ na* ‚savanyú‘. A román név a magyartól való (KISCH, Siebenbürgen 237; LIEBHART: Balkan-Archiv III, 44).

721.3. **Tatrag** ~ *Târlung* (A névre régi adataink nincsenek).

Eredete ismeretlen. A két név egymáshoz való viszonya nem világos.

721.4. **Zajzon** ~ *Zizin*, a Tatrag mellékvize (A névre régi adatunk nincs).

Eredete ismeretlen. KISCH (Siebenbürgen 18) ötlete, hogy a név a magyar *zaj* szóból származnék, teljesen elfogadhatatlan.

722. **Tömös** ~ *Timiş* (1211: aqua *Timis* ZW. I, 12; 1366: *Timis* ZW. II, 243).

Eredete ismeretlen. Vö. *Temes* 81.

722.1. **Vidombák** ~ *Ghimbav* ~ *Weidenbach* (1357: super ripam... *Wydunbach* ZW. II, 140. A mellette fekvő hasonló helységre már 1342-től vannak adataink: *Widinbach* ZW. I, 522).

< német *Weidenbach*, a *Weide* ‚fűz‘ származéka. Mind a magyar, mind a román név a németből való (KISCH, Siebenbürgen 106). A román név alakjára vonatkozólag l. az *Orbó* 66. alatt mondottakat.

723. **Barca** ~ *Bârsa* ~ *Burze*.

Mint a vidék neve 1211-től fordul elő: 1211: terra *Borza*, 1222: terra *Burza* stb. ZW. I, 11, 18 stb. Eredetére vonatkozólag igen sok vélemény hangzott el (ezekre vonatkozólag l. a Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch *Burzen* címszavát, MELICH, HonfMg. 271, és DRĂGANU, României 544—551). Általában a szláv *бѣръ* ‚sebes‘ szóból való származtatásának van a legtöbb híve. MELICH azonban rámutatott arra, hogy a névnek nemcsak a magyar, hanem a román alakjában is *s* van, ez pedig kizárja azt a lehetőséget, hogy egy *z*-vel hangzó szóból származtassuk. Ezért DRĂGANU (o. c. 549) egy szláv **Bъrs*, **Bъrsa* személynévre gondol. Ez a vélemény azonban nem fogadható el, mert egyrészt ilyen személynév a szlávból nem igazolható, másrészt pusztai személynévből pataknevek sem a szlávban, sem a románban nem szoktak alakulni és végül fontosabb

folyóknak — már pedig a *Barca* e vidék legfontosabb folyója — személynévből való származtatása sohasem megnyugtató. Újabban próbálták a törökből is magyarázni, ennek tudományos kimutatása azonban késik. Egyelőre tehát e nevet ismeretlen eredetűnek kell minősíteni.

724. **Hamarod** ~ *Hamarud* ~ *Schnellenbach* (1392: *Homorod* ZW. III, 43, 54).

A német név tanúsága szerint a magyar név nem a magyar *homorú* ‚gewölbte‘ (vö. *Homoród* 266.2 és 714.), hanem a magyar *hamar* ‚schnell‘ szóból ered. A román név a magyar átvétele.

725. **Sebes** ~ *Râul Sebeşului* (Régi adataink nincsenek).

< magyar *sebes*. L. *Sebes* 33, 624, 812.

726. **Árpás** ~ *Râul Arpaşul* (1223: rivulus *Arpas* ZW. I, 28).

< magyar *Árpás*, az *árpa* származéka. Hasonló vízneveket l. ORTVAY, *Vízrajz* I, 93, 94; helyneveket LIPSZKY, Rep. (SCHEINER: *Balkan-Archiv* II, 19).

727. **Porumbák** ~ *Râul Porumbacului* (A víznévre régi adataink nincs. A mellette fekvő helysége az első adat 1546-ból való: *Warembach* *Balkan-Archiv* II, 109).

Eredete ismeretlen. SCHEINER (*Balkan-Archiv* II, 110) rámutat arra, hogy a román *porumbac* ‚taubengrau‘ szóból aligha származhatik, mert ilyen név az egész román nyelvterületen nem mutatható ki. Ezért arra gondol, hogy a román név egy német **Forchenbach*-ra megy vissza. A név egyébként igen későn, a XVI. században bukkan fel.

8. A Temes és Berzava vízrendszere.

81. **Temes** ~ *Timiş* ~ szerb *Tamiš* (Herodotos: Τίβισις; Ptolom.: Τίβισσαοῦ; Miller, Itin: *Tibissus*; Priskos Rh.: Τιβήσαζ; Jordanes: *Tibisia*; Georg. Rav.: *Tibisia*, Konst. Porph.: Τιμήσηζ; a magyar források: Anon.: *Temes* ~ *Temus* § 11, 44; előfordul a *Timis* alak is a latinositott comitatus *Tymissiensis* névben: 1284: W. IX, 385 stb.; vö. MELICH, *HonfMg.* 53; DRĂGANU, *Români* 244).

A név azok közé a folyónevek közé tartozik, amelyek a történelemelőtti korból származnak. Mint a többi neveknél (*Maros*, *Szamos*, *Körös*, *Olt*, *Ompoly*), itt sem tudjuk a közvetítő nyelvet pontosan megállapítani. Az azonban bizonyos, hogy ez nem lehetett a román, mert az ókori *Tibisus* stb. név *-b-*jéből a románban *-m-* nem válhatott. Az a vélemény, hogy a *Tibisus* > *Timisis* nevekben jelentkező *-b-* > *-m-* változás a trákban ment volna végbe

(KRETSCHMER, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache 237), nem valószínű, hiszen az első *m*-es alak csak a X. században jelentkezik, pedig a névre a Kr. utáni századokból is sok adatunk van, de mindig *b*-vel. MELICH (HonfMg. 23) valószínű feltevése szerint ez a változás egy török nyelvben ment végbe és innen vette át a magyarság. L. *Temes* 723. A román név mindenestre a magyarból való.

811. **Hidegpatak** ~ *Râu Hidegu* (A vízre régi adatok nincsenek. A mellette levő hasonlónevű helység 1387-ben villa *Patak*: DocVal. 330; 1392-ben pedig *Hydech* alakban: DocVal. 429, fordul elő).

< magyar *hideg* + *patak*. vö. *Hidegvölgy*, *Hidegkút* stb. helyneveket OklSz. LIPSZKY, Rep.

812. **Sebes** ~ *Răul Sebeşului* (Régi adat a patakra nincs. A torkolatánál fekvő *Sebes* — ma *Karánsebes* ~ *Caransebeş* — várost már a XIII. század óta emlegetik forrásaink, I. CSÁNKI II, 21).

< magyar *sebes*. Vö. *Sebes* 33, 624, 725.

813. **Bisztra** ~ *Bistra* (1387: fluv. *Biztra* PESTY, Szörényi bánóság III, 9; 1411: fluv. *Byzere* PESTY, Krassó vm. III, 274).

< szláv *bystra*, scil. *voda* ‚sebes víz‘. Vö. még 313, 624.1. Az 1411. évi magyar név olvasása: *Biszere*. Hasonló alakban fordul elő a Maros mentén Lippa közelében feküdt bencés apátságáról nevezetes helység neve is: *Byzere*, 1332—7: CSÁNKI I, 767.

814. **Nadrág** ~ *Nădrag* (A patakra régi adatunk nincs. A mellette fekvő falu 1371-ben bukkan fel: possessio *Nodrag* PESTY, Krassó vm. III, 109).

Eredete ismeretlen. A szláv eredetű magyar *nadrág* ‚Hose‘ szóra gondolni aligha lehet.

815. **Ezeres** ~ *Valea Hezereşului* (A patakra régi adatunk nincs. A mellette fekvő hasonlónevű falu először 1319-ben fordul elő *Egrus* alakban: CSÁNKI II, 101).

< magyar *Egres*, az *égerfa* származéka. Vö. *Egregy* 264. A mai alak viszonya a régihez hangtanilag nem világos, de nyilván román hangfejlődéssel van dolgunk.

816. **Macskás** ~ *Macicaş* (1352: *Mackas* PESTY, Krassó vm. III, 28).

< magyar *macskás*, a *macska* származéka. A szónak helynevekben való előfordulására vö. mons *Machkakw* ‚Katzenstein‘, locus *Machkalyuk* ‚Katzenhöhle‘ stb. OklSz.

817. **Csukás** ~ *Şciuca (Ciucaş)* (1590: vallis *Stwka veolgye* PESTY, Krassó vm. IV, 146, 155).

< magyar *Csukás*, a *csuka* magyar származéka. A román

Șciuca közvetlenül a szlávból (*ščuka*) való, míg a *Ciucaș* a magyar név átvétele.

818. **Cserna** ~ *Cerna* (A pataknévre régi adat nincs).

< szláv *črna*, bolgár *černa* ‚fekete‘. A vizet a középkorban magyar néven *Feketeér*-nek nevezték. Ezt a magyar nevet őrzi ma a patak mellett fekvő *Fikatar* ~ *Ficatar* helységnév (1468: CSÁNKI 11, 26). Vö. *Cserna* 626, 715.2, 915 és 97.

818.1. **Szederjes** ~ *Sudriaș*, a Cserna mellékvize (1444: fluv. *Zederyes* CSÁNKI, I, 15).

< magyar *szederjes*, a *szeder*, régi *szederj* származéka.

819. **Pogányos** ~ *Poganiș* (1369: *Paganch* PESTY, Krassó vm. III, 90; *Paganti* Bécsi képes kr. *Scriptores Rerum Hungaricarum* I, 413).

< magyar *pogányos*, ó-magyar *pogányis*, a *pogány* származéka. A régi *Paganch* adat egy régi *Pogán-cs* alakra látszik mutatni (MELICH, HonfMg. 193).

82. A Bega vízrendszere.

82. **Béga** ~ *Bega*, *Beghei* (XII. század vége: *Beguey* Anon. 44. A magyar nevet *Böge* alakjában egy Tiszaág őrzi Törökbecse közelében, vö. PAIS DEZSŐ, *Magyar Anonymus*. Budapest 1926, 109).

Eredete ismeretlen. A folyónak van a románban *Beghei* változata is (*Lucrările Institutului de Geografie al Univ. din Cluj* I—1922, 15), ugyanígy nevezik szerbül is: *Begej* (MELICH, Honf. Mg. 321). E nevek pontosan megfelelnek a régi magyar *Begej* névnek. MELICH (o. c. 325) ezt egy magyar *Bege* személynévből magyarázza, ez azonban, mivel nagy folyóról van szó, nem valószínű. Bizonyos azonban, hogy a név se nem román, se nem szláv eredetű.

821. **Nyerges** ~ *Valea Niereghișului* (A pataknévre régi adatunk nincs. A mellette levő falu 1488-tól fordul elő: *Nyerges* CSÁNKI II, 53).

< magyar *nyerges*, a *nyereg* származéka. A víznévre vö. *Nergues-potok* (1208: W. III, 195) a nógrádmegyei Szakal határában, *Vynergspotok* (= Új nyerges patak) OklSz. 695 és a német *Sattelbach* (1225: Sopronm. Okl. I, 11) Locsmánd határában.

822. **Ménes** ~ *Minișul* (A patakra régi adatunk nincs. A mellette levő falu 1488-tól fordul elő: poss. *Menes* CSÁNKI, II, 13).

< magyar *ménes*, a *mén* származéka. A név pataknevekben gyakori, vö. 247, és 922.

823. **Kisgyei patak** ~ *Pârâul Chizdei* (A patakra régi ada-

tunk nincs. A mellette fekvő falu 1440-től fordul elő: poss. *Kysgye, Kysdya, Kyzdya* CSÁNKI, II, 761).

A mai pataknev a mellette levő helység nevéből keletkezett, ez pedig az ó-magyar *Keszi* törzsnév *-d* képzős származéka.

824. **Gyertyámos** ~ *Gertiamos* ~ német *Gertiamosch* (A patakra régi adat nincs. A mellette fekvő falu 1387-től fordul elő: CSÁNKI, II. 11).

< magyar *gyertyános* ~ *gyertyámos*, a *gyertyán* ~ *gyertyám* származéka (Vö. KISCH, *Das Banat im Spiegel seiner Ortsnamen*. Temeswar, 1928, 23).

825. **Berekszó** ~ *Beregsău* (Régi adatok hiányzanak).

< magyar *berek* + *aszó*. Vö. KISCH, *Siebenbürgen* 102. L. még *Borszó* 251.

825.1. **Magyarós** ~ *Valea Magiaruşului*, a Berekszó mellék-vize (Régi adatok hiányzanak).

< magyar *magyarós*, *mogyorós*, a *mogyoró* származéka. (Vö. KISCH, *Das Banat* 24).

825.2. **Fibis** ~ *Valea Fibişului*, a Berekszó mellékvize (Régi adatok hiányzanak).

< magyar *fűves*, a *fű* származéka. Vö. KISCH, *Das Banat* 22., K. JUHÁSZ, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*, Münster i. W. 1927, 30.

826. **Gladna** ~ *Gladna* (A patakra régi adat nincs. A mellette levő falu: 1364: *Gladna, Galadna* PESTY, *Krassó vm. II*, 180).

Nyilván szláv eredetű, bár pontos forrását meghatározni nehéz. Hasonló nevek szláv területen gyakran találhatók: szerb *Gladna, Gladnik, Gladnica, Gladno Polje* és *Glodna, Glodnica, Glodjani, Glodje* stb. (Imenik-Registar naseljenih mesta kralj. Jugoslavije I, 221, 225): lengyel *Glodno* KOZIEROWSKI, *Pozn. II*, 182, IV, 230; ~ *Gladnik* ib. IV, 228., orosz *Gladenka*, MAŠTAKOV, *Dnepr*. 186.

E nevek vagy a *goldъ 'éhség' (délszláv *glad*, lengyel *glód*, cseh *hlad*), vagy a *gladъкъ* 'glatt' vagy pedig valami ismeretlen *glod tő származékai. Képzése alapján nem származhatik a *Glad* személynévből. Romániában (Marele Dicţionar) sok *Glod* nevű hely van, de *Glad*, vagy *Gladna* nincs.

826.1. **Szárzapatak** ~ *Saraz* (1557: *Szarazpatak* PESTY, *Krassó vm. IV*, 73).

< magyar *száráz* + *patak*. A gyakori magyar pataknévre vö. ORTVAY, *Vízr. II*, 434—5.

83. A Berzava vizei.

83. **Berzava** ~ *Bârzava* (Kr. u. III. század: *Bersovia* római táborhely a Berzava mentén Miller, Itin. és innen Geogr. Ravenn.; *Berzobin* CIL III, 247; 1247: *Bwrzua* W. VII, 244, stb., vö. ORTVAY, *Vízt.* I, 167).

Ösi, még a rómaiak kora előtti név. Mivel a név első része nagyon emlékeztet a szláv *berza ‚nyírfa‘ > délszláv *brěza*, orosz *bereza*, lengyel *brzoza* és a szláv *bьrзь* ‚sebes‘ szavakra, régebben szláv eredetűnek vélték és a legfontosabb bizonyítékok egyikének tartották arra vonatkozólag, hogy a szlávok a Dunavölgyében már a Krisztus születése körüli időkben megjelentek. (Vö. NIEDERLE, *Slovanské starožitnosti* II, 157). A név szláv eredete azonban teljesen valószínűtlen. Ha a név a szláv *berza ‚nyírfa‘ szóból származnék, későbbi alakjának a szerbben és bolgárban *Brězava-nak kellene lennie, ennek pedig sehol a legcsekélyebb nyoma sincs. Sem az ó-magyar *Burzva*, sem a román *Bârzava*, sem pedig a szerb *Berzava* nem alakulhatott egy szláv *Brězava-ból. Ha pedig *bьrзь* ‚sebes‘ szóból származtatjuk, a Kr. u. II—III. században nem *Ber-*, hanem *Bur-* kezdetű névalakot kellene elvárnunk, mert a *ьr* hangkapcsolat ebben a korban még így hangzott. Így tehát egy ősi — valószínűleg trák — névnek a szlávok által átvett és adoptált alakjával állunk szemben (vö. E. SCHWARZ, *Die Frage der slavischen Landnahmezeit in Ostgermanien: Mitteilungen des österr. Instituts für Geschichtsforschung* XLIII, 214 ff.). Ami a román nevet illeti, ez csak egy szláv *Bьrzava, vagy pedig ó-magyar *Burzava alakból alakulhatott, a rómaikori *Bersovia* és a román *Bârzava* között tehát közvetlen kapcsolat nincs. (Vö. MELICH, *HonfMg.* 189, DRĂGANU, *Români* 243.).

831. **Füzes** ~ *Fizeş* (1328: fluv. *Fizegh* Körmenyi lvt. *Mise.* Heym. 218).

< magyar *Füzes*, a *fűz* származéka. A régi magyar adat olvasása *Füzezy* és ugyanabból a töből -gy helynévképzővel van képezve. Vö. 234. alatt is.

832. **Moravica** ~ *Moravița*, a Berzava mellékveze (Régi neve stagnum, fluvius *Igan*, *Igon* volt, 1. 1346, 1427: PESTY, *Krassó vm.* II, 1, 220).

A régi *Igan* név eredete ismeretlen. Hasonló nevek előfordulnak Erdélyben, Dunántúl és Horvátországban, vö. DICKENMANN: *AECO.* VI, 134. A mai *Moravica* név a szerbből való és a középkori *Mura* helység nevéből alakult (1332—7: *Mura*, 1492: *Magyarmwra Tothmwra* CSÁNKI, II, 52). A román név a szerbből származik.

9. Az Al-Duna mellékvizei.

91. **Karas** ~ *Caraș* (XIV. szd.: riv. *Karaso*, *Karasu* Bécsi képes kr.: *Scriptores Rerum Hung.* 1, 441; a mellette levő vár, amely után Krassó megye a nevét nyerte, 1247-ben *Crassou*, 1266-ban *Karassou*, 1389-ben *Crassoferu* stb. alakban fordul elő; vö. MELICH, HonfMg. 25).

A név régi alakja kétségtelenül *Krassó*, *Karassó*. Mint víz-név előfordul még a Szerémségben: *Karasica* (régii *Krassou*), és Baranyában: *Karasica* (régii *Krassou*), mint helynév pedig Szatmár megyében: *Krassó* ~ román *Cărășău* (régien *Krassou*) I. MELICH, HonfMg. 25. Eredetére vonatkozólag MELICHnek (i. h.) az a véleménye, hogy a név egy bolgár-török kara ‚fekete‘ + *șuy* ‚víz‘ összetételéből származik. Bár a legrégebbi alakok nem *Kara*, hanem *Kra-* kezdetűek, a magyarázat lehetséges, mert a török nyelvek egy csoportjában ilyen fejlődés van (GYÖRFFY: Kőrösi Csoma Arch. I. kieg. kötet 465), egyelőre azonban e néven kívül itt más török nyom nem található. Ami a román nevet illeti, ez kétségtelenül egy magyar *Karassó* név átvétele, amely viszont a Krassó névből szabályosan fejlődött (vö. szláv *brat* > magyar *barát*, *brazda* > magyar *barázda* stb.).

911. **Liszava** ~ *Lisava* (Régi adataink hiányzanak).

< szláv *lisava*, a *lisz* ‚róka‘ származéka.

912. **Csiklova** ~ *Ciclova* (Régi adat a patakra nincs. A mellette levő *Csiklóbánya* helység 1437-től fordul elő: *Chyglobanya*, 1464: *Cheglo*, 1537: *Chyglova* PESTY, Krassó vm. II, 1, 107—8).

Eredete ismeretlen. A mai alak szláv közvetítésre mutat.

913. **Vicsinik** ~ *Vicinik* (1428: fluv. *Vythelnik* PESTY, Krassó vm. III, 321). A mai név alapján kétségtelen, hogy a középkori adat *Vičelnik*-nek és nem *Vitelnik*-nek olvasandó. A *-th-* ugyanis nem lehet más, mint helytelen olvasat *-ch-* helyett. Az ó-magyar *Vicselnik* valószínűleg a szláv *bečela* ‚méh‘ *-nik* képzős származéka. A *b* > *v* disszimiláció ebben a szóban a szlovénben (*včela*), a csehben és a tótban (*včela*) mutatható ki, de nyilván ilyen **včela* alakra megy vissza a mai szerb *cela* is. A mai név pontos hangtani viszonya a régihez nem világos.

914. **Dognácska** ~ *Dognecea* (A mai név 1853-ig nem fordul elő. Mind a patakot, mind a mai bányavárost a középkorban *Székesnek* nevezték: 1358: rivulus *Zekespatak*; *Zekusbanya* PESTY, Krassó vm. III, 34).

A mai név eredete ismeretlen. A régi *Székes* név a magyar *szék* ‚Natronsalz‘ származéka. Vö. 623.1 és 624.3 alatt is.

915. **Csernovec** ~ *Cernoveț*. (Régi adat a patakra nincs. A középkorban e vidéken egy Csernóc nevű helység állott: 1354: *Chernewch, Chernewlch*, PESTY, Krassó vm. II, 1, 103).

< szláv *černovъcb*, bolgár-szláv *černovec*. A román alak közvetlenül a szlávból való.

92. **Néra** ~ *Nera* (A középkorban csak *Nyarag* alakban fordul elő: 1358: fluv. *Nyaragh*, 1363: *Nyarag*, MELICH, HonfMg. 318: 1366: fluv. *Nyaragh* PESTY, Krassó vm. III, 78—9. 1568-ban van *Nyargan* alakja is: MELICH, HonfMg. 318).

A középkori adatok tanúsága szerint a név egy magyar *Nyárág* ~ *Nyárágy* névből való, amely viszont a *nyárfa* származéka (MELICH, HonfMg. 319). A mai név hangtani viszonya a régihez nem világos. A magyar nevet l. *Nyárád* 622. alatt is.

A *Néra* magyar eredete mellett szól az is, hogy a folyó felső völgyét a románok ma is magyar névvel *Valea Almașului*, vagy *Basinul Almaș*-nak nevezik. Ez a név egy középkori magyar *Halmos* átvétele (a *halom* szóból): 1457-től PESTY, Szörényi bánság II, 7; az első adat a *h*-nélküli mai alakra 1540-ből való (PESTY, O. C).

921. **Prigoru** (Régi adataink hiányzanak).

< szláv *prigor* ‚erdő mellett‘.

922. **Miniș** ~ németül *Mönisch* (A patakra régi adatunk nincs. A valamikor mellette fekvő, később elpusztult *Ménes* helység azonban sokszor fordul elő: 1382: *Mynees*, 1506: i stb. PESTY, Krassó vm. II, 34).

< magyar *ménes*, a *mén* származéka. Vö. *Ménes* 247. és 822.

93. **Camenita** (Régi adatunk hiányzik).

< szláv *kamenica* ‚köves‘. Vö. MIKLOSICH, PON. 260.

94. **Oravica** ~ *Oravița*. Eredete ismeretlen. Lehet, hogy összefügg az *Árva* ~ *Orava* nevekkal (L. *Árapatak* 71. alatt), bár mivel régi adataink nincsenek, ez sem kétségtelen. A képzés módja — *Orav-ica* — kétségtelenül szláv.

95. **Berzaszka** ~ *Bârzasca* (A patakra régi adataink nincsenek. A torkolatánál fekvő falu 1692-ben fordul elő először: *Bersaska* PESTY, Krassó vm. II, 14).

Nyilván összefügg a szláv *brzъ* ‚sebes‘ szóval, de a képzése nem világos. Talán egy román *-sca* melléknévképző van benne.

96. **Ieșelnița**. (A patakra régi adat hiányzik. A mellette levő falu 1774-ben *Jeschelnicza* alakban fordul elő. PESTY, Szörényi bánság II, 100).

Valószínűleg egy szláv *Jelešnica*-ból hangátvetéssel keletkezett. A *Jelešnica* a szláv *jelša* ~ *jelcha* ‚égerfa‘ szóból való és mint víznév nagyon gyakori. Vö. *Ilosva* 213.

97. **Cserna** ~ *Cerna* (A folyó melletti római város neve a következő alakokban fordul elő: station. *Tsiernen*. CIL. III, 1568; municipium *Dierna* CIL. III, 14.468; III, 8277, 12.677; Δίερνα Ptol.; *Zernensium* colonia Ulpianus, *Tierna*: Tab. Peut.; Ζέρυης Procop.; vö. NIEDERLE, *Slovanske starožitnosti* II, 154—5; 1400: *Chorna* PESTY, Szörényi bánság II, 46.

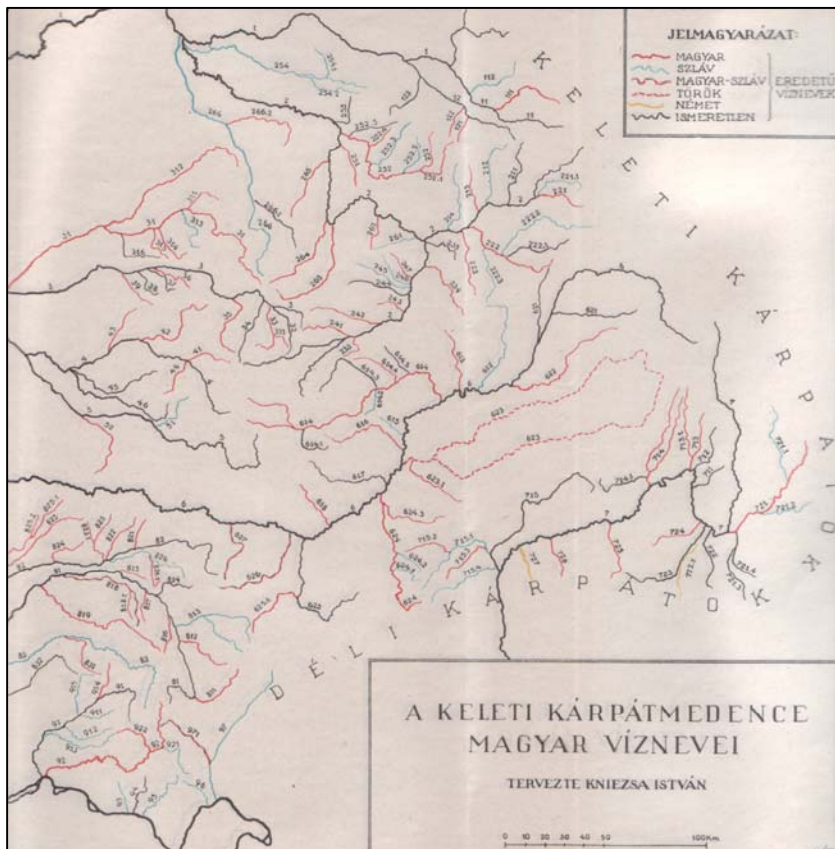
A név egyike azoknak a neveknek, amelyek alapján a szlávok korai jelenlétére következtettek (vö. NIEDERLE o. c. 156). Ez azonban ugyanúgy, mint a *Berzava*, szintén szlávok előtti név és valószínűleg a trák-dák nyelvből való (MELICH, *HonfMg.* 190). A szlávok azonban e nevet a *čorna* 'fekete' szóval való összezsengése alapján *Čorna* alakban vették át. A román név a szlávból való. Vö. még 626, 715.2 és 818 alatt is.

971. **Bela** ~ *Belareca*, a Cserna mellékvize (1437: *Ffeyerwyz* PESTY, Szörényi bánság II, 85).

< szláv *Bela rěka* 'fehér folyó'. PESTY (o. c. 13) szerint a patakot románul *Apa albă*-nak is hívják. Lehet, hogy ez tudatos fordítás, mert egyébként térképeken csak a szláv név található, sőt így nevezi a román földrajzi irodalom is (Lucrările Institutului de Geografie al Univ. din Cluj 1—1922. 142).

* *
*

A felsorolt nevekből a következő tanulságokat vonhatjuk le: A terület legnagyobb vizeinek nevei (*Tisza* 1, *Szamos* 2, *Körös* 3, *Maros* 6, *Ompoly* 67, *Olt* 7, *Temes* 81) ősiek, már a klasszikus ókorban is megvoltak. Ezeket a magyarság nyilván annak a népnek közvetítésével vette át, amelyet a honfoglalás idején itt talált. Mivel pedig néhány, eddig még biztosan nem elemezhető néven kívül, mint *Iza* 12, *Mára* 13, *Zazar* 251.5, *Miszt* 253, *Tasád* 37, *Töz* 46, *Abrud* 614.1, *Sztrigy* 625, *Barót* 712, *Barca* 725 stb. a magyarba átvett nevek a szlávból származnak (*Ilosva* 213, *Beszterce* 222.1, *Lekence* 222.3, 254.1, 612, *Lóna* 245, *Tur* 254, *Kraszna* 266, *Torockó* 614.2, *Orbó* 616, *Kovászna* 721.2, *Cibin* 715.1, *Cserna* 97 stb.), minden valószínűség amellettt szól, hogy ezek az ősi nevek is a szlávok közvetítésével jutottak be a magyarba. Feltűnő azonban a magyar eredetű víznevek aránylag igen nagy száma és pedig nemcsak a harmadrendű kisebb patakok, hanem a vízbőségüknél és hosszúságuknál fogva jelentős folyók nevei is. Az ilyen jelentős vizek nevei, mint a *Sajó* 222, *Nádas* 242, *Almás* 263, *Egregy* 264, *Szilágy* 265, *Lápos* 251, *Berettyó* 31, *Sebes* 33, *Aranyos* 614, *Nyárad* 622, *Sebes* 624, *Feketeügy* 721, *Berekszó* 826, *Néra* 92, stb. mind a

magyarból valók, nem is szólva a kisebb patakokról, amelyek nagy többségükben a magyarból származnak. Feltűnő, hogy a Maros—Küküllő vonaltól északra milyen kevés a szláv nevű vizek száma és meg ezek is csak a jelentéktelenebb patakoknál jelentkeznek, míg a nagyobb vizek nevei itt mind a magyarból valók. A víz-nevek tanúságát a helynevek is megerősítik, mert ezen a területen (északkeleti hegyvidék völgyeitől eltekintve) helynevekben is igen csekély szláv nyomokat találunk.⁸ Mindez azt mutatja, hogy a magyarság itt csak jelentéktelen szórványokban élő szláv lakos-ságot talált. Különben érthetetlen volna, hogy miért éppen Erdély-nek ebben a részében nem vette volna át a magyarság az őslakos-ság helynévanyagát.

Dél-Erdélyben a magyar névanyag ugyan szintén tekintélyes számban van képviselve, de első tekintetre is feltűnik a szláv elem aránylagos gyakorisága (vö. az I. térképet). A szlávtság itt tehát kétségtelenül területileg összefüggőbben és nyilván nagyobb számban is lakott, mint az előbb tárgyalt Észak-Erdélyben. Erre mutat különben e területen található szláv helynevek nagy száma is. Ugyancsak ezen a területen többször találkozunk magyar-szláv alakpárokkal is (*Feketeviz* 715.2, *Jó ~ Dobra* 627, *Égregy ~ Cserna* 626, *Csukás ~ Stuka* 817, *Feketeér ~ Cserna* 818), ami mindenesetre magyar-szláv symbiosisra mutat.

Ugyancsak itt, a Küküllőtől délre a magyarság két patak nevét (*Vidombák* 724 és *Porumbák* 726) a németből vette át.

Az egész területen azonban, sem északon, sem délen egyetlenegy román víznevet sem kölcsönzött a magyarság. A magyarság tehát a honfoglaláskor, illetve Erdély megszállása idején (a X. század közepe táján) itt román elemet nem találhatott. Ezt megerősíti a helységnevek eredetének vizsgálata is. Az egész Erdély területén sehol a XIV. század közepe előtt oklevelekben említett helységek nevei között egyetlenegy román eredetű név sem fordul elő. Pedig ezek száma az ezret is meghaladja. Az első román nevű helységek a XIV. század közepén bukkannak fel, számuk azonban a század végéig rendkívül csekély (mindössze tíz) és kivétel nélkül mind a Marostól délre Hunyadban és a Bánság északi részén fordulnak elő.⁹

⁸ Kniezsa, *Magyarország népei a XI. században*. (Szent István-Emlékkönyv. II.).

⁹ Kniezsa, i. m. — Erre vonatkozólag vö. a közeljövőben megjele-nendő, Erdély helyneveit tárgyaló munkámat, amelyben az oklevelekben 1400-ig említett valamennyi keletmagyarországi helység nevének magya-rázatát adom.

Az erdélyi vizek román nevei között legnagyobb számban a magyarból származó nevek találhatók. A Maros—Küküllő vonaltól északra — a terület északkeleti zugában egy-két kisebb patak nevétől eltekintve — valamennyi víznév a magyarból származik. Még azok is, amelyek a magyarban egyébként bizonytalan eredetűek, vagy pedig a szlávból vannak átvéve. Ilyenek pl. *Vișău* 11, *Someș* 2, *Ilișua* 213, *Lechința* 222.3, 612, *P. Lunei* 245, *Deberche* 261, *Criș* 3, *Călăta* 32, *Teuz* 46, *Dezna* 51, *Trăscău* 614.2 stb. Ennek alapján valószínű, hogy a *Crasna* (266) sem közvetlenül a szlávól származik, hanem szintén magyar közvetítéssel került a románba. Annál is inkább, mert a Kraszna-völgy román helynevei mind a magyarból vannak átvéve.

A Maros—Küküllő-vonaltól délre a román víznevek — a németből származó *Ghimnav* 724, *Hártibav* 715 és *Porumbac* 729 kivételével — a magyarból származó víznevek mellett vannak közvetlenül a szlávól átvett víznevek is. Ilyenek: *Târnava* 623, *Gârbova* 615,¹⁰ *Dobra* 624.2, *Bistra* 624.1, *Streiu* 625, *Sad* 715.4, *Bistra* 813, *Cerna* 97, *Belareca* 971 stb. Jellemző, hogy magyar-szláv alakpárok esetén a románok ezen a területen mindig a szláv alakot vették át: *Cernavoda* 715.2, *Cerna* 626, *Dobra* 627, *Sciuca* 817, *Cerna* 818). A Székelyföldön azonban természetesen a szláv eredetű nevek, ugyanúgy mint Észak-Erdélyben, csak magyar közvetítéssel jutottak be a románba (*Covasna* 721.2).

A románok tehát megjelenésük idején Észak-Erdéllyel ellentétben Dél-Erdélyben még élő szláv lakosságot találtak. Hogy ott is a szláv neveket vették át, ahol a magyar-szláv kettős nevek alapján kétségtelen, hogy itt vegyes magyar-szláv lakosság élt, talán azzal magyarázandó, hogy a románokhoz a szlávok társadalmilag közelebb álltak, mint a magyarok. Ezt a jelenséget a román helyneveknél szász-magyar viszonylatban is megfigyelhetjük. A románok, ahol csak volt rá lehetőség, nem a szász, hanem a magyar névalakot vették át (*Kőhalom* ~ *Reps*: román *Cohalm*, *Segesvár* ~ *Schässburg*: román *Sighișoara*, *Fehéregyháza* ~ *Weisskirschen*: román *Ferihaz*, *Királyhalma* ~ *Königsberg*: román *Crihalma*, *Nagyszeben* ~ *Hermannstadt*: román *Sibiu*, *Nagydisznód* ~ *Heltau*: román *Cisnadie* stb.¹¹ De a románoknak a szláv nevek iránti fogékonyságukat a Balkánról magukkal hozott szláv kultúrájuk és talán szláv nyelvű rétegük is magyarázza.

¹⁰ V. ö. a magyar közvetítéssel átvett román *Orbou* ~ magyar *Orbó* nevet Szilágy megyében (1474: *Orbo* Szilágy vm. mon. III, 136).

¹¹ A nevekre vö. Scheiner: *Balkan-Archiv* II. és III.

Már a magyar neveknel kiemeltem, hogy nincs egyetlen víz-név sem Erdély területén, amelyet a magyarság a románból vett volna át. Még feltűnőbb azonban az, hogy román eredetű név a román víznevek között sem található.¹² A nagyobb folyók és patakok a románban kivétel nélkül mind idegen neveket viselnek. Román eredetű nevek csupán az egész kicsi, egy, esetleg két község határán keresztülfolyó vizek neveiben fordulnak elő, de ezekről is az esetek nagy számában kimutatható, hogy mai nevük nem régi. A középkorban ezeket is magyar, esetleg szláv néven emlegetik.

A román eredetű víznevek teljes hiánya már eleve valószínűtlené teszi, hogy a legnagyobb folyók neveit viszont a románok közvetítették volna a magyarságnak. Ez a körülmény még hangtani érvek hiányában is a románok közvetítése ellen szólna. De a *Tisa* 1, *Someș* 2, *Criș* 3, *Mureș* 6, *Abrud* 614.1, *Ompoi* ~ *Ampoi* 617, *Olt* 7, *Timiș* 81, *Bârzava* 83 és *Cerna* 97 nevek hangalakja világosan mutatja, hogy e nevek nem tükrözik a római kor óta megszokottan hagyományt, hanem idegen nyelvi formák közvetítésével jutottak be a románba. Ez az idegen nyelv a *Someș*, *Criș*, *Abrud*, *Ompoi* és *Timiș* esetében kétségtelenül a magyar, a *Cerna* esetében a szláv volt míg a *Tisa*, *Mureș*, *Olt* és *Bârzava* neveknel hangtani alapon a magyar és a szláv egyformán kerülhet szóba. Az *Ampoi* névalak viszont német eredetű.

* *
*

A víznevek (és helynevek) vizsgálata alapján tehát Erdélyt két területre lehet osztani: északra, ahol a románok csak magyarokat és délre, ahol a magyarságon kívül még nagyszámú szláv-ságot találtak. Ez az eredmény tükröződik nagyjában azokban a kutatásokban is, amelyeket REICHENKRON végzett a román nyelv-atlasz I. kötete alapján.¹³

Szerinte a Marostól északra és délre fekvő területek román-ságának nyelvében más-más hatások érvényesültek. Míg a Marostól északra fekvő területen a magyar elemek száma igen nagy, a Marostól délre az jelentékenyen csekélyebb, itt azonban erős szláv hatással találkozunk.¹⁴ REICHENKRON eredményeinek ezt a részét tehát a helynévkutatás is alátámasztja. Munkájában azonban olyan

¹² Az egyetlen kivétel a *Hortobágy* ~ román *Cornățel* neve volna, azonban itt nagyon valószínű, hogy másodlagos névvel van dolgunk. Vö. a 715. számot.

¹³ Reichenkron, *Die Bedeutung des rumänischen Sprachatlas für die ungarische und türkische Philologie*. Unglb. XX, 7—34.

¹⁴ G. Reichenkron, *Der rumänische Sprachatlas und seine Bedeutung für die Slavistik*. ZfSlPhil. XVII, 143—168.

következtetéseket is von le, amelyeket már sem a víznevek, sem a helynevek kutatása nem igazol.¹³

REICHENKRON ugyanis a magyar elemek elterjedéséből nemcsak a románság vándorlásának irányára következtet, hanem a román őshaza helyét is megállapítja, sőt az erdélyi népek érintkezési nyelvének kérdését is eldönteni véli. Csupa olyan kérdésben foglal állást, amire ezeknek a magyar elemeknek a vizsgálata alapján semmiesetre sem adhat feleletet. A román nyelv magyar elemei alapján pl. azt az eredményt vonja le, hogy a román nyelv az Erdélyi Érchegységben alakult ki, a románság pedig innen egyrészt északi-északkeleti irányban Moldva felé, másrészt déli-délnyugati irányban a Bánság felé terjeszkedett, ahol összetalálkozott a Balkánról észak felé vonuló román néprajjokkal. És mindezt épen a magyar elemek bizonyítanak, azok a magyar elemek, amelyek legkorábban a X. században kerülhettek bele a románba, de természetesen esetleg csak a közelmúltban jöttek ide át.¹⁶ Ilyen

¹⁵ Mindenek előtt hangsúlyozni kell, hogy a történeti következtetéseket csak egész gondosan megrostált és minden tekintetben helytálló szó- és névmagyarázatokból lehet levonni. R. szómagyarázataiban azonban többször kifogásolhatók. Így pl. R. élesen elválasztja a *tämädesc*, *șei-tălesc* típust a *tämäduesc*-típustól. Szerinte míg a *tämädesc* típus (< magyar *tamad*) közvetlenül a magyarból való, addig a *tämäd-u-esc* (és *ălcătuesc*, *bănuesc*, *bântuesc*, *biruesc*, *făgăduesc*, *lăcuesc* stb. az *alkot*, *bán*, *bánt*, *bír*, *fogad* és *lak-ik* igékből) csupán szláv közvetítéssel kerültek volna bele a románba. Ez azonban már azért sem valószínű, mert mint láttuk, a románság itt már szlávtságot nem talált és így e szavak szláv közvetítésére sem volt lehetőség. De erre a feltevésre nincs is szükség. A magyar igék ugyanis már teljesen kész román igeragozási schémákba illeszkedtek bele. Reichenkron okoskodása szerint pl. a német *mulatieren* szóról fel kellene tenni, hogy a németek ezt nem közvetlenül a magyar *mulat* igékből, hanem *francia közvetítéssel vették át*, hiszen az *-ier* képző francia eredetű. A *kóstol* ige a magyarban nem szláv (akkor t. i. *kostovál-nak* kellene lennie, v. ö. *verbuvál* < tót *verbovat'* < német *werben*), hanem német eredetű (*kosten*). Az *-ol* képző éppúgy járulhat szláv, mint német eredetű igékhez: pl. *pucol* < német *putzen*, *zaufol* < német *saufen* stb. Szlávból való ezzel szemben a népnyelvi *pucováł* < tót *pucovat'* < német *putzen*.

A román *mereu* a magyar *merév*, *merő* „steif, starr” szóból való ugyan, de ennek a szláv *měra* „Mass” szóhoz semmi köze sincs, hanem összefügg a *mered*, *meredek*, *mereszt* stb. szavakkal (Bárcki, *Magyar szófejtő szótár*, 204). Teljesen elfogadhatatlan azonban a román „kahl” jelentésű *peleag*-nak a magyar *pele* „Ratte” szóból való származtatása, mert a *pele* nem is kopasz állat, így tehát a szónak „kopasz” jelentése nem is lehetett (Mészöly: *Nép és Nyelv* I, 97—103.). De valószínűtlen a *betcă* „Scheitel” szónak a magyar *bőtte* (= köznyelvi *bütyök*) „Knollen” szóból és a *biț* „Haar” szónak az egyébként ismeretlen eredetű magyar népnyelvi *bica* „Ranke” szóból való magyarázata is.

¹⁶ Ilyen kétségtelenül *egészen frissen átvett magyar* szavakat nagy számban lehet a román nyelvtalaszából megállapítani. Ilyenek a Piskolt-

kérdések eldöntéséhez azonban a jövevényszavak semmiesetre sem használhatók fel. REICHENKRON okoskodása alapján pl. a magyar nyelv szláv elemeiből arra lehetne következtetni, hogy a magyar őshaza a Kárpátmedencében volt és a magyarok a szlávokat e területen megelőzték, viszont a horvát nyelv magyar elemeiből épp a fordítottja jönne ki. Hogy különben REICHENKRON mennyire nem gondolta végig következtetését, bizonyítja, hogy a moldvai román nyelv szláv elemeiből épp az ellenkező eredményre jut. Vagyis, szerinte a szláv elemek a románban itt a szláv prioritás bizonyítékai. Természetesen szintén indokolatlanul. Mert ha a szláv prioritás Moldvában igaz is, ebben a kérdésben a jövevényszavaknak van a legkevesebb bizonyítóerejük. A jövevényszavak kétségtelen tanúságot tehetnek egy népnek más néphez való kapcsolatai mellett, de azt, hogy melyik nép a régibb egy területen, nem a jövevényszavak döntenek el. Ebben a kérdésben a földrajzi neveknek összehasonlíthatatlanul fontosabb szerepük van.

REICHENKRON azonban az Erdélyi Érchegységi román őshazára és a románság vándorlásának irányára vonatkozó elméletet nem is a magyar és szláv elemek vizsgálatából merítette, hanem egyszerűen GAMILLSCHEGTŐL készen vette át. GAMILLSCHEG ugyanis legutóbbi munkájában,¹⁷ bár elismeri, hogy a román nyelv lényegileg a Balkánon alakult ki, azt vitatja, hogy volt Erdélynek is egy területe, amelyen a romanizmus sohasem szűnt meg egészen. Ez a terület, amelyet GAMILLSCHEG I. Kerngebietnek nevez, az Erdélyi Érchegység (románul Munții Apuseni) lett volna. Elméletének bizonyítékait ugyan, — mivel ez a munka csupán ünnepi beszéd volt — egy legközelebb megjelenendő munkájában igéri és itt csak jelzi őket, azokkal bővebben csak azután foglalkozhatunk. Mindenesetre kíváncsian várjuk azokat a történeti forrásokat, amelyek a románságról Erdély területén a Kr. u. III. és a XII. század között megemlékeznek. GAMILLSCHEG nyilván ismer ilyeneket, különben nem állítaná, hogy „das Schweigen der Geschichte nicht so absolut ist“, ahogy azt a kontinuitás ellenzői állítják. Ami állítólagos gót elemeit illeti, GAMILLSCHEG etimológiáit a kutatók általában, a románok éppúgy, mint mások, nagy kétkedéssel fo-

ról és Nagylétároi idézett szavak nagy része. Nemcsak azért, mert e falvakban a román lakosság csupán 150—200 éves, hanem azért is, mert az innen gyűjtött szavak még hangalakjuk szerint is teljesen magyarok: *vácsem, seplőș, gőrč, rádaș*, stb. Tehát *â* és *ő*, *ö* van bennük!!

¹⁷ Gamillscheg, *Über die Herkunft der Rumänen*: Jahrbuch der preussischen Akademie der Wissenschaften. Jhg. 1940, 118—134.

gadták.¹⁸ De még ha sikerülne is neki néhány gót szót kimutatni a románban, ezeknek a román őshaza helyére vonatkozólag semmi bizonyító erejük nem volna, hiszen gótok a Dunától délre is laktak, az átvétel tehát ott is megtörténhetett.¹⁹ A latin eredetű román szókincs földrajzi rétegződésénél pedig nem látjuk, miként lehetne ezt akár a kontinuitás mellett, akár ellene felhozni.²⁰ A román szóföldrajzi kutatások nagyon érdekes eredményeket hozhatnak, de a kontinuitás szempontjából teljesen közömbösek.²¹

GAMILLSCHEG azonban elméletét a földrajzi nevekkel is támogatja. Szerinte az *Abrud*, *Ampoi*, *Criș* folyónevek és a *Turda* helynév román alakja kizárja az idegen közvetítés lehetőségét és a római-román megszakítatlan folytonosság mellett tanuskodik. E nevekre vonatkozólag azonban utalunk a 614.1. 617, 3 és 614.5 alatt elmondottakra. Ezekből világos, hogy e nevek alapján a római-román kontinuitást bizonyítottnak venni nem lehet.²² De a feltételezett, úgynevezett I. Kerngebiet területének nem is ezek a főfolyói, hanem az *Aranyos* ~ *Arieș* (614), amely teljesen magyar eredetű és a románok is a magyarból vették át. Sőt ezen a területen van még egy magyarból származó víznév is: *Gyógy* ~ *Gioagiu* (618). Azaz az állítólagos román őshaza területén van két kétségtelenül magyar eredetű folyónév, három, amelyek a magyar közvetítés kétségtelen jeleit mutatják, de nincs egyetlenegy sem, amely a románból származnék. A

¹⁸ Giuglea: Dacoromania III. 966: Pușcariu: ib. 873: Skok: Zeitschrift für romanische Philologie XLI, 420. XLIII. 183. Revue des Études Slaves III. 20; Weigand: Balkan-Archiv II. 307—310; Tamás: AECO II, 313—3.

¹⁹ Skok: Zeitschrift für rom. Phil. XLIII. 1S7: Kniezsa: AECO. III, 211.

²⁰ Gamillscheg ezen módszerével pl. bizonyítani lehetne, hogy nemcsak a magyarság, hanem az egész ugarság őshazája Erdély területéi: volt, mert itt a Székelyföldön (es a Palócföldön) olyan alakok találhatóak, amelyek e két területen kívül csak a vogulban és osztyákban vannak meg: *-nól*, *-nott*, *-ni* a köznyelvi *-tól*, *-nál*, *-hoz* helyett: pl. *pap-nól* „paptól”, *papnott* „papnál” és *papni* „paphoz”.

²¹ Pl. a mócok nyelvére jellemző *sl* > *scl* fejlődés (*slab* >, *sclab* < szláv *slab*, *isla* > *iscla* < latin *insula* stb.) sem bizonyíthatja a kontinuitást. Azért, mert ez a jelenség Északolaszországban és Dél-franciaországban is megvan, semmiesetre sem következik, hogy viszont a mócok e területnek a Kr. u. II. század óta megszakítatlan lakói!!

²² Gamillscheg szerint egy *Turidava* > *Turda* fejlődés csak a román nyelvben mehetett végbe. Mivel ő nem ismeri a magyar hangtörténetet, nem tudhatja, hogy ez a magyarban közönséges jelenség. PL *Nitrava* > *Nyitra*, *Rimava* > *Rima*, szláv *Jelšava* ~ *Jelševa* > magyar *Jolsva* > *Ilsva* > *Irsa* (Pest m.), *Ilsvaszeg* > *Irsvaszeg* > ma *Isaszeg* (Pest m.: Csánki. I, 29). Vö. Melich, HonfMg. 100. A *Turda*-nak azonban *Turidava*-hoz semmi köze sincs.

víznevek tehát GAMILLSCHEG elméletének határozottan ellentmondanak.

GAMILLSCHEG teóriájához, hogy a román nyelv volt évszázadokon keresztül Erdély népeinek lingua franca-ja, érintkezési nyelve, érdemben most nem szólhatunk hozzá. Amit erről a kérdéstről eddig tudunk, az határozottan GAMILLSCHEG feltevése ellen szól. Nem a magyar nemesség tanult meg románul, hanem a román magyarul,²³ az erdélyi fejedelmi kancellária nem románul levelezett a moldvai és havasalföldi vajdákkal, hanem magyarul, sőt a román vajdák is magyar nyelvű leveleket írtak az erdélyi fejedelmeknek. A tanukihallgatások stb. nyelve nem a román, hanem a magyar volt. Ez a XVIII. századig mindenesetre nem vitás. REICHENKRON közvetítő indítványát, mely szerint ez az érintkezési nyelv csak a köznépnél lett volna a román, míg a nemességre nézve ő is elismeri a magyar nyelv ilyen szerepét, szintén nem fogadhatjuk el. Hiszen nem a magyar nyelv van átítatva román elemekkel, hanem az erdélyi román magyarokkal. Bár természetesen a magyar nyelv sem maradt román hatás nélkül, a román elemek száma és jelentősége valósággal eltörpül a román nyelv magyar elemei mellett. Ez a kérdés azonban éppen most van vizsgálat alatt és azért végleges feleletet erre a kérdésre csak e munka befejezése után adhatunk.

Kniezsa István.

²³ Vö. a román eredetű Drágffyak magyar leveleit és végrendeletét (1516: Zolnai, *Nyelvemlékeink a könyvnyomatás koráig.* Bp. 203, 255), a krassószörényi ugyancsak román eredetű Macskásiak magyar levelezését a XVI. századból, stb.

NÉVMUTATÓ

(A mutató csak a vízneveket tartalmazza. A zárójelben levő szám a lapszámot jelenti).

Abrud 614.1	Cămenița 93	Ér 312
Agriș 264	Capuș 24	Ezeres 815
Almás 263, 315, 52	Caraș 91	Farkadin 625.1
Alt 7	Cașin 721.1	Fechetig 721
Aluta 7	Cerna 624, 818, 915, 97	Fejérd 243
Ampoi 617	Cernavoda 715.2	Feketeér 818
Apa albă 971	Ciclova 912	Feketeügy 721
Arănieș 614	Checed 247	Feketevíz 715.2
Aranyos 614	Chigic 37	Fenes 233, 44
Árapatak 711	Chișdia 723	Fibis 825.2
Arieș 614	Chitiu 252.4	Fikatar 818
Bandó 235	Cibin 715.1	Fizeș 234, 825.2, 831
Baraolt 712	Cibles 213	Füzes 234, 825.2, 831
Barca 723	Ciclova 912	Gáld (5)
Barót 712	Cigher 52	Gârbova 615
Bârsa 723	Cód 715.4	Gertiamoș 824
Bârsău 251	Comlod 612	Ghimbav 722.1
Bârzava 83	Copalnic 252.3	Giepeș 314, 43
Béga 82	Cornățel 715	Gioagiu 616, 618
Beghei 82	Cozd 714.1	Gladna 826
Beiuș 41	Covasna 721.2	Görgény 621
Bela 971	Crasna 266	Gurghiu 621
Belareca 971	Cserna 626, 818, 915,	Gyepes 314, 43
Belényes 41	97	Gyertyámos 824
Berekszó 251, 825	Csernovec 915	Gyógy 616, 618
Bereteu 31	Csiger 52	Hájó 39
Berettyó 31	Csiklova 912	Hagymás 262
Berzászka 95	Csukás 847	Hamarod 724
Berzava 83	Deberke 261	Harbach 715
Beszterce 222.2, 313	Debrek 252.2	Hârtibav 715
Bisztra 313, 624.3, 813	Dobric 252.2	Hașmaș 262
Bistrița 222.2	Dezna 51	Hesdát 614.4
Borpatak 52	Dobra 624.2, 628	Hévjó 39
Borsa 244	Dognácska 914	Hezeres 815
Borszó 251	Dragan 34	Hidegpatak 811
Böge 82	Egred 626	Hollód 42
Budak 222.1	Egregy 264	Homoród 266.2, 714
Călăta 32	Egres 815	Hortobágy 715

Hosszúaszó 311	Luț 611	Sebes 33, 624, 725, 812
Hunedoara 614	Macskás 816	Secaș 623.1, 624.1
Hunyad 614	Magyarós 825.1	Șieu 122, 222
Husasău 311	Mára 123	Someș 2
Iad 35	Maros 6	Streiu 625
Iara 614.3	Medes 36	Suciu 252.1
Ieșelnița 96	Mélyes 223	Sudriaș 818.1
Ieud 121	Ménes 247, 822, 922	Szalva 212
Igan 832	Meregyő 331	Szamos 2
Ilosva 214	Miniș 247, 822, 922	Szárazpatak 826.1
Ilva 221.1	Miszt 253	Szartos 45
Iza 12	Moravica 832	Szederjes 818.1
Jád 35	Mureș 6	Székás 623.1, 624.1, 914
Jára 614.3	Nádas 242	Székes 623.1, 624.1, 914
Jeselnica 96	Nadrág 814	Szilágy 265
Jó 627	Néra 92	Szőcs 252.1
Jód 121	Niraju 622	Sztrigy 625
Kabala 247	Nisztoru 253	Tálna 254.2
Kalota 32	Nyárád 622	Tárnava 623
Kapnik 252.3	Nyárág 92	Târlung 721.3
Kapus 241	Nyerges 821	Tasád 38
Karas 91	Olt 7	Tatranag 721.3
Kászon 721.1	Ompoly 617	Temes 81
Kecsed 247	Orăștie (5)	Teuz 46
Kékes 252.4	Oravica 94	Țibin 715.1
Kigyik 37	Orbó 246, 615	Țibles 213
Kisgyei p. 821.3	Patac 223	Töz 46
Komlód 612	Pece 39	Timis 722, 81
Kormos 713	Piáni patak (5)	Tisza 1
Kovászna 721.2	Pogányos 819	Torda 614.5
Kozd 714.1	Porumbák 727	Torockó 614.2
Körös 3	Prigor 921	Tömös 722
Kösmő 316	Râu mare (5)	Trăscău 614.2
Krassó 91	Rebra 211	Túr 254, 614.5
Kraszna 266	Rossia 42	Turidava 614.5, (46)
Kudzsiri patak (5)	Ruszkova 112	Vargyas 713.1
Küküllő 623	Sad 715.4	Városvize (5)
Lápos 252	Sajó 122, 222	Vasér 111
Lekence 222.3, 254.1, 612	Sălagiu 265	Visó 11
Leses 221	Salva 212	Vicsinik 913
Liszava 911	Saraz 826.1	Vidombák 722.1
Lojard 246	Sartoș 45	Zajzon 721.4
Lóna 245	Sășăr 202.5	Zălău 266.1
Lózsárd 246	Sciuca 817	Zazar 252.5
Lucpatak 611	Schnellenbach 714	Zilah 266.1
Ludas 613	Schwarzwasser 715.2	Zizin 721.4

Kolozsvári Márton es György Szent-György szobrának lószerszámja

BEVEZETÉS.

A XIV. századi Európa szobrászatának és a magyar művészetnek legkiemelkedőbb remekműve Márton és György kolozsvári származású szobrásztestvérek 1373-ban öntött s jelenleg a prágai Hradsinban álló Szent György szobra. (I. tábla) BALOGH JOLÁN a két testvér művészetéről írott monográfiájában a következőképen jellemzi a szobor európai jelentőségét:¹ „A Kolozsvári testvérek művészetének, amint az a prágai Szent György szoborban megnyilvánul, két stílusgyökere van: egyfelől az Anjou-udvar törekvései következtében meggyökeresedett, olaszos irányú magyarországi művészet, melynek az északi gotika szellemével kevert, sajátosan helyi és magyar emlékeihez a Kolozsvári testvérek szorosan hozzákapcsolódnak, annak hagyományait fejlesztették tovább; másfelől a trecento toscán szobrászatának hatalmas jövőbe mutató újításai. A testvérpár a mindkét irányból átvett elemeket új, szokatlan mértékben fejlesztette tovább és olyan alkotásban forrasztotta egybe, amelyik jelentőségében kortársaik munkáit messze felülmúlta. Megalkották a térbe komponált bronz-lovasszobrot. Tettüknek rendkívülisége nem abban a romantikus szemléletben rejlik, mely azt állította, hogy evvel — deus ex machinaként — a semmiből teremtettek újat, hanem, hogy koruk művészetében rejlő lehetőségeket és adottságokat genialis tehetségükkel valóban páratlan formában juttatták érvényre. Prágai szobruk a XIV. században volt olyan nagy művészi tett, mint a XV. században Donatello Gattamelatájá“.

BALOGH JOLÁN, WEINRICH,² CZAKÓ³, PÓSTA⁴, és LÁZÁR⁵ eredmé-

¹ Balogh Jolán, *Márton és György kolozsvári szobrászok*. Erdélyi Tudományos Füzetek 71. sz. Kolozsvár, 1934. 23. o.

² Weinrich Vilmos, *Néhány szó két hazai művészről*. Századok, 1879. 122—125. o.

³ Czako Elemér, *Kolozsvári Márton és György XIV-ik századi szobrászok*. Budapest, 1904.

⁴ Pósta Béla, *Kolozsvári Márton és György Szent György szobra*. Az EME IV. vándorgyűlésének Emlékkönyve. Kolozsvár, 1908. 61—73. o.

⁵ Lázár Béla, *Kolozsvári György és Márton művészete*. Arch. Ért. Uf. XXXVI—1916. 63—107. o.

nyeinek továbbfűzésével és a széles területről bevont újabb összehasonlító anyag sokoldalú kiaknázásával meggyőző módon illesztette be ezt az ékkövet a XIV. század magyar művészetébe.⁶ A szobor kivétele? művészi értéke és fejlődéstörténelmi jelentősége indokoltá teszi, hogy az értékelő művészettörténelmi összevetéseken felül a mű apróbb részleteinek magyarázatával is hozzájáruljunk annak a háttérnek megrajzolásához, melyből a „magyar Polykleitosok”⁷ művészete kinőtt. Az alábbiakban a szobor lószerszámjáról való vizsgálataimat közlöm.

A lószerszám s különösképen a nyereg magyaros formáját a magyar kutatók már észrevették s röviden közölték is erre vonatkozó megfigyeléseiket. CZAKÓ ELEMÉR a szobor magyarországi készítésének bizonyítékeként említi, hogy a ló típusa, az alacsony kún nyereg. Szent György vértete s hajviselete mind magyar mintára vezethető vissza.⁸ A lóról azt írja, hogy a bokacsukló és a láb karcsúsága merő ellentétben áll az Európában a XIV. században ábrázolt szőrös és nehézkes lovakkal s a ló farkának befónása és¹ a végcsomó alkalmazása is csak a XV. században lett általánossá Európában.⁹ A lószerszámról tett megállapításait szószerint idézem:¹⁰ „A paripa felszerelése határozottan magyaros jellegű. A szügyelőn nincs sallang, csupán reáerősített boglárokból és pitykékből áll a diszítése. A farkszíj (farmatring) a ló hátán megy végig s oldalt jobbról is balról is egy-egy a ló hasáig érő szíj csüng le róla. A szügyelő farkszíj és a kantár is gazdagon ki van rakva ércboglárokkal és gombokkal. A nyereg nem az e korban szélteben-hosszában használt székalakú nyereg, mely elől is, hátul is magas lévén, több

⁶ Balogh Jolán. i. m. 62—78. o. (V. fejezet). U. itt a Függelékben 86—103. o.) a Szent György szoborról szóló irodalom teljes felsorolása 1934-ig.

⁷ Szamosközy István kifejezése (*Szamosközy István történelmi maradványai. 1566—1603.* Kiadta Szilágyi Sándor a Mon. Hun. Hist. II. o. XXVIII. kötetében).

⁸ Czakó Elemér, i. m. 20, 30. o.

⁹ Czakó Elemér, i. m. 28. o. Az eredeti szobor vizsgálatának hiányában nem tudom ellenőrizni Czakónak azt a megállapítását, hogy a ló füle eredetileg is U-alakúra volt nyírva s ez a hiány nem későbbi törésből származik. Czakó (i. m. 11. o.) azt írja, hogy a Houfnagel-féle metszet szerint a Kolozsvári testvérek nagyváradi lovas Szent László szobrának lófarka is bogban végződött. A rajz, amit erre vonatkozólag mellékel, nem hiteles, mert épen ezt a részletet kiegészítve rajzolták meg rajta. Houfnagel metszetén a ló farka tényleg rövid és láthatólag csomóban végződik s így Czakó megállapítását el kell fogadnunk. Az alább kifejtettek szerint szinte természetes, hogy a váradi lovasszobron is bogozott farkokkal ábrázolták a Kolozsvári testvérek a lovat.

¹⁰ Czakó Elemér, i. m. 28—29. o.

biztonságot nyújtott az ellen., hogy a lovast ki ne lehessen a nyeregből vetni. Szent György nyerge nem tulságosan magas, hanem a jó lovas magyar alacsonyabb nyereg típusát tünteti fel, amelyeknél a mozgás sokkal szabadabb. Az előképa keskeny szívalakú kiképzésű és egyenesen áll, a hátsó kápa pedig széles és tagozása kettős félkörív alakú. Ugyancsak magyar, illetőleg kún vonás a kerek, csillagformájú, díszesen csipkézett nyeregtakaró. Ekkor egyszerű, négyszögletesek voltak divatban. A nyereg ülőkéje síma, kifelé álló mezői gazdag rozettákkal és apró gombokkal vannak kirakva. 8 karika kapcsolja hozzá a lószerszám szíjakat. A nyeregtakaró a legdíszesebb az összes felszerelés közt. A középdíszből sugaras dísz fut ki s a szélét a gotikában, különösen a vasművességben ismeretes rozetták övezik“.

CZAKÓ megállapításait az alább közölt, eddig egészében és részleteiben is ismeretlen leletek teljes mértékben igazolják. CZAKÓ eredményeit HAMPEL JÓZSEF gúnyos bírálatban részésítette. A szobor nyergét, — a feltevése szerint Burgundiában készített elefántcsont nyergek alapján — általános európai alaknak tartja s hasonlóképen a lószerszámok speciális magyar vonásait is tagadja, mert szerinte a magyar főurak érzésben is európai divatnak hódoltak.¹¹

PÓSTA BÉLA alapvető felismerésekkel járult a szobor művészettörténelmi helyének kijelöléséhez. A lóról azt írja, hogy nem az antik művészettől örökölt lőtípus, hanem a Kolozsvári testvérek az ő környezetükben élő lófajtát figyelhetek meg, vagy pedig olyan művészi mintákra támaszkodtak, melyek a lónak a klaszszikus hagyományoktól eltérő típusát ábrázolják. Felkérésére VIRÁNYI ELEMÉR hippologiai szempontból foglalkozott a lóval s közlése szerint az a ma is élő erdélyi lónak az u. n. békási lónak típusát képviseli s élesen különbözik a nyugati lovaktól. Érdekes, hogy PÓSTA a ló eleven mozgását Giovanni Pisano perugiai Fonte di Piazzan levő lóábrázolásával veti egybe. Összevetése nem a mozdulat hasonlóságára vonatkozik, hanem a két lőtípus mozgásának belső, biológiai rokonságára.¹² HANKÓ BÉLA alább közölt származástani vizsgálatai meglepően igazolják PÓSTA felismerését.

NAGY GÉZA előadása a magyar nyeregről sajnos csak szűkszavú kivonatban maradt ránk. Eszerint előadásában a Szent György ló nyergét az u. n. kún nyereggel (tiszafüredi nyereg)

¹¹ Kárász Leo (Hempel József), *A prágai Szent György szobor*. Arch. Ért. Uf. XXVI—1906. 7. sk. o.

¹² Pósta Béla, i. m. 67. o.

azonosítja és a honfoglalóktól származtatja.¹³ Végeredményben a régészet részéről alátámasztja CZAKÓ ELEMÉR feltevését.

LÁZAR BÉLA alapos ikonográfiai levezetése szempontunkból nem hoz újat. BALOGH JOLÁN könyve, minden kis részletre kiterjeszkedő figyelemmel, részben megismétli, részben új lehetőségek felvetésével bővíti az eddigieket. A Szent György szobor korából kiemelkedő tett lévén, a benne megvalósult szerkesztési elvek csak a következő századokban váltottak egyetemes stílusjeggyé. Ez számos, helytelen magyarázatot hívott életre, pl. egyre kísértett az a felfogás, hogy a szobor nem azonos az 1373-ban öntött szoborral, hanem renaissancekori újraöntés.¹⁴ E későbbi keltezés egyik érveként az is szerepelt, hogy a ló farkának csomózása csak a XVI. században lett általános Európában. BALOGH JOLÁN néhány XIII—XIV. századi példán mutatja be, hogy ez a szokás elvétve már előbb is kimutatható Európában s felhívja a figyelmet a nagyszentmiklósi kincs egyik korsójára, továbbá a szaszanida ezüsttálakra és a kínai Tai T'song emlékműre, amelyekkel századokkal előbb megismerhetjük a ló farka megbogozásának módját. Felveti annak lehetőségét, hogy ezt a szokást keletről hoztuk magunkkal.¹⁵ Szent György páncélja és nyeregtakarója bogiárainak párhuzamként Sinka mester kincsét és a hasonló mintázatú karélyos padlótéglákat sorakoztatja fel. Észreveszi Szent György alacsony nyergének hasonlóságát a bögyözi és gelencei Szent László legenda falfestményeinek és a Képes Krónikának néhány nyergével s helyesen sejtí, hogy ez helyi forma, eredetkérdésére egyik jegyzetében kitérve a Tai T'song emléket idézi.¹⁶

DERCSÉNYI DEZSÓ Nagy Lajos koráról írott művészettörténeti korképében szempontunkból lényegében nem hoz újat, de figyelmeztet a magyarországi ötvösművészet nagyszámú emlékényára.¹⁷

A nyereg és a lószerszám magyar, avagy nem magyar voltak eldöntésekor kutatóink inkább sejtésükre és a későbbi ko-

¹³ Nagy Gézának a *Magyar nyeregről* szóló előadását Márton Lajos ismertette magvas kivonatban az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat 1910-ben tartott üléseiről szóló beszámolójában (Arch. Ért. Uf. XXXI—1911. 95—96. o.).

¹⁴ Az újraöntési elméleteket és a későbbi korból való származtatás erveit részletesen tárgyalja Balogh Jolán (i. m. 4—8, 79—81. o.).

¹⁵ Balogh Jolán, i. m. 7. o.

¹⁶ Balogh Jolán, i. m. 76. o.

¹⁷ Dercsényi Dezső, *Nagy Lajos kora*. Budapest, 1941. c. művészettörténeti korképében és *Kolozsvári Márton és György*. Szépművészet, 1942. 5. sz. 106—108. o. c. összefoglalásában.

rokból származó emlékekre támaszkodtak, mert honfoglaláskori emlékeink, mindaddig, míg ebből a szempontból meg nem szó-
laltattak őket nem szolgálhattak következtetésük alapjaként. Még
nehezebbé tette a biztos eligazodást az, hogy a nyeregnek és a
lószerszámnak képe az egykorú és későbbi európai ábrázolások-
ban is megvan. A honfoglaló magyarok nyergének a leletek meg-
szólaltatásával végzett pontos helyreállítása s rokonságának meg-
állapítása biztos alapot adott a Szent György szobor nyergének
meghatározásához is.¹⁸ Az alábbiakban ezt a munkát a Szent
György szobor szempontjából mérlegelem és a történeti nomád
népek lószerszámjának a leletekből való helyreállításával a szobor
lószerszámjának meghatározásához is igyekszem a régészet részé-
ről az alapot megadni.

Ezzel a magyar kutatók eddigi eredményeinek rövid áttekin-
tését be is fejeztük, a külföldi feldolgozások a magyar és a keleti
anyagot nem ismervén, alig járultak hozzá számottevően a kér-
dés kibogozásához. Az egyes vonatkozó megjegyzéseket a részle-
tek tárgyalásakor említem.

Szükségesnek láttam a Szent György szobor lovának pontos
származástani meghatározását is, mert az eddigi utalások csak
általánosságban moztak, illetőleg a bizonyító anyag közlése hijján
erőtlenek voltak. Kérésemre HANKÓ BÉLA egyetemi tanár volt szí-
ves a vizsgálatot elvégezni és eredményeit nekem közlésre át-
engedni. Szíves engedélyével szószerint közlöm vizsgálatait: „A ma-
gyar ló eredete c. 1935-ben megjelent munkámban, honfoglalás-
kori lócsontok alapján kifejtettem, hogy a honfoglaló magyar-
ság lova olyan nemes tarpánszármazású ló volt, melyben kevés
taki vér is csörgedezett és melynek marmagassága nem volt na-
gyobb 140 cm-nél. Későbbi munkáimban megírtam azt is, hogy
az ősi magyar ló itt, mai hazánk területén, milyen vérhatásoknak
volt kitéve. A lovagkor kialakulása, igen sok idegen, nyugati
lovag letelepedése, a keresztes hadak átvonulása mind olyan ok
volt mely megismertette a magyarsággal a nehéz páncélzat hasz-
nálatát, melyhez a nyugati lovagok a magyar lónál nehezebb és
nagyobb termetű lovakat is hoztak be az országba. Az Anjouk
alatt ez a folyamat folytatódott: a király és a leghatalmasabb
urak délnyugatról hozott nagyobb termetű lovakkal is rendelke-

¹⁸ László Gyula *A koronói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge.*
AHung. XXVII Budapest, 1942. A MNM Barátai Egyesülete számára
készült különkiadás. A továbbiakban AHung. XXVII-nek rövidítve.

tek és ezekkel megpróbálták az aprótermetű magyar lovakat megnagyobbítani.

A Kolozsvári testvérek Szent György szobrának lova főbb jellegeiben megfelel annak a típusnak, aminő ebben az időben a megnevesített magyar ló lehetett. A szobor nem életnagyságú, hanem kisebb. Hogy mennyivel kisebb, azt nehéz eldönteni, mert a ló és lovas között aránytalanság van: a lovas túl kicsiny a lóhoz. A lovas testhossza 120 cm, ha fölteszük, hogy a megmintázott fiatal ember testmagassága 160 cm. lehetett, úgy a szobor lovasa $\frac{1}{4}$ -del van kisebbítve, vagyis a valódi magasság háromnegyede. Ha ezt a mértéket alkalmazzuk mint maximumot a lóra is, kb. 156 cm. marmagasságú állatot kapunk. Azért csak körülbelül, mert a valódi marmagasságot a szobron megmérni nem lehet.

A művészek ugyanis a lovat megtorpanva ábrázolják. Olyan mintha a nádasban való lovaglás közben a lovas véletlenül talált volna a sárkányra, lova majd rálépett, megtorpan és ágaskodni kezdett. A lovas lefelé és hátrafelé dőf lándzsájával a sárkány szájába, tehát nem nekiszögezett lándzsával ront a sárkányra. Nem hiszem, hogy a ló hátsó lába megrokkant volna állítólag attól, hogy suhancok fölmásztak a szoborra és felültek a lovas mögé a ló hátára.¹⁹ A ló eredetileg is ilyen lábállású lehetett. Minthogy tehát a lónak minden lába be van hajlítva, testmagasságot csak közvetve lehetne mérni a szobron, ami nem megbízható. Ellenben jól mérhető a ló törzshossza, mellkasmélysége, szügy- és csipőszélessége, a szájkörméret és a fejméretek.

Ha a lóra is alkalmazzuk a fenti arányt, vagyis fölteszük, hogy a ló is $\frac{1}{4}$ -del van kisebbítve, úgy 156 cm-es törzshosszúságot és ennek megfelelően kb. ugyanilyen marmagasságot kapunk. Ez a ló tehát már 15 cm-el magasabb, mint a honfoglaló magyarság lova, farának gömbölyűsége, farkának tűzöttsége és fejalakja is arra vall, hogy északolaszországi római lóvér van benne, mely a magyar lovat természetben megnagyobbította.

Minthogy a szobor 1373-ban készült és mint már említettem, a lovas testéhez képest különben is nagyméretű lovat ábrázol, ezt a számított méretet elfogadhatjuk. Hiszen tudjuk, hogy a magyar ló testének megnagyítása ezután sem szűnt meg és a XVII. században a magyar lóállomány átlagos magassága újabb 10 cm-el nagyobb, vagyis 165 cm volt.

Feltűnők a szobron a ló kis feje, annak egészen egyenes arc-

¹⁹ Miksa császár koronázásakor tartott tornajáték alkalmával (Vö. Balogh Jolán, i. m. 5. o.).

éle es aránylag (hibásan) egymáshoz túl közel álló szemei. E ló, mely öntésének korában a kiváltságosok lova lehetett, egy-két évszázad múltán a magyar ló zömének képét tárja elénk, a magyar parlagi, jól futó és kitartó, igénytelen lovat, melynek azonban homloka szélesebb, fara pedig csapottabb, mint a szobron ábrázolt lóé.

A szobor lovának egynegyeddel megnagyobbított testméretei a következők: törzshosszúság 156, mellkasmélység 66, szügszélesség 56, csipőszélesség 61, szárkörméret 21, mellővméret 196, fejhossza 53, pofa szélessége 24 és szemközti távolsága 16 (!) cm.²⁰

A ló tehát a honfoglaló magyarok lovának leszármazottja és azoknak a magyar előkelőknek lova volt, akik még Nagy Lajos korában is keleti díszruháikban jelentek meg az udvarnál.²⁰

I. A NYEREG ÉS LÓSZERSZÁM LEÍRÁSA.

A nyereg látszatra tökéletes építményként illeszkedik a lóra. A pontos mérések elkészültéig arra gondoltam, hogy nem is mintázott nyereg, hanem előre elkészítették és ráillesztették a lóra és úgy mintázták rá Szent Györgyöt. A mérések meggyőztek arról, hogy csupán a művészi elhithető erő sugallja ezt a tökéletes szerkezeti egységet, mert a nyereg két oldala nem tükörképe egymásnak,²¹ hanem mintázása, mint alább részletezem, a ló testének mozdulatát követi. A mérések eredményén kívül a szobor öntéséről megállapítottak sem tennék lehetővé idegen anyagból beillesztett rész feltételezését. A szobor, mint azt CZAKÓ ELEMÉR megállapította²² és újabb technikai vizsgálatok is bizonyítják, viaszkiolvasztásos eljárással készült, a talapatot, a lovat és a lovast egyszerre, egy mintával öntötték. Ennek az eljárásnak a menete az, hogy az agyagból durván felrakott szoborra viaszból mintázzák a felületet, majd az egészet — megfelelő kicsorgó és szelelő nyílások hagytásával — agyagköpenybe burkolják. Ezt a tömböt kiegészítve a

²⁰ Főrangú uraink Nagy Lajos kori keleties viseletére vonatkozólag vö.: Gr. Zichy István, *A Képes Krónika miniatűrjei viselet-történeti szempontból*. Petrovics Emlékkönyv. Budapest, 1934. Kny. 1—12. o.

²¹ AHung. XXVII. 60. képen közölt és a pontos mérések előtt készült hevenyészett vázlatomban szimmetrikusnak rajzoltam az első kapát. Téves továbbá az idézett rajzon az oldalbőr anyagának nemezsként való feltüntetése. A Szent György szobor nyergét ebben a munkámban is magyar nyeregnek határoztam meg s egybevettem mind honfoglalás-kori, mindpedig korábbi és későbbi keleti nyergekkel (i. m. 89—90. o.).

²² Czákó Elemér, i. m. 26. o.

viasz kiolvad s helyét a forró, folyékony bronz foglalja el. Eszerint lehetetlen lenne tehát pl. egy fából készült nyereg beillesztése, mert megakadályozná a bronz útját. A darabformával készített szobornál, ilyen beillesztésnek, vagy díszítésnek a negatívban való elkészítésének semmi akadálya nem lenne. Épen a Nagy Lajos kori harangöntésről olvassuk azt, hogy a harang köpenyének díszítését nem mintázták, hanem a negatívban készítették el. Ugyanis a két részből összeillesztett harangnegatívba puszpángfából faragott bélyegzőkkel nyomták be a díszítést s így könnyedén, nehézkes mintázás nélkül érhatték el a leggazdagabb ornamentikát is.²³ A viaszkiolvasztásnál utólagos díszítés lehetetlen, mert a kész szobrot agyagköpeny borítja s ennek belsejében már semmit sem lehet változtatni. A szobor egészét, minden apró ornamentális részével együtt meg kell tehát mintázni. A kiöntés után már legfennebb olyan részek rászerelése következhetik, mint pl. a Szent György szobor baloldali zablakarikájáról a balkézhez futó kantárszáré, ez ugyanis nem simul rá a szobor formájára, hanem vékony szalagként a levegőben lebegve vezet a balkézhez. Kétségtelen, hogy a lándzsa is utólagosan került Szent György kezébe, ennek együtt való öntése is lehetetlen feladat.

A tanulság mindebből, hogy a Kolozsvári testvérek a szobor kiöntése előtt a nyeret minden kis részletével együtt megmintázták viaszból. A nyereg szerkezetét az *1. képen* rajzoltam meg. A méreteket a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárában őrzött gipszmásolatról és a budapesti Epreskertben levő bronzmásolatról vettem. Az eredetit nem tanulmányozhattam s így a méreteket csak a rajz mellé tett mértékkel adom. A másolatokon esetleg meglevő kisebb méretkülönbségek egyáltalán nem érintik a nyereg szerkezetéről írottakat.

A ló hátára két oldalt két nyeregszárny fekszik rá. A szárnyak nem sík lapok, hanem a ló hátának megfelelő térgörbe mentén görbülnek, ennek következtében első hajlásszögük (7, 9), sokkal meredekebb, mint hátsó végüké (19, 21). A szárnyak hátrafelé szélesednek. Nem végződnek a kápák ráillesztésének helyén, hanem két végük még jócskán túlhalad a kápák tapadási vonalán. Ide, a szárnyak végére kerülnek a farhám, a szügyelő, valamint az oldalbőr (?) függesztő karikái (11, 12, 13, 23, 24, 25, 26). Erre a két szárnyra építették rá a két kápát. A magasabb első kápa (A), kihajló orrát leszámítva merőlegesen áll. a hátsó kápa (B) kényelmes

²³ Dercsényi Dezső, *Nagy Lajos kora*. i. m. 116. o.

ülést biztosítva hátradől. A kápák alsó kivágása ívesen hidalja át a nyeregszárnyakat, hogy a nyereg fel ne dörzsölje a ló gerincét. Az első kápa nyílása magasabb ívű, a hátsó kápáé szélesebb, laposabb (4, 18). A szárnyak alatt kissé szélesebben, alátett takaró látszik s ennek szerves folytatásaként kétoldalt a karélyos szegélyű oldalbőr következik. A szárnyak alá tett takaró csak nemezből készülhetett, az oldalbőrrel díszítésének tárgyalásakor lesz szó. Az első kápához közel levő téglalapalakú nyílás (27) a kengyelszíz (28) befogadására való. Bár az oldalbőr alól kibujó kengyelszíz sokkal szélesebb, mint a szíjbujtató nyílásból kijövő szíz, mégsem lehet ez utóbbi a heveder szíja, mert a hevedert hátrább szokás a Szent György típusú nyergeken kötni s kötését a nyeregpárna alá rejtik.²⁴

Az első és a hátsó kápát ívesen hidalja át az ülés. A nyereg két szárnyra épülő szerkezete, mint alább látni fogjuk, a honfoglaló magyarok nyergének öröksége s mind a mai napig használatos nyerge a magyar és a keleti embernek. Mielőtt azonban a szerkezet összehasonlító elemzésére rátérnék s a nyeregdíszítések elkészítésmódját vázolom, rá szeretnék mutatni a mintázás közben a szemléleti egység művészi követelményének érdekében előállott torzulásokra. Ehhez a munkához a szerkezeti részből elég egyelőre annyit tudnunk, hogy a magyar s a keleti nyergek két szárnya és kápája a nyereg tengelyére vonatkoztatva tökéletesen szimmetrikus. Ezt a szimmetriát semmiféle művészi szándék sem bonthatja meg — természetesen itt az életben használt nyergekről beszélek —, mert nem a mesteremberek ügyességétől függ a nyereg ilyen felépítése, hanem a nyereg készítésekor használt szerszámok, különösen a szorítófa, nem tűrnek meg semmiféle elfaragást.²⁵

Szent György megtorpanó lova, fejét erőteljesen baloldalra fordítva néz le a lábára tekeröző sárkányra. Ha az eredetileg szimmetrikus első kápát az életnek megfelelően mintázták volna a lóra a Kolozsvári testvérek, akkor ennek merev vonala a mozgást nemhogy aláhúzná, de a mozdulat erejét tetemesen csökkentené. A kápa pontos felmérésekor²⁶ kiderült, hogy kétkarajos ívének középvonala

²⁴ Vö. az AHung. XXVII-ben közölt hevederezési módokat és a magyar pásztornyergeket, továbbá az ugyanott 95—106. o-n közölt katonai felszerelési utasításokra vonatkozó irodalmat és főként Garay Ákos kiváló dolgozatát (*Magyar nyergelés*. Népr. Ért. 1936. 110—113. o.).

²⁵ A nyereg készülésének munkaszakaszait s a készítésekor használt eszközöket részletesen leírtam: AHung. XXVII. V. fejezetben.

²⁶ A meglehetősen nehéz felmérésben nagy segítségemre volt s szíves tanácsaival támogatott Méri István. Baráti segítségét ezen a helyen köszönöm meg.

(1) a szobron balra tolódott. A nyeregszárnyak vége a keleti s a magyar nyeregnél kissé felkap, hogy a ló mozgását ne akadályozza.²⁷ Ez azonban a szobron feleslegesen kiálló és erős árnyékot adó felületi lett volna, tehát a művészek a szárnyak végét rátapasztották a ló testére. Az életben kétségtelenül fából készített nyeret a szobron látható vékony (0.8 cm-es) nyeregszárnyak nem bírnák el. A mintázáskor ennek a résznek vastagsági méreteit csökkentették s így a szobornak ez a része a dombormű törvényei szerint készült. A nyeregszárnyaknál is észrevehetjük azt a magasrendű művészi bánásmódot, amely a mozdulat egyensúlyának és dinamizmusának érdekében önkényesen változtatta meg — a hitelesség látzatának megőrzésével — az eredeti formát. A ló nyaka erőteljes elfordulásának tömegét zavarólag törte volna meg a baloldali nyeregszárny első végének téglalapja, szinte belevágott volna a nyakba. Ebből a téglalapról tehát a mozdulathoz jól simuló háromszöget alakítottak (9) s mivel az összeszűkített területre két karika nem fért el, az egyiket elhagyták. A többi oldalakon mindenütt két-két karika van a nyeregszárnyak végén. Az ilyenképen átalakított nyeregszárny szinte folytatja vonalával a ló nyakának lendületét. Nem művészi értelmű átformálás, csak mintázásbeli hanyagság az, hogy a baloldali nyeregszárny aljának Szent György lábától megszakított vonala nem egymás folytatása, hanem a hátsó kissé lennebb torkollik a láb alá, mint az előlről elindult vonal (lásd a B-n). Mindenesre ez az apróság is kitűnő bizonyítéka annak, hogy a lovast és a felszerszámozott lovat nem mintázhatták és önthettek külön, hanem csak úgy, ahogyan azt már CZAKÓ ELEMÉR is helyesen felismerte — viaszöntéses eljárással, egyszerre. Láttuk, hogy a ló mozgásának fokozására, ott, ahol a mozgás a legerőteljesebb, a nyak körül, a baloldalon, a nyereg méretei összeszorulnak. Ezzel szemben a jobboldalon hatalmasan kiszélesedik a nyeregszárny vége (7). Ezt a torzítást csak az egyensúly érzékeltetése indokolja. Ugyanis, ha a szárnyat természetes méretei szerint mintázzák, akkor a szemlélőben megbillen a lovas egyensúlya a felcsúszottnak látszó nyereg miatt. Itt tehát épen ellenkezőleg kellett eljárni, mint a baloldalon. E magasrendű művészi átformálást látva, szinte természetesnek tűnik fel, hogy a nyereg két szárnya által bezárt szöveg sem a kápa merőlegese felezi, hanem a szög a ló nyakának hajlása szerint torzul.

²⁷ A nyereg használatát és szerkezetét részletesen bemutattam az AHung. XXVII. kötetében.

A fent leírt torzítások annyira a művészi gondolat sugallatában születtek, hogy a szemlélő még akkor is nehezen veszi észre, ha épen erre a részletre figyel. A mozdulat és az egyensúly alahúzásán kívül magasrendű szerves látásra vall az, hogy a nyereg képe a szobor különböző nézetéből nézve, mindig kész, megépített látszatát kelti. Kissé jobboldalról nézve pl. a ló nyaka úgy vágja el a nyereg első kápáját, hogy az aszimmetria nem látszik. Oldalnézetből, vagy a ló nyaka által megengedett háromnegyedből nézve a két kápakarék aszimmetriája természetes rövidülésnek látszik. A jobb és baloldali nyeregszárnyat, valamint az első kápa ívét egyszerre egyik nézetből sem lehet látni, egyoldali nézetben pedig a torzítás nem rontja a nyereg szervességének benyomását. Hogy ez mennyire így van, arra a magam példáját hozom fel. Bár igen sokat foglalkoztam a nyereggel, mindaddig, míg pontos méreteket nem vettem a Szent György nyergéről s az öntési technikából adódó következtetéseket le nem vontam, a látszat alapján hajlandó voltam egy nyergesmesterrel előre elkészített nyereg felhasználását feltételezni. Csak a mérések győztek meg arról, hogy a Szent György szobron a nyereg szerkezetét fölényes biztonsággal ismerő és szervesen formálni tudó művészberek egyéni munkájával állók szemben.

A nyeregméreték tanulságán át, ha keskeny résen is, de egy pillantásra belenézhetünk Márton és György szobrásztestvérek alkotó munkamenetének egy kis szakaszába.

Térjünk most át a nyereg díszítésére. A díszítések megfigyelésekor és felmérésekor elsősorban a gipszmásolatot használtam. Az első kápa (A) merőleges síkjából a középvonalon kiemelkedik a kissé előrehajló orr, ebből kétoldalt két félkörös karék ágazik ki, ezek aláhajló íveiből indul ki, a nyeregszárnyakra ráfekvő, elkeskenyedő talp. A hátsó kápa két talpa ferdén fekszik rá a szárnyakra s így jóval szélesebb területű, mint az első. Ívét két karék alkotja s a kettőt ívesen köti össze a kápa szegélye. Mindkét kápa tömege (súlypontja) tehát fenn van s nem a szárnyak közelében, tehát nem úgy, mint ahogyan azt a magyar pásztornyergeknél, már a történelmi időkben lejátszódott alakulás folytán, megfigyelhetjük.²⁸ A Szent György nyeregnek ezt a kápafejek felé ívelő tömeghatását kiemeli még az is, hogy mindkét kápa ívét két-két boglár díszíti. Az első kápa bogiárainak (2, 3) középső dombját vékony szegély keretezi, majd két metsződő felületből alkotott sze-

²⁸ AHung. XXVII. 92. o.

les körgyűrű övezi. Ekörül pedig a jobboldalon 14, a baloldalon 15 kis, lapos gomb sorakozik (az *1. képen A* alatt az oldalak tükörképszerűen megcserélődnek!). A hátsó kápa két karóján (*15, 16*) a boglár közepén levő dombot egy profilált körgyűrű övezi, ebből négy félkörös, belül gotikus mérművel díszített, szárny nő ki. A félkörökön és közeikben három-bogyóból alkotott díszek helyezkednek el olyanképen, hogy az egész minta négyszögbe zárul. A két négyszög, bár mintájuk egyforma, méreteiben kissé különbözik (az *1. képen* ezt a különbséget kissé erősítve rajzoltam meg). A hátsó kápa alsó íve felett korongszerű virág körül az övező gombsor olyanképen ismétlődik (*17*), hogy elhelyezésükkor a felső ív vonalát tekintetbevétték. A minta a kápa alsó nyílása felé mentelesen elmosódik.

CZAKÓ ELEMÉR megállapította, hogy a talapzat szikláján levő növényeket mintából készítették, mert azok közül az egyformák méretei pontosan egyeznek.²⁹ Kérdés, hogy a nyergen levő díszek elkészítésekor is használtak-e mintákat. Bár ennek végleges eldöntését csak az eredeti szobor vizsgálatától várhatjuk, a másolatokon megfigyelt jelenségekből, már most is nagy valószínűséggel felelhetünk a kérdéseikre, illetőleg felvethetjük az eredetin megfigyelendő problémákat. Láttuk azt, hogy a viaszolvasztásos eljárásakor nem alkalmazhatók azok a faragott pecsétek, amelyekkel a két részből öntött harangok díszítését készítették. Igen jól alkalmazhatók ellenben azok a préselőminták, melyekből az e korban divatos ruhadíszek ezreit állították elő az ötvösök, s mely mintákat, amint azt már előttem is megfigyelték, a legszorosabb idő- és stílusbeli egyezések fűzik a Szent György nyereg bogiáraihoz.³⁰ Néha szinte azonosságig menő hasonlóságot találhatunk a préselt ruhadíszek és a Szent György nyereg díszei között.³¹ Mármost a verőtövek mintáit könnyen kiönthették viasszal s megfelelő keretet hagyva az öntvénynek, beilleszthették a megfelelő méretben ki-

²⁹ Czakó Elemér, i. m. 23, 27—28. o.

³⁰ A magyarországi hasonló ötvösművekkel való egyezést itt csak érintem. Az eredeti szoborról készítendő felvételeim alapján készülő, s az alább közölt dolgozatnál jóval bővebb összehasonlító anyaggal ellátott, német nyelvű kiadásban részletesen ki fogom dolgozni ezt a részt is. A kun sírokból kikerült préselt ötvösművekből szép sorozatot közöl a Kecskeméti Múzeum gyűjteményéből Szabó Kálmán, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. BHH. III. kötet, Budapest, 1936. A Magyar Nemzeti Múzeum és vidéki közgyűjteményeink részben még közvetlen leletei is feldolgozásra várnak.

³¹ Kiskunhalas-alsóbodoglárpusztai ezüstleletben a gyűszűs mintájú lószerszámveret eredeti darabja is előkerült. A leletet Bárány Istvánné fogja közelebről közzétenni.

vágott viasznyeregbe. A beillesztés helyét könnyedén elsimíthat-
tak. Bar a másolatokon az egyező minták közt határozott méret-
különbségek vannak, mégis valószínűnek tartom, hogy a fent
vázolt eljárással készítették el a nyereg díseit. A keretező gomb-
sorban levő számbeli eltéréseket az magyarázhatja, hogy ezt a
keretet nem a mintával együtt öntötték viaszból, hanem egyen-
ként illesztették helyükre. A gipszmásolatokon lévő egyéb méret-
beli eltérést esetleg a másolat készítésekor a darabformákban kelet-
kezett torzulás is okozhatta. Nem mond ennek az sem ellent, hogy
a hátsókápa közepén lévő egyszerű boglárt valószínűleg mintáz-
ták, erre mutat ugyanis az, hogy a nehezen hozzáférhető helyen
a mintázás elmosódottabb. A keretező gombok elosztása sem per-
döntő, mert ezeket külön illeszthették be s beosztásukkor a kápa
ívének vonalát tekintetbe vették. Ugyanúgy készültek tehát ezek
a boglárók, ahogyan CZAKÓ a szikla növényeinek készítését is le-
írja s ugyanilyen eljárással tudom csak megmagyarázni az oldal-
bőr szegélyét díszítő virágos boglárókat és a lószerszám vereteinek
elkészítését is. Az oldalbőr rozettái (33) egytől-egyig egyformák³²
s a keretben kissé szabálytalan közökben helyezkednek el. A ló-
szerszámon háromféle veret szerepel, egy nagyobb korongos veret,
mit körgyűrű övez. a kantáron, egy kisebbfajta, a szügyelön es a
farhámon, ennek dombján a gyűszühöz hasonló díszítés van s az
apró mélyedések egymáshoz való viszonya valamennyin egyforma,
ezt mintázással el nem érheték.³³ Pontosan egyformák a pofa-
szíjakat díszítő téglalapos veretek is. Az öntőmintákként felhasz-
nált préselőtövek alkalmazása mellett szól az is, hogy a gazdag
ornamentika néha olyan helyen van (pl. az első kápan), ahová
csak a legnagyobb nehézséggel férhetek hozzá mintázás közben.
Tudott dolog, hogy a középkorban az ötvösök és a nyergesek,
meg a szíjgyártók egy céhben voltak³⁴ és lehetséges, hogy a Kolozs
vári testvérek egyike talán épen ötvös volt.³⁵ Mindenképen is-
merhették azt az eljárást s azokat az eszközöket, amellyel a koruk-
ban olyannyira divatos préselt ruhadíszek készültek. Nem szabad

³² Az 1. képen közölt rajzomon elrajzolás folytán kisebb méret-
különbségek vannak közöttük.

³³ A verőtő, illetőleg jelen esetben az öntőmintaként használt verőtő
használatát mindennél jobban bizonyítja a már említett kiskunhalasi
lelet (lásd a 31. jegyzetet).

³⁴ Horváth Henrik, *Zsigmond király kora*. Budapest, 1937. 165. o.

³⁵ Czákó Elemér, i. m. 21. o. felteszi, hogy a testvérek egyike ötvös
volt, a másik meg szobrász. Czákó szerint apjuk, aki festő volt tudatosan
nevelhette fiait eképen, hogy a templomdíszítés minden agat családjá
láthassa el.

elfelejtenünk azt sem, hogy a nyereg és a lószerszám díszítésének menete a valóságban is épen az volt, mint ahogyan azt a Szent György szobornál megismertük. Verőtöveken kiverték a díszeket, azután rászegezték a nyereg fájára, illetőleg rászerelték a lószerszám szíjaira. Igen valószínűnek tartom ezek alapján, hogy a Szent György szobor díszítésekor ugyanazokat a préselőmintákat használták fel a Kolozsvári testvérek, amelyekből maguk, vagy ötvöstársaik az életben használt tényleges díszeket készítették. Ilyen bronz verőtöveket már is ismerünk Magyarországról³⁶ és nem lehetetlen, hogy a szerencsés véletlen egyszer azokat is napfényre hozza, amelyekkel a Szent György szobor boglárjai készültek.

A nyeregszárnyak végén a szügyelő és a farhám befűzésére karikák szolgáltak. Ezek szerkezete három részből áll: a befűző karikából, a karikára ráhurokolt és a nyeregdeszkába belevert csapból, továbbá a csap szegezésének helyét takaró, egyszerű, préselt korongból. A későbbi főúri nyergeinken, amelyekből a Nemzeti Múzeum szép sorozatot őriz, ugyanilyen szerkezetű karikák szolgáltak a lószerszám befűzésére. A Szent György nyergen ezeken kívül még egy-egy karika van (kivéve a baloldali első szárnyat, ennek okát lásd fennebb), ezeknek a karikáknak szerepe a később bemutatott párhuzamok szerint valószínűleg az lehetett, hogy ehhez kapcsolták az oldalbőrt³⁷ (2. kép *x*, *y*). A Szent György nyergen azonban az oldalbőr, láthatólag a nyeregszárnyak alá szerelt nemezdarabból nő ki s így lehetséges, hogy ez utóbbin a karikáknak ugyanazt a szerepet szánták, mint a keleti nyergeken a vérgallérnak. A nyeregszárnyakról lelógó szíjakra, az ú. n. vérgallérra fűzik még ma is a keleti nomádok a vadászat közben ejtett vadat, vagy ezekre málházzák, hosszabb útra kelvén, a szükségés ruhaneműt.³⁸

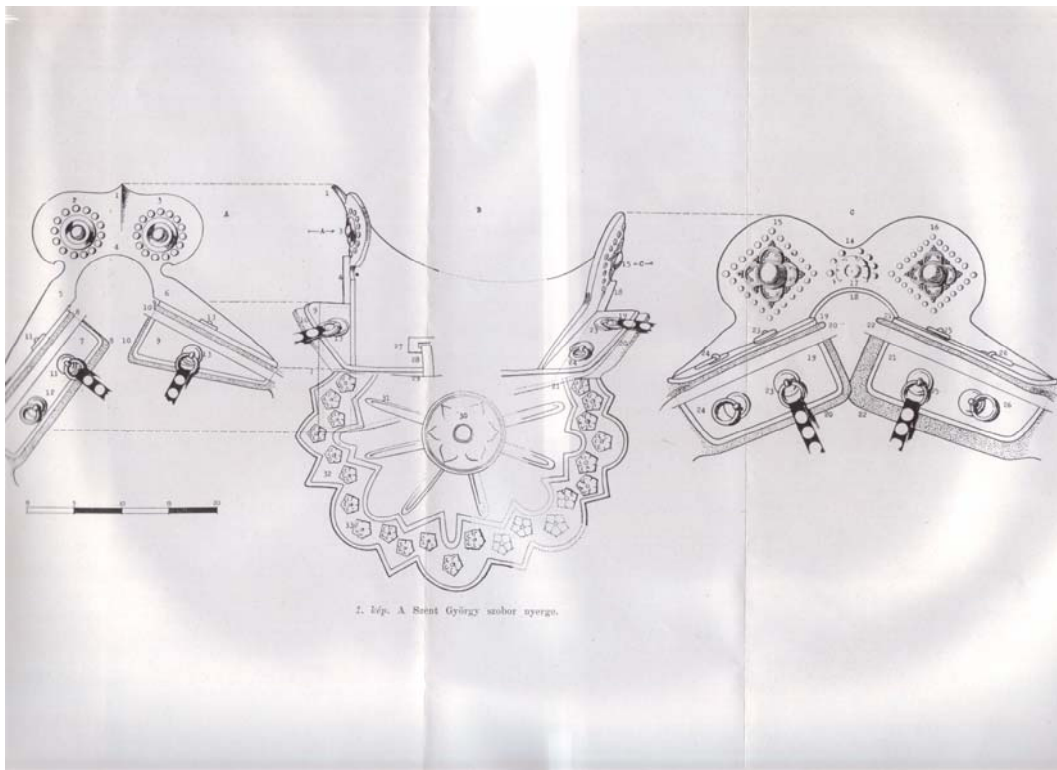
Az az oldal bőr (nem nyeregtakaró, mert nem függ össze a nyeregpárnával), ami mintázáskor a Kolozsvári testvérek szeme előtt lebegett, bizonyára bőrből volt. Domboritott, kettőd szegélye

³⁶ A sokszor közölt verseci préselőmintát (BHH. III. 253. kép) Szabó Kálmán is összefüggésbe hozza az általa feltárt XIV. századi préselt díszekkel és Ágnes királyasszony Sarnen-ben örözt ruhájának gazdag díszítésével. Az Ágnes-ruha díszeit kitűnő fényképekben közölte legutóbb: Delmár Emil, *Középkori magyar emlékek Svájcban*. Budapest, 1941. XIV—XXIII. tábla. Ezek a veretek is a legközelebbi rokonságban vannak a Szt. György szobor páncél és nyeregdiszeivel, de van közöttük olyan is, — pl. a XIX. táblán — amelyik a szobor talapzatán levő leveles mustrát példázza.

³⁷ Lásd a 14. képet.

³⁸ A vérgallér szerepéről vö.: Tagán Galimdsán, *A közlekedés módjai és eszközei a baskiroknál*. Népr. Ért. 1938. 228—231. o.

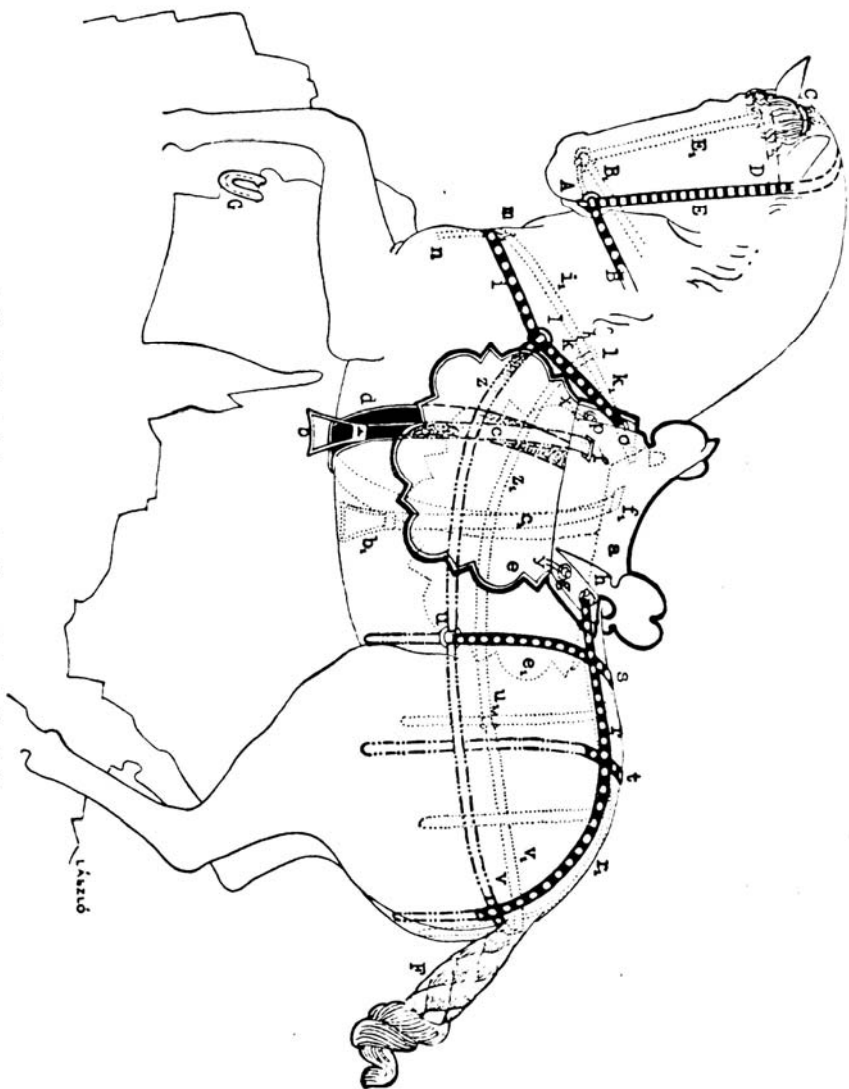

1. Lép. A Szent György szobor uyerge.

közé fémboglár sort vertek fel s az oldalbőr közepére egy nagyobb hatágú rozettával díszített korong került. Főként a korongból kiágazó sugarak miatt kell bőrre gondolnunk. Ez a sugárrendszer a bőr préselésével igen jól megvalósítható, de a másik számbajhető anyagban, a nemezben, elképzelhetetlen. Mind a bőr mind pedig a nemez, vagy drágább szövött-fonott anyag használatára bőven van példánk a történeti nomádnépek lószerszámjánál épen úgy, mint az európai népekénél.

A szügyelőn és a farhámom a következő szerkezetet figyelhetjük meg (2. kép). A szügyelő hat szíjból áll: a) a szügyet átölelő szíj, ez három részre tagozódik, a szügyön levő karikába (m) fűződik a két. oldalra vezető szíj (i, i^1) s ugyanide kapcsolódik a lelógó rövid szíjdarab (n), b) a nyeregszárny karikájához futó jobb és baloldali szíj (k, k^1), c) a szügyelőt a hevederhez kötő száj (z, z^1). Az a—c) három szíj egy karikába jár (l, l^1). A magyarországi bronzmásolatokon a szügy előtt levő kis szíjat kiegészítve a ló lábai közt a hevederhez vezették (II. tábla 1). Ez a kiegészítés, mint a továbbiakban látni fogjuk, fölösleges. A hálós farhám a következő szíjakból áll: a nyeregszárnyakból a ló gerince mentén két szíj vezet a farkhoz (r, r^1), ezeket közvetlenül a fark alatt egy keresztelő szíj köti össze (a 2. képen a v szíj feketével jelölt része, II. tábla 2). A nyereg mögött a két farkszíjat egy kétoldalt lelógó hosszú szíj íveli át (s), majd tovább egy másik, ez az eredeti szobron nem csüng le (t). Az első csüngőszíj végén az eredetin egy karika befogadására való lyuk van (I. tábla). Nyilván ennek alapján rekonstruálták a bronzmásolatok felállításakor olyanmódon a lószerszámot amint azt a 2. képen megrajzoltam (lásd még II., III. tábla), azzal az eltéréssel, hogy a hálót a ló oldalán futó és a hevederhez kötött szíj (v) fejezi be. míg én az alább bemutatandó előzmények és egykorú párhuzamok alapján a két keresztbefutó szíjat a karikán (u) alul is meghosszabbítottam. Bár az eredetiről készített felvételek olyan messzeségből készültek, hogy az egykor esetleg meglévő lószerszám nyoma nem vehető ki rajtuk, az s szíjon levő karika a rekonstrukció helyességére mutat.³⁹ Az eredeti szobornál (két lehetőség lehe-

³⁹ Az eredeti tanulmányozásának hiányában igen nagy köszönettel tartozom Balogh Jolánnak, aki a rendelkezésre álló jegyzetei és fényképei alapján épen ezekre a kétséges helyekre vonatkozólag igen becses útmutatásokat adott számomra. Szíves segítségét ezen a helyen köszönöm meg. A gipszmásolatokról, az eredeti szobrot alaposan ismerő, Czákó Elemér azt írja (i. m. 18. o.), hogy formázásuk nem történt elég gonddal s így a finomabb formákat nem adják helyesen vissza.

2. kép: A Szent György szobor lószerszámján és kiegészítésén.

tett, az egyik az, hogy a hiányzó szíjrészeket ugyanúgy utólag szerelték a szoborra, mint a bal kantárszárat, mert nem feküdvén teljesen a ló testére nehéz lett volna viaszból megmintázni és kiönteni, a másik lehetőség meg az, hogy a Kolozsvári testvérek csak jeleztek egy, a rekonstruálttal azonos lószerszám jelenlétét, talán azért, mert a mereven lecsüngő, utólag rászertelt szíjak nem követtek volna a mozgás lendületét így a szobor hatását felemásá tették volna.

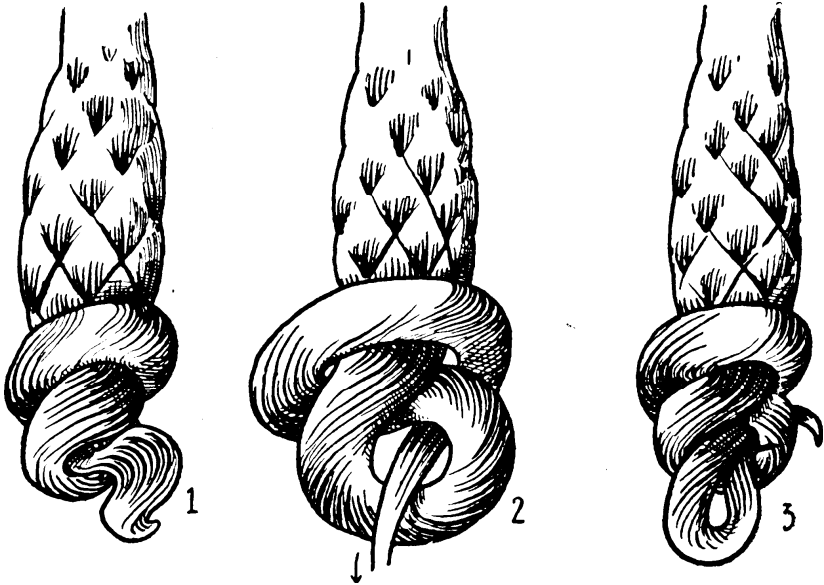
A nyeret széles heveder (*d*) köti a ló hátára, a kengyel Magyarországról is ismert gotikus forma⁴⁰ (*b*). A zabla (amennyire a gipszmásolatból meg lehet állapítani), csuklós, kifelé vastagodó, két kupos szájasú, egyszerű, karikás csikózabla⁴¹ (*A*). A pofaszíj (*E*, *E'*) hiányos, mert homlokszíj (*D*) nélkül nem állhatott meg. Ez az egyetlen szerkezeti hiba az egész lószerszámban. A kantárszíjak közül az eredetin csak a jobboldalinak a ló nyakára tapadó része van meg (*B'*). Ez is egyenesben végződik, ami megint megerősíti azt a lehetőséget, hogy a szintén egyenes vonalban végződő farháló szíjaihoz hasonlóan a lebegő részeket itt is utólag szerelték fel. A lószerszámot úgy mintázták, hogy a kisebb darabokban kiöntött bogláros szíjrészeket a viaszmintán az előre kijelölt vonalon egymásután rakták fel s az érintkezési vonalakat elsimították. A ló jobb első lábán világosan látszik a patkó (*G*), bárom szeggel szegeztek a patára s nagyjából a mai patkót példázza.

A ló üstökét két füle között szalaggal kötötték át s az üstök hullámos fűrtökben hull a ló homlokára. A ló farkának befonását a *II. tábla 2* és a *3 kép 1–2* szemlélteti. A ló farkát csak körülbelül félig fonták be s azután erősen megsodorták s kétszer megtekerve csomózták meg a végét. (A folyamatot a *3. kép 2* alatt rajzoltam meg). A szobron a fark lelógó vége kettős S alakban lobog. Ez az erős gyűrődés azt a gyanút kelti, hogy a Kolozsvári testvérek előtt a ló farkának olyan bogozásmódja lebeghetett, amelynél a fent leírt műveletet azzal fejezik be, hogy a fark végét az utolsó hurok alatt

⁴⁰ A kengyel formájára vonatkozólag Tóth Zoltán egyet. ny. r. tanár szíves szóbeli közlése alapján a következőket mondhatom: A szimmetrikus kengyelforma ebben a korban már kissé régieskedő divatot jelent. A kengyel szíjbújtatójának kiszélesedése határozottan magyar jellegzetesség. Ez a kengyelforma volt kiindulópontja a nyugaton magyar kengyelnek nevezett alaknak. Tóth Zoltán véleménye szerint ezt a kengyelt a magyar gotika termékének tarthatjuk.

⁴¹ A Nemzeti Múzeum fegyvertárában sok hasonló zablát őriznek. Tóth Zoltán szíves szóbeli közléséből tudom, hogy ez a forma ebben a korban a kengyelhez hasonlóan aránylag régieskedő típust képvisel. Tóth Zoltán szíves segítségét ezen a helyen kell hálával megköszönnöm.

még visszahúzzák (3. kép 3). Ez a szokás még maig is általános a magyarságnál.⁴² Zártabb és tömörszerűbb így a fark megkötése, de nem esztétikai értelme van csupán ennek a bogozásmódnak, hanem az, hogyha a felhurkolt fark végét felfelé meghúzzák, akkor az egész csomó egyszerre kibomlik s nem kell vesződni a kibogozással. A Szent György ló farka befonásának és különösen a fortélyos bogozásmódnak számos érdekes változata él még ma is a magyar népnél s az üstökkötés szokásaival együtt a történeti anyagban fellelhető előzményeit is be fogom mutatni. Ez a fajta bogozásmód

3. kép. 1—2. Szent György lova farkának megbogozása, 3. visszahúzott véggel való bogozás.

magától ki nem bomolhatik, legfennebb az esik meg vele, hogyha a ló erősen ficáncol, az alsó hurok meglazul s akkor olyan bog keletkezik, mint a Szent György lován. A sokáig bebogozott fark kibomlás után is tartja hullámosságát, A Szent György ló farkának hullámosan kilobogósodó végében egy élesen megfigyelt jelenségnek,

⁴² Az országban szerte a legkülönbözőbb módjait és fortélyait figyelhetjük meg ennek a szokásnak. Sajnos néprajzosaink eddig egyáltalán nem méltatták figyelemre ezt az évezredek hagyományokat őrző ősi szokást. Legutóbb, kérésemre, Gönyei Sándor megkezdte a gyűjtést (*Lófarokkötések Szilágy és Szatmár megyében*. Ethn. 1942. 184—151. o.). Magam ehhez a kérdéshez az alább adott adatsoron kívül egy, az Ethnographiának szánt dolgozattal járulok hozzá (*A ló farkának bekötési módjai a történeti nomád népeknél*. Előkészületben).

a ló megtorpanása drámai mozzanatának művészi fokozására való felhasználását látom s egyúttal újabb bizonyágát a Kolozsvári testvérek kivételes művészi nagyságának.

Befejezván a nyereg és a lószerszám leírását, az összehasonlító anyag begyűjtésével megkísérlem a ló felszerelésének művelődéstörténelmi helyét kijelölni. A stílustörténeti vizsgálatok és a művészi tartalom elemzése, de elsősorban a szobor elveszett paizsán levő felirat kétségtelenné teszi a művészek magyarországi, közelebb-ről pedig kolozsvári származását.⁴³ Elpusztult nagyméretű bronzszobraik Szent István, Szent Imre és Szent László szobra, valamint Szent László lovasszobra Várad főterén állottak. Ez alapon CZAKÓ ELEMÉR úgy véli, hogy a Szent György szobrot is valószínűleg Nagyváradon készítették.⁴⁴ HANKÓ BÉLA vizsgálata világosan mutatja, hogy a ló a magyar honfoglalók lovának leszármazottja és az olasz lóval való kereszteződése csak magyar környezetben jöhetett létre. Már pedig a ló és szerszám annyira összetartoznak, mint a ló és lovasa. Mindenképpen indokolt tehát, ha az eredetkérdés vizsgálatakor elsősorban annak a területnek emlékeit vesszük figyelembe, amelyből a szobor kinőtt s csak azután térünk a külföldi párhuzamok értelmezésére.

A nyereg származását már tisztázottnak tekintem s így megelégszem az eredmények rövid ismertetésével s néhány pótló megjegyzéssel. Említettem, hogy előző magyar kutatóknak is feltűnt a nyereg formájának hasonlósága a később szerte Magyarországon használt pásztor vagy betyárnyergekkel. Így CZAKÓ ELEMÉR és NAGY GÉZA a Szent György nyeretget igen helyesen magyar nyeregként írja le s a honfoglaláskori nyereg leszármazottjának tekinti. HAMPPEL JÓZSEF megkísérelte, hogy a soltszentimrei honfoglaláskori lelet csont nyeregdíszait a pásztornyeregre ráhelyezze, bár kísérlete nem sikerült, alapötlete helyes volt.⁴⁵ Végül is sikerült minden kétséget kizárólag, szinte részletekig menő pontossággal meghatározni a honfoglaló magyarok nyergét⁴⁶ s így a Szent György nyereg eredetkérdése is szilárd alapot kapott. A probléma megoldása azért késett olyan sokáig, mert a honfoglalók is fanyeretget használtak s így a sírba helyezett nyergek szinte nyom nélkül elpusz-

⁴³ A Szent György szobor feliratáról fennmaradt másolatokat s azok olvasási módját részletesen elemzi Balogh Jolán, i. m. 25. sk. o.

⁴⁴ Czákó Elemér, i. m. 19. o.

⁴⁵ Hampel József, *Allerthümer des frühen Mittelalters in Ungarn* Braunschweig, 1905. II. kötet, 662—666. o. A könyvet a továbbiakban *Alterth.*-nek rövidítem.

⁴⁶ AHung. XXVII. I—II. fejezet. Az alábbi adatok feldolgozása es a vonatkozó irodalom ugyanott.

tultak. A koroncói leletben azonban eredeti fekvésükben találták meg a nyereg szárnyaira vert bronz lyukvédőket s ugyanitt megtalálták a kápák ívét díszítő gömbösféjű szegsort is. Ezekből a nyereg alaptereiteit meg lehetett állapítani. A kenézlői honfoglalás kori temető egyik sírjában a nyeregszárnyak egy töredéke maradt meg s ebből megállapíthatom, hogy a kápákat ugyanúgy szíjazták fel a szárnyakra, amint azt a tiszafüredi magyar nyergesek napjainkig is gyakorolták. Végül a soltszentimrei kápadíszítő csontlemezeknek a nagyjából egykorú keleti párhuzamok alapján történt összeállítására megrajzolta a nyeregszárnyakra épített kápák alakját is. Ilyenformán tehát a honfoglaláskori nyereg szinte teljes egészében újjáépíthető (10. kép nyerge). Felépítése a következő volt: Két térgörbe mentén hajló nyeregdeszka feküdt rá a ló oldalára s így az első kápnál lévő szög meredekebb hajlású volt, mint a hátsókápkhoz simuló nyeregszárnyaké. Ez a nyereg a ló két oldalát elvileg csak egy-egy ponton (kis felületen) érinti s ezen a ponton húzza rá a lóra a heveder a nyeret. A szügyelőt és a farhámot a nyeregszárnyak végére kapcsolják. A kapcsolás szíjjakkal történt, a szíjak számára a nyeregszárnyba fűrt lyukat gyakran bronzveretekkel védték. Az első kápa nagyjából merőlegesen állott és tömegének súlya a kápa feje körül volt. A hátsó kápa, kényelmes ülést adva hátradőlt, az első kápnál alacsonyabb volt, tömege ugyancsak a kápa tetején volt. A ló gerince felett kivágott nyílás az első kápnál magasabb ívű volt, a hátsó kápnál alacsonyabbra méretezték. A szárnyak hátrafelé szélesedtek. Ha ezt a leírást és a 10. képet összevetjük a Szent György nyereggel, nyilvánvalóvá válik, hogy a kápák ívének vonaljátékát leszámítva, a két nyeregfajta tökéletesen azonos egymással. Az azonosságot még csak növeli, hogy a honfoglaló magyarok is szívesen díszítették nyergüket apró, gömbösféjű szegekkel s ezeket egyúttal a nyeregpárna oda-szegzésére is alkalmazták. A honfoglaláskori nyereg minden sajátosságával együtt mind mai napig állandóan használatban volt. Az, hogy a honfoglalás utántól a Szent György nyergéig egyetlen példányát sem tudjuk rekonstruálni, attól van, hogy a kereszténység felvétele után megszűnt a lovas temetkezés és a nyereg eltemetése. Az idők folyamán mindössze annyit változott a nyereg, hogy a kápák tömege a lábakra, csúszott s helyette a kápák fejét kanalasan faragták ki. Még a nyeregkészítéskor felhasznált faanyag is ugyanaz ma, mint a honfoglaláskor.⁴⁷

⁴⁷ AHung. XXVII. 15. o. es az V. fejezetben közölt tiszafüredi adatok.

A csókai és a dunapentelei avar leletekből sikerült az avar nyereg egykori formáját is pontosan megállapítani, ez a magyarral azonos szerkezetű volt.⁴⁸ Mind a magyar, mind pedig az avar nyereg a déloroszországi és középzásiai történeti nomád népek nyergének egyik elágazása. Az említett keleti területeken is mind mai napig ez a nyereg járja. Az avar nyereg egykorú keleti párhuzamai még valamire megtanítanak bennünket. A Peresčepina-malajai avar fejedelmi kincslelet tárgyai között van két oroszlánalak, ezek a nyereg ívében belül a kápára voltak szegezve s körülbelül úgy helyezkedhettek el,⁴⁹ mint az Altáj hegységben, Kudyrge közelében talált csontos nyeregre karcolt párducok.⁵⁰ A kápafejeknek ez az ornamentális kiképzése már magában rejteti a kápák ívének olyan irányú módosulását, mint a Szent György nyereg első kápáján, ahol is a két rozetta körül behajlik az ív s így sajátos gótikus körvonalat ír le. Megjegyzendő, hogy az avarok állatábrázolásainak helyébe a magyarságnál a növényi dísz nyomul s ennek bár igen változott alakban való hatása még a XIV. századi magyar préselet ruhadíszeken is meglátszik. Nem a mintakincs örökségét értem ezalatt, hanem a növényi díszítés túlsúlyát a kevésbé kedvelt állati-, vagy emberi ornamentumokkal szemben. Az ornamentikával kapcsolatos azonos magatartás köti össze ezeknek a távoli századoknak művészetét. A Szent György nyereg ornyujtványa alighanem a kápafej egyik korai példája. A nyereg kápaképzésével rokon a bécsi Szent István dóm Singertorjának egyik domborművén levő nyeregforma,⁵¹ bár lényeges szerkezeti különbségek

⁴⁸ AHung. XXVII. IV. fejezet B: *Az avarok nyerge.*

⁴⁹ A. Bobrinski, *Peresčepinski klad.* Mat. po. arch. Rossi, 1914. 43 a—b) kép, az arany nyeregívek u. ott a 45. képen. Az oroszlánalakoknak Oroszországban épenúgy megvannak közvetlen párhuzamai (martinovkai lelet) mintahogy Magyarországon (fönlaki lelet). Az alakok szkitakori gyökereire Fettich Nándor mutatott rá s ugyancsak ő állapította meg a martinovkai lelet emberalakjainak hasonló előzményeit (Fettich Nándor, *A honfoglaló magyarság fémművészete.* AHung. XXI. Budapest, 1937. 125. o. A könyvet a továbbiakban AHung. XXI-ként idézem). A peresčepinai lelet nyergének pontos rekonstrukciójára az eredeti tárgyak vizsgálata nélkül nem vállalkozhattam.

⁵⁰ A nyereg első közlöi: S. J. Rudenko és A. N. Gluchov, *Mogilnik Kudyrge na Altae.* Mat. po etnogr. III—1929. 48—49. o. A kápalemezek helyes összeállítását lásd AHung. XXVII. XII. tábla.

⁵¹ Jó fényképet közöl a dombormű egyik részletéről Dercsényi Dezső. Szépművészet, 1942. 5. i. m. A szembenéző lovas nyergének szárnyai nem állanak ki a kápák alól, viszont a nyeret nem vágják ki a comb helyén. Ez is sajátos keverékformájú nyereg, mert kápáallása keleties. Az egyszerű kengyel honfoglaláskori és XIII. századi formáink (kiskunfélegyházi lelet, képét lásd: *Magyar művelődéstörténet.* I. 276. o. utáni táblán) egyenes örökségének látszik.

vannak ez utóbbin, úgyhogy épen a magyar nyeregre legjellemzőbb sajátosságok hiányoznak rajta. A domborművet néhány kutató a Kolozsvári testvérek feltételezett bécsi működésével hozza kapcsolatba.⁵² Anélkül, hogy a művészettörténelmi stílusvitákban részt akarnék venni, felhívom arra a figyelmet, hogy a háttal forduló ló farka be van kötve. Ez feltétlenül magyar mester mellett szól s biztos, hogy a Dóm építéskor nagy szerephez jutó magyar szobrászok⁵³ valamelyikének kezeműve maradt ránk. A fényképek alapján azonban nem látom azt a fölényes és szerves tudást, aminek elemeit épen a nyereggel kapcsolatban a Kolozsvári testvérek munkamódjában megfigyelhettük.

Az eddigi meghatározásokkal szemben, amelyek magas, székszerű nyugati nyergekről és alacsony kún, vagy magyar nyeregről beszéltek, egy éles szerkezeti különbség bevezetésével különböztetem meg a nyugati és a keleti nyeregtípust.⁵⁴ Az egykori nyugati, lovagi nyereg alapja ugyanis a két villás kápa, melynek két-két szára két-két ponton támaszkodik a ló hátára. A keleti nyereg alapja pedig a két nyeregszárny, mely csak középen egy-egy kis felületen tapad a lóra. A két szerkezet közötti különbségek igen mélyek. A nyugati nyereg első és hátsó kápája merőlegesen kellett álljon, mert hátradülő nyeregkápát csak szárnyakra lehet építeni. A nyugati nyereg két kápáját a lehető legközelebb kellett egymáshoz hozni, hogy a ló lábainak és gerincének mozgását minél kevésbé gátolják a villák. A keleti nyeret szinte tetszésszerűen kényelmességűre méretezhatték, mert a nyeregszárnyak vége felhajlott s így a ló mozgása teljesen szabad volt. A nyugati nyereg a lándzsás lovagi harcra született, mert két kápáját jó magasra méretezhatték s így a hasat és a hátat jól védte, sőt a kápakat néha székszerűen benyuló karokkal látták el s így szinte körülövezték a benneülőt. Ez a nyereg azonban hasznavehetetlen volt a könnyű lovas számára, kinek életfeltétele volt a lovon szabadon való haj-

⁵² A kérdés irodalmát és a feltevés kritikáját vö. Balogh Jolán. i. m. 60—61. o. Ujabban Dercsényi Dezső ismét hajlik arra, hogy a domborműben a Kolozsvári testvérek kezeművét lássa (Szépművészet, 1942. 5. i. m.). Eredeti kutatásaim hiányában, pusztán fényképek alapján nem akarok hozzászólni a kérdéshez, csak mint alább írom is, annyit tartok bizonyosnak, hogy a dombormű magyar mester munkája. Ebben a nézetemben a ló farkának bogra kötése mellett, még máshelyen kifejtendő ikonográfiai megfigyeléseim is támogatnak.

⁵³ Vö. Genthon István, *Magyar művészek Ausztriában a mohácsi vészig*. Budapest, 1927. e. munkája II. fejezetét (10—19. o.).

⁵⁴ Az alábbiak, néhány kiegészítő megjegyzéssel, egyeznek azzal a gondolatmenettel, amelyet AHung. XXVII. 65. o-n megírtam.

ladozás, hátrafelé nyilazás és a szablyahasználat megkövetelte mindennemű testmozgás. A nyugati nyergeken épen azon a helyen van kivágás a combok számára, ahol a magyar nyereg ráfekszik a lóra. Másként is hevederezték a két nyeret: a magyar nyeret egészen a ló marjáig tették előre, a nyugati nyeret kissé hátrább kellett tenni,⁵⁵ hogy a mélyen a ló oldalára lenyuló villák ne akadályozzák a lapockák és a lábak izomjátékát. A ló lélegzését is nehezítette a bordákat lefogó nyugati nyereg. Szent György nyergét természetesen magyar módra, hevederezték.

A Szent György szoborral nagyjából egykorú magyar emlékekből nyilvánvaló, hogy a magyarrág mindkét nyeregfajtát használta ebben a korban. A Képes Krónikában a harcosok lovagi nyerge mellett a vadászatok, solymászatok és a hosszabb útra kelteket ábrázoló képeken magyar nyeret látunk. A Szent László legenda falképein, a páncélos, lándzsás Szent László nyugati nyeregben ül, a kunok keleti nyeregben. Már felhívtam a figyelmet arra, hogy a székelyderzsi Szent László legenda, falfestményén Szent László nyerge sajátos egyesítése a nyugati és a magyar nyeregnek.⁵⁶ A kápák a lovagi nyergek kápaínak mintájára készültek, de nem villásan ülnek a lovon, illetőleg a hátsó kápa alsó karimája nem fekszik rá a ló hátára, hanem nyeregdeszkára építették, a láthatólag csontmedaillonokkal díszített nyeret (V. tábla 3).⁵⁷ A fenti éles formai elhatárolás lehetővé tette az átmeneti formák magyaroztatását is. Úgy látszik ugyanis, hogy Magyarországon az eleinte változtatás nélkül átvett nyugati, lovagi nyereg lassú átváltozáson ment keresztül. Egyesülve a helyi, ősi nyeregszerkezettel, megszületett a nyeregszárnyakra épített lovagi nyeregnek az a formája, amit a derzsi Szent László képen látunk. Ez a forma egyesítette mindkét nyereg előnyét, magas kápai a kopjás harcban kitűnő szolgálatot tettek, hátradülő hátsó kápai és hosszabb ülőrésze a könnyű mozgást tette lehetővé s a ló nem fáradt ki a hosszantartó utak alatt sem. Az egyesítés egyik kísérleteként magyaroztam a Zsigmond-kori csontnyergeket is. Ezeknél megvan még a villás első kápa és a combok helyének mély kivágása, de a hátsó kápa

⁵⁵ A nyugati nyergelésről és a nyeregben való ülésről kitűnő összefoglalás: Hans Müller-Hickler, *Sitz und Sattel im Laufe der Jahrhunderte*. Zeitschr. für. hist. Waffen und Kostumkunde. 1923. 6. skk. o.

⁵⁶ AHung. XXVII. 90. o.

⁵⁷ Huszka József színes másolata a Műemlékek Országos Bizottságánál (MOB). Az V. tábla 3. alatt közölt részletfelvételt dr. Ferenczi Sándorné úrasszonynak köszönöm.

dülését biztosítandó, nyeregszárnyat építettek alája.⁵⁸ A csontosnyergek hátsó kápájának kétkarélyos íve rokon Szent György nyergével, de az utóbbi nem dül annyira hátra. NAGY GÉZA szerint ezeket az elefántcsontnyergeket Zsigmond király készítette magyar módra,⁵⁹ NAGY GÉZA feltevését messzemenően alátámasztja HORVÁTH HENRIK, aki a nyergeket ugyancsak magyarországi készítésűeknek tartja és a Zsigmond által alapított Sárkány-renddel hozza összefüggésbe ajándékozásukat.⁶⁰ A nyergeken ugyanis többször előfordul a Sárkány-rend ábrázolása s tudjuk, hogy Zsigmond ilyen nyerget ajándékozott Vlad Drakul oláhországi vajdának a rendbe Történt felvételekor.

A magyar és a nyugati nyergek ötvözetéből keletkezett új nyeregformát egészen Angliáig követhetjük útjában. IV. Henrik angol királynak a westminsteri apátság énekes kápolnájában levő sírja fölé tett nyerge igen szép példája ezeknek a kísérletezéseknek (*IV. tábla 1—2*). A nyeregdeszkák közepén szinte dísszé váltott az egykor annyira hangsúlyozott combkivágás. LAKING IV. Henrik nyerge tárgyalásakor francia földön meghonosodó nyergekre utal.⁶¹ Nem lehet véletlen, hogy épen ebben az időben magyar nyerges mesterek dolgoznak Burgundiában⁶² és Bécsben³⁶ s talán másult is. A magyar nyereg útját az Anjou és a Zsigmond kori külföldi kapcsolataink jól megmagyarázzák, amint ezt a kérdést a lószerszámok tárgyalásakor röviden érinteni fogom. Itt csupán Bertrandon de la Brocquière 1433-ból való útleírásának egy részletét idézem HORVÁTH HENRIK nyomán.⁶⁴ Ezt a részt már NAGY GÉZA is párhuzamba állítja a magyar nyeregről való tudásunkkal.⁶⁵ A leírás szinte tökéletesen a Szent György szobrot idézi elénk. Bertrandon de la Brocquière ugyanis egy budai lovagtorna leírásakor azt mondja, hogy a kecsesen öltözött lovagok apró és fúrge lovaikon alacsony

⁵⁸ AHung. XXVII. 90. o.

⁵⁹ Nagy Géza, i. m. Arch. Ért. 1911. 95. o.

⁶⁰ Horváth Henrik, *Zsigmond király...* i. m. 183—184. o.

⁶¹ G. Fr. Laking, *A record of european armour and arms*. London. 1920. 963. kép után. 154—160. o. IV. Henrik nyergére gr. Zichy István volt szíves figyelmemet felhívni, szíves segítségét ezen a helyen is hálásan köszönöm.

⁶² Horváth Henrik, *Zsigmond király ...* i. m. 183. o.

⁶³ 1365-ből való adat Pozsonyi Jánosról (Jans der Sattler von Prespurch), közli: Genthon István, *Magyar művészek Ausztriában ...* i. m. 8. o.

⁶⁴ Horváth Henrik, *Zsigmond király ...* i. m. 56. o. után.

⁶⁵ Nagy Géza, *Magyar nyergek*. i. m. 95. o. arra gondol, hogy a Bertrandon de la Brocquière által említett alacsony nyergek az elefántcsontnyergek lettek volna.

könnyű nyeregben ülve, rövid lándzsákkal harcoltak s a győztesek arany lovaglóostort kaptak ajándékba. HORVÁTH HENRIK megjegyzi, hogy ebből a feljegyzésből kitűnik, hogy mindez azért ragadta meg az utazó figyelmét, mert eltért a nyugati lovagi tornák szokásos képétől. Az apró és fűrge ló kétségtelenül a HANKÓ BÉLA által honfoglaláskori leszármazottnak meghatározott magyar ló, Szent György lova. Az alacsony könnyű nyereg meg a magyar nyereg. Szent György nyerge.

Az avarok és a magyarok által hozott kengyel és lószerszám korábbi elterjedése (lásd a III. fejezetben) valószínűvé teszi, hogy a nyugati világ már az Anjouk előtt megismerkedett a magyar nyereggel. Bizonyítható ugyanis, hogy olyan egységnél, mint a kengyeles, nyerges lószerszám, nem részleteket tanulnak el, hanem az egész szerkezetet átveszik. A kengyel korai, VIII—IX. századi, nyugati és IX—X. századi, északi elterjedése arra figyelmeztet, hogy a nyereg és lószerszám átvétele már korábban megkezdődött⁶⁶ s csupán a lovagi követelmények szorították ki nyugaton ismét használatát. Kitűnő példa erre egy, 1330 táján, a Rajnavidéken festett miniatura a heidelbergi egyetem egyik dalkéziratában (*VI. tábla 2*).⁶⁷ A nyereg szárnyakra épült, első kápája mérsékelten dől előre, hátsó kápája erősen hátrahajlik. A nyeregszárnyak az ülés helyét is áthidalják. Ilyenfajta nyergek a történeti korokból való ázsiai nyergek között ismeretesek (*15. kép*).⁶⁸ Ez valószínűvé teszi, különösen ha a képen szereplő tegez magyar eredetét is figyelembe vesszük, hogy a magyarság sem csupán a farbórral áthidalt nyeret ismerte, hanem ez utóbbi fajtát is, sőt épen az elefántcsontnyergek egyik kiindulópontja lett az áthidalt nyereg. Ilyen áthidalt szerkezete lehetett Szent György nyergének is. Az elefántcsontnyergek áthidalásának ez a keleti rokonsága csak erősödik azzal, hogy a nyeregnek csontlemezekkel való díszítése is keleti divat⁶⁹ és a

⁶⁶ A kengyel európai megjelenésére vonatkozólag vö.: A. Schlieben *Geschichte der Steigbügel*. Annalen des Vereins Nassauische Altertumskunde. XXIV. Wiesbaden, 1893. 165—231. o. Időrendje helyesbbitendő, mert Schlieben a griffes-indás csoportot hunnak gondolván a kengyel európai megjelenését a IV—V. századra teszi. Vö. még: Nagy Géza, *A magyar középkori fegyverzet*. Arch. Ért. 1891. 122-123. o. A kengyel mechanikai alapelveit AHung. XXVII. 65—66. o-n vázoltam.

⁶⁷ Woerman *Geschichte der Kunst*. III. kötet, 57. tábla alapján.

⁶⁸ *15. kép*: Tibeti mongol nyereg a Hopp Ferenc Múzeumban (AHung. XXVII. XIII. tábla, 57. kép, 85. o.). Az áthidalt nyeregekről kitűnő leírást kapunk Almásy György, *Vándorútam Ázsia szívében*, Budapest, 1903. 697. sk. o. Vö. még: AHung. XXVII. 86. o.

⁶⁹ AHung. XXVII. II. és IV. fejezet.

honfoglaló magyarok egyik legszebb nyergét, a soltszentimreit is faragott csontlemezek fedték.⁷⁰ A magyar nyergeken mind mai napig is igen gazdag a csontos díszítés.⁷¹ A számszeríjas vadász tegez, formájával és a felfelé álló nyilakkal a magyar tegez kisebbitett formájú átvétele.⁷² Az átvétel általam ismert legkorábbi emléke Henrich von Veldecke XII. század végéről való képes kéziratában maradt fenn.⁷³ A fol. XXXII-ön (*VII tábla 1*), a névtelen normandiai mester Roman d'Eneas-a német átdolgozásának 4561—4660 sorát illusztrálja. Azt a jelenetet ábrázolja a kép, amikor Askanius Silviane szarvasát megsebzí s a haldokló szarvas úrnőjéhez menekül. Mindkét vadász jobboldalán ott lóg a magyar tegez. Askanius tegezőnek ívelt szájnnyílása egyenesen az avar és a honfoglaláskori tárgyi emlékeket idézi.⁷⁴ Lehetségesnek tartom, hogy a jelenet megrajzolásokor keleti (magyar?) szőnyegek mintája lebeghetett a rajzoló előtt. Az egyik baïouthi (Sziria) falfestmény szőnyeg után készült vadászjelenete igen élénk kompozíciós rokonságban van az Eneas között képével.⁷⁵ Hasonló tegezrel és visszacsapó íjjal harcol Askanius Silviane öccse ellen (4704—4711 sor illusztrációja a fol. XXXII-ön.) A jelenet érdekessége, hogy könnyű öltözetű íjasok harcolnak sisakos és paizsos, karddal harcoló vitézek ellen (*VII. tábla 2*). Az íjasok ugyanis más képeken,

⁷⁰ A csontlemezek fényképei: AHung. XXVII. VII—VIII. tábla, a nyereg helyreállítása uo. a 23. képen.

⁷¹ A magyar nyereg története mindezekig megíratlan. Rövid vázlatom (AHung. XXVII. IV. fejezet B) nem törekedhetett még megközelítőleg pontos képre sem. A csontos nyereg divatját néhány példán bemutattam (pl. a XIV. táblán, a 64. képen stb. 92. sk. o.). A pásztornyergekre vonatkozó rendszeres anyaggyűjtést Szabó Kálmán már megkezdte. Szükséges volna a Néprajzi Múzeum gazdag népi nyereggűjteményének feldolgozása is.

⁷² A magyar tegezt honfoglaláskori leleteinkből gr. Zichy Istvánál sikerült meghatározni: *A honfoglaláskori tegez és keleti kapcsolatai*. Turán, 1917. 3. 152—165. o. Az azóta megjelent újabb dolgozatokról es eredményekről vö. a 304. jegyzetet.

⁷³ Albert Boeckler, *Heinrich von Veldecke: Eneide*. Die Bilder der Berliner Handschrift. Leipzig, 1939. A kézirat képein levő tegezformákra Felvinczi Takáts Zoltán volt szíves figyelmeztetni, szíves segítségét ezen a helyen köszönöm meg.

⁷⁴ Ilyen ívelt szájnnyílása van az avarkor elejéről való bócsai aranyveretes tegeznek (közöletlen lelet, Nemzeti Múzeum, népv. napló 6/1935) és oroszországi párhuzamainak. Hasonló ívü a kenézlii honfoglaláskori temető 11. sírjában talált tegezszáj is (AHung. XXVII. 39. kép, u. ott az előző irodalom is). Mind az avar, mindpedig a magyar tegezekben hegyükkel felfelé állottak a nyilak.

⁷⁵ Grüneisen, *Les caractéristiques de l'art copte*. Florence, 1922. 45—46. kép.

csak a páncélos lovasok kíséretében — a lándzsában — szerepelnek s a lovagi párharcokban nem vesznek részt. Megfigyelendő részlet még az első képen, hogy a ló sörényét rövidre nyírták s csak üstökét hagyták hosszúra, az üstök a homlokra fésülve dús fürtökben hullámszik alá. A miniaturák kiadója és feldolgozója ALBERT BOECKLER említi, hogy más, nagyjából egykorú német kéziratokban is gyakoriak a közölthöz hasonló vadászjelenetek és megvannak a tegezformák is.⁷⁶ A BOECKLER által idézett művekhez eddig még nem juthattam hozzá, szövegéből azonban nyilvánvaló, hogy ezek a tegezformák voltak a XII—XIII. század német kéziratok vadászaira és harcosaira jellemzők.

A magyar tegezt más németországi, nagyjából a Szent György szobor korából való emléken is megtaláljuk. A hamburgi Szent Péter templom 1379-ből való főoltarán Betram mester megfestette Izsák és Ézsau történetét.⁷⁷ A vadász Ézsau kezében fából való visszacsapó íj van, baloldaláról meg hosszú, magyar formájú tegez lóg le. Ugyancsak magyar tegezt találunk Franke mester 1424-ben festett Englandfahreraltar-ján is,⁷⁸ a Krisztus sírját őrző katonák egyikének baloldalán. Hogy a vadászat, íjászat, solymászás mennyire magyar minta szerint alakult Nyugaton, arra egyre szaporodnak adataink, de arra is van néhány adatunk, hogy a magyar királyok által a külföldi uralkodóknak adományozott ajándékok közt kitűnő helyet foglaltak el a vadászfelszerelések. Róbert Károly például 1335-ben János cseh királynak adott gazdag ajándékában a többi közt két tegezt is adott, ugyanakkor a cseh király fia is kapott egyet.⁷⁹ De gyakori az íj, számszeríj és a nyíl is az ajándékok között. Filippo Maria Visconti 1426-ban például könnyű és lehetőleg nagyon szép magyar íjakat kér a maga számára.⁸⁰ A Balkán felé való terjedésről is vannak adataink, az egyik boszniai bogumil kőkoporsó, nyilván antik remiszenciákat őrző vadászat jelenetén az íjas vadász jobboldalán magyar tegez lóg le.⁸¹ Nemrégén a kún tegez elterjedését Bi-

⁷⁶ A. Boeckler, *Eneide* ... i. m. 38. o. 65. jegyzet.

⁷⁷ Képe: W. Worringer, *Die Anfänge der Tafelmalerei*. Leipzig, 1924. 49. kép.

⁷⁸ Képe: Worringer, *Tafelmalerei* ... i. m. 86. kép.

⁷⁹ Dercsényi Dezső, *Nagy Lajos* ... i. m. 41. o. alapján.

⁸⁰ Balogh Jolán, *Adatok Miláno és Magyarország történetéhez*. Budapest, 1928. 4. o.

⁸¹ Isidor Ješan, *Secta Patarenă în Balcani și în Dacia-Traiană*. Bucuresti, 1912. 657. o.

záncig követhetem.⁸² A rajnavidéki kapcsolatokat kitűnően magyarázza az aacheni zarándokhely kiemelkedő szerepe,⁸³ az olasz kapcsolatokra meg az Anjouk szereplése ad feleletet. A bizánci kapcsolatokat, épen úgy, mint a még nem említett oroszországi kapcsolatokat is a kún népmozgalmakkal és a tatárok déloroszországi szereplésével lehetne, az itt is feltételezhető magyar hatáson kívül, magyarázni. Csakhogy, míg Bizánc felé és Oroszország felé azokat a tegezeket találjuk, melyekről az a feltevés, hogy a kúnoké volt, addig a nyugati területeken az a tegezforma terjedt el, melynek előzményeit a honfoglaló magyarok sírjaiból ismerjük. A Szent László legenda falfestményein a kún tegez kitűnő példáit ismerhetjük meg.⁸⁴ Tekintve, hogy a régifajta keleti tegezt épen ezidőtájt szorítja ki Keleten a lapos, varrott mongol tegez,⁸⁵ nem lehet kétséges, hogy a németországi magyar formájú tegezek divatja, csakis tőlünk származhatott oda. Közvetett bizonyítéka ez egyúttal annak is, hogy a magyar könnyű lovaskultúrát, illetőleg annak a vadászatkor, solymászatkor, sőt mint Bertrandon de la Brocquière tudósításától látjuk, még a legnyugatibb szokásokban — a lovagi tornákon is — meglevő nyomait, nem a könnyű lovas kún tömegek beözönlése újította fel, hanem szokása a honfoglalástól kezdve töretlenül élt.⁸⁶ Ezzel teljesen egybehangzó a nyereg és mint kimutatom a lószerszámok vallomása is s megerősíti GRÓF ZICHY ISTVÁNNak azt a felismerését, hogy Nagy Lajosnak a Képes Krónika címképén levő keleti ruhás kísérői nem a hódolt népeket, hanem magyar főurakat ábrázolnak.⁸⁷ Mind a viseletben, mind pedig az élet más területein a nyugati lovagi kultúra alatt lappangva, a magánéletben pedig szinte kizárólagosan, virágozik keleties színezetű honfoglaláskori kultúránk.

⁸² *Adatok a kun tegezről.* Népr. Ért. 1940. 51—59. o., a képen közölt XIV—XVI. századi bizánci festményeken megfigyelt tegezformák.

⁸³ A zarándokhelyek nagy művelődéstörténelmi jelentőségéről legutóbb Dercsényi Dezső írt tömör összefoglalást (*Nagy Lajos ... i. m. 68. sk. o.*).

⁸⁴ Népr. Ért. 1940. i. m. Valószínű, hogy a zsegrai falfestményen megfigyelhető tegezforma (MOB. 582. sz. másolat), melynek szerkezeti magyarázatát nem tudtam adni (i. m. 59. o.), nem is értelmezhető, hanem a későbbi — XVII. századi — átfestéskor rontották el, az eredeti falfestményen bizonyára értelmesen ábrázolt, tegez képét. Ebben az időben ugyanis nem ismerték már ezt a fajta tegezt.

⁸⁵ Gr. Zichy István, i. m. Turán, 1917.

⁸⁶ A honfoglaló magyarok könnyű lovasságának fennmaradása, illetőleg kipusztulása körüli vita irodalmát lásd AHung. XXVII. 88. o. Uo. a leletek alapján elfoglalt álláspontom.

⁸⁷ Gr. Zichy István, Petrovics Emlékkönyv, i. m.

II. A LÓSZERSZÁM EGYKORÚ MAGYARORSZÁGI ÉS NYUGATI PÁRHUZAMAI.

A Szent György szobor lószerszámjának szinte pontos megfelelőit találjuk a nagyjából egykorú magyarországi és nyugati emlékeken. A Szent László legenda falfestményei hiteles és pontos lejegyzésben őrizték meg számunkra a XIV—XV. század fordulója körüli magyar és kún viseletet⁸⁸ s más tárgyú falfestményeinkről is becses adatokat ismerünk az ember és a ló megjelenéséről. A Képes Krónika viselettörténeti elemzését nemrégén GRÓF ZICHY ISTVÁN mélyítette el.⁸⁹ A gazdag magyarországi emléktanyag azonban még meglehetősen kiaknázatlan ebből a szempontból, a lószerszámok meg épenséggel nincsenek feldolgozva. A magyarországi és a hasonló külföldi lószerszámok osztályozásakor szükségesnek látszik a lószerszámok szerkezeti formáinak megállapítása. Az osztályozáskor a magyar anyagra támaszkodom elsősorban.

A magyarországi emlékeken levő lószerszámoknál a farhámnál három, a szügyelőn két, élesen elváló szerkezetet figyelhetünk meg. A szügyelő és a farhámformák alábbi szerkezeti beosztását a 4. képen szemléltetem.

Farhámok: a) A Képes Krónikában szinte kizárólagosan, falfestményeinken meg igen gyakran az a farhám forma szerepel, amelyen a két hátsó nyeregszárnyhoz kapcsolt farhámcsíjat a ló farbúbján keresztbefektetve vezették a ló farkához, amelyet hurokszerűen övezett a síj. A keresztelési pontot rendszerint díszítették. Erre az alapszerkezetre különböző csüngőcsíjakat és bojtokat is alkalmaznak. Az *V. tábla I* alatt a gelencei (Háromszék megye) Szent László legenda egy részletét közlöm.⁹⁰ A harcba induló szent király fehér lován a farhám fenti szerkezetét jól megfigyelhetjük s a keresztbemenő síjak alatt, a ló csípőjére még egy összekötő síj borul. A lószerszámot apró arany pitykék borítják. Ez általános

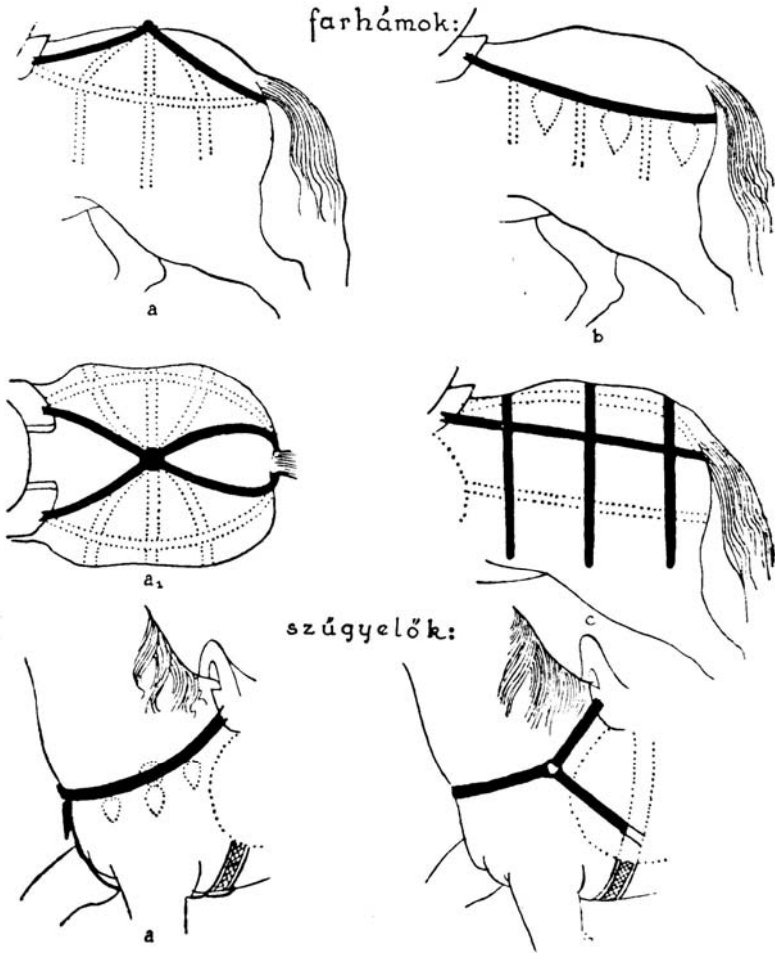
⁸⁸ Minden részletre kiterjeszkedő feldolgozásuk befejezéshez közeledik, eddig csupán a tegezre vonatkozó megfigyeléseimet adtam közre (Népr. Ért. 1940. i. m.).

⁸⁹ Gr Zichy István, Petrovics Emlékkönyv, i. m. 5. sk. o. Munkában van a gr. Zichy István által felvetett szempontok szerint a vaticani Legendarium (Cod. Vat. Lat. N 8541. Kiadta Lukesics Pál, *Szent László király ismeretlen legendája. Budapest, 1930.* Uo. a régebbi irodalom is) viselettörténeti vizsgálata is. Eredményeimet a székelyföldi Szent László legendák közlése során ismertetem.

⁹⁰ Saját fényképfelvételem. A gelencei falfestményekről készen áll az előző közlések teljes irodalmával együtt K. Sebestyén József tanulmánya.

diszítésmódja a lószerszámnak mind nálunk, mind pedig Európában, úgy, hogy a szíjak arany, vagy ezüst vereteit a továbbiakban nem is emelem ki külön. A gelencei lószerszám további gazdagodását látjuk az elpusztult erdőfülei (Udvarhelymegye) Szent László legenda lovain, itt a csípőszíjról még bojt is csüng le.⁹¹ Ez a far-

4. kép. A szügyelők és farhámok szerkezeti alapformái.

hámszerkezet később önállósul és főszerepet kap benne a díszes farrózsa s ebből sugárszerűen ágaznak szét a díszest csüngőszíjak. Igen jól megfigyelhető ennek az önállósodási folyamatnak kiinduló-

⁹¹ Képe: Karácsony Béla, *A fülei ev. ref. egyházközség története*. Kistűjszállás, 1899. 1. tábla Huszka József másolata után.

pontja a magyar mester készítette bécsi Szent István dóm Szent Pál legendájának reliefjén.⁹² További gazdagodását láthatjuk a bánhidai (Zala megye) Szent László legenda lószerszámjain, ahol a sugaras irányú szíjak, a csipőszíjon túlmenve, hosszan lelőgnak a ló oldalán⁹³ s így megjelenésük a Szent György ló, más szerkezetű, lószerszámjához hasonlít. Számtalan további gazdag változata van ennek a szerkezetnek, az olaszországi kora renaissance festményein a keleti pompájú lószerszám, drágakövekkel és gyöngyökkel gazdagon kirakott és hímzett gazdag sugárhálónak válik. Kitűnő példáját idézhetjük Benozzo Gozzolinak a Háromkirályok imádása c. falfestményéről a Palazzo Riccardi Medici kápolnájából.⁹⁴ A farrózsás farhám olaszországi szerepére még visszatérek.

b) A keresztbevetett farhámnál ősbibb, egyszerűbb szerkezet az, amelynél a nyeregszárnyakhoz kapcsolt farszíz a ló horpaszánál elindulva a csipőizületen fut végig s az ülőgumónál fordul át a farkok alatt a másik oldalra. Ez volt a honfoglaláskor divatos, egyszerű farhámja is⁹⁵ és a bánhidai Szent László falfestményen abban a jelenetben, amelyik a kún pihenését ábrázolja, a kún lován is ezt találjuk.⁹⁶ Az egyszerű farhámától csak díszítésben tér el az a farhámforma, ahol a farszízra oldalt csüngődíszeket szereltek (*XIII. tábla 1*). Ez a lószerszámdíszítés egyik legrégebbi formája s nemcsak a steppenépeknél szerepel, hanem a népvándorláskori bizánci lószerszámok keleties divatjában is bő példáit találhatjuk.⁹⁷ Ilyenféle lószerszámmal ábrázolják pl. a XV. században a magyar királyi főudvarmestert.⁹⁸

c) Úgy látszik a fenti szerkezet díszítésének továbbfejlődéséből keletkezett az a farhámforma, amelyik közvetlen előzménye Szent

⁹² Szépművészet III—1942. 5. szám.

⁹³ France Stele, *Monumenta artis slovanicae*. I. 61. kép.

⁹⁴ W. v. Bode, *Die Kunst der Frührenaissance in Italien*. (Propyläen Kunstgeschichte VIII.) Berlin, 1923. 433. tábla.

⁹⁵ Vö. az AHung. XXVII. 1—2 fejezetben közölt rekonstrukciókat. A honfoglaláskori és avarkori lószerszám teljes feldolgozását most készítem elő s ebben a munkámban számos példát fogok bemutatni a különböző lószerszámtípusokból.

⁹⁶ France Stelé, i. m. 60. kép.

⁹⁷ Pl Justinianus nagy aranymedaillonja (Cab. des Medailles képe: H. Peirce—R. Tyler, *L'art byzantin*. II. Paris, 1934. 72 tábla). Ugyanezt a Nikés triumphus jelenetét látjuk alább viszont a vjatkai tálon. Drágaköves csüngős lószerszám látható a Barberini diptichonon (Louvre, képe: Peirce-Tyler, i. m. I. kötet). Vö. továbbá A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*. Paris. 1936. képanyagát stb. stb.

⁹⁸ Képe: *Magyar művelődéstörténet* (Szerk. Domanovszky Sándor) II. kötet 66. o.

György lova hálós farhámjának. A székelyderzsi templom 1419-ből való falfestményeiről ismerjük ennek legszebb példáit (*V. tábla 3*). Ez a díszes farhám úgy keletkezett, hogy az egyszerű farhámot a ló hátát átívelő 1—4 keresztszíjjal kötötték össze s a szíjak végét jó hosszan lelógatták. Ezt a farhámot ugyanúgy, mint az egyszerűbb változatait is gazdag arany boglársor borítja s a lecsüngő szíjak-végére arany szíjvég kerül. Egy szíjjal áthidalt farhámot láthatunk a sepsikilyéni (Háromszék megye) Szent László legenda Szent Lászlójának lován, itt a keresztszíz végén bojt csüng.⁹⁹ Ugyanilyen formák szerepelnek az elpusztult maksai (Háromszék megye) falfestmény Szent László és magyar lovasainak lován is.¹⁰⁰ A Képes Krónika Péter király üldözését ábrázoló miniaturáján pedig bojt nélkül szerepel az egyszerűen áthidalt farhám.¹⁰¹

A Képes Krónikában a lovagi nyereggel nyergelt lovakon rendszerint sem szügyelő, sem farhám nincsen. Ez nem véletlen, vagy a festő hanyagsága, mert a villás nyergeiknél ennek a két szíjnak csak díszítő szerepe lehetett. A ló hátára négy ponton tapadó és hevederrel jól meghúzott nyereg nem csúszhatott sem előre, sem hátra. Ezzel szemben az egy-egy ponton felfekvő nyeregnek még a hevederezésen kívül is szüksége volt az elcsúszás elleni tartószíjakra, tehát a farhámra és a szügyelőre. Ez a szerkezeti szerep már előre is sejteti, hogy a Szent György lószerszámának rendszere nem alakulhatott ki lovagi környezetben.

A szügyelő: két alapszerkezete a következő: a) Az első nyeregszárnyakhoz kapcsolódó szügyelő egyetlen szíjból áll és nyeregszárnytól nyeregszárnyig tartva övezi át a szügyet. Ez a legegyszerűbb és legősibb forma s mai napig is használják (*V. tábla 2*). A szügy felett rendszerint kiemelkedő boglár díszíti s e boglár alól többnyire egy szíj indul ki, amelyik a lábak közt átvezetve a hashevederhez köti a szügyelőt. Ez utóbbi szíj arra való, hogy vágatás közben a rendszerint súlyos díszekkel terhes szügyelő ne csapkodhassa a ló nyakát. A szügyelőt több helyen oszthatják karikák, ezek is azt a célt szolgálják, hogy a több helyen megtörtő szügyelő játéka minél kisebb legyen.

b) A szügyelő szíja a ló lapockája felett két ágra szakad. Egyik vége a nyeregszárnyakhoz vezet, másik végét a hasheveder oldalához kötik. Ennek az elágazásnak célja is az, hogy megrövidítse a

⁹⁹ Szilágyi, MNT. II. kötet 124—125. o.

¹⁰⁰ Nemes-Nagy, *Magyar viseletek története*. Budapest, é. n. 30. kép

¹⁰¹ Képe: Kardos Tibor, *Kálti Márk képes krónikája*. Officina, 1938. 35. o.

szűgyelő szíját s így annak vágatás közben való csapkodását csökkentse. Ilyen a Szent György szobor szűgyelője és ilyeneket láthatunk gyakran a székelgyöldi Szent László legendák falképein. (V. tábla 1—2.).

Itt említem meg, hogy a nyereghevederek láthatólag szövött fonott anyagból készültek.¹⁰² A Szent György szoborral nagyjából egykorú ábrázolások közül csupán Hervoja spalatoi herceg és bosnyák vajda 1408 körül festett glagolita misekönyvének lovasképén (V. tábla 2) láthatunk kettős hevedert.¹⁰³ Ezek egyike az első combok mögött halad át, másika pedig a ló mellkasa végetáján. Bár ismerem a kettős heveder keleten ma is élő formáit,¹⁰⁴ szerkezeti-
leg ezt a hevederezést csak a villás, lovagi nyergekből tudom származtatni. A keleti nyeregnek csak egy tapadási felülete lévén, csak egy helyen húzhatják rá a lóra, ha a két kápa alól kiinduló hevederrel húzzák, akkor előfordulhat, hogy vagy egyik, vagy másik meglazul s ezzel felbillen a nyereg egyensúlya. A két ágra épített nyugati, lovagi nyergeknél ellenben világos és érthető a két heveder alkalmazása. Sőt egykorú leltárak leírásából tudjuk, hogy ezeknél a nyergeknél néha nem csak két, hanem három hevedert is használtak.¹⁰⁵ Mechanikailag ugyanez a helyzet a kengyelnél is. A keleti nyereg kengyelszíja a nyereg tapadási felületétől indul ki, úgy hogy a ránehezülő súly még jobban odaszorítja a nyeret a lóhoz.¹⁰⁶ A lovagi nyergeknél gyakori, hogy a kengyel az első kápáról csüng le. Érdekes a magyar nyeregnek és a nyugati kengyelfüggesztési módnak egyesítése a már idézett rajnamenti miniatúrán (VI. tábla 2), ezen ugyanis a kengyel az első kápáról lóg le. Ez a statikai képtelenség is arra mutat, hogy a magyar nyereg meghonosodása nem volt tökéletes Nyugaton. Ezzel szemben a Szent György nyergen a kengyelt épen a nyereg megkívánta helyen fűzték a szárnyakba.

A szűgyelő és a farhám szerkezeti szempontú osztályozása rendet teremt a különböző díszítésekkel ellátott lószerszámok zür-

¹⁰² Pl. Székelyderzsén, Gelencén, Bánhidán, Zsegrán (XVII. századi átfestés!) stb.

¹⁰³ *Magyar művelődéstörténet II.* 22. o. után levő kép alapján közlöm.

¹⁰⁴ Vö. pl. a világháborúban még használatban levő kozák katonai nyeregeket (AHung. XXVII. 59. kép).

¹⁰⁵ H. Müller-Hickler, *Sitz und Sattel im Laufe der Jahrhunderte.* Zeitschr. für Waffen- und Kostumkunde, 1933. 7. o. Fr. Nemitz. *Die Kunst Russlands.* Berlin, 1940. 29. tábla Boris és Gleb-nek a novgorodi iskolából származó ábrázolásán (XV. század).

¹⁰⁶ AHung. XXVII. 65—66. o.

zavarában, mert a valamennyiben felismerhető szerkezeti váz kihámozását teszi lehetővé. A háromféle farmatring és a kétféle sügyelő fajta egy-egy lószerszámon belül nem (következetes módon kombinálódik. Csak néhány példa: az a)-val jelölt farrózsás hám megtalálható az egyszerű sügyelővel párosítva például az erdőfülei (Udvarhely m.) Szent László freskó Szent Lászlójának lován¹⁰⁷ és a kúnok lovain, de szerepel a csuklós sügyelővel is, amint ezt a bemutatott gelencei példa (*V. tábla 1*) mutatja. A keresztiszijas farháló együtt található a csuklós sügyelővel a Szent György szobron és a székelyderzsi falfestményeken stb., de összekapcsolják az egyszerű sügyelővel is (*V. tábla 2*). A Thuróczi krónika augsburgi kiadásának címlapján, Szent László lován a keresztiszijas és a farrózsás farhám egyetlen farhálóvá egyesül.¹⁰⁸ Valamennyi farhámformához járulhat az egyszerű sügyelő épen úgy, mint a csuklós, de ha egyszerű farhám van a lovon, amikor kivétel nélkül egyszerű sügyelővel párosul. Néha egyetlen képen a különböző lovasokon más és más összetételt figyelhetünk meg. A Képes Krónika példaként már felhozott Péter király üldözését ábrázoló miniaturáján például a hermelinpalástos király lován szíjjal keresztben átkötött farhám van, az egyik üldöző magyar vitéz lován pedig farrózsás lószerszám. Nyilvánvaló tehát, hogy a szerkezeti különbségek alapján nem lehet időrendét felállítani, mert egyidőben használták valamennyi fajtát. A korai magyar lószerszám és népvándorláskori előzményeinek tanulmányozása során (lásd a III. fejezetet) azonban úgy vettem észre, hogy a különböző lószerszámoknak a XIV—XV. század fordulója körüli tarkaságában mégis felfedezhetők bizonyos irányok. Ugyanis a honfoglaláskori és még régebbi népvándorláskori hagyományokból kinövő hálós farhámot az ország nagyrészeről átmenetileg kiszorítja a farrózsás hám. Ez utóbbit talán a kúnok hozzák keletről s elterjedése, illetőleg használatának divatja a Kún László utáni időkben kap lábra. Nálunk így épen az Anjouk korában kezdi egy időre kiszorítani a régebbi formát, mert a Képes Krónika udvari légkörben készült s az akkori divatot képviselő miniaturáin már nagyon ritka. Legszebb magyarországi példája a Szent György szobron és a székelyderzsi falfestményeken maradt meg, ahol is a hálós farhám a csuklós sügyelővel együtt szerepel. Hervoja képen a hálós farhámhoz egyszerű sügyelő járul. Hervoja

¹⁰⁷ Karácsony Béla, i. m. I. tábla.

¹⁰⁸ Szilágyi MNT. II. 82. o. után levő kép.

hercegről tudvalevő, hogy száműzetésekor hosszú időn keresztül Zsigmond király vendége volt Budán¹⁰⁹ és így a képen szereplő lószerszámot nyugodtan sorozhatjuk a magyarországi emlékek közé. Mint, mind a két szerkezetet egyesítő, példa egyedül áll a Thuróczi krónika címlapjának Szent László lószerszámja. A Thuróczi krónikáról már az eddigi kutatások is kiderítették, hogy fametszeteinek alapjául szolgáló rajzok Magyarországról kellett a metszeteket készítő német mesterhez kerüljenek.¹¹⁰ Egy más alkalommal bizonyítani fogom, hogy a címlap Szent László legendát ábrázoló képe a fennmaradt magyarországi emlékeknél régebbi szerkezet emléket őrizi, ikonográfiailag a legrégebb fogalmazást követi. Természetesen a német fametsző a korabeli művészeti stílusnak megfelelően térbe állítja a cselekményt s azokban a részletekben, melyekben járatos (pl. Szent László páncélja és lószerszámja, továbbá a ló farkának a Németországban elterjedt divat szerinti bekötése) szabadon formálja át mintáját. Máshelyeken azonban igen pontosan követi az előttefekvő rajzot. A rajzok készítőjének alaposan kellett ismernie Erdélyt, mert mint kitűnt, a moldvai hadsereg fegyverzetét teljesen az egykorú leírásokkal egyező módon rajzolta meg.¹¹¹

A ló farkának befonását, illetőleg megcsomózását Magyarországról a XIV—XV. század fordulója tájáról csak a következő helyekről ismerem: a székelyföldi falfestmények közül Sepsikilyénben¹¹² (Háromszék megye) Szent László lováról, Maksán¹¹³ (Háromszék megye) Szent László és egy magyar vitéz lováról, Erdőfüléről¹¹⁴ (Udvarhely megye) Szent László és egy kún lováról, az almakeréki Szent György freskón¹¹⁵ (Nagyküküllő megye) és a Thuróczi krónikáról,¹¹⁶ melynek erdélyi kapcsolatait fentebb említettem, továbbá a Szent György lóról. Az egyelőre még meg nem határozott Szent György lovon kívül valamennyi emlék Erdély keleti részéről való s korhűségükhöz kétség nem fér. Összevetve ezt azzal, hogy a Szent György lószerszám legszebb párhuzamai

¹⁰⁹ Budai tartózkodására: Horváth Henrik, i. m. 44—45. o. és a vonatkozó irodalom.

¹¹⁰ Constantin Caradja. *Despre edițiile din 1488 ale croniceii lui Johannes de Thurocz*. București, 1934. Makkai László könyvismertetése alapján: Magyar Könyvszemle LXII. 85—86. o.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Szilágyi, MNT. II. 124—125. o. Huszka József másolata után.

¹¹³ Nemes-Nagy, i. m. 30. kép.

¹¹⁴ Karácsony Béla, i. m. I. tábla.

¹¹⁵ Lázár Béla, i. m. Arch. Ért. 1916. IX. tábla.

¹¹⁶ Szilágyi, MNT. II. kötet 82. 1. után.

is ugyanerről a területről valók (Székelyderzs), szinte önként kínálkozik az a feltevés, hogy a kolozsvári származású s Nagyváradon kétségtelenül dolgozó Márton és György szobrászok Szent György lovának lószerszáma és díszítése olyan divatot követ, mely ebben a korban Magyarország többi részén ideiglenesen háttérbe szorult, de Erdélyben a ló farkának bekötésével együtt begyökerezett, uralkodó divat maradt ebben a korban is. A ló farkának bekötésén kívül tehát külön-külön felfalálhatók az összes elemek Magyarország más területein is, de abban az együttesben, amit a Szent György ló képvisel, csakis a Székelyföldön találhatjuk őket. Mindez CZAKÓ ELEMÉR feltevésének helyességét látszik bizonyítani, mely szerint a szobrot is itt Erdélyben, valószínűleg Nagyváradon mintázták és öntötték.¹¹⁷ Nem hagyható figyelmen kívül, hogy szász területen¹¹⁸ egyáltalán nincs meg ez az együttes s így a Szent György szobor lószerszámjának hagyománya Magyarország területén ebben a korban csak a Székelyföldről vezethető le.

Mielőtt azonban véglegesen állástfoglalnék ebben a kérdésben, két dolgot kell megvizsgálni: elsősorban azokat az egykorú emlékeket, amelyek az olasz és a német művészetben a Szent György szoborhoz hasonló lószerszámokat ábrázolnak s meg kell állapítani, hogy ezek a lószerszámok helyi formákból fejlődtek-e ki, vagy átvételek s mi az összefüggésük az idézett magyarországi emlékekkel. Másodszor pedig ugyanezt a vizsgálatot el kell végezni a magyarországi emlékekkel is, tehát meg kell állapítani, hogy mennyiben gyökereznek helyi hagyományokban s milyen viszonyban állanak a hasonló nyugati és keleti lószerszámokkal.

Mindenekelőtt feltűnő az, hogy az olasz és német ábrázolások közül igen sok a három keleti király vonulását, illetőleg a keresztfa körül álldogáló keleti lovasokat ábrázolja, vagy vadászatot mutat be. A lovagi harcokat ábrázoló képeken igen ritka a Szent György lószerszám ábrázolása s akkor sem teljességében azonos, csak egyes részleteik egyeznek. Úgy látszik, hogy bár a Magyarországon ismert lószerszámfajtákat a XIV—XV. század folyamán Nyugaton is használták, ezt mindig keleties divatnak tekintették. Az említett festészeti témákon a keleti viseletek igen gondosan megfigyelt ábrázolásával is találkozunk, különösképen a quattrocento, pontos

¹¹⁷ Czakó Elemér, i. m. 19. o.

¹¹⁸ A Kolozsvári testvérek nemzetiségéről folytatott vitát lásd Balogh Jolán, i. m. V. fejezet. Az az eredmény, amelyre alább — tisztán a szobor járulékos elemeinek vizsgálatával jutottam — szervesen egészíti ki Balogh Jolán stílustörténelmi és szellemtörténelmi fejtegetéseit.

részletmegfigyeléseknek kedvező, művészetére áll ez. Az olasz művészek a keleti lószerszámot nemcsak Magyarországon keresztül (Anjouk kora!) ismerhették meg, mert gazdag kereskedővárosaikba igen sok drága keleti áru s sok keleti (kereskedő érkezett. A keresztshadjáratok-kori emlékekből úgy látom, hogy az akkor erősen lovagi diszciplínában élő Nyugatra, a könnyű lovas harcmód s az azzal együtt járó nyereg, stb. nem hatott átformálóan. A quattrocento művészeinek vázlatlapjai tanulságosan számolnak be arról a mohó érdeklődésről, mellyel a festők képzeletét megtagadta a keletiek pompája. Az olasz mesterek vázlatait már idézte a magyar fegyvertörténet.¹¹⁹ Vittore Carpaccionak egy a Louvrehan őrzött rajza keleti lovasokat ábrázol s egyik turbános, paizsos lovason megtaláljuk a Szent György ló hálós farhámját is.¹²⁰ Ezek a lovasok nyilván törökök s nem lehet szó az esetleg magyar származású művész itthoni emlékképeiről. De Carpaccionál sokkal korábban divatba jöhetett ez a lószerszám. Ambrogio Lorenzettinek a sienai Palazzo Publicoban levő és 1335—1340 körül festett falfestményének egyik részletén¹²¹ már kialakult formában láthatjuk ezt a hálós farhámot (*VI. tábla 4*). BALOGH JOLÁN az almakeréki Szent György freskó mintáját a Velo d'Astico-i S. Giorgioban levő Szent György freskón keresi.¹²² Ennek a lónak farhámja éppen olyan, mint a prágai Szent György szoboré. Az almakeréki freskó farhámja a farrózsás és az egyszer átkötött sallangos farhám kombinációja, tehát nem mintakönyv szerinti másolás, hanem csak kompozíciós hatásként van összefüggés a kettő között. BALOGH JOLÁN is ilyen hatásra gondol. Giovanni di Bartolonak a veronai S. Anastasiában levő Sarego síremlékén a csuklós szügyelő jelzésével együtt jelenik meg a hálós farhám.¹²³ Pisanello vadászó Szent Eustachiusán¹²⁴ a hálós farhám és az egyszerű, csüngőkkel

¹¹⁹ Pl. *Magyar Művelődéstörténet*. I. 248. o. Ha negatív értelemben is, de igen hasznos volt a lószerszámok elterjedési idejének megállapításakor az a gyűjtemény, amelyet a későközépkori pecsétokről G. Demay közölt: *Le costume au moyen âge d'après les sceaux*. A pecsétok a lovagi nyergelésnek, páncélnak, valamint a feszítőzablás kantárnak kiváló példáit őrizték meg.

¹²⁰ Detlev v. Hadeln, *Venezianische Zeichnungen der Quattrocento*. Berlin, 1925

¹²¹ Képe: H. Karlinger, *Die Kunst der Gotik* (Prop. Kunstgesch. VII.) 582. kép.

¹²² Balogh Jolán, *A magyarországi Szent György-ábrázolások forrásai*. Arch. Ért. 1929. 43. kép.

¹²³ W. v. Bode, *Die Kunst der Frührenaissance in Italien* (Prop. Kunstgesch. VIII.).

¹²⁴ London, National Gallery, jó képe: Bode, i. m. 167. t.

díszített farhám ötvözetét kapjuk (VI. tábla 3). A berlini Kaiser Friedrich Museumban őrzött képén (Királyok imádása)¹²⁵ pedig a háttal álló, egyszerű csüngős farhámú ló farka be van kötve. Benozzo Gozzolitól kezdve a hálós farhámot ritkábban ábrázolják, helyét a díszes, farrózsás, sugaras hálójú farhám foglalja el,¹²⁶ mely már korábban is kedvelt díszje volt az olasz lóábrázolásoknak.¹²⁷ Benozzo Gozzollinak a firenzei Palazzo Pubblicoban levő Háromkirályok menetén, az egyik keleti fejedelem lovának üstöke épen úgy szalaggal átkötve borúi homlokára, mint a prágai Szent György szobor lováé.¹²⁸ Eddigi ismereteim szerint Ambrogio Lorenzetti korát megelőző időkből csak a velencei San Marco Szent György domborművén¹²⁹ van farhálós lószerszám (VI. tábla 5). Ezzel a domborművei, valamint a farhálós lószerszám XIV. századi olaszországi elterjedését megelőző lószerszámokkal a III. fejezetben foglalkozom. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a hálós farhám hirtelen feltűnése nem magyarázható meg olasz előzményekkel. Érdekes, hogy a ló díszítésének egy másik szokása is nagyjából a hálós farhámmal egykorban terjed el Olaszországban s ez a ló farkának bekötése. A veronai Scaliger emlékek közül csak a legutolsón, mely 1374-ből való, van csomóbakötve a ló farka.¹³⁰ Az előzőkön a lovat páncél és takaró borítja, a fejpáncél felett meg csótárszerű fémdisz emelkedik.¹³¹ Talán hálós farhám van a legkorábbi Scaliger emléken, Alberto szarkofágjának lován (1277).¹³² A ló farkának befonására a quattrocentoból olyan példák vannak, mint a Gattamelata vagy a Colleoni. A csomózott lófarak a ló farának hatalmas formáit jobban érvényre juttatja, mint a két hátsó lábbal együtt erőteljes függőleges tömeget jelentő, lelógó farok. Érthető tehát, hogy a szobrászoknak kapóra jött ez a divat, mert megkerülhettek vele egy nehezen megoldható forma-problémát. Az olasz párhuzamok rövid áttekintésének egyik igen fontos tanulsága, hogy a Szent György szobor lószerszámának egyes elemei épen azokról az emlékekről hiányoznak, melyekről a

¹²⁵ H. Floerke, *Die Moden der italienischen Renaissance*. München, 1917. 14. t.

¹²⁶ Floerke, i. m. 35—37. táblán közöl részletfelvételeket.

¹²⁷ Vö. Karlinger és Bode idézett műveinek gazdag képanyagát.

¹²⁸ Floerke, i. m. 35. tábla.

¹²⁹ A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*. II. Milano. 1902. 373. kép, dombormű a San Marco, Battisteriojához legközelebb eső, kápolnájából.

¹³⁰ Lázár Béla, i. m. Arch. Ért. 1916. VII. tábla 4.

¹³¹ Uo.

¹³² Uo.

magyar kutatás kiderítette, hogy stílusbeli összefüggésben állnak a szoborral.¹³³ Ez a megállapítás természetesen nem érinti a művészettörténelmi megállapítások helyességét, csak a lószerszám eredetkérdésénél van jelentősége.

A már bemutatott rajnamenti miniaturán (*VI. tábla 2*), a ló farhámja egyszer átkötött farhám. A ló üstökét ugyanúgy homlokára fésülték, mint a XII. századi Eneas miniaturákon látjuk (*VII. tábla 1*). A ló farkának megbogozását együtt láthatjuk egy igen díszes Szent György típusú hálós farhálóval egy kölni mesternak a XV. század második évtizede táján festett képén a feszület körül álldogáló keleti lovasok egyikének lován.¹³⁴ Hasonlóképpen bogozzák meg a ló farkát egy XV. századi, vadászatot ábrázoló fametszeten.¹³⁵ Még korábról is ismeretes ez a szokás, a müncheni kir. könyvtár egyik XIV. századi és francia hatás alatt álló miniaturáján, talán a ló farkának befonását akarják ábrázolni,¹³⁶ olyanképen, mint a bajor Nemzeti Múzeum XIV. századi Szent György küzdelmét ábrázoló fadomborművén.¹³⁷ Az utóbbi dombormű lován hálós farhám van, pontos megfelelője a Szent György szobron levőnek, szügyelője azonban nem csuklós. A XV. században is találkozunk ezzel a farhámmal s végül szinte a Szent György szoborról rajzoltnak tűnik fel Dürer néhány karcának lószerszámja. Ezek közül a Szent Eustachius (*VI. tábla 6*) és a Halál és a lovag (*VI. tábla 7*) című műveinek részletét közlöm. Dürer rajzain a ló farka is be van fonva s üstöke meg összekötve. Mind a fark, mind pedig az üstök lekötését tölgfalombbal díszíti. A hálós lószerszám s az üstök és fark bekötésének németországi emlékei tehát az olasz adatokkal nagyjából egykorban kezdődnek s szerves fejlődési előzményük a korábbi gazdag miniatura anyag lóábrázolásain nincsen.

Szórványosan és ugyancsak előzmények nélkül Nyugateurópa

¹³³ A mű egésznek mintaképe egyébként sincsen meg, sem olasz területen sem máshelyen, csupán a kompozíciós elv elemei, továbbá egyes technikai megoldások és utasítások találhatók az olaszföldi műemlékeken. Ezek egyrésze is kisméretű miniaturán maradt meg, a távolság a néhány centiméteres könyvdiszítés és a $\frac{3}{4}$ életnagyságu bronz kerek szobor között óriási nagy.

¹³⁴ W. Worringer, *Die Anfänge der Tafelmalerei*. Leipzig, 1924. 97. kép.

¹³⁵ Képe: E. Fuchs, *Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. München, 1909. 8. kép.

¹³⁶ Lázár Béla, i. m. Arch. Ért. 1916. 9. kép.

¹³⁷ Uo. 17. kép.

többi országaiban is találkozunk ennek a lószerszámnak részeivel.¹³⁸ Ezek közül csupán Berry herceg könyvének miniatúráját említem meg.¹³⁹ Ennek az az érdekessége, hogy a csípőszíj a ló farka alatt épen csak olyan hosszúságban látható, mint a Szent György szobor mai állapotában. Hogy ez a találkozás véletlen-e, nem tudom megállapítani, de kétségtelennek gondolom, hogy a felhozott magyarországi és külföldi pontos párhuzamok, melyeket gyengén felszerelt könyvtáraink miatt korántsem merítettem ki, elég meggyőző módon bizonyítják, hogy a Szent György lószerszám általam rajzolt rekonstrukciója (2. kép) teljesen megfelel az egykorú példának. Meg kell jegyezni, hogy az olasz és német művészet területén kívül előforduló párhuzamok feltűnésének kora is a XIV. —XV. század. Egy eddig nem említett éles különbséget kell még leszegezni, mely szinte jellemző módon választja el a magyarországi és a külföldi loábrázolásokat, az utóbbiaknál ugyanis szinte kivétel nélkül feszítőzabiát tesznek a ló szájába. A magyarországi párhuzamok között egyetlen egynél sem találkozunk ezzel a zablafajtával. Úgy látszik, hogy a feszítőzabla, bár remek románkori feszítőzablák kerültek elő a királyi székhely környékén (Zsámbék és Gödöllő), nálunk igen rövidéletű volt.¹⁴⁰ Sem előzményei nincsenek a honfoglaláskori leleteinkben, sem pedig a XIII. századtól az újkor hajnaláig nem mutatható ki használata. Az ábrázolások egyik további különbségére mutatott rá annakidején CZAKÓ ELEMÉR, megállapítva, hogy a félköríves oldalbőr ismeretlen Nyugaton,¹⁴¹ ott ugyanis a Szent György szobor korában négyszögletes nyeregtakarót és oldalbőrt használtak. Nem közömbös a fenti összevetések után, hogy a Szent György szobor oldalbőrének legközelebbi rokona is a székelyderzsi falfestmény Szent László lováról ismeretes. Díszítésének rendszere is azonos a Szent Györgyével, amennyiben központból sugarasan szétágazó palmetták borítják felületét.¹⁴²

A fentiekben nem tárgyaltam a Magyarországtól keletre fekvő

¹³⁸ Pl. G. Schmidt-Cetto, *Schweizer Malerei und Zeichnung im 15. und 16. Jahrhundert*. Basel, 26. tábla, Szent György lovása 1450. tájáról a baseli Múzeumban.

¹³⁹ H. Karlinger, i. m. Prop. Kunstgesch. VII. XXXVII. tábla.

¹⁴⁰ Románkori feszítőzabláinkról lásd: Tóth Zoltán; *Legrégibb feszítőzabláink*. Arch. Ért. 1920—27—71—83. o.

¹⁴¹ Czákó Elemér, i. m. 29. o.

¹⁴² Lásd Huszka József másolatát a MOB-ban, tájékoztatást nyújt a rajzról és a színekről Szilágyi MNT. II. kötet 80. o. bár a rajz nem követi híven az eredetét.

területek bizonyosságait, ezekre a III. fejezetben kerül sor s a szükséghez képest ugyanott tárgyalom a Szent György szobor lószerszámjától eltérő lószerszámok nyugati emlékeit is.

A fenti rövid, teljességre számot nem tartó áttekintés összegezeként a következőket állapíthatjuk meg: A Szent György szobor nyerge minden kétséget kizáróan magyar nyereg és örököse mindazon szerkezeti sajátosságoknak, melyek a honfoglaló magyarok keleti jellegű nyergére jellemzők voltak. Ez a forma kisebb változtatásokkal mai napig is nyerge maradt a lovas magyar embernek. A lószerszámot s vele egyidőben más lószerszámfajtákat is egyaránt megtalálhatjuk Magyarországon és a tőle nyugatra eső területeken. Úgy látszik, hogy Magyarországon ebben a korban azok a tulajdonságok, amelyek a Szent György lószerszámjára és díszítésére jellemzők, ebben az együttesben csak a Székelyföldön találhatók meg, az ország többi részéről s különösen a királyi udvar köréből ezidőtájt ugyanis átmenetileg kiszorult ez a divat. A ló farkának bekötése ugyanúgy megtalálható Nyugateurópában, mint a lószerszám. Azonban a nyugateurópai gazdag korábbi emlékműanyag mellett tanuskodik, hogy sem a lószerszám, sem pedig a ló sörényének és farkának díszítése nem helyi előzményekből nő ki, hanem a XIV. században egyszerre készen jelenik meg. Hátra van még ugyanennek a kutatása magyar területen is. Magyarországon azonban a korábbi időkből alig maradt ránk olyan emlék, amelyet a ló felszerelésére tanuként idézhetnénk, így tehát ismét azt a módot kell alkalmaznunk az előzmények kutatásában, amelyik a nyereg meghatározásához vezetett: a régészeti leletek megismerését.

III. A SZENT GYÖRGY SZOBOR LÓSZERSZÁMJÁNAK NÉPVÁNDORLÁSKORI ÉS HONFOGLALÁSKORI ELŐZ- MÉNYEI ÉS KELETI KAPCSOLATAI.

Mind az avar, mind pedig a magyar honfoglalók lószerszámja a korábbi történeti steppenépek lószerszámjának örököse. Például a Peresčepina-malajai VII. századbeli avar (?) fejedelmi kincs, vastag aranyból készült és féldrágaköves berakással ellátott rekeszes díszítményei (X. tábla 2) a hún fémművességben használt eljárásokkal készültek.¹⁴³ Így a hún örökség a Magyarországon

¹⁴³ A hun fémművességre nézve vö. Alföldi András, *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk*. AHung. IX. Budapest, 1932. és Fethich Nándor *A hunok régészeti emlékei* (Attila és hunjai. szerk. Németh Gvula, Budapest, 1940) tanulmányát és az ott felsorolt irodalmat.

talált avar, egyszerűbb, préseléssel aranylemezből készített lószerszámokban (*X. tábla 1*) is kimutatható,¹⁴⁴ mert a préselt minták a rekeszekkel osztott, finomabb kivitelű lószerszámvereteket utánozzák. A honfoglaló magyarok kedvelt szügyelő és farhámdisze, a levél-, vagy szívalakú ezüst csüngősor is fellelhető a magyarországi és keleti húnkori leletek között.¹⁴⁵ Az utóbbi díszítőforma a hún korszakban s az azután következő időkben az egész eurázsiai steppét behálózva, ennek a területnek általános díszítési divatjává lesz (lásd alább). A hún vereteken keresztül még mélyebbre nyúlnak az avar és a magyar lószerszám előzményei. Ezek a szálak ugyanis jól nyomon követhetők egészen a szkita művészetnek a Krisztus születése előtti VI—IV. századi virágkoráig. Eddig nem láthattunk tisztán ebben a kérdésiben, mert a rendkívül gazdag déloroszországi szkita leletcsoportot csak közepes kivitelű fényképekben ismerhettük s ezeken épen a lószerszámok összeállításakor sokszor inkább a fényképfelület esztétikai törvények alapján való kitöltése volt az iránytadó szempont s nem a leletek hiteles összefüggésének bemutatása. Ilyenképpen például a KHANENKO gyűjtemény nagyszámú és a szkita művészet legmagasabb fokát képviselő lószerszám-veret csoportja a rekonstrukció szempontjából alapos felülvizsgálatra szorul.¹⁴⁶ Ez év telén ezt a munkát a leletek gondos fényképezésével és az összetartozó darabok csoportosításával és technikai vizsgálatával végre elkezdhattuk.¹⁴⁷ Remélhetőleg elvégezhetjük ezt, az eredeti összefüggéseket tisztázó munkát az oroszországi húnkori emlékekkel is s így a fent vázolt leszármazás folyamatát nem csak a díszítőelemek, már amúgy is kétségtelen, öröklődése fogja megvilágítani, hanem az ennél sokkal fontosabb résznek, a díszítőelemeket hordozó teljes lószerszámnak összefüg-

¹⁴⁴ A peresčepinai lelet és az egyszerűbb kivitelű magyarországi avar leletek közötti összefüggést már Fettich Nándor megállapította (*Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez*. Arch. Ért. 1929. 80. sk. o.).

¹⁴⁵ A hun lószerszámok összefoglaló feldolgozásáig csak az AHung. XXVII. 31. o.-n mondtakra utalok.

¹⁴⁶ A Khanenko-gyűjtemény Dnyeper-menti régiségeit hat kötetben és egy pótkötetben adta ki a századfordulón, gyűjtőjük (*Collection Channencko*. Livr. I—VI. Kiev, 1899—1902). A gyűjtemény a szovjet idején a kievi Történeti Múzeumba került, Kiev 1941 szeptemberében történt feladásakor a gyűjtemény nemesfém-ből való leleteit a Szovjet elszállította Kievből, a többi tárgyak azonban sértetlenül a múzeumban maradtak.

¹⁴⁷ A mintegy 250 fényképfelvétel közlésére később, német munkatársainkkal közös munkában kerül sor.

géseit is sikerül dokumentálni. A szkita lószerszámokkal való összefüggésnek bemutatására alább csak egy példát hozok. Móra Ferenc pontos ásatási jegyzőkönyve alapján sikerült a csókai lelet avar lószerszámját helyreállítani.¹⁴⁸ A lószerszám farhámján ket-tős sorban egymás mellett sorakoztak az aranylemezből préselt felgombok. Ugyanezt a divatot figyelhettem meg a perzsa ezüst-tálak díszítőművészetének hatása alatt készült, egyik, nomád fejedelmet ábrázoló ezüsttál lószerszámján is.¹⁴⁹ A Dnyeper-vidéki szkita leletek között — melyek több-kevesebb kivétellel az eredeti szíjra fűzve maradtak ránk — igen gyakori ez a kétsoros díszítés s a díszek ugyancsak félgömbös gombok.¹⁵⁰

Bár az oroszországi leletek teljes átvizsgálásáig a szkita, szarmata és hún lószerszámokat a fenti rövid utalásokon kívül nem szándékozom bevonni a Szent György lószerszám vizsgálatába, egy alapvető fontosságú szempontot mégis ki kell emelnem, mert az a fentiekől eltérőleg nem technikai és díszítésbeli rokonságról beszél, hanem a lóval való bánásmódnak s a ló szerepe megítélésének a lószerszám díszítésében testet öltött gondolatát s annak esetleg átöröklését érinti.

A szkita művészetre jellemző tulajdonságok szinte egyetlen tárgyim sűrítve jelentkeznek a garčinovoi bronz préselőmintán.¹⁵¹ A minta ábrázolásán egy leroskadó szarvast egyoldalról egy orosz-lángriff, másik oldalról egy ragadozómadár marcangol, illetőleg ez a küzdelem a tárgya a heraldikusan egymás mellé állított állatsornak. Az állatok testének a fafaragás jegyében történt stilizálását figyelmen kívül hagyva, számunkra az a lényeg, hogy az állatok testére más állatok fejét is rámintázták. A lerogyó szarvas első combjára egy nagyméretű ragadozómadár-fej került, agancsának tövét egy szembenéző oroszlánfej helyettesíti, az agancs ágain meg kos és madárfejek ülnek. Az oroszlángriff hatalmas bóbítáját életfaszerűleg mintázták s a fa ágai helyén ragadozó madár fejeket láthatunk, a bóbíta befejezéseként meg két szembe-

¹⁴⁸ AHung. XXVII. 46. kép.

¹⁴⁹ Smirnov, *Vostočnoe srebro*. Spb. 1009. XXXIII. tábla. Vö. még Nagy Géza viselettörténeti megfigyeléseit. (*Népvándorlaskori turán öltözet* Arch Ért 1901. 318—323. o.) továbbá az AHung. XXVII. 24. o-t. A részleteket jól feltüntető rajzot Tolstoi—Kondakov, *Russkija drevnosti*. Spb. 1890. 84. képe után az AHung. XXVII. 54. képen közöltem.

¹⁵⁰ Pl. *Coll. Chanenko*. II. kötet. XXI. tábla.

¹⁵¹ Fettich Nándor, *A garcsinovoi szkita lelet*. AHung. XV. Budapest, 1934. — Bogdan Filov, *Ein skythisches Bronzerelief aus Bulgarien*. ESA. 1934. Minns Volume.

néző oroszlánfej jelenik meg. A nagy madár karmait kisebb ragadozómadár fejek alkotják stb. stb. A lényeg az, hogy az állatok szerkezetileg kiemelkedő formáit más állatok, illetőleg állatrészek hangsúlyozzák. FETTICH NÁNDOR a préselőminta pontos elemzése során megállapította, hogy a ragadozómadárfejek még mindazon helyen szerepelnek, ahol az állatok összefüggését a kipréselt minta körülnyírása megszakította volna s így ezek szerepe elsősorban erősítő szerep volt s megjelenésük tisztán a művészi stílusban leli magyarázatát.¹⁵² Ez utóbbi feltevést látszik igazolni FURTWÄNGLER-nek a vettersfeldi szkita fejedelmi leletről, sokkal előbbi és tisztán művészettörténeti szempontból származó, megállapítása is. FURTWÄNGLER ugyanis azt írja, hogy a szkita művészetbe került állatküzdelmi jelenet a szkítáknál csupán mint szellemi háttérét elvesztett dísz szerepel.¹⁵³ ALFÖLDI ANDRÁS az állati testeknek más állati testrészekkel való díszítésének szokása mögött határozott világszemléleti háttérrel sejt és összefüggésbe hozza ezt azzal a világgéppel, amely népmeséinkben még ma is megvan és abban nyilvánul meg, hogy az üldözött és az üldöző emberi alakjukból a legkülönbözőbb állati formákba átváltozva folytatják küzdelmüket.¹⁵⁴

A szkita művészet e jellegzetessége minket ez alkalommal csak a lószerszám szempontjából érdekel. E művészeti jelenségek magyarázatakor ugyanis — mindig csupán az épen szóbanforgó, egyes darabokat értelmezve —, nem vették tekintetbe a kutatók, hogy az állati testnek fent érintett, más állatokkal való díszítésmódja nem csupán a művészetben volt meg, tehát nem csak az élettől bizonyos fokig elvonatkoztatott absztrakciókban szerepelt, hanem megvolt az életben is — a lovak díszítésében. A felszerszámozott szkita ló megjelenése nézetem szerint teljesen azonos volt ugyanis a garčinovoi s máshelyről ismert állatokkal. Ebből a szempontból tehát revízió alá szorúl nagyrésze annak, amit a szkita művészet belső stílustörvényeiről eddig mondtak. Bárhogy alakuljon is az eredeti leletek tanulmányozása közben a szkita lószerszámok szerkezetének kérdése, annyi már is világos, hogy a lószerszámokon ragadozómadár fejekkel díszített agancsú szarvasfejek, oroszlán fejek, szarvascombok, párducfejek, karmokból képzett csüngődíszek, madárszárnyak, plasztikusan mintázott ragadozómadárfejek, sőt épen

¹⁵² Fettich, i. m. AHung. XV. 56. o.

¹⁵³ A. Furtwängler, *Der Goldfund von Vettersfelde*. Berlin, 1883. 20. o.

¹⁵⁴ Alföldi András, *Die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen*. Arch. Anz. 1931. 394—418. o.

a garčinovoi oroszlángriff bőbitájának pontos mása stb. stb. szerepeltek és hogy a zablákat legtöbbször agyarszerűen képezték ki s sokszor épen agyarból faragták.¹⁵⁵ Ezek a lószerszámdíszek tekintélyes nagyságúak, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy kistermetű steppei lóra kerültek. Azután meg nem csak egy-egy dísz szerepelt ezekből a lószerszámon, hanem egész sorozatot találunk belőlük, úgy hogy a felszerszámozott ló megjelenését uralkodó módon szabták meg ezek a más állatokat képviselő, villogó arany, aranyozott bronz vagy bronz fémdíszek. A lónak ilyen módon való díszítésére s ennek a díszítésnek a díszítőízlésen felüli okára kiemelkedő példák a Krisztus születése körüli időkből, Középszásziából előkerült rénszarvasmaszkok.¹⁵⁶ Ezeket a ló fejére illesz-

¹⁵⁵ Állatfejes csontzablák: Coll. Chanenko: II. k. XXXII. t. III. k. XLVIII—LII. t. — szarvasfejek: III. k. LVI. t. E. — oroszlánfejek: III. k. LVI. t. e. m. — szarvascombok: II. k. XIX. t. III. k, LVI, t, — ragadozómadárfejek: II. k. XVI. t. XVIII. t. III. k. XL, t, és LVI, t, — szárnyak: II. k. XVI. t. XX. t. XXIII. t. — a garčinovoi oroszlángriff bőbitájának lószerszámban meglévő mása közöletlen (Kiev. Tört. Múzeum saját jegyzeteim alapján). — A szkita művészetben szereplő állatokról jó felsorolást közöl K. Schefold, *Der skythische Tierstil in Südrussland*. ESA. XII. 34—61. o.

¹⁵⁶ A Pazyrykban talált rénszarvasmaszkok képét a közlő Gryaznov után Tallgren is közölte, *Inner asiatic mid siberian rock pictures*. ESA. VIII. 38. kép).

Úgy látom, hogy a rekonstruált szkita lószerszámok ethnologiai magyarázata két irányban mutat olyan utakat, amelyek részbein a mai napig vezetve a néphit és a népszokások egyik legrégebbi alaprétegét világíthatják meg. Az egyik út a samán-táltos-táltosló kérdéscsoport, ez az összefüggés elég világos előttem s adandó alkalommal részletezni fogom (pl. a samánok ruháin mai napig is megtaláljuk azokat az ábrázolásokat, amelyek útja közben segítik s igen erős a kapcsolatot a szarvasal stb.). A másik szokáscsoport a lótól függetlenebb s a szarvas alakja köré csoportosuló alakoskodó, téli napfordulót köszöntő és idéző játékokban maradt meg. Ezek elterjedését és messze a soláris kultuszig nyúló gyökereit Sebestyén Gyula kitűnő felkészültséggel mutatta ki. (*A regősök*. Budapest, 1902. és a *Regős-énekek*. Budapest, 1902. c. művében). A ma általános európai népi szokásokat Sebestyén Európa területén a Krisztus születését követő századokig tudja követni, sokkal korábbi előzményei a közeikeleti kultúrába nyúlnak. Ma élő legteljesebb példái épen a dunántúli regősénekekben és a székelyföldi Julia szépleány balladában maradtak meg. Egy-egy ilyen regősének a keresztény szimbolika hatását leszámítva szinte elevenen élő leírása a szkita szarvasábrázolásoknak s kétségtelenül összefügg a honfoglaló magyarság magávalhozta szarvasmíthossal is. A csudafűszarvas homlokán van a fényes nap, oldalán az árdeli szép hold, jobb veséjén égi csillagok, szarvai hegyén százezer szövétnek, arany perecek stb. A szarvas testén lévő astrális jelképek (amelyeknek állati megfelelői az ókorban általánosan értett szimbolikát alkottak) tehát azt jelentik, hogy a szarvas képében ember méghozzá égi küldött rejtőzik.

Addig is, míg a szkita leletek pontos felvételezése után a fentjelzett

tették, nyilván azt a látszatot akarták sugallni, hogy nem is lovon, hanem szarvasá változott lovon ülnek. Itt nyilvánvaló, hogy a művészi gondolaton túli tényezőkkel kell számolnunk. Bár, mint említettem, a szkita lószerszámokról az anyag teljes felvétele előtt nem akarok messzemenő következtetéseket levonni, de már előre le kell szegezmem, hogy magyarázatukkor sokkal mélyebb szellemi tartalom után kell keresnünk, mint az első pillanatra kínálkozó s bizonyára az egykorú magyarázatokban is szerepet játszó tulajdonságátvitel (tehát pl. gyors, mint a szarvas, illetőleg a rajta levő szarvasfej vagy láb mágikus idézőereje kölcsönzi a lónak a szarvas tulajdonságait stb. stb.). Nagyon valószínű pl. a rénszarvas kultúrából eredő szellemi magatartás feltételezése stb.

Számunkra a jelen studiummal kapcsolatosan csupán az a lényeges, hogy a lószerszám abban a korban, amelybe a Szent György lószerszámjának előzményei vezetnek, nem csupán a nyereg és a zabla felerősítése által megkövetelt szerkezet volt, hanem díszítésével (s talán szerkezetével is?) bizonyos mágikus erőt jelentett. Azok a kutatások, melyeket FETTICH NÁNDOR még csak ismertetés formájában közölt,¹⁵⁷ arra mutatnak, hogy a hún korszakban mind az ember, mindpedig az állat (ló) díszítésére való holmik gyakorlati szerepükön kívül (öv, nyereg stb.) állatot reprezentálnak s így sacralis jellegük van. A fentiek után nyilvánvaló, hogy a FETTICH által megállapított húnkori jelenségek a szkita életben meglevő hasonló felfogás örökségének tekinthetők. Az avar és honfoglaló magyar lószerszámnak a hútból való származását fentebb röviden érintettem. Feltételezhető tehát, hogy az összefüggések nem csak a veretek hasonlóságában vannak meg, hanem minden olyan

két útát végigjárhatom, biztos vagyok abban, hogy a ma is élő európai népszokások érintett rétege nem annyira a Kétfolyamköz egykori vallási szertartásainak csökevényes emlékét őrzi, hanem inkább a szkita kultúra egyetemes európai átformáló hatásának emlékképeit örökítette át mind a mai napig. Feltűnő ugyanis, hogy az egykori római birodalomnak csak az északi barbaricum felé eső területein jelenik meg ez a szokás a Kr. utáni időkben s ezt az elterjedését jóformán a mai napig megőrizte. Egyike ez a szokásanyag azoknak az alig felderíthető s eddig teljesen figyelmen kívül hagyott nyomoknak, amelyekkel a szkita-kultúra átította az európai népek műveltségét s amelyek még a mai napig is elevenen hatva lényegesen hozzájárultak az európai kultúra sajátos képének kialakításához. Ennek a népi ősemlékezésnek kutatása, amelyben az egykor reális dolgok szimbolumokká nőttek, sok megfajtatlan kérdés megoldását eredményezheti.

¹⁵⁷ Pl. a müncheni egyetemen 1941. január 22-én tartott előadásában (közlve: Ungarn, 1941. IV. 208—218. o. *Anfänge der germanischen Kunstentwicklung*).

elemben, ami a lószerszámon szerkezetileg nem indokolt részlet, egy évezredes, mély vallási gondolat esetleges absztrakt formát öltött gondolata él s formálja a díszítést. Az avar kori keleti nyergeken és nyeregtagarókon lévő állatalakok és vadászati jelenetek¹⁵⁸ is a szkita gondolat továbbfűzésére mutatnak, ugyanúgy mint bizonyos zablaformák.¹⁵⁹ Az előzmények pontos felderítése nélkül azonban egyelőre nem merek vállalkozni a lószerszámdíszítés formájában is megtestesülő világszemléleti háttér részletesebb megvilágítására. Alább megkísérlem, hogy ebben a gondolatvilágban, — melynek jellegzetessége a ló más állattá, való átformálása, illetőleg más állatok tulajdonságaival való mágikus felruházása — értelmezsem a ló farkának megcsomózását és üstökének bekötését is.

Az alábbiakban tehát fenntartva a gyakorlati követelményeken túli, esetleges szellemi tartalom lehetőségét is, az avar, majd a honfoglalás kori magyar lószerszámmal foglalkozom. A sokszázra menő lószerszámveret rendezés nélkül hever múzeumainkban. Igen kevés olyan ásatás történt, amely alapján az egykori szép, rangos lószerszámot helyreállíthatnák (PÓSTA BÉLA,¹⁶⁰ BÖRZSÖNYI ARNOLD,¹⁶¹ KADA ELEK,¹⁶² MÓRA FERENC,¹⁶³ FETTICH NÁNDOR¹⁶⁴ ásatásai). Valamennyi leírás közül a legrészletesebb MÓRA FERENC jegyzőkönyve a csókai lovassírról. Ezt a sírt nemrégiben feldolgoztam s így most csak az eredményt közlöm. Az egyszerű szügyelő szügyfeletti részén egy félgömbös boglár két oldalán szárnyszerűen helyezkedik el egy-egy álszívjég (*X. tábla 1*). A kettős boglársorral díszített farhámot a farbúb tájékán egy keresztbemenő, széles, két

¹⁵⁸ A kérdést röviden érintettem AHung. XXVII. IV. fejezetben. A szkita művészet hagyományainak avar kori feléledését Fettich Nándor mutatta ki (pl. a fogazás: AHung. I., a keresztalakú lószerszámok: Arch. Ért. 1929.).

¹⁵⁹ A zablaformákról legutóbb: AHung. XXVII. 17. sk. o. u. ott az irodalom is. Az agyarszerű csontzabiák megvannak az avar leletanyagban s (pl. a cikói temető 172. sírjában, Hampel, *Alterth.* i. m. III. 208. t. 9—10.) és a honfoglalás kori magyar leletek közt (pl. a szeghalmi leletben, Hampel, *Újabb tanulmányok*, i. m. 29. tábla). Ezek a csontzablák szkita közvetítéssel őskori hagyományokat őriznek.

¹⁶⁰ Posta Béla, *A sziráki ásatások*. Arch. Közi. XIX—1895.

¹⁶¹ Börzsönyi Arnold, *Gyömörei sírlelet a honfoglalás korából*. Arch. Ért. 1912. 218—219. o.

¹⁶² Kada Elek, *Gátéri (kun-kisszállási) temető a régibb középkorból*. Arch. Ért. 1906. 207—210. o. a 193. sír leírása.

¹⁶³ Móra Ferenc ásatási jegyzőkönyve a csókai ásatásokról (közölve: AHung. XXVII. 66—69. o.).

¹⁶⁴ Fettich Nándor, *A honfoglaló magyarság fémművészete*. AHung. XXI. 96—97. o. LXXXVII. t. 1—2. A hencidai 5. sír lószerszámjának helyesbített helyreállítása. AHung. XXVII. 21. kép.

boglárrózsával díszített szíj hidalta át.¹⁶⁵ Mind a szügyelő, mind a farhám a nyeregszárnyakhoz kapcsolódott s az odaszíjazás helyén álszíjvégek ültek. A csókai lószerszám farhámjának ugyanaz volt tehát az alapszerkezete, mint a Szent György szobor farhálójáé. A kantár pofaszíjait és orr-, valamint állszíját ugyancsak boglárók díszítették. BÖRZSÖNYI gyömörei ásatásai során olyan kantárt talált, amelyiknek nem volt orrszíja.¹⁶⁶ Az avarkorban az egyszerű szügyelő mellett divat volt az egyszerű farhám is. Mint nagyjából egykorú ábrázolás különösen figyelemreméltó a nagyszentmiklósi kincs egyik aranykorsójának lovasa.¹⁶⁷ A ló kantárja itt is orrszíz nélkül való, a homokszíz elágazásán nagyobb korong ül s az állszíjon egy levélforma csüngő függ. Egyszerű szügyelőjét a combok felett karika osztja s ezen az álladzóhoz hasonló levélforma díszítés csüng, ugyanilyen csüngős veret osztja ketté az egyszerű farhámot is. A ló megsodort farkát két ágra bogozták.¹⁶⁸ üstökét pedig szallaggal kötötték át és ugyanolyan, de felfelé álló levélformát alakított belőle a korszó mestere, mint a lószerszám csüngői. Az eredetiről készült rajzomon úgy látom, hogy, bár az üstökcsokor erősen emlékeztet a csüngők levélformájára, mégsem lehetett fémből, legfennebb fémcsótár tartotta a csokrot. A nagyszentmiklósi kincs lovának szerszámja inkább a honfoglaló magyarok lószerszámjaihoz áll közel, mert az avar leletek között eddig még nem találtunk levélalakú csüngőket, annál gazdagabban találhatóak ezek a díszek a honfoglaláskor lovastemetkezéseiben.¹⁶⁹ A lószerszámon kívül lényeges tárgyunk szempontjából az, hogy a ló farka be van kötve, üstökét meg csokorra kötötték.

Hogy a hálós farhám milyen divat volt az avarkorban, azt csak most tudjuk meg, amikor is az avar lószerszámok technikai

¹⁶⁵ A csókai lószerszám helyreállított képe: AHung. XXVII. 46. kép. — A kevésbé gazdag lószerszámok megfigyelésében számos pontos adatot köszönhetünk régészeinknek, így Csallány Gábor, Lovas Elemér, Horváth A. János, Jóna András, Hekler Antal stb. stb. ásatásai kitűnő példái a gondos sírfeltárasnak.

¹⁶⁶ Börzsönyi Arnold, i. m. Arch. Ért. 1912. A kantár rekonstrukcióját AHung. XXVII. 22. képen rajzoltam meg. A nagyszentmiklósi kincsel való összefüggést PÓSTA BÉLA vette észre: *A történelmi magyar pogánykori leletek*. Arch. Ért. 1896. 30—39. o.

¹⁶⁷ Hampel József, *Alterth.* i. m. 290. tábla.

¹⁶⁸ Hasonlóképpen bogozták meg a párduc farkát is a 7. sz. korszón (Hampel, *Alterth.* i. m. 302. tábla). — Talán bogozott lófarkat látunk a bolgár lovasok lovain egy vatikáni X. századi ó-szláv kéziratban (Szilágyi, MNT. 295. o.).

¹⁶⁹ Vö. Hampel, *Alterth.* i. m. I. kötet 767. o. továbbá jelen dolgozat 231. és 294. jegyzetét.

vizsgálata lehetővé tette számomra több avar lószerszám teljes helyreállítását. Ezek közül alább az avar uralom első szakaszából való kúnágotai¹⁷⁰ és az avar birodalom életének derekáról keltezhető ozorai¹⁷¹ lelet helyreállítását közlöm. Mindkét lelet az u. n. avar vezérletetek közül való s az avarkor művelődési képének meg-rajzolásakor gazdagságával és főként korukat pontosan megállapító éremmellékletével kiváló helyet foglal el. A leletek már a múlt század végén a Nemzeti Múzeumba kerültek s azóta állandóan ki voltak állítva a népvándorláskori gyűjtemény kiállításán. Mind a kúnágotai, mind az ozorai lelet alább ismertetett darabjai eddig is mint lószerszámdíszek szerepeltek a régészeti irodalomban, a velük díszített lószerszám rekonstrukciójára azonban még nem történt kísérlet. Lószerszám voltukat megerősíti, hogy a hasonló vereteket a ló csontjai között találják, továbbá az, hogy mindkét vezérletben megvolt az aranyveretes pártaöv is,¹⁷² az ozorai leletben pedig a lószerszámhoz tartozó, aranylemezzel bevont vas-zabla is megmaradt.¹⁷³ Egyik lelet sem hiteles ásatáskor került felszínre és kétségtelenül sok darabja elkallódott az előkerült tárgyaknak s nyilván a gondatlan ásatás következtében sok a földben is maradhatott. Tapasztalatból tudjuk, hogy elsősorban a vas tárgyak kallódnak el ilyenkor, mert az értéktelen s rozsdás zablát, vagy kengyelt nem őrzik meg a találok. A kengyelek hiánya tehát semmit sem jelent ilyen leleteknél. Mindent összevetve kétségtelen, hogy az alábbi veretek tényleg lószerszámot díszítettek. Mivel hasonlóveretű, teljes lószerszám még nem került elő hiteles ásatásokkor, a veretek helyzetét s a lószerszám szerkezetét csakis a veretek hátlapjának felerősítési helyei alapján rajzolhatjuk meg. Az elemzést a kúnágotai lelettel kezdem. A nagyobb keresztalakú veretekből (*VIII. tábla A 1—3*) a leletben 6 darab volt, Valamennyi ezüstből való és egy préselőmintán verték ki mindannyit. A hosszúszerű kereszt közepén és három szárán félgömbök ülnek, alsó szárát bojt minta díszíti. Hasonló darab meglehetősen sok

¹⁷⁰ A leletben lévő Justinianus soliduson kívül még: más jelenségek is erre a korra mutatnak. (Vö. *A tépei lelet*. Arch. Ért. 1940. 77—90. o. és *A kúnágotai lelet bizánci aranylemezei*. Arch. Ért. 1938. 55—86. o. c. dolgozatomban felsorolt időhatározó bizonyítékokat).

¹⁷¹ Constantinus Pogonatos 669—670 táján kibocsátott érme.

¹⁷² A pártaöv veretei Kúnágotán: Hampel, *Alterth.* i. m. III. 261. t. 2, 7. kép, u. itt a 3. alatti veret a régi kiállításon mint törhüvelyfüggesztő szerepelt. A hiteles ásatások alapján biztosan mondhatom, hogy az említett veret nem törhüvelyről való, hanem övbújtató volt. Az ozorai pártaöv: Hampel, *Alterth.* i. m. 268. t. i. 3. kép.

¹⁷³ Hampel, *Alterth.* i. m. III. 266. t. 16a—b. kép.

ismeretes a magyarországi avarkori emlékek között, méghozzá mind aranyból, mindpedig ezüsből és bronzból.¹⁷⁴ Nem mind síma felületűek, hanem némelyiket igen gazdag növényi ornamentika díszíti. A készítésükhöz szükséges préselőmintákat is megtalálták az avar ötvösmesterek sírjaiban, Gátéron,¹⁷⁵ Kúnszentmártonban,¹⁷⁶ Fönlakon,¹⁷⁷ Erzsébetvároson¹⁷⁸ stb. A leletek és az ötvöskészségek nagy száma arra mutat, hogy a hasonló veretekkel díszített lószerszám közkeletű volt az avarkorban. Ugyanilyen nagy számban készültek a kisebb gombok is (*VIII. tábla A 4—10*), nemesfémből való párhuzamai szintűgy, mint a keresztalakú vereteknél vagy túrnák, vagy dúsan cifrázottak.¹⁷⁹ A kúnágotai leletben 7 ép darab van belőlük és soknak töredéke került be a múzeumba. A *VIII. tábla B1* alatti, nagy tömör ezüstöntvény Magyarországról eddig egyedüli darab, pontos megfelelőit a minuszinszki medence lovasnomád műveltségének nagyjából egykorú párhuzamaiból ismerjük.¹⁸⁰ hasonló szerepet játszó díszítmények azonban, mint alább

¹⁷⁴ Vö. Csallány Dezső adatfelsorolását, *A kúnszentmártoni ötvös-sír*. Szentés, 1933. 29. o-n.

¹⁷⁵ A préselőminták kritikai kiadása: Fettich Nándor, *Az avarkori műipar Magyarországon*. AHung. I. Budapest, 1926. IV. fejezet, IV—VII. tábla. Gátér: Fettich. AHung. I. i. m. VI. tábla 1—13. A kúnágotaihoz hasonló szüvelő és farhámdísz készítésére való minták u. ott 14—15. sz. alatt

¹⁷⁶ Csallány Dezső, *A kúnszentmártoni ötvössír*. i. m. A keresztalakú verethez való minta: II. t. 3, a kisebb nagyobb, díszes és díszítetlen félgömbökhöz való préselőminták: II. t. 4, 10, 12—15.

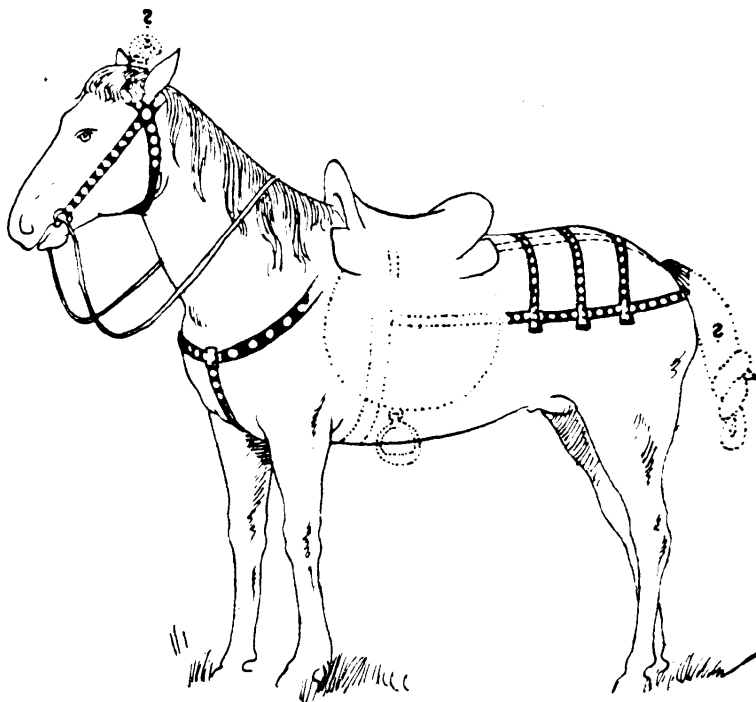
¹⁷⁷ Fettich, AHung. I. i. m. IV—V. tábla. Hálós farhámhoz való préselőminták: V. t. 25, 33, 26, 27, 34, 36. alatt. Négyágú verethez való minták: IV. t. 17, V. t. 45. A IV. t. 45. sz. lapos keresztalakú mintát Fettich szidta hagyománynak tartja (Arch. Ért. 1929. i. m.), Fettich érvelése meggyőző, a formai származás mellett azonban biztos vagyok benne, hogy ez a minta ugyancsak hálós farhám díszének préselésére való volt, tehát a rajta kivert veretek ugyanazon a helyen voltak mint a kúnágotai keresztalakú farhámdíszek. Az ozorai négyágú veretek helyére meg a IV. tábla 17. sz. verete került, hasonló rendeltetésük volt a kiskassai (u. o. II. t. 28) vereteknek is. A blatnicai leletben is az a helyzet, hogy a kétségtelenül ugyanazt a szerepet betöltő tárgyak megvannak domború kivitelben és lapos mintázással egyaránt (l. alább).

¹⁷⁸ Fettich, AHung. I. i. m. VII. t. 1. A Fettichnél felsorolt préselőminta leletekhez újabban egy Korondról való avar lelet is járult (Marosi-Fettich, *Dunapentelei avar leletek*. AHung. XVIII. Budapest, 1936. 35. kép).

¹⁷⁹ Vö. a 175—178 jegyzeteket, továbbá Csallány Dezső adatfelsorolását (i. m. 30. o.).

¹⁸⁰ Fettich Nándor, AHung, XXL i. m. 62—63. o. Fettichnek a kúnágotai verete alapján sikerült a minuszinszki lovasnomád kultúra időrendjét meghatározni. Nagyjelentőségű megállapítását egyáltalán nem érinti, hogy tipológiai osztályozását nem mindenben tarthatom helyesnek (vö. a 212. jegyzetet).

látni fogjuk, az avar anyagban is bőven található. A nagyobb ezüst félgömbökből (*VIII. tábla B 2—5*) 11 ép darab és többnek töredéke került be a Nemzeti Múzeumba. Préselőmintái és síma, vagy díszített párhuzamait mindenütt megtaláljuk ahol a keresztalakú lószerszámdísz előkerül.¹⁸¹ Mielőtt a hátlapok leírásához és a lószerszám szerkezetének megállapításához hozzálátnék meg kell említenem, hogy hosszú időn keresztül ezekkel a lószerszámokkal együtt volt kiállítva s az irodalomban is lószerszámként szerepelt egy, nagyobb, korongalakú, tölcseres nyúlvánnyal ellátott ezüst tárgy.¹⁸² Ezt általában a ló homlokán levő csótárnak tartották. A

5. kép. A kúnágotai avar fejedelmi sírlelet lószerszámjának helyreállítása.

lelet tanulmányozása közben megállapítottam, hogy ez nem lószerszám, hanem a leletben levő egyik ezüstkorsó talpa,¹⁸³ Azóta már helyére forrasztva szerepel a kiállításon is.

A préselt veretek valamennyiét belülről együttpréselt, vastagabb bronzlemez alátét erősíti s a félgömbök fonákját egykor me-

¹⁸¹ Vö. a 175—178. jegyzetben idézett irodalmat.

¹⁸² Hampel *Alterth.* i. m. III. 262. tábla 10 az ezüstkorsó talpa u. ott 7 a—b képen. Hampelt követve a többi kutató is a lószerszámveretek közé sorozza az edénytálcát.

¹⁸³ *A tépei lelet.* Arch. Ért. 1940. 78. o. XIX. tábla 1a. kép.

revítő, gipszszerű anyag töltötte ki. A bronzbetétre forrasztották azokat a szegeket, amelyekkel a szíjra szegezték a vereteket. A lószerszám szerkezetének helyreállításakor ezek a szegek igazítanak útba. A keresztalakú ezüstveretek három ágában egy-egy szeg ül, bojtos végére nem forrasztottat szeg. E veretekből tehát háromfelé ágazott a szíj, illetőleg egy hosszú szíjon ültek, melyből a veretek felső ágának megfelelően egy-egy szíj ágazott felfelé. Ezzel egy hálós farhám teljes rekonstrukcióját kaptuk (5 kép). A kis ezüst félgömbök épen akkorák, hogy a keresztalakú veretekből kiágazó szíjakra épen ráfértek s így ezek nyilván a farháló díszítésére valók voltak. A tömör háromágú dísznek csak három ágán van két-két rögzítő szeg, s így ez a dísz is szíjelágazáson volt, az a szíj azonban, melynek ez volt a dísze, sokkal szélesebb volt, mint a farhám kikövetkeztetett szélessége. A széles szíjból meg is maradt a veret hátlapján valami s ebből az látszik, hogy az avar szíjgyártók épen úgy készítették ezeket a széles szíjakat, mint szkíta elődeik.¹⁸⁴ A szíjat ugyanis nem vastag bőrből vágják ki, hanem vékony rugalmas bőrből. Ezt kétszer olyan szélességűre vágják, mint a díszítendő szíj megkívánt szélessége, két szélét behajtották és a hát-lapon összefűzték. Erre az összehajtott szíjra kerültek a veretek; a szíj szélessége arra mutat, hogy hosszában sorakozva a nagyobb ezüstgombok kerültek rá. Ez a háromféle ágazó, illetőleg a hosszú szíjból lefelé ágazó szíjjal ellátott lószerszámrészt csakis a szügyelő lehetett s a középről lefutó szíj nyilván a lábak közt áthaladva a hashevederhez kötötte a díszes szügyelőt (5. kép). A hálós farhámnak az a szíja, amelyiken a keresztalakú veretek voltak, nyilván nem a nyeregszárnyhoz vezetett, hanem vízszintes irányban haladt a ló oldalán s vagy a hevederhez kötötték, vagy pedig az oldalbőrhöz erősítették, olyanképpen kell tehát elképzelni, mint a Szent György szobor farhálóját. Ellenkező esetben ugyanis nagyon magasra kerültek volna ezek a veretek, ugyanis a farháló szíjai egymásra merőlegesen futnak s ez a hálórendszer csak akkor lehetséges, ha a farkszíjak a két nyeregszárny távolságának megfelelően párhuzamosan, tehát egymáshoz közel futnak, vagy pedig úgy, hogy a két farkszíjon kívül még egy, a hevederhez, vagy nyeregtakaróhoz tartó szíjpárt is elképzelünk. Ennek a helyzetnek tárgyi bizonyítékát alább a szobi 90. sír leírásakor közlöm.

Mint említettem, a kúnágotaihoz hasonló lószerszámveretek

¹⁸⁴ A Khanenko gyűjteményből való s feldolgozás alatt álló jegyzeteim alapján.

nagy számban kerülnek elő avar lovassírokból s ezek egyenesen jellemzők az avarkorra. A fenti rekonstrukció után most már úgy fogalmazhatjuk ezt a leletgazdagságot, hogy az avar lószerszám jellegzetes és általánosan elterjedt formája a farhálás, a Szent György szobor lova lószerszámjának mindenben megfelelő szerkezet volt. Úgy látszik, hogy a keresztzijdak nem minden esetben végződtek keresztalakú veretben, mert olyan leleteink és préselő-mintáink is vannak, ahol a bojtász nem keresztalak végén van, hanem hosszú álszíjvégen.¹⁸⁵ Kellott tehát olyan avar farháló is legyen, amelyeken a keresztzijdjaik hosszan lelőgtak a ló oldalán s így pontosan olyanok voltak, mint a Szent György szobron s a vele egykorú magyarországi és külföldi párhuzamokon látható farhámok. Az alább közölt, helyreállított ozorai lószerszám ezek közül a lószerszámok közül való.

Az ozorai lószerszámdíszek aranyból vannak s az aranylemez alá ugyanolyan erősítő bronzlemezt préseltek, mint a kúnágotai ezüstlemezek alá. A vereteken csak a bronzpatina maradt meg, de kétségtelen, hogy a felerősítő bronzszegek itt is az alátett lemezen ültek. A veretek fonákjának ürességét nyilván itt is, mint ahogyan az a hasonló veretknél az avarkorban általánosan szokásban volt, gipszszerű masszával töltötték meg. Az ozorai lószerszámdíszek között négyféle veretfajta van s talán a lószerszámhoz tartozott a pártaöv veretei közé nem illő két aranyszíjvég is.¹⁸⁶ A nagyobb korongok közül (*IX. tábla A 1—4*) hat ép darab van a leletben s több sérült. A korong közepén kis dudor van, ezt élesen mintázott körgyűrű övezi a körgyűrű peremén keresztalakban két-két szeg nyoma látszik. A kis korongok (*IX. tábla A 5—12*) a nagyobbak belső díszének kicsinyített másai, a leletben csak öt darab van belőlük, azonban nyilván sokkal többnek kellett lennie, ezeket a korong dudora alatt levő szeggel szegeztek fel. A csüngős veretek (*IX. tábla A 13—16*) hasonló kis korongja felett két nagy bogó van, trapézalakú csöngőjükre a bogópár kicsinyített mása kerül díszként s a csüngőt alul domború lécz zárja be. A múzeumba csak öt darab került ezekből. A leletek egykori elhelyezése a kúnágotaiakhoz nagyjából hasonló lehetett, azzal a különbséggel, hogy

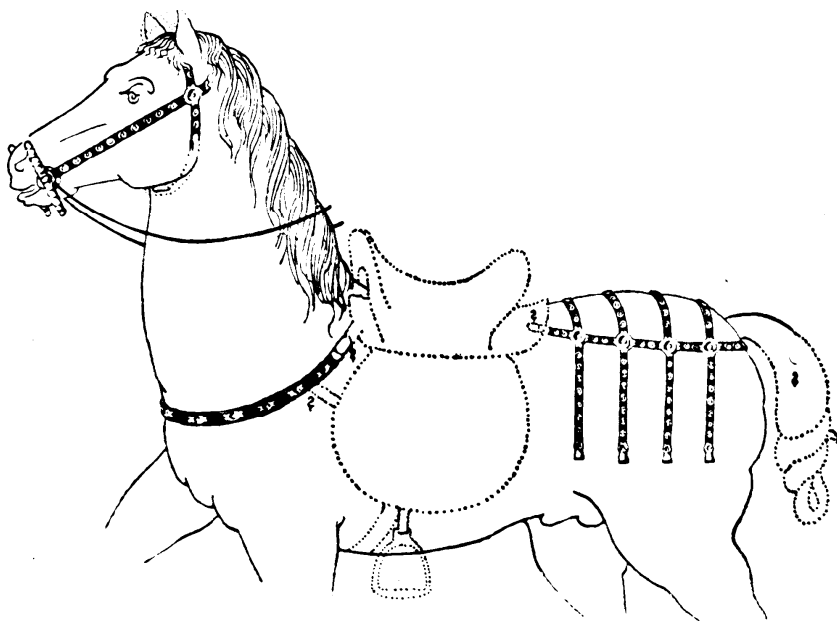
¹⁸⁵ Csallány Dezső, i. m. II. t. I. (Künszentmárton) és Fettich Nándor, *AHung.* I. i. m. V. t. 32, 38 (Fönlak).

¹⁸⁶ Hampel, *Alterth.* i. m. III. 267. 18. sz. Itt említtem meg, hogy az ozorai hálós farhám csüngődíszének oldala az álcattok mintázására emlékeztet s így nyilvánvaló, hogy a korongokban ülő préselt aranydudorok helyén a mintául szolgáló darabokon kőberakások ültek.

a nagy vereteknek mindnégy ágából szíj indult ki, helyesebben a nagy veretek két egymásra merőleges szíj kereszteződését takarták. A kis korongok szélessége, továbbá a csüngők szélessége épen megfelel a nagy korongok alatt futó szíj szélességének s így a farháló nehézség nélkül helyreállítható (6. kép). Arra a kérdésre természetesen nem lehet válaszolni, hogy milyen hosszan csüngöttek le a keresztszíjak a ló oldalára, ezek hosszát csak a későbbi párhuzamok alapján képzelhetjük el.

A negyedik fajta ozorai lószerszámveret tojásdad alakú s két csúcsán a bogypár szélesebb szíjra mutat, mint a farháló díszei

6. kép. Az ozorai avar fejedelmi lószerszám helyreállítása.

(IX. tábla B 1—5). Ezek máshol, mint az egyszerű szerkezetű szügyelön nem lehettek (6. kép). A farhámhoz hasonló veretek díszíthették a kantárt is. Az aranylemezzel bevont pálcás zablákhoz vezető pofaszíjak s a homlokszíj kereszteződésénél egy-egy nagyobb veret lehetett. A négyágú vereteknek a kantár ezen helyén való alkalmazását az egyik Debrecen—ondódi lovassírnál láthatjuk¹⁸⁷ s megfigyelhetjük továbbá a más szempontból bemutatott, Vjatka-kormányzóságban talált, ezüsttál¹⁸⁸ lovának kantárján is

¹⁸⁷ A leletet a Debreceni Déri Múzeum őrzi, a lóról készült sírrajzot AHung. XXVII. 47. képen közöltem.

¹⁸⁸ Smirnov, *Vost. serebr.* i. m. LXXXVII tábla.

(XIII. tábla 1). Mind az aranylemezzel bevont zabla, mindpedig a keresztalakú díszítmények húnkori hagyományt őriznek.¹⁸⁹

Úgy látszik, hogy az ozorai jellegű, késői avar lószerszám használatát talán a kengyel átvételével egyidőben az északi és a szomszédos nyugati népek is megtanulták, s rövid ideig használhatták is, talán csak a lovagi harcmód megkövetelte lószerszám szorítja ki ezeket később. Korai elterjedésük mellett bizonyít ugyanis a nyugatmagyarországi veszkényi¹⁹⁰ és a vágmenti blatnicai¹⁹¹ lelet. A bennük szereplő nagy négyágú veretek nyilván hálós lószerszámon voltak.¹⁹² Ezeknek a vereteknek elterjedési határa az avarbirodalom területét körgyűrűként övezi s így nem kétséges, hogy csak az ornamentika karoling, illetőleg norman¹⁹³ rajtuk, de a szerkezet avar. Késői megjelenésük valószínűtlenné teszi azt, hogy az egykori hún lószerszámok divatját avar közvetítés nélkül őrizték volna meg. Nem elhanyagolandó tényező az eredetkérdés boncolásakor az sem, hogy a legszebb példányok éppen Magyarország területéről valók, méghozzá olyan helyekről, melyek avar gyepűkapúk lévén, mind katonailag, mind kereskedelmileg fontos csomópontjai voltak az akkori életnek.¹⁹⁴ A keresztalakú hálós farhám- és kantárdíszek divatja a XI. század folyamán megszűnik a karoling birodalom területén és Északon. Ezekkel egyidőben tűnik fel s tűnik el egy másik veretnek, a háromágú szíjelosztónak használata is. Ezt

¹⁸⁹ A hun zabiákról Alföldi, AHung. IX. i. m. 60—61. oldalon ír. U. o. a gundremingeni lelet (4. kép) és a novogrigorjevskai (XXII. t. 17) és rokon leletek lószerszámveretei kitűnő példák a négyágú veretek hun előzményeire. Mindezek, mint említettem, a sokkal korábbi szkíta művészetben gyökereznek. A kievi Tört. Múzeumban folytatott tanulmányaimkor egész sorozat olyan lószerszámveretet találtam, amelyek az avarkorihoz hasonló szíjkeresztezéseken ültek. A Gallus Sándor és Horváth Tibor által közölt praeszkitá anyag (*A legrégebb lovasnép Magyarországon*. Diss. Pann. Ser. II. Budapest, 1939) pedig lehetővé teszi, hogy ezt a formát a szkíta, szarmata és hun lószerszámok feldolgozása-kor a szkíta időket megelőző korig követhessük.

¹⁹⁰ Hampel József, *Újabb tanulmányok* ... i. m. tábla, továbbá Fettich Nándor, AHung. XXI. i. m. CX. i. m. CX. t. 4—6,

¹⁹¹ Fettich Nándor, AHung. XXI. i. m. XCIV—XCIC. tábla.

¹⁹² Vö. az előző jegyzetekben idézett képanyagot.

¹⁹³ Fettich Nándor, AHung. XXI. a blatnicai lelet kultúrtörténeti helyéről és jelentőségéről írott IX. fejezet eredményei.

¹⁹⁴ Az avar gyepűkapukra és az avar birodalmat átszelő kereskedelmi útra vonatkozólag lásd *Budapest a népvándorlás korában*. c. sajtó alatt levő dolgozatomban (Budapest Története I. kötet) levő vázlatot és eredményeinek rövid ismertetését: *Eurasische Handelsstrassen im Mitteleuropa der Völkerwanderungszeit*. Ungarn II—1941. 84—96. o. (térképpel).

Riegl¹⁹⁵ ugyan egy karoling miniatura közlésével és több másra való hivatkozással nem lószerszámdísznek tartja, hanem kardfügsztőnek (*VI. tábla 1*), de mint később látni fogjuk, ugyanilyeneket alkalmaztak a lószerszámra is. Ugyanis a leleteknek a sírban való fekvését nem ismerve, sokszor teljességgel lehetetlen eldönteni, hogy vajjon lószerszámon voltak-e, vagy pedig a viseletet díszítették. Példaként álljon itt MÓRA FERENC már idézett csókai ásatása. A lószerszámot préselt arany boglárók borították s ugyanezeket a boglárokat találta MÓRA a halott fején is, egy, nyilván a sapka díszeként alkalmazott, szijon.¹⁹⁶

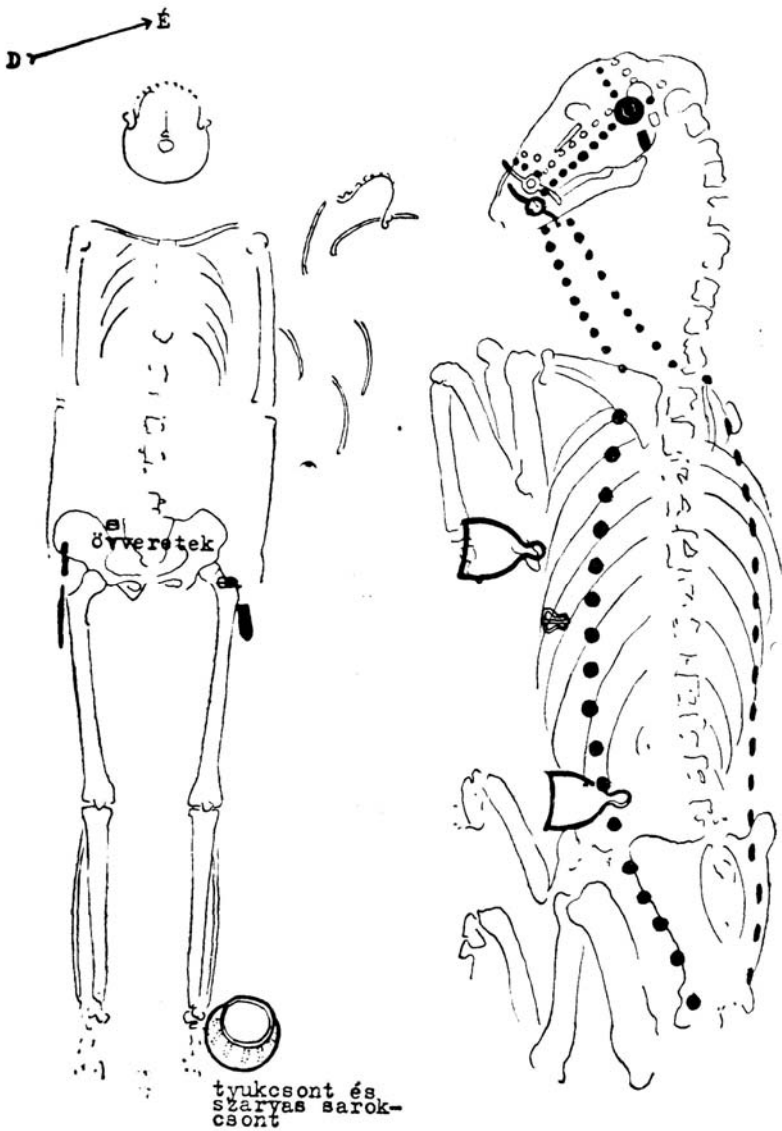
A kúnágotai lószerszám helyreállításakor a keresztalakú vere-
tekkal ellátott farhám-szíjat tisztán a szegfejek elhelyezése és elmé-
leti következtetések alapján nem a nyeregszárnyhoz vezettem, ha-
nem a hashevederhez, vagy a nyeregtakaró széléhez tartónak álla-
pítottam meg, olyanformán tehát, mint a Szent György szobor far-
hámjának csipőszíját. Annak bizonyosságául, hogy ilyen fartól-
szügyig menő lószerszámot tényleg ismertek az avarok s így követ-
keztetésem helyes volt, HORVÁTH A. JÁNOS egyik közöletlen ásatásá-
ból a szobi avar temető 90. sírját idézem.¹⁹⁷ Leírásából az ásató
szíves engedélyével a következőket közlöm: Az idősebb magas-
termetű férfi csontváza Ényny—Dkk-i irányban, fejjel Ényny-nak,
hátán kinyújtóztatva feküdt egy 230 cm. mély sírgödör fenekén.
Jobboldali medence szárnya kissé jobbra tolódott, koponyája feje-
tetején állott s alsó állkapcsa a bal váll felett hevert s néhány
bordacsontját is az állkapocs alatt, az ember és a ló közti terü-
leten találták. Egyébként semmi sem mutatott bolygatásra. A férfi-
váz medencéje körül gazdag, öntött bronz övveretek feküdtek teljes
rendben, jobboldalán volt vaskése, bal bokája mellett edény s
alatta tyúkcsontokat és szarvas bokacsontot talált az ásató. Ezek-
nek a leleteknek leírását és közlését ugyanúgy mellőzöm, mint a
lószerszámveretek részletezését, mert a sírt csupán a lószerszám
szerkezetének vizsgálata miatt közlöm s így a leletek régészeti elem-

¹⁹⁵ Riegl—Zimmermann, *Kunstgewerbe des frühen Mittelalters*.
Wien, 1923. A Kopasz Károly bibliájából való s nálam a *VI. tábla 1* alatt
közölt miniatura az i. m. 43 képe után való. Riegl még több, a 9. század
második feléből való hasonló miniaturát említ (i. m. 63. sk. o.), a kolini
karoling lelet közlése kapcsán.

¹⁹⁶ Móra Ferenc, a csóka-kremenyáki ásatás jegyzőkönyve (Szeged
Városi Múzeum, lt. 1912—14. I—III. alatt, közölve AHung XXVII.
66—69. o.).

¹⁹⁷ Nemzeti Múzeum szkita és népvándorláskori leltár 21—1936. sz.
Hálás köszönettel tartozom Horváth A. Jánosnak feljegyzései és rajzai
szíves átengedéséért.

zése csak eltérítene a kitűzött céltől. A lószerszámról a jelentés szószerint a következőket írja: „A ló csontjai a férfi csontjai

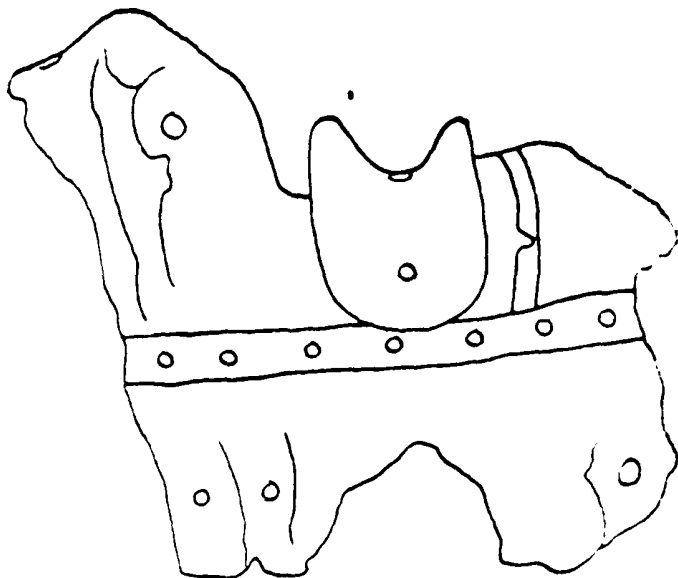

S z o b 90.sír/Horváth A.János/

7. kép. A szobi avar temető 90. sírjának helyszínrajza (Horváth A. János után).

mellett, hosszukkal egyezően, párhuzamosan feküdtek, a ló az ember

felé fordulva félig hason és jobb oldalán feküdt ... feje természetes helyzetben, orrával lefelé volt. A lószerszám: a medencecsontoktól, tehát a ló farkától egészen az orráig gombfej alakú, kabátgomb nagyságú bronz szíjdíszeket találtunk éspedig kétfélet: nagyokat és kisebbet. A gerinc mellett végigfekvők nagyobbak, a fej körül kisebbek. A szem mellett mindkét oldalon 1—1 nagy, majdnem tenyér nagyságú ezüst korong, közepén kidomborodó, stilizált levéldísszel. 2 drb. síma szívjég a kantárról, vékony lemezből, belül korhadt szíjdarabbal, belseje üres volt. Az egyik kengyel a has, a másik a mellső lábaknál, a bordák alatt vas hevedercsat. A ló szájában vas-zabla. A ló már öregebb volt. A ló feje es mellső része fölött hamuval kevert homok. A ló koponyáján kétoldalt egy-egy fejszecsapás nyoma állapítható meg“. A leíráshoz járul

8. kép. Koraközépkori lovasszobor a kirgizföldről.

még HORVÁTH A. JÁNOS helyszínen készített rajzvázlata. A szöveg valamint a vázlat egybevetéséből rajzoltam meg a szobi 90. sírnak a 7. képen közölt helyszínrajzát. A lószerszám rekonstrukciója a csókai lószerszám helyreállítása után semmiféle nehézségbe nem ütközött volna. A rekonstrukciós rajz helyett azonban egy nagyjából egykorú, kirgiz területen talált lószobrot közlök (8. kép). Ennek lószerszámja ugyanis farától szügyéig tartó bogláros szíjával és a faron átkötött keresztiszíjával, minden esetleges belemagyarázástól mentesen példázza a szobi lószerszám egykori szerkezetét.¹⁹⁸

Az eddig megismert avar lószerszámok tehát egyetlen kis rész-

¹⁹⁸ *Kratkie Soobszenija*. Akad. Nauk. Moskva-Leningrad, 1939. 33. o. S. rajz után.

lettől eltekintve pontos másai a Szent György szobor lószerszámjának. Hozzá kell vennünk ehhez még azt is, hogy az avar nyereg azonos volt a magyar nyereggel s így ez az egyezés a részletekig menő azonossággá bővül. Az a kis részlet, amelynek az eddigi lószerszámhelyreállításokkor nem találtuk nyomát, a csuklós szügyelő. Az avar lovassírokból előkerülő vas karikák sejtetik ugyan, hogy az avarok nemcsak egyszerű szügyelőt használtak, hanem ismerték a csuklós szerkezetet is, azonban sajnos a vaskarikák pontos lelőhelyét nem ismerjük s így ezeket hitelesítő ásatásig nem tekinthetjük még bizonyítéknak. Ugyanígy nem feltétlen bizonyító erejűek a keszthelyi temetőből előkerült s három küllővel osztott bronzkarikák sem.¹⁹⁹ Ehhez hasonlókat a honfoglalók hagyatékából is ismerünk s szerkezetük s kopásnyomaik alapján kiválóan megfelelnek a csuklós szügyelő karikájának,²⁰⁰ mert a beléjük fűzött három szíj 120°-os szögben találkozott. Részben a már idézett karolingminiaturák (*VI. tábla 1*), részben azok a hiteles honfoglaláskori sírok, melyekben csupán egy darab²⁰¹ van ezekből a karikákból s semmi nyoma nincsen annak, hogy a lószerszámot is eltemették volna, bizonyossá teszik, hogy a viseleten is alkalmaztak ilyen karikákat, nyilván kardkötőként. A kard vagy szablya két függesztőszíja futhatott ezekbe s a harmadik szíj az övhöz csatolta a karikát. Hasonló szerkezetet ástunk ki nemrégiben Bodrogszerdahelyen.²⁰²

A hajduszboszlói háromágú veretek²⁰² és európai, valamint keleti párhúzamaik azonban mégis bizonyossá teszik, hogy az avarok ismerték és használták a csuklós szügyelőt is. Az alábbiak-

¹⁹⁹ Hampel, *Alterth.* i. m. III. 164. tábla 14—16, 175. tábla 3. Úgy gondolom, hogy a Hampelnél (III. kötet 279—280. tábla) keresztény emlékek közt felsorolt és ábrázolt ismeretlen lelőhelyű keresztalakú veretek is hálós farhámról valók s így ezeket a keresztény emlékek sorából törölnünk kell.

²⁰⁰ Pl. Nagykorú (Hampel, *Alterth.* i. m. III. 385. t. 6), Tuzsér (u. o. 437. t.) stb.

²⁰¹ Pl. a bocsárlapujtői leletben lévő, igen szép, aranyozott ezüst karika (Dornyai Béla ajándékeként került a Nemzeti Múzeumba. Közületlen lelet, Szkita és népvándorláskori napló 16—1939. sz.). Jóna András a tuzséri 6. sírban (*Arch. Ért.* 1900. 214—224. o.) három darabot talált ezekből, egyet a jobb bélcsonton, másodikat a keresztcsont felett, a harmadikat pedig a bélcsont felett találta (Hampel, *Újabb tanulmányok...* i. m. 37. tábla 18 a—b). A tuzséri példányok tehát kétségtelenül az övfelszereléshez tartoznak, így tehát az sem döntő, ha a leletben két vagy több darab kerül ezekből a hármasszátú karikákból.

²⁰² A Nemzeti Múzeum 1941. évi május—június ásatása. Közlésére közelebből kerül sor.

²⁰³ Fettich Nándor, *AHung.* XXI. i. m. XXVI. t. 1—2.

ban ezeket az emlékeket tárgyalom, elterjedésüket FETTICH NÁNDOR más szempontból vizsgálva legutóbb összeállította²⁰⁴ s így nagy-részt az általa közölt anyag további vizsgálatát közlöm.

A szíjak kereszteződését vagy egymásbatorkollását, mint szerkezetileg fontos részt valamennyi, valamirevaló lószerszámon, vagy kardfüggesztőn díszítéssel hangsúlyozzák. Láthattuk ezt a kúnágo-tai és az ozorai leleteknél is, valamint a bemutatott karoling mi-niaturán. Aszerint, hogy a szíjak megszakadnak-e a találkozás he-lyén, vagy egymásfelett áthúzva megszakítás nélkül folytatódnak, a díszítés eredetileg karikás, illetőleg tömör volt. A szíjak betor-kolló végére álszerkezet került. Ugyanis a szíjak végét rendszerint szíjvéggel láttáik el és csattal csatolták egybe. Az avar lószerszá-mokon ez a szerkezet azonban már csak jelképesen szerepel egy, a bekapcsolás helyére szerelt álszíjvéggel. A középpásziai nyereg-eknél a lószerszámot még tényleges csattal és megfelelő szíjvéggel kapcsolták a nyereghez.²⁰⁵ Az álszíjvégeknek az avarkori divathoz hasonló alkalmazását a honfoglaló magyarok helyreállított lószerszámjánál is megfigyelhetjük.²⁰⁶ Valószínűnek tartom, hogy ezek-nek az álszíjvégeknek a divatja ugyanott gyökerezik, ahonnan az álcsatok és álfibulák divatja is kiindult — a húnkori díszítőművé-szetben.²⁰⁷ Kitűnő példája az álszíjvéges díszítésnek a peresčepinai lelet szűgyelődíse (*X. tábla 2*) s ennek egyszerűbb kivitelű csókai változata (*X. tábla 1*). De nem csak ezeken helyettesíti ilyen szer-kezet 2 karikás kapcsolást. A gaevkai egyik lovassírban talált lószerszámdíszeket²⁰⁸ sikerült egybeállítanom (*X. tábla 3*), a nagy csüngőből s így nyilván a hozzátartozó többi veretből is egy párra

²⁰⁴ AHung. XXI. i. m. 62. sk. o.

²⁰⁵ Csak a nagyjából egykorú leletek közül: S. J. Rudenko, A. N. Gluchov, *Mogilnik Kudyrge na Altae*. Mat. po etnogr. III. Leningrad, 1927. 37—52. o. csontosatok a nyeregszárnyak végéről. A koreai nyereg-eknél a csatok nem a nyeregszárnyon voltak, hanem a kápákon: J. Harada, *A Kaya Sillai császársírok*. Tokio, 1928 (japánul). 114,199—200. tábla.

²⁰⁶ Ezek szerepét AHung. XXVII. 12. mutatja. Minden rangos hon-foglaláskori lószerszám veretei közt megtalálhatók.

²⁰⁷ Ezt a stílusirányzatot Fettich Nándor fedezte fel s kultúrtör-téneti hátterét az AHung. XXI. X. fejezetében és a *Hunok régészeti emlékei* (Attila és hunjai). Budapest, 1940 c. dolgozatában rajzolta meg.

²⁰⁸ *Otčet za 1905 god*. Spb. 1908. 95—96. o. XI. századi bizánci pénz-ekkel és nomád kengyelekkel egy sírból került elő (105—118. kép). A leletek kópét közli Fettich Nándor is (AHung. XXI. i. m. XXVII. tábla 2—4), azonban az ornamentika szerint fordított helyzetben. Sem az első közlők, sem a későbbi feldolgozók nem vették észre az egyes tárgyak egymáshoz kapcsolódását. A lelet leírását az *Otčet*-ben adott jelentés alapján lásd Fettich, AHung. XXII i. m. 51. o-n.

való volt. Ugyanazon a helyen, a szügyelón kellett legyenek ezek a díszek, mint a velük szerkezetében és megjelenésében rokon nagyszentmiklósi lószerszámon.²⁰⁹ A kúnágotai háromágú díszszel rokon gaevkai középső verethez ugyanúgy, mint a peresčepinai és csókai avar szügyelőknél, szárnyszerűen csatlakozott két álszívjég, középeről meg a nagy niellős csüngő függött lefele.

Ezek a különálló szívjéges és központi díszítményes csuklók merev szerkezetté olvadnak egybe, de még legkésőbbi példányaik díszítésrendszerében is világosan kivehető, hogy előzményeik nem egy darabból valók voltak. Így például a blatnicai háromágú veret bárom ága szívjégszerű és a szívjégeket rögzítő szegsor is megvan.²¹⁰ Ugyanebben a leletben a négyágú veretek középső dudorát átlósan négy részre osztották, akárcsak az avarkori küllős karikák négyes osztása.²¹¹ A hajdúszoboszlói háromágú veret világosan elárulja a háromszöghöz illeszkedő szívjéges ősmintát s a minuszinszki hasonló veretek közül is sok darabról leolvasható az eredeti szerkezet.²¹² A lószerszámvereteknek ez az alakulása a legszobban a délkoreai császársírok lószerszámjain figyelhető meg.²¹³ A kúnágotai lelet egybeöntött tagja s a vele nagyjából egykorú peresčepinai és csókai különálló tagokból való szerkezet arra int, hogy tipológiai fejlődéssort állíthatunk fel ugyan, de időrendi

²⁰⁹ Hampel, *Alterth.* i. m. III. 290. tábla.

²¹⁰ Fettich AHung. XXI i. m. XCIX. tábla 4.

²¹¹ Fettich. AHung. XXI. i. m. XCVII. tábla 1. Az u. itt 10—11 alatt közölt, hosszú, csatkarikaszerűen végződő nyeles veretek, talán a gyepelőszij és a zablakarika közti kapcsolásra valók voltak s szerkezetük így egy helyi, ősi hallstattkori szokást őriz (előzményeit lásd Zschille-Forrer, *Die Pferdetrense.* Berlin, 1893. II. tábla 6a. képen, továbbá u. ott I. tábla 16. hallstatti zablán). Ezeknek az őskorig nyúló előzményeknek kidolgozására a szkita, szarmata és hun lószerszámok közlésekor kerül sor. A veszkényi és blatnicai lelet lószerszámjának az avar mintát követő szerkezetét meg e dolgozat németnyelvű kiadásában közlöm.

²¹² Pl. a rögzítőszegek elhelyezése ugyanaz, mint az ismertetett avar, továbbá a blatnicai és veszkényi leletekben (Fettich, AHung. XXI. i. m. XXI. tábla 13). Az ágakra a szívjégek mintája kerül s mint különösen érdekes jelenséget megemlíthetem, hogy a merev szerkezet mellett megvan a háromküllős szíjelosztó karika is (AHung. XXI. XXV. tábla 12) a levélalakú csüngővel együtt (u. o. XXV. tábla 24).

²¹³ Pl. Harada, i. m. 126. tábla a karikához kapcsolódó két szívjéggel. U. o. 128. táblán egy központi korongba kapcsolódó verete négy-, s egy másik hat szívjéggel. A 208. táblán a húnkori csüngőformák megfelelőit is megtaláljuk. Úgy látszik, hogy egy-egy korban divatos lószerszám a steppe egész területén nagyjából azonos formában jelentkezik s így a honfoglalás kori szivalakú csüngők távolkeleti párhuzamai is ennek az állandóan megismétlődő folyamatnak láncszemei.

meghatározás szempontjából ez a sor hasznavehetetlen. A merev szerkezet mellett ugyanis egyidőben él a csuklós díszítésmód s valószínűleg a karikás kapcsolás is.

Annak bizonyosságául, hogy a háromágú vereteket lószerszámon is alkalmazták, a később bemutatandó távolkeleti lószerszámokon kívül egy közelebbi példát is idézhetek. 1852-ben UVAROV gróf Jur'eva Pol'ska falú mellett levő hegyen egy kurgánt ástott ki.²¹⁴ A páncélba öltöztetett harcos jobboldalán a honfoglaló magyaroknál szokott módon feküdtek a lócsontok. A lószerszám és a nyereg is helyén volt. A lószerszám aranyozott bronz és ezüst gombokkal volt kiverve s a lószerszám között találták a háromágú, csuklós kapcsolású vereteket is. A Rumjancev Múzeumban az egész sírt rekonstruálva kiállították s ennél a rekonstrukciónál 4 veretet a ló feje táján helyeztek el, egy pedig a nyereg mögé került. A lelet közlője, SPICYN is megállapította már, hogy a múzeumban való felállításakor meghamisították a tárgyak eredeti helyzetét, pl. a nyeregvereteket a szablyára helyezték stb.²¹⁵ Úgyhogy az egész felállításból csak annyit fogadhatunk el hitelesnek, hogy a háromágú veretek a lószerszámon voltak. Helyzetüket másként nem lehet elképzelni, mintahogyan a vele rokon geszterédi leletet helyreállítottam (*II. kép*). A csuklós veretek közül kettő a szügyelön, keitő pedig a Farhámon lehetett. Vagyis a háromágú veretek ugyanazon a helyen lépnek fel, ahol a nagyszentmiklósi és gaevkai jellegű lószerszámokon a velük szerkezetileg rokon díszítmények. A lényeg ebben számunkra az, hogy a szügyelön alkalmazott háromágú díszítmények harmadik elágazása máshová, mint a hashevederhez nem vezethetett, tehát a háromágú lószerszámdíszek csakis olyan szügyelön lehettek, amilyen Szent György lován is van.

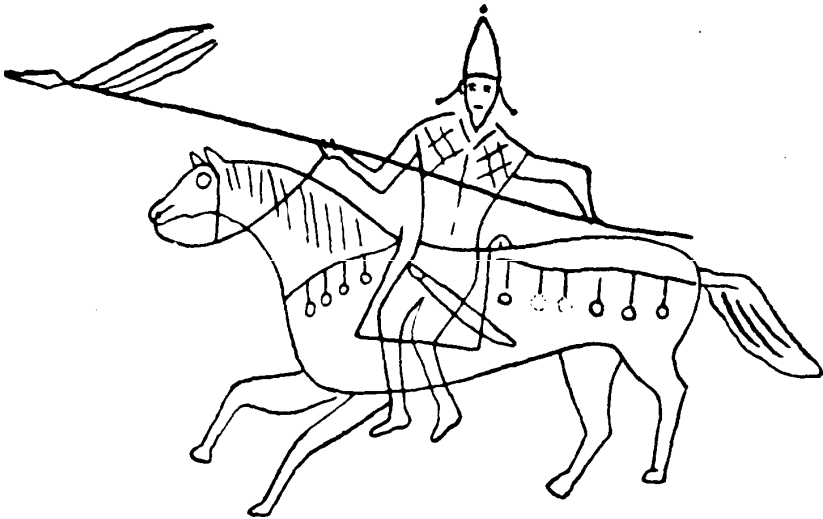
A szügyelőt a kétágra ágazó szíj egyike a nyeregszárnyhoz, másika a hevederhez köti. Biztosra veszem, hogy az egy tagból öntött, vagy egy darabban készített, de a csuklós szerkezet emlékét élénken őrző háromágú veretek egy része lószerszámveret volt s jelenlétük csuklós szügyelőre vall. Nagyon lehetséges azonban, hogy a karoling birodalomban és Északon elsősorban a kardkötő szíjra szerelték ezeket s csak a lovasnomádok használták a náluk másformájú kardfüggesztő helyett a szügyelön ezt a díszveretet. Ennek a veretnek használata nyilván nem korlátozódott erre a két helyre, hanem máshelyt is felhasználhatták, ahol három szíj futott egybe.

²¹⁴ Uvarov ásatását A. A. Spicyn közölte: *Kočevniceskij kurgan bliz gor. Jur'eva Pol'ckago*. Izv. imp. arch. komin. Spb. 1905. 78—83. o.

²¹⁵ Spicyn, i. m. 80. o.

Bár a csuklós szügyelő meglétének nyomai az avarkorban valószínűséggel kimutathatók, annyira kevés az erre vonatkozó lelet, hogy használata nem lehetett általános divat. A magyar honfoglalás korából azonban néhány szép példát találunk arra, hogy éppen előkelőink lován ilyen szügyelő volt.

A honfoglaló magyarok lószerszámjának kedvelt díszítése a hűn előzményekben gyökerező levélsor volt.²¹⁶ A faihámra és a szügyelője, nagy, ezüstlemezből kinyírt, kalapált egyszerű mintával díszített veretek sora került. Meglehetősen sok ilyen veret ismeretes honfoglaláskori lovastemetkezéseinkből. A lószerszám helyreállítása az egykorú ábrázolások tanúsága alapján nem okoz nehézséget. A vjatkai tálon (*XIII. tábla 1*) éppen úgy megtaláljuk, mint más oroszöldi leleteken, vagy a nagyszentmiklósi kincsen

9. kép. Részlet a preslavi kőrajzról (Fehér Géza nyomán).

és a bolgár sziklarajzokon (9. kép),²¹⁷ éppen ezért külön rekonstrukciós rajzot nem közlök róluk. Különösképpen gazdagok ilyen csüngős veretekben a déloroszországi korai magyar (?) temetők, így főként a nagy Verchne-saltvoivi temető lovassírjai.²¹⁸ Ez utóbbiak azért is érdekelnek bennünket, mert azokban a csüngős veretek mellett egy olyan tárgy is gyakori, amely a ló üstökéinek csokorakötését igazolja. Ugyanis a Verchne-saltvoivi lószerszámvetek egyik jellegzetes melléklete az ezüstlemezből készített és a ló

²¹⁶ Vö. a 169. jegyzetet.

²¹⁷ Fehér Géza, *A bolgár-törökök szerepe és műveltsége*. Budapest, 1940. XXIII. tábla után közölt rajz.

²¹⁸ A Verchne-Saltovo-i temető magyar vonatkozásait részletesen leírja A. A. Zakharov (Zakharov-Arendt, *Studia Levedica*. AHung. XVI. Budapest, 19.34. I. fejezet).

homlokára a fülek közé szerelt csótár.²¹⁹ Ennek alapja a ló homlokára ráfekvő s a fülek helyén gyakran kivágott lemez, amelynek közepén egy cső emelkedik. Ezen a csövön húzták át az üstököt, úgy hogy az üstök vége szabadon loboghatott lovaglás közben. Későbbi párhuzamok ugyan arra mutatnak, hogy a csótárba fémből való virágdísz kerül,²²⁰ de azok a keletturkesztáni falfestmények, amelyek viseleteinek párhuzamai orosz és magyar földön kerülnek elő s így kiválóan alkalmasak a tárgyi leletek használatának elképzelésére, úgy ábrázolják a Yerchne-saltovóihoz hasonló csótárt, hogy annak csövén a ló üstökét húzták keresztül.²²¹ Az alábbiak szempontjából nem közömbös, hogy a lovagkor lópáncéljain a csótár helyére rendszerint valamilyen állatalak, többnyire a lovag címerképe kerül.²²² A keletturkesztáni és a dél-oroszországi csótárok láttán az a feltevés — bár ezt egyelőre aligha tudnám igazolni —, hogy a ló homlokára illesztett dísz a szarvasagancs rózsáját utánozza, a belőle kilobogó üstök eszerint magát az ágasbogas agancsot jelképezte. Továbbfűzve ezt a gondolatot, kézenfekvő volna a rövidrebogozott farkban a rövid, csomós szarvasfark utánzását látni. Valószínű továbbá az is, hogy ilyenszándékú díszítés lehetett és a szarvas szakállát jelképezte a ló álla alá akasztott bojtos csüngő is s talán ezzel a díszítésmóddal áll valamilyen összefüggésben a sörény kinyírásának szokása is. Mindenesetre ezek a szokások egységet képeznek s ahol az egyik fajta díszítés megvan, ott a többi is ritkán marad el. Tekintve, hogy a szkítakeri lódíszítés az animizmus világába vezetett s fentebb rámutattam a ló és a szarvas misztikus összekapcsolására, úgy gondolom, hogy a fenti feltevés, bár további bizonyításra szorúl, de eléggé valószínű. A távoli szkíta hagyomány újraéledésének tanújele lehet az is, hogy a honfoglaláskori lószerszámokon, igaz,

²¹⁹ Pl. Zakharov-Arendt, AHung. XVI. i. m. I. tábla 1—4, V. tábla 1—2.

²²⁰ Így a XIV—XVII. századi steppei divatot követő, orosz lószerszámokon (AHung. XVI. 26. kép). Ez a csótárforma Középeurópában a dísz és gyász lószerszámokon mind mai napig megvan.

²²¹ A 12. képet. A. von Le Coq, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*. Berlin, 1925. 70. kép után közlöm. Le Coq ezt a turfáni falfestményt a 9—10. századból keltezi. A 32—33. kép lovasain is hasonló csótár van. A Stein Aurél találta khotani fatábla lovasainak lován a csótár, hosszú, szarvszerű végén félhold ül (Le Coq. i. m. 69. kép).

²²² Pl. Massimo della Scala lovasszobrán (1353) a ló fején levő fémcótár (Lázár Béla, Arch. Ért. 1916. i. m. VII. tábla).

hogy ritkán, de újra megjelenik a szarvas és a kutya alakja.²²³ A szarvas egyébként is az eredetmondák főszereplője. Legutóbb KOVÁCS ISTVÁN tett kísérletet arra, hogy a honfoglaláskor növényi mintáinak állati eredetét bemutassa.²²⁴ Az a tény, hogy a növényi minták ugyanazon a helyen lépnek fel, ahol az előző korokban állati minták szerepelnek, alátámasztani látszik KOVÁCS ISTVÁN gondolatát. A szkita hagyomány feléledése mutatkozik meg szerinte abban is, hogy keretezetlen, szabadon alakított körvonalú vereteket készítenek.²²⁵ Függetlenül fenti feltevésem helyes, vagy helytelen voltától, abból, hogy a magyar lószerszámmal közvetlenül rokon nagyszentmiklósi kincsen a ló üstöke és farka be van fonva, továbbá abból, hogy a déloroszországi korai magyar (?) leletekben a ló üstökének befonását bizonyító csótárok vannak s végül abból, hogy ezek a szokások mindig egymással járnak, szinte biztossággal következtethetünk arra, hogy a ló farkának befonása és bogozása, valamint üstökének csomózása a honfoglaló magyarságnak is uralkodó szokása volt. Két olyan adatot is kimerünk erre, amely a Szent György ló kora előtről való magyar emlékként megteremti a kapcsolatot — melyet a nyereg s mint alább látni fogjuk a lószerszám egyébként is biztosít — a honfoglalás korával. Az egyik István ifjabb király 1257-ből való lovaspecsétje.²²⁶ Kissé elmosódott ábrázolásán úgy látom, hogy a ló farka tövénél egy darabig szorosan be van kötve s ebből a botszerű kötésből lobogósodik ki azután a hullámos fark. Ugyanilyen bekötést látunk a Thuróczi krónika Szent László jelenetén a kún lován.²²⁷ Röviden már utaltam arra, hogy ez az ábrázolás bizonyos szempontból sokkal ősibb ikonográfiai tulajdonságokat őrzött meg, mint a nála korábbi falfestmények.²²⁸ Könnyen lehetséges, hogy a forrásként felhasznált ősgesta ábrázolásainak tükörképét fedezhetjük fel benne. A másik emlék egy XIV. századi magyar padlótegla (*XIII. tábla 3*),²²⁹ melyen a solymász vágató lovának farkát

²²³ Kutya a gádorosi leletben (Szentesi Múzeum, képe: Fettich, *AHung.* XXI. i. m. XCIII. tábla 10—11), szarvas a törtéti leletben (Hampel, *Alterth.* i. m. III. 499. tábla 8). A lószerszám jelképes értékére nézve lásd még a 156. jegyzetet és a hozzátartozó szövegrészt.

²²⁴ Kovács István, *A kolozsvári Zápolya-uccai magyar honfoglaláskori temető.* Kny. a Közlemények, 1942—11. kötetéből. 29. o.

²²⁵ Kovács István szíves szóbeli közlése.

²²⁶ Fényképe: Balogh Jolán, i. m. 16. kép és *Magyar Művelődéstörténet* I. 263. o. Nagyított rajza: Szendrey János, *Magyar hadtörténeti emlékek.* Budapest, 1906. 46. o.

²²⁷ Képe: Szilágyi, *MNT.* II. 82. o. után.

²²⁸ A 110. jegyzet után következő szövegrészben.

²²⁹ Képe: Dercsényi Dezső, *Nagy Lajos kora* i. m. 161. o.

megbogozva ábrázolták. Azt, hogy a honfoglalás után még sokáig keleties divatot követő magyarság befonta és megcsomózta lovának farkát s üstökét csokorra kötötte, az érthető okokból sovány magyarországi emlékenyag mellett főként azok az egykorú keleti párhuzamok bizonyítják, amelyek más szempontból is magyarázóí a honfoglaláskori és az első magyar századok sok viselettörténeti dokumentumának.²³⁰

Most vegyük szemügyre a honfoglaláskori magyar lószerszám által nyújtott egyéb támasztékokat is. A legszebb magyar lószerszámveretek a szinte tenyéryi nagyságú, levélalakú, aranyozott ezüst díszek. Ezek a ló szügye felett csüngöttek le, a szügyelő közepéről.²³¹ Ugyanazt a helyet hangsúlyozzák tehát a szügyelön, mint az avar lószerszámnál és a Szent György lószerszámjánál is a díszes csüngővel ellátott karika. A szügyelődísz kisebb példányai, mint említettem, a szügyelő és a farhám oldaláról csüngöttek le. Vannak azonban igen nagy számban olyan lószerszámok is, amelyek díszítését nem csüngők alkotják, hanem ugyanúgy, mint az avar lószerszámnál és a Szent György lószerszámjánál is, a szíjakra rávert aranyozott ezüst, vagy bronz boglárok. Ezek öntési technikája és díszítésmódja a minuszinszki medence lovasnomád kultúrája felé mutat.²³²

Átkötött hálós farhámot a honfoglalás korával nagyjából egykorú ábrázolásokból nem ismerek s ezt a formát az avar időkből való rokon ábrázolásokon sem találtam. A leletanyag megszólaltatása a honfoglaló magyarok lószerszámjáról is többet mond, mint a fennmaradt képek. A koroncói lelet lószerszámjának rekonstrukciósakor²³³ ugyanis feltétlen bizonyossággal megállapíthattam, hogy a két farszíjat keresztbemenő, s végén ezüstcsüngőkkel ellátott szíj hidalta át (*10. kép*). A ikereszszíjon aranyozott veretek ültek. Feltehető, hogy más sírokban, ahol több csüngőpár maradt ránk, több keresztbemenő szíj is volt, tehát nem csak az egyszerű

²³⁰ A keleti párhuzamok közül a fontosabbakat alább idézem.

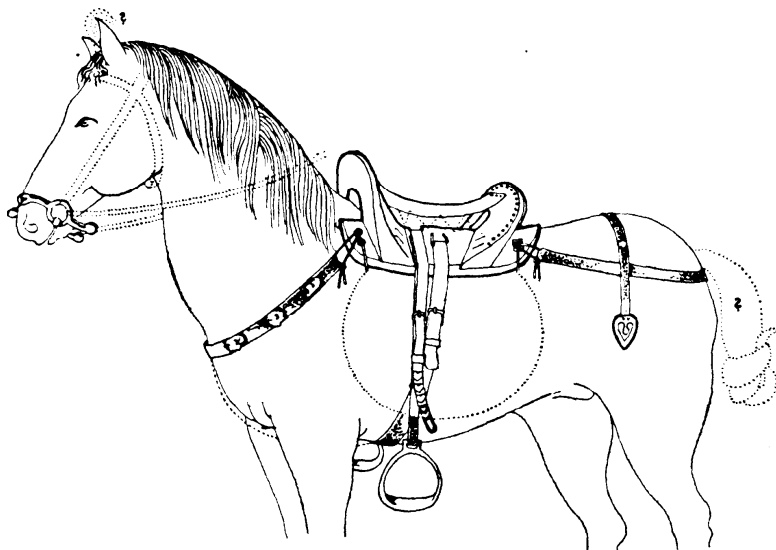
²³¹ A legszebb honfoglaláskori szügyelődísz Bodrogszerdahelyen talála J. Neustupny (rövid jelentése képekkel: Prazky Ilustrovany Zprabodaj. 1938. említve Szöke Béla, *Honfoglaláskori magyar sírok Naszvadon*. Folia III—IV. 215. o.) a lelet galvanoplastikai másolatát Vécsey báró úr tulajdonában láttam Bodrogszerdahelyen. Ugyancsak a szügy felett talála a farhám és szügyelő díszek nagyobb és díszesebb példányát Nyáry Albert báró is (Arch. Közi. 1873. 16—24. o.), képe: Hampel, MHK. 516—517. o. — Lásd még Hampel, *Alterth.* i. m. I. 767. o.

²³² Fettich, AHung. XXI. i. m. 98—99. o.

²³³ AHung. XXVII. 12. kép.

farhálót ismerték a honfoglalók, hanem a gazdagabb, több szíjjal áthidalt farhám is divatos volt náluk.

Az eddigiek szerint tehát a következő ló szerszám szerkezeteket ismerték a honfoglaló magyarok: Egyszerű, középen nagy csüngővel ellátott szügyelőt, melynek oldaláról kisebb levélalakú csüngők lógtak s ennek változatait. Egyszerű szügyelőt, a szíjon rajta ülő csüngőnélküli veretekkel. Egyszerű, csüngős vagy korongos veretekkel díszes farhámot és végűi a hálós farhámnak az egy szíjjal átkötött s valószínűleg a több szíjjal átkötött formáját is. A geszterédi fejedelmi sírlelet s a vele rokon más

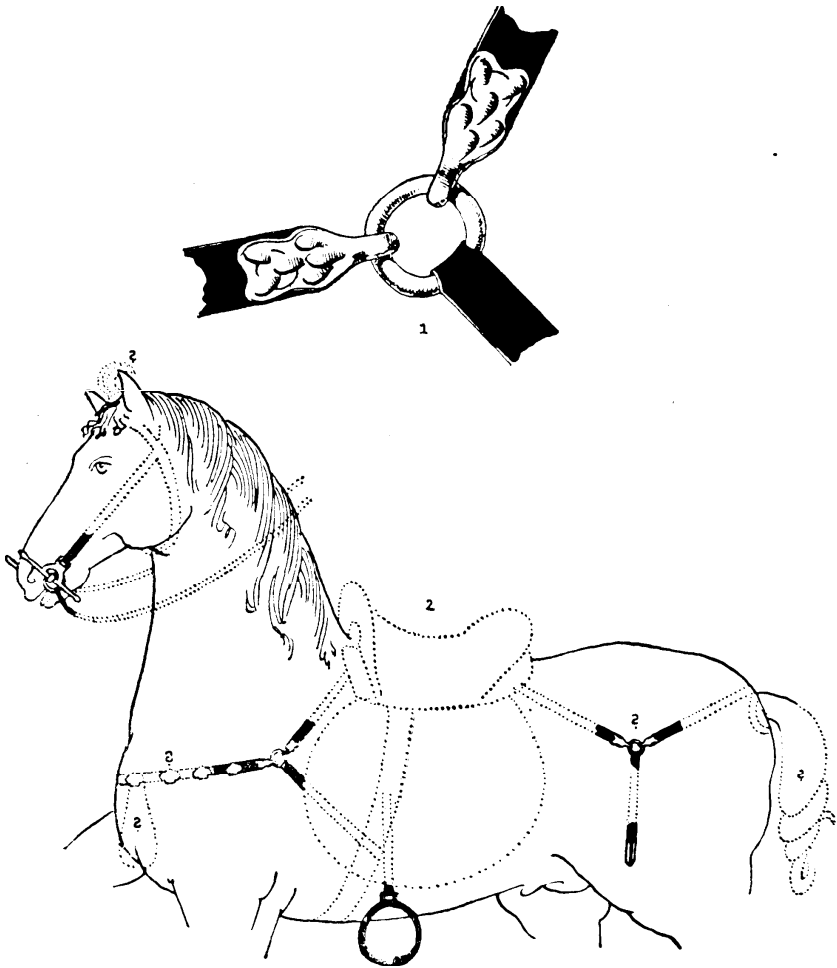
10. kép. A koroncói honfoglaláskori lószerszám helyreállítása.

emlékek arra tanítanak, hogy a csuklós szügyelő és farhám is divatozott a magyarságnál.

A geszterédi magyar fejedelmi sírt sem hiteles ásatáskor találták²³⁴ s így a lószerszám helyreállítása nehézségekbe ütközik. Azt, hogy a gazdag veretsorból melyek voltak a lószerszámon s melyek a pártaövön, hiteles ásatások híjjával egyelőre nem tudom teljes biztonsággal eldönteni, csupán a leletben lévő négy darab, két-két kapoccsal ellátott karika helyét és a két levéldíszes szíj-

²³⁴ Kiss Lajos, *A geszterédi honfoglaláskori sírlelet.* AHungr. XXIV. Budapest, 1938.

vég szerepét tudom nagy valószínűséggel megállapítani.²³⁵ Kiss LAJOS azt írja a karikáról, hogy szíjkapcsaik 120°-os szögben koptatták ki a karikát.²³⁰ Így tehát ezeket a karikákat feszülő helyzetben használták és szerkezetük szerint a háromágú vereteknek felelnek meg (11. kép 1). Nem lehettek szablyatartó karikák. Elsősorban is négy van belőlük a leletben, másodsorban bronzból valók, a szablyaveretek meg egytől egyig színaranyból készültek s díszítésük is más jellegű.²³⁷ A kapcsokba járó szíj nagyjából

11. kép. A geszterédi honfoglaláskori lelet lószerszámjának helyreállítása.

²³⁵ Kiss Lajos, AHung. XXIV. i. m. IX. t. 1—4, illetőleg VIII. t. 16—17.

²³⁶ Kiss Lajos, AHung. XXIV. i. m. 15. o.

²³⁷ Még a későbbi pótlások is aranyból készültek, vö. Kiss Lajos, AHung. XXIV. i. m. II., III. Is. VI. tábláját

azonos szélességű lehetett a nagyobb, palmettás veretor²³⁸ szíjával s lehetséges, hogy egyazon szíjra szegezték velük. A hasonló nagyságú veretek rendszerint lószerszámról valók.²³⁹ Így, mivel szablyafüggesztők nem lehettek, máshol, mint a lószerszámon nem is használhatták ezeket a karikákat. A lószerszámon való szerepüknek az is megfelel, hogy négy darab van belőlük s így arról a helyről valók lehettek, mint a nagyszentmiklósi kincs lován levő díszek. Ha így helyezzük el ezeket — más elhelyezésük ugyanis elképzelhetetlen, ismerve a lószerszámok szerkezetének alapjait — akkor kettő a sügyelőre kerül belőlük, kettő meg a farhámra. A sügyelón lévők a kétfelé ágazó sügyelő egyik szíját a nyereg-szárnyak, másik szíját a heveder felé vezették (10. kép 2). A farhámot — tekintetbe véve a szíjapucscok 120°-os szögét —, csak a 10. képen megrajzolt helyzetben tudom elképzelni s ezt a rekonstrukciót párhuzamok is támogatják.²⁴⁰ Az oldalt lelógó szíjak végére került volna a két levéldísz mintázó szíjvég, a farhám tehát díszítésében is előzményeihez kapcsolódik. Arra, hogy a geszterédi kétágú vereteket csakugyan a háromágúaknak megfelelő szerepben alkalmazták és hogy a lószerszámon voltak, kiváló bizonyítékot nyújtanak J. PASTERNAK galíciai (krylosi) ásatásai.²⁴¹ Az egyik sírban PASTERNAK a lószerszámok között találta a geszterédiek háromágú párjait.²⁴² Ezek helyzetére azonban nem nyújtanak további biztos támpontot Pasternak ásatásai, mint ahogyan e tekintetben a többi honfoglaláskori hasonló veretek előkerülési helyéről tudott dolgok sem segítenek.²⁴³ A geszterédi lelet araszos nagyságú ezüstlemezét,²⁴⁴ sem az esetleg a sírban lévő tegezre, sem pedig a biztosan eltemetett nyeregre nem sikerült ráillesztenem. Az kétségtelen, hogy a lemez alatt még valamilyen anyag (bőr?) volt felszegezve s az egész tárgyat keretezték. Mivel alakja nagyon hasonlít a gaevkai sügyelődíszhez, lehetségesnek tartom, hogy a sügyelő elejére alkalmazták díszítésként. Meg kell itt említenem,

²³⁸ Kiss Lajos, AHung. XXIV. i. m. VII. tábla 7—32.

²³⁹ AHung. XXVII. 28. o.

²⁴⁰ Pl. a XII. táblán közölt lószerszám. Ugyanezek a szíjvéggel ellátott elosztókarikák megvannak a minuszinszki lószerszámokon is, amint arról a Pósta Béla által hozott s még nem közölt fényképek (a Magyar Nemzeti Múzeumban) tanuskodnak.

²⁴¹ J. Pasternak, *A krylosi (Galicia) magyar sírleletek*. Fettich, AHung. XXI. i. m. 137—141. o.

²⁴² AHung. XXI. CXXXV. tábla 12—14, az első sírból.

²⁴³ Pl. Beregszász (Hampel, *Alterth.* i. m. III. 415. t. 4), Bihar 8. sír (Hampel, *Újabb tanulmányok*, i. m. 8. t. 25) stb.

²⁴⁴ Kiss Lajos, AHung. XXIV. i. m. IX. t. 8.

hogy a geszterédi nyereg arany szegélyének²⁴⁵ pontos mását a húnkori moigrádi (?) leletben találtam²⁴⁶ s így nem lehet véletlen az, hogy a leveles csüngőkkel együtt a karikás szíjkapcsolás divatja is húnkori előzmények folytatása.²⁴⁷

A honfoglalást követő százegynéhány év alatt a keresztséget felvett magyarság lassanként felhagy a lovastemetkezéssel²⁴⁸ s így a Szent György szobrot megelőző három évszázadból hiányoznak a magyar lószerszám, sírokból előkerülő, tárgyi emlékei. Az eddigieket összegezve azonban nyugodtan kimondhatjuk, hogy a magyarországi első magyar századok magyarságának lószerszámjában a Szent György szobor lószerszámjának előzménye minden szerkezeti elemével együtt megvolt. Megvolt a hálós farhám egy szíjjal átkötött formája s feltehető, hogy gazdagabb, több szíjjal átkötött formája is divatozott.²⁴⁹ Emellett más farhámformákat is használtak, de a farrózsás farhámot épen úgy nem ismerték, akár az avarok. Az egyszerű szügyelő mellett azt a fajta csuklós szügyelőt is használták, melynek egyik szára a nyereghez vezet, másik szára a hevederhez kapcsolódik. Minden jel arra mutat, hogy a ló farkának és üstökének bekötése is kedvelt divat volt. A magyar lószerszám mindezen sajátosságai az avarokban is gazdag formában ismeretesek. Figyelembevételre azt, hogy a lószerszám legfontosabb része, a nyereg is azonos a két népnél s ennek eredetkérdését kutatva keleti előzményeket mutathattam ki, szükségesnek látszik a lószerszám eredetének tisztázásakor is, hogy a Szent György típusú lószerszám magyarországi és nyugati párhuzamai-

²⁴⁵ Kiss Lajos, AHung. XXIV. i. m. IV. t. 23.

²⁴⁶ Moigrád (?), közöletlen lelet az Erdélyi Nemzeti Múzeumban. Nyereg-részét ebben az összefüggésben AHung. XXVII. 79. o. 9. jegyzetben idézem.

²⁴⁷ Pl. a Kerč-i leletben (Fettich Nándor, *A hunok régészeti emlékei* Attila és hunjai, Budapest, 1940. XV. tábla 12—13.) a sagai leletben (Alföldi, AHung. IX. i. m. XXV. tábla 37.) és sok más helyen. — A zablakarikából kiinduló szíjakat is tokba szegezték (pl. a veszkényi lelet kigyófejes zablakarikái: Hampel, *Alterth.* i. m. III. 539. tábla 1) a szokás számos húnkori előzményei közül itt csak a fent idézett Kerč-i leletet említettem meg (Fettich, *A hunok ...* i. m. XIV. tábla 1—1a).

²⁴⁸ A legkésőbbi lovastemetkezést, egy Szent László kori sírban Móra Ferenc találta (*Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben*. Szeged. 1931. 7. o.). Tekintve, hogy ez a magyar lovastemetkezés kizárólagos formájával ellentétben az avarságra jellemző teljes ló eltemetést őrizte meg, azt hiszem, hogy a Móra kiásta sírba nem magyar, hanem besenyő, vagy kun embert temethettek (vö. AHung. XXVII. 48. o.).

²⁴⁹ Vö. a koroncói lelet ismertetésekor fentebb mondottakat.

nak és előzményeinek vizsgálata után, ennek keleti kapcsolatait is számbavegyük.

A keleti anyagra térve elsősorban a ló üstöke és farka megbogozásának szokását figyeljük meg. Ezen kívül van még egy általánosan elterjedt szokás is s ez a ló serényének rövidre való nyírásából s a nyírás közben kihagyott néhány tincsnek felfelé való fésüléséből áll (pl. *XI. tábla 1—2*).²⁵⁰ Ez utóbbi szokás a Krisztus születése tájáról való szibériai aranylemezek ábrázolásaiig követhető időben²⁵¹ s rendszerint együttjár az üstök meghagyásával vagy csokorbakötésével s a farkok megbogozásával (*XI. tábla 1—2*).

A bogra kötött farkok és az üstökcsokor legrégebb példája az asszir lovas domborművekről ismeretes.²⁵² Ezeken nem csomózzák a ló farkát, hanem csak közepetáján átkötik egy szalaggal. Igazi csomózást látunk a Pompeiben 1831-ben talált issosi ütközet mozaikján, a perzsa harcosok lovain.²⁵³ A ló farkát nem sodorták meg, hanem vége felé kettéválasztották s átkötötték, úgyhogy a fark vége két tincsben lobogott. Ugyanezek a lovakon az üstököt is egybefogják s átkötözik szalaggal, az így átkötött üstök egyenesen áll a ló fülei közt. Egy agrigenti érem arról tanuskodik, hogy ezt a perzsa divatot a görögök is alkalmazták.²⁵⁴ Nagy Sándor és Dareios csatáján látható, szalaggal kétágba kötött farkcsomó különböző változatait ismerhetjük meg a szaszanida ezüstantányérok vadászó fejedelmeinek lovain (pl. *XI. tábla 3*).²⁵⁵ Ezt a szokást itt rendszerint az üstök befonásával és a sörény kinyírásával együtt láthatjuk. Perzsiától keletre, a korai szaszanida időkkel egykorban, szintén divat lehetett a farkbogozás, erről egy Shantung tartományból való Kr. u. II. századi kődombormű tesz tanúságot.²⁵⁶ A szaszanida ezüstantányérok azért is roppant tanulságo-

²⁵⁰ A sörénnyírásról vö. AHung. XXVIT. 68. sk. o.

²⁵¹ Pl. E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913. 202. kép.

²⁵² Pl. Le Coq, *Kunst und Kulturgeschichte...* i. m. 106. kép a kujund-siki palotából.

²⁵³ Lásd Luckenbach, *Abbildungen zur Alten Geschichte*. Berlin. 1908. 238—239. kép.

²⁵⁴ Dahremberg-Saglio, *Dict.* II. fig. 2765.

²⁵⁵ Vö. Orbeli-Trever, *Sasanidski metall*. Moskva-Leningr. 1935. 3—6, 9, 10, 15, 20. kép stb. — A lófarkok bekötésének módját itt csak a szükséghez képest részletezem, közelebbről egy részlettanulmányt tesz közzé erről *A lófarkok megbogozása a történeti nomád népeknél*. címmel. Az idézett szaszanida ábrázolások legtöbbször a ló üstöke is fonnott illetőleg bogozott.

²⁵⁶ Ottó Fischer, *Die Kunst Indiens, Chinas und Japans*. Prop. Kunstgesch. IV. 317. kép.

sak számunkra, mert az egykorú perzsa lószerszámot is hiteles aprólékossággal megismerhetjük ezeken az ábrázolásokon. Egyetlen egy sincs ezek közt a szügyelők vagy farhámok között, amelynek szerkezete a Szent György lószerszámhoz hasonlítana. Nincsen továbbá egyetlen olyan ábrázolás sem, amelyiken farrózsás farhámot láthatnánk. A szalaggal átkötött, vagy egyszerűen bogozott lófarkak gyakoriak a későbbi perzsa miniaturákon is s együtt jár velük a ló fejpáncéljára szerelt szarv, vagy tarjaszerű fémcsótár.²⁵⁷ Egy 1314-ből való keleti miniatura arab lovon ülő törökjei lovuknak farkát közepetáján szalaggal köttették át, más bogozás vagy csomózás nem figyelhető meg a képen.²⁵⁸ Gazdag példatárunk van azonban arra, hogy a Kisázsia jövő törökség a ló farkának másfajta bogozását is ismerte. A párisi KEVORKIAN gyűjtemény XII—XIII. századból való fayence fiaskóján (*XI. tábla 4*) levő lovakon a bogozás kétféle módját ismerhetjük meg,²⁵⁹ az egyik fajta az, mikor a fark vége a megsodort utolsó hurok alatt áthúzva szabadon lóg lefele, a másikon a fark végét olyanmódon húzzák vissza, amint azt a *3. kép 3 alatt* bemutattam. Hasonló bogozásmódot láthatunk az isztambuli Csinili Kiöszkben őrzött XIII. századi koniai stukkón, a nyilván szaszanida hatás alatt mintázott, oroszlánölő harcos lován. A koniai stukkókon rövide nyírott farkú lovakat is ábrázolnak s más emlékek is arra mutatnak, hogy a törökök a rövide bogozott lófarkat kedvelték.²⁶⁰ A perzsa birodalommal, majd később a törökséggel határos bizánci területen is találjuk szórványos nyomát ennek a szokásnak, így az egyik sárkányülőt ábrázoló késői mozaikon²⁶¹ s a szaszanida művészetből átvett és átalakított képpel díszített troyesi elefántcsontfaragványon.²⁶² A

²⁵⁷ Pl. E. Kühnel, *Miniaturmalerei im islamischen Orient*. Berlin, 1922. 37. kép.

²⁵⁸ Kühnel, i. m. 24. kép.

²⁵⁹ H. Glück-E. Diez, *Die Kunst des Islams* (Prop. Kunstgesch. V.) XXVI. tábla után. További bogozásmódot láthatunk a korai mezopotámiai miniaturákon: Kühnel, *Miniaturmalerei* i. m. 12—13. kép, 1237-ből való festmény.

²⁶⁰ Fr. Sarre, *Ein seldschukisches Relief des 13. Jahrhunderts im Museum von Ankara*. Türk Tarih, arkeologya ve etnografya dergisi. Istanbul, 1936. 134—136. o. 2. kép.

²⁶¹ Képe: Lázár Béla, Arch. Ért. 1916. i. m. 3. kép.

²⁶² A. Gräbar, *L'empereur dans l'art byzantin*. Paris, 1936. X. tábla 2. Az elefántcsontládika lapján hátrafele nyilazó lovast látunk, amint egy oroszlánra támad. A hátrafelenyilazás a szaszanida művészet hatalmas átfomálós hatása idején kerül, a röpülő vágásban ábrázolt lovak motívumával együtt a bizánci művészet mintakincsébe. Ezek a keleti elemek nemcsak a csontfaragványnak, hanem a fémművesség-

szaszanida vadászatábrázolások útját Bizánc felé a selyemkereskedelem, illetőleg a Justinianus alatt megindult önálló selyemfeldolgozás mintakincsének a szaszanida előzményeket szolgálai módon utánzó képtípusai mutatják.²⁶³ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a VI. század bizánci öltözködését uralkodó módon szabja meg a „hún divat”²⁶⁴ s hogy a bizánci hadseregben egyre fontosabb szerephez jutnak a steppei lovasokból szervezett csapattek.²⁶⁵

Valamennyi idézett példánál figyelembe kell vennünk, hogy az általuk bemutatott divat nem kizárólagosan uralkodó abban a korban és abban a környezetben, melyből származnak. Így például nem bogozzák be a ló farkát azokon a korai Dura-europosi lovasábrázolásokon,²⁶⁶ melyek a későbbi szaszanida művészet egyik alaprétegét őrizték meg számukra.²⁶⁷ Ugyanígy hiányzik ez a szokás a szaszanida szikladomborművek egy részéről is.²⁶⁸ vagy a XIV—XV. századi perzsa miniaturák jónéhányáról.²⁶⁹ Nem lehetetlen, hogy ezt a szokást csak bizonyos alkalmakkor alkalmazták, esetleg társadalmi vagy rangjelző szerepe is volt. Ez utóbbira a keleti lovasnépek lófarkas jelvényei adnak támpontot.²⁷⁰ Bizonyára gyakorlati

nek s elsősorban a szövésfonás művészetnek divatos mintáivá válnak. Erről a folyamatról legutóbb, az előző irodalom felsorolásával *A kún-átólai lelet bizánci aranylemezei*. Arch. Ért. 1938. 74. sk. oldalon írtam.

²⁶³ A selyemfeldolgozás és termelés művészetközvetítő szerepét és a textil kompozícióformáló erejét épen a bizánci fémművességgel kapcsolatban mutattam ki nemrég: Arch. Ért 1938. i. m. 74. sk. o.

²⁶⁴ Prokop. hist. arc. 7. 49. Irodalom: Darkó Jenő, *Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des grecs, des romains et des byzantins*. Byzantion, 1935, 1937.

²⁶⁵ Vö.: Darkó Jenő, i. m.

²⁶⁶ A Dura-europosi ásatások részletes jelentése nem állott rendelkezésemre s így csak M. Rostovtzeff, *Vart gréco-iranien*. Rev. des arts asiatiques, 1933. képeit használhattam.

²⁶⁷ Rostovtzeff, i. m. 221. o. kimutatja, hogy a merev, udvari művészet mellett, a szabad, könnyű mozgású szaszanida kompozíciók is a Kétfolyamköz művészetében gyökereznek.

²⁶⁸ Vö.: Sarre—Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*. c. műve táblakötetét.

²⁶⁹ Pl. Kühnel, *Miniaturmalerei* ... i. m. 442, 43, 49, sz. kép.

²⁷⁰ A türk népek korai lófarkas jelvényeiről lásd: Győrffy György, *Besenyők és magyarok*. Kőrösi Csoma Archivum. I. kieg. kötet 449—453. o. — Kovács László felhívta a figyelmet U. Harva, *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*. Helsinki, 1938. egyik adatára. Eszerint (301. o.) a beltíreknél korábban az a szokás divatozott, hogy a halál napján a halott lovának farkát és sörényét befönték, nyergére pedig felmálházták a halott használati tárgyait. Mivel ez utóbbi szokás meglétét az avarságnál már kimutattam (AHung. XXVII. 77—78. o.) ez az adat is közvetve az avar divathoz ad támpontokat s egyuttal a lófarkának és üstökének megbogozását különleges alkalomhoz köti.

szempontok is játszottak közre a farkok megbogozásakor stb.²⁷¹ Ilyen féle következtetéseket vonhatunk le ugyanis, ha elhagyva a déli területeket a középzásiai szokásanyagot vizsgáljuk. A kudyrgői kő áldozati jelenetet (?) ábrázoló rajzán például megtaláljuk a sörény kinyírását és az üstök bekötését, sőt az ábrázolt három ló közül a középsőn talán a szarvasmaszkot is, a lovak farkai azonban csomózatlanul lógnak.²⁷² Az ugyancsak a Kr. u. VII. századból való s ugyanezt a lófajtát ábrázoló Tai T'song emlék türk harcosainak megsebesült, vagy elszabadulva vágató lovain a ló farkának önmagából való megbogozása szokását úgy alkalmazzák, hogy az utolsó

12. kép. Turfáni falfestményrészlet (Le Coq nyomán).

²⁷¹ Pl. hogy a hátrafele nyilazáskor, vagy a szablyahasználatkor ne akadályozza a mozgást. A bogozatlan farkok és sörény szálai könnyen beleakadnak az íjba stb. (vö.: AHung. XXVII. 64. o. 26. jegyzet). Gyakorlati értelme van a magyar népnél is, ugyanis sáros időben kötik fel a ló farkát (Ethn. LIII—1942. 148. o.) Tagán Galimdsán szives baráti közléséből tudom, hogy a baskiroknál is ilyen indoka van ennek a műveletnek.

²⁷² Rudenko-Glučov, Mat. po etnogr. i. m. alapján közli Fettich Nándor, AHung. XXI. i. m. CX. tábla 1 alatt a kő rajzát.

hurkon visszahúzzák a fark végét, hogy az könnyen kibontható legyen. (XI. tábla 2).²⁷³

A nagyjából egykorú emlékeknél maradvá, becses, Délorosz-országgal összefüggő emlékeket találunk a keletturkesztáni festményeken. Az egyik IX—X. századi turfáni falfestményen (12. kép),²⁷⁴ mint már említettem a Verchne-saltovói csótárokkal teljesen megegyező s agancsrózszerűen mintázott csótárt találunk. A ló üstöke dús csokorban lobog ki a csótár csövéből. A ló farka, egyszerűen át van kötve s nyaka alól és szűgyéről virágkehely-szerű fémfogóból lószőr-csomó csüng le. Ugyanilyenféle, de hosszabb, végén félholdszerű szarvval ellátott csótára és önmagából bogozott boggal kötött farka van a STEIN AURÉL által talált festett khotani fatábla türk lovasának is.²⁷⁵ A Saján hegység környékén talált, nagyszentmiklósi jellegű, aranykincs nyeregtakarójának aranylemez díszei között van egy hátrafelé nyilazó lova alakja is.²⁷⁶ A ló farkát rövidre bogozták, esetleg nyírták is s üstöke hatalmas csomóban lobog fülei között. A Kockij-gorodoki ezüsttál²⁷⁷ peremén levő lovakon az Önmagából bogozott farkkötés szép példáit ismerhetjük meg. Egy SMIRNOV által közölt, középkori kis, bronz lovaszobor²⁷⁸ farka tövéénél van átkötve és önmagába visszacsomózva. Ezek a csomózási formák legtöbbszörre mind mai napig használatosak a pusztai népeknél. Az igazi pusztai területekről Kínába is eljutott ez a divat. Wu-Tao-Tzenek, az első évezred kiemelkedő jelentőségű kínai festőjének, egy elveszett művéről a XVII. században készített másolat hiung-nu lovasok és solymászok felvonulását ábrázolja,²⁷⁹ a képen a kétágra csomózott farkat éppen úgy megfi-

²⁷³ E. Ohavannes, *Missions archéologiques dans la Chine septentrionale*. 440—445. sz.

²⁷⁴ Le Coq, *Bilderatlas ...* i. m. 70. kép után.

²⁷⁵ Le Coq, *Bilderatlas ...* i. m. 69. kép. A Buddhák és boddhistattvák haját ugyanúgy kötik üstökbe mint a lovakét. Ez azonban nyilván csak attól van, hogy azonos anyaggal (sörény, haj) bogoznak, s a kötésnek nyilván más értelme van az állaton s más az emberen.

²⁷⁶ Evtjuhov-Kuselev, *Desjati sezon raskopki Sajano-altaiskoi ekspedicii*, Kratkie soobsčenija. III. Akad. Nauk. Moskva, 1940. 12. rajz.

²⁷⁷ Smirnov, *Vostočnoe srebro*. Spb. 1909. 92. tábla. Kockij Gorodok a tobolski kormányzóság berezovi kerületében fekszik.

²⁷⁸ Smirnov, *Dvje bronzovija statuetki vsadnikov*. Moskva, 1895. 5. kép.

²⁷⁹ A másolatot felvinci Takács Zoltán találta a tokyoi Okura Múzeumban, Kano Tanyu vázlatkönyvében (*Előzetes jelentés egy kelet-ázsiai tanulmányútról*. Kny. Távolkelet II—1937. 1—4 sz. I. tábla). A lovasok baloldalán (!) levő lapos íjtegezek és szablyák világosan mutatják, hogy a másoló vagy a maga helyettesítette a fegyverformákat a maga korában divatos fegyverek rajzával, vagy a másoltakhoz fel-

gyelhetjük, mint a visszahúzott végűt, vagy a szalaggal átkötöttet (V. tábla 4). Természetesen nem lehet ellenőrizni, hogy mit tett hozzá, vagy mit változtatott az eredetin a XVIII. századi másoló. Kétségtelen, hogy a kínai festészet mongol iskolája idejéből (XIV. század) fennmaradt képeken jól megfigyelhetjük a farkbekötés szokásának általános elterjedését.²⁸⁰ Elhagyva Ázsiát s Magyarországra felé közeledve az orosz és a román ikonfestés Szent György ábrázolásain a XIV. századtól kezdve a legváltozatosabb kötésformákat figyelhetjük meg.²⁸¹ Ezekben a Szent György ábrázolásokon azonban sok olyan járulékos elem van, ami az ikonok egynemű viselettörténeti és ikonográfiai jellegzetességével együtt, nem bizánci származású, hanem a keleti lovasnépek műveltségi hatásának tudható be. Lehetséges az is, hogy ezek egyrésze már bizánci forrásterületein átment ezen a hatáson, de határozottan vannak olyan jellegzetességek, amelyek felvétele csak a mai orosz, illetőleg román területen történhetett.²⁸² Nemrégiben egy, a bizánci képeken a XV. században feltűnő, tegezformát vizsgáltam s feltűnését a keleti lovasnépek tegezének kölcsönzésiével magyarázhattam.²⁸³ Azóta ezt a tegezformát megtaláltam az orosz és a román ikonokon és falképeken is,²⁸⁴ mindazon területeken tehát, ahol a bizánci mű-

használt kép sem az eredeti volt már, hanem egy XIV. század után készült szabadszellemű kópia.

²⁸⁰ Pl. R. Grousset, *Les civilisations de l'Orient III. La Chine*. 1930. 239. kép, azonban u. ott a 245. képen bogoztatlan farkú lovat látunk. Binyon, *Painting in the Far East*. 2. kiad. London, 1913. VIII. tábla stb. stb.

²⁸¹ Pl. Lichačev, *Materialy dlja istorii russkago ikonopisanie* Spb. 1906. XXI. tábla 43. sz. stb. — Igor Grabar, *Ist russk. iskusstva*. I. 356. o. stb. — Victor Brătulescu, *Elemente profane in piciura religioasă*. Bul. Com. Mon. Ist. XXXVII. 1934. 4, 10—16. kép u. az XXVIII. kötet, 1935. 2—4. kép. — Maria Golescu, *Friza de călăreți dela Vioarești (Vâlcea)* Extr. Arta si tehnica grafică, București, 1939. 4—5. o. V. Brătulescu, *Frescele dela Voroneț*. București, 1928. 11. o. stb.

²⁸² A kutatás V. Brătulescu (vö. az előző jegyzetet) már megindította ebben az irányban, sajnos az antikhoz fűződő szálakat ő helyi folyamatossággal magyarázza s így egyébként kitűnő megfigyeléseinek ez a része módszerileg erősen kifogásolható. A Szent László legendáról készülő munkámban a román és orosz ikon- és falfestés keleti elemeire részletesen kitérek.

²⁸³ I. m. Népr. Ért. 1940. 51—58. o. A kun tegez jellegzetessége, hogy a tegez szája oldalra csapódó ajtóval zárul, egyebekben teljesen azonos a magyar és a rokon keleti tegezekkel.

²⁸⁴ Pl. Grabar. *Ist. russk. iskusstva*. i. m. I. 81, 198. o. a novgorodi iskolából való XIV. századi, illetőleg 1500 körüli Szent Györgyöt és Szent Demetert ábrázoló ikon stb. stb. — A román anyagból: Marica Raminceanu, *Fresce si temelii vechi descoperite în biserica din Străjeștii-de-jos*. Extr. Arta si tehnica grafică. 1939. 9, 11, 19, o. stb.

vésznet ábrázolásain a ló farkának bekötése is megtalálható. Adatgyűjtéséből úgy látom, hogy az eddig egyöntetűen bizáncinak tartott ikonfestés ikonográfiájának ilyen irányú vizsgálata még sok meglepetést tartalmaz.

Összegezve rövid áttekintésünket, nyilvánvalóvá vált az emlékek futólagos vizsgálata során is az, hogy a ló farkának és üstökének a magyarországi népvándorlásban a rokon keleti tárgyi emlékek alapján feltételezett bekötése, hazánktól keletre már az ókortól kezdve divatozott. Az ábrázolások alapján úgy látszik, hogy a déli, iráni és a steppei szokások között némi eltérés van. Délen ugyanis elsősorban a befűzött szalagokkal s ékes sallangokkal való átkötés volt divatban s a farkok végét rendszerint két ágra hagyták, a steppen rendszerint a ló farkát önmagából bogozták meg s a farkok végét úgy húzták vissza az utolsó hurkon, hogy a bogot egyetlen rántással kibonthatták. Annak a farkcsomózási módnak, amelyet a Szent György szobron megfigyelhetünk — még ha el is tekintünk a rekonstrukciótól (*3 kép 3*), a szalagok alkalmazása nélküli, steppei bogozás volt az előzménye. A tőlünk keletre fekvő egész területen szokásban volt a ló sörényének megnyírása s az üstöknek csótárral vagy anélkül történt csokorba-kötése. A szokás keleteurópai elterjedése arra mutat, hogy a korábbi, de főként a XII—XIV. századi lovasnépek ennek a területnek eredetileg nem lovas népei közt is divatba hozták, más kölcsönjavakkal együtt a lónak ezt a díszítésmódját. Azt hiszem, hogy még ez a teljességre egyáltalán nem törekvő felsorolás is mindenkit meggyőzhet arról, hogy a Szent György szobor korában Európában még csak elvétve s akkor is vagy keleti tárgyú ábrázolásokon, vagy keleti hatás alatt alakult lovasvadászat képein, fellépő farkok és üstökcsomózás nálunk és a tőlünk keletre fekvő egész eurázsiai területen évezredes divat volt már. BALOGH JOLÁN sejtése tehát, hogy ez a divat még honfoglalás-kori maradvány a Szent György szobron, helyesnek bizonyult.²⁸⁵

Rátérve a keleti emlékeknek a hálós farhám szempontjából való vizsgálatára, meglepő, hogy ezt a farhámot egyetlen késői emléken kívül seholsem találtam meg az átvizsgált anyagban. Ennek a hiánynak okát aligha kereshetem abban, hogy nem nézhettem át ez összes kiadványokat, mert a fontosabb emlékek valamennyiét átvizsgáltam. Teljes biztossággal állíthatom ez alapon, hogy nagy és hosszantartó divat semmiesetre sem lehetett Keleten a hálós farhám. A késői emlék, amit említettem, a már idézett egyik koniai

²⁸⁵ Balogh Jolán, i. m. 7. o.

stukkó. Ez a XIII. századból való emlék ugyanazt az egyszer átkötött farhámot őrizte meg, amilyent a koroncói honfoglaláskori sírban találtam.²⁸⁶ A hálós farhámnak az a bámulatos gazdagsága és nagy elterjedtsége, amit az avarkorban Magyarország területéről kimutattam s melynek ötvösségi s egyszerűbb szerkezeti elemei a hunkorba nyúlnak vissza, sehol máshelyen nem található meg. Az avarkori emlékek két nagy csoportját, a préselt leletekét és az öntött bronzművességét valószínűleg időbeli egymásután jellemzi.²⁸⁷ Min- ket ez. felvetett kérdésünkkel kapcsolatban csak annyiban érdekel hogy a később fellépő, s szerintem részben ujonnan jött népekre jellemző,²⁸⁸ bronzöntésben a lószerszámot legnagyobbbrészt nem öntött díszekkel verik ki. hanem átveszik a már kialakult hálós szerkezetet préselt díszével egyetemben.²⁸⁹ Egyszóval az ittlevők gazdag és pompás lószerszámját átveszik az ujonnan jöttek s nem magukkal hozzák Kelet felől. Egy látszólag lényegtelen, de a kölcsönhatásuk kiderítésekor éppen ezért fokozottan fontos részlet, az álszívjégek használata közös a magyar és az avar lószerszám- nál. A magyar lószerszámon, amint azt bő régészeti és egykorú ábrázolásos emlékek mutatják, a hálós farhám divatja nem lehetett általános és eddig csak egy győrmegyei sírban találtam egyszeresen átkötött farhámot, Győrmegye pedig valószínűleg egyike az avar birodalom pusztulása utáni nagy avar telepeknek.²⁹⁰ Biztosra

²⁸⁶ Sarre, Türk tarih 1936. i. m. 3. kép, a chikagoi Art Institutban levő stukkóról. Széles farhámcsíjjai kereszteződésén korong-alakú dísz ül.

²⁸⁷ Az avarkori leletek új időrendjét lásd: Marosi-Fettich, *Duna-pentelei avar lelekek*. AHung. XVIII. Budapest, 1935. 97—98. o.

²⁸⁸ Az avarkor régészeti emlékeit általában statikusan magyarázzák, tehát az avar honfoglalás után folyamatosan fejlődő művészetként nézik, a már az avar honfoglaláskor bejött és lappangó ethnikai elemek előretörésével magyarázzák. Ezzel szemben már felhívtam a figyelmet arra, hogy az avar birodalomba később jövő rokonnépek a déloroszországi újabb és újabb divatot hozzák magukkal s így a magyarországi avar emlékek nem magyarázhatók csak önmagukból való fejlődéssel (lásd: *Die Reiternomaden der Völkerwanderungszeit und das Christentum in Ungarn*. Zeitschr. für Kirchengeschichte, 1940. 140—141. o. és *Újabb keresztény nyomok az avarkorból*. Dolgozatok Szeged, 1940. 152—153. o.

²⁸⁹ Például a Bányog-gyűrhegyi temetőben (Lovas Elemér, *A bányog-gyűrhegyi népvándorláskori temető*. Arch. Ért. 1929. 248—150. o.) természetesen találunk új díszítési módokat is, ezek jellegzetes díszei az öntött halántékkorongok (phalerák), például: Fettich Nándor, *Öntött phalerák a lovasnomádok magyarországi régészeti hagyatékában*. Arch. Ért. 1928. 114—127. o.

²⁹⁰ A győri nagy temetőt Börzsönyi Arnold tárta fel és közölte (Arch. Ért. 1902. 12—24, 1904, 15—41, 1905, 16—63, 1906, 302—321, 1908. 208—230. o.), kritikai kiadását Fettich Nándor készítette el (Győrmegye sajtó alatt levő történetében).

veszem, hogy a magyar lószerszám, mely az avarnál sokkal tisztábban őrizte meg az egyszerű farhámos hun örökséget, Magyarország területén, a honfoglaláskor még biztosan meglevő avar divat hatása alatt formálódott olyanná, ahogyan azt a Kolozsvári testvérek Szent. György lován láthatjuk.²⁹¹ A koniai dombormű tanúsága alapján feltehetjük, hogy a hálós farhám kiindulópontját, az egyszeresen átkötött farhámot a magyarság már magával hozhatta, mint ahogyan kétségtelenül magával hozta a csuklós szügyelőt is, (lásd alább). Azt azonban ismét le kell szegezni, hogy a hálós farhámunk a Szent György lovon lévő formáját az avarság találta fel s a magyarok is annak az avar birodalomnak népeitől tanulták meg, amely népek zöme két és fél évszázadon keresztül Magyarországon élt s pompázott.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy az avar és a magyar fémművesség és különösen a lóval való bánásmód s a lószerszám igen jelentős átalakító hatással volt a szomszédos nyugati népek felé. Erre mutat a lovastemetkezésnek, a kengyel és nyilván az egész lószerszám átvételével együtt való feltűnése Nyugaton²⁹² és a honfoglaló magyarságra jellemző nyerges temetkezésinek a lószerszámmal együtt való átvétele Északon.²⁹³ Az avar lószerszámot az avar élet egész folyamán megfigyelhetjük, a magyar lószerszám emlékeiben a kereszténység felvételétől az első fennmaradt ábrázolásokig szakadék van. Azonban éppen nyugati kisugárzásainak emlékei lehetővé teszik, hogy bizonyos mértékig beszámolhassak a honfoglaláskori műveltség utáni és a Szent György szobor készítése előtti állapotról. Alább a magyar lószerszám két, olaszországi ábrá-

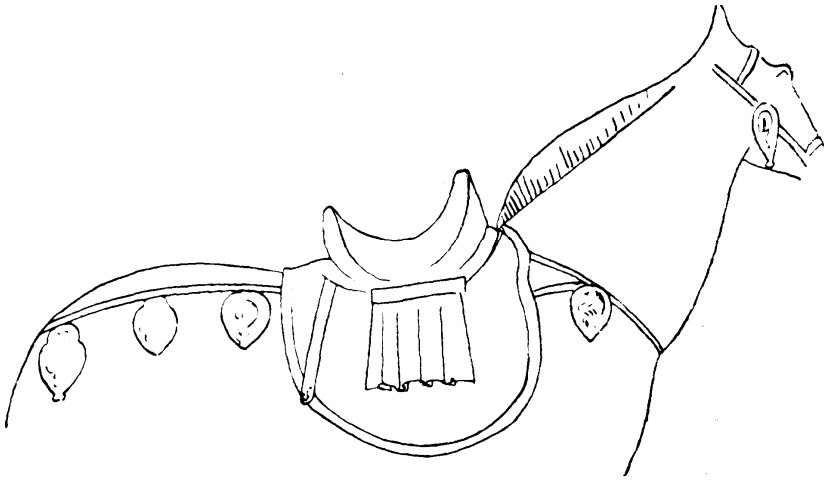
²⁹¹ Az avar-magyar régészeti kapcsolatok közvetlen nyomairól lásd *Budapest története a népvándorlás korában* (Budapest Története I. kötet sajtó alatt). A hálós farhám esetében nem gondolhatunk olyan közvetett jellegű átörökítésre mint a székesfehérvári királysírok egy-két XI. század végéről való ékszerénél (*Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához.* Szent István Emlékkönyv III. kötet, Budapest, 1938. 538—555. o.).

²⁹² A nyugati kengyel és zablaleletek valamennyije sírból való, tehát a lószerszámot keleti szokás szerint eltemették (a lószerszám eltemetésének szokásáról lásd AHung. XXVII. III. fejezet) s érdekes, hogy ugyanabban a korban kezdődnek a nagykiterjedésű soros temetők is a germán népeknél. Lehetséges, hogy e nyugati szokás mögött az avarságnál régebbi szokásréteg, a déloroszországi hun műveltség hatása húzódik meg, ezt azonban csak a sírleletek monografiaszerű összevetése döntéshetné el.

²⁹³ Vö Arne, *Skandinavische Holzkammergräber aus der Ukraine.* Acta Arch 1931 285—302. o. A dolgozat eredményeihez fűzött kritikai megjegyzéseimre vö. AHung. XXVII. I. fejezet 29. jegyzet, a német szövegben (sajtó alatt).

zoláson megmaradt emlékét mutatom be, annak illusztrálására, hogy milyen lehetett a magyar lószerszám az Árpádházi királyok ideje alatt. Ehhez azonban szükséges, hogy előbb az eddigieknél pontosabban vegyük szemügyre az egyszerűbb szerkezetű magyar lószerszám és a csuklós szügyelőforma eredetét és díszítését.

Mint láttuk, a magyar lószerszám jellemző veretei az öntött és aranyozott ezüst, vagy bronzveretek mellett a szív, vagy levélalakú csüngők. Ezek a szügyelőn és a farhámon sorozatban csüngöttek, a jobb- és baloldalon néha két-, néha pedig három pár volt belőlük²⁹⁴ s a díszesebb lószerszámokon vékony ezüstlapból kivágott

13. kép. Tang kori kínai lovasszobor részlete (Laufer nyomán).

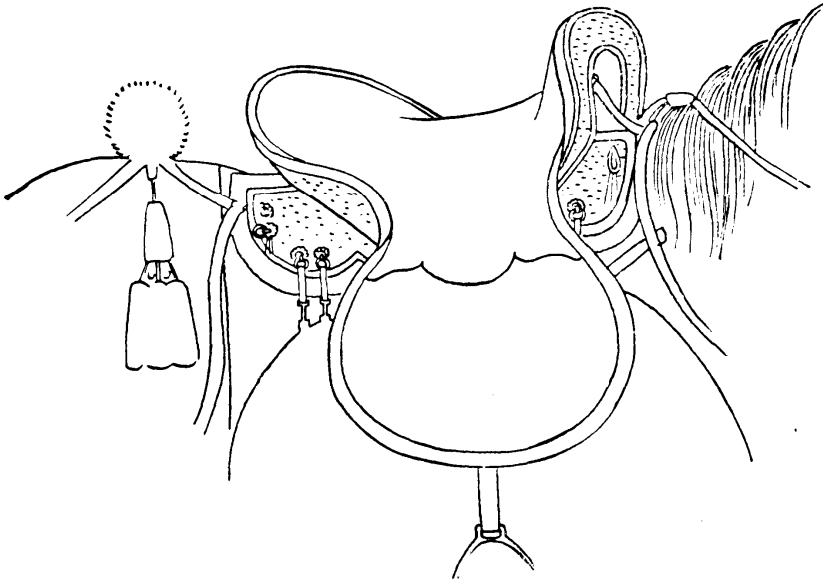
hasonló kisebb vereteket is találtak már.²⁹⁵ Említettem azt is, hogy ezek a déloroszországi korai magyar (?) temetőkből is nagy számban találhatóak, s hogy használatuk a honfoglalást megelőző időkben a Tang kori Kináig az egész steppe területén kimutatható. Úgy látszik, hogy ezt a divatot a konzervatív magyarság őrizte meg legtovább. Ehhez még csupán annyit fűzök hozzá, hogy a Tang kori lovasszobrokon (13. kép)²⁹⁶ a csuklós szügyelő éppen úgy megtalálható, mint a Tai T'song emlék lovain (XI. tábla 1). A csuklós

²⁹⁴ Lásd Börzsönyi Arnold rekonstrukcióját, i. m. Arch. Ért. 1912 217. o. 1. kép, a tobolski és vjatkai tálakkal való egyezésre az AHung. XXVII. 30—31. o-n hívtam fel a figyelmet. Vö. még Hampel, *Alterth.* i. m. II. kötet. 767. o. és jelen munka 169. és 231. jegyzetét.

²⁹⁵ Szöke Béla: *Honfoglaláskori sírok Naszvaodon.* Folia III—IV. 2. sír IV. tábla 6—10, 15—22.

²⁹⁶ A 13. kép vázlatát B. Laufer, *Chinese clay figures.* Chicago, 1914. c. műve LXVII. tábláján közölte Tang kori (618—906) lovasszoborcsoportról rajzoltam.

szügyelőforma kitünő példáját találjuk, háromágú, szíjvégveretes szerkezettel a későközépkori japán lószerszámokon.²⁹⁷ (XII tábla 16. kép). Az utóbbin farrózsás farhámval együtt alkalmazták. Ugyanebben a körben ismertük meg a Szent György típusú, áthidalt ülésű nyerget (14–15 kép)²⁹⁸ és a nyeregnek kisebb részletekig követhető párhuzamait is (pl. 14. kép).²⁹⁹ Kedvelt formája, ennek az egykor közös és Középpáziáig nyúló lószerszámdivatnak, a félkörös oldalbőr vagy nyeregtakaró is (14. kép). A Nyugaton ismeretlen csuklós szügyelőt Keleten tehát már a VII. században általánosan ismerték és használták. Tekintetbevéve, hogy az Altai-

14. kép. XIV. századi kínai-mongol lószerszám (Chavannes-Petrucci nyomán).

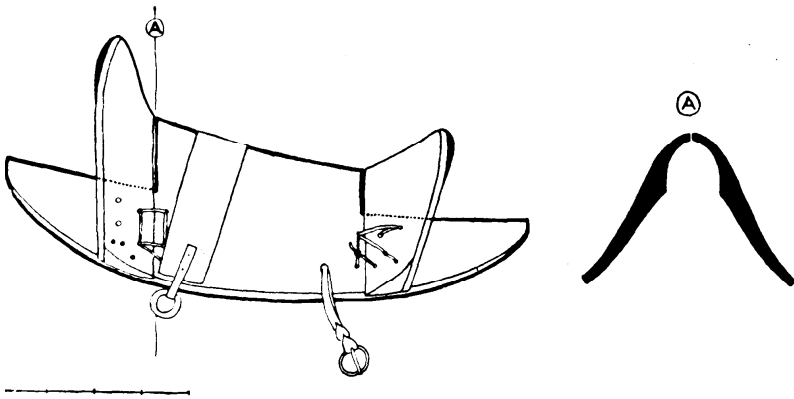
²⁹⁷ J. Harada, *English catalogue of treasures in the imperial repository Shōsoin*. Tōkyo, 1932. XLIV. táblája után közölve.

²⁹⁸ A 14. kép rajzát E. Chavannes—R. Petrucci, *La peinture chinoise au Musée Cernuschi en 1912*. Ars Asiatica I. Paris, 1914. XXIII. tábláról készítettem. A képet a XIV. században vagy a XV. század elején festette, tehát éppen a Szent György szobor korában, egy ismeretlen kínai festő (a rajzot már közöltem: AHung. XXVII. 56. képen). A 15. kép a Hopp Ferenc Múzeum egyik keleti nyergéről készült felvinci Takács Zoltán szíves engedélyével (képe: AHung. XXVII. XIII. tábla, leírása u. o. 85. o. és 57. kép).

²⁹⁹ Lásd az előző jegyzetet. A szügyelő itt nem a nyeregszárnyakhoz kapcsolódik, hanem átíveli a ló marját és egy keresztszíz fűzi a kápához. Egy másik szíz (csuklós szügyelő típus) meg a nyeregtakaróhoz (hevederhez?) fűzi. Megfigyelendő a farrózsás farhám.

vidéki leleteknek egy sereg tárgya (nyíl, íj, tegez, kengyel, nyereg, stb.) szinte az azonosságig menő rokonságban van a magyarországi avar leletekkel,³⁰⁰ a leletanyagban csak valószínűséggel kimutatható csuklós szűgyelő meglétét az avarságnál is biztosra veszem, s a veretek hiányát azzal magyarázom, hogy ugyanúgy, mint a Tai T'song emlékein is láthatjuk, a lószerszámnak ezt a részét nem díszítették még rendszeresen. Bár a magyar lószerszámnál több a csuklós szűgyelő tárgyi emléke, mégis arra gondolok, hogy még a magyar szíjgyártók sem fektettek különös gondot a szíjelágazás díszítésére. Az is feltethető, hogy a széles nyeregtakaró, vagy oldalbőr takarta ezt a részt s így nem volt szükség díszítésre, a különösen rangos lószerszámoknál azonban már díszes veretekkel látták el a szűgyelő csuklóját.

SMIRNOV egy, Počinok Utemil'skij faluból (Glazovi ker. Vjat-

15. kép. Hopp Ferenc Múzeum tibeti mongol nyergének szerkezete.

kai kormányzóság) való, ezüstművelat közöl a keleti ezüstművességről írott nagy munkájában (*XIII. tábla 1*).³⁰¹ A tál tükrének korongjában egy lovas solymász alakját domborították. A bajusztalan és szakáltalan fiatal solymász fején fülrehajtható szegélyű prém (0 sapka van, ilyen viselnek a nomádok mai napig is s ilyenben ábrázolták fennmaradt képein Zsigmond magyar királyt is).³⁰² A pré-

³⁰⁰ Az Altai-vidéki. keletturkesztáni és távolkeleti formáknak ez az említett rokonsága közismert, legutóbb az eddig ismert tárgyi egyezésekhez még a nyeregformák azonossága is hozzájárult (AHung. XXVII. I, II. és IV. fejezet).

³⁰¹ Smirnov, *Vost. Serebr.* LXXXVII. tábla.

³⁰² Zsigmond portéinak szinte ikonográfiai jellemzője a prémes kucsma (Horváth Henrik, i. m. 24—25. o.).

mes sapkák divatját Európában a magvarság honosította meg.³⁰³ A vjatkai tál solymásának ruháját nem részletezték, palmettás vonalú ívben záródó kaftánja térdéig ér. Jobboldalán tegez függ övéről a tegez szerkezete egyezik a magyar s a vele rokon keleti tegezékével,³⁰⁴ mintájának palmettasorát s különösen mintakivágásának rendszerét a honfoglaláskori faragott csontlemezeinken s nem utolsó sorban tarsolylemezeinken látjuk viszont.³⁰⁵ Jobb keze-fején hatalmas sólyom ül, fejét sapka (?) borítja, balkezében lova gyepelőjét tartja. Csizmája valószínűleg nemez csizma s nomád szokás szerint két, hosszú szárból varrották egybe, a varrás vonala ismét a palmettalevelek ritmusát követi. Lovas sörénye tincsekben lóg nyakára, farka rövid spirálisban kunkorodik fel (bekötött fark?). Farhámjának mintája olyan, hogy párját ismét csak honfoglaláskori csontlemezeinken és tarsolylemezeinken találjuk,³⁰⁶ farhámról lelógó leveles díszek meg azonosak a többször említett magyar lószerszámveretekkel. A ló kantárját egy kisebb emberi alak tartja. A talajt biztos lendülettel vezetett palmetták jelzik. Ezt a tényért nemrégiben viselettörténeti alapon magyar vonatkozású készítménynek tartottam³⁰⁷ s újabb megfigyeléseim csak megerősítenek ebben a feltevésben. Ha ugyanis a vjatkai tálat egybevetjük a szaszanida ezüsttálakkal,³⁰⁸ akkor minden kétséget kizárólag megállapíthatjuk, hogy a két művészetet mélyreható stíluskülönbségek választják el egymástól. Szinte azt mondhatnók, hogy azon kívül, hogy mind a kettő ezüst tál és hogy belső tükrében lovast ábrázol, semmi közös vonása nincsen a szaszanida tálakkal. Hiányzik a vjatkai tálon a szaszanida művészetnek minden apró forma játékát

³⁰³ A *galerus Ungaricusra* vonatkozó legrégebbi adat Ratherius lüttichi püspök (887—974) 934-ben kiadott nagy művében maradt ránk (a vonatkozó részt közli: Balogh József, *A portyázó magyarok kucs-mája és a német püspökök süvege*. Ethn. XXXVIII. 1927. 42. o.). Nyilván Kálmán törvénye (Cap. 70. *Corp. Jur.* 115—117. o.) is ilyen kucsma hordását tiltja meg a papoknak.

³⁰⁴ Smirnov, i. m. LXXXVII. tábla. A magyar tegez kérdésének irodalmát lásd: Népr. Ért. 1940. 52. o., a kenézlői tegez helyreállítását pedig AHung. XXVII. 39. kép, 49. o. Az avar tegezok közül a bócsai aranyveretes tegez még közöletlen, közlése kapcsán a többi avar emlék tárgyalására is sor kerül.

³⁰⁵ A kérdéstről lásd: AHung. XXVII. 40. sk. o. 26—31. kép.

³⁰⁶ Pontos megfelelője pl. a kenézlői 39. sír csontlemezeinek rekonstruált rajzán (AHung. XXVII. 28. kép) és a közismert tarcali tarsolylemez szegélyén (Fettich, AHung. XXI. i. m. XLI. tábla).

³⁰⁷ AHung. XXVII. 41. o.

³⁰⁸ A szaszanida ezüstművesség emlékeit két alapvető kiadványból ismerhetjük meg: Smirnov, *Vostočnoe Srebro*. Spb. 1909. és Orbeli-Treuer, *Sasaniidski metal* Leningrad—Moszkva, 1935.

plasztikusan követő, részletező elmesélőkedve, mert a főformák ki-domborításán belül csak vonalakkal határolja el a felületeket. A szaszanida tálak lovasai repülő vágóban támadnak az oroszlánra, vagy más állatokra s ez utóbbiak is heves mozgással keresnek menedéket vagy ugranak a kicsinyeket elrabló lovasra. A vjatkai tál lovasa nyugodtan lépő lovon, mereven ül. A téma sem azonos, mert itt solymász vadászatra induló vadászt láthatunk, a perzsa tányérokban meg az oroszlánra vagy vadkanra s egyéb nemes vadra vadászó fejedelmeket a vadak környezetében ábrázolják. A szaszanida művészetben elképzelhetetlen olyan mértékű hanyagság, hogy a ló derekának vonalát egyszerűen belevigye a művész az emberi testbe, a vjatkai tányérral rokon ábrázolásokon azonban előfordul, hogy a lovas mindkét lábát átrajzolják lován (9. kép)³⁰⁹ stb., stb. SMIRNOV ezt a tálat a szaszanida ezüstművesség csoportjába sorozza, felfogása téves, legfennebb úgy fogalmazható, hogy a szaszanida ezüst tálak némi ornamentális hatása fedezhető fel rajta. Ugyanilyen joggal, sőt mint látni fogjuk, sokkal több alappal a magyarságnál ekkor már virágzó palmettás ornamentika hatására gondolhatunk. A képtípus nem szaszanida eredetű, hanem a hun korban újra antik mintákat utánozni kezdő bizánci művészet triumfáló hadvezér ábrázolásának átformálásából keletkezett. Ezek a bizánci ezüstkészítmények éppen olyan nagy számban kerülnek elő orosz földön, mint a szaszanida ezüstművesség termékei. Számuk különösképpen a VI—VII. században szökken fel, nyilvánvaló jeleként a kereskedelmi élet fellendülésének.³¹⁰ Mind Perzsiából, mind pedig Bizáncból prémárúért cserébe küldötték ezeket az ezüsthalmikat s így lelőhelyeik a kereskedelmi utak mentén helyezkednek el s legtöbbje éppen Perm vidékén kerül elő, a prémfajták ősi árucserhelyén. Ezek közül a tálak közül a Kerč-i hunkori tálon megtaláljuk a triumfáló hadvezér barbár megfogalmazású képtípusát is,³¹¹ a lova előtt haladó koszorus Nikével. Nike helyébe a vjatkai tálon a kantárszárát tartó kis ember kerül, egyébként a kompozíciós változatlanul azonos. A vjatkai tállal stílusban azonos más ezüstitálak arra mutatnak, hogy önálló témák megfogalmazását is megkezdette az a műhely, melyben a vjatkai tál készült. Ezek lelőhelye is

³⁰⁹ Fehér Géza, *A bolgár—törökök szerepe és műveltsége*. Budapest, 1940. XVIII. tábla után.

³¹⁰ L. Matzulevitsch, *Byzantinische Antike*. Berlin, 1928.

³¹¹ J. Strigovski—N. N. Pokrovski, *Vizantinski pamjatnik naidennyi v Kerči, 1891. godu*. Mat. po arch. Rossii No. 8. Drevnosti južnoi Rossii. Spb. 1892.

mind Perm tágabb értelemben vett környéke. A Permben előkerült magyar leleteket FETTICH NÁNDOR értékelte éppen kereskedelem történeti szempontokat helyezve előtérbe.³¹² A leletekből az látszik, hogy a honfoglaláskori magyarságnak elsőrangú érdekei fűződtek ehhez a területhez. Nemrégiben sikerült kimutatnom, hogy a magyar föld területe körülbelül Géza fejedelem koráig a vereckei szoroson keresztül élénk kereskedelmi összeköttetésben állott Kievvvel.³¹³ A korábbi datálódó Bolgariával és Permmel való kapcsolatok emléket, nemcsak a Permben talált magyar leletek mutatják, hanem Anonymusnak az a passzusa is, amelyben Taksony uralkodása alatt volgai bolgár urak vezetésével Magyarországra jött s Pesten letelepedett kereskedőkről szól.³¹⁴ Anonymus adatait megerősíti NAGY LAJOS Budapest-esküteri ásatása, melynél a római kontraerődnek bolgár módra való átépítését figyelte meg.³¹⁵ Permben a legfontosabb fizetési eszköz az ezüsthalmi volt. Mivel a vjatkai tál ornamentális képzésének elemei és azok a rajztechnikai tulajdonságai, hogy a nagyobb formán belül a részleteket csak vonallal jelöli, egytől-egyig a magyar honfoglaláskori anyag felé mutatnak, biztosra veszem, hogy a vjatkai és vele rokon emlékek magyar ötvösök kezéből kerültek ki s céljuk a házi használaton kívül talán elsősorban az volt, hogy csereárut teremtsenek. Valószínű, hogy ezek még a honfoglalás előtt készültek, de egy alább közölt magyarországi lelet közvetlen permi kapcsolatok emléket is őriz s

³¹² A vjatkai tállal azonos stílusú (magyar?) készítmények pl.: Smirnov, *Vost. Serebr.* LXXXV. t., LXXVII. t. 156. sz. XX.LXI. 96—97, LXXIV. 132—133, LXXXV. 155, LXXXVIII. 158. XC. 162. stb. ezek részletes feldolgozására máshelyt keríték sort. Egy Aspelin által közölt, solymászt ábrázoló korongon (képe: U. T. Sirelius, *Suomen kansanomaista kultuuria.* I. Helsinki. 1919. 52. kép) kitűnően megfigyelhetjük, hogy a solymász típus kialakításakor a bizánci ezüstművesség befolyásán kívül a szaszanida művészet is adott indítékokat. A lovas solymász körül ugyanis kutyái és állatai ugyanolyan módon helyezkednek el, mint néhány szaszanida tálon (pl.: Sarre, *Die Kunst des alten Persiens.* i. m. 107. tábla, II. Khosrau vadászatát ábrázoló tányér). Továbbá hasonló solymászábrázolások: Smirnov, *Vost. Serebr.* XC. t. 22—23. rajz, XCI. t. 24—25. rajz, a solymász helyén majommal, ill. sassal: 159, 160. sz. stb. Fettich Nándornak a permi kapcsolatokra vonatkozó megállapításait lásd AHung. XXI. i. m. 33. sk. o.

³¹³ László Gyula, *Budapest története a népvándorlás korában* (Budapest története I. kötet sajtó alatt), részletesen tárgyalom a kievi út jelentőségét és útvonalát. Rövid összefoglalás: Ungarn, 1941. II. 84—96. o. térképpel.

³¹⁴ Cap. 57. (Pais Dezső, *Magyar Anonymus.* Budapest, 1926. 100. o.).

³¹⁵ Nagy Lajos, *Pest város eredete.* Kny. Budapest multja III. kötetéből 1934. 12. o. Pest szerepével részletesen foglalkozom Budapest története I. kötetében.

az Anonymus-féle adattal együtt talán egy, Kieven és Černigovon át s Vjatkán keresztül Permig ívelő kereskedelmi út emlékeként magyarázható.

A nyíregyházi múzeumban őrzik a már többször közölt gégenyi honfoglaláskori leletet.³¹⁶ Kiss LAJOS múzeumigazgató baráti szívességéből alaposan megvizsgálhattam a leletben levő ezüstcsészét s a vizsgálat eredményeképpen szükségessé váltott a lelet újra való feldolgozása. Közös feldolgozásunknak nem akarván elébevágni, csak a vizsgálatnak itt szükséges részleteit közlöm. Az ezüstcsészére kívülről csat volt forrasztva (*XIV. tábla 1*). Azok közé az ivócsészék közé tartozik tehát, amelyeknek aranyból való példányait a szilágysomlyói kincsből,³¹⁷ továbbá a nagyszéksósi³¹⁸ és a nagyszentmiklósi kincsből³¹⁹ ismerjük. Belsejében a rajzomon közölt, határozott vonalú, nem véletlen surolgatás vagy céltalan karcolás okozta, vonalháló látható. Ennek a rajznak samanisztikus jelképiségét más helyen fogom tárgyalni, most csak annyit szegezek le, hogy a Perm vidéki ezüstitálakra hasonló ábrákat, állatokat, embereket és látszólag értelmetlen vonalrajzokat karcoltak. Ezeket a tálakat még ma is pogány szentélyeikben őrzik az otlakók. A gégenyi ezüstitál rajzának sacrális jelentését, azon kívül, hogy övre függeszthető áldozati csésze volt és azonkívül hogy a permii samanisztikus rajzokkal rokon ábrázolás van rajta, egy magyarországi lelet is megerősíti. Alábbi eredményeimtől teljesen függetlenül, egymás munkájáról nem tudva, nemrégiben foglalkozott BOGYAI TAMÁS a Nemzeti Múzeum egyik ezüstcsészéjével (*XIV. tábla 2*). A rajta levő Agnus Dei ábrázolást azzal a magyarországi szokással egybevetve, hogy a bárány helyén sokszor oroszlán jelenik meg, oroszlánnak tartja és a nomád és a keresztény szemlélet sajátos szinkretizmusát sejtí benne.³²⁰ GALLUS SÁNDOR bír-

³¹⁶ A leletet Jósa András közölte (Arch. Ért. 1904. 175—176. o.) majd Hampel József foglalkozott vele {*Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest, 1907. 115—116. o. 13. tábla 1—3.}.

³¹⁷ Fettich Nándor, *A szilágysomlyói II. kincs*. AHung. VIII. Budapest, 1932. XXVIII—XXXII. tábla.

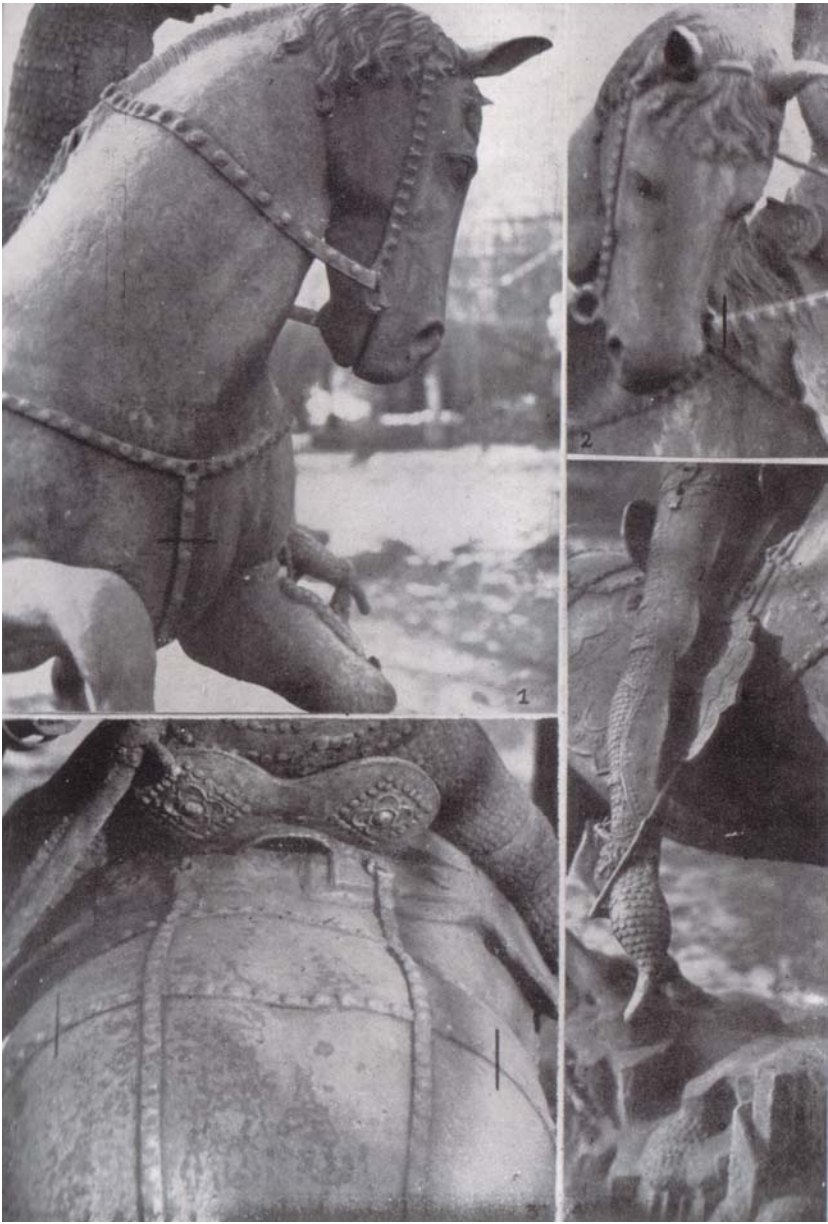
³¹⁸ Fettich Nándor, *A hunok régészeti emlékei*. (Attila és hunjai. szerk. Németh Gyula) Budapest, 1940. III. tábla 2.

³¹⁹ Hampel József, *Alterth.* i. in. 304. tábla. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az Agnus Dei-vel díszített csészének szinte pontos megfelelői a nagyszentmiklósi csatos edények, ezek belsejében ugyanis a bárány helyén állatábrázolás van már, más példányain pedig az állat helyén kereszt van.

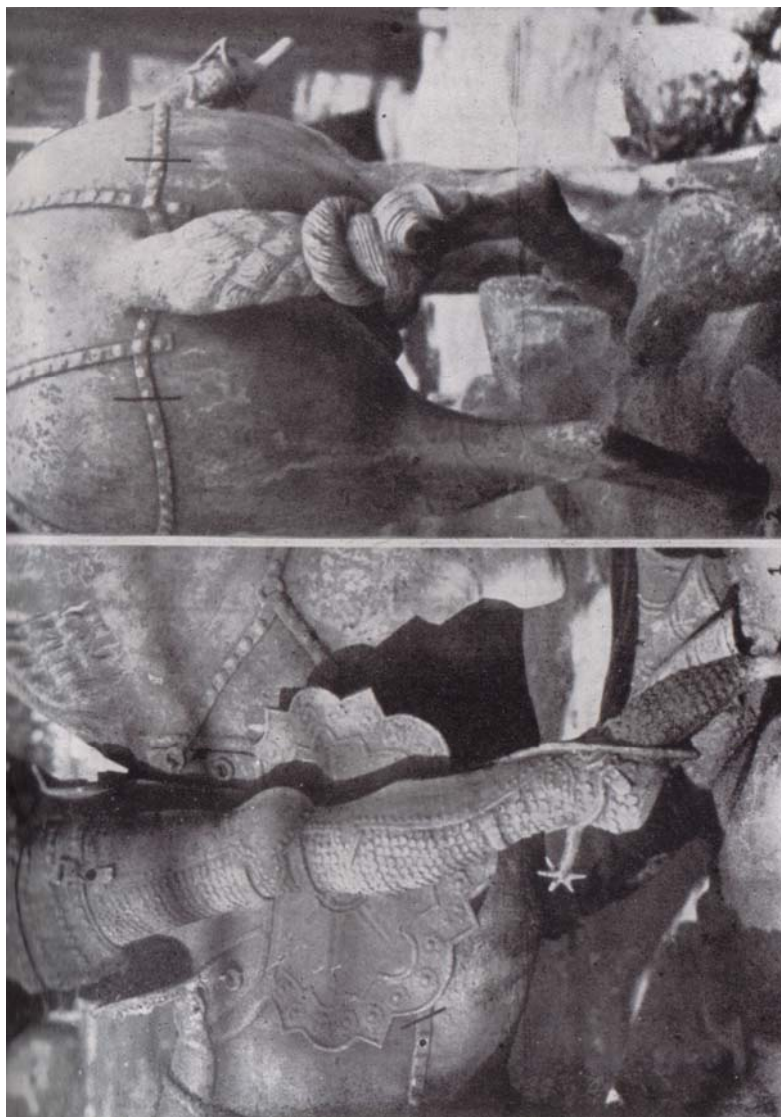
³²⁰ Bogyai Tamás, *Isten báránya*. Regnum. Egyháztörténeti évkönyv, 1940—1941.

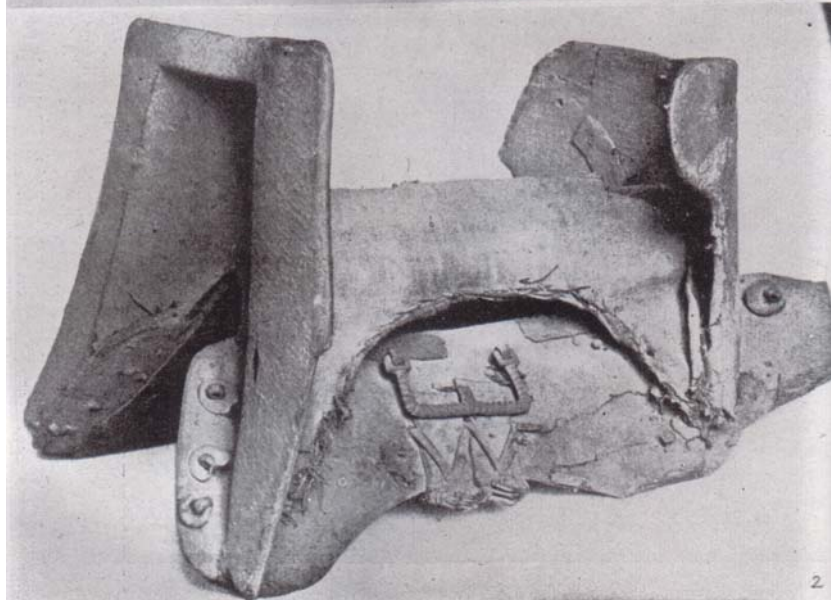
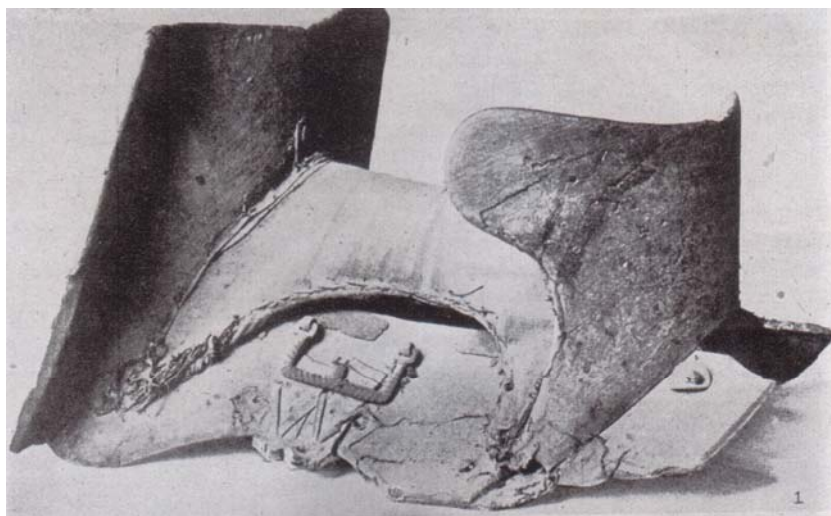
I. tábla. A prágai Szent György szobor

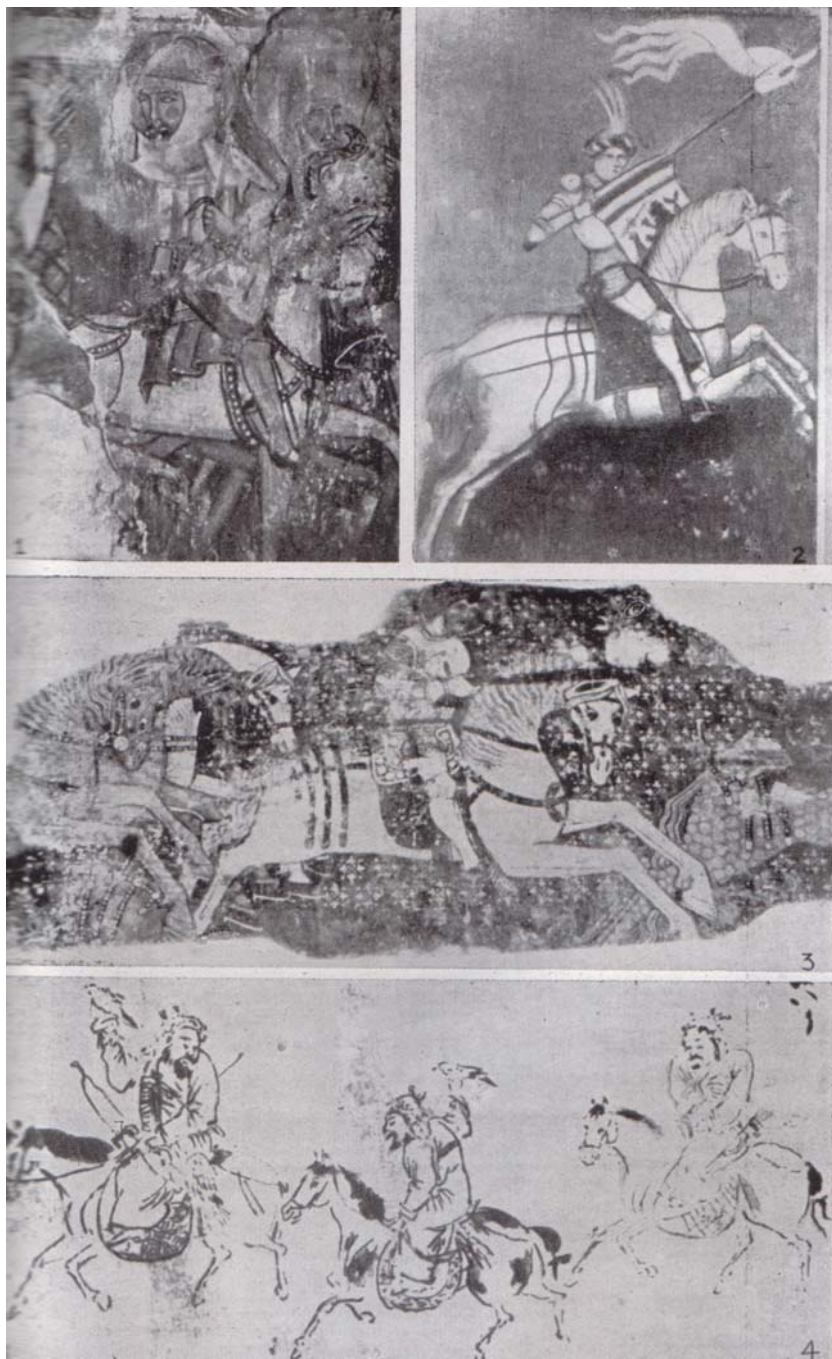
II. tábla. Részletfelvételek az Epreskert-i bronzmásolatról

III. tábla. Részletfelvételek az Eposkert-i bronzmásozlatról

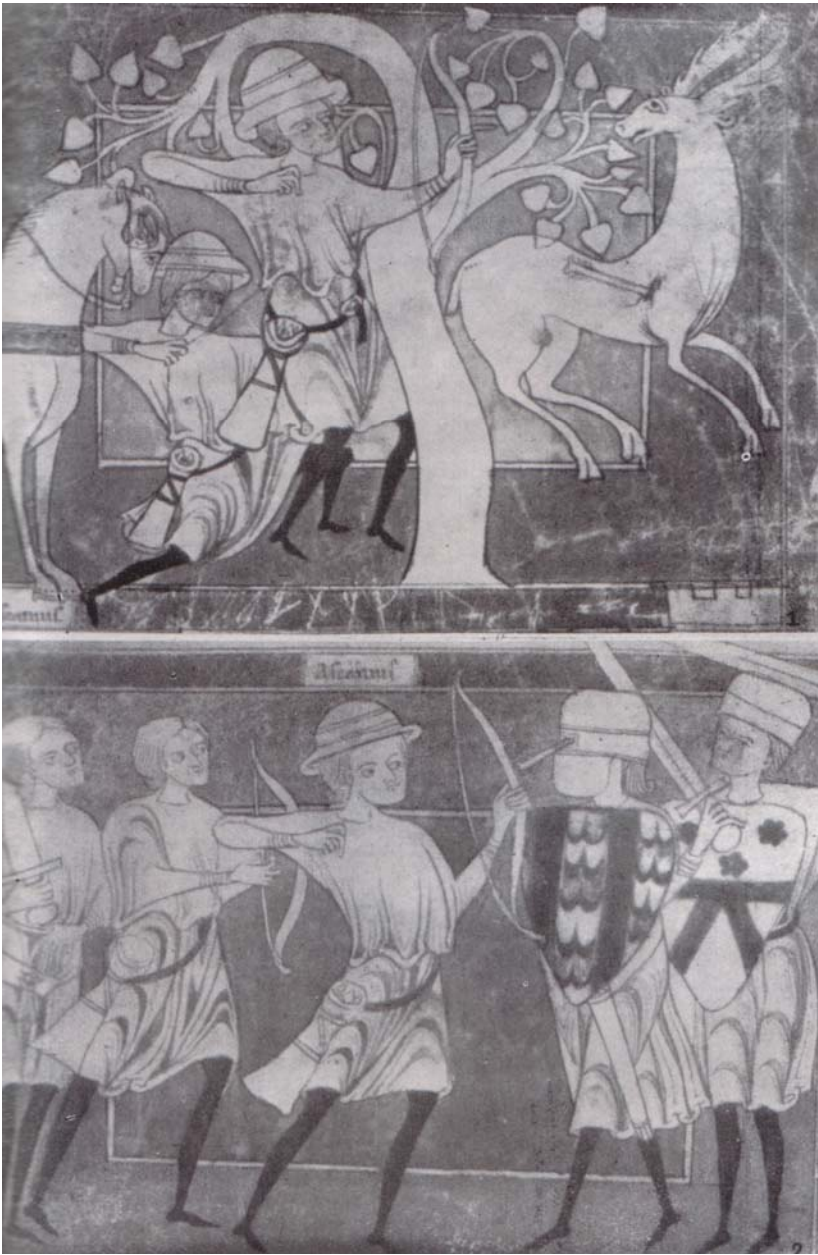
IV. tábla. IV. Henrik angol király nyerge (Laking nyomán).

V. tábla. 1. Részlet a gelencei Szent László legendából. 2. Hervoja lovasképe a zágrábi misekönyvből, 3. Részlet a székelyderzsi Szent László legendából, 4. Részlet a hiung-nuk felvonulását ábrázoló Wu Tao Tze másolatból (Takács Zoltán nyomán).

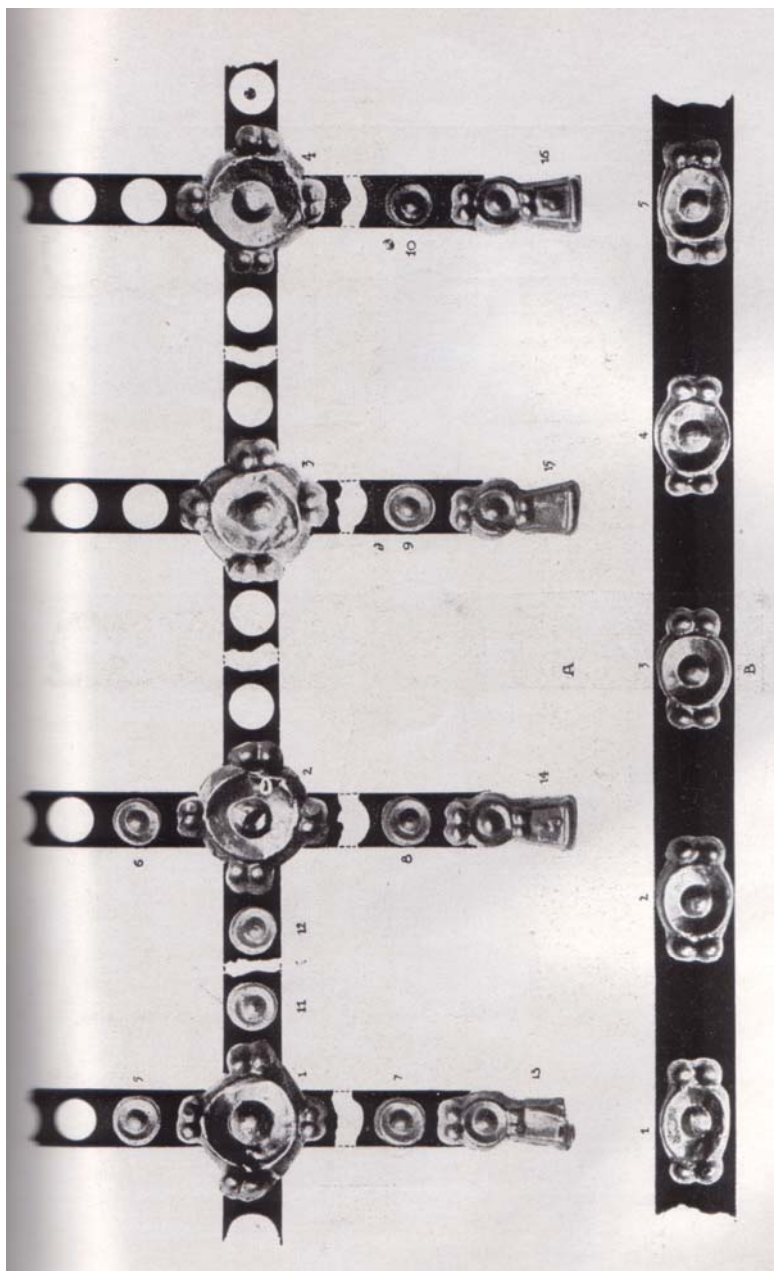

1/1. tábla. 1. Részlet Kopasz Károly misekönyvéből (Riegl nyomán), 2. Részlet egy felsőrajnai énekeskönyvből (Woermann nyomán), 3. Pisanello: Szt. Eustachius (részlet), 4. Részlet Ambrogio Lorenzetti sienai falfestményéből, 5. A velencei San Marco Szt. György ombornívének részlete (Venturi nyomán), 6. Dürer: Szt. Hubertus (részlet), 7. Dürer: A halál és a lovag (részlet)

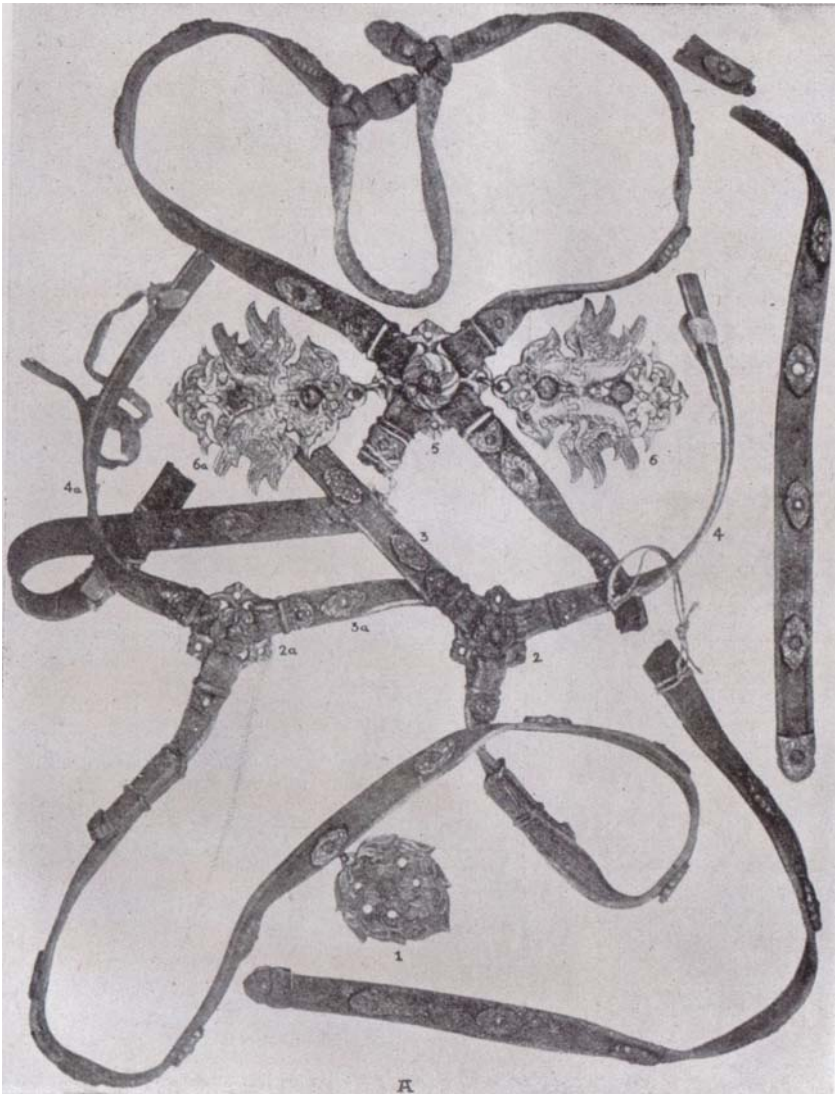

VII. tábla. Miniatúrák Heinrich von Veldecke: Eneide-jéből (Boeckler nyomán).

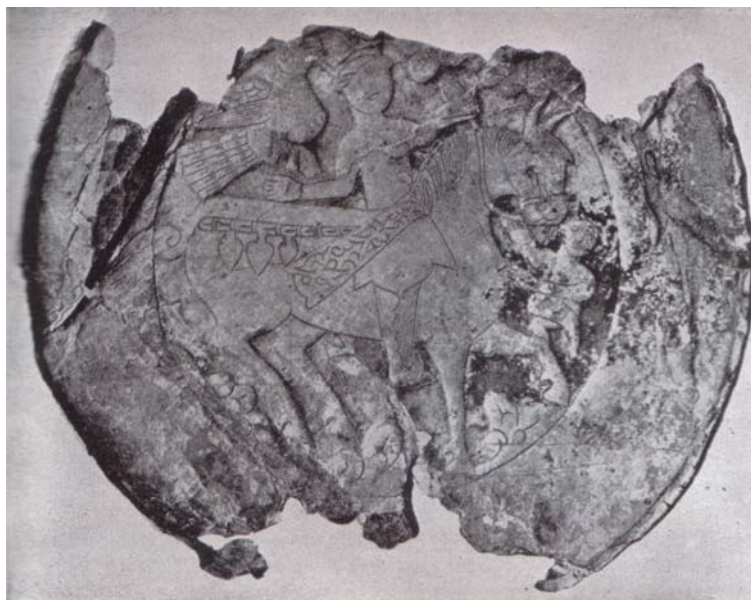

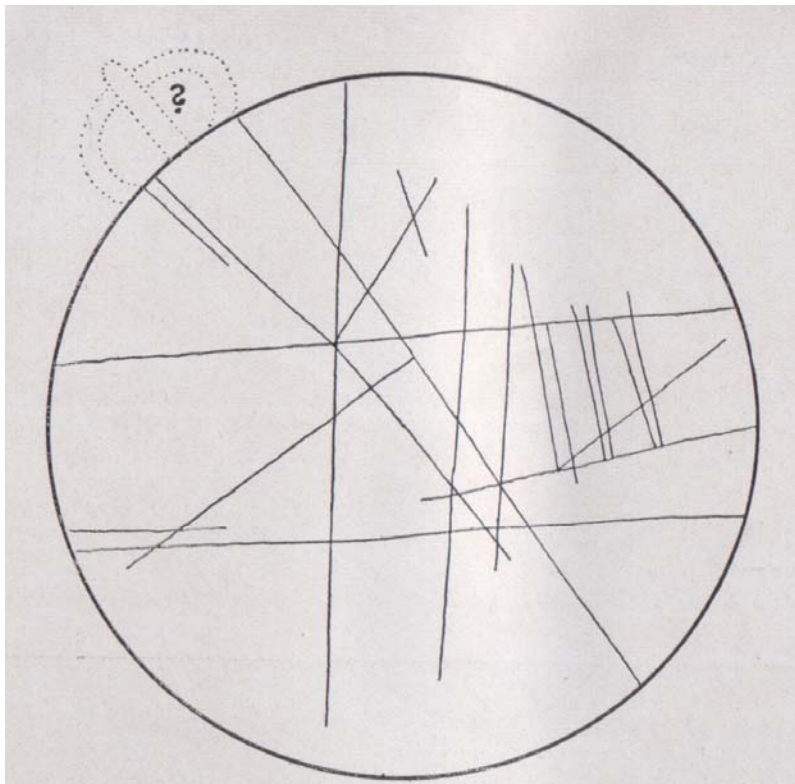
IX. tábla. Az ózori vár lószerszám helyreállítása.

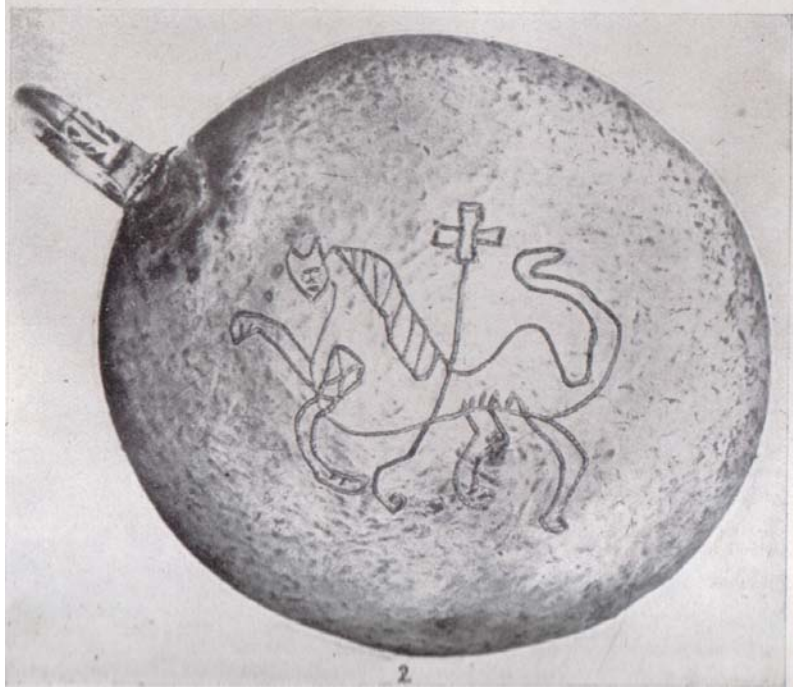
XII. tábla. Későközépkori japán lószerszám (Harada nyomán).

XIII. tábla. 1. Ezüsttál a vjatkai kormányzóságból (Smirnov nyomán), 2. A Sta. Saba-i lovasdombormű (E. Schaffran nyomán), 3. A Nemzeti Múzeum solymászos padlótéglája

1

2

XIV. tábla. 1. A gégényi lelet ezüstcsészéjében levő rajz, 2. A Nemzeti Múzeum Agnus Dei-vel díszített füles csészéje

latában³²¹ továbbmenve, helyesen utal a csészének a függeszthető csészékkel való rokonságára, és a permi tálak rajzával való rokonságot is észreveszi. Mindketten az oroszlának a lovasnomádság világszemléletében való helyzetével hozzák összefüggésbe a rajzot. Nem akarom követni őket erre a területre, hanem megelégszem a következők leszögezésével: a Nemzeti Múzeum oroszlán-bárányos Agnus Dei csészéjén a rajz pontosan azon a helyen lép fel, ahol a gégényi, füles ezüstcsésze samanisztikus ábrázolása. Rajzolójának beidegzett kezemozgásában még benne vannak a permi állatrajzok vonalai. Ilyenképpen ez az ezüstcsésze eddig egyedülálló érdekességű emléke a kereszténységre csak nemrégiben áttért pogány magyarságnak s mélyen belevilágít a vallásváltás folyamatába.

Kitűzött célunkhoz képest ebből a kérdésből jelenleg csak a Perm-magyarországi vonatkozások érdekelnek. Régen tudtuk már, hogy a solymászat elsőrendű kedvtelése lehetett a honfoglaló magyaroknak. A solymászárbrázolások igen gyakoriak a későbbi magyarság művészetében is (*XIII. tábla 3*) s valószínűleg a szövöttfonott holmik díszítésének is egyik kedvelt jelene volt a lován ülő solymász. A solymászatot hamar megkedvelik a környező népek is, s a vjatkai tálon megismert formában ábrázolják. Legkorábbi Olaszországból való ábrázolása, a római Sta. Saba templom egyik X. századi longobárd kódomborművén maradt ránk.³²² Ez a dombormű szinte szóserinti megisméltése a vjatkai tálnak s másként, mint a tál képének elkészítéséhez való alaptípus közvetlen szemlé-

³²¹ Gallus Sándor bírálata a *Folia V.* kötetében jelenik meg, szíves engedélyével hivatkozom kéziratára. Fettich Nándor már előbb észrevette, hogy ezek a füles, csatos csészék a keresztény világban is szerepet játszanak a János áldomás fogalomkörében és az orosz egyház eulogia-csészéiben. (*A hunok régészeti emlékei.* i. m. 240. o.). A fentiekhez a kérdés alaposabb kidolgozásáig még a következőket jegyzem meg: Ugyancsak a permi tálakon lévő rajztechnika figyelhető meg egy kalocsai püspök sírjában talált patena rajzában, különösen a keret rekesztechnikára emlékeztető beosztásában (képe: *Magyar Művelődéstörténet.* I. kötet 379. o.), ez a minta ugyanis igen kedvelt dísz az Oroszországban talált s a honfoglalás előtti magyar művészettel rokonságban levő ezüsttálaknak, pl.: Smirnov, *Vost. Serebr.* i. m. LXI. tábla 96. 159, továbbá a CXVI. tábla 294. alatt Kudeceva-ból (permi kormányzó-ság) közölt tál, mely egész megjelenésében, a korong közepére ügyetlen vonalakkal rajzolt lovával és a kalocsával azonos keretmintájával legközelebb áll az ismertetett magyar egyházi edényekhez.

³²² E. Schaffran, *Die Kunst der Longobarden in Italien.* Jena, 1941 38a. kép.

letével nem tudom magyarázni ezt a hasonlóságot. A Sta. Saba domborművén (*XIII. tábla 2*) a szakállas, lovas solymász mozdulata, kéztartása, a kezén ülő sólyom, s a kép egész beállítása azonos a vjatkai tállal. Növeli az azonosságot, hogy a lovas nem a longobárd, fibulás kapcsolású ruhában ül lován, hanem övvel átkötött keleti ruhában és hogy lószerszámja, akár a honfoglaló magyarok lószerszám rekonstrukciójának is mintaképpül szolgálhatna. Még tovább fűzhetők a magyar kapcsolatok akkor, ha az ábrázolást a XIV. századi magyar solymász padlótéglán megmaradt képével vetjük egybe (*XIII. tábla 3*). A padlótéglán levő szakállas solymász szakálla kétágba szakad hasonlatosképen az egykorú kunos viselethez. Lovának farka bogozott egyébként s egész beállítása és tartása azonos a római domborművével.³²³ A korai magyar emlékek közé sorolom a berlini Kunstgewerbemuseum egyik XII. századi selyemszövetét.³²⁴ A solymász itt is, mint a vjatkai és a római domborművön, nyugodtan lépkedő lovon ül s az ábrázolás kompozíciója is részletekig azonos az említett párhuzamokkal. A selyemszövet közlöi világosan látták ennek a stílusnak társtalan voltát az egykori európai emlékek között s ezért mint bizonytalan eredetű, valószínűleg Középeurópából származó emléket határozták meg. Én a fenti párhuzamok alapján biztosnak veszem, hogy magyar műhelyből került ki ez a selyemszövet s eddig legkorábbi emléke a magyar szövés-fonás művészetnek. Már eddig is biztosra vettük, hogy szövő-fonó művészetünknek igen magas fejlettségűnek kellett lennie, mert hiszen egy sátorlakó nép legszükségesebb s egyben legbecesebb holmija a szőnyeg és a díszes szövet. De arra eddig még nem volt semmiféle adatunk, hogy milyen is lehetett szövő-fonó művészetünk. Az esztergomi királyi kápolna szőnyeget utánzó falfestményei adták az első közvetett útmutatást³²⁵ a fémbe utánzott

³²³ Képét közölte: Dercsényi Dezső, *Nagy Lajos kora*. i. m. 161. o. Egy ugyanebből a préselómintából kikerült másik példányt a *Magyar Művelődéstörténet* I. kötete 309. oldalán láthatunk. U. ott a 308. o-n egy másik XIV. sz-i solymászábrázolás. Ismeretes a Nemzeti Múzeum XIII. századi zománcos solymásztála is. (*Magy. Művtört.* I. 312. o.).

³²⁴ J. Lessing, *Die Gewebesammlung des k. Kunstgewerbemuseums*. Berlin, 1900. 292. tábla, hasonló ehhez még u. ott a 182. táblán közölt textil is.

³²⁵ Az esztergomi falfestmények textilleőzményeiről vö.: *Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához*. SzIE. III. 554. o. hozzáfűzve az ott mondottakhoz, hogy nem kell feltétlenül szicíliai, vagy hispániai behozott szőnyegekre gondolnunk. Az ugyanis kétségtelen, hogy az esztergomi freskókat helyben levő, kitűnő festők festették s ők vitték falra a szőnyegmintákat, kézenfekvő, hogy ugyanezek a meste-

textilminták után.³²⁶ Ismeretesek voltak azok az adatok is, amelyek külföldre került nagyhirű magyar himzőművészekről és festőkről maradtak fenn.³²⁷ Végre lassacskán sikerül a megmaradt emlékek szórványos világánál legalább megközelítő képet alkotni arról a magyar szövőművészetről, amelynek a keleti alakos szőnyegek mellett nyilván nagyrésze volt a világhírű nyugati alakos gobelin-szővés elindításában. A solymászábrázolások magyar mintára való elterjedését hiba lenne azonban egyszerű művészeti motívumvándorlással magyarázni. Biztos vagyok benne, hogy egykor magyar solymászok tanították meg a nyugati vadászokat a solymászás művészetére, mert mikor később egyikük eljutott az írás tudományához, könyvet is írt erről³²⁸ s könyvét a nyugati munkák tekintélyként idézik. Az ábrázolások elterjedése mögött a solymászás tényleges megtanulása állott s mikor sor került a jelenetek ábrázolására, ezt is onnan vették át, ahol már készen megfogalmazva találták: a vjatkai képtípust hiven őrző magyar művészetből. Erre a látszólag mellékútra vezető hosszabb kitérésre azért került sor, mert a továbbiak szempontjából igen nagy jelentősége van annak, hogy olasz földön a X. században magyar minta után, magyar löszerszámmal ábrázolják a solymászt.

Van ugyanis egy későbbi, futólag már említett olasz dombormű a velencei San Marcoban, amelyen Szent György küzdelmét a sárkánnyal faragta meg a trecento olasz szobrásza.³²⁹ Minket azért érdekel közelebbről ez az ábrázolás, mert Szent György lovának

rek szőnyegszövő műhelyek számára készíthettek rajzokat. A falképek rajzai igen jól elhelyezhetők egy keleties divatú magyar textilművészetben is. Annál is inkább mondhatom ezt, mert amint a solymászábrázolásoknál bemutattam, a textil- és a fémművesség mintakincse sok tekintetben azonos. Az esztergomi szőnyegmintás falfestmények palmettás keretsora köznapi minta a honfoglalók fémtárgyain és a rokon keleti alkotásokban. Az oroszán korongba írt képe is az esztergomihoz igen hasonló ábrázolásban van meg a keleti ezüstművesség barbár (magyar?) jellegű készítményei közt (Smirnov, *Vost. Serebr.* i. m. CXVI. tábla 290. szám).

³²⁶ A tarsolylemezek mintakincsenek textilleőzményeit már Hampel József felismerte (*Ujabb tanulmányok.* i. m. IV. fejezet), Fettich Nándor pedig honfoglaláskori öntött övdíszeket hozta kapcsolatba a keletturkesztáni, egykorú nemezzátétes munkákkal (AHung. XXL i. m. 83. o. LXVI. tábla).

³²⁷ Horváth Henrik, *Zsigmond király kora.* Budapest, 1937. 174. o.

³²⁸ Magyar László (Ladislaus von Ungarn) híres solyomszakértő és elméleti író. Az osztrák Eberhard Hickelt (*Ancupatorium herodianum.* Kiadta E. Dombrovski, Wien, 1866) több helyen idézi mint tekintélyt (Horváth Henrik, i. m. 58. o. alapján).

³²⁹ A. Venturi, *Storia dell'arte italiana.* II. Milano, 1902. 373. kép.

lószerzőjén ugyanazok a szívalakú csüngők szerepelnek, mint honfoglalástkoriban leletekben és a Sta. Saba-i domborművön, csak hogy itt már nem az egyszerű farhámról csüngenek lefelé, hanem hálós farhám átkötő szíjai végéről (VI. tábla 5). A ló farka nincsen bekötve, de a heveder a magyarországi képekről jól ismert szövött, kötélheveder.³³⁰

Úgy látszik, hogy a Sta. Saba-i dombormű nemcsak a solymász ikonográfiai megfogalmazásának magyar típusú átvételét jelenti, hanem egyúttal azt is, hogy olasz területen meghonosodik a magyar lószerző divatja. Erre mutat ugyanis a ferrarai dóm főkapuja feletti dombormű is.³³¹ A dombormű 1135-ből való s Szent György sárkányharcát ábrázolja. A ló szügyelőjén a magyar lószerzőre annyira jellemző levélalakú csüngők csüngenek, ugyanolyan felerősítéssel, amint azt honfoglalástkoriban előzményeinek rekonstrukciójakor, vagy a vjatkai tálon láttuk. A domborműről közölt rajzról nem tudom megállapítani hogy vajjon a farhámot is ilyen csüngősor díszítette-e. A ferrarai dombormű lószerzője azonban ebben a formájában is az Olaszországban korán meghonosodott magyar lószerző (Sta. Saba-i lovast) egyik késői példája. Ez a dombormű időben is összeköti a Sta. Saba-i lovast a XIV. századi velencei Szent Györggyel. Ez utóbbin, mint említettem, már hálós farhám csüngenek a levélalakú veretek. Ugyanezt a rendszert láttuk a székelyderzsi falfestményeken, ott is a szíjnál szélesebb szíjvég-csüngőket vertek a farháló lelógó szíjainak végére. Míg tehát a Sta. Saba-i és a ferrarai domborművön a korai magyar lószerző szerepel, a velencei Szent Györgyön már az avarral egybeolvadt magyar hálós farhámot figyelhetjük meg. A farhámnak ez a gazdagodása olasz földön nem történetelt meg, tehát friss magyar átvételt kell feltételeznünk. Mindhárom emléken hiányzik a csuklós szügyelő.

A Sta. Saba-i dombormű közlője E. SCHAFFRAN észreveszi, hogy bár szerinte a dombormű északi szellemű alkotás, nem magyarítható maradéktalanul longobárd előzményekből. Felteszi, hogy a dombormű az Odin kultusszal áll összefüggésben, IX. századi alkotás és bizánci hatás észlelhető benne.³³² A magyar lószerző kétségtelenné teszi, hogy a domborművet a X. században faragták s a vjatkai tál és a többi magyar solymász ábrázolások elegendőképpen megmagyarázzák a jelenet tartalmát is. Van

³³⁰ Vö. a 102. jegyzetet.

³³¹ Lázár Béla. Arch. Ért. 1916. i. m. 13. kép.

³³² E. Schaffran, i. m. 85, 91. o.

azonban SCHAFFRAN érvelésében egy pont, a bizánci hatás kérdése, amelyik még tisztázásra szorul. SCHAFFRAN ugyan nem részletezi feltevését, de ha megfigyelése helyes, akkor az, amit a magyar lószerszámról mondtam s azok a következtetések, amelyeket a ferrarai és velencei domborművekkel együtt ezekből az alkotásokból a velük egykorú magyar lószerszámról levontam, helytelenek.

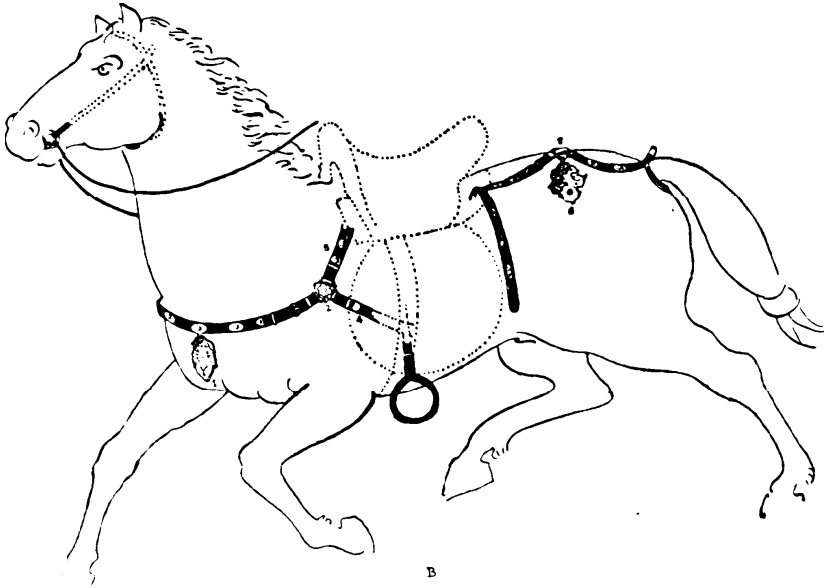
Kétségtelen, hogy a késői szkíta és főként a nyomába lépő szarmata művészet igen nagy átalakító hatást gyakorolt a kelet-római birodalom művészetére s így közvetve a belőle kinőtt bizánci művészetre is. A szarmata fémművességben a szkíta örökség állatalkajai teljesen feloldódnak az iráni, színes kőberakások alatt.³³³ Ennek a stílusnak örökösei és továbbfejlesztői a déloroszországi gótok és hunok s így a polychrom stílus hatása a hun örökségen keresztül az avar, sőt a honfoglaló magyarok régészeti emlékein is kimutatható, s különösképpen erősen érezhető a bizánci ötvösségben. A bizánci díszes lószerszámok valamennyien rekeszekben ülő kőberakások vannak s mind a szügyelőről, mind pedig a farhámról korongos vertek sora csüng le.³³⁴ A lószerszám szíjainál arra törekedtek, hogy azok minél szélesebbek legyenek, hogy díszítésük kellőképpen érvényesülhessen. Néha szinte tenyényi szélességű szíjból, vagy aranszövetből készítették a lószerszámot s nem a bizánci területen ismeretlen, szárnyakra épült, nyereghez vezették, hanem a négyszögletes s ugyancsak drágaköves rekeszekkel dúsan díszített nyeregtakaróhoz. A bizánci lószerszám szerkezete és díszítési gondolata merőben különbözik tehát attól a divattól, mely a szerkezet sugallta vékony szíjából áll s a lószerszám természetének jobban megfelelő fémveretekkel van kiverve s amely a magyar lószerszám átvételeként az említett olaszországi emlékeken is megjelenik. SCHAFFRAN tehát a Sta. Saba-i domborműnél sem a tartalmi résznek, sem pedig a díszítögondolatnak gyökereit nem helyes irányban kereste. A bizánci hatást igenis megfigyelhetjük a quat-

³³³ Az erre vonatkozó fontosabb irodalmat lásd: Fettich Nándor, *A hunok régészeti emlékei*. i. m. 316—320. o. U. o. a szkíta-szarmata-hun fémművesség nagyvonalú megvilágítása.

³³⁴ A bizánci lószerszám egyik leggazdagabb példája a bambergi katedrális szövetén maradt ránk (A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*. Paris, 1936. VII. tábla 1.), a korábbi lószerszámok minden jellegzetessége megtalálható ezen a szöveten, a ló nyakának széles szalaggal való átkötése világosan elárulja, hogy keleti hatásokkal kell számolnunk. Lásd még a 97. jegyzetet.

trocento, hímzett, széles lószerszámjain, melyeken a farrózsás, vagy hálós farhámot a bizánci divatból megtanult elemek szövik át.³³⁵

Vessünk most egy pillantást a farrózsás hámszerkezetre, mert ebből is világosan láthatjuk a Nyugaton elterjedt különböző lószerszámok keleti eredetét. Ezt a farhámot sokkal első európai meg-

16. kép. A XII. táblán közölt japán lószerszám szerkezete.

jelenése előtt kitűnő példákban ismerhetjük meg akár a legtávolabbi Keletről is, vagy a Kisázsiaiban megjelenő törökség korai emlékeiről.³³⁶ Ha a már idézett japán lószerszámot megnézzük (XII. tábla, 16. kép) észrevehetjük rajta, hogy még megvan a korábbi ló-

³³⁵ Kitűnő példákat figyelhetünk meg W. v. Bode többször idézett művében (*Die Kunst der Frührenaissance in Italien*. Prop. Kunstgesch. VIII.). Különösen Benozzo Gozzoli falfestményeinek lószerszámjain (433. sk. tábla).

³³⁶ Nem tudom, hogy a farrózsás farhám nem abból a szokásból ered-e, hogy bizonyos sacralis lószerszámoknál a ló farbúbjára fölé szerelték az áldozati üstöt (pl.: J. Harada, *A Kaya Silla-i császársírok*. Tōkyō, 1926. 84. tábla). Ezeknek a lószerszámoknak szerkezete ugyanis tökéletesen megfelel, a rózsás farhámoknak, a különbség mindössze annyi, hogy ez utóbbiakon ez az üst helyére díszes farrózsás került. A kunok szerepére talán az Iparművészeti Múzeum egyik kun nyilazót ábrázoló padlóéglája ad útmutatást. Ezen a téglán ugyanis a kun lovának farán a nagyszentmiklósi kincs csótárjához hasonló levélalakú dísz emelkedik ki a farrózsából (képe: Szilágyi, MNT. II. 463., o.).

szerszámokra jellemző levélalakú dísz s a sügyelőről éppen ott csüng le. Akol díszes példányait a honfoglaló magyar lószerszámokról is megismertük. A farhám hasonló díszét azonban már a farrózsza két oldalára függesztik. Érdekes korai példája ez annak, hogy az új szerkezet kezdetben átveszi a régi szerkezet díszítőformáit. Az Árpád-kori magyar lószerszámok a velencei Szent György domborműből visszakövetkeztetett formáján is, a régi leveles dísznek ugyanilyen keveredését láttuk az avaroktól megtanult hálós farhámmal.

A farrózsás farhámnál valamivel későbbben terjed el Európa keleti részén és Ázsiában a lapos, varrott mongol tegez.³³⁷ A Magyarországon megjelenő kunok még konzervatívan őrzik a régibb fajtájú tegez, s ilyeneket találhatunk még a XIV. századi perzsa miniaturák nomád harcosain is.³³⁸ A farrózsás farhámot tehát csak olyan népek hozhatták Keletről magukkal, melyek még a varrott tegez elterjedése előtt kiszakadtak a keleti kultúrkörből. Az Európában rövid ideig tartó mongol hadjáratot nem számítva csak két ezen a területen meggyökeresedett nép jöhet tekintetbe: Magyarországon a kún, Kisázsiaiban pedig az Európa felé törő török. Mint említettem, a Képes Krónika tanubizonysága szerint a XIV. század vége táján a Székelyföld kivételével átmenetileg szinte egész Magyarországról kiszorítja a farrózsás farhám az ősi hálós formát. A farrózsás hám elterjedésének vizsgálata után bizonyosra, veszem, hogy ennek európai elterjedése csakis a magyarság útján történhetett s így az olasz és német festők későbbi művein szereplő török lovasokra is mint „keleti“ jellegzetesség került, hacsak nem az történt, hogy az akkor egyetemessé váltott divat, a török lószerszámban is, mint a honfoglaláskoriban, meglevő szerkezeti előzményből létrehozta, nyilván azonban már magyar mintára, a hálós farhámot.

Tisztán csak a Szent György szobor lószerszámjának meghatározása lévén kitűzött céloom, a feltétlenül szükséges mértéken túl, nem lehet feladatomban azoknak a sokszor csendben történő, máskor meg általános európai eseményekkel összefüggő művelődéstörténeti folyamatoknak kibogozása, melyek során a magyar lószerszámok divatja meghódította a velünk szomszédos Nyugatot. Az a néhány példa, melyet az egyes kérdések tárgyalásakor inkább tallózás-szerűen felvettem, elég világosan mutatja, hogy a tárgykölcsonzé-

³³⁷ Vö. gróf Zichy István idézet tanulmányát (Turán, 1917. 164. o.).

³³⁸ Legutoljára egy mongol iskolából való 1310-ből keltezhető miniaturán (Fr. Martin, *The miniature painting and painters of Persia, India and Turkey*. London, 1912. Vol. 2. 30. tábla).

sek háttérben mindig nagyobb méretű átalakulások állanak, amely átalakulások folyamatának csak egyszerű jelzői, de nem magyarázó a tárgyi bizonyosságok. A magyar ló nagy híreről már a X. században értesülünk³³⁹ s Szent László ló kiviteli tilalma³⁴⁰ nyilván jelzi, hogy ez a jó hír nemhogy csökkent volna a XI. században, hanem még növekedett. A ló útja, egyúttal a lószerszám útját is jelzi. Kétségtelen szerepe volt a díszes lószerszám külföldi elterjedésében annak, a nyilván keleti szokásnak, hogy az uralkodók egymásnak küldött ajándékai közt kiemelkedő szerepe volt a felszerszámozott paripának. II. Béla például Péter nevű főpapját 1134-ben II. Lothar német császárhoz küldi követségbe és a sok más kincsel együtt két díszes szerszámozású, aranyosnyergű fehér lovat is küld az ajándékok között JAKUBOVICH EMIL ennek a követjárásnak emlékét keresi a Gesta azon passzusában, ahol a kievi, susdali és ladoméiai hercegek ilyen ajándékkal kedveskednek Álmosnak s Árpád is ilyen ajándékkal indítja útnak Salánhoz küldött követét.³⁴¹ Későbbi uralkodóink is tartották a felszerszámozott ló ajándékozásának szokását. A követjárásokon, a királyi családjainkat Nyugathoz fűző számos rokoni kapcsolaton s a kereskedelem rendes menetén kívül, az Anjouk alatt Olaszországgal eddig is meglévő érintkezés jóformán mindennaposá váltott s a magyarság hazai megjelenésétől fogva egyre jobban kiépülő német-magyar kapcsolatok is egyszerre egész Európára kiterjedve erősödnek meg Zsigmond uralkodása idején.³⁴² Már fentebb ezzel a korrall hoztam kapcsolatba a magyar lószerszám hirtelen hódítását. Természetesen ezen az úton nemcsak a lószerszám jutott külföldre, hanem mint már említettem, különösen a vadászat és a lovasművészet magyar formája is, az íjjazás tudományával stb., stb. együtt. A magyarság éppen úgy beleszötte a maga műveltségét Nyugatba,

³³⁹ A magyar ló kereskedelmi szerepéről lásd: Komoróczy György, *A kereskedelem és ipar Szt. István, korában*. Budapest, 1938, továbbá Pleidell Ambrus, *A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem*. Budapest, 1925. c. munkáját. A kereskedelem útvonalaira nézve: Fettich AHung XXI. i. m. III. fejezetét és a Budapest Története I. kötetében sajtó alatt levő dolgozatomat.

³⁴⁰ 15—16. törvénycikk.

³⁴¹ Jakubovich Emil, *P. mester*. Klebelsberg Emlékkönyv. Budapest, 1925. 2121. o.

³⁴² Nagy Lajos és Zsigmond korára vonatkozó kitünő összefoglalások Hóman Bálint munkáján kívül (Hóman—Szekfü, *Magyar Történet*) Dercsényi Dezső és Horváth Henrik, inkább művészettörténeti anyagra támaszkodó, többször idézett munkái. Munkáik felmentenek a külföldhöz fűződő kapcsolataink részletezésétől.

mint ahogyan saját kultúráját is újjáalakították a Nyugatról belé-
szövődő minták.

Összegezzük most már röviden, hogy a módszer diktálta sok
mellékösvény végigjárása után, mi is az, amit biztosan mondhatunk
Márton és György kolozsvári szobrásztestvérek prágai Szent
György szobrának lószerszámjáról.

Már régebben rámutattak Szent György hajviseletének ma-
gyar jellegére s a szobor díszítőelemeinek és az egykori magyar
ötvösség emlékeinek szoros összefüggésére. PÓSTA BÉLA és BALOGH
JOLÁN a szobor szellemi hátterének különleges vonásait is Magyar-
országon találta meg. Ezekhez csatlakozik, most dolgozatom ered-
ményeképpen az a régebben is már sejtett, de eddig nem igazolható
tény, hogy Szent György lovának nyerge és lószerszámja másból,
mint a magyarságnál meglévő népvándorláskori előzményekből,
nem magyarázható. Mind a nyereg és a lószerszám, mindpedig a
ló farkának és üstökének megcsomózása olyan, hogy ebben a kor-
ban Európában előzmények nélkül áll, mert divatja ott épen akkor
kezdődik, amikor Olaszország felé az Anjouk, Németország felé
pedig Zsigmond uralkodása alatt mindennaposak lesznek kapcsola-
tataink. A nyereg és lószerszám szórványos, korábbi nyugati fel-
tűnése is kivétel nélkül csak a magyarság felé vezető szálakkal,
illetőleg a sokkal korábbi nyomok az avarság jelenlétével magya-
rázhatók.

A Szent György szobor lószerszáma a típus európai elterjedé-
sének legelejéről való s nyerge és lószerszámja s a ló díszítésé-
ben követett szokása minden ízében bizonyíthatólag csak magyar
földön, méghozzá annak keleti peremén, a Székelyföldön van meg
a rajta jelentkező együttesben. Ehhez járul még, hogy a ló is egye-
nesvonalú leszármazottja honfoglaláskori örökségünknek s lehet-
séges, hogy a magyar lónak erdélyi válfaját képviseli. A tárgyi
elemeken kívül még a szobrásztestvérek származási helye (Kolozs-
vár) és működésük fő állomása (Nagyvárad) is Keletmagyaror-
szágra mutat. A kört ennyire szűkítve nem tarthatom véletlennek,
hogy Kolozsmegyében épen a XIV.—XV. század folyamán mutat-
ható ki egy nagyobbarányú Székelyföldről való bevándorlás³⁴³ és
hogy Kolozsvár város főbírája a Kolozsvári testvérek működése
idején Tamás fia Miklós, szintén bevándorolt székely családból
való ember volt.³⁴⁴ A (székelyföldi Szent László legendák falfest-

³⁴³ Csánky Dezső, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak
korában*. V. kötet. Budapest, 1913. 250. sk. o. Kolozs-vármegye fejezetében.

ményeinek tanulmányozása közben kétségtelenné váltott előttem hogy a prágai Szent György szobor határozott és termékeny olasz indításra ugyan, de abból a dús és erősen keleti színezetű művészetből nőtt ki, melynek ingadozó értékű emlékeit leggazdagabban épen a Szent László legendák falfestményei őrizték meg számunkra.³⁴⁵ Ennyi egyértelmű bizonyosság alapján biztosra veszem, hogy a CSÁNKI DEZSŐ által olyan ragyogóan kimutatot kolozsmegyei és kolozsvári székely bevándorlók közül való volt az a Miklós nevű festő is, kire fiai Márton és György szobrászok önértzetesen hivatkoznak nagyváradi szobraik feliratán.³⁴⁶

László Gyula.

³⁴⁴ A Kolozsvári testvérek működésének korában Kolozsváron nevezetes szerepet játszó magyar családokról szóló okleveles adatok összeállítását és a rájukvonatkozó előző irodalmat vö. Balogh Jolán, i. m. 64. o. Makkai László szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a Zekul, Scekul (Székely) családnév ebben a korban feltétlenül arra mutat, hogy a család legfennebb egy-két nemedéssel előbb vándorolt be a Székelyföldről.

³⁴⁵ Erről készülő munkámban (*A Szent László legenda a székelyföldi falfestményeken*) kimerítő részletességgel írok.

³⁴⁶ A három gyalogos szobor feliratának vonatkozó részlete Miskolczi Istvánnak, Zemplén megye esküdtjének 1609. június 27-én kelt lejegyzése szerint a következőképen hangzik: „... venerabilis dominus Pater Demetrius episcopus Varadiensis, fieri fecit has sanctorum, imagines, per Martinum és Georgium, filios magistri Nicolai pictoris de Colosvar (Balogh Jolán, i. m. 84. o. szöveg közlése után idézve).

A középkori nyugati misszió és a románság.

A magyar—román viszony történeti alakulásának mind a mai napig kiható erejű alakító tényezője az a körülmény, hogy a magyarság Szent István apostoli munkája által a nyugati egyház tagja lett, a románságot pedig történelmi sorsa a keleti bizánci—szláv keresztyénséghez kapcsolta. A nyugati és a keleti egyház ellentéte merev határvonalat vont a középkori magyar birodalom területén együttélő magyarság és románság közé és nemzeti szembenállássá fejlesztette az eredet, életforma és ősi műveltség-adta különbségeket.

A nyugati-keleti egyházi ellentétek megszüntetésére, a lelki szakadás áthidalására indulnak meg az uniós törekvések. A szakadás és az unió, mint egy sajátos történelmi dialektika két része, elválaszthatatlanul egybe tartoznak. Az természetszerű, hogy a szakadással egyidejűleg, sőt a szakadásra mutató jelek feltűnésekor már megindul az uniós törekvés is. Az ellenben csak a keleti egyház történetének tanulmányozása által érthető meg, hogy miképpen válnak az uniós törekvések az elszakadás mélyülésének, a szembenállás gyűlöletté fokozódásának okaivá. E helyen azt kívánjuk megállapítani, hogy az egymástól elszakadt nyugati és keleti egyház közötti új egység megteremtéséért a nyugati egyház fáradozott. A magyar és román viszony alakulásában a nyugati—keleti ellentét nemzeti szembenállássá fejlődésével egyidejűleg azt is meg kell állapítanunk, hogy a magyarság új és új eszközökkel igyekezett a szembenállás megszüntetésére s az ellentéteknek egy magasabb eszmény közös szolgálatában való feloldására.

Az egységtörekvések missziói jellege.

Az egyház és állam viszonyának a keleti keresztyénség területén a nyugati fejlődéstől eltérő alakulása magyarázza meg a keleti keresztyénség történeti sorsát, világít rá Nyugat és Kelet elszakadásának folyamatára és csak ennek ismeretében érthetjük

meg a nyugati uniós törekvések nehézségeit. Az ellentétek magva adva volt azokban a különbségekben, amelyek az egyház nyugati és keleti felének tanításában és liturgikus gyakorlatában századokon keresztül kialakultak. Photius Encyklikájában¹ mint legnevezetesebb különbséget említi meg a Szentlélek származása tanában a nyugatiak azon tanítását, hogy a Szentlélek a Fiútól is (Filioque) származik. Caerularius Mihály,² aki alatt a végső szakadás megtörténik, azt hangoztatja, hogy a nyugatiak kovásztalan kenyérrel adják az urvacsorát, amelyben Krisztus teste nincs valósággal jelen. Ezekhez járul a pápai hatalom és a purgatorium tagadása, valamint a liturgikai különbségek: a bőjtvel kapcsolatos eltérő rendtartások és az, hogy a keletiek szerint hibás a nyugatiak keresztelési szertartása s ezért a nyugati pap által megkeresztelteteket újra keresztelik.

Hogy ezekből a különbségekből kifejlődhetett a schizma és az a mélyreható ellentét, amit a későbbi uniós kísérletek sem tudtak áthidalni, azt csak azzal, e felsorolt különbségeknél döntőbb, fejlődéssel tudjuk megmagyarázni, amit az egyház és állam viszonyának az alakulása a keleti egyházhoz tartozó népek történetében mutat. Az egyház keleten az államhatalom eszközévé, autokephál szervezetében a nemzeti élet részévé vált. Nyugathoz való viszonyában e helyzetből az következett, hogy az uniós törekvéseket nem vallásos tartalmuk szerint mérlegelte, hanem bennük politikai célkitűzéseinek ellenségét látta, vagy — ami egyházi megítélés szerint ugyanazt jelentette — politikai érdekei miatt engedett teret érvényesülésüknek. Az egyházi élet minden vonatkozása politikai megítélés alá került. Az egyház az állami önállóság, a népi öntudat és a nemzeti lét kifejezője, a nyugati misszió, — álláspontjuk szerint — mivel változtatni akart a helyzeten, a politikai hatalom ellensége, a népi öntudat megsemmisítője és aláássa a nemzetnek az egyházban kifejezett egységét.

Nyugat és Kelet egyházi ellentétekből kifejlő lelki szakadásáért a felelősség terhe nem hárítható maradék nélkül a keleti egyházra. Kétségtelen, hogy része volt ebben a nyugati uniós törekvéseknek is. A nyugati uniós törekvéseket azonban félre-

¹ A bulgár egyházi harc alkalmából, 867-ben kiadott Encyklika részletes ismertetését lásd a keleti schizma történetének alapvető munkájában: Hergenröther J., *Photius, Patriarch von Constantinopel*. Regensburg, I—III. k. 1867—1869. I, 642—648.

² A keleti egyháznak a nyugati egyház elleni kifogásait, a nyugatiak „tévedéseit“ 22 pontba foglalva sorolja fel Caerularius Mihály egyik levele: Hergenröther i. m. III, 769—770.

értjük, ha a keleti megítélést magunkévá téve, esetleges politikai kísérő jelenségeikből akarjuk történeti szerepüket megérteni. Az uniós törekvések az egyház egységének helyreállítását szolgálták. A nyugati keresztyénség felismerte, hogy önmaga lényegéről való lemondás nélkül nem mondhat le az egyház egységéről, melynek alapja nem valamilyen hatalmi érdek, hanem Isten parancsa. Az egyház a Jézus Krisztus teste s az egyház egysége a főhöz, Krisztushoz való kapcsolatot, a vele való egységet, a hit és a hitvallás egységét jelenti. Az Efézusi Levél bizonyágtétele³ és Jézus szavai az egy akolról és az egy pásztorról⁴ nem engednek bele nyugvást a történelmi helyzetbe, hanem döntés elé állítanak és kényszerítenek az egyház büne, a schizma elleni küzdelemre.

Az egyház egységéért való felelősség hordozás csak ott alakulhatott ki, ahol élt az egyház önállóságára való törekvés és ahol világi tényezők nem befolyásolták sajátos hivatástudatát. A nyugati egyház új és új kísérletekkel próbálja megszüntetni a schizmát. Uniós törekvéseinek biztosítására igénybe veszi mindazokat az eszközöket, amiket helyzete biztosított számára. A hatalom kényszerítő eszközeit, a nyugati társadalom vonzerejét, a magasabb, nyugati műveltség hódító erejét egyformán alkalmazza az egység megvalósítása érdekében. Uniós törekvéseinek igazi indító oka azonban nem ezekben az eszközökben, hanem Isten parancsai iránti hívő engedelmisségben van. A IV. lateráni zsinat a görögök szakadása felől azt állapítja meg, hogy az apostoli szék kímélni kívánja szokásaikat és erkölceiket, csak hogy visszatérjenek az egyház egységébe s az egyháznak e nagy botránya (tantum scandalum) megszűnjék, hogy legyen ismét egy akol és egy pásztor.⁵ Az uniós törekvések mélyén megnyilvánuló hitbéli tényező miatt e kezdeményezések többek külsőleges egységkeresésnél. Valóban *missziói törekvések*, e szónak abban a bibliai értelmében, mely küldetést jelent a Krisztusról való bizonyágtételre és az ő evangéliuma hirdetésére.⁶ Az uniós törekvések bizo-

³ Efézus 4:4—6.

⁴ János 10:16.

⁵ Denzinger—Bannwart, *Enchiridion Symbolorum*, 14—5, 193.

⁶ Jellemző e tekintetben Kapisztrán János bizonyágtétele magyarországi missziói útjáról III. Calixtus pápához írott levelében: „Beatis-sime pater, ad sanctorum pedum osculavum essem in inferioribus regni Hungariae partibus ubi omnes fere schismatici erant et infideles ante accessum meum, etiam exhortatus et impulsus a primis regni, *viriliter evangelizebam verbum Dei, prout eloqui dobat Deus.*“ Lupşa Ştefan, *Catolicismul și Româniî din Ardeal și Ungaria până la anul 1556*. Cernăuți, 1929. (a következőkben: Lupşa) 102.

nyos formái és eszközei mélyítették Nyugat és Kelet ellentétét s a kényszerítés eszközeire válaszul megjelenő keleti türelmetlenség növelte a gyűlöletet, mely a keletiekben a közeledés minden lelki alapját megsemmisítette.⁷ Ha az unió munkája mégis újra és újra megindult, ha tudott eredményeket elérni s főként ha alkalmas volt arra, hogy általa erősödjék, gazdagodjék, Isten akaratának világosabb ismeretére jusson el a schizmában élő egyház, úgy azt az egységtörekvések missziói jellegének kell tulajdonítanunk, mely az unió-történet minden kísérletében világosan felismerhető.

A „pseudoepiscopi“ és az unió.

Az első okleveles adat, amit a román egyház történetéről ismerünk, a magyarság által vállalt missziói feladatokkal és uniós törekvésekkel áll kapcsolatban. IX. Gergely pápa írja 1234-ben IV. Bélának, hogy az újonnan alapított kún püspökség területén él egy „Walaci“ nevű nép, mely magát keresztyénnek vallja, a szentségeket azonban a görögök rítusát követő „pseudoepiscopoktól“ fogadja el.⁸ A püspökség területén, Moldva déli részén és Havasalföld keleti felén⁹ lakó katolikus hívek, magyarok és németek közül egyesek átmennek hozzájuk s velük egy néppé lesznek. E veszedelem leküzdésére ajánlja, hogy a kúnok püspöke szenteljen fel suffraganeus püspököt e schizmatikusok számára s egyúttal figyelmezteti a királyt esküjére, mellyel kötelezte magát arra, hogy az országa területén élő, Rómától elszakadt keresztyéneket a pápa iránti hűségre fogja kényszeríteni. IX. Gergely alakja úgy ismeretes az egyháztörténetben, mint aki III. Ince művének volt a folytatója. Tovább vitte a III. Ince által megkezdett uniót s kapcsolatokat keresett a konstantiná-

⁷ Jellemző e gyűlölségre Niketas Choniates-nek, Konstantinápoly latinok általi elfoglalása történetírójának feljegyzése: „die verfluchten Lateiner lechzen nach unseren Gütern und möchten unser Geschlecht vernichten... zwischen uns und ihnen besteht eine Kluft des Hasses, wir können uns seelisch mit ihnen nicht verbinden und gehen in allem völlig auseinander“ — idézi Ostrogorsky Georg: *Geschichte des Byzantinischen Staates*. München, 1940. 276.

⁸ Lukinich—Gáldi—Fekete Nagy—Makkai: *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. Budapest, 1941. [A következőkben: Documenta]. 17—18. (7. sz.)

⁹ A milkói (kún) püspökség sokat vitatott területének véglegesnek látszó megállapítását adja Makkai László: *A milkói (kún) püspökség és népei*. Debrecen, 1936. 20-25.

polyi latin patriárkátus létesítése után alakult új keleti egyházi központtal, a kisázsiai Nicea pátriárkájával.¹⁰ Az említett levélben IX. Gergely olyan megoldást kíván, amilyent III. Ince akart megvalósítani. 1204-ben, a magyarországi görög kolostorok hanyatlásáról értesülve, írta III. Ince a nagyváradi püspöknek és a bakonybéli apátnak, hogy nem lehetne-e a görögök számára külön, közvetlenül a pápa alá rendelt püspökséget létesíteni.¹¹ Hasonló szellemben intézkedett a nem katolikus rítusokról a IV. lateráni zsinat is: monstrumnak nevezve az olyan várost, vagy dioecesiset, melynek több püspöke van, elrendeli, hogy a város, illetőleg dioecesis katolikus főpapja gondoskodjék az egyes rítusok (és nátiók) számára alkalmas vikárius beállításáról.

E zsinati intézkedésben, valamint IX. Gergely levelében a XVI. századi rutén és XVII. századvégi román uniált püspökség előképét, az arra való törekvést kell látnunk. E törekvés azonban akkor nem vezetett eredményre. Az eredménytelenség okát abban látjuk, hogy e korszakban még nincs kialakult, magasabb felépítettségű román egyházszervezet, a pásztorszállások papjai között nincs kiemelkedő „alkalmas” egyéniség, aki a missziói latin püspökség vikáriusa lehetne.

A pápai levél által említett moldovai „pseudoepiscopi” — a levél egyik magyarozójának igaznak látszó feltevése szerint — II. Asan bulgár cár és a bulgár egyház megbízottai, akik ezen a területen a magyar király terjeszkedésétől féltik a bulgár érdekeket¹² s ezért dolgoznak a katolikus misszió ellen. A „pseudoepiscopi” említéséből nem következtethetünk már kialakult román egyházszervezetre. Püspöki szervezet nem is alakulhatott ki a transhumance életformájában élő, félnomád román nép között. A schizmatikusok uniójára felesküdő királynak a pápai utasítás végrehajtására előbb le kellett volna telepítenie e „Walaci” nevű népet, a helyhez kötött életmódban ki kellett volna építenie püspöki egyházszervezetét s e szervezet élén állókat kellett volna megnyernie az uniónak. Nyilvánvaló, hogy itt a pápai elgondolás olyan viszonyokra támaszkodott, amilyenek a görög, bulgár és szerb egyház életéből voltak ismeretesek, de amelyek semmiképpen sem találtak a XIII. századi román viszonyokra.

¹⁰ V. ö. Mirbt Karl cikkét Hauck, *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. VII, 117—121.

¹¹ Moravcsik Gyula, *Görögnyelvű monostorok Szent István korában*. Szent István emlékkönyv. Budapest, 1938. I, 420.

¹² Auner Carol, *Episcopia Milcoviei*. Revista Catolică. București, 1912. 547—549.

A letelepedés a misszió előfeltétele.

A középkori magyar egyház románok közti missziójának kezdetét a románság korabeli viszonyainak tekintetbe vételével a magyar királyság középkori telepítő politikájában kell keresnünk. A letelepítés által — az egyháznak a középkori államban elfoglalt helyzetéből kifolyóan — a románság egyre sűrűbb kapcsolatba került a nyugati egyházzal is. Az Erdélybe telepített románok királyi telepések voltak, a királyi hegybirtokok pásztorai és a királyi várak népei.¹³ Adójuk, a „quingagesima“ is a királynak fizetett adó volt. A középkori magyar államban azonban a király is köteles volt jövedelme után tizedet fizetni az egyháznak s így e tized az egyházat megillette a quingagesima után is. Ez az értelme IV. Béla 1256-ból és 1262-ből származó oklevelének, amelyben megerősíti az esztergomi érsek tizedszedési jogát a románoktól származó királyi jövedelmekre.¹⁴ Az esztergomi érsek után a gyulafehérvári püspökség is kapcsolatba kerül a román telepesekkel. A XIII. század második felében a királyi jogok és jövedelmek megcsonkításával megindul a románoknak magánbirtokokra való telepítése. III. András megpróbálja megállítani ezt a folyamatot, azonban az egyházzal kivételt tesz. A gyulafehérvári káptalannak megerősíti azt a jogát, hogy fejérmegyei birtokaira, Nagyenyed környékére, Fülesdre, Ompoicára, Dályára románokat telepítsen, sőt e románok teljes ötvenedszolgáltatását a káptalannak adja át.¹⁵ Ugyanazon a vidéken feküdt az a Diómái és Tinód nevű két román birtok, amelyeket egy félszázad múltán szerzett meg a káptalan.¹⁶ E birtokban az ötvenedet a földesúr-egyházi hatóság számára a kenézek szedték be, akik így népükkel szemben a káptalan képviselői.¹⁷ A nagyváradai püspökség Hodoson szerzett román birtokot 1326-ban.¹⁸ A

¹³ Makkai László, *Balkáni és magyar elemek a magyarországi román társadalomfejlődésben*. Kny. a Hittel 1941. 2—3. számából, Kolozsvár, 14—15.

¹⁴ *Documenta* 25—26., 27. (12. és 14. sz.)

¹⁵ *Documenta* 41. és 42. (22. és 23. sz.) Az 1293-ban kapott román falvak adóját a gyulafehérvári káptalan jövedelmeinek 1331-ben készült összeírásában is megtaláljuk. V. ö. *Documenta* 70—71. (42. sz.)

¹⁶ A birtokot 1349-ben szerzi meg a káptalan. *Documenta* 112—114. (80. sz.)

¹⁷ 1326-ban egy egyezségben szereplő „Stanizlou, Nicolaus dictus Thuz, Kendech és Romanus“ nevű fülesdi románokat a gyulafehérvári káptalan jellemző módon „kenezii nostri“-nak nevezi. V. ö. *Documenta* 64—65. (38. sz.)

¹⁸ *Documenta* 66. (39. sz.)

kerci cisztercita kolostor pedig, amelynek egyik adománylevelét II. András 1223-ban, még azzal erősíti meg, hogy kiveszi joghatósága alól az adományozott terület vlachjait, 1322-ből származó vagyonszerzéséről szerint már „Kerch Olacorum“ nevű faluban is birtokos.¹⁹

Az egyházi birtokok a magánbirtokokkal közös csoportot alkotnak: kisebb terjedelmük miatt egyformán sokkal inkább rá vannak kényszerítve arra, hogy nomád életmódot folytató pásztorjobbágyaikat helyhez kössék, mint a nagykiterjedésű királyi uradalmak.²⁰ Így az egyházi birtokok is részt vesznek a románok állandó letelepítésének munkájában, aminek első jelei éppen e korból a XIII. század végéről, XIV. század elejéről maradtak fenn. E telepítési munka első eredményei az olyan ikerfalvak, amilyen az említett „Oláhkerce“ is, ahol a meglévő magyar, vagy szász falu határában új román falu létesül. Az egyházi misszió szempontjából nem jelentett lényeges különbséget az, hogy az új román falu világi, vagy egyházi földesúr birtokán létesült. Lényeges volt azonban magának a megtelepedésnek a ténye, mely által a román község bekapcsolódott a magyar társadalom életrendjébe s ezzel együtt a nyugati egyház hatása alá került.²¹

A letelepedés és a magyar hatásra meginduló átalakulás²² fel-

¹⁹ A kerci kolostor román birtokaival kapcsolatos két oklevelet részletes magyarázatokkal kísérve a 3. és a 35. sz. alatt közli a *Documenta* 9—10., 59—60. A kolostort a románok részéről ért támadásokról összefoglaló ismertetést nyújt Lupşa 35—38.

²⁰ A magánbirtoknak a románság középkori erdélyi letelepedésében vitt szerepére nézve lásd Makkai L. idézett tanulmányát: *Balkáni és magyarországi elemek*, stb. 21.

²¹ A megtelepedett életforma és a nyugati misszió szoros kapcsolatára rámutat a magyarság Szent István korában bekövetkezett átalakulásával kapcsolatban Váczy Péter, *A magyarság a román és gót stílus korában*. Magyar Művelődéstörténet. I, 98—99., a kunok megtérítése kérdésével összefüggően pedig Makkai L. idézett tanulmánya: *A milikói (kun) püspökség*, stb. 39.

²² Lupşa — egyébként a magyar források alapos ismeretéről számot adó — idézett munkájában a nyugati misszió társadalmi-politikai előfeltételét nem annyira a telepítésben, mint inkább a katolikus klérus kancelláriai és hivatalos-helyi működésében látja. A románságot Erdély őslakosságának feltüntető román teoriának megfelelően a középkori magyar—román viszonyt úgy tekinti, amelyet nem a románság betelepítése határozott meg, hanem az, hogy a királyok román birtokokat ajándékoztak híveiknek és az egyházi intézményeknek. Ilyen feltételezés alapján a döntő — szerinte — a nyugati papság, káptalanok és konventek „közjegyzői“ tevékenysége volt, mely „a magyar katolikus papság számára presztizst biztosított a románok előtt és propaganda-lehetőséget a gyakori érintkezés által“. (28.) A „gyakori érintkezés“ való-

színre hozta a régi román társadalmi rendet s ennek keretében a primitív román egyházszervezetet. Valószínűnek látszik, hogy a legtöbb román pásztorzállásnak, katunnak megvolt a maga papja s amikor a kenéz letelepítette a faluját valamelyik földesúr birtokán, papjuk (vagy papjaik) számára is letelepedési engedélyt szerzett. Így érthető meg, hogy Demeter nagyváradi püspök, amikor Felwenter (ma Venter, Bihar vm.) birtokát „populorum multitudine“ kívánja benépesíteni, engedélyt ad ott egy román pap megtelepedésére is.²³ E román papok társadalmi helyzetük szerint a kenézek és az „Olachi populani“ között helyezkedtek el. Erre mutat az, hogy egy régi román birtokperben, mely két kenéz között folyt, a perben szereplő 24 esküdt közül 12 a kenézek, 6 a papok és 6 a közaláhok képviselője.²⁴

A schizmatikus román papokra vonatkozó okleveles adatok arra mutatnak, hogy letelepedésük engedélyezése, a román primitív társadalomban kialakult helyzetük érintetlenül hagyása nemcsak a magyar telepítési politika által adott kedvezmény volt, hanem annál több: a magyar türelmesség megnyilvánulása. Az említett, 1360.-i Hátszeg vidéki birtokper esküdszékét az erdélyi alvajda hívja össze s nem idegenkedik oda elhívni a papokat sem, akik között egy esperes is szerepel, ami bizonyos kisebb területi egységet összefogó szervezet fennállására is rávilágít. Ugyanebből az évtizedből ismerünk két királyi rendeletet, amelyek közül az egyik egy Myrozlav nevű Máramaros vidéki román pap birtokjogát ismeri el, a másik pedig „Ladislaus de Almás dictus Pop“

jában a bevándorlás és letelepedés által jött létre, a káptalanok „közjegyzői“ tevékenységét pedig nem befolyásolták a vallási propaganda szempontjai. Bizonyosság erre azokon a birtokbaiktatási eseteken túl, amiket Lupşa felsorol, Hosszúmező (Máramaros) város polgárainak a körtvélyesi Szent Mihály arkangyalról elnevezett görög monostor elleni 1458.-i birtokpere, amelyben a leleszi római katolikus konvent a görög monostor igazságát bizonyítja. (Mihályi János, *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*. Máramarossziget, 1900. 376, 393.) V. ö. Lupşa 21—45.

²³ Bunyitai Vince, *A váradi püspökség története*. Nagyvárad, 1883. I, 192. Az 1349-ben kiadott oklevél nemcsak a letelepedést engedi meg egy román pap számára, hanem őt egyúttal a földesuri fizetés és szolgálat alól is felmenti.

²⁴ *Documenta* 146—149. (112. sz.) Ez a dokumentum közli az első ismert erdélyi román papneveket: „Petrus archydiaconus de Ostro, Zampa de Clapatuia, Balk de Possana, Dalk de Domsus et Dragomyr de Tusta ecclesiarum sacerdotis Olachales“. A felsorolt községek Hátszeg környéki román falvak.

Déva vidéki román papnak ad földet.²⁵ A letelepedés, a románoknak a magyar társadalmi rendbe való bekapcsolása nem kívánta áldozatul a románság régi egyházi szervezetét, papjaik nemcsak, hogy letelepedhettek népükkel együtt, hanem, szerencsés körülmények között, földbirtokosokká is lehetek.

Ugyanakkor azonban — s ezt az előző megállapításhoz hasonló határozottsággal kell kimondanunk — a letelepedés megadta a nyugati egyház számára a románok közötti misszió lehetőségét s az egyház megfelelő módon élt is ezzel a lehetőséggel. Anélkül, hogy túlzott jelentőséget tulajdoníthatnánk az 1332—35. évi pápai tizedjegyzékben szereplő Kolozs megyei „Oláhfenés“-re vonatkozó bejegyzésnek, nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy egy román faluban — bár nem lehetetlen, hogy e ma, Magyarfenés néven ismert, teljesen magyar falunak, akkor is volt már magyar lakossága — a pápai tizedszedők egy katolikus pap nevét és négy éven át befizetett tizedét jegyzik fel.²⁶ Megjegyzésre méltó az a körülmény is, hogy Demeter nagyváradi püspök említett kiváltságlevelében Felwenter községnek a román pap tartását „gratia specialis“-ként engedi meg s igen valószínű, hogy nem látták minden egyházi birtokon egyforma szíveséggel a schizmatikus papot. XXII. János avignoni pápa 1328-ban kelt és a magyar főpapokhoz intézett levele még inkább meggyőző arról, hogy a románok közötti térítés párhuzamosan folyhatott a letelepítés munkájával. A pápai levél az áttért szlávokkal és kúnokkal együtt áttért románokat említ s inti a főpapokat, hogy ne legyenek túl szigorúak ezekkel szemben a tized szedésében.²⁷

Nagy Lajos missziói törekvései.

A középkori misszió legnagyobb képviselője Nagy Lajos király. Balkáni és keleti nagyhatalmi politikájának, hadjáratainak és diplomáciájának vezető gondolata a katolikus egyház megerősítése, heretikusoknak és schizmatikusoknak az egyház iránti hűségre való kényszerítése. Az egyetemes keresztyénség története szempontjából is jelentős az az eredmény, amit Boszniában a bogumilizmus megtörése és a bosnyákoknak a katolikus hitre való

²⁵ Almási Lászlóra vonatkozó iratokat lásd *Documenta* 157—161. (119. sz.) és 333. (307. sz.) Myrozlavról a *Documenta* 214. (168. sz.), 215—216. (170. sz.) és 317. (287. sz.) aktái emlékeznek meg.

²⁶ *Documenta* 71—73. (43. sz.)

²⁷ Lupşa 63—64.

térítése által elért.²⁸ A schizmával szembeni fellépése azonban nem lehetett olyan követelő, mint az eretnek bogumilekkel szemben. Nemcsak politikai okok miatt, hanem egyházi okok miatt sem, tekintettel arra, hogy a nyugati egyház az uniós törekvések leghevesebb korszakában sem tekintette úgy a görög ritust követőket, mint eretnekeket. Uniós buzgósága azonban közismert volt s ennek tulajdonítható, hogy V. János konstantinápolyi császár a török elleni segítség reményében a keleti egyház unióján fáradozva, kérésével és ajánlatával elsősorban a magyar királyt kereste fel. „Az első eset — írja Bizánc történetírója, — hogy a konstantinápolyi császár nem seregei élén, hanem segélytkérő úton lépi át birodalma határait”.²⁹ Nagy Lajosnak azonban sokkal jobban kellett ismernie a Balkán egyházi és politikai viszonyait, hogy sem feltehetette volna, hogy a Konstantinápoly által megindított egyházszakadás Konstantinápoly uniója által megszüntethető. Az unió munkáját külön-külön kellett megindítani mindegyik balkáni állam, minden schizmatikus püspökség területén. Ezért szervez mindegyik hűbéres tartománya területén missziói püspökségeket és támogatja a térítő rendek munkáját. A magyarországi román misszióra nézve pedig fokozott mértékben állt fenn e korban is a püspöki szervezet hiányából eredő nehézség.

Moldva területén ígérte Nagy Lajos missziója a legtöbb eredményt. A nyugati keresztyénség megerősítését e területen egyetemes keresztyén érdekek is kívánták. A tatárbetörésektől háborgatott tartományban olyan politikai és egyházi szervezetet kellett létrehozni, mely ellent állhat a pogány befolyásnak. A Teodorik püspöksége óta megszűnt s Róbert Károly alatt csak névleg fel-támasztott milkói püspökség betöltését most a magyar király szorgalmazza. 1347-ben megindul a milkói püspökség történetének új korszaka s bár különösebb eredményről nincs tudomásunk, az a körülmény, hogy kevésbé alkalmas lengyel elődök után 1371-ben Budai Miklós moldovai származású magyar ágostonrendi remetét nevezi ki a pápa milkói püspökké arra mutat, hogy az ország viszonyaival ismerős vezetőt kívánt e püspökség élére állítani, ami éppen a püspökség missziói céljai miatt volt fontos.³⁰ A moldvai misszió központja azonban nem Milkó, hanem az ország északi részén fekvő Szeret magyar-német lakosságú város, a vajdai szék-

²⁸ Hóman—Szekfü, *Magyar Történet*. 6. Budapest, 1939. II, 238—239.

²⁹ Ostrogorsky Georg i. m. 388.

³⁰ Makkai László, *A milkói (kun) püspökség*, stb. 46—48.

hely lett. Lațeu vajda politikai okok miatt bejelentette áttérési szándékát a pápának s katolikus püspököt kért székhelyére, akit a pápa Krakkói András személyében ki is nevezett 1371-ben.³¹ A lengyel püspök és a magyar papság nagyarányú térítő munkát végzett s XI. Gergely pápa ez eredmények alapján még nagyobb tömegek visszatérítését remélte. A szépen megindult misszió továbbfolytatása érdekében írt 1374-ben Nagy Lajosnak, az esztergomi és a kalocsai érseknek. Az érsekekhez írott levelében a nagy missziói munkát „legszeretettebb fiunknak, Lajos Magyarország királya“ érdemének tulajdonítja. Mindkét levél azonban megjegyzi, hogy a nép nincs megelégedve a magyar papsággal, olyanokat kívánna, akik beszélnek az ő nyelvét.³² Úgy látszik, hogy Krakkói András ebből a szempontból ugyanazon az úton volt, mint Budai Miklós lengyel elődei, mivel a pápa új püspököt akar felszentelni a moldvaiak számára s bejelenti, hogy az alkalmas személyt meg is találta Spalatói Antal személyében, aki jól beszél románul s aki a nagy térítés idején sokakat térített és keresztelt. Spalatói Antal püspöki kinevezéséről nincs tudomásunk, ellenben Szeretben 1377-ben katolikus kolostor és templom épült s a kolostor dominikánus szerzetesei tovább vitték a misszió ügyét.³³

Havasalföld és a szörényi bánság románjai között a misszió munkája szintén Nagy Lajos uralkodása elején vett nagyobb lendületet. VI. Kelemen pápa levéllel keresi fel az áttérések támogatása érdekében nemcsak a királyt, hanem Basarab Sándor vajdát is.³⁴ A katolikus térítés erős támaszt nyert a vajda második feleségében, a magyar katolikus Dobokai Klárában. Leányai, akik

³¹ Iorga Nicolae, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a Românilor*. 2. I, București, 1928. 44.

³² Hurmuzaki Eudoxiu, *Documente privitoare la Istoria Românilor* I/2, 216. és 217. Ezt a kötetet Densușianu Nicolae állította össze. [A következőkben: Hurmuzaki és zárójelben a tényleges kiadó neve Densușianu, Iorga, stb.]

³³ Auner Károly, *A romániai magyar telepek történeti vázlata*. Temesvár, 1908. 11.

³⁴ Az 1345-ben írt, Nagy Lajoshoz intézett pápai levél arról értesít, hogy „Olachi Romani commorantes in partibus Ungariae, Transilvanis, Ultrapinis et Sirmiis“ megtértek, vagy készek a megtérésre. A pápa levelet írt a megtérés támogatására „Alexandro Bassarati“ román vajdának. „Sirmiis“ valószínűleg elírás, s nem a Szerémség, hanem a szörényi bánság értendő alatta. A levélben különben sok névférdítés van. „Alexander Bassarat“ feltehetőleg Havasalföld 1352—1364 között uralkodó vajdája, aki ebben az időben még társuralkodó atyja mellett. *Documenta* 106—107. (73. sz.)

közül az egyik Stracimir bulgár cár, a másik Uros szerb cár felesége lett, szintén hívek maradtak a katolikus egyházhoz s támogatták országukban a ferencrendi atyák munkáját.³⁵ A kedvező előjelek dacára a katolikus befolyás vereséget szenvedett 1359-ben, amikor Sándor vajda Hiakintosz vicinai görög püspök segítségével különálló keleti metropoliát szervez Havasalföld számára. Nyomdokában járt fia, Vlaicu vajda, aki kitiltotta Havasalföldről a gyulafehérvári püspök papjait, sőt kísérletet tesz a magyar királyságtól való politikai elszakadásra is.³⁰

Ennek az ortodox vallási-politikai ellenállásnak a gyökerei a Dunán túl, a bulgár fejedelemség területére vezettek. Nagy Lajos havasalföldi missziójának kulcsa Vidin hódoltatása volt. Az 1365. és 1368. évi vidini hadjáratok s azokkal kapcsolatosan Vlaicu vajda megfenyítése erős biztosítékokat eredményeztek a havasalföldi hitterjesztés számára. 1369—1372 között akadálytalanul működtek a katolikus papok Havasalföld területén, maga a vajda kérte Demeter erdélyi püspöktől, hogy vikáriusát küldje el havasalföldi katolikus híveinek gondozására, alattvalóinak pedig elrendelte, hogy fogadják szeretettel a vikáriust.³⁷ Vlaicu vajda később ismét szembe kerül a magyar főhatósággal s e szembenállás bizonyos nyomát megtaláljuk utóda, I. Radu idejében is, az időről időre érvényt szerző magyar befolyás és a magyar vajdaasszonyok hatása azonban e korban mégis katolikus egyházszervezetet tudnak létrehozni Havasalföldön. 1382-ből ismeretes Gergely szörényi katolikus érsek neve, aki ebben az évben papot szentelt a câmpulungi kolostorban.³⁸ A szörényi katolikus püspökség fennállására már a tatárjárás előttől (1238) van adatunk,³⁹ a câmpulungi kolostor azonban az új, Nagy Lajos korabeli expanzió eredménye. 1380-ban épült a kolostor s a magyar rendtartományból való domonkos atyák otthona volt. A câmpulungi kolostor megépítése egy másik magyar asszonynak, Radu vajda felesége, Annának az érdeme. Ugyancsak ő neki van része abban, hogy a fejedelmi székhelyen, Curtea de Argeșen is épült katolikus templom s hogy itt 1381-ben,

³⁵ Iorga N. i. m. I, 43.

³⁶ Havasalföld XIV. század közepi külpolitikai és valláspolitikai változásaira nézve lásd Iorga N. i. m. I, 28—33, 42—47.

³⁷ *Documenta* 220. (176. sz.)

³⁸ A felszentelt pap Köröspataki János, Bálint fia székely lehetett. Szabó Károly, *Székely Oklevélár*. I, 78.

³⁹ A szörényi katolikus püspökség létrejötté a dominikánus misszió és a vidini bulgár uralom elleni magyar harcok eredménye. Iorga N. i. m. I, 27.

mint a kalocsai érsekség sufraganeusa, létrejöhetett a második havasalföldi katolikus püspökség.⁴⁰

A vidini hadjárat nemcsak a hűbéres tartományokban, hanem magában az országban is érezte hatását. Míg azelőtt csak a térítő szerzetesek munkájának támogatásával készítette elő a király az uniót, most erősebb eszközökhöz nyult. Elsősorban azon a területen, amelyik leginkább ki volt téve a keleti papok izgatásának, a Bolgárországhoz való közelség miatt, igyekszik megteremteni az egyházi unió előfeltételét. 1366-ban elrendeli *Keve és Krassó megyék* nemeseinek, polgárainak és lakóinak, hogy a közöttük lakó schizmatikus papokat gyermekeikkel, feleségükkel, minden javaikkal együtt vigyék Himfi Benedek temesi ispánhoz, aki aztán a király utasítása szerint bánik el velük.⁴¹

Az érélyes rendelkezések meggyorsították a románok áttérését. Két vidékről is maradt fenn okleveles bizonyítékunk a Nagy Lajos-féle misszió hatásáról. 1366-ban ócsvai román hívének, Sorbánnak, aki a katolikus rítusra keresztelve az István nevet kapta, királyi birtokot adományoz.⁴² A birtok Kisachwicha (ma Acsfalva) Arad megyében fekszik s mutatja, hogy a misszióknak Keve és Krassó vidékétől északabbra is volt hatása. XI. Gergelynek 1377-ben a kalocsai érsekhez intézett leveléből a misszió további térhódításáról értesülünk: a király kivette a schizmatikus oláhok kezéből az aranyosmedgyesi (Szatmár megye) uradalmat s a váruradalom falvaiban lakó schizmatikusok „megismervén az igazság útját a hitetlenség tévelygéséből visszatértek az igaz katolikus hitre és a római szent egyházzal való egységre.”⁴³

Nagy Lajos missziója átfogta a románok által lakott összes tartományokat s a nyugati missziók történetében egyik leghatalmasabb kísérlet volt a schizmatikusok megnyerésére. Térítő tevékenysége nem a lateráni zsinat és IX. Gergely levele által meghatározott program végrehajtása. Az egyetemes célokat szem előtt tartó uniós célkitűzések helyett a reális helyzethez sokkal inkább igazodó térítő munka jellemzi missziói törekvéseit. A cél itt nem az, hogy megnyerje az együttműködés számára a schizma-

⁴⁰ Anna vajdaasszony egyházépítő munkájára nézve lásd Auner Károly, *A romániai magyar telepek*, stb. 12.

⁴¹ Nagy Lajos 1366-i rendeletének kivonatát közli és részletes történeti okfejtéssel bizonyítja e rendelkezésnek a vidini eseményekkel való kapcsolatát a *Documenta* a 153. sz. aktához kapcsolt magyarázatban, 201—203.

⁴² *Documenta* 189—190. (148. sz.)

⁴³ *Documenta* 273—274. (235. sz. és 236. sz.)

tikus püspököket és papokat, hanem éppen ő bennük látja az unió megvalósításának legfőbb akadályát s a népnek „az igazság útjára“ való vezetése érdekében el akarja távolítani őket. Ha előzményeket akarunk keresni a Nagy Lajos missziójához, úgy azt nem III. Ince terveiben, hanem az 1279-ben tartott budai zsinat határozataiban találjuk meg. A 120. kánon — „De sacerdotibus schismaticis“ — megtiltja a schizmatikus papoknak, hogy istentiszteletet tartsanak, kápolnát, templomot építsenek s a hívőknek sem engedi meg, hogy ilyen istentiszteleten vegyenek részt, vagy ilyen kápolnába lépjenek be.⁴⁴ Hogy mennyiben volt jogosult ez a törekvés az egyházi ökuménitás szempontjából, hogy vajjon szükség volt-e az unió helyett a térítő munkát kezdeményezni, azt nehéz közelebbi adatok, bővebb okleveles források híjján eldönteni.

A kérdés, ami itten felmerül az, hogy valóban nevezhető-e egyháznak. Krisztus testének, a Szentlélek uralma alatt álló, az apostolok hagyományával megegyező közösségnek az a vallási gyakorlat és az a szervezet, amit az itt-ott felbukkanó schizmatikus papok és „álpüspökök“ a románok között képviseltek. A középkori zsinatok és pápai enciklikák ismételten eltiltották az újkeresztelést abban a formában is, hogy tiltották nemcsak a schizmatikusok, hanem még azon eretnekek újkeresztelését is, akik a keresztelést az Atya, Fiú és Szentlélek nevében hajtották végre.⁴⁵ Ennek dacára Ocsvai Sorbán esetében egy románnak a katolikus rítus szerinti megkereszteléséről olvasunk, sőt Moldva püspökévé maga a pápa akar olyan ferences atyát kinevezni, aki sok románt térített meg és keresztelt meg.⁴⁶ Nem pusztán magyar túlbuzgóság tehát a románok térítése, hanem azt maga a pápa sem tartja a zsinati tör-

⁴⁴ Lupşa 59.

⁴⁵ A római egyház általános felfogása és gyakorlata e kérdésben már a IV. század végén a paulianusok keresztiségének elfogadásával kialakult. Ennek szellemében nyilatkozott a florenci uniós zsinat az örmények uniója ügyében kiadott 1439.-i „Exultate Deo“ kezdetű pápai bulla: „...inter hae sacramenta tria sunt: baptismus, confirmatio et ordo, quae characterem, id est, spirituale quoddam signum a ceteris distinctivum, imprimunt in anima indelebile. Unde in eadem persona non reiterantur ... in causa autem necessitatis non solum sacerdos, vel diaconus, sed etiam laicus vel mulier immo etiam paganus et haereticus baptizare potest, dummodo formam servet Ecclesiae et facere intendat, quod facit Ecclesia“. Denzinger—Bannwart, 14—15. 97. sz., 695—696. sz.

⁴⁶ *Hurmuzaki (Densuşianu)* I/2. 217. XI. Gergely pápának az esztergomi és a kalocsai érsekhez intézett, fennebb idézett levele, amelyben a püspökségre alkalmasnak talált Antonius de Spatatot így jellemzi: „qui linguam dicte nationis scire asseritur et qui tempore dicte conversionis multos ex dictis Walachis convertisse, baptissasse.“

vényekkel ellenkezőnek. Nem ismerjük e kor román egyházi életét, papjait, a papképzés és papszentelés módját, az egyházi élet tartalmát, az egyházi műveltség szintjét, az egyház szervezetét és fegyelmező hatását, a szentségek kiszolgáltatásának módját, de e néhány gyér adatból úgy látszik, hogy a XIV. század közepi román egyház nemcsak műveltségi és fegyelmi színvonala tekintetében állott alacsony fokon, hanem benne a szentségek kiszolgáltatása tekintetében is bizonytalanság uralkodott. A vándor román pástorszállások, katunok életében csak nagyon kevéssé hathatott le a balkáni cári udvarok, patriarkátusok és kolostorok keresztyénsége és e hatás a balkáni központoktól eltávolodva, a Dunától északra, Erdély s Máramaros hegyei között még gyengülhetett. Hozzájárult ehhez az az első román nevek alapján következtethető tény, hogy a románságba nagyszámú pogány kún, bessenyő család olvadhatott be.⁴⁷ E magyarázó tények alapján érthetjük meg, hogy a schizmatikusoknak emlegetett románokkal szemben miért lép fel úgy a XIV. századi magyar misszió, mint a pogányokkal. A nagy váradi káptalan 1374-ből származó statutumai a románokat „pogányság ritusa szerint élőknek“ („ritu gentilitatis viventis“) nevezi,⁴⁸ ami éppen a káptalani feljegyzésekben nem tulajdonítható elírásnak.

Nagy Lajos misszióját ezért mertük a reális adottságokból következőnek nevezni. Ha sikerülhetett volna, nem külsőleges uniót létesít, hanem reálisat: kezdeményezései erre irányulnak, az unióellenes schizmatikus papság félreállításával a pogányság világában élő népet megnyerni a keresztyén hit és az egyetemes egyház számára.

A ferences misszió kezdetei.

Nagy Lajos missziói tervének legbuzgóbb képviselői, önfeláldozó munkásai a ferencendi szerzetesek. A középkori magyar keresztyénségnek a románok közti missziója elsősorban ennek a rendnek az érdeme. Munkájukban nyilvánul meg a legvilágosabban, hogy e misszió valóban egyházi-hitbeli érdekből fakadt. Térítő munkájukat nemcsak Nagy Lajos idejében végzik, amikor mögöttük állott a királyi hatalom támogatása, hanem kedvezőtlen poli-

⁴⁷ Rásonyi N. László kutatásai alapján számol be a késő középkori román bojárcsaládok és kenézek, kún és tatár behatást mutató névsoráról Makkai L., *A milkói (kún) püspökség*, stb. 36.

⁴⁸ *Documenta* 255—256. (214. sz.)

tikai körülmények között is, sőt sok esetben az ország egyes vezető rétegeinek ellenzése közepette.

1238-ban alakul meg a ferencrend magyarországi provinciája, mely történetének kezdetétől mint térítő, missziói rend vált ismertté.⁴⁹ 1245-ben adja ki IV. Ince pápa „Cum hora undecima“ kezdetű bulláját, mely felhatalmazza a ferenceseket arra, hogy sok más országon kívül a görögök, bulgárok és kunok országában is prédikálhassanak, kereszthessenek és bűnöket megbocsáthassanak.⁵⁰ A pápai bulla alapján elsősorban a kunok közti térítést kezdik meg, 1278-ban azonban felhatalmazást kérnek a pápától a Moldvában lakó tatárok közti misszióra is. Valószínűleg e misszió előmozdítását is szolgálják besztercei és székelyvásárhelyi (ma Marosvásárhely) kolostoraik. Egyik 1316-ból való ferences irat a székelyvásárhelyi kolostort jellemző módon „in metis Tartariae“-ben fekvőnek állítja.⁵¹ A moldvai tatár misszió minden valószínűség szerint korán kapcsolatba hozta a ferenceseket a románsággal is, a román misszió munkája azonban mégsem ettől a ferences rendágazattól indult ki. A román missziót a boszniai rendtartomány magyar ágazata indítja meg és képviseli mindvégig a legnagyobb eréllyel.

A boszniai rendtartomány nem a pogány-misszió, hanem az eretnekség elleni küzdelem és a schizmatikusok közötti munka érdekében alakult. A dominikánus misszió megindulása óta mintegy 100 éven át különböző próbálkozások eredménytelenül kísérelték megtörni a boszniai bogumilizmus erejét, amíg e feladat végleges megoldására 1339-ben nem létesült a külön szervezetű boszniai ferences rendtartomány. Szervezete alkalmas módon simul missziói feladataihoz, tagjai pedig nemcsak szláv testvérek voltak, hanem mindazok, akik a generális felszólítására vállalkoztak erre a küldetésre. Első vikáriusuk Peregrinus de Saxonia volt. Nagy számmal voltak közöttük magyarok is, az időrend szerinti negyedik vikáriusuk 1361—1364 között Magyar Lukács volt.⁵²

⁴⁹ Karácsonyi János, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I—II. Budapest, 1923—1924. (a következőkben: Karácsonyi) I, 14—16.

⁵⁰ *Hurmuzaki (Densușianu) I/1*, 220. (172. sz.)

⁵¹ A magyarországi ferencrend tatár missziójának adatait összeállította Karácsonyi I, 26., 37—38. E misszió terve már rég a ferencesek leikében élt. IV. Ince pápa 1245-ben levelet írt a bulgár cárnak és kéri, hogy a minorita testvéreket fogadja jól, hogy onnan tovább mehessenek a tatárokhoz. *Hurmuzaki (Densușianu) I/1*, 225. (175. sz.)

⁵² A bosnyák ferencrendi provincia megalakulására nézve lásd Karácsonyi I, 305—308.

A bosnyák vikáriátus szerzeteseit hívja 1365-ben Nagy Lajos Vidinbe, hogy ott a meghódított schizmatikus népet térítsék meg. A rendi hagyomány szerint nyolc testvér 60 nap alatt 12.000 embert kereszelt meg. Az esetnek olyan nagy híre volt, hogy az 1366. évi assisii búcsún a rend generálisa felszólította a világ minden részéből összejött ferenceseket, hogy vegyenek részt az új schizmatikus misszióban. A nagy lendülettel megindított munkát feltartóztatja Vlaicu havasalföldi vajda, aki 1369-ben elfoglalja Vidint. E harcok vallási jellegét kidomborítja az a tény, hogy a havaselvi vajda bevonulása után a görög kalugerektől felizgatott nép azonnal a ferencesek ellen fordul. A városban állomásozó tíz ferences közül ötnek sikerült elmenekülnie, ötön azonban vértanú halált halnak. Az öt közül négynek a nevét is ismerjük s a nevek elárulják a nyugati misszió e képviselőinek nemzetiségét; György barát a dalmáciai Trauból származott, Fulginói Tamást neve után perugiai olasznak véljük, Szász András minden valószínűség szerint az említett Peregrinus de Saxoniának lehetett honfitársa, a negyedik szerzetes pedig Magyar Miklós volt.⁵³

Vlaicu vajda és a Vidinbe visszatérő bulgár fejedelem Stracimir 1369 után elismeri Nagy Lajos fennhatóságát s így a ferences misszió nem akadályoztatott meg végképpen.⁵⁴ Vidint elhagyják a ferencrendiek, azonban a szörényi bánságban telepednek le, hogy onnan vezethessék tovább a schizmatikusok megtérítését. A bosnyák vikária 1384-ben készült összeírása szerint külön „bolgár“ őrség áll fenn a rendtartomány keretében, ebbe tartoznak a szörénytornyai (Turnu-Severin), orsovai, sebesi (Karánsebes), kövesdi (Gavosdia) és cseri kolostorok.⁵⁵

A helynevek világosan mutatják, hogy a „bolgár“ őrség tulajdonképpeni missziói területe a Magyar Birodalom románok által

⁵³ A vidini misszió eseményeit a rendi hagyománynak megfelelően adják elő Lupşa 68—69. Karácsonyi I, 308—310.

⁵⁴ Vlaicu vajda meghódolására és az 1369—72 közötti magyar-havasalföldi viszonyra a legjellemzőbb a vajdának 1372.-i adománylevele Dobokai László számára. Az adománylevélben neve mellett felsorolja a birtokában hagyott, vagy újra megkapott magyar feudumokkal járó címeit: „banus de Zeuerino, Dux novae plantationis terrae Fogaras,“ Nagy Lajost pedig ismételten „Dominus noster naturalis“-nak nevezi. A legjellemzőbb, s ez a magyar kapcsolatokkal járó nyugati egyházi hatásra világít rá, hogy az adománylevél végén levő esküben magyar szenteket emleget. Hogyha valaki visszavonná az adományt „fiat super talem, aut tales furor et indignatio Dei, B. V. Mariae, omnium Sanctorum indignatio, Sanctorum Regum Stephani, Ladislai et Emerici“.

Hurmuzaki (Densuşianu) I/2, 198—200. (148. sz.)

⁵⁵ Karácsonyi I, 311—312.

lakott délkeleti végvidéke. XI. Gergely pápa 1373 június 1.-én kiadott privilégiumlevele ezen a területen „in metis Ungariae circa Sebest et maiorem Wlachiam“ engedélyezi számukra hat kolostor felállítását. A privilégiumlevél méltányolja a ferencesek munkáját, amellyel a „hitetleneknek Isten Igéjét prédikálják és a schizmatikusokat a katolikus igazság útjára vezetik“ s megengedi, hogy e helyeken imaházakat, temetőket, rendházakat létesítsenek.⁵⁶ A ferenceseknek e kedvezmény elnyeréséért beadott kéréséből kiemeli a pápai irat, hogy míg az ordináriusok által rendelt plébánosok a keresztyénektől lakott városokban és falvakban dolgoznak, addig a ferencesek a prédikálás és térítés érdekében felkeresik a schizmatikus románokat, akik nagyszámú nyájaikat legeltetve nem városokban és falvakban, hanem legelőkön és sátrakban laknak. Különös mértékben méltányolja azt a törekvésüket, hogy a jövőre nézve Isten segítségével még inkább fel akarják keresni a vlachokat, missziójukat közöttük ki akarják terjeszteni.

A török elleni küzdelem és a románok közti misszió kapcsolata.

Hogy a misszió kiterjesztése a következő század folyamán nem maradt csak a karánsebesi és környéki ferencesek kívánsága, abban nagy része van az ország délkeleti része felett parancsoló magyar zászlósuraknak, Zsigmond királynak és Hunyadi Jánosnak. A politikai hatalom segítségére jött a rendi misszióknak, így magyarázható meg az a hirtelen fellendülés, amely a XV. század első felében a Vidinből visszaszorított boszniai rend „bolgár“ őrségét önálló, új magyarországi ferences rendtartomány, a szalvatoriánus-ferences rendtartomány megalakításához segítette. Két körülmény is magyarázza, hogy miért válhatott egyetemes érdekű, nemzeti üggyé a ferences misszió a XIV. és XV. század fordulóján.

A XIV. század második felében a román bevándorlásnak új, hatalmas hulláma indul meg az ország délkeleti és máramarosi részein keresztül. A török nyomás és belpolitikai küzdelmek hatására nemcsak kis pásztorközösségek indulnak meg a magyarországi havasi legelők felé, hanem tekintélyes vajda-családok is, akik magukkal hozzák szolgálóikat, jobbágyaikat tömegét.⁵⁷ A közel 400 éves nyugati, keresztyén, magyar társadalomba beözönlő balkáni,

⁵⁶ Hurmuzaki (*Densuşianu*) I/2. 207—208. (153. sz.)

⁵⁷ Fekete—Nagy Antonie, *L'immigration des Roumains sur le sol de la Hongrie historique*. A *Documenta* egyik bevezető tanulmánya, XXXVII-XXXVIII.

Kárpátokon túli románság zavart keltő elem. Életmódjuk, elütő szokásaik és erkölcsük miatt az ország törvényei szerint gonosztevők „malefactores“, akik miatt az ország keleti részének lakosai „naponkénti, végnélküli“ zaklatást szenvednek. Nagy Lajos már 1366-ban kényszerül a belső béke megóvása érdekében kiadni azt a szigorú rendeletét, amelyben felszólítja Erdély nemeseit, hogy irtsák ki a gonosztevőket, „bármely nemzetből valók“ lennének is, rendelete azonban utal arra, hogy az eddigi rendzavarások gonosztevői különösen a románok közül kerültek ki.⁵⁸ 1400-ból fennmaradt egy ilyen pusztításnak az emléke abban a meghatalmazó iratban, amit a temesi ispánok, az erdélyi vajda, a Kerekegyházi, a Szódi Pósa és a Macedoniai Danch családok — a Temesvidék e korbéli nagy úrai — az aradi káptalan, valamint Lippa város civesei és hospesei (magyar és német polgárai) adtak a solymosi várnagynak a környék „szlávjai és románjai“ szigorú megfenyítésére.⁵⁹ A megtorlásra a levél szerint azért volt szükség, mivel az „álnok szlávok és oláhok“ annyira elvakultak „gonoszságukban és kegyetlenségükben“, hogy a környéken lakó „keresztényeket“ (katolikusokat) hosszú idő óta háborgatják: egyházi személyeket, nemes urakat és úrnőket, valamint másokat is, városi civeseket és hospeseket megöltek, tisztességes nőket megszeplősítettek, vagyonukat elrabolták, házaikat felégették. Hasonló tudósításunk van 1407—1408-ból egy Sztrigyi Péter nevű román nemesről, aki „ex preconcepta malicia“ elpusztítja a bulcsi apátság birtokát, Bábolna erdélyi falut.⁶⁰

A missziótól azt várhatták az ország vezetői, hogy az, ennek a fegyelmezetlen népnek az erkölcsét megszelídíti, letelepedésre szoktatja őket s szorosabban hozzákapcsolja az ország rendjéhez. Ezért jön létre 1400 körül a jenői ferences kolostor, amelyet Losonczy László temesi ispán alapít, s amely a XV. század közepén átveszi a sebesi kolostor vezető szerepét. Így keletkezik ugyancsak ebben az időben a haczaki kolostor (ma Hátszeg — Hunyad megye), mely szintén erős román vidék közepén fejt ki missziót. 1427-ben

⁵⁸ *Documenta* 199. (151. sz.) „...fideles nostri universi nobiles terre nostre Transilvane propter presumptuosam astutiam diversorum malefactorum specialiter Olachorum in ipsa terra nostra existentium, eorundemque statum simul et usum inordinatum, incommoda patiebantur quotidiana et infinita...“

⁵⁹ *Festetich családí levéltár* (Keszthely). *Diversorum Comitatum Acta*. Arad. Nr. 60. E máig ismeretlen, közelebről kiadásra kerülő oklevelet Iványi Béla fedezte fel és másolta le a Teleki Pál Tudományos Intézet megbízásából.

⁶⁰ Lupşa 72.

a Losonczy családból való Dezsőfi János hívja a ferenceseket a Maros felső folyásánál fekvő Felfaluba, mivel a környékre schizmatikus románokat és oroszokat telepített s mivel a testvérek késlekedtek, 1431-ben a pápa sürgeti, hogy foglalják el a felajánlott helyet s alapítsanak ott kolostort.⁶¹

A másik politikai körülmény, amely szintén a ferences misszió megerősödésére szolgált, a magyar birodalomnak a török elleni nagy küzdelme volt. Drinápolynak 1363-ban a török általi elfoglalása, Sismán tirnovói cár hódoltatása után, még Nagy Lajos uralmának idején a török annyira ura lett a Balkánnak, hogy annak északi országai: Lázár kenéz szerb vajdasága, Stracimir Bulgáriája és Havasalföld kénytelenek a magyar hűbérúraság mellett a töröknek is behódolni s adót fizetni.⁶² Kezdetét veszi a „balkáni politika“, amely a két nagy hatalom közé beékelte kis államok kényszerű kétszínűségét jelentette. Az egyik román történész így jellemzi e magatartást: „Románország (Havasalföld) szomszédos lévén a törökkel és a magyarokkal, könnyen sejthető, hogy a trónkövetelők hol az egyikhez, hol a másikhoz fordultak. Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a két hatalmas szomszéd egyikéhez való csatlakozás állandó ellenségeskedést jelentett volna a másikkal szemben. Mihelyt megváltoztak a körülmények, az addigi ellenségek szövetségesek lettek és megfordítva.”⁶³

Már Vlaicu vajda idejében komoly okok ingatják meg a román hűbéres iránti bizalmat. 1374-ben havasalföldi menekült bojárok jelennek meg Nagy Lajosnál és hírül adják, hogy a vajda szövetségelt a törökkel.⁶⁴ A román hintapolitikának a magyarság önvédelme szempontjából súlyos következményei voltak, a magyar segítséggel trónra lépett vajda adott alkalommal a törökkel együtt pusztította a magyar végvidéket. 1420-ban a II. Dánt Havasalföld trónjára segítő török csapatok Szászváros és Lugos környékét is elpusztítják. Később ismét magyar befolyás érvényesül Havasalföldön s Dán vajda Zsigmond oldalán vesz részt a galambóci csatában. Utódja Aldea Sándor azonban 1432-ben ismét kényszerült részt venni az Erdélyt pusztító török expedícióban. Aldea Sándort magyar segítséggel űzi el Vlad Dracul, ez azonban nem akadályozza meg őt abban, hogy maga is be ne hódoljon a töröknek és

⁶¹ E három kolostor alapítási körülményeiről Karácsonyi II, 47., 72. és 85.

⁶² Hóman—Szekfü 6. II, 233—237.

⁶³ Giurescu C. C., *Istoria Românilor*. 2. II/1, București, 1937.1.

⁶⁴ *Documenta*, 251. (207. sz.)

1438-ban a törökkel együtt égesse, rabolja a Maros völgyét, Medgyest, Segesvárt, Brassó és Szászsebes külvárosait.⁶⁵

A mohácsi vést megelőző 150 év török harcai alakítják ki a magyar nemzetben azt a küldetéstudatot, hogy a pogány veszedelemmel szemben ő védelmezi a nyugati kereszttyénséget. Nem utólagos magyarázata ez azoknak a harcoknak, hanem valóban az egyház maga is így tekintett Magyarországra.⁶⁶ A törökkel szövetező románság pedig ezentúl nemcsak schizmatikus volta, nemcsak a közüle kikerülő sok „gonosztevő“, hanem politikai állhatatlansága miatt is ítélet alá került. Ennek az ítéletnek az első jelét látjuk XI. Gergelynek az esztergomi érsekhez intézett levelében, amelyet 1373-ban a török elleni keresztes hadjárat kihirdetése idején írt. A levélben felhatalmazza az érseket, hogy átkozza ki mindazokat, akik fegyvert, vasat, vagy más harci eszközt adnak el a „katolikus hit ellenségeinek: a törököknek, vagy a schizmatikus oláhoknak“, vagy másoknak, akik azután azokat a fegyvereket tovább juttatják a törököknek.⁶⁷ XI. Gergely idejében még csak fegyvert szállítanak a románok a törököknek, a XV. század betöréseiben azonban már sok esetben mint szövetségesek jelennek meg.

Amilyen mértékben megbízhatatlan elemmé válik a törökellenes magyar politika előtt a románság, olyan mértékben nyerek el a bosnyák ferencesek a török ellen küzdők rokonszenvét és támogatását. A tatár-misszió kezdeményezői az új viszonyok között a török ellen küzdő seregek papjai, Zsigmond király egyik fennmaradt levelében Marchiai Jakabtól kért a hadba induló sereg számára 6—8 ferencrendi testvért. A várnai csatának — tudjuk — sok ferences halottja volt,⁶⁸ A bosnyák-magyar rendházak ezen kívül az obszerváns, a szigorúbb erkölcsű és fegyelmű ferences szellem otthonai s így az onnan kikerülő barátok különösen alkalmasak a török elleni küzdelem lelki előkészítésére. Szolgálatokkal vívták ki azt a népszerűséget és támogatást, mely előnyére vált missziói munkájuknak is.

⁶⁵ Giurescu i. m. II/1, 2—8.

⁶⁶ A törökök elleni küzdelemnek a magyar hivatástudat kialakításában vitt szerepéről, a magyar küzdelem és a nyugati közvélemény kapcsolatáról szóló gazdag irodalomból: Benda Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV.—XVII. században)*. Budapest, 1937. Horváth Magda, *A török veszedelem a német közvéleményben*, Minerva, 1937, 105—184. Györy János, *A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban*. Minerva, 1933. 69—124.

⁶⁷ *Hurmuzaki (Densuşianu) I/2. 207. (152. sz.)*

⁶⁸ Karácsonyi I, 322.

E körülmények tekintetbe vételével érthető meg az a híres diploma, amit 1428-ban ad ki kérésükre Zsigmond király. A Karánsebesen kiadott diploma — valószínű, hogy a király itt magában a kolostorban szállott meg — a hacaki, cseri, sebesi és orsovai kolostorok anyagi ügyeinek rendezéséről intézkedik, majd Nagy Lajos egyik állítólagos rendeletére hivatkozva szigorú rendelkezéseket ad ki a schizmatikus misszió támogatására.⁶⁹ Kirendeli, hogy Sebes (Karánsebes) vidékén sem nemesi jogon, sem kenézi jogon senki sem birtokolhat földet, csak akkor, ha a római egyház híve. A sebesi kerület nemesi és kenézi birtokokon schizmatikus papot nem tarthatnak. Elrendeli, hogy a schizmatikus papokat, ha térítő szándékkal jönnek a kerületbe, le kell tartóztatni, letelepedési engedélyt nem kaphatnak. Katolikusok és schizmatikusok csak a schizmatikus fél megkeresztelése esetén köthetnek házasságot. A sebesi, a mehádiai és a hátszegi kerületben tilos a schizmatikus papoknak keresztelni. Ha valaki e tilalmak dacára schizmatikus pappal kereszteltetné meg gyermekét, vagy ő maga a katolikus hitet elhagyva, visszatérne a schizmára, elveszíti minden vagyonát.

E szigorú rendelkezéseket csak a török elleni küzdelem körülményei magyarázzák. A schizmatikus románság megbízhatatlan elem a nyugati kereszténység, a magyar király és német császár török elleni küzdelmében. Az ország délkeleti sarkának megerősítésére, a betelepült románságnak az ellenállás szervezetébe való bekapcsolására a legcélravezetőbb eszköz a ferencrendiek által képviselt misszió kiterjesztése, kényszerítő eszközökkel való alátámasztása volt. Az intézkedés politikai jelentőségét mutatja az, hogy Mátyás király, akiben távolról sem élt már a hitelezésnek az a buzgósága, ami Nagy Lajosban és Zsigmondban megnyilvánult, 1478-ban megerősítve újra kiadta ezt a rendeletet.⁷⁰

Valószínű, hogy a rendelet végrehajtása nem történt olyan kegyetlen szigorral, ahogyan azt a király megkívánta, hiszen tudjuk, hogy pl. Hunyadi László megengedte a vajdahunyadi románoknak, hogy helyreállítsák romladozó templomukat (1456), hatása azonban így is nagy volt és minden bizonnyal jól szolgálta a kitűzött célt. A sebesi, temesvidéki, hátszegi, hunyadi román nemes és

⁶⁹ Zsigmond rendeletét teljes terjedelmében közli Lupşa 93—99. Ugyanő mutatott rá arra, hogy a rendeletnek Nagy Lajosra való hivatkozása minden valószínűség szerint csak a ferences testvérek állítására és nem valamely, tényleges rendeletre támaszkodott. Nagy Lajos állítólagos, hasonló tartalmú rendelete nem maradt fenn, nem is valószínű, hogy adott volna ki ilyen rendelkezést. Lupşa 67.

⁷⁰ Lupşa 97.

kenéz családoknak hosszú sora lett katolikussá s ez által nemcsak pillanatnyi érdekei szerint, hanem a közös hit erejével kapcsolódhatott be abba a nagy küzdelembe, amelyet a magyar végvidéken a nyugati kereszténység vívott.⁷¹ Az áttérési folyamat komolyságára több adatból is következtethetünk. Valóban több volt az, mint színlelt csatlakozás; a kényszerítő eszközökön át a nyugati egyházi-nemzeti küldetéstudat hódított s az áttérők nemcsak birtokait tarthatták meg, nemcsak a nemességben kaptak helyet, hanem e misszióknak is hordozóivá lettek. Hivatkozhatunk a negatív bizonyosságokra: voltak, akik régi hitükhöz való ragaszkodásból inkább elhagyták ezt az országot, így Vâlcul pap, Costa és Stanciu kenézek 1428 után itt hagyják Hunyad megyei falvaikat s visszatérnek Moldvába. A temesvidéki Porecea család inkább engedte birtokát elvételre, csak hogy ne kelljen katolikussá lennie. A másik oldalon az áttérés komolyságát bizonyítják azok az egyházi férfiak, akik a XV. század folyamán ez új konvertita családokból kerültek ki. A Róbert Károly alatt megtelepedett Vajai román kenéz család egyik tagja, János, a bosnyák ferencesek vikáriusa és pápai inkvizítor. A tekintélyes temesvidéki Macskási és Mutnoki román eredetű családok tagjai közül többen harmadrendű ferencesek a XV. század első felében. Hunyad megyében az első áttérők egyike az említett Almási László román papnak a leszármazottai, akik a Zalásdi család megalapítói. A XV. század közepén az aradi káptalan, — mely 1400-ban még hadat viselt a „sclavi et Walachi” ellen, — tagjai között három román van: Macskási István, Basarab Ulászló és Biserea Gergely.

Hunyadi János és Kapisztrán a ferences misszió támogatói.

A középkori misszió utolsó nagy pártfogója Hunyadi János, ő alatta a térítés munkája újra átsap a Kárpátokon s az egész románság átfogására törekszik. A török elleni harc hozza közel Hunyadi Jánost is a románok közti misszió munkásaihoz. Szentimrei győzelme (1442) után Tövisen a ferencesek számára építtet templomot és klostrot.⁷² Kilia várában, e fontos moldvai őrhelyen, elfoglalása után, zárdát építtet számukra s Kapisztrántól, a nagyhírű obszerváns ferencrendi vezetőtől kéri, hogy küldjön

⁷¹ A XV. században katolikussá lett román kenézcsaládokról részletes felsorolást nyújt, Zsigmond ismertett rendelete hatását tárgyalva Lupşa 76—80, 87—89.

⁷² Karácsonyi I, 325.

két testvért a zárda berendezésére. A névszerint kért két szerzetes Tari László és Székely Mihály a schizmatikus misszió legnagyobb szorgalmazói e korban. A kiliai klostrom 1465-ig, Kiliának a moldvai vajda által történt elfoglalásáig, központjává lett a ferencesek moldvai munkájának.⁷³

A moldvai misszió tulajdonképpen Kilia elfoglalása előtt megkezdődött. A ferencesek itteni munkáját kezdetben határozott missziói cél vezette s csak később szűkült le hatásterületük a moldvai magyarság lelki gondozására.

A moldvai misszió elősegítésére és a moldvai magyarság pásztrolására alapítja Hunyadi már 1445-ben a csiksomlyói rendházat közel a moldvai határhoz. Ujlaki Dénes ferences 1440-ben, majd 1442-ben hitvizsgálói felhatalmazást kap a pápától, hogy a Moldvába menekült magyarokat gondozza és a schizmatikusokat megtérítse. Vállalkozása azonban csak terv maradt s 1445-ben új hitvizsgálót nevez ki a pápa Moldva területére, a bosnyák—magyar ferencesek provinciálisát, Bácsai Fábiánt. Bácsai Fábián megbízatása Moldván kívül kiterjed Oláhországra, Magyarország délkeleti, schizmatikusoktól lakott részére, valamint Boszniára és Rácországra is.⁷⁴ A működési terület e meghatalmazásban még mindig az, amelyen Nagy Lajos óta dolgoznak a rendtartomány tagjai. 1448-ban azonban, hosszas küzdelmek után sikerül pápai jóváhagyással megalkotni a külön magyar obszerváns rendtartományt, kiválnak tehát a bosnyák provinciából s így fokozott mértékben fordíthatják figyelmüket Magyarországra és a román vajdaságokra. A pápai megerősítő irat szerint az új provincia keleti határa a Fekete tenger, így hát a román misszió intézményes gondjukká tétetett.⁷⁵ A különvált rend első közgyűlése épen ezért gondoskodik arról is, hogy a moldvai és tatárországi misszió külön vezetőt kapjon. E vezető a Kilia várával kapcsolatban említett Tari László lett.

A XV. század közepe ferences misszió nemcsak Zsigmond nagyhatású rendeletének előnyeit és Hunyadi János támogatását tudja a maga céljaira gyümölcsöztetni, munkájában sokat segíti a pápai támogatás is, a legfontosabb ösztönző hatást azonban a

⁷³ Karácsonyi I, 341. Tari László és Székely Mihály Moldvába küldése érdekében írt levelet közli Pettkó Béla, *Kapisztrán János levelezése a magyarokkal*. Történelmi Tár. 1901. 161—222. A 77 közreadott levél közül a 4. sz. 164.

⁷⁴ A moldvai ferences misszió tervét és adatait lásd Karácsonyi I, 325—327., 330.

⁷⁵ Karácsonyi I, 329.

Magyarországot felkereső obszerváns ferencendi vezetőktől nyeri. 1436—37-ben Marchiai (de Monte Brandone) Jakab, boszniai obszerváns vicarius jár Magyarországon mint pápai legátus és hitvizsgáló. A huszita mozgalom letörésére jött az országba, azonban a Szerémségben „acatholicusokat“ is térített meg,⁷⁶ Erdélyben is járt s mint a schizmatikus egyház jó ismerője vett részt a pápa meghívására a ferrarai zsinat görög-uniós tárgyalásain. Mind egyetemes történeti, mind a misszió története szempontjából nagyobb jelentősége volt Kapisztrán János látogatásának. Az útjával kapcsolatos, magyar szerzetesek, főpapok és főuraktól írt levelek fennmaradtak s e levelek jelentősége az, hogy ezek tárják a legvilágosabban elénk a ferences misszió munkáját.⁷⁷

Kapisztrán János a magyar király és az ország nagyurainak hosszas kérésére jött az országba. Azért hívják, hogy a török háború előtt hallhassák prédikációját. A nagyhirű obszerváns szerzetes és hitvizsgáló fogadtatása a fennmaradt levelek tanúsága szerint nemcsak ünneplés volt. A nagyhirű evangélizátor elé vitte az ország nehézségeit, egyes emberek családi gondjaikat s ferences rendtársai is azt a kérdést, ami leginkább foglalkoztatta őket. Így állapítható meg, hogy nem Kapisztrán kezd új üldözést a schizmatikusok ellen, hanem a schizmatikus misszió már régóta fáradozó egyháziak kérnek ebben is támogatást tőle. Geszti János a tövisi guardián az egyik, aki ebben az ügyben levéllel keresi fel 1455 őszén, amikor Kapisztrán Szegedre érkezett.⁷⁸ Ugyanitt vehette kézhez az aradi káptalan levelét is, melyben elpanaszolják, hogy a törökök által elpusztított városba schizmatikusok költöztek, akik „Istent nem félnék, saját urukat elűzik s az új keresztényeket (a nem régen áttérítetteket) megölik“.⁷⁹

Szegedről Lippára, onnan Karánsebesre, Gyulafehérvárra, Tövisre, Vajdahunyadra, Hátszegre vezetett Kapisztrán útja. Itt azután megszakadt missziói látogatása, a pápai legátus levelére Budára kellett mennie, hogy a török elleni hadjárat érdekében prédikáljon. Útjának eredménye az volt, hogy a többnyire román vidéken fekvő kolostorok életéből megismerhette a schizmatikus-katolikus vallásharcot, a missziói munka nehézségeit s ezek alap-

⁷⁶ Lupşa 80—81.

⁷⁷ *Történelmi Tár.* i. közlemény. 1901. 161—222.

⁷⁸ A budapesti Egyetemi Könyvtár Hevenesi kéziratgyűjteménye alapján emlékezik meg e levélről Karácsonyi I, 335.

⁷⁹ *Történelmi Tár.* 1901. 184—185.

ján kieszközölt egy rendeletet Hunyadi Jánostól, a ferencesek nagy pártfogójától, a missziói elősegítésére. 1456. jan. 6.-án Hát-szegről (Hacak) kelt levelében Kapisztrán felhívja Erdély nemes urait, hogy kövessék Hunyadi példáját, aki — a levél szerint — a maga birtokain a keleti egyházi templomok felégetését rendelte el és megparancsolta, hogy a schizmatikus papok, ha nem akarnak áttérni, üzessenek el.⁸⁰ A levél végén közli, hogy Székely Mihályra, a Kiliában járt magyar ferencesre bízta a térítést.

Székely Mihály munkájával kapcsolatban maradt fenn Hunyadinak a térítés érdekében kiadott rendelete 1456 február 7.-ről.⁸¹ Hunyadi Solymos, Hunyad és Déva kapitányához intézi levelét s abban valóban a schizmatikus papok elűzését rendeli el arra az esetre, ha nem akarnak megjelenni a Székely Mihály tanításain, — e rendelet azonban csak azokra a papokra vonatkozik, akiket a „Wladika“ szentelt fel s akik azelőtt nem voltak papok. Február 10.-én Székely Mihály levelet ír Kapisztránnak s abban örömmel jelenti, hogy Hunyadi rávette arra, hogy ígéretét írásban is adja ki. Valószínűnek kell tartanunk, hogy Kapisztrán januári levele Hunyadi szóbeli ígéretére hivatkozott, amikor őt mint példát emlegette. A rendelet csak hosszas közbenjárás után jelent meg, s nem volt olyan szigorú, amint azt Kapisztrán írta, Nincs benne szó a templomok felégetéséről s nem minden papot kényszerít az elköltözésre, csak a „Wladikától“ felszenteltekét. Így például nem érintette azt a Péter nevű vajdahunyadi esperest sem, akiről szintén Székely Mihály emlékezik meg s akit mint a románok áttérésének egyik főakadályát jellemez. Székely Mihály jelentése abban a részében árul el legtöbbet a misszió körülményeiről, amelyben azt írja, hogy a románok készek lennének az áttérésre, ha a főurak, nemesek és az egyházi prelátusok megengednék a birtokaikon lakó románok áttérését.⁸² Nagyon fontos lenne. — írja végül, — hogy az áttérők ne sujtassanak azonnal a tizedfizetés

⁸⁰ *Történelmi Tár.* 1901. 187—188.

⁸¹ *Történelmi Tár.* 1901. 192. és Lupşa 100.

⁸² *Történelmi Tár.* 1901. 195. Székely Mihály munkája nehézségére jellemző az a levél, amit a február 10.-i örvendő levél előtt négy nappal, február 6.-án írt Kapisztránnak Hunyadival folytatott tárgyalásairól: „Aliis antea litteris ex Dewa directis V. R. P. notificavi, qualis negotii michi commissi in Hwnyad et Dewa fuerat secutus effectus, nunc hic in Lippa eorundem negotiorum sollicitator existens, presentem allocutus fui dominum Johannem, nil tamen de re promissa agere iuravit, cuius absque auxilio res ipsa iure carebit optato; tempus non parum in hac re perdidit, qui alibi fructu non vacuus ivissem...“ *Történelmi Tár.* 1901. 191.

kötelezettségével. A levél alapján úgy hisszük megvilágosodik, hogy miért kellett Hunyaditól ismételtén kérni a rendelet kiadását s hogy miért tartotta fontosnak Kapisztrán a térítés érdekében levéllel keresni fel az erdélyi nemeseket. A földesúrak maguk voltak ellene román jobbágyaik áttérésének, mivel a katolikus jobbágy tizedet volt köteles adni az egyháznak s a kétfelé adózás által a földesúr jövedelmei csökkentek volna. Kapisztrán erdélyi látogatása a térítésnek ezt a nagy problémáját vetette fel s egyben rámutat arra, hogy milyen hősiességgel, missziói lélekkel küzdtek az egyház megerősítéséért azok a ferencesek, akik vállalták a schizmatikusok megtérítését. Valóban Scylla és Charybdis között haladtak: egyik oldalon az egyházi missziói parancs, az ország rendjének érdeke, a király akarata, amely sürgette a missziót, — másik oldalon a földesúri érdek, a magángazdaságok szempontja, amely szívesen vette a bevándorló románság letelepítését, társadalmi rendjének átalakítását, erkölcsseinek megszelidítését, de nem szívesen engedte át a románok által fizetett adót a nyugati egyház főpapjainak.

Kapisztrán látogatása azonban nemcsak arra volt jó, hogy felszínre kerüljenek a schizmatikus misszió kérdései, hanem bizonyos eredmények is mutatkoztak ezen a területen. Hunyad, Déva és Solymos területén minden bizonnyal előre haladt a misszió ügye a Hunyadi rendeletében emlegetett „Wladika“ elfogatása által. E „Wladika“ Kaffai János volt, aki egyes feltevések szerint, 1453 óta működött Vajdahunyad környékén,⁸³ zavart keltő munkálkodása kihívta Hunyadi János haragját s ezért 1456 januárjában elfogatta s levelet írt Kapisztránnak, amelyben kérte, tudósítsa hollétéről, hogy a foglyot utána küldhesse, mivel nem akarja tovább túrni birodalmában.⁸⁴ Láttuk, hogy a Wladika által felszentelt papokat sem volt hajlandó eltúrni. Kapisztránnak sikerült meggyőzni tévelygéseiről az elfogott vladikát, aki megtért és megkeresztelkedett. Egy „püspök“ újrakeresztelése lehet a misszió túlzása is, Kapisztránnak ez esetről beszámoló levele⁸⁵ azonban úgy jellemzi e krimi eredetű főpapot, mint aki nemcsak a schizma, hanem egy csomó eretnekség előmozdítója is volt, a püspöki jogokat törvénytelenül vindikálta magának s követőivel együtt sem a római, sem a görög ritushoz nem tartotta magát. Kapisztrán kife-

⁸³ Lupşa 83.

⁸⁴ *Történelmi Tár*. 1901. 188—189.

⁸⁵ Az 1456-ban írt két levél egyike Firmanus kardinálisnak, a másik III. Calixtus pápának ad számot a vladika működéséről és Kapisztrán általi megtérítéséről. Lupşa 101—102.

jezése szerint „heresiarcha“ volt s e körülmények megmagyarázzák Hunyadi János általi elfogatását, papjai elűzését is, akkor, amikor az üldözés más, régebbi román papokra nem terjedt ki.

Kaffai János eltávolítását nem tekinthetjük valamilyen általános vallásüldözés egyik esetének, helyi jelentőségű esemény volt, amelyet törvénytelen püspöki jogbitorlása és felforgató hatása váltott ki. Eltávolításában azonban kétségtelenül része volt a ferences misszióknak, amely minden alkalmat megragadott, hogy előre vigye a térítést. Kapisztrán, Tari László, Székely Mihály munkája s a pápáig eljutott vladika-eset azonban felhívták az egyetemes egyház figyelmét e területre s mozgalmuk nem maradhatott folytatás nélkül. III. Calixtus pápa törvényes püspököt küld az erdélyi románok számára: a volt konstantinápolyi zárdafőnököt, a szerb származású Makarioszt, aki elfogadta a florenci uniót.⁸⁶ Makarioszt 1466-ban Erdélyben találjuk, ebben az évben emlékezik meg róla egy pápai levél, feljegyezve, hogy a jurisdietiója alá tartozó híveknek, akik görög szertartás szerint élnek, prédikálja és tanítja, hogy mit hisz, mit követel a római egyház a florenci ökuménikus zsinat határozatai szerint.

Makarioszal lezárul a középkori misszió nagy hulláma, ami utána feljegyezhető e területen, nem több néhány elszigetelt jelenségnél és a schizmatikus-katolikus vallásharc néhány, általánosságot nem mutató, adatánál. Makarios a román egyház Rómával kötendő uniójának előhírnöke, míg azonban ez az unió megvalósíthatott az erdélyi románság a XVI—XVII. századi erdélyi protestáns missziói munkájával állott szemben s attól nyert új, megtermékenyítő hatásokat.⁸⁷

⁸⁶ Lupşa 84—85.1.

⁸⁷ Dolgozatommal kapcsolatban szükségét látom, hogy megemlítssem azokat a munkákat, amelyek a két középkori román vajdaság katolikus egyházszervezetével foglalkoznak. Moldva és Havasalföld területén működtek azok a domokos- és ferencrendi szerzetesek, akik a kunok s később a tatárok megtérítésén fáradoztak. Munkájukat néhány kolostor és missziói püspökség emléke őrízte meg. A moldvai és havasalföldi magyar és német telepések lelki gondozására szintén külön egyházszervezet alakult ki. A két vajdaságban érvényesülő magyar és lengyel politikai befolyás erősítette ezeket a szervezeteket. Munkámban nem kívántam ezeknek új történeti szintézist adni, csak ott tartottam szükségesnek a megemlítésüket, ahol történetük egyik vagy másik szakaszában a románság közötti missziót is szolgálják.

A két román vajdaság középkori katolikus egyházszerzetének egyes kérdéseit a legteljesebben Auner Carol dolgozta fel a *Revista Catolică* c. folyóiratban: *Incepturile episcopiei de Bacău*. 1912. 384—408; *Episcopia Milcovei*. 1912. 533—551; *Episcopia catolică a Severinului*. 1913. 47—62; *Episcopia de Siret*. 1913. 226—245; *Cei din urmă episcopi de Siret*. 1914. 567—577; *Episcopia catolică a Argeşului*. 1915. 439—451.

A régebbi munkák közül érdemes megemlíteni Melchisedec püspök emlékiratát: *Papismul si starea actuală a Bisericii ortodoxe în regatul României*. *Bucureşti*, 1883., amely e kérdésben elfoglalt keleti egyházi álláspontot juttatja kifejezésre, valamint Rosetti R. munkáját: *Despre Unguri și episcopiile catolice în Moldova*, 1905. *Analele Academiei Române, Secția istorică*, XXVII, 247—322. A kun misszió történetét dolgozza fel Ferenț Ioan munkája: *Cumanii și episcopia lor*, Balázsfalva, 1931. a tatár misszióban munkálkodó ferencesekről ír Andreescu C.: *Așezări franciscane la Dunăre și Marea Neagră în sec. XIII—XIV*. Iași, Cercetări Istorice VIII—IX, 151—163. A kun misszió és a milkovi püspökség történetére vonatkozó forrásokat alapos kritikai tanulmányban összegezi Makkai László idézett munkája: *A Milkói (Kun) püspökség és népei*, 1936.

Itt kell megemlítenem, hogy dolgozatom korrekurájának befejezése után vehettem kézhez Moisescu I. Gheorghe, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*. című 1942-ben. Bukarestben kiadott munkáját. Moisescu könyve a moldvai katolicizmusra vonatkozó összes források és feldolgozások alapos vizsgálatára támaszkodva az egész kérdésnek történeti rendszerű kritikai feldolgozását nyújtja. Különösen értékes munkájának második része, amelyben a lengyel források és a lengyel nyelvű értekezések felhasználásával a Lațcu vajda korabeli lengyel katolikus befolyás, a szereti püspökség szervezése és a dominikánus rendtartomány 1375—1378. évi újjászervezése politikai hátterére világít rá. A románok közötti misszió története szempontjából azonban sajnos az ő dolgozata sem tud új eredményeket hozni. Állítja, hogy az első szereti püspök a lengyel Krakói András nem végezhetett a románok között térítő munkát. Az egyetlen, Moisescu, szerint is, a XIV. századi moldvai katolikus egyházi férfiak közül, akinek a nevéhez jelentős román térítés kapcsolódik, az a Spalatói Antal, akinek a munkája nem a lengyel, hanem a magyar befolyást árulja el. A románok közötti középkori misszió szinte maradéktalanul a magyar egyház és a kolduló rendek magyar rendtartományainak a munkája.

Juhász István.

Szolnokdoboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején

A magyar történetírás régóta tudatában van annak, hogy Erdély mai etnikai képe nem az ittlakó népek természetes szaporodásának különböző arányaiból következő népesedési folyamat eredménye, hanem külső tényezők erőszakos beavatkozása folytán alakult ki. Abban is megegyezik tudományos közvéleményünk, hogy a magyarság számarányának katasztrofális csökkenése, középkorvégi többségi helyzetének elvesztése elsősorban a XVII. század népiirtó háborúinak rovására írható. Történelmünk e legnagyobb kérdése mégis csak az elmúlt két évtized folyamán, a népiségtörténeti kutatások megindulásával egyidejűleg került az érdeklődés homlokterébe s még így is inkább csak mint a népesedéstörténet egyes fázisait indokoló, megvilágító szempont szerepel, anélkül hogy a pusztulás valóságos arányaira és népesedési jelentőségére vonatkozólag részletes monografikus előmunkálatok készültek volna.¹ Az ilyen monografiák hiányát elsősorban újkori népiségtörténeti forrásaink hozzáférhetlensége, illetőleg kiaknázatlansága teszi érthetővé, a tudományos intézetek nagyarányú forráskutatási munkája azonban, melyet remélhetőleg rövidesen ezeknek a forrásoknak közzététele is követni fog, lehetővé fogja tenni a magyarországi etnikai viszonyok kialakulásának részletes kidolgozását. Az alábbiakban szerény kísérletként megpróbáljuk a hatalmas kérdésszövevénynek egy korban és területileg nem nagykiterjedésű, de talán nem csekély jelentőségű és általános

¹ A háborús pusztításoknak és a nemzetiségi viszonyok változásának kapcsolataira számos konkrét példa említésével már felhívták a figyelmet Jakó Zsigmond (*A románság megtelepülése az újkorban*, „Erdély és népei“, Budapest, 1941.) és Szabó T. Attila (*A románok újkori erdélyi betelepülése*. „Hitel“, 1942. 3. sz.). A pusztítások következményeivel nagy vonalakban e sorok írója foglalkozott: *Északerdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása* („Hitel“, 1942. 4. sz.). Jakó Zsigmond sajtó alatt levő forráskiadványa, mely a gyalui váruradalom urbariumait és jobbágyösszeírásait tartalmazza, lesz az első nagyobb jelentőségű népesedéstörténeti forráspublicáció.

viszonylatban is tanulságos darabját kiemelni, a vonatkozó forrásokat közzétenni és értékelni.

Az a terület, melynek XVII. századeleji sorsával foglalkozni kívánunk, a mai Szolnokdoboka megyének keleti és északi vidékeire terjed ki, pontosabban a Kiszamos és az egyesült Szamos jobbpartjának megyéinkhez tartozó részére. Településföldrajzi szempontból a táj két egymástól eltérő jellegű vidékre oszlik, a Nagyszamostól délre valaha sűrűbb, ma már erősen ritkított tölgyerdőkkel fedett dombok húzódnak dél felé, lassan összeolvadva a tulajdonképeni Mezőség fátlan hepehupáival, míg a Nagyszamos — egyesült Szamos vonaltól északra bukkerdős hegyvidék terül el. A déli terület településeire már a XII. század vége óta vannak adataink, falvai a XIV. század folyamán kevés kivétellel már mind ki voltak alakulva, északon viszont a település csak a XIV. században indult meg s még a XVI. század végén is létesültek új faluk. A Kis- és a Nagyszamos által alkotott szögben, a tölgyerdős dombvidéken és a mezőségi tavak körül magyarok szálltak meg, településeik átnyúltak a Nagyszamos északi partjára is, ahol hosszú magyar falusor jött létre, keleten, a Sajó és mellékvizeinek völgyében a Beszterce felől idehúzódó szászok alapítottak falvakat, mintegy keleti keretét alkotva a magyar települési területnek. A magyar és szász falvak közé ékelődve, rendszeren a sűrűbb erdőfoltok környékén a XIV. század elején néhány román telep is jött létre, számuk a XVI. század végéig szaporodott ugyan, sőt néhány eredetileg magyar faluba is szivárogtak be románok, de — amint később részletesen látni fogjuk — sem a szász, sem a román telepek jelenléte nem teheti kétségessé, hogy a középkor végén ez a terület túlnyomó többségében magyarul lakta vidék volt. Másként áll a nemzetiségi helyzet északon. Az erdős hegyvidék a földművelő magyar és szász lakosság számára nem volt alkalmas életterület, ezért ott a XIV. század elején érkező román pásztorok kislélekszámú, elszórt tanyái alakultak ki s a magyarság csak néhány — igaz, hogy népes — völgyi központban vetette meg a lábát.

A tárgyalt terület földrajzi adottságai határozták meg a birtokviszonyok kialakulását is. Az északi hegyvidék négy nagy uradalom közt oszlik meg, nyugaton a Szamos és a Lápos közt, továbbá a Lápos jobbparti mellékvizének, a Kápolnoknak völgyében a *kővári*, a Lápos felső folyása mentén a *láposi*, a Nagyszamostól északra pedig a *csicsói* és a *szészármai* uradalmak terülnek el. A Nagyszamostól délre eső terület tekintélyes részét szintén egy nagy uradalom foglalja el, melynek központja előbb *Bálványosvár*, majd ennek lerombolása után Szamosújvár. Közbeékelődnek

a Mélyes és a Sajó völgyében a Becse-Gergely nemzetség kiterjedt birtokai, *Hetiden* és *Somkerék* központokkal, délen pedig, a tavak környékén a Wass-család bír a XII. század vége óta *Szentegyed* körül több falut. Amint az erdők fogynak s a táj mezőségi képet kezd nyerni, elfogynak a nagy uradalmak s a dobokamegyei kis- és középnemes családok falvai következnek. A felsorolt nagy uradalmak közül a kövári a XV. században s a XVI. elején a Drágfyaké volt, ezek kihalta után pedig több birtokos kezén át a század végére fiscalis birtok lett, csak úgy, mint az eredetileg Bánffy-tulajdonban lévő, később pedig a moldvai vajdák hűbértartókat képező egyesített csicsói és láposi birtoktestek. E kettőt a XVI. század közepén a lerombolt Bálványosvár helyett épült Szamosújvárhoz és tartományához csatolva, szintén a fejedelmek vették közvetlen kezelésbe, tehát a vizsgált terület nagyrésze a XVII. század küszöbén mai kifejezéssel élve kincstári birtok volt: a közbeelődött három jelentősebb magánuradalom és délen a nemesi falvak jóval kisebb területet foglaltak el.²

Már maga az a tény, hogy a központi hatalom igyekezett saját kezébe keríteni ezeket az uradalmakat, utal ennek a területnek politikai fontosságára. Kővár és Szamosújvár várai ugyanazt a szerepet játszották északon, amelyet Görgény keleten, Fogaras és Déva délen; a honvédelem központjai voltak, biztosították a határokat s egyúttal annak uralmát, aki rendelkezett velük. Kővár birtokáért már a XVI. század közepén hosszas háborúskodás folyt János Zsigmond és a Habsburgok közt, míg sikerült azt végleg Erdélynek megszerezni, de továbbra is minden északnyugatról jövő támadás esetén kulcsértékű pont maradt, A szamosvölgyi hadiúton Erdély belseje felé az utolsó fontos állomás Szamosújvár volt, aki ezt megszerezte, szabad utat nyert a Mezőségre és a Maros völgyébe is. Martinuzzi különösen nagy gondot fordított erre az alapítására s birtoklását később is minden hadakozó fél döntőnek tekintette. Kővár és Szamosújvár védelmétől függött Erdély északi részének és közvetlenül a két gazdag városnak, Kolozsvárnak és Besztercének sorsa is.

² A település menetére és a birtokviszonyok kialakulására *Szolnok-doboka vármegye monographiája* (I-VII. Dész, 1901—1905.) kötetei nyújtanak tájékoztatást, ez a munka egyébként a népesedési viszonyokban beállt változásokra is igen értékes, sajnos azonban rendszertelen és vegyes értékű adatokat tartalmaz. A továbbiakban kellő kritikával sürűn merítünk belőle.

I.

Mindaddig, amíg Erdély északnyugati határán béke volt, illetőleg, amíg a két fontos vár biztosította a békét, a Szamos völgyében az élet zavartalanul folyhatott. A XVI. század elején Rareş Péter moldvai vajda Beszterce ellen indított vállalkozásai csak rövid időre veszélyeztették a közbiztonságot, mindjárt komolyabbra fordult azonban a helyzet, mihelyt nyugat felől fenyegetett támadás. A Habsburg-tábornokok természetyszerűleg Északerdélyben látták igazi operációs bázisukat, mert legközelebbi utánpótlást a kassai és szatmári katonai központokból remélhettek s így Kővár és Szamosújvár megtartására minden erőfeszítést megtettek. Castaldo is Szamosújvárt és környékét szállotta meg zsoldoscsapataival, melyek a lakosságnak (különösen az 1556. évi ostrom idején) súlyos károkat okoztak, később pedig Szatmár és a Szilágyság volt kitéve pusztításoknak a Részekért vívott évtizedes küzdelem során, melybe török csapatok is beleavatkoztak. Belső Erdélyt és így megyénket azonban átmeneti jellegű s csak kisebb területekre szorító háborús csapásokon kívül a XVI. század folyamán olyan pusztítás nem érte, mely komolyabb népesedési eltolódásokat idézhetett volna elő.

Mihály havaselti vajda első erdélyi szereplése (1600) idején ugyan általános panaszok merültek fel gyülevész hajdúcsapatainak garázdálkodásai ellen, de ekkor a szenvedések oroszlánrészt Erdély déli felének kellett elviselnie. Az északi részekre akkor került a sor, mikor a goroszlói csata (1601. augusztus 3.) után Mihály vajda, hogy elvakult bosszúvágyát kitölthesse, szabad prédára bocsájtotta hadainak az országot. Báthori Zsigmond tábornoka, Gyulafi László, látva, hogy urának ügye elveszett, Szamosújvárt átadta Bastának s így szabad út nyílt a Szamos völgyébe az ellenségnek. Megkezdődött az a szörnyű korszak, mikor minden emberi érzésből kivetkőzött katonák a fegyvertelen lakosság ellen viseltek irtó hadjáratot s nem elégedtek meg annak teljes anyagi kifosztásával, hanem oktalan és minden érzelmi vagy eszmei indokolást nélkülöző kegyetlenséggel, válogatott kínzások közt gyilkolták halomra védtelen és politikai szempontból teljesen ártatlan, számba sem jövő földhözragadt jobbágyok ezreit. Az egykorú forrásokra (elsősorban Szamosközy Istvánra, a kiváló humanista történészre és Somogyi Ambrusra, Belsőszolnokvármegye jegyzőjére) támaszkodó Bethlen Farkas egyenesen Szamosújvár kapitulálásával hozza kapcsolatba a végzetes események megindulását:

„Interim Ladislaus Gyulafi, videns Transsylvaniam omni auxilio esse destitutam, arcem Szamosújvár dictam Bastae dedit. Qua obtenta Basta una cum Michaele milites suos ad depopulandum Regnum expediverunt, qui quaquaversum pecora abigebant, glebae addictos homines expilabant, multaque mala ac caedes patrabant, quidquid in terris erat absconditum, id eruebant, quidquid extra in pagis erat repertum, imo et gelimas in agris, omnia diripiebant, multos incolas ad silvas et alpes se subducentes investigabant, illosque cruciabant ac trucidabant, non sexui, non aetati, non conditioni hominum parcentes, praecipue vero in campestribus locis in omnes horrendae saevientes ...“³

A kortársak egyöntetűen Mihály vajdára hárítják e borzalmakért a felelősséget és tudni vélik, hogy Basta, legalábbis eleinte ellenezte a katonaság prédálásait s főleg a gyujtogatásokat és a gyilkolásokat. Tiltakozására Mihály azonban azt felelte volna, hogy „Rudolf császárnak elég országa van, nem szűkölködik Erdély nélkül, ezért ő meg akarja bosszulni az erdélyiek által rajta esett sérelmet“.⁴ Kétségtelen, hogy még a megfélemlítés szándéka sem magyarázza meg kielégítőleg e rémtetteket, hiszen a parasztság, mely elsősorban szenvedett, politikailag sem felelős nem volt a Mihály vajdán esett állítólagos sérelmekért, sem veszedelmet nem jelentett uralmára, terrorizálása tehát teljesen felesleges volt, úgy, hogy igazat kell adnunk forrásainknak s valóban a vajda bosszúszomjában kell keresnünk azt a tényezőt, mely a vihart elszabadította. Úgy látszik, hogy a zilált, népjóléti gondoskodást teljesen nélkülöző, sőt egyenesen a szegény nép teljes anyagi romlását okozó havaselvi közállapotok közül érkező Mihálynak nem is volt kellő érzéke az iránt, hogy egy az övénel sokkal polgárosultabb ország lakossága számára mit jelent katonáinak féktelenkedése, mert előző évben azzal vigasztalta a fosztogatások miatt panaszkodó moldvaiakat, hogy rövidesen lehetővé teszi számukra Lengyelország felprédálását, mint ahogy az erdélyieket Moldova kiraboltatásával kárpótolta a rajtuk esett dúlásokért.⁵ Az egyszer felidézett pusztulás azonban a vajda halálával sem szűnt meg, hanem mind nagyobb méreteket öltött. A vezér nélkül maradt hajdúcsapatok továbbfolytatták kalandozásait s nem lehetett őket megfékezni. Nagy Szabó Ferenc, aki maga is szemtanúja, sőt egyízben

³ Wolfgangus Bethlen, *Historia de rebus Transsilvanicis* V. k. Ciniini, 1789. 30—31.

⁴ Uo. 31—32.

⁵ Idézi P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*. București, 1936. 188. A szerző maga is „cinikusnak“ bélyegzi Mihály válaszát.

majdnem áldozata is volt garázdálkodásuknak, azt írja róluk, hogy „a Basta szavával nem sokat gondoltak. Mert hogy 1601-ik esztendőben Mihály vajda előbocsátja vala őket benne, megízlették vala, és nehezen hagyhatják vala el az istentelenséget.”⁶ Az akkori erdélyi közvélemény tehát, mikor a legnagyobb elkeseredéssel gondolt a hajdúkra, tudatában volt annak, hogy kegyetlenkedéseiket nem lehet egyedül az ő rovásukra írni; a hosszas háborúskodás olyan állati szenvedélyeket ébreszt az emberekben, a pusztításnak olyan paroxizmusába hajthatja őket, hogy csak vezetőik vasfegyvelmezése tarthatja vissza minden józan mérték elvesztésétől. Ezesetben nemcsak hogy hiányzott a fegyvelmezés, hanem egyenesen biztatást, rendeletet kaptak terrorcselekmények elkövetésére s a Balkán és a feldúlt Magyarország minden zugából összeverődött nincstelen szegénylegényekből, a társadalom kiközösítettjeiből, szerb, magyar, román, török s ki tudja még miféle népekből alkalomszerűen, a zsold és a préda reményében csoportosuló kalandorokból álló, egész életét harcban, nélkülözésekben töltő hajdúság⁷ alacsonyabb ösztöneire gyújtó szikraként hatott Mihály felhívása. Anélkül, hogy a hajdúkat mentegetni akarnók, a történelmi igazság kedvéért meg kell állapítanunk, hogy Basta vallonjai semmivel sem viselkedtek emberségesebben,⁸ amin nem is csodálkozhatunk, ha például a harmincéves háború utáni Németország szomorú képére gondolunk: a hasonló elemekből toborzott zsoldoshadak nyomán ott is csak romok és holttestek maradtak. Mihály is, Basta is, mint a kor összes hadvezérei, állandó pénzzavarral küszködtek, a fizetet-

⁶ Nagy Szabó Ferenc *Memorialeja*. Közli Mikó Imre az Erdélyi Történelmi Adatok I. kötetében (Kolozsvár, 1855). 86.

⁷ Bethlen Farkas a hajdúkról: „Hajdones nihil aliud sunt, nisi Hungarorum. Thracum, sive Rasciorum, Valachorum, aliarumque nationum, non minus ad praedandum, quam ad belligerandum accomoda, commista, conflataque farrago: et Thraces sive Rasciani quidem Circumdanubiani patriae iam pridem natalique sole extorres et vagi, sine re. sine fide, sine laribus, crudelis ab initio, perfida, sanguinariaque gens ... Huc usque de Thracibus, Hungari vero Hajdones, inquilini quidem Hungariae sunt, sed cum legitimis stipendiis careant, victum, amictum, res, opes, totamque substantiam ex praeda hinc inde agenda, comparare sibi sunt soliti; hoc genus militiae Michaelae Vajvoda in Transylvania imperante, prima vice in provinciam induxit, antea ab hoc militum genere prorsus intactam“. I. m. 95—97.

⁸ Krauss György, Segesvár jegyzője, tapasztalatok alapján írja: „Im übrigen sind die Valonen ein solches Volk. dasz wenn ein Land soll verwüstet und verderbet werden, man nur Valonen dahin schicke, so würden sic dasselbe is einem Jahr so aussauffen und ausfressen. dasz man solches zu verwüsten kein Feuer noch Schwerdt brauchen dürfte“. Georgius Krauss, *Schaessburger Chronik*. Herausgegeben von F. Mild, Schässburg, 1926. 82.

len katonák ott szereztek maguknak élelmet és pénzt, ahol tudtak; a lakosság megpróbált védekezni s előállt a beháború, mely szinte törvényszerűen egyre jobban elvadult s végül a pusztító szenvedélyek gáttalan tombolásává fajult.

Basta, ha a komoly jóindulat meg lett volna benne, segíthetett volna a dolgon. Állandó panaszkodásai, hogy nem bír a hajdúkkal és zsoldosokkal, nyugodtan szemforgatásnak minősíthetők,⁹ kitűnően bevált eszköz volt kezében a katonai rémuralom arra, hogy a csapatok kivonásának reményét csillogtatva az erdélyiek előtt, újabb és újabb pénzüsszegeket csikarjon ki belőlük.¹⁰ Seregeit nem vitte ki, viszont mikor elhagyta Erdélyt, hogy az uralmat és a zsoldosokkal való vesződést a kiküldött császári biztosoknak engedje át, Krauss György segesvári jegyző tanúsága szerint 3 tonna aranyat küldött Velencébe az Erdélyben szerzett kincseiből.¹¹ Kétségtelen azonban, hogy Mihály meggyilkoltatása után nem is üríthette ki az országot, mert röviddel rá Báthori Zsigmond visszatért s Brassóból megkezdte híveinek szervezését a fejedelemség visszaszerzésére. Erre a híre Basta elfelejtette, hogy nemrég még Mihályt kíméltre intette s mint Somogyi Ambrus, az áldozatul esett Belsőszolnok megye akkori jegyzője írja:

„Recte contendit ad oppidum Dés, quod vallo, fossis, aliisque munimentis firmavit, expectaturus ibi hostem, si res ita postularet. Huius etiam oppidí ditiones circumeirca, quae tum frugibus et annona copiosa abundabant, depraedare, vastare et incendere permisit, nullique parcendo, pueros, puellas, mulieres, viros atque senes interficere non vetuit. Undique lamenta,

⁹ 1601. november 30-án épen Désről jelenti: „Quanto poi a gl’Haiduchi nostri non posso dominarli, si come altre volte ho scritto; et essi che conoscono il bisogno che s’ha di loro, si sanno prevalere dell’occasione con furti, rapine et inobedientia, tanto più sendo hormai sul fine della paga, non ostante ch’io gli habbi concesso di poter’ condurre fuori della Transilvania quanto bestiamme essi hanno voluto“. Magyar Történelmi Emlékek I. sor. 34. k. 628. Már előbb megírta, hogy a Báthori Zsigmondon vett győzelem után a hajdúkat csak úgy tudta szolgálatban visszatartani, hogy egy részüket 3—4000 zsákmányolt marhával hazabocsátotta. Uo. 616—617. Basta nem tudott bánni a hajdúkkal, de nem is fordított erre komoly gondot. Bocskai István műve, a hajdúk letelepítése és polgárosítása azonban azt bizonyítja, hogy ebből a szedett-vedett népségből is lehetett emberiséget kicsiholni, ha valaki kellő bölcsességgel és segítő szándékkal nyúlt kérdéseikhez.

¹⁰ Krauss i. m. 83.

¹¹ „Georgio Basta zoge aus dem Land, als wie die Katz aus dem Tauben-Hause ... Der Schatz aber, den er in Siebenbürger gesammelt, belauffet sich bisz auf drey Tonnen Goldes welches er alles nach Venedig geschicket“. I. m. 82—83.

lachrymae et ululatus auditi, in tantum vero malum hoc crevit, ut mortui vivis feliciores beatioresque dicerentur.¹²

Báthori Zsigmond közeledtére ugyan csapatainak nagyrészé-
vel még 1601 őszén kivonult telelni a Szilágyságba, de a hajdúkat
és a rácokat a Szamosvölgyben hagyta, majd mikor Beszterce is
megadta magát a visszatért fejedelemnek, 1602 február 1-én ostrom
alá fogta a gazdag szász várost, melybe a környékről a menekül-
tek ezrei is bennszorultak.¹³ A források egyaránt kiemelik, hogy
ez a tél különösen kemény volt, ami a környéken kóborló katonaság
fosztogatásainak következményeit csak súlyosbította. Szamos-
közy írja:

„Föld népe szorult erdőkebelbe, havasokba, hegyekbe — ret-
tenetes nagy hidegségben. Nem találának magoknak rejteket,
erdőben is felkeresék őket, nagy kegyetlenséget rajtok tésznek,
sokatkat tűzzel égettetnek meg, sokaknak fejét megtekerik, hogy
a szemek a fejből kiomlott — kikben azután sokat láttunk hogy
koldultanak, kik azelőtt marhás emberek voltak és jól birták
magokat; sokakat tüzes vassal égettenek, parázsával, tüzes
hamuval hátokat, hasakat égették, szíjjat metszetenek játé-
kból soknak az hátokból — azt ők nevezték szártekerő szíjnak;
sokat hajoknál fogva felakasztottak, szalma-tüzet raktanak
reájok — ezt ők nevelték, kacagták ... Monorán volt ez dolog.
Az utcán nagy tüzet csináltak, a megfogott szegény népet:

¹² Ambrosii Simigiani *Historia rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum* (Scriptores Rerum Traussilvanicarum T. II. v. II. Cibinii, 1840. accurante Iosepho Benigni de Mildeberg) 256.

¹³ Bethlen Farkas írja: „Interim Basta quoque, ira flagrans, et praedae avidissimus, eductis legionibus in tractu Tibiscano hybernantibus, iter suum accelerabat versus Bistricium, non ignarus, in eam urbem complures nobiles, eorumque coniuges ac liberos, cariore cum suppellectili, et rebus magni pretii, securioris permansionis gratia, in metuenda belli tempestate, sese recepisse. Neque tamen protinus universo cum exercitu ad Bistricium accessit; sed catervatim e copiis suis audacissimos et rapinis aduetos praemisit: qui tametsi in tractu urbis visi fuerint, tamen usque ad tricesimum diem Januarii, cuiusnam essent milites, a Bistriciensibus cogniti non sunt. Hi vero Bastani, latrones potius, quam bellatores, miseros incolas circumiacentium pagorum, qui e mercatura Bistriciensium domum tendebant, in itinere crudelissime interfecerunt; pagos circumcirca horrendum in modum depopulati sunt; crania vivorum aperientes, cerebra denudarunt; quosdam per pedes et humeros suspendentes, prunas illis adposuerunt; aliis umbilicos excacantes, arboribus adligarunt, et agitarunt, usque eo, dum intestina effluerunt; infantes in cunis interemerunt; et quae non egerunt dictu visuque horrenda! hoc modo volentes famam potentiae suae per provinciam spargere, et incusso metu Transsylvanos ad obsequium Bastae promptiores reddere. Accedebat his malis frigus rigidissimum, quo simul et inedia multi huius regionis inhabitatores, qui fuga salutem quaerere conabantur, misere absumpti sunt“. I. m. a 64. és 65. lapok közé kötött, tévedésből számozatlanul maradt iv 11—12. lapjain.

magyart, szász, férfiat, asszonyembert a tűzre hajtották egyfelől, másfelől visszaverték reá, és így tűzzel emésztették meg őket ...

E romlást szenvedek ez helyek: Kolosvár, Déés tartomány vidéki, Gyalu, Bánffi Hunyad, Kalotabeliek, Górgény, Beszterce vidéke, és nagy sok többen; de főképpen Torda ... és Ida, Beszterce vidékében, a hol csak egy udvaron két száz paraszt ember és nemes ember testénél több volt, kit az hajdúság levágott, semmi okot hozzájuk nem mondhatván, mikor Básta hívségében voltak ...”¹⁴

Egyetlen kortárs történetíró sem felejt el megemlíteni Beszterce ostromával kapcsolatban a védtelen lakosságon elkövetett rémtetteket s a dúlás következtében előállt éhínséget és pestist.¹⁵ Egyedül Besztercén az egyik forrás szerint 10.000, a másik szerint 13.000 ember pusztult el 1601—1602 telén a járványban és az éhségben.¹⁶ Az élelmiszerek ára olyan magasra ugrott, hogy a mindenéből kifosztott nép széles rétegei képtelenek voltak mindennapi szükségleteiket beszerezni, ugyanakkor, mikor a hajdúk az Erdély-

¹⁴ Enyedi Pál (a valóságban Szamosközy István) *énekéből az erdélyi veszedelmekről*. Erdélyi Történelmi Adatok i. m. I. 186—188.

¹⁵ Krauss György írja: „Basta... kam... mit! den Hayducken in so schneller Eil auf Nösen zu, dasz er ehender gesehen, als von ihm gehört ward. Sie überfielen also das arme Volk unversehens, dasz es ihrer Grausamkeit nicht entfliehen konnte, übeten eine solche unmenschliche Tyranny an Mann und Weib, jung und alt, mit morden, rauben, sengen und brennen, dasz es nicht zu beschreiben war, verschonten auch den jungen und unmündigen nicht, sondern rieszen sie aus ihrer Mütter Armen und von ihren Brüsten weg, schlugen sie zur Erden, zerhauten und zerstachen sie jämmerlich, letztlich spieszten sie dieselben an die Zäune, neben ihnen tödteten sie auch ihre Eltern, denn sie überfielen die Leute, ehe sie ihrer gewahr wurden, weil sie im kalten Winter schwerlich entfliehen kunte. Hierauf rückten sie im grösten Grimm vor Nösen... Während der Belagerung sind bisz auf die 13.000 Menscheu durch die Pest und durch den Hunger umkommen, denn es hatte sich vor der Belagerung viel des umliegenden Pöbels in die Stadt gezogen, dadurch den ein erschlökklicher Hunger, und neben dem Hunger eine grausame Pestilenz entstanden, hatten also die Feind mitten in ihren Häusern und zwischen den Mauern, wer dem Schwerd entronnen war in die Stadt, den frasz der Hunger und die Pestilenz, die auszerhalb der Stadt herum schwebten, waren vor ihrem Feind nie sicher, denn die grimmige Hayducken suchten alle verborgenen Oerter auf, wurden auch durch den Rauch des Feuers, welches die armen Leute aus Furcht in die tiefste Wälder gemacht hatten, ihre erkaltete und erstarrte Glieder zu erwärmen, ihrer leicht gewahr, denn sie eileten nur dem Rauch zu, überfielen sie unversehens, und erwürgeten beide Mann und Weib auch die kleine Kinder jämmerlich, und wer das Glück hatte, dem Schwerdt zu entrinnen, der muste durch die grimmige Kälte umkommen“. I. m. 69—71.

¹⁶ Lásd az előbbi jegyzetet, továbbá Somogyi i. m. 272. A besztercei pestisről részletesen ír Bethlen Farkas i. m. 68—69.

ból száz és ezerszámra elhajtott marhákat potom áron vesztegették el a külső magyarországi piacokon.¹⁷ 1602 tavaszán Erdély már, amint Somogyi Ambrus írja, kétségbeejtő képet nyújtott:

„Erat per id tempus Transilvaniae facies adeo durae et miserabilis conditionis, ut multis iustas lachrymas excuteret, quum hinc Basta et eius exercitus omnia sacra pariter et profana impune diriperent, illinc vero a Turcis et Tartaris obvia quaeque crudelissime vastarentur, neque alia re toleratu levior illius crudelitas erat, quam quod a populis in servitutum abducendis manus abstinebat, caeteris in rebus facile alios hostes aequabat. Qua rapinarum feritate adeo omnium animos a Germanorum imperio abalienatos avertit ut eorum vei nomine exhorrescere nunc videantur. Quibus etiam incommodis brevi postea extrema in provinciam fames et rerum ingens inopia invecta est, quum supra quotidianas alimentorum direptiones ingens quoque maioris et minoris pecoris numerus in Ungariam, Silesiamque ac alias regiones gregatim abigeretur, flentibus agricolis et sua pecora frustra repetentibus, sicut brevi post tritici cubulus viginti quatuor et amplius florenis venderetur Bistricii, Claudiopoli vero quadraginta, et miseri homines equinis, felinis, caninisque carnibus, id genusque illicitis, ominosis, impuris et praeter naturam cibariis vesci cogentur. Interea Basta ... relictis quibusdam cohortibus Germanis, Vallonibusque in arce Zamosujváriensi, Déésiensi et Gyaluiensi pro praesidio, in ditionem Zilágy et partes Ungariae abire ad hybernandum decrevit, abductis secum omnibus rebus bello acquisitis et fortuna favente pro praeda sibi concessis, quia iam antea praedictae ditiones Transilvaniae cis flumina Aranyas et Marus iacentia in tantum inanitae et in nihilum redactae fuerant, combustae ac vastatae, quod earum magnitudinem nequaquam efferre et describere possim. Dissipaverat et nudaverat dominus Deus et afflixerat huius terrae faciem, aequae dissipaverat habitatorum maiorem partem, quia friguerat veritas, misericordia et timor domini Dei in hac terra, quapropter lugebat et omnes habitatores infirmati fuerant. Triplici enim malo simul et semel castigati, percussique, armis, fame pestilantiaque maxima ad emendationem vitae poenitentiamque

¹⁷ 601. szeptember 11-én kelt pozsonyi jelentésben (Veress E., *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești* VI, 455.): „Den Neuhauslern seindt etliche Heyduggen aus Sibenbürgen kommen, die haben 4000 Stück allerley Viechs zur Peuth mitgebracht. Die hat man dem Christlichen Läger gen Stuelweyssenburg zum Verkauf nachtreiben lassen; wie dann ein Anzahl Viechs im Sibenbürgischen Läger gewest, dergleichen bei Menschengedenk nie gesehen worden, so der entleibte Michel Weyda dem Landtvolk nehmen und ins Läger treiben lassen. Den schönsten Ochsen hat er umb etliche Duttich und aufs höchst umb 1 fl., und oft in 2—3 Ochsen umb ein Daler verkauft. In summa, er hat unschristlich mit dem Volk gehandelt ... diese Provinz mit Feuer und Schwerdt hart verderbt ...”.

hac occasione vocare voluit. Et quamvis in principio etiam pacificationi studerent quidam eorum, attamen arma non quieverunt, quia Ujvarienses, Gyaluienses et Vechienses subitaneis incursionibus terram praedictam infestaverant, pecora abegerant, frumenta exportaverant, reliquiasque hominum, qui tempore obsidionis tam in civitatibus, quam etiam in alpinis et aliis locis quamplurimis ad illum diem salvi conservati fuerant ac ad sua loca et habitationes priores spe quadam inani lactati exiverant, omnes sustulerunt, nihilque intactum relinquerant ...¹⁸

Bár Beszterce bevétele (február 24) után, ami az önkéntes feladás feltételeinek megszegésével, a város teljes feldulatásával járt, Basta kiment Szatmárra s a fegyverszüneti tárgyalások is megindultak közte és Báthori közt, a bennmaradt hajdúk s — amint a fenti idézetből láttuk — az északerdélyi várak német és vallon őrségei tovább is zsarolták az országot. Egyik rablócsapatukat március 20-án Csáky István ugyan Egerbegynél megverte s kiszorította Erdélyből, mivel azonban a tárgyalások húzódtak, Basta újabbakat küldött be májusban, melyek egészen Torockóig dúltak, végül itt sikerült őket szétverni. Nyomban utánuk Basta is megindult hadaival Kolozsvár felé, ahol június 29-én létrejött a meg egyezés, ezt azonban az erdélyiek egy része nem volt hajlandó elfogadni s Székely Mózes vezetése alatt Tövis mellett július 2-án megütköztek Bastával, de csatát vesztek s az előkelőbbek török földre menekültek. Basta ekkor Erdély déli részébe tette át főhadiszállását s így az északi rész a legrosszabbtól egyelőre megszabadult. Kétségtelen azonban, hogy a Maros jobbpartjától északra eső vidék akkorra már úgy el volt pusztulva, hogy hadsereg nem telelhetett ott ki. Októberben írja Basta, hogy „értjük, hogy Torda, Doboka és Zolnak vármegyében a pestis igen grassál”¹⁹ s nyilván már régebb idő óta, mert még augusztusban kénytelen volt Dés és Beszterce s környékük lakosságát a pusztulás miatt minden hadi szolgálat alól felmenteni.²⁰ December 28-án maga jelenti Prágába:

¹⁸ I. m. 270—272.

¹⁹ Magyar Történelmi Emlékek I. 37. k. 102.

²⁰ 1602. augusztus 18-án Basta Beszterce és Beszterceszék lakosai nyomorult állapotára való tekintettel, „in quam ipsi ob continuos bellorum tumultus et inauditae annonae caritatem, pestemque foedissimam incidisse“, egy évre minden hadi szolgálat alól felmenti. Továbbá ugyanő augusztus 28-án „... intelligentes incolas et inhabitatores oppidi Dees naturali morte, fameque et armis, in his disturbiorum temporibus, ut plurimum diminutos, compatientesque inopiae et aegestati, damnisque et desolationi ipsorum, quibus ipsi premi perhibentur...“ a fuvarozás kötelessége alól felmenti őket. Ugyanaznap egy évi adójukat is elengedi „megtekintvén nyomorult nyavalyás állapotjokat... hogy

„...sempre questo regno havuto fama di essere pieno di tutte le cose necessarie. Fu veramente tale, ma ne restano a pena i vestigii, in tal modo il ferro, il fuoco, la peste, la fame l'hanno consumato. V'è ben avanzata qualche nobiltà, ma il villano, ch'è quello die dà al vivere el fa l'entrate, è morto.”²¹

A rettenetes tél közepén kénytelen kívülről sürgetni katonáinak ellátását, mert

„was aber zur Unterhaltung der ordentlichen Besetzung and Defendirung des Landes aus diesem Lande könnte contribuiret werden, haben wir zwar allem Einkommen fleissig nachgeforschet, befinden aber das Landt durch vielfältige Kriege und Mutationes so verwistet und verödet, die Dörfer und Flecken abgebrannt, und meistes Volk und Viehe darniedergehauet, weggeführt, verdorben und gestorben, dass an dem Lande noch zur Zeit wenig angebaut werden kann; dadurch die Zehent schlecht, die Gewerbe, Handel und Wandel gar gefallen, die Strassen unsieher, die Maut, Zoll und Dreissigst gar geringe, die Bergwerk eingegangen, verödet und verwüstet, auch von Volk und Arbeitern gar verlassen. Derowegen dann sie nicht allein nichts ertragen, sondern auch Volk und Verlag zu Erhebung derselben wird herein geschicket werden müssen...”²²

A nyugalom azonban nem állhatott helyre, mert 1603 április 15-én Székely Mózes török segítséggel a Vaskapun át benyomult Erdélybe s már májusban ostrom alá fogta Bastát Szamosújváron. Hogy mi történt ezalatt a környéken, arra vonatkozólag jellemző részletet közölhetünk Nagy Szabó Ferencről:

„Székely Móses táborát Kolosvárról megindítván, méne Szamos-Ujvárhoz, hogy azt a németektől megvegye a várat; de csak meg sem büzlheté. Hanem vagy kilencz száz legény gyült vala özsze, kiknek feleségek és gyermekek ott a várban volt némelynek s kiknek ott Déés tájatt a havason, vagy oly helyt ahol esmérte maradását, és ott táplálta a rettenetes drágaságban. Azokat a legényeket Móses hivatá, hogy melléje jönének, de amazok nem menének; mivel cselédjek a német birodalmában vala, és oda nem lehetett hagyni, mert azok is háborgatták volna őket jövendőben, mind magokat s mind házok népét; azért egy éjjel őket mind levágatá. Így lön dolgok szegényeknek. Azok nem magyarországi hajduk voltak, hanem ott a tartománybéli szegény jobbágyból állottak, azok verték volt

az alá s fel járó hadak miatt az ő városok felette nagy nyavalyába és nyomorult állapotba jutott volna“ (Magyar Történelmi Emlékek I. 37. k. 57, 66, 67.)

²¹ Uo. 135.

²² Veress Endre, *Basta György hadvezér 1603-iki főjelentése*. Budapest, 1914. 20.

össze magokat, hogy óhassák szegények és táplálhassák a nagy veszedelem között és drágaságban magokat. Így veszté Móses el, annak a darab földnek a népét akkor.

Móses Kolosvárnál dolgát elvégezvén, kerüli szélyel az országot, es a tatár téssen szörnyü rablást, égetést és öldöklést. A magyar is a nagy drágaságban hol mit kaphatott, aval élhetett. A tatár egykor látván, hogy immár sok rabja vagyton, tehát egy részét haza bocsátja a tatárnak öt ezer rabbal. Másoduttal esmét tiz ezer rabot küldtek haza más rendbéli tatártól.²³

Amit a hajdúk és vallonok megkezdték, befejezték a segítségül hozott tatárok. Bethlen Farkas így ír tetteikről:

„Sub exitum mensis Iunii, Tartari domandae in fideique Mojsis redigendae provinciae speciem praetexentes, quoslibet agrestes, cuiuslibet denique conditionis et sexus homines, rapiabant, ferebant: quos postea nec duciim quidem potestas extorquere ab illis poterat; e finitimis etiam Hungariae regionibus, potissimum e districtu Szilágy et civitatis Rivulini tractibus, adeoque ex ipso viscere Transsylvaniae raptis, in captivitatem multis mortalium millibus, cum ingenti pecudum, rerumque omnium praeda per mediam Transsylvaniam, nemine resistente, in Turciam redierunt. Tria millia Tartarorum fuisse feruntur, qui captivorum Christianorum plus 12 millia secum traxerunt. In iis, praeter Hungaros, Germani, Germanaeque mulieres, atque Saxones, magno numero erant, quos passim per provinciam excursionibus inopinatis rapuerant. Sed iam antea quoque Tartari, semel atque iterum, coacta hominum, pecudumque ingenti praeda, ad suos reversi fuerant, tantaque vastitate populos affecerant, ut huius belli occasione aliquot millia capitum e Transsylvania, tot alias bellorum cladibus exhausta, finitimisque Hungariae tractibus, in diram servitutum rapta fuisse memorentur. Cuius rei causa multis in locis terra careat inhaabitatoribus.”²⁴

A fentiekből is kitűnik, hogy a szenvedés nagyrésze ismét az északerdélyi megyéknek jutott ki. Május és június hónapok a Szamos völgyében végrehajtott hadmozdulatokban teltek el, míg végre június 19-én Beszterce is megadta magát Székely Mózesnek. Ez Radu Serban havaselvi vajda barcasági betörésének hírére július elején elhagyta Erdély északi részét s a támadó ellen sietett, de július 17-én, éppen a csak rabolni tudó, de harcolni nem akaró tatárok árulása miatt Brassó mellett a csatával együtt életét is elvesztette s vele esett el az erdélyi nemesség színe-java is.

Mikor Basta a brassói csata kimeneteléről tudomást szerzett, toborzott hadaival Majtényről Erdélybe sietett, hogy a lázadó országon bosszút álljon. Útjában, Déstől Szászvárosig, ahol

²³ I. m. 79.

²⁴ I. m. 324—325.

országgyűlést hívott össze, leírhatatlan nyomornak volt tanúja. Mint Krauss György írja,

„Es war daneben ein so unsäglicher Hunger, dasz des gleichen bey Mensehengedenken fast nie erhört, ja den Hierosolymitanischen zu vergleichen... Etliche haben aus Kohl-Wurtzel Brod gemacht und geszen, etliche aber nur die blosze Wurtzel und andre Kräuter-Wurtzeln roh und ungekocht geszen. An etlichen Orthen, als wie im Dorff Reiszdorf haben sie die Schliemen von den Fenstern freszen den groszen Hunger zu stillen, an andern Orthen haben sie Hunde, Katzen, Mäuse und das verreckte Vieh freszen, etliche haben Brenn-Nesseln in schlechtem Waszer gekocht, gesalzen und vor eine ziemlich gute Speise gehalten. Etliche haben das Bluth von den geschlachteten Thieren gekocht, Kleyen darin vermendet, welches damals eine gute Speise gewesen. Etliche die unzeitige Kälber und Ferckel, das Eingeweide aus dem Vieh, welches vor Mist und Koth truffe, am Feuer gebraten geszen. Etliche aus dem Misthaufen und Kerschel, die alte verdorrte Bein ausgesucht. am Feuer gebraten, einigen Safft daraus zu haben, um die ausgehungerte Seele zu erquicken. Dahero waren sie für Hunger so verschmachtet und ausgedorret, dasz nichts als Haut und Bein an ihnen zu sehen war, sie hatten fast die nienschliche gestalt verlohren und sahen so übel ausz, das man einen Abscheu vor ihnen hatte, gingen umher wie die Todten, bisz sie endlich vor Hunger dahin stürben. Bey diesem allem aber ist es nicht blieben, sondern auch auf Menschen-Freszerey herauskommen, die Eltern haben ihre Kinder, und auch die Kinder ihre Eltem freszen. Der hingerichtete Übeltäther am Galgen und Spiesze ist wegen groszem Hunger nicht verschonet, sondern herabgeriszen und freszen worden. Im Reiszmärkter Stuhl ist eines Kindes Haupt, sammt dem Eingeweide in einem Hause funden worden, der Haus-Wirth wird darum gefraget, welcher antwortet, dasz er es nicht getödet, denn es sey für Hunger gestorben, und also hätte er solches sammt seinem noch bey sich habenden Kinde freszen. Ein walachisch Weib nicht weit von Hermannstadt hat ihr Kind geschlachtet und freszen, welche auch ihren Lohn dafür bekommen. Ein Weib bey Szomos-Ujvár hat für Hunger ihr eigen Fleisch am Arm angefallen und zerbiszen. Ein solch elender und erbärmlicher Zustand ist allenthalben wegen des groszen Hungers, in diesem übelgeplagten Siebenbürgen gewesen.“²⁵

Erdély minden ellenállásra képtelenül hevert a győztes Basta lábai előtt, aki most már büntetni akart. A kivégzések egymást érték, Székely Mózes párhíveinek vagyónát elkobozták, a vallok és hajdúk pedig továbbra is személyválogatás nélkül raboltak és gyilkoltak. Ilyen körülmények közt a kinevezett polgári bizto-

²⁵ I. m. 79—80.

sok, Burghaus Miklós, Krausseneck Pál, Hoffmann György és Im-Hoff Károly egész működése a birtokelkobzások és az adó-behajtás intézésére korlátozódott, a feldúlt országban senki sem volt képes rendet teremteni. Basta 1604 április 7-én végleg elhagyta Erdélyt, utódjává a rettegett hírű Capreolo Tamást hagyván. Szamosközy szerint a végső csapások sorozata csak most, mikor már ellenséggel nem lehetett számolni, következett el:

„E veszedelem mindeniknél nagyobb volt, anno 1604. A szegénység, ki megmaradott, havasba szorult az iszonyu télben. Az hajdu ott is felkereste — hóban, hidegben a ló mellett hurcolta; ha lábát, kezét hideg megvette, ott hagyta vagy megölte; különb-különb kinokat gondoltak, hogy marhát, vermet mutasson — mind addig kinozták, hogy abba holt meg; sokaknak a száját fel ajózták, cseberrel hordották a vizet belé és úgy ölték meg; a hasára állván úgy tapodták; a talpát meghasogatták, megsózták, vállokra fogták, kinozták, vesztegették, némelyeknek kezét elvágták; marhájokat egymástól ő magok ellopták s a vele való rabokra fogták — nevétték s mondták: miért nem őrizte meg? miért hagyta ellopni? sat.“²⁶

A szörnyű négy esztendő végeredményét az 1604. január havának végén összeült kolozsvári országgyűlés a következő sokatmondó szavakban összegezte: „Annyira megromlottunk, hogy szegény jobbágyink úgy elpusztultanak, hogy igen kevés helyen lakik falun egy vagy két ember; az hul pedig laknak is valami kevesen, éjjel-nappal rajtok vagon az vitézljő rend, magok mindennapi életekkel sem szabadok“.²⁷

II.

Aki ismeri a történelmi források értékét, tisztában van azzal, hogy a kortársak különösen a számadatok terén szeretnek túlozni s általában színesebben festik az eseményeket, mint ahogy azok a valóságban megtörténtek. A fentiekben közölt idézetek, már az emberi képzelőerőt szinte felülmúló borzalmak részletezése miatt is, könnyen azt a gyanút ébreszthetik az olvasóban, hogy nagyrészüik túlfűtött fantázia szüleménye s Erdély pusztulása mégsem ért el olyan méreteket, mint amilyeneket a kortársak egyöntetűen előadnak. Sajnos, elbeszélésük ellenőrzése, illetőleg a pontos helyzetkép feltárása leküzdhetetlen akadályokba ütközik, mert egész Erdélyre kiterjedőleg olyan összesítő számadatok nem maradtak ránk, melyek az emberéletben és anyagiakban szenved-

²⁰ Enyedi Pál i. m. 190—191.

²⁷ Erdélyi Országgyűlési Emlékek V, 264.

dett károkat bemutatnák. Fennmaradt azonban Szamosújvár és Kővár uradalmainak egy-egy 1603 nyaráról datált összeírása (IV. és VI. sz. mellékletek), melyeknek segítségével legalább egy területen megkísérelhetjük a háborús évek mérlegének felállítását. Mindenekelőtt a lakosság számarányában előállt változások érdekelnek, ezeket azonban csak úgy mérhetjük fel, ha megfelelő összehasonlító anyag áll rendelkezésünkre. Az ideális természetesen az lenne, ha a súlyos esztendőket közvetlenül megelőző, a XVI. század kilencvenes éveiből szerezhetnénk tudomást az erdélyi falvak népességének számáról, erre azonban — legalábbis amíg eddig ismeretlen források nem kerülnek elő — nincsen lehetőség. Meg kell elégednünk azzal, hogy a XVI. század közepéről származó összeírásokkal hasonlítsuk össze az 1603. évi állapotokat, sőt — hangsúlyozzuk — még ezt is kivételes szerencsének kell minősítenünk, mert Erdély más vidékeire még ilyen forrásanyaggal sem rendelkezünk.

Szamosújvár, Csicsó és Lápos tartozékairól 1553-ban, Szézsárma tartozékairól 1560-ban, Kővár vidékéről pedig 1566 körül készült összeírás (I., II., III. és V. sz. mellékletek), mindegyik a jobbágylétszám feltüntetésével; számos falura vonatkozólag azonban csak elszórtan található, különböző értékű adatokra, végső esetben pedig következtetésre vagyunk szorulva. Mégis kísérletet kell tennünk a XVI. század közepén volt állapot rekonstrukciójára, mert különben az 1603. évi helyzetkép értékelése lehetetlen. Azt hisszük, hogy az alábbi gondolatmenet alapján megközelítően helyes eredményekhez juthatunk el.

Mindenekelőtt a felvett terület nemzetiségi viszonyai tisztázandók. Az egyes falvak lakosságának nemzetiségét többféle kritérium alapján állapíthatjuk meg. Legegyszerűbb az eset (ez azonban, sajnos, ritkán fordul elő), ha a forrás kifejezetten megmondja a falu nemzetiségét. Ilyen közvetlen bizonyíték hiányában segítségünkre vannak a fennmaradt jobbágynevek, esetleg teljes jobbágynévsorok, melyeknek gondos elemzése után következtethetünk a lakosság anyanyelvére. Ha jobbágynevek sem állnak rendelkezésünkre, meglehetősen biztonsággal tájékozódhatunk az adózási viszonyokból; közismert tény ugyanis, hogy a pásztorkodó és görögkeleti vallású románok nem fizettek terménytizedet.²⁸

²⁸ A kővárvidéki 1566 évi összeírásban: „Decimas et nonas non dant cum sint Walachi“ (IV. sz. melléklet). Hasonlóképpen nyilatkozik Náprágyi Demeter erdélyi püspök is 1602. évi jelentésében: „Valachi ... decimas frugum non solvunt, nisi pecorum omnium generis“ (Erdélyi Országgyűlési Emlékek V, 168.).

Mivel pedig az adott korban a román jobbágyság kizárólag görögkeleti hitet követett, az a falu, mely terménytizedet ad, román lakosságú nem lehet. Itt természetesen fennmarad még az a kérdés, hogy az illető népesség magyar volt-e, vagy szász? Hasonló jelentősége van a jühötvened-adónak (quingagesima), mely viszont egyedül a románság által fizetett adónem volt, az ötvenedet adó falu tehát román nemzetiségűnek tekintendő,²⁹ néhány külön kiemelendő kivételtől eltekintve, mikor kétségtelenül rutén jobbágyokról van szó, akik „oláh jog“ szerint élvén, szintén ötvenedet fizettek. Végül megközelítő következtetésre adnak lehetőséget az egyháztörténeti adatok, amennyiben ugyanis egy falunak római katolikus, református, evangélikus vagy unitárius egyháza, iskolája van, az (ellenkező értelmű adatok híján) valószínűséggel sorozható a magyar vagy szász telepek közé.

Kifejezetten magyar faluknak mondatnak a csicsói váruadalomban Retteg, Felőr, Csicsókeresztúr, Várkudu, Baca, Csicsó-mihályfalva, Kismonostorszeg, Szentmargita, Alőr, Kapjon, Mikeháza (II. sz. melléklet). Egy 1600-ból származó jegyzék további magyar falukat sorol fel: Vice, Szépkényerűszentmárton, Vasasszentegyed, Vasasszentiván, Búza, Feketelak, Kispulyon, Magyarborzas, Noszoly, Ketel, Szamoshesdát, Vizszilvás, ugyanakkor szász faluk: Árokajla, Kentelke, Kerlés, Szászszejtjakab.³⁰ Magyar jobbágynevek alapján magyarnak minősíthetők még: Mányik, Bőd, Sajószentandrás, Bethlenkeresztúr, Melegföldvár, Sajósárvár, Göc, Cege, Kékes, Boncnyires, Kisdevecser, Kozárvár, Szamoskócs, Árpástó, Virágosberek, Magyardécse, Almás-malom és „Szász“ előnevük ellenére Szászníres és Szászsombor is.³¹ A jobbágynevek alapján vegyes magyar-szász lakosságúnak

²⁹ „Quingagesima nobilium habetur pro ordinario regis proventu, exigitur tamen a solis Valachis nobilium Transilvanorum“ (1552. Lásd: Doboși Alexandru, *Datul oilor*. București, 1937. 21.).

³⁰ Genealogiai Füzetek 1910. 120—122., Báthori Zsigmond birtokadományozásait felsoroló, 1600-ban kelt jegyzék.

³¹ Mányikon 1523: Takács, Biró (Szolnokdoboka vm. monographiája V, 131), Bődön 1505: Deák, Tóth. Szörös, 1524: Kis, 1675: Barla, Elek (uo. II, 265.), Sajószentandrason 1502: Székely, 1510: Völgyi (uo. VI, 33.), Bethlenkeresztúron 1580: Szász, Kis (uo. VI, 15.), Sajósárváron 1475: 5 Fygei, 4 Orozfay, Zenthgothardi, Was, Mayus, Thalás, Boos, Mochy, Zarka, 2 Sutor, 2 Byro, Weres, Cheplew, Deak, Zekeres, Fazakas (Orsz. Levéltár, Bethlen It.), Göcön 1496: Markos (Szolnokdoboka vm. monographiája III, 547.), Cegéről csak 1667-ből van adatunk: Magyar, Szőke, Kurta, Fekete, Béres (uo. II, 482.), Boncnyíresen 1525: Bálint, 1568: Olajos, Boros, Móré (uo. II, 231—232.), Kisdevecseren 1577: Mester, Ágoston (uo. III, 293.), Kozárváron XVI. sz.: Gedő, Bakai, Kádár, Marai, Mindenés, Baka, Biró, Ferencz, Szenes, Nagy, Szász, Pesch, Tatár, Damokos, Petkes,

látszik Sajómagyaros, szász lakosságának Bődön,³² míg „Szász“ előnevükből következtetve, egyéb adatok híjján, jórészt szász lakosságának kell tartanunk Magyarberéte (régen Szászberéte), Aranyosmóric (régi neve Szászmóric), Cegőtelke (régi neve Szászcegő), Szászcencs, Kékesújfalú (régi neve Szászuújfalú), Szentmáté (régi neve Szászmáté) és (Szász-) Újös falukat. Terménytizedet fizető falvak 1603-ban (V. sz. melléklet) Bálványosváralja, Apnagyfalú, Császári, Szamosújvárnémeti, Ördöngösfüzes, ezeken kívül több más falu a fentiek közül. Szamosújvár tartozékai közül 1553-ban *nem* fizetnek ötvenedet Gerla (a mai Szamosújvár helyén állott falu) s más 10 falu (Vice, Szépkényerűszentmárton, Ördöngösfüzes, Árokalja, Kerlés, Szászsztentjakab, Kentelke, Bálványosváralja, Szászníyres, Szamosújvárnémeti), melyekről már előbb láttuk, hogy különféle ismérvek alapján nem lehettek román lakosságúak, így tehát Gerla sem volt az (I. sz. melléklet). Végül egyházi szervezetükről fennmaradt tudósítások alapján egészen biztosan *nem* görögkeleti falvak voltak Bethlen, Somkerék, Nagydevecser, Sajóúdvárhely, Mezőverese gyháza, Dellőapáti és Szék.³³ Eldöntendő lenne azonban, hogy ezek a terménytizeddel adózó, illetőleg római katolikus vagy protestáns vallású falvak magyar vagy szász lakosságúak voltak-e? Minthogy közülük Bethlen, Somkerék, Bálványosváralja, Mezőverese gyháza, Szék és Ördöngösfüzes ma is a megye magyarságának legerősebb központjai közé tartoznak s túlnyomó magyar többségüket megőrizték, nem lehet kétséges, hogy a XVI. században is magyar lakosságúak voltak, annál is inkább, mivel szász lakosságnak semmi történeti nyoma nincs bennük. Ugyancsak erős magyarsága van ma is Apagyfalunak; Nagydevecser, Császári és Dellőapáti viszont kör-

Szemes (uo. IV, 431.), Melegföldváron 1477: Bereczk, Biro, 1495: Burián, Kisburián (uo. IV, 153.), Szamoskócsan 1577: Sidó, Gergely (uo. IV, 384.), Árpáston 1566: Vajda, Jákó, Márton, 1577: Móricz, 1615: Jó, Czíkó, (uo. II, 70—73.). Virágosberken szintén csak XVII. sz.-i jobbágyneveket ismerünk: 5 Éles, Tamás, Nagy, Szabó, Imre, Győrfi, Kolozsvári, Fazakas, Veres, Oláh (Orsz. Levéltár, Kolozsmonostori urbáriumok f. 26. 1645.), Magyardécsén 1577: Nagy, Ferencz, 1585: Szenes, Lázár (Szolnokdoboka vm. monographiája II, 549.), Almásmálomon 1577: Kónya, Mátyus (uo. V, 108.), Nyíresen 1514: Geréb, Nagy, 1524: 2 Nagy, Kerekes, Nyíresi Kis, 1590: Dobos, Szalma, Nyíresi, Tóth, Nagy (uo. V, 266—267.), Szászsomborról 1663-ból ismerjük Dombi, Szikja és Gál jobbágyokat (uo. VII, 164.), Kékesen 1486: Deák, 3 Adorján, Simon, Monyorósi, Nagy, Ördög, Geréb, Oszvald, Hemel, Alpoch (uo. IV, 271.).

³² Sajómagyaroson jobbágyok 1615-ben: Nagy, Golcsok, Leuter, Schuller, Kis, Varga, Kötélverő, Fazakas, Henning, Inkler (uo. VI, 24.), Bődön szász lakosságára: uo. II, 273.

³³ A szóbanforgó falvak egyházi adatait lásd uo. VI 411—418., III, 259., VI, 105., VI, 52—53., VI, 411., II, 183—185., VII, 91—92.

nyezetük után ítelve tarthatók magyarnak. Kérdéses csak Szamosújvárnémeti és Sajóudvarhely esete, előbbinek neve német alapításra vall, utóbbi a szász települési területhez közel fekszik, de mivel előbbinek református, utóbbinak unitárius, majd református egyháza volt,³⁴ inkább magyarnak kell tekintenünk őket. Olyan faluról, ahol magyar és román lakosság vegyesen élt volna együtt, csak kettőről tudunk, Vasasszentgotthárdról,³⁵ melyről ezt kifejezetten meg is mondják és Fellakról, mely két részre, „Magyar“ és „Oláh“ Fellakra oszlott.³⁰

Az eddig felsorolt 53 magyar, 12 szász, 1 magyar-szász vegyes és 2 magyar-román vegyes falu meglehetősen egy tömbben foglalja el a Kísszamos és a Nagyszamos megyénkhez tartozó szögét, továbbá a Nagyszamos jobbpartjának keskeny sávját közvetlenül a folyó mellett. Ettől a tömbtől távolabb is találunk azonban Szolnokdoboka területén XVI. századi szász és magyar telepeket. Szészárna régi német neve (Weizhorn) után következtetve eredetileg német lakosságú lehetett, de mivel itt, az uradalom, központjában lakott a birtokos magyar Harinnai Farkas család, a lakosságnak legalábbis részleges magyarosodásával kell számolnunk. Erre mutat az is, hogy nem evangélikus, hanem református temploma volt.³⁷ A Lápos völgyében ma is két magyar falu áll, Magyarlápos és Domokos. Az 1553. évi összeírás ugyan mindkettőt az „oláh“ falvak közé sorolja, de ez éppolyan tévedés, mint ahogy előbb Péterházát a magyarok közé. Bizonyítja ezt az, hogy míg a magyar falvaknak mindenütt bírójuk (iudex), addig a román falvaknak vajdájuk vagy kenézük van. Így az 1553-iki összeírásban is Péterházán kenéz van, míg Magyarláposon és Domokoson bíró. Egyébként további bizonyíték is hozható fel: 1603-ban Magyarlápos terménytizedet fizet (ugyanakkor Domokosról hiányzik az adat, de kétségtelenül ez is terménytizeddel adózott). Mindkettőnek a középkor óta előbb római katolikus, majd protestáns egyháza van.³⁸ Kővárvidékén mind az 1556., mind az 1603. évi urbárium (IV. és VI. sz. mellékletek) kiemeli Sárosmagyarberkesz és Hagymáslápos magyarságát. A jelenlegi közigazgatási beosztás szerint ugyan mindkettő Szatmár megyéhez tartozik, de tekintettel

³⁴ Uo. VI, 52—53.

³⁵ 1632-ben vallják: „Az régi eleink idejében is ezen Szentgotthárd oláh és magyar falu volt“. Az elrománosodás azonban legfeljebb a XVI. sz. közepén mehetett végbe, mert 1507-ben jobbágynevek: Jakab, Osvát, Pásztor, Fekete, Feljáró, Gáspár (uo. VI, 346—347.).

³⁶ Uo. III, 445, magyar templomáról uo. 449.

³⁷ Uo. VI, 446.

³⁸ Uo. V, 21., III, 360.

Kővárvidék közigazgatási egységének múltjára, Szatmárhoz csatolt részeit is belekapcsoljuk tárgyalásunkba.

Ami mostmár a román települési területet illeti, az élesen oszlik két tájra. Míg a Kis- és Nagyszamos szögében a román telepek csak szórványokat alkotnak a magyar és szász falvak közt, addig a megye északi felében az említett magyar szigeteken kívül a románság alkotja úgyszólván az egyedüli nemzetiséget. Elsőnek Szamosújvár vidékét véve, ezen a területen forrásaink kifejezetten román falvakkal állítják Szentbenedeket (I. sz. melléklet). Kisszékét és Centét.³⁹ Ötvenedet fizetnek, tehát szintén román lakosságúak: Coptelke, Bátor, Erdőszombattelke, Kékesvásárhely, Füzesmikola, Kötke és Bálványoscsaba (I. sz. melléklet). Mohaly már a XIV. század óta mint román falu ismeretes,⁴⁰ Szamosmagasmarton 1461-ben ötvenedfizető románok éltek,⁴¹ Péterházának 1553-ban kenéze van s bár konkrét adatunk nincs, de a magyar lakosságra mutató egyházi stb. adatok híján valószínűséggel tartjuk a XVI. században román lakosságúnak Kapor, Aranyosszentmiklós és Szilágytő helységeket. Mint terménytizedtől mentes falvak szerepelnek ezek közül 1603-ban Bátor, Coptelke, Füzesmikola, Kisszék, Mohaly, Cente, Aranyosszentmiklós és Péterháza. Omlásalja és Füge falvakkal kenézeiről van tudomásunk,⁴² míg Alsó- és Felsőegres románságára, továbbá lakosságuk egy részének Moldvából való betelepítésére kétségbevonhatatlan adataink vannak.⁴³ Ezzel szemben Alsó- és Felsőoroszfalu jobbágysága kezdetben rutén volt, amint azt a falunév is mutatja s csak később románosodott el.⁴⁴ Mindezeket összevéve a szóbanforgó vidéken 20 román és 2 rutén falu állott a XVI. században, tehát még ha Fellak és Szentgotthárd románjait ideszámítjuk is, a magyar és szász lakossághoz képest elenyésző kisebbségben maradtak. 1553 és 1590 közt keletkezett Csabaújfalú új román telep.⁴⁵

Az északi hegyvidék falvait két csoportban tárgyaljuk, először a Nagyszamos jobbpartján állókat, tehát a csicsói, láposi és szészármai uradalomhoz tartozókat s külön a kővárvidékieket.

³⁹ Genealogiai Füzetek 1910. 122.

⁴⁰ Fekete Nagy—Makkai, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. Budapest, 1941. 201.

⁴¹ Z. Pâclișanu, *Un registru al quinquagesimei din 1461* (Fraților A. și I. Lapedatu. București, 1936.) 599.

⁴² Omlásalján 1585-ben, Fügén 1505-ben emlitenek kenézt (Szolnok-doboka vm. monographiája III, 468., V, 281.).

⁴³ Uo. III, 396—399.

⁴⁴ Uo. V, 310.

⁴⁵ Uo. II, 335.

Kifejezetten román falvaknak állítja az 1553. évi összeírás (II. sz. melléklet) a következőket: Libaton, Láposdebrek, Szászmező (még a XVII. században elpusztult falu Oláhlápos mellett). Macskamező, Lápospataka, Dánpataka, Borkút, Drágosfalva, Rogoz, Alsószöcs, Rohi, ezek mind Lápos tartozékai. Fennállt már ekkor Petőrét is. A tulajdonképeni csicsóvári tartozékokból: Csicsógyörgyfalva, Négerfalva, Emberfő, Gáncs, Csicsóhagymás, Alsóilosva (ez. 1405-ben még rutén falu),⁴⁶ Lábfalva, Csicsóújfalu, Felsőszöcs, Alsókosály, Felsőkosály, Szelecske, Kackó, Galgó, Kishavas, Csicsókápolna, Blenkemező, Csicsógombás, Bába, Nagyilonda, Szamossósmező, Nagyorszó, Refény (ma Szamossósmező része), Ilondapataka, Kisdoboka, Tordavilma. Ugyanakkor Désorbó mint rác, Pecsétszeg pedig nemzetiségi meghatározás nélküli falu szerepel, utóbbi esetében azonban alig foroghat fenn kétség, hogy román népességű volt. Nemzetiségi adatok híján, csupán abból következtetve, hogy római katolikus vagy protestáns egyházszervezetükről nem tudunk, valószínűleg román lakosságúnak tartjuk a szészármai uradalomnak 1560-ban (III. sz. melléklet) összeírt falvait: Középfalva, Kőfarka, Bélyegalja (ma Bethlen határ része Jeruzsálem néven), Kiskaján, Nagy kaján, Nagydebrek, Ispánmező, Dögmező.

A XVII. század elejéig a két Szamos szögében csak egy új (román) falu keletkezett: Csabaiújfalu (első említése 1590), a hegyvidéken azonban egész sora jött létre új (román) telepeknek, ami bizonyítja, hogy a település folyamata jóval később indult itt meg, mint délen s ennél fogva jóval tovább is tartott. A láposi uradalomban 1553—1584 közt Boérfalva, Karulyfalva, Ünőmező, Kohópatak, Kisdebrecen, Kupsafalva, Nemesbudafalva, 1584—1602 közt Sztojka falva, Kosztafalva, Tökés alakultak ki,⁴⁷ Csicsó tartozékai közül Horgospataka, Hollómező, Falkosány, Kishegy, Dülőfalva és Guga 1333—1590 közt települtek,⁴⁸ míg Széssárma uradalmában 1560—1600 közt keletkeztek Diófás (régén Oláhnyíres), Kisdebrek, Jávorvölgy (régén Pontinásza), Szita, Bethlenkörtvélyes, Lonkafalva, Egreshely, Felsőilosva és Csicsómező.⁴⁹

Kővár vidékén az első 49 román falut 1405-ben említik,⁵⁰ az

⁴⁶ Uo. II, 395.

⁴⁷ Uo. II, 208., IV, 227., VII, 48., IV, 394., II, 528., IV, 534., II, 287., VI, 502., IV, 421., VII, 27.

⁴⁸ Uo. IV, 38., IV, 29., III, 431., IV, 480., III, 349., III, 555.

⁴⁹ Uo. V, 262., V, 473., VI, 466., IV, 489., V, 62., II, 533., III, 403., IV, 127., II, 434.

⁵⁰ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I, 548.

1566 körül keletkezett urbáriumban már 65 foglaltatik. Ezek (határozottan román faluk): Nagysomkút, Somkútpataka, Jeder, Szamostölgyes, Nagynyíres, Gyökeres, Kisjeder (eltűnt), Kisfentős, Nagyfentős, Pusztafentős, Csolt (valószínűleg azonos az 1566-ban említett Váralja faluval), Bucsonfalva, Törökfalva, Hávod, Szamoslukácsi, Pribékfalva, Magosfalva, Kővárhosszúfalva, Fehérszék, Dán falva, Kővárremete, Kovás, Kiskörtvélyes, Karuly, Szakállasfalva, Berkeszpataka, Kápolnokmonostor, Szurdukkápolnok, Rózsapatak, Révkápolnok, Lacház, Kováskápolnok, Kővárgyertyános, Kővárberence, Kővárfüred, Kecskés, Csernefalva, Csókás, Nagybozinta, Pusztabidegkút, Kolcér, Jóháza, Nagybuny, Szakadás, Sasfalva, Drágavilma, Szalmapatak, Erdőszállás, Kőváralja, Pórkerec, Kővárgara, Nagykörtvélyes, Lemény, Létka, Kocsoladfalva, Kismező, Kővársolymos, Aranymező, Gyulaszeg, Csokmány, Szamoshéviz, Kisnyíres, Révkörtvélyes, Hosszúrév, Büdőspataka (Révkörtvélyesbe olvadt). Nem szerepelnek az urbáriumban, de akkor már fennálltak: Koltó, Koltókatalin, Kővárkölcse, Erdőaranyos.

Itt is nagymérvű új telepítés történt a XVI. század második felében; az 1603. évi urbáriumban (VI. sz. melléklet) a következő új falvak említetnek: Nagyhegy, Kötelesmező, Nyárfás, Haragosalja (?), Haragos, Korbfalva (eltűnt), Jávoros, Tehénpataka (eltűnt), Kővárfonác, Szamosfericse (?), Jávorfalu, Darusa, Szappanpataka, Dióspatak, Pirosa, Frinkfalva, Kisbozinta.

Összegezve tehát a két terület román falvainak számát, a Nagyszamos jobbpartján elterülő hegyvidéken a XVII. század elején 74, Kővárvidékén pedig 85 román falu állott.

A nemzetiségi helyzet lerögzítése után következő feladat a lakosság lélekszámának megállapítása lenne. Előre kell bocsájtanunk, hogy forrásaink sehol sem közölnek abszolút lélekszámot, hanem rendszeren a családfők, illetőleg a jobbágyháztartások számát adják meg. Az 1553. évi szamosújvári összeírás, továbbá mindkét 1603. évi összeírás a jobbágyok, tehát a családfők számát adja, a Harinai Farkas-javak 1560. évi összeírása a házakat számlálja, az 1566. évi kövári urbárium névszerint sorolja fel a jobbágy-családfőket, míg az 1553. évi csicsóvári összeírásban az adózásra képes jobbágyokat portánként, a szegényeket családfőnként írták össze. Az 1560-i összeírás adatait igen nehéz átszámítani, mert nem tudhatjuk, hogy egy ház valóban egy háztartásnak felelt-e meg. Tekintettel azonban arra, hogy meglehetősen csekély számú faluról van szó, ha egy házat egy háztartással, azaz egy családfővel egyenértékűnek vesszünk is, ez nem jelenthet

komoly hibaforrást az általános helyzetre való következtetésnél. Komolyabb kérdés a csicsóvári összeírás átszámítása. A „porta“ mint adóegység, változó számú jobbágyháztartást foglalt magába, mert nem a lélekszám, hanem a vagyoni helyzet volt az irányadó a portaszám megállapításánál.⁵¹ Talán nem tévedünk azonban, ha jelen esetben a „porta“ kifejezést másként értelmezzük. A szóbanforgó összeírásban ugyanis a „porta“, „sessio“ és „locus“ kifejezések azonos értelemben használtak, tehát a porta itt egy jobbágyteleknek felel meg. Amint az 1566. évi kővári urbáriumból látjuk, a jobbágyok egy része egész, más része fél telket bír. Ha utána számolunk, kiderül, hogy 2 kővárvidéki magyar faluban 45 egésztelkes és 43 féltelkes, 22 román faluban pedig 157 egésztelkes és 156 féltelkes jobbágy lakott, ami annyit jelent, hogy körülbelül ugyanannyi egész-, mint féltelkes jobbágy volt. Elismerjük, hogy ez az arány talán véletlen eredmény, de mint-hogy más kulcs nem áll rendelkezésünkre, meg kell kísérelnünk alkalmazását a földrajzilag egyébként is hasonló fekvésű Csicsóvidék portáinak átszámításánál. Ha ennek az átszámításnak a próbáját megcsináljuk, feltételezésünkben még csak megerősödhetünk. Ugyanis a csicsóvidéki 13 magyar falunak, ugyanannyi egész jobbágytelket, mint féljobbágytelket számítva, 1553-ban mintegy 600 jobbágycsaládra jön ki a lélekszáma, egy falura tehát átlagban 46 jobbágycsalád esik. Viszont az abszolút számokban megadott szamosújvárvidéki magyar és szász jobbágycsaládok száma 570, ami a 12 falura elosztva az előbbi átlagszámnak teljesen megfelelő falunkénti 47-es átlagszámot eredményez. A román falvaknál ugyan ez az arányszám-pár nem felel meg egymásnak ilyen pontosan (40 román faluban Csicsó vidékén az átszámítás szerint 909 jobbágycsalád él, átlagban tehát 22, míg Szamosújvár 9 román tartozékában 136 család, átlagban tehát, 15), az eltérést azonban megmagyarázhatja a kiindulásul szolgáló két faluszám (40 és 9) aránytalansága is.

Az alábbiakban összesítő táblázatát adjuk az ismertetett számítási módszerekkel nyert lélekszám-adatoknak.⁵²

⁵¹ Juhász Lajos, *A porta története 1526—1548*. Századok, pótfüzet 1936. 549—551.

⁵² A táblázatban a vízszintes vonal azt jelenti, hogy a megadott időpontra vonatkozólag nem rendelkezünk adattal, a kereszt elpusztult, lakatlan falut, az „új“ szó pedig azt, hogy a megadott időpontban a falu még nem volt kialakulva. A porták már említett, átszámítási módszere révén néha tört számok adódtak. Ezt a kérdést úgy oldottuk meg, hogy két tört számos számot egyeztetünk, hol egyikhez, hol másikkal csapva a fél lakós-számot. Így a végeredmény semmiben sem változik.

I. Falvak a Nagy- és Kiszamos szögében.

Magyar falvak	1553	1603	Román falvak	1553	1603
Gerla	33	+	Szentbenedek	16	—
Szamosújvárnémeti	131	10	Coptelke	18	13
Nyíres	71	25	Bátony	30	25
Bálványosváralja	61	34	Erdőszombattelke	17	1
Vice	40	+	Kékesvásárhely	8	—
Szépkenyerűszent- márton	50		Füzesmikola	14	5
Ördöngösfüzes	65	20	Bálványoscsaba	8	3
Szentmargita	*103	16	Péterháza	15	+
Apanagyfalu	—	+	Kisszék ⁵⁰	30	6
Mányik	—	+	Cente ⁵⁷	12	5
Bőd	—	+	Mohaly	—	6
Almásalom	—	15	Aranyosszentmiklós	—	5
Magyardécse	—	39	Csabaújfalú	új	9
Boncnýíres	—	2			
Császári	—	1			
Vasasszentegyed	—	3			
Vasasszentiván ⁵³	66	2			
Sajósárvár	—	+			
Nagydevecser		8			
Kisdevecser	—	6			
Búza ⁵⁴	54	4			
Feketelak	—	5			
Melegföldvár	—	3			
Kispulyon	—	5			
Mikeháza	*8	—			
<i>Szász falvak</i>					
Kentelke	31	7			
Szászszeptjakab	26	14			
Kerlés	31	6			
Árokalja	30	3			
Sajómagyaros ⁵⁵	33	9			

Nincs adatunk Magyarborzás, Göc, Noszoly, Ketel, Szamos-hesdát, Vízszilvás, Sajószentandrás, Bethlenkeresztúr, Cege, Szász-zsombor, Kékes, Mezőverese gyháza, Dellőapáti, Árpástó, Sajó-udvarhely, Szék magyar, Magyarberéte, Bődön, Aranyosmóric, Cegőtelke, Szászens, Kékesújfalú, Szentmáté és Újös szász, Ka-

Csillaggal jelöltük azokat a falvakat, melyeknek lélekszámát porták után számítottuk ki.

⁵³ Vasasszentivánon 1571-ben 66 házban 200 jobbágylélek volt (Szolnokdoboka vm. monographiája VII, 73.).

⁵⁴ Búza jobbágycsaládfőinek számát meg lehet állapítani abból, hogy 1594-ben felerészében 27 jobbágy lakott (uo. II, 307.).

⁵⁵ Sajómagyaros adata 1560-ból való (III. sz. melléklet).

⁵⁶ A lélekszámadat 1600-ból való (Genealogiai Füzetek 1910. 122.).

⁵⁷ 1590-ben 12 ház jobbágy (Szolnokdoboka vm. monographiája II, 508.).

por, Szilágytő, Omlásalja, Füge, Alsó- és Felsőegres, Alsó- és Felsőoroszfalu *román* ill. *rutén*, továbbá Vasasszentgotthárd és Fellak magyar-román vegyes falvokról.

II. Falvak a Nagyszamos jobb partján.

<i>Magyar falvak</i>	1553	1603	<i>Magyar falvak</i>	1553	1603
Retteg	*168	17	Kapjon	*33	4
Felőr	*68	—	Magyarláros	*68	34
Csicsókeresztúr	*75	14	Domokos	*30	—
Várkudu	*34	—	Szészárma ⁵⁸	26	—
Baca	*43	—	Kozárvár	—	6
Csicsómihályfalva	*40	—	Kismonostorszeg	*30	+
Alőr	*27	3			
<i>Román falvak</i>	1553	1603	<i>Román falvak</i>	1553	1603
Csicsógyörgyfalva	*64	12	Macskamező	*9	3
Négerfalva	*48	5	Lápospataka	*7	4
Emberfő	*7	+	Dánpataka	*16	6
Gáncs	*23	5	Borkut	*25	3
Csicsóhagymás	*42	15	Drágosfalva	*46	8
Alsóilosva	*50	+	Rogoz	*43	19
Lábfalva	*18	8	Alsószőcs	*25	2
Csicsóújfalu	*26	5	Rohi	*16	—
Felsőszőcs	*29	—	Petőré	—	4
Alsókosály	*34	16	Nemesbudafalva	új	6
Felsőkosály	*24	+	Kupsfalva	új	12
Szelecske	*34	—	Sztojkafalva	új	1
Kackó	*57	24	Kisdebrecen	új	+
Galgó	*19	+	Kohópatak	új	+
Kishavas	*5	—	Karulyfalva	új	8
Csicsókápolna	*7	—	Ünőmező	új	3
Blenkemező	*10	8	Boérfalva	új	5
Csicsógombás	+	—	Kosztafalva	új	3
Bába	*8	4	Guga	új	+
Nagyilonda	*14	—	Falkosány	új	+
Szamososmező	*45	—	Kőfrinkfalva	új	+
Refény	*8	—	Középfalva ⁵⁹	36	—
Nagyborszó	*12	—	Kőfarka	24	—
Ilondapataka	*2	3	Bélyegalja	18	—
Kisdoboka	*12	—	Kiskaján	40	—
Tordavilma	*12	+	Nagykaján	24	—
Désorbó	—	9	Nagydebrec	22	6
Láposdebrec	*11	11	Ispánmező	38	—
Libaton	*23	15	Dögmező	33	—
Szászmező	*4	—			

Nincs adatunk Szamoskócs, Virágosberek, Bethlen, Somkerék *magyar*, Pecsétszeg, Horgospataka, Hollómező, Kishegy, Dülő-

⁵⁸ Az adat 1560-ból való (III. sz. melléklet).

⁵⁹ E 8 falunál az adat 1560-ból való (III. sz. melléklet).

falva, Tökés, Diófás, Kisdebrek, Jávorvölgy, Szita, Bethlenkörtvélyes, Lonkafalva, Egreshely, Felsőilosva és Csicsómező román falvakról.

III. Falvak Kővár vidékén.

<i>Magyar falvak</i>	1566	1603
Sárosmagyarberkesz	59	60
Hagymáslápos	39	38

<i>Román falvak</i>	1566	1603	<i>Román falvak</i>	1566	1603
Nagysomkút	39	71	Szakadás	12	12
Somkútpataka	16	48	Sasfalva	12	22
Jeder	16	35	Drágavilma	17	22
Szamosötölgyes	8	12	Szalmapatak	8	—
Nagynyíres	28	30	Erdőszállás	—	13
Gyökeres	+	3	Kőváralja	28	21
Kisjeder	3	2	Pörkerec	21	10
Kisfentős	12	13	Berkeszpataka	8	33
Nagyfentős	9	12	Kővárgara	10	16
Pusztafentős	3	+	Nagykörtvélyes	10	20
Csolt	+	14	Lemény	16	1
Bucsonfalva	+	31	Létka	12	3
Törökfalva	—	41	Kocsoládfalva	4	+
Szamoslukácsi	16	32	Kismező	18	9
Pribékfalva	19	31	Kővársolymos	4	+
Magosfalva	15	20	Aranymező	32	9
Kővárhosszúfalva	17	29	Csokmány	22	3
Fehérszék	25	32	Szamoshévíz	14	8
Dánfalva	—	16	Kisnyíres	26	24
Kővárremete	31	29	Révkörtvélyes	7	4
Kovás	19	42	Hosszúrév	19	+
Kiskörtvélyes	7	5	Büdöspataka	9	3
Karuly	21	18	Erdőaranyos	—	5
Szakállasfalva	16	17	Kővárkölcse	—	14
Kápolnokmonostor	11	11	Gyulaszeg	—	7
Szurdukkápolnok	—	19	Nagyhegy	új	12
Rózsapatak	13	18	Kővárfonác	új	21
Révkápolnok	13	20	Kötelesmező	új	8
Lacház	11	19	Nyárfás	új	+
Kováskápolnok	15	23	Haragosalja	új	5
Kővárgyertyános	3	9	Korbfalva	új	4
Kővárberence	17	33	Jávoros	új	4
Kővárfüred	13	44	Tehénpataka	új	2
Csernefalva	21	29	Szamosfericse	új	5
Csókás	15	3	Jávorfalva	új	5
Nagybozinta	13	5	Darusa	új	7
Pusztahidegkút	10	7	Szappanpataka	új	5
Kolcér	13	23	Dióspatak	új	5
Jóháza	22	5	Pirosa	új	10
Nagybuny	20	17	Kisborszó	új	7

Nincs adatunk Kisbozinta, Koltó, Koltókatalin, Míszmogyorós. Kecskés, Haragos, Hávard, Zazár, Frinkfalva, Brébfalva *román* falvakra.

E három táblázat segítségével megkíséreljük a megye szóbanforgó részének lakosságát hozzávetőlegesen kiszámítani.

A Kis- és Nagyszamos szögében 10 magyar falu jobbágy-családfőinek számát ismerjük a XVI. század derekán, illetve második felében. Szamosújvárnémeti és Szentmargita kivételével, ahol a létszám a százat meghaladja, a többi 8 falunak nagyjából azonos számadatai vannak, összesen 440 család él bennük, átlagban tehát 55. Bizonyos támpontok alapján ezt az átlagot alkalmazhatni véljük a fennmaradó 30 magyar falura is, melyeknek számadatait nem ismerjük,⁶⁰ továbbá Vasasszentgotthárd és Felalak magyar lakosságára is, melyeket, mint részben magyar lakosságú falvakat, együtt veszünk egy magyar falunak. Ezek szerint e 31 faluban, átlagban 55 családot véve, 1705 magyar jobbágy-család jön ki, melyhez hozzászámítva Szamosújvárnémeti és Szentmargita 234 magyar családját s a 8 ismert számadatú falu 440 családját, ezen a területen 2379 családot s egy családra 5 főt számítva 11.895, azaz mintegy *12.000 magyar lakost tételezünk fel*. Szorosan csatlakozik ide a Nagyszamos jobbpartján a folyó mentén húzódó magyar falusor. 13 falunak az adatait ismerjük a két távolabb eső láposvidéki faluval (Magyarláros és Domokos) együtt, ezek közül azonban Retteg és Mikeháza, mint a többiől nagyon elütő számú lakossággal bíró falvak, átlagszámításnak nem képezhetik alapját, tehát a fennmaradó 9 szamosjobbparti falu 376 magyar családjának átlagát, 42-öt alkalmazzuk az ismeretlen adatu 4 szomszédos magyar falura is s így ezekben 168 magyar családot nyerünk. Ehhez hozzáadva Retteg, Mikeháza és láposvidéki két falu családjait, a Nagyszamostól északra 818 családra, azaz 4090 főre, tehát körülbelül *4.000 lélekre tehetjük a magyarság számát*. Tekintetbe kell vennünk azonban, hogy a falvak nagyrésztében jelentős számú színmagyar nemesség élt, továbbá Szamosújvár várának 1590-ben a jobbágyok közé be nem

⁶⁰ Egyes falvaknak ismerjük részlakosságát, azaz egy-egy rész-birtokon élő jobbágy-családainak számát. Így Bődön 1505-ben 7 (Szolnok-doboka vm. monographiája II, 265.), Nagydevecseren 1570-ben 10 (uo. III, 303.), Feketelakon 1596-ban 20 (uo. III, 437.), Sajósárváron 1475-ben 26 (Orsz. Levéltár, Bethlen It.), Szamoshesdátón 1600-ban 14, Vizsilyáson ugyanakkor 15 (Genealogiai Füzetek 1910, 120.), Szászcencsen 1601-ben 11 (Erdélyi Múzeum 1912, 244.) jobbágy élt a falu egy-egy részében, tehát nyugodtan számíthatjuk, hogy az egész faluban legalább még egy annyi, de természetesen gyakran még több lakott.

számított 92 magyar gyalog puskás darabontcsaládja lakott a környező falvakban⁶¹ s Bethlen várának is volt valamelyes magyar helyőrsége, ami legalább újabb 1000 lélekkel növeli a magyarság számát. Mindezek alapján talán joggal tételezzük fel, hogy a megye keleti felében a XVI. század derekán mintegy 17.000 magyar lélek lakott.

Ami a megye keleti határszélén 13 faluban, egy tömbben lakó szászokat illeti, 5 ismert adatú falujukban ekkor 151, átlagban tehát 30 család élt. A szász és magyar faluk lakosságátlagának különbségét a legnagyobb valószínűség szerint a szászok csökkenő tendenciájú szaporodása okozta; tudjuk, hogy a születéskorlátozás náluk igen korán fellépett. Nem tévedünk talán, hogy ha ebből kiindulva, a fennmaradó 8 szász faluban is azonos átlagot veszünk fel s így összesen 390 családot, azaz 1950 lelket, következőleg *mintegy 2.000 szász lakost tételezünk fel*. Amennyiben egyes ismeretlen adatú falvak mégis nagyobb családfőszámmal rendelkeztek volna, ezt a hibaforrást kiegyenlíti a családonkénti 5 lélek felvétele, ami az említett gyengébb szaporodás miatt optimista számításnak mondható.

E magyar és szász faluk közt elszórva fekszik 22, illetőleg Vasasszentgotthárd és Fellak románjaival (a két falut, vegyes lakosságára való tekintettel egynek véve) 23 román falu. Közülük 11-ben 182, átlagban 16 család élt. Feltételezve (s nincs semmi okunk, hogy miért ne tételeznők fel), hogy ez az átlagszám a fennmaradó 12 falura is érvényes, további 192 román családdal kell számolnunk, összesen tehát 1870 lélekkel. Feltéve, hogy némelyik faluban mégis a románság kárára tévedtünk, kikerekítve *2000 lélek román lakost veszünk fel*.

A Nagyszamostól északra eső hegyvidéken, Csicsó, Lápos és Szészárna tartozékaiban 45 faluban 1070 román családot írtak össze a század közepén, átlagban tehát 24-et. Ha a 3 ismeretlen adatú, de akkor már fennállt román (illetőleg Désorbó esetében rác) falut ezzel az átlagszámmal értékeljük, akkor 1242 családra, azaz 6210 lélekre jön ki a számítás. Minthogy a rövidesen beolvasó szláv (rutén, rác) lakosság amúgy is a románság számát gyarapította, ezuttal is odaszámítjuk, mint délen is a két Orosz-falu esetében. *Igy ezen a vidéken a románság száma 6000—6200 lélekre tehető.*

Kővárvidékén épen az 1566-iki összeírás elkészülését közvetlenül megelőző időben a vár környékén néhány falu háború követ-

⁶¹ Szolnokdoboka vm. monographiája VI, 207.

keztében elpusztult s részben ennek a körülménynek írhatók rovására a felsorolt elhagyott jobbágytelkek is, ezért a falukénti lakosságátlag rosszabb, mint a megye északkeleti hegyvidékén. Ez azonban a lélekszám kiszámításánál nem gátló körülmény, mert csaknem minden akkor létező faluról vannak adataink. 2 magyar faluban 98 család, azaz körülbelül 500 jobbágy, 58 román faluban pedig 839 család, azaz mintegy 4195 lélek lakott. Ha ide számítjuk az ismeretlen adatú, de altkor már fennállt 13 falu feltételezett lakosságát is, sem tehetjük *a kővárvidéki románságot 5.000 léleknél többre.*

A fenti számításokat összegezve, a mai Szolnokdoboka megye területének szóbanforgó, mintegy háromnegyed részén (ideszámítjuk a jelenleg Szatmármegyéhez csatolt, de akkor Kővárvidékhez tartozó nagysomkúti járást is), a XVI. század közepén körülbelül *17.500 magyar, 2.000 szász és 13.200 román élhetett.* Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ebből a számsorból nem következtethetünk az egész megye lakosságának nemzetiségi megoszlására, mert a délnyugati negyedrészen, melyet itt adatok híján nem tárgyaltunk, a mondott időben mintegy 35 magyar és 60 román falu volt⁶² és ismerve a fálvagnak nemzetiségi viszonyok szerinti lélekszámkülönbségeit, a magyarságnak újabb jelentős arányszámnövekedésével kell számolnunk az egész megye átlagában.

Feltűnő körülmény, hogy az északi hegyvidéken mennyivel kevesebb ember lakik (kb. 12.200), mint a félakkora dombos és síkvidéken (beleszámítva a Nagyszamos jobbparti völgyét is: 19.000). Ez a tárgyalt korban nem egyedülálló, sőt országosan általános tünet és a földrajzi viszonyok mellett összefüggésben áll a lakosság foglalkozásával is. A földművelő és iparos magyarok és szászok természetesen nagyobb agglomerációkban élnek, mint a pásztorkodó s legfeljebb igen kezdetleges földműveléssel foglalkozó románok. 1552-ben pl. a biharmegyei adóróvók a megyében 11.881 portát találtak s ezekből 10.237 esett a dombvidéki és síksági magyar, 1.644 pedig a hegyvidéki román településterületre, bár az utóbbi az egész megye területének több mint 40%-át tette.⁶³ Hasonló az eset a Zaránd- (ma részben Arad-, részben Hunyad-) megyei világosvári uradalomban, itt 1525-ben 100 román faluban 1.388 román családfőt írtak össze, tehát átlagban még 14 család sem esik egyre.⁶⁴ 1450 és 1478 között Ugocsamegye

⁶² Makkai i. m. 7—10.

⁶³ Jakó Zsigmond, *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Budapest, 1940. 187

⁶⁴ Országos Levéltár, Dl. 37000.

9 rutén-román „oláh“ falujában 85, ugyanakkor a szomszédos fi magyar faluban 282 jobbágycsalád élt, tehát míg az előbbiekre még 10 család sem jutott, addig a magyar falvak átlaga 56.⁶⁵ A példákat tetszés szerint szaporíthatnók.

Bármennyire is emelkedett az állandó bevándorlás révén a románság arányszáma a magyar és szász lakosságéhoz képest, a természetes fejlődés mégis a magyarságnak kedvezett volna, mert a földművelésre alkalmas, tehát a népszaporulatot könnyebben befogadó vidék az ő ősi szállásterülete volt, míg a románlakta hegyvidék hamarosan elérte volna a telítettséget s így a bevándorlásnak is magától meg kellett volna szünnie. A történelmi események azonban gondoskodtak róla, hogy a hegyvidék román népszaporulata s az újonnan bevándorló románok a magyar települési területen is elhelyezkedhessenek, nem a magyarság es szászság között, hanem azok helyén. Dolgozatunk első részében közöltük az egykorú szemtanúk leírásait az 1601 és 1603 közt Erdélyt ért pusztításokról s ezek az egymást kiegészítő és hitelesítő források egyöntetűen nemcsak a lakosság földönfutóvá tételét, elűzését, hanem egyenesen fizikai megsemmisítését mutatják be. Épen ezért, mikor az 1603. évi összeírásokat értékeljük, nem tulajdoníthatunk túlzott értéket egy olyan felfogásnak, hogy a falvak lakossága a veszedelem elől más vidékre húzódott s később jórészt visszatért, mert épen az adatok mutatják, hogy a pusztulás igen nagy területekre terjedt ki s a közbiztonság úyszólván egész Erdély területén megszűnt. Havaselve és Moldva is épen ezekben az években volt kitéve olyan népirtó dúlásoknak, hogy aligha tételezhetjük fel az erdélyi jobbágyságról a dél és kelet felé való kivándorlást.⁶⁶ Kővárvidékét ebben az időben aránylag kevésbé sújtották a háborús viszontagságok, esetleg ide menekülhetett volna, mint legközelebb eső védettebb területre, a szolnokdobokai népesség, de az 1603. évi részletes urbáriumban erre vonatkozólag semmi utalás, nem található s a lakosság száma sem duzzadt fel 1566 óta olyan mértékben, hogy ezt a gondolatot komolyan fontolóra kellene vennünk. Meg kell maradnunk tehát amellett, hogy a szolnokdobokai népességnek az a hányada, mely a XVI. század közepi és az 1603. évi lélekszám különbségét teszi, tekintélyes részében a vérengzések, az éhínség és a pestis áldozata

⁶⁵ Szabó István, *Ugocsa megye*. Budapest, 1937, 127.

⁶⁶ Baksics Péter gallipoli püspök 1640-ben hallotta Havaselvén, hogy Mihály vajda idejében még 14.000 falu volt az országban, de a háborúk miatt számuk leolvadt közel 2000-re (Szamota István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Budapest, 1891. 278.).

lett, vagy a tatárok hurcolták rabszolgaságba, ami az erdélyi népesedési viszonyok szempontjából teljesen egyértékű a halállal.

Ha az 1603. évi lélekszámadatokat vizsgáljuk, első látásra szembetűnik, hogy a pusztulás méretei vidékenként erősen különböznek. Így például a Kis- és Nagyszamos szögében van egy a környezetből élesen kiváló falucsoport (Nyíres, Bálványosvár-alja, Ördöngösfüzes, Almásmalom, Magyardecse 133 családdal és két román falu: Bátony és Coptelke 38 családdal), mely a nagyobb lélekszámátlagból következtetve, aránylag kevesebbet szenvedett. Ha azonban megvizsgáljuk a velük közvetlenül határos környező falvakat, látjuk, hogy köröskörül mindenütt lényegesen nagyobb a pusztulás. Szentmargitán 16 jobbágy maradt, Apanagyfalun, Bődön, Vicén egy sem, Szépkenyerűszentmártonban 7, Erdőszombattelkén 1, Kötken, Bálványoscsabán 3—3, Fűzesmikolán 5, Gerlán egy sem, Szamosújvárnémetin 10, Péterházán egy sem. Ebből nyilván az következik, hogy az előbb említett hét falu védettebben feküdt s ha a térképre nézünk, valóban láthatjuk, hogy egytől-egyig magasabb dombok közt, sűrű bükkerdőfoltok szomszédságában, a többiekhez képest hozzáférhetetlenebb helyen találhatók. A várak (Szamosújvár, Bethlen, Beszterce) ostromára felvonuló seregek nyilván a Szamos völgyében, vagy a mezőségi tavak s a Mélyes és a Sajó mentén vezető utakat használták, ezért nagyobb ezeken a területeken a pusztulás.

A lélekszám-adatok átszámításánál ezúttal nem találtuk helyesnek a szokásos családonkénti 5-ös átlagot venni, mert a hajdúk, az éhség és a pestis annyira megtizedelték a lakosságot, hogy aligha volt család, amelyiknek egy vagy más tagja áldozatul ne esett volna. Ezért egy családra csak 4 lelket számítunk, abban a tudatban, hogy talán még ez a szám is túlzott. Így a Bálványosvár-alja-környéki 5 magyar falu lakosságát 532, a két román faluét 192 főre tehetjük. A további, ezektől délre és keletre fekvő 20 magyar falu annyira el volt néptelenedve, hogy mindössze 72 család (átlagban tehát még 4 sem) jutott egyre. Úgy látszik, valamivel jobb helyen feküdtek a szász falvak, mert közülük ötben 39 család, átlagban tehát 8 élt. Minthogy azonban nem áll módunkban a magyar és szász falvak lélekszámkülönbségének okait biztonsággal megállapítani, nem merjük a hiányzó adatú falvaknál nemzetiségi megkülönböztetés szerint a kétféle kulcsot alkalmazni, így tehát a közös átlagot (4) vesszük, azaz azoknál a falvaknál, melyeknek nem áll rendelkezésünkre számadata, mind a magyar, mind a szász lakosságuaknál, átlag 4 megmaradt

jobbágycsaládot tételezünk fel.⁶⁷ Ezek szerint 37 magyar faluban 140, 13 szász faluban 61 család maradt. Az amúgy sem nagy lélekszámú román falvak természetszerűleg kevesebbet vesztek, mindenesetre azonban többet, mint a kivételes helyzetben lévő Bátony és Coptelke. A további 10 faluban 43 család élt, átlagban tehát 4, ezt a számot alkalmazva az ismeretlen adatú 11 román falura is, az összes román családok számát 135-re tesszük.

A Nagyszamos északi partja, bár hadiútba esett, láthatólag mégis kevésbé pusztult el, a lakosság a közeli hegyekben ideiglenes menedéket találhatott. 6 magyar faluban itt 78, átlagban 13 család élt, 17 magyar faluban tehát mintegy 221. Ugyanígy a 40 ismert adatú román falu 233 családjából következtetve (átlag 6), 73 akkor létező falura 431 családot számíthatunk. Az így nyert számokat összeadva, a megye keleti felében 1603 őszén kb. *1976 magyar, 244 szász és 2364 román él*, ami kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy a hegyvidék, minden háborús veszély esetén nagyobb védelmet nyújt lakosságának, mint a síkság.

A háborús évek kétségtelenül Kővár vidékét is megpróbálták; a táblázatból látható, hogy különösen a szurduki Szamoskanyarban pusztultak el erősen a faluk, tehát azon a vidéken, mely közvetlenül csatlakozik Csicsó és Lápos ugyancsak feldult tartományához. A helyzet itt mégis hasonlíthatatlanul jobb, mint a megye keleti felében, még akkor is, ha a 82 faluban lakó 1330 családot nem egyenként 5, hanem (tekintettel a részben elpusztult falvakra) szintén 4 lélekkel számítjuk át. Így a két magyar falu lélekszámát 392-re, míg a 80 román faluét 4828-ra tesszük. Az 1566-iki 5.000 lakoshoz képest, az ismeretlen adatú 11 falut a 16-os átlagszámmal számítva át, még mérsékelt népszaporulattal is számolhatunk (mintegy 5.500 román lélek), bár a természetes fejlődés megakadására utal az elégett és elhagyott, tehát lakatlan telkek igen nagy száma (1.148).

A megye keleti felében nemcsak a lakosság abszolút lélekszámában beállt óriási csökkenést kell számításba vennünk, hanem a természetes szaporulat kiesését is, melyet sajnos nem áll módunkban értékelni. A számok — bármiiven hozzávetőlegek is — világosan beszélnek: *a magyarság lélekszámának 85%-át, a szászság 88%-át, a románság 45%-át veszttette el s míg a ma-*

⁶⁷ Az 1603-iki jegyzékben nem szereplő falvak közül kettőről biztosan tudjuk, hogy ezekben az években teljesen elpusztultak. Vasasszentgotthárdra még 1632-ben is telepítenek románokat az elnéptelenedés pótlására (Szolnokdoboka vm. monographiája VI, 347.), míg Szászensc még 1615-ben is pusztán állt (uo. III, 393.).

gyarság eddig a szóbanforgó területeken abszolút többséget alkotott, most erősen kisebbségbe került, mert számát még a nemesiség és más nem-jobbágy-rendű népelemek hozzászámításával sem lehet 1603-ban 2.500-nál többre tenni, míg a románság ugyanakkor, épen települési területének aránylagos megkíméltetése révén mintegy 7.200 főt számlálhatott. Érzékeny volt a szászok vesztesége is, körülbelül 250 fővel úgyszólván számba nem jövő népelemmé váltak.

Nem tartozik dolgozatunk keretébe a pusztulás népesedési következményeinek tárgyalása, mindössze csak utalunk itt arra, hogy a nyertes fél a románság volt, mely Kővár vidékéről aránylag érintetlen tömegeket szállíthatott a megye déli részének újjátelepítéséhez. A XVII. századeleji összeírásokban a megye falvaiban egyre gyakrabban tűnnek fel a Chioran (Kővári) és Moldovan (Moldvai) nevek, jelezve, hogy honnan származott az új lakosság, mely a kivezett magyarság helyét elfoglalta.⁶⁸

⁶⁸ Országos Levéltár, Kolozsmonostori urbariumok, fasc. 26.1644—45.

ADATOK

I

1553. október 28.

A kolozsmonostori konvent Kendi Ferenc vajda rendeletére összeírja Szamosújvár tartozékait és jövedelmeit.

Serenissimo principi et domino domino Ferdinando, divina favente clementia Romanorum, Hungariae,^a Boemiae etc. regi semper augusto, infanti Hispaniarum, archiduci Austriae etc. domino eorum clementissimo conventus monasterii beatae Mariae virginis de Colosmonosthra, orationum in domino devotarum suffragia perpetua cum fidelitate. Vestra noverit serenitas nos literas spectabilis et magnifici domini Francisci Kendy de Zenth Iwan,¹ wayvodae Transsilvani et Siculorum comitis etc. pro parte spectabilis et magnifici domini Stephani Dobo de Rwzka,² wayvodae similiter Transsilvani et Siculorum comitis etc. collegae sui confectas et emanatas, nobis amabiliter loquentes et directas, honore quo decuit recepisse in haec verba:

Franciscus Kendy de Zenth Iwan wayvoda Transsilvanus et

a) Az eredeti szövegben az „ae“ hangjelzés helyett következetesen a középkori szokásnak megfelelő „e“ áll.

¹ Vasasszentiváni Kendi Ferenc, a dunántúli Szalók nemzetségnek egy még a középkorban Erdélybe került ágából származott, atyja, Antal erdélyi alvajda volt. Őmaga Zápolyai János mellett kezdte pályafutását, tárnokmester lett, de mivel résztvett a Majláth-féle összeesküvésben, a király száműzte s csak Izabella kegyelmével térhetett haza. Miután Erdély Habsburg Ferdinánd kezére került, ez a lemondott Báthori András helyébe 1553-ban őt és Dobó Istvánt nevezte ki vajdakká. Ennek ellenére tevékeny részt vett Izabella visszahívásában, később azonban a királyné, mivel többekkel együtt hatalmának korlátozására tört, 1558. szeptember 1-én megölette. Közéleti pályafutására vonatkozólag lásd az Erdélyi Országgyűlési Emlékek I. és II. kötetét. Leszármazását ismerteti Nagy Iván, *Magyarország családai* VI, 200.

² Ruszka Dobó István, Domokos fia, 1549-ben lett az egri vár kapitánya s 1552-ben történt hőies védekezésével országos nevet szerzett magának. 1553-ban Habsburg Ferdinánd Kendi Ferencsel együtt erdélyi vajdának nevezte ki, az erdélyiek rokonszenvét azonban nem sikerült megnyernie s 1556-ban fogságba vetették, ahonnan csak szökéssel menekülhetett. A királyi Magyarországon sem kísérte pályáját szerencse. 1569-ben összeesküvés gyanúja miatt bebörtönözték s bár 1572-ben kiszabadult, röviddel rá meghalt (Nagy Iván i. m. III, 328.).

Siculorum comes etc. amicis suis reverendis conventui monasterii beatae Mariae virginis de Colosmonosthra salutem et amicitiam paratam cum honore. Dicitur nobis in persona spectabilis et magnifici domini Stephani Dobo de Ruzka, collegae nostri, qualiter ipse de et super universis inventariis castri Wywar³ vocati in comitatu Zolnokinteriori existentis habiti, aliisque bonis et iuribus possessionariis ad idem castrum attinentibus, eorundemque fructibus ac utilitatibus regestrum inventarii per vestrum testimonium confici et conscribi facere vellet pro iurium suorum tuitione. Amititias igitur vestras harum serie requirimus diligenter et nichilominus eisdem autoritate qua fungimur committimus, quatinus vestros mitatis homines pro testimonio fidedignos, qui praemissa inventaria arcis Wywar ac bona et iura possessionaria ad idem castrum pertinentia, fructusque et quaslibet utilitates eiusdem oculata revisione cognoscere debeant et tandem vos super ipsa oculata revisione testimoniorum vestrorum literas vestras regiae maiestati domino nostro elementissimo sonantes iurium praefati domini collegae nostri ad cautelam extradare et concedere modis omnibus debeatis et teneamini, iure et iustitia requirente. Datum ex Zenth Iwan, dominica proxima ante festum beati Galli confessoris, anno domini millesimo quingentesimo quinquagesimo tertio.

Quibus receptis nos amicabilem petitionibus praefati domini wayvodae satisfacere cupientes, ut tenemur, nostros homines, videlicet religiosos viros fratrem Stephanum sacerdotem custodem ac nobilem Ioannem Literatum notarium nostros Conventuales ad praemissam oculatam revisionem inventariorum arcis Wywar ac bonorum et iurium possessionariorum ad idem castrum pertinentium, fructuumque et quarumlibet utilitatum suarum recognitionem peragendos, nostris pro testimoniis fidedignos duximus transmittendos. Qui tandem exinde ad nos reversi, nobis concorditer et conscientiose retulerunt eomodo, quomodo ipsi feria quarta in festo videlicet beati Lucae evangelistae proxime transacto aliisque diebus immediate sequentibus ad id scilicet aptis et sufficientibus ad facies praedictorum castri Wywar ac universorum bonorum et iurium possessionariorum ac inventariorum eiusdem accessissent et ipsam oculatam revisionem per singulos pagos perambulantes perfecissent et executi fuissent tali modo.

Prima possessio Gerla⁴ habet iobagiones, qui censum integrum

³ Szamosújvart egy régebbi szerény erősség alapjain Martinuzzi (Fráter) György építtette a romladozó Bálványosvár szerepének betöltésére. Először, mint Bálványosújvart, 1540-ben említik. Martinuzzi halála után az addig az ő kezében volt fontos vár a kinevezett vajdák, előbb Báthori András, majd Dobó István székhelyéül szolgált. A visszatérő Izabella seregei 1556-ban hosszas ostrom után Dobót megadásra kényszerítették s Szamosújvár ettől kezdve az uralkodók birtoka lett. Uradalma előbb Bálványosvár volt tartozékaiból állott majd 1571—1573 közt a lerombolt Csicsó várának falvait is hozzácsatoltak (Szolnokdoboka vm. monographiája II, 394., VI, 204—206.).

⁴ Gerla vagy Gerlahida a mai Szamosújvár város helyen állott falunak a neve (uo. VI, 138.).

solvere possent, octo, pauperes vero viginti quinque. Boves habent ad aratra quinque. Censum nullum habent praeter quottidianum servitium ad castrum Wywar fientem.

Secunda possessio Nemethy⁵ iobagiones habet potiores quinquaginta duos, iobagiones mediocris sortis habet viginti octo, pauperes habet quinquaginta unum. Censum sancti Martini habet, per unum bovem mactabilem singulis annis ad castrum dare tenetur. Boves habet ad aratra viginti duo. Molendinum unum habet in fluvio Zamos cum quatuor rotis.

Tertia possessio Zaaznyres⁶ colonos habet primae sortis undecim, mediocris sortis colonos habet quadraginta quinque, infimae sortis colonos, hoc est pauperes, qui nec censum dare possunt praeter servitium. habet quindecim. Censum ordinarium sancti Martini habent. Molendinum cum duabus rotis habent. Singulis annis per unum bovem mactabilem unum florenum Valentem ad castrum dare tenentur.

Zenth Benedek⁷ possessio Walachalis colonos habet primae sortis septem, mediocris sortis colonos habet octo, pauperem habet unum. Censum ordinarium sancti Martini habet. Bovem mactabilem tenetur unum. Quinquagesimam ovium dare tenetur.

Quinta possessio Warallya⁸ colonos habet primae sortis quindecim, mediocris sortis colonos habet quinque, pauperes habet quadraginta unum. Censum ordinarium sancti Martini habet.

Sexta possessio Kenthelke⁹ colonos habet primae sortis viginti quinque, mediocris sortis colonum habet unum, pauperes habet quinque. Censum ordinarium sancti^b habet. Molendina singula per tres rotas habentia habet tria. Boves habet ad aratra viginti duo.

Septima possessio Zenth Jakab¹⁰ colonos primae sortis habet septemdecim, colonos mediocris habet sortis octo, pauperem unum. Censum sancti Martini ordinarium habet. Bovem mactabilem unum tenetur.

Octava possessio Kerles¹¹ colonos habet potioris sortis quatuordecim, colonos mediocris sortis habet quatuor, pauperes habet tredecim. Censum ordinarium sancti Martini habent. Molendinum tres rotas habentem habet unum. Bovem mactabilem unum dare tenetur.

Nona possessio Arokallya¹² colonos habet potioris sortis viginti tres, pauperes septem. Censum divi Martini habet. Bovem mactabilem tenetur dare unum.

Decima possessio Orozfalwa¹³ colonos habet potioris sortis

^b „Martini“ tollban maradt.

⁵ Szamosújvárnémeti, Szamosújvártól ÉK.

⁶ Szásznyires, újabban Nyires, Déstől K.

⁷ Szentbenedek, Déstől DK.

⁸ Bálványosváralja, Déstől K.

⁹ Kentelke, Bethlentől DK.

¹⁰ Szászsztentjakab, uo.

¹¹ Kerlés, uo.

¹² Árokalja, uo.

¹³ Szeretfalva, Besztercétől DNy. Besztercenaszód megyében. Német neve ma is Reussen.

quinque, pauperes sex. Censum divi Martini habet. Molendinum unum cum tribus rotis habet. Quinquagesimam ovium dare tenentur et unum bovem mactabilem.

Undecima possessio Soffalwa¹⁴ colonos habet potioris sortis quindecim, pauperes habet sex. Censum divi Martini habet.

Duodecima possessio Wycze¹⁵ colonos habet potiores sex, mediocris sortis habet colonos quinque, pauperes habet viginti novem. Censum divi Martini habet et bovem mactabilem tenetur dare unum.

Tredecima possessio Zenth Marton¹⁶ colonum habet potioris sortis unum, mediocris sortis colonos habet tredecim, pauperes triginta sex. Censum divi Martini habet. Bovem mactabilem tenetur dare unum.

Decima quarta possessio Fyzes¹⁷ colonos habet potioris sortis viginti tres, mediocris sortis habet colonos sedecim, pauperes habet viginti sex. Censum divi Martini habet. Bovem mactabilem tenetur dare unum. Piscinam habet imam simul cum molendino uno cum tribus rotis.

Quindecima possessio Czopthelek¹⁸ colonos habet potioris sortis quinque, mediocris sortis octo, pauperes habet quinque. Censum divi Martini habet. Quinquagesimam ovium dare tenetur. Bovem mactabilem cum altera villa tenetur dare unum.

Sedecima possessio Bathon¹⁹ colonos habet potioris sortis duodecim, mediocris tredecim, pauperes quinque. Censum divi Martini habet. Bovem mactabilem unum cum quinquagesima ovium dare tenetur.

Decima septima possessio Zombattelke²⁰ colonos habet potiores quatuor, mediocres similiter quatuor, pauperes novem. Censum divi Martini habet. Bovem mactabilem cum quinquagesima ovium dare tenetur.

Decima octava possessio Wassarhel²¹ colonos habet potioris sortis tres, mediocres tres, pauperes duos. Censum divi Martini habet. Bovem mactabilem cum quinquagesima ovium dare tenetur.

Decima nona possessio Nykola²² colonos habet mediocris sortis duodecim, pauperes duos. Censum divi Martini habet. Bovem mactabilem cum quinquagesima ovium dare tenetur. Piscinam habet unam.

Vigesima possessio Kewthke²³ colonos habet potiores septem, pauperes septem. Censum divi Martini habet. Bovem mactabilem cum quinquagesima ovium dare tenetur.

¹⁴ Sófálva, előbbi mellett.

¹⁵ Vice, Szamosújvártól K.

¹⁶ Szépkenyerűszentmárton, uo.

¹⁷ Ördöngösfűzes, uo.

¹⁸ Coptelke, előbbtől É.

¹⁹ Bátony, előbbtől K.

²⁰ Erdőszombattelke, Szamosújvártól K.

²¹ Oláhvásárhely, újabban Kékesvásárhely, előbbtől D.

²² Fűzesmikola, Szamosújvártól DK.

²³ Kötke, Szamosújvártól K.

Vigesima prima possessio Chyaba²⁴ colonos habet potiores duos, mediocres duos, pauperes quatuor. Censum divi Martini habet. Bovem mactabilem unum cum quinquagesima ovium dare tenetur.

Vigesima secunda possessio Pwzthakamaras²⁵ colonos habet potioris sortis decem, mediocres quindecim, pauperes tres. Censum divi Martini habet.

Vigesima tertia possessio Mezeo Zombattelke²⁶ colonos habet potiores sex, mediocris sortis octo, pauperes tres. Censum divi Martini habet. Bovem mactabilem unum cum quinquagesima ovium dare tenetur.

Item de pertinentiis huius castri Wywar magnificus dominus Bathory²⁷ removit boves mactabiles sedecim, item vina nonalia istius anni provenerunt vasis triginta sex. Census divi Martini per annum facit florenos trecentos quinquaginta sex.

Deinde die dominico immediate sequenti ad faciem praenominati castri Wywar unacum egregiis et nobilibus Ladislao Zenthgeorgi, filio Ladislai Makray, Benedicto Nagh de Mykehaza, Michaelae Gywlay. Paulo Thetleteny et Anthonio Dorchany²⁸ accessissent, ibique omnia inventaria eiusdem castri Wywar et praesertim victualia perlustrassent tali modo, quod in introitu ipsius arcis Wywar in duobus scriniis containerentur farinae veteris [!] nullius usus foetidae et vermibus plenae ad cubulos ducentos, iterum in tertio scrinio ibidem furfures reperti sunt antiqui et nullius valoris ad cubulos ducentos, item in teatro arcis Wywar reperti sunt farinae veteris [!] vermiculosae et nullius usus in tribus scriniis ad cubulos trecentos, item in duobus scriniis superius in palatio triciti veteris [!] corrupti, concreti et nullius usus reperti sunt ad cubulos trecentos. Item in cellario ab discessu domini Andreae Bathory reperta sunt vina foetida et pendula vasis viginti quinque.

Seriem itaque huiusmodi oculatae revisionis, perlustrationis praescriptorum inventariorum ac universorum bonorum et iurium possessionariorum dicti castri Wywar, ut nobis per praefatos homi-

²⁴ Bálványoscsaba, előbbi mellett.

²⁵ Pusztakamarás, Nagysármás mellett, Kolozsmegyében.

²⁶ Mezőszombattelke, előbbi mellett. Kolozsmegyében.

²⁷ Ecsedi Báthori András, András tárnokmester fia, előbb Somogy, Szatmár, Szabolcs megyék főispánja, majd a királyi hadak főkapitánya, azután országbíró. 1552-ben Habsburg Ferdinánd erdélyi vajdának nevezte ki, de betegsége meggátolta, hogy feladatának megfeleljen. Tehetetlensége általános elégedetlenséget keltett s még azévből le kellett köszönnie. 1566-ban halt meg (Nagy Iván i. m. I, 230.).

²⁸ Vízszentgyörgyi Szentgyörgyi Mihály fia László és Vízszentgyörgyi Makray Bertalan fia László, a hunyadmegyei Hermány nemzetségbeli Pestesi családnak 1350-ben Dobokamegyébe származott ágából, mely a Szentgyörgyi és Makray családokra vált szét. Előbbi 1578. utóbbi 1576 előtt halt meg (Szolnokdoboka vm. monographiája VII, 114—117.). Mikeházi Nagy Benedek mikeházi birtokos, egyben Mikeházi Szőke Benedek néven is 1544—1553. közt szerepel (uo. V. 166—167.). Gyulay Mihály valószínűleg azonos a hasonló nevű, 1570-ben előforduló dobokamegyei főispánnal (uo. VII, 281.). A másik két nemesre vonatkozólag nem sikerült adathoz jutni.

nes nostros relatum extitit, hoc modo serenitati vestrae fideliter duximus conscribendam. Datum Sabatho, in festo videlicet beatorum Simonis et Iudae apostolorum, anno domini millesimo quingentesimo quinquagesimo tertio.

Eredetije papiron, zárlatán kerek fehér viaszpecsét nyomaival az Országos Levéltárban, U. et C. f. 87. no. 29.

II.

1553. december 24.

*A kolozsmonostori konvent Kendi Ferenc vajda rendeletére
összeírja Csicsó vár tartozékait és jövedelmeit.*

Serenissimo principi et domino domino Ferdinando divina favente clementia Romanorum, Hungariae,³ Bohemiae etc. regi semper augusto, infanti Hispaniarum, archiduci Austriae etc. domino eorum clementissimo conventus monasterii beatae Mariae virginis de Colosmonosthra orationum in domino devotarum suffragia perpetua cum fidelitate. Vestra noverit serenitas nos literas spectabilium et magnificorum dominorum Francisci Kendy de Zentywan ac Stephani Dobo de Rvwka¹ wayvodarum Transsilvanensium et Siculorum comites etc. dominorum nostrorum honorandorum, pro parte perlustrationis ac revisionis universorum bonorum et iuriuni possessionariorum pertinentium castri Chycho² confectas et emanatas, nobis amicabilem loquentes et directas, honore quo decuit recepisse in haec verba:

Nos Franciscus Kendy de Zentywan ac Stephanus Dobo de Rvwka wayvodae Transsilvanenses et Siculorum comites etc. amicis suis reverendis conventui ecclesiae de Colosmonosthra salutem et amicitiam paratam cum honore. Dicitur nobis in persona egregiorum dominorum commissariorum regiae maiestatis in hunc regnum Transsilvaniae deputatorum, qualis voluntas et speiale mandatum praefatae regiae maiestatis domini nostri clementissimi esset, ut perlustrationem et revisionem universorum bonorum et iuriuni possessionariorum pertinentium castri Chycho per vestrum testimonium fidedignum perlustrari et conscribi facere vellent. Amititias igitur vestras harum serie requirimus diligenter et nichilominus eisdem

a) Az eredeti szövegben az „ae“ hangjelzés helyett következetesen a középkori szokásnak megfelelő „e“ áll.

¹ Lásd az I. sz. melléklet 1. és 2. számú jegyzeteit.

² Csicsó vára, romjai a mai Csicsóújfalu határában láthatók. Hatalmas uradalmával együtt a Losonci Bánffy család birtoka volt, Bánffy Lászlónak az 1467. évi lázadásban való részvétele miatt azonban Mátyás király elkobozta s később István moldvai vajdának adta hűbértul. 1538-ig állandóan a moldvai vajdáké volt, majd a fiscalis birtokok köze soroztatott s várának 1544-ben történt lerombolása után az egész uradalom, a szintén a Bánffyaktól elvett Láposvidékkel együtt Szamosújvárhoz csatoltatott (Szolnokdoboka vm. monographiája II, 379—386.).

authoritate qua fungimur committimus, quatinus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo praesente egregii Nicolaus Literatus de Nema, Benedictus Nagh de Mykehaza aut Ioannes Kozarwary sive Gregorius Mikehazy³ iudices nobilium, aliis absentibus, homo noster per nos ad id specialiter transmissus, praemissa universa bona et iura possessionaria dicti castri Chycho perlustrare et revidere et omnia damna miseris colonis pertinentis eiusdem castri per homines et officiales Spectabilis et magnifici domini Andreae de Bathor⁴ qualitercumque illata in regestrum conscribi facere debeat et teneatur. Super quaquidem perlustratione ac revisione praescriptorum bonorum literas tandem vestras regiae maiestati rescriptionales dare debeatis et teneamini. Secus non facturi. Datum ex Zentywan, feria secunda post festum beati Andreae apostoli, anno domini millesimo quingentesimo quinquagesimo tertio.

Quibus receptis nos amicabilibus petitionibus praefatorum dominorum wayvodarum satisfacere cupientes ut tenemur, unacum egregiis Benedicto Nagh de Mykehaza, Ioanne Kozarwary et Gregorio Mykehazy iudicibus nobilium hominibus wayvodalibus nostrum hominem videlicet religiosum virum magistrum Anthonium presbyterum, sacellanum nostrum Conventualem, nostro pro testimonio fidedignum ad praemissas perlustrationes et revisiones bonorum et iurium possessionariorum castri Chycho duximus transmittendum, qui tandem exinde ad nos reversi nobis conscientiose et fide eorum mediante retulerunt eo modo, quomodo ipsi dominica proxima Adventus domini proxime praeterita ad possessionem Rettheg⁵ vocatam accessissent, ibique convocatis ex omnibus possessionibus pertinentibus castri Chycho iuratis iudicibus, civibus, wayvodis et kenesiis, qui ad fidem eorum Deo debitam fidelitatem maiestati vestrae et sacrae coronae regni observantes coram eisdem praestitam fassi sunt et attestati in hunc modum:

Primo nomina possessionum.

Rettheg habet portas 83, pauperes habet 43, desertas sessiones habet 4.

*Felewr*⁶ habet portas triginta tres, pauperes habet decem et novem, desertas sessiones habet duas.

*Kerezthwr*⁷ habet portas triginta duas, pauperes habet viginti septem, desertam sessionem habet unam.

³ Némái Literáti Miklós valószínűleg azonos az 1549-ben említett némái birtokos, Némái Miklóssal (uo. V, 228.), Mikeházi Nagy Benedekre vonatkozólag: lásd az I. sz. melléklet 28. jegyzetét. Kozárvári János, Szolnoki Deák László fia, aki neje, Bánffy Katalin után szerzett 1520-ban birtokot Kozárvárt. 1528-ban először említett fiai, köztük János, innen vették fel a Kozárvári nevet (uo. IV, 431.). Mikeházi Gergely 1549—1556 közt szerepel, mint mikeházi birtokos (uo. V, 166—167.).

⁴ Lásd az I. sz. melléklet 27. jegyzetét.

⁵ Retteg, a Nagyszamos északi partján, Déstől ÉK.

⁶ Felőr, előbbi mellett.

⁷ Csicsókeresztúr, előbbi mellett.

*Kuldw*⁸ habet portas duodecim, pauperes habet sedecim, desertas habet duas.

*Bacza*⁹ habet portas decem et novem, pauperes quindecim.

*Myhalfalwa*¹⁰ portas habet viginti unam, pauperes habet octo, desertas habet duas.

*Monostorzegh*¹¹ portas habet quatuordecim, pauperes habet novem, desertas habet duas.

*Zenthmargytha*¹² portas habet quadraginta, pauperes quadraginta tres, desertas habet portas quinque.

*Alewr*¹³ portas [!] habet tredecim, pauperes septem, desertam habet portam unam, loca deserta habet duo.

*Kaplyan*¹⁴ portas habet tredecim, pauperes quatuordecim, desertas habet octo.

*Mykehaza*¹⁵ portas habet quatuor, pauperes duos, desertas quatuor.

Item possessiones *Walachales*.

*Gewrghffalwa*¹⁶ portas habet decem et octo, pauperes triginta septem, desertam habet unam.

*Negyrfalwa*¹⁷ portas sedecim, pauperes viginti quatuor, desertas habet tres.

*Emberfew*¹⁸ portas habet duas, pauperes quatuor.

*Ganch*¹⁹ portas habet sex, pauperes quatuordecim.

*Hagymas*²⁰ portas habet quinque, pauperes triginta quinque.

*Iloswa*²¹ portas habet viginti, pauperes viginti, desertas habet tres.

*Lalfalva*²² portas [!] habet septem, pauperes habet septem.

*Vyfalw*²³ portas habet sex, pauperes septemdecim.

*Felsewzewch*²⁴ portas habet octo, pauperes habet septemdecim.

Somkwth,²⁵ *Pesthes*,²⁶ *Felsewgekenes*²⁷ portas habent viginti unam, pauperes habent septemdecim, desertas habent tredecim.

⁸ Várkudu, előbbtől K.

⁹ Baca, Retteg mellett.

¹⁰ Csicsómihályfalva, előbbi mellett.

¹¹ Kismonostorszeg, előbbi mellett.

¹² Szentmargita, Rettegtől D.

¹³ Alór, Déstől É.

¹⁴ Kapjon, előbbtől ÉNy.

¹⁵ Mikeháza, Dés mellett.

¹⁶ Csicsógyörgyfalva, Rettegtől É.

¹⁷ Négerfalva, előbbi mellett.

¹⁸ Emberfő, előbbtől É.

¹⁹ Gáncs, Rettegtől É.

²⁰ Csicsóhagymás, Felórtól É.

²¹ Alsóilosva, előbbi mellett.

²² Lábfalva, Rettegtől ÉNy.

²³ Csicsóújfalu, előbbi mellett.

²⁴ Felsőszócs, Magyarlápóstól K.

²⁵ Kissomkút. Déstől Ny.

²⁶ Pestis, előbbi mellett.

²⁷ Felsőgyékényes, Déstől DNy.

*Alsokosaly*²⁸ portas habet quindecim, pauperes habet duodecim, desertas habet quatuor.

*Felsewkosaly*²⁹ portas habet septem, pauperes habet tredecim, desertam habet portam unam.

*Zelechke*³⁰ portas habet quindecim, pauperes habet doudecim, desertas habet tres.

*Kaczko*³¹ portas habet octodecim, pauperes triginta, desertas habet duas.

*Galgo*³² portas habet sex, pauperes habet decem.

*Muncha*³³ portas habet duas, pauperes habet duas.

*Kapolna*³⁴ portas habet duas, pauperes habet quatuor.

*Poyana*³⁵ portas habet tres, pauperes quinque.

*Gostilla*³⁶ portae nullae.

*Baba*³⁷ portam habet unam, pauperes habet sex, desertam habet unam.

*Ilonda*³⁸ portas habet tres, pauperes habet decem, desertam habet unam.

*Sosmezeo*³⁹ potas [!] habet decem, pauperes habet triginta.

*Raffa*⁴⁰ porta [!] habet duas, pauperes habet quinque.

*Borzo*⁴¹ portas habet tres, pauperes octo.

*Patakfalwa*⁴² portam habet unam.

*Doboka*⁴³ portas habet quatuor, pauperes sex.

Vilma^{**} portas habet octo.

Item pertinentiae *Lapos*.⁴⁵

*Magyarlapos*⁴⁶ portas habet triginta duas, pauperes viginti, desertas tres.

*Damokosfalwa*⁴⁷ portas habet undecim, pauperes octo.

²⁸ Alsókosály, Déstől É.

²⁹ Felsőkosály, előbbi mellett.

³⁰ Szelecske, előbbi mellett.

³¹ Kackó, előbbi mellett.

³² Galgó, Kackótól távolabb ÉNy.

³³ Kishavas, Kackó és Galgó közt.

³⁴ Csicsókápolna, előbbi mellett.

³⁵ Blenkemező, Galgótól ÉK.

³⁶ Csicsógombás, előbbi mellett.

³⁷ Bába, előbbi mellett.

³⁸ Nagyilonda, Galgótól ÉNy.

³⁹ Szamossósmező, előbbitől D.

⁴⁰ Refény, ma Szamossósmező része.

⁴¹ Xagyborszó, Szamossósmező mellett.

⁴² Ilondapataka, Nagyilondától ÉK.

⁴³ Kisdoboka, Nagyilondától D.

⁴⁴ Tordavilma, Nagyilondától ÉK.

⁴⁵ Láposvidéke a XIII. század vége óta a Losonci Bánffy család birtoka, a Bánffyak azonban nagy részét a XVI. század elején eladták a Cicsóvárát birtokló moldvai vajdának. Mikor Csicsó uradalma fiscalis birtok lett (1538 után), a láposi tartozékok is hozzácsatoltattak (Szolnokdoboka vm. monographiája V, 6.).

⁴⁶ Magyarláros.

⁴⁷ Domokos, előbbitől K.

*Debregh*⁴⁸ portas habet duas, pauperes octo, desertas duas.

*Libathon*⁴⁹ portas habet decem, pauperes octo, desertas habet novem.

*Zazmezeo*⁵⁰ portam habet unam, pauperes duas [!], desertam unam.

*Machkamezeo*⁵¹ portas habet tres, pauperes quinque.

*Dyznopathaka*⁵² portas habet duas, pauperes quatuor, desertas tres.

*Danpathaka*⁵³ portas habet quinque, pauperes novem, desertas duas.

*Borkwth*⁵⁴ portas habet sex, pauperes sedecim, desertas sex.

*Dragwfalwa*⁵⁵ portas habet viginti, pauperes habet sedecim, desertas sex.

*Rogoz*⁵⁶ portas habet decem et octo, pauperes sedecim, desertas habet tres.

*Alsozewch*⁵⁷ portas habet octo, pauperes tredecim, desertas tres.

*Rohy*⁵⁸ portas habet quatuor, pauperes decem, desertas sex.

*Peterhaza*⁷⁹ portas habet duas, pauperes duodecim.

Summa *portarum*: sexingenti decem et septem.

Summa *pauperum*: sexingenti nonaginta quinque.

Summa *desertarum*: centum et septem.

Item magnificus dominus Franciscus Kendy wayvoda Transsilvanus possidet ex istis possessionibus, tenet alias tres meliores *Orman*,⁶⁰ *Kereu*⁶¹ et *Waydakamaras*.⁶² In possessione vero *Kereu* habetur molendinum unum bonum ad tres lapides. Item uxor *My-laky*⁶³ de permissione illustrissimi domini generalis tenet possessionem unam *Pechetzegh*⁶⁴ dictam. Item *Rasciani* de permissione illustrissimi domini generalis⁶⁵ et domini *Andreae* de *Bathor* tenent

⁴⁸ Láposdebrek, előbbtől É.

⁴⁹ Libaton, előbbtől K.

⁵⁰ Szászmező, előbbiek körül állott, eltűnt falu.

⁵¹ Macskamező, Magyarlápóstól Ny.

⁵² Disznópataka, újabban Lápospataka, Magyarlápóstól D.

⁵³ Dánpataka, előbbi mellett.

⁵⁴ Borkút, Magyarlápóstól É.

⁵⁵ Drágosfalva, Magyarlápóstól DNy. távolabb.

⁵⁶ Rogoz, Magyarlápóstól K.

⁵⁷ Alsószócs, előbbi mellett.

⁵⁸ Rohi, Magyarlápóstól D.

⁵⁹ Péterháza, Déstől DK.

⁶⁰ Ormány, Déstől D.

⁶¹ Kérő, Déstől D.

⁶² Vajdakamarás, Mócstól ÉNy. Kolozsmegyében.

⁶³ Ismeretlen személy.

⁶⁴ Pecsétszeg, Rettegtől ÉNy.

⁶⁵ Giambattista Castaldo tábornokról van szó, akit Habsburg Ferdinánd küldött Erdélybe, hogy azt Izabellától átvegye és csapataival biztosítsa. 1551 májusától 1553 márciusáig tartózkodott Erdélyben, zsoldoscsapatainak garázdálkodásával általános elkeseredést kelteve. Az ország panaszaira a király visszarendelte (Erdélyi Országgyűlési Emlékek I.).

possessionem unam *Arbo*.⁶⁶ Item episcopus Walachws de Rew⁶⁷ ex concessione quondam Petri wayvoda Moldaviensis⁶⁸ ultra illas duas possessiones *Rew*, *Zlatina*,⁶⁹ quas ad monasterium wayvoda ab antiquo concesserunt, tenet alias duas possessiones *Olahbogath*⁷⁰ et *Magyarbogath*⁷¹ cum suis integris proventibus et utilitatibus ac serviitiis. Item idem episcopus unum molendinum prope Kaczko in territorio regiae maiestatis de novo extracto [!].

Proventus legitimi arcis Chycho.

Census sancti Martini solet exigi secundum levationem sortium quam Nylas vocant, non iuxta numerum portarum, facit autem aliquando plus, aliquando minus. Item habentur *molendina* quatuor. Molendinum de Rettheg lapidum quatuor, molendinum de Kerezthwr lapidum duorum, molendinum de Lapos lapidum duorum, molendinum de Gerghffalwa lapidis unius. Item habentur *thelonia* quinque, thelonium de Retthegh, thelonium de Alewr arendatur in florenis novem, thelonium de Somkwth arendatur in florenis decem, thelonium de Lapos, thelonium de Zenth Margita. Item in feriis Natalis domini possessiones Hungaricales excepto oppido Rettheg dabunt fruges, avenam et pullos quod Ako vocant. Item circa festum sancti Georgii habetur inter Walachos ovium quinquagesima. Item redemptio porcorum et apum. Item Walachi exceptis possessionibus Iloswa, Felsewzewch, Honda, Gekenes, Peterhaza dabunt dicam secundum sortem levatam, aliqui denarios quinquaginta, aliqui denarius viginti quinque. Item in possessionibus Lapos et pertinentiis eiusdem eodem tempore dabunt singuli secundum sortem suam denarios sedecim, alii vero octo. Meliori tempore proventus istorum faciebat florenos centum. Item kenezii de possessionibus aliquibus dabunt per annum lodices decem et septem. Similiter aliqui kenezii de aliquibus possessionibus, excepta possessione Lapos et pertinentiis eiusdem, dabunt damulam unam ad usum officialium, similiter aliqui kenezii exceptis pertinentiis Lapos dabunt singuli nisum unum. Item singulae possessiones, exceptis pertinentiis Lapos, ad usum officialium dabunt vaccam unam mactabilem et berbech unum. Item circa festum nativitatis Mariae in aliquibus possessionibus Hungarica-

⁶⁶ Désorbó, Déstől É. Nyilván azokról a török területről menekült menekült rácokról van szó, akik számára az 1553. júliusi erdélyi országgyűlés letelepedési engedélyt kér Csicsó tartományában (Erdélyi Országgyűlési Emlékek I, 495.).

⁶⁷ A révi (ma Révkolostor) görögkeleti püspökséget és kolostort III. István moldvai vajda (1457—1504) alapította a XV. sz. végén csicsói hűbérbirtoka számára. A szövegben szereplő püspök, György 1550-ben említettik először. 1556-tól a püspökség szünetel, csak 1574-ben létesül újra, hogy rövid fennállás után a XVII. sz.-ban végleg megszűnjék. (C. C. Giurescu, *Istoria Românilor* II. București, 1937, 306—307.).

⁶⁸ Rareș Péter moldvai vajda két ízben uralkodott (1527—1538, 1541—1546.). Giurescu i. m. II. 162—177.

⁶⁹ Szóváros, Déstől Ny.

⁷⁰ Alsóbográta, előbbtől É.

⁷¹ Felsőbográta, uo.

libus et Walachalibus dantur porci cespitales et apes, ita tamen, qui habent porcos unius anni, si habuerint decem, ex decem tenetur dare porcum unum, ex quinquaginta, vei centum, vel triginta, vel infra, similiter dabit porcum unum. Infra decem vero non tenetur porcum dare, sed pecunias redemptionales de singulis porcis denarios duos. De porcis vero qui unum annum non habent, etiamsi fuerint centum, nihil solvunt. Walachi similiter faciunt de apibus. Item habet maiestas regia silvas glandiferas multas in istis pertinentiis, quae vix ad sextum annum producant glandes. Si quando tamen fertiles erunt, de porcis in illis silvis saginatis habebit proventum pro numero porcorum et fertilitate glandium. Coloni tamen in pertinentiis arcis Chycho non tenentur de suis porcis solvere. Birsagia secundum regni consuetudinem acceperunt. Decimae frugum, vini et aliorum leguminum cedunt reverendissimo domino episcopo Transsilvanensi. Solent tamen in arendam ad rationem patroni redimere. Iuxta constitutionem dominorum regnicolarum terrae arabiles et foenilia patent in regeſtis secundum numerum villarum. *Educillationes* vinorum nunquam antea in usu habuerunt, nisi ad gratiam officialis voluntarie unum vel alterum vas in subsidium officialis educillarunt, quo tempore tamen Hungari bona ista tenuerunt tribus terminis in anno, videlicet tempore Nativitatis domini, circa festum sancti Georgii, in feriis Penthecostes aliquando viginti vasa vini, aliquando viginti quinque educillare faciebant. *Vina decimalia* autem ab antiquo aut ad Radnam⁷² deducta sunt, vel hic educillata sunt, de quorum pretio solvebant pretium decimae. Coloni Hungari tenentur seminationem facere antiquo more duo aratra, seminabunt iuger terrae unum. Fruges autem seminatas tenentur demetere, comportare et importare. Tempore falcationis, qui habent sortem integram, duos dies falcabunt, qui vero mediam, unum diem. Item pro agendis et tuendis causis colonorum habuerunt procuratorem, cui pro suis servitiis de proventu bonorum dati sunt floreni duodecim, de molendino frugum cubuli sedecim, pannum lorgys⁷³ ad unam vestem, porcos saginatos duos, insuper habuerit officiolatum trium possessionum. Item in pertinentiis Lapos est una fodina argentea, quae nunc colitur a magistro Adamo cive Bistriensi.⁷⁴ Item in possessionibus Mihalfalwa, Felewr, Kerezthwr, Monosthorzagh, Alewr, Kaplyan, Alsokosal habet maiestas regia terras arabiles. quae alternis annis coluntur, circiter iugerum centum septuaginta septem. Item in eisdem possessionibus habet regia maiestas foenilia, quae alternis annis pro media parte defaleantur, iugerum circiter centum. Item sub castro Chycho habetur fodina lapidea molaris, coloni pertinentiarum Chycho de singulis lapidibus molaribus solvunt pro thelonio denarios quatuor, externi vero octo. Item est una piscina deserta prope Kerezthwr, sine aquis et piscibus.

⁷² Óradna, Besztercenaszód megyében.

⁷³ Posztóféle; talán „lörömberger“ (nürnbergi) vagy „londys“ (londoni) helyett. V. ö. Szamota—Zolnai, *Magyar oklevélszótár* 592, 595.

⁷⁴ Beszterce, Besztercenaszód megyében.

Item anno domini millesimo quingentesimo quinquagesimo secundo, decima quinta Iulii ad rationem domini Pauli Bank⁴⁵ occupata simt bona ista et possessa usque ad vigesimum secundum diem Septembris, facit annum unum, menses duos et octo dies, quo tempore de proventibus legitimis ad rationem eiusdem domini Pauli Bank per officialem suum Michaellem Themeswary percepti sunt: de *censu sancti Martini* anni 1552. percepti sunt floreni nongenti viginti quinque, de *censu Sancti Georgii* e medio Walachorum percepti sunt floreni centum quadraginta tres, de dica *regia* denariorum 99 percepti sunt floreni sexcenti quadraginta octo. Item de singulis colonis exacti sunt denarii duo, facit florenos duodecim. Summa perceptionis pecuniarum facit florenos mille septingentos viginti octo. Item diversae perceptiones *bladorum*. De decimis percepti sunt frugum cubuli septingenti quinquaginta, avenarum percepti sunt cubuli ducenti septuaginta, ordeï cubuli quadraginta, milii cubuli octuaginta, pisorum cubulus unus, octualia quinque, canapi cum semine et absque semine paskontza⁷⁶ vocati gelimae centum sexaginta, grana canapi cubuli quatuor, grana lini cubulum unum [!], octualia quinque. *Vina decimalia* triginta novem. Proventus *molendinorum* quatuor: fruges percepti sunt cubulis quadringentis duobus, octualia quinque, milii cubuli centum viginti tres, octuale unum. *Quinquagesima* ovium, caprarum, agnellorum: octingentae. Pecuniae *redemptionales* ovium, porcorum et apum constat apud Michaellem Literatum de Zenth Marton,⁷⁷ alias fecit florenos quadraginta octo. Porci *cespitaes* triginta unus. Alvearia *apum* quindecim. Pecuniae *redemptionales* porcorum cespitalium et apum facit florenos triginta octo. De *seminatura* frugum per colonos facta facit cubulos ducentos septuaginta unum. De *theloniis* quatuor provenerunt floreni quinquaginta sex. Item ad annum domini 1553. porcos cespitaes exegerit triginta octo, alvearia apum tredecim. *Educillatio vinorum*, quae alias non erat in usu, de vinis decimalibus educillata vasa vini viginti sex, ad florenos ducentos et quinquaginta. Item ad educillationem empta sunt vina vasis ducentis septemdecim, florenis mille trecentis uno, denariis triginta sex. Educillata sunt ad florenos duo milia quadringentos triginta duos, denarios viginti duos. *Lucrum* facit mille centum triginta florenos, denarios sexaginta quatuor. Item ad usum gentium regiae maiestatis et regnicolarum in castris

⁷⁵ Bánk Pál, talán a kihalt apahidai Bánk család tagja (Nagy Iván i. m. I, 172.), 1540—1548 Szamosújvár várnagya, ettől kezdve 1552-ig Belső Szolnok megye főispánja is, végül 1552-ben erdélyi alvajda. Bár Martinuzzinak kedvelt híve volt, ennek halála után ő adta át a várat Castaldonak a barát kincseivel együtt s Castaldo és Báthori András mellett fontos politikai szerepet vitt. Ezek bukása, után ő is letűnt (Szolnokdoboka vm. monographiája VI, 218, 249).

⁷⁶ Paszkonca vagy patkonca, az egész magyar nyelvterületen használatos tájszó, jelentése: hímkender, virágos kender (Szinnyei, *Magyar tájszótár* II, 91.).

⁷⁷ Szentmártoni Mihály deák 1553-ban Csicsóvár udvarbírája volt (Szolnokdoboka vm. monographiája II, 396.).

ad Zazsebes⁷⁸ positis ordinata fuerant victualia a dominis regnicolis secundum numerum portarum, de quibus dominus Paulus Bank ad Wywar administrari fecit ex pertinentiis Chycho manibus Francisci Zagor provisoris *farinae* cubuli ducenti sexaginta, *avenae* cubuli quingenti triginta unus. Item foenilia ad rationem regiae maiestatis in pertinentiis Chycho existentia accumulata sunt et ad Dees⁷⁹ per colonos eiusdem possessionis importata. Item post aratra colonorum seminatura frugum facit gelimas octingentas. Importatae sunt ad Dees et coactae per colonos. Item seminari fecit avenae cubulos centum et octuaginta propriis pecuniis emptos, de quibus provenerunt gelimae avenarum mille centum triginta quinque. Importata [!] sunt ad Dees. De restantiis istarum seminaturarum supererant avenae cubuli nonaginta quinque. Importati sunt ad Dees.

Inquisitio possessionum Hungaricalium super damnis per egregium dominum Paulum Bank illatis.

[Következnek az alábbi falukból a megnevezettek vallomásai:]⁸⁰

Retthegh, Emericus Thoth iudex... unacum Petro Gereb iudice...

Kaplyan, Andreas Kanczy iudex ...

Alewr, Matheus Molnar iudex ...

Monostorzegh, Joannes Nagh iudex ...

Myhalfalwa, Nicolaus Biliga et Stephanus Illyes iudices...

Bacza, Stephanus Bogoly et Fabinus Soos iudices ...

Felewr, Gallus Wayda et Andreas Kys iudices...

Kerezthwr, Valentinus Wasy et Balthasar Fekethe iudices...

Kwldw, Benedictus Was et Gregorius Balky iudices...

Zenthmargitha, Antonius Zabo iudex...

Mykehaza, Matheus Nagh loco iudicis...

Peterhaza, Petrus kenezius...

Inquisitio possessionum Walachalium ...

Magyarlapos, Osvaldus Byro et Emericus Fekethe iudices...

Damokosfalwa, Paulus Fellex iudex...

Lybathon, *Debrek*, *Zazmezeo*, Georgius Eletzke wayvoda...

Maczkamezew, Georgius Wele wayvoda...

Dyznopataka, Georgius Wele wayvoda...

Danpataka, Alexius kenez...

Borkwth, Tryff kenezius ...

Dragusfalwa, Philippus Pascha wayvoda...

Rogoz, Ioannes Pap kenezius...

⁷⁸ Az erdélyi hadsereg 1552 szeptemberében Szászsebesnél gyülekezett a fenyegető török támadás hírére, de mivel a veszedelem egyelőre elmúlt, a tábor október elején feloszlott (Erdélyi Országgyűlési Emlékek I, 370—373.).

⁷⁹ Dés, Szolnokdoboka megyében.

⁸⁰ Az egyes faluk képviselőinek vallomásait részletesen ismerteti Szolnokdoboka vm. monographiája a falvak betűrendjében.

Alsozewch, Iacobus kenesius...

Rohy, Elias kenesius...

Officiolatus *Joannis Petrykan.*

Alsokosaly, Ioannes Petrykan wayvoda ...

Felsewkosaly, Ioannes Doma ... kenesius ...

Zelechke, Ioannes wayvoda cum kenesio ...

Kaczko, Lucas kenesius ...

Ioannes Makzyn wayvoda ... unacum kenesiis ...

Galgo, Lucas Fodor kenesius ...

Munchal, Stephanus kenesius ...

Kapolna, Lucas Galgay kenesius pro Karachion kenesio ...

Poyana, Gregorius Blenke kenesius ...

Goztilla est una parva villa ...

Baba, Theodorus kenesius ...

Ilonda, Triff kenesius de Sosmezeo pro kenesio de Ilonda ...

Sosmezeo, Tryff kenesius ...

Raffa, Lazarus Dolha kenesius ...

Borzo, Gregorius Sorban kenesius ...

Doboka, Stephanus kenesius absens, pro quo Ioannes Makzyn wayvoda ...

Officiolatus *wayvoda Andreka.*

Gewrghffalwa, Simon Mark kenesius ...

Negerfalwa, wayvoda Andreka ...

Emberfew, Elias kenesius aegrotus domi mansit et Andreka wayvoda loco illius ...

Ganch, Michael kenesius ...

Hagymas, Gregorius Wanchya kenesius...

Iloswa, Makzyn kenesius...

Lalfalwa, Petrus Robos kenesius ...

Wyffalw, Gregorius Bol kenesius ...

Felsezewch, Andreka wayvoda loco kenesii absentis...

Somkwth, Pestes, Gykynes, Maryan wayvoda ...

Datum Sabatho, in vigilia Nativitatis domini, anno eiusdem millesimo quingentesimo quinquagesimo tertio.

Eredetije papiron, rongálsága miatt pecsét vagy helye meg nem állapítható. Országos Levéltár, Transyl. Actor. fasc. 9. no. 69.

III.

1560.

Harinai Farkas Farkas javainak összeírása.

1560.

Connumeratio bonorum Volfgangi Farkas de Harinna ¹ facta tempore quadragesime in pertinentiis 3ezrma. ²	
Item 3ezerman vagion haz	XXVIII
3egin feller ew3vegÿ az3onÿ hazachkaia kiknek	
fem fewldewk fem kertek ninchen	II
puzta	III
	Kew3epfalun ³
vagion haz	XXXVI
w3 haz kÿbe meeg ember nem lakik	I
puzta	III
	Kewfarkan ⁴
vagion haz	XXVIII
wÿ haz kiÿe ember nem lakik	I
puzta	I
	Beliegalian ⁵
vagion haaÿ	XVIII
wÿ haz kibe ember nem ^{a)} lakik	I
	Kÿs Kaionba ⁶
vagion haz	XXXX
wÿ haz kÿbe ember nem ^{a)} lakik	I
puzta	III
	Nagÿ Kaionba ⁷
vagion haz	XXVIII
	Debreken ⁸
vagion haz	XXII
a) rövidítve : $\bar{ne}$	

¹ Harinai Farkas Farkas a Kácsik nemzetség erdélyi ágából származó s a XIV. sz. eleje óta a megye keleti részén nagybirtokos Harinai Farkas család tagja. Az erdélyi közéletben is szerepet játszott, 1552 márciusában az országgyűlés portai követé választotta. Meghalt 1576 előtt (Szolnokdoboka vm. monographiája VI, 441—442., Erdélyi Országgyűlési Emlékek I, 379.).

² Szészáрма, Besztercétől ÉNy.

³ Középfalu, uo.

⁴ Kőfarka, előbbi mellett.

⁵ Bélyegalja, valaha falu, ma Bethlen határrésze Jeruzsálem nevén.

⁶ Kiskaján, Bethlentől É.

⁷ Nagykaján, uo.

⁸ Nagydebrek, előbbtől ÉNy.

efpanmezewn⁹

vagion haz	XXXVIII
wý haz kybe ember nem lakik	I
puzta	III

Dewg mezewn¹⁰

vagion haz	XXXIII
wý haz kybe ember nem ^{a)} lakik	I
puzta	II

In pertinentiis Harinna¹¹
Item Harinnan

vagion haz	XXII
kiket atýam meg nemefitet	II
zabadofok	II
felel haz helein	I

Idaban¹²

vagion egez haz Regý	LXIII
kiket en Idembe chinaltak wý helien	XIII
apro fellerhasak kýk utan fewld ninch	III

Neechen¹³

vagion haz	XI
wý haz kýt en idembe wý helyre chinaltak	I
Seller	I
puzta	I

Býlakon¹⁴

vagion haz	XXV
wý haz kýt en idembe wý helyre chinaltak	I

Mogiorofon¹⁵

vagion haz	XXIII
zabados	VIII

⁹ Ispánmező, uo.

¹⁰ Dögmező, előbbi mellett

¹¹ Harina, Besztercétől DNy. Besztercenaszód megyében.

¹² Kolozsnagyida, Besztercétől DNy. Kolozs megyében.

¹³ Néc, Harina mellett, Besztercenaszód megyében.

¹⁴ Bilak, uo.

¹⁵ Sajómagyaros, Besztercétől DNy.

In pertinentiis Bany¹⁶
Item Baniba

vagion Regy haz egez	XXVIII
kýket en idembe wý helyre chinaltak	XVII
zabados	I
puzta	II

Lwduegen¹⁷

vagion Regy haz egez	LVIII
eget haaz	X
kýken Idembe wý helyre zallottanak	XIII
puzta	I

Aknaban¹⁸

vagion haz	VIII
puzta	I

Harasztofon¹⁹

vagion haz	XVIII
wý haz	II
puzta	II
zabados	I
a pap haza	

Nagy Regenbe²⁰

vagion haz	XXXX
wý haz ký en Idembe zallot	III
ký oltarmester haza vala	I
puzta	I

Magyar Regenbe²¹

vagion haz	XIII
wý haz	III

Eredetije papiroson, 2 keskeny folio levél 3 beírott lapján. Országos Levéltár. Magyar Nemzeti Múzeum, gr. Bethlen cs. levéltára.

¹⁶ Mezőbanyica, Besztercétől D. Kolozs megyében.

¹⁷ Ludvég, uo.

¹⁸ Mezőakna, uo.

¹⁹ Mezőharasztos, uo.

²⁰ Szászrégen, Marostorda megyében.

²¹ Magyarrégen, előbbi mellett.

IV.

1566. k.

Kővár tartozékainak urbariuma

K o e w a r¹
Berkews²

Michael Biro index praecipuus.^a

Relicta Matthaei Zabo, qui in arce cum caeteris obsessus fuit. Aggere oppressus unde postea obiit.

Ambrosius Boio integer colonus, sed pauper.

Relicta Thomae Deak a Turcis³ interfecti.

Relicta Alberti Wayda.

Petrus Fitos mortuus et eius domus desolata et uxor aliam domum ingressa est et habet ibi ius integri coloni, habet duos filios qui serviunt in arce, alterum inter pedites, alterum inter latomos arcis.

Franciscus Fabian, qui dimissus ex arce fuit in obsidione cum equis militarium virorum inclusorum et eos deduxit versus Zackmar⁴ eo usque unde iussus fuerat reverti, qui reversus in castra se contulit inimicorum et ad hodiernum diem cum illis permanet. Eius domum obtinet Paulus Zekel, qui modo est viceprovisor post Thomam Viczmandi.

Relicta Stephani Kohunnes pauper et multorum orphanorum mater.

Ioannes Literatus pauper admodum

a) Az eredeti szövegben az „ae“ hangjelzés helyett következetesen „e“ áll.

¹ Kővár vára, a mai Bucsonfalvával szemközt, a Lápos jobb partján emelkedett. A XIV. sz. vége óta 1555-ig a Drágfy család birtoka volt, ennek kihalása után rövid időre a Báthoriakra szállott, majd erdélyi fiscalis birtok lett. A jelen urbarium keltezésére vonatkozólag támpontul szolgálhatnak a következő események: 1565-ig a vár Báthori György birtokában volt, ekkor kényszerült Miksa császár javára róla lemondani. 1567 februárjában tizenhárom napi ostrom után Bebek György, János Zsigmond számára bevette s ettől kezdve a század végéig állandóan erdélyi birtokban maradt. Minthogy az urbarium kétségtelenül olyan időpontban keletkezett, mikor a vár Habsburg fiscalis birtok volt, keltét csak 1565 és 1567 közé tehetjük. Még közelebbi meghatározást tesz lehetővé egy török ostrom emlegetése, ami nem történhetett máskor, mint János Zsigmondnak és török szövetségeseinek 1565 júniustól szeptemberig tartó hadjárata alkalmával. Ezek szerint az urbarium keltét a legnagyobb valószínűség szerint az 1566-ik évre tehetjük. V. ö. Szolnok-doboka vm. monographiája VII, 331. és Erdélyi Országgyűlési Emlékek II, 247.

² Sárosmagyarberkesz, Nagysomkút mellett.

³ Az I. sz. jegyzetben említett 1565 őszén folytatott török hadjáratról van szó.

⁴ Szatmárnémeti.

Thomas Nemeth
Paulus Nemeth filius Andreae
Iacobus Cadani
Vrbanus Nagy
Michael Barath
Relicta Anthonii Aranyad peditis in arce mortui, qui in ea ser-
vivit a 24 annis ad mortem.
Stephanus Menyhar alias Warga
Anthonius Fitus
Ioannes Imreh
Blasius Nagy
Oswaldus Botos
Dominicus literatus integer sed libertus
Matthaeus Fodor iudex huius anni
Ioannes Berez
Relicta Andrae Kochis Helena
Michael Kis alias Warga
Paulus Warga
Caspar Fodor
Relicta Iacobi Lazari a Turcis interfecti.
Lwcas Bozo
Anthonius Sadani

Medii coloni

Ioannes Barla et Albertus Luca villicus vinearum caesaris⁵
Gregorius Vayda et Blasius Robota
Thomas Batori et relictia Nicolai Koronkaj
Sebastianus Rabota pedes arcis et Adamus Rabota claviger
Matthaeus Barath et orphana Caterina Casparis Lapidicae filia,
quam modo iudex educat
Filius Bernardi literati et Anthonius Bartha
Relicta Forisii seu Christophori et eius filius Franciscus Foris
Ioannes Kowachs et Caspar Kowachs
Bernardus Bozo et Thomas Barla
Blasius Bereczk et Petrus Warga
Franciscus Kowachs et Michael Lazari extra oppidum seu pagum
Vincentius Kowachs et Ambrosius Boytor
Melchior Kowachs et Ioannes Kowachs
Hi in una sessione omnes habitant, duobus tamen diversis
domunculis.

Inquilini

Relicta Michaelis Fodor
Ioannes Kulchar alias claviger
Matthias Erdewdi
Hi habent fundos
Michael Pastor, non habet fundum

⁵ Miksa német császár és magyar király 1564—1576.

Adfirmarunt se bis solitos solvere censum, nimirum ad diem divi Georgii martiris florenos decem et ad diem divi Michaelis archangeli totidem, facientes florenos 20.

Taxam inquit nunquam sibi fuisse impositam, nisi cum Georgius Bathori⁶ accepisset dona a Transilvano⁷ sales in Dees 25000, in Marmorusio vero 50000, imposuerit ipsis certam summam salium, quam ipsimet deberent adducere, de singulis salibus exigendo denarios 10 ac tametsi nec adducere sales ad se potuerunt, tamen. pretium solverunt.

Labores seu servitia

Peculiariora servitia, quibus Berkezienses proprie obligantur: vasa vana tenentur ex arce deducere et ligatura praeparare.

Culturam vinearum, quae in promontorio Berkeziensi habentur, ipsi tenentur praestare et perficere, licet addant decem nummos olira fossori dari solitos. Sex nummos mulieri operanti, eamque consuetudinem per provisorem Transilvanum Organas non ita pridem abolitam, tamen vix probant cum interim adfirmant, aratura se semper liberos habitos et itidem seminatura, falcatione quoque accumulatione et comportatione, easque operas pagis Walachicis adhibitibus absolutas asserunt.

Tenentur etiam mactatione porcorum et aliorum pecudum pro arce.

Itidem tenentur refectione aggeris molendini in Remethe.⁸

Item tenentur ollas equis suis importare in arcem.

Item iuxta dictorum civium fassiones ab antiquo hucusque falcarunt apud ipsos et accumularunt foenum et vere sepimento foeneta incluserunt duo pagi Walachici Somkwtt,⁹ Nagy Ieder.¹⁰

Ararunt autem et sementem fecerunt waydae omnes Walachorum operis inter se certa limitatione divisas, tantum enim agrorum apud se arci competere aiunt, unde uberiore tritici proventu procreati sint cumuli quingenti, idest capetiae ducentae quinquaginta, licet dicunt postea eos agros per Casparum Dragfy¹¹ civibus ademptos, se vero aiunt tantum culturae vinearum esse reservatos.

⁶ Ecsedi Báthori György, András tárnokmester fia, eleinte Ferdinánd király pártján volt, majd Zápolyai Jánoshoz állt. Feleségül vette Drágfy Gáspár özvegyét, akivel a kihalt Drágfy család hatalmas birtokai, köztük Kővár is, reá szállottak. 1565-ben Schwendi Lázár, Miksa tábornoka Erdődön ostrom alá fogta s csak érzékeny anyagi veszteségek árán tudott szabadulni. Ekkor vesztette el a kővári uradalmat is (Nagy Iván i. m. I, 231.).

⁷ János Zsigmond választott király és erdélyi fejedelem (1540—1571).

⁸ Kővárremete, Nagysomkúttól K.

⁹ Nagysomkút.

¹⁰ Jeder, Nagysomkúttól DNy.

¹¹ Drágfy Gáspár, Középszolnok és Kraszna megyék főispánja, a mohácsi ütközetben elesett János országbíró fia. Mint a reformációt elsőként támogató magyar főúr nevezetes. 1545-ben halt meg. Fiával Györggyel 1555-ben a nagymultú család kihalt (Nagy Iván i. m. III, 380—381.).

Decimae et nonae

De vinetis tam decimam quam nonam semper in arcem Koewar solverunt omni ipsorum memoria, plebano tamen sedecima redditur.

De frugibus seu semente nonam ad arcem non dant, sed pendunt de singulis cumulis frumenti vulgo gelimis vocatis singulos obulos.

Allodiaturam apud ipsos fuisse negant, praeterquam quod habeatur curia nobilis, ubi officiales habitarint atque ii soliti sint pro se ipsis aliqua animalia alere, verum allodiaturae locum sub arce fuisse aiunt, ubi habuerit Georgius Bathori vaccas ad quadraginta atque alia altilia et sementem hortensem fecerit.

Habetur apud ipsos unum telonium, quodquidem officiali attinuisse aiunt, verum id ex eo pendet prout cum officiali convenitur.

Sunt apud ipsos domini pratum unum, vineae septem, peculio arcis attinentes, uno loco tres continuae, alibi quattuor [!], cum est foelix [!] proventus vini, aiunt bene provenire vini vasa maiora triginta duo, aliquando etiam quadraginta.

Sunt ibidem etiam silvae quercinae vetitae, unde tamen ad aedificationes domorum et vinearum lignea materies libere concedatur praevio consensu domini seu officialis, ex his foelici [!] glandium proventu facile cedere in decimam porcos centum.

Mulctae

Mulcta de sanguine misso cum iudici laesio ostenditur florenus unus, quem aiunt cedere officiali.

De livore seu plaga denarii 64, etiam de porco vulnerato denarii 64, si moritur pretium persolvitur.

Cum quis ob levem contumaciam, ut contemtu [!] sigilli seu mandati aut alias ob facinus aliquod, de quo potest venia fieri, capitis et bonorum amissione est condemnatus, gratia facta solvit florenos septem, quorum unus cedit officiali, reliqui sex domino. Si tamen ea est criminis atrocitas, ut poena corporalis sit statuenda, bona reo, liberis et consanguineis ordo [!] domino condescendunt.

Itidem etiam bona sine semine decedentium domino condescendunt.

De stupro voluntario florenus unus.

De violento capitis poena corporalis.

De educillatione vini

Quod ad propinationem vini attinet, aiunt olim imponi consuevisse duo vasa vini, officialis tamen sibimet ipsis iuxta illa distraxisse duo et tria, a Georgio Bathori etiam quattuor[!]imposita.

Est etiam quoddam genus ordinarii proventus apud Berkezienses, ut qui hortos habent, pendunt de integro horto denarios 32, de dimidio denarios 16, quod genus pensionis aiunt cedere arcis praefecto seu officiali.

Lapos¹²

Laurentius Thot iudex
Martinus Bota iuratus civis
Ioannes Disi alter iudex iuratus
Ioannes Kerekes iuratus

per iuramentum examinati ad interrogatoria informationem dede-
runt, quae consequitur.

Coloni integri

Ioannes Kerekes
Franciscus Nagy
Relicta Ambrosii Iuhaz
Benedictus Thott
Sebastianus Thot
Martinus Sipos
Valentinus Vrban
Elias Kadar

Thomas Kosa
Relicta Laurentii Hegies
Martinus Bathor
Petrus Petrus
Martinus Babo
Ioannes Kelenin
Relicta Stephani Hegies

Coloni medii

Blasius Sipos
Lucas Kangiarto
Petrus Kangiarto
Ladislaus Zylagi
Balthasar Kowachs
Briccius
Blasius Thot
Ioannes Desy iudex
Michael Nagy

Iacobus Fazakas
Andreas Olaz
Ioannes Halaz
Ioannes Olah
Laurentius Thot
Ioannes Molnar
Paulus Kerekes
Ladislaus Fabian

Inquilini

Relicta Georgii More
Michael Hegies
Matthias Debreceini

Caterina Bolya
Elena Bolya

} una habitant

Desertae sessiones integrae

Laurentii Tere

Gregorii Korchiolas

Mediae

Relictae Dionisii Feyer
Stephani Kaztos
Andrae Fazakas
Relictae Bartholomei Bolya
Stephani Kowachs

Demetrii Kowachs
Balthasaris Kowachs
Relictae Georgii More, quae
alibi habitat

Census

Censum eundem esse qui Berkeziensium et ad eosdem terminos.

Taxas negant impositas praeterquam de salibus Georgii Bathori
sicut Berkezienses retulerunt et quod interdum pedites in arce coacti
sunt solvere nunc duos, nunc tres.

¹² Hagymáslapos, Nagysomkúttól É.

De servitiis

Quaecunque onera sunt imposita, coacti sunt capescere et expedire, proprie tamen his servitiis tenentur: carbonum confectione, cultura vineae Gebei in Nagy Banya¹³ ad domum Goebel pertinentis, importatione vini universi de ea vinea in arcem, item vinorum emptivorum invectione, carbonum quoque vectura.

Item vectura ollarum ex eodem pago in arcem, cum apud ipsos figulus degat.

Item vectura farinae in arcem de molendino.

Item molendini restauratione et aggeris reparatione apud idem et ad eam rem materiae lignae comportatione.

Queruntur tamen quod cum viginti currus facile exiverint de pago, iam is per Turcos sit vastatus.

Arationis et falcationis onere exemptos se perhibent, esse tamen agrum arci attinentem sex iugerum, cuius aratio incumbat waydae de Bozonka.¹⁴

Nonae et decimae

Vineta non habent. De frumento, ordeo, avena a singulis gelimis solvunt obulum unum. Nonam non dant.

Allodiatura fuit tempore Casparis Dragfy, ubi is mercenarios et boves habuit, modo domum figuli inhabitant.

Molendinum habetur unum duplicum rotarum.

Piscina non habetur, sed tractus quidam fluvii Lapos sub molendino in interdicto est, unde pisces qualibet feria sexta domino seu officiali introducantur et duos piscatores propterea libertos haberi.

Silvas haberi creduas et increduas cum Berkeziensium silvis ac Bemethensium continuis, de quibus suuni decimae dentur.

Item porci maiales redduntur de quolibet grege, usque ad decem unum capiendo, infra decem redimitur quilibet porcus denariis quattuor.

Mulctae

Mulcta de sanguine misso florenus 1

De livore seu plaga denarii 60

Caetera de mulctis eadem et eodem modo ut apud Berkezienses.

Educillatio

Adfirmarunt Georgium Bathori imposuisse vini vasa quot voluerit et ea semi vana et nullam fecem in computum admiserit et esse distracta vina Budensium mensura non usitata eiusdem loci, qua ipsi sua distrahunt et tamen maioris mensuram estimatam, quam ipsi sua estimarint. At tempore Casparis Dragfy non esse imposita nisi vasa duo et ea per mensuram loci usitatam distracta.

Retinenda loci mensura aequo pretio constituto, pendunt hi quoque de hortis, quam pensionem aconem vocant, de integris quidem

¹³ Nagybánya.

¹⁴ Nagybozinta, Nagysomkúttól É.

denarios 22, de mediis vero 11, quam limitationem aiunt per coniugem Georgii Bathori constitutam, eumque censum praefecto cedere.

Item de hortis suppeditare solent primitias caulum, item semina coeparum [!], petroselium, cepas atque alia hortensia.

Caeteri omnes pagi sunt Walachici per waywodatus distributi ab antiquo.

Sequuntur pagi waywodae Dan Buttyan officio subiecti super quibus ipse et iudex ipsius Gregorius Philippi per iuramentum examinati hanc informationem sunt testificati.

Somkwt¹⁵

Dan Buttyan ipse wayda	Ioannes Demetrii
Gregorius Philippi iudex	Popsa Wlayko
Simon Nagy	Demetrius Hannos
Nicolaus Ioannes	Demetrius Georgii
Cosmas Zerechien	Ioannes Czengel
Gregorius Zerechien	Ioannes Costa
Ioannes Sandor	Ioannes Pap
Simon Czege	Thomas Buttyan
Sandor Bank	Nicolaus Estwan
Lucas Buda	Nicolaus Buttyan
Ioannes Buda	Ioannes Zilagy

Pauperiores

Ladislaus Buttyan	Gregorius Sandor
Ladislaus Phatul	Thomas Czege
Simon Philippus	Demetrius Pap
Nicolaus Wlaiko	Thomas Phatul
Relicta Ioannis Philippi	Ladislaus Zilagy
Ioannes Toerdek	Stephanus miser
Simon Banck filius modo natus	Lucas Tinkos
Ladislaus Zerechien	Simon Kiss
Philippus Zabo solitarius	

Census

Ad diem divi Georgii martiris floreni 14

Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 14

Licet addiderint duo illi testes narrationem, quod census divi Georgii per Casparum Dragfy fuerit introductus, cum is quodam tempore in Transsilvaniam esset profectus et mutuuum a singulis pagis postulavisset, eo nomine quasi in censum sequentem eis esset conversurus et ab eo tempore permanserit.

De servitiis

Faciunt imperata omnia cum etiam Erdewd¹⁶ accedere a Georgio Bathori ad diversas servitutes sint coacti, vetusta servitia quidem haec sola commemorant. Duobus diebus falcare, imo die metere et

¹⁵ Nagysomkút.

¹⁶ Erdőd, Szatmártól D. Szatmár megyében.

aiunt datum esse cibum. Georgius Bathori fecit apud ipsos agriculturam selectis potioribus agris, ipsorum opera usus ad arationem, sementem, accumulationem et comportationem et plerumque semina ipsis dare negit et modo in huius pagi territorio praecipua agricultura esse dicitur.

Silvae sunt copiosae ac referunt antiquitus eam consuetudinem fuisse exactionis de porcis subditorum, qua si ii die tantum in silvis sunt versati et noctu domum compulsi, sumptus est unus porcus de grege quantus quantus fuerit. At Georgius Bathori reperit universaliter de his quoque ut de aliis decimam stricte exigere.

Nomine maialium porcorum quantus quantus grex fuerit, datur sus una, quae etiam dari solet licet tantum decem sint in grege, quae infra decem sunt, redimuntur singulae quaternis [!] nummis, provisor videbit.

Decimas et nonas non dant cum sint Walachi, nec profiteantur Romanam fidem sed graecam et habent suos sacerdotes Walachicos.

Mulctae

De mulctis unius floreni sanguine videlicet cedit waydae pars tertia, reliqua officiali.

De livore seu vrbire [!] denarii 60

De sigillo officialis contempto, cum quis citatus non comparet florenus 1, unde pars tertia waydae.

Cum capitis et bonorum sententiam incurrit quis, de potentiario actu florenos septem solvit, ubi cum adversario convenit, quorum unus cedit officiali, reliqui sex domino.

Cum quis capite plectitur aut morte punitur, si liberis et sanguineis destituitur, bona omnia in dominum devoluntur.

Si quis sine semine decedit, bona domino recidunt.

Item de raptu virginum et mulierum coniugatorum voluntario floreni 2, idest ab utraque persona florenus 1.

De violento ut ipsi adfirmant floreni 12.

Cum quis Walachus uxorem repudiat, solvit florenum 1.

Cautum tamen ut tales casus iudicio decernantur, ne levitati locus detur, concessis iis legi Walachicae, quae recte rationi et iuri divino conveniunt, id quod provisoris discretioni et conscientiae committitur.

Educillatio

Imposuit vina Georgius Bathori quod voluit et cum non potuerunt bibere propter vilitatem, distribui inter eos iussit, quamvis foetidum vinum et semiplenis vasis obtrusum ac continuo quidem eo pacto vina inter ipsos curavit distrahi, pretio integro exacto, nec fece computata.

Prata quidem apud ipsos haberi negant, tamen se defalcavisse aiunt in suo territorio gramina pro arce ad plaustra sedecim aut viginti et in aliis territoriis defalcationem fecisse, ut prati Goebel penes Kivulum Dominarum,¹⁷ videat provisor.

¹⁷ Nagybánya.

Est etiam quoddam genus munerationis seu tributi, quo singuli coloni tenentur dare ad arcem in Iunio singulas heminas seu medias butyri, easeos singulos.

Item Ztrongae¹⁸ nomine singuli oves habentes dant de uno grege et etiam de decem ovibus unam ovem sterilem, infra decem nihil dant, neque si eodem anno oves sunt emptae.

Praeterea dant singuli pagi singulas vaccas iustae aetatis et magnitudinis, minores bimam aut unius anni iuvenecam, minuti pagi duo tresve unam vaccam.

Ad diem Nativitatis domini tenentur importare viginti quinque plaustra lignorum.

Cum moritur wayda vel libertus, equus eius cum instrumentis equestribus omnibus, cuiuscunque sit pretii, domino condescendit. Quod si porro equum nullum habuit, solvuntur de eius bonis equi quattuor vei quinque, quod an ita sit videat provisor.

Waydarum autem est officium providere bonis sibi commissis, ut rite in eis cuncta gerantur et tributa ac servitia ad arcem exigere et administrare et semper prompte apparere cum usus et requisitio praefecti postulat, item in belliim tempore necessitatis proficisci.

Libertorum est officium ire quocunque mittantur ac potissimum literas perferre et negotia expedire, ad quae mittuntur et necessitate poscente [!] in bellum proficisci.

Item quilibet iudex et libertus tenetur dare nisum unum, aut si nequeat nancisci, denarios 25 et ad festum Nativitatis domini capreolum unum, quem si non habeat, denarios triginta duos.

Si quid devium vel erroneum compertum fuerit, quod nemo repetat, aiunt id esse officialis, reddita sua parte tertia waydis.

Sacerdotes singuli dant quotannis unam lodicem ad arcem, quae olim vigilibus dabatur, aut si eam non possunt habere, florenum 1 denarios 25.

Nota etiam observationem de lignis, quod in plaustrum unum iustum perticae oblongae quinquaginta duo computantur, sive semel adducantur, sive bis terve.

Somkut pataka¹⁹

Villa nova a viginti annis collocata.

Dan Buda	Lucas Prodan iudex
Ioannes Hagona	Theodorus Manchs
Theodorus Hagona	Ioannes Bogiok
Ioannes Thomas	Stephanus Trif
Ioannes Garzul	Costa Buda combustus a Turcis
Lucas Zabo	

¹⁸ A román „strungă“ = „akol“ szóból; átvitt értelemben adónem, mely rendszeren bizonyos számú bárányból és különféle tejtermékekből állott. Lerovási ideje Szent György-nap és pünköst között. Több vidékről származó adatokat közöl: Szamota—Zolnai, *Magyar oklevél-szótár* 204.

¹⁹ Somkútputaka, Nagysomkút mellett.

Tenuiores

Ioannes Phatul
Ioannes Hagana
Georgius Buda

Cosmas Tinkos
Thomas Lazar

Census

Censum ordinarium adfirmant esse decem florenos ad diem divi Michaelis archangeli reddi solitos, quia cum Caspar Dragfy caeteris censum duplicavit, tunc hic pagus novus fuerit. Videat provisor.

De serviitiis

Iussa fecerunt, nisi quod antiquitus aiunt, se bidui falcationi [!] fuisse et eius foeni accumulationem, messem unius diei.

Caetera ut supra in Somkutt.

De educillo vini

Aiunt olim in anno duo vasa vini imposita fuisse, ad festum scilicet Nativitatis domini et Paschae, idque fuisse legitimum. Postea tempore Georgii Bathori ter vina imposita ad dicta nimirum festa et ad messem, propterea nomine quoque domini eius coniugis vina esse apud ipsos educillata. De reliqua tyrannide in educillatione Georgii Bathori eadem querela, quae in Somkutt et quod vina, quae potui apta non fuerunt viritim distributa, ipsi in plateam effuderint, nec fuisse finem aut modum huius mali.

Mulctae observantur plane ut in Somkut.

Caetera quoque ut in Somkut. Quod ad butyrum et caseos attinet, dat totus pagus butyri quattuordecim sextarios, caseos totidem, ut ipsi aiunt, videndum provisorii.

	Ieder ²⁰	
Lucas Triff	Ioannes Mihorda	} nihil habentes
Pentek Tatar	Cosmas Tatar	
Michael Phatwl	Blasius Triff	
Theodorus Mihorda	Ioannes Triff	
Thomas Bunya	Lucas Triff	
Gregorius Wadan	Michael Triff	
Gregorius Kulchar	relicta Petri Gurso	
Lucas Kiss	Ioannes Bolta	

Census

Ad diem sancti Georgii martiris solvunt censum ordinarium florenos 11.

Ad diem divi Michaelis archangeli solvunt florenos 11.

Quod ad caetera, cuncta et singula se habent ut in suprapositis pagis.

²⁰ Jeder, elöbbi mellett.

Muneraria

Totus pagus dat butyri quartalia 15, caseos 15.

Ztrongam ut supra. Unam vaccam ad culinam. Duodecim vehicula ligni ad Nativitatis domini.

Tölgyes²¹

Relicta Eliae Chikar
Ioannes Mihalska
Relicta Demiani Kiss

Matthaeus Kiss
Ioannes Illie
Elias Kiss
Relicta Thomae Kiss
Ioannes Kiss

} nihil
habentes

Census

Ad festum sancti Georgii martiris florenos 6.

Ad festum divi Michaelis archangeli florenos 6.

Deserta prope, interfectis per Turcos septem personis, tribus tantum bobus relictis.

Caetera omnia ut in superioribus pagis.

Muneraria

Cum pagus fuit integer butyri quartalia 8, caseos 8.

Ztronga ut supra. Vacca bima. Lignorum vehicula sex seu plaustra.

Nyeres²²

Relicta Stephani Krainick
Marcus Kuchso
Relicta Ioannis Dobramir
Ioannes Nemes
Gregorius Nemes
Ioannes Wayda
Pauperes
Thomas Fete
Kosta Plob
Relicta Kostae Dobramir
Ioannes Milcas
Elias Barla
Andreas Popa
Ioannes Milcus
Caspar Sandor
Petrus Goda

Dan Sandor
Et presbyteri duo, Petrus
ac Lucas
Ladislaus Pathak
Ioannes Mazzia

Ioannes Brenda
Merse Dobramir
Kosta Krainik
Michael Sandor
Lucas Colto
Kira Colto
Ioannes Orb
Nicolaus Nemeso

Bis fuerunt Turcae in hac possessione, unde incolae ad egestatem reducti.

²¹ Szamostölgyes, uo.

²² Nagynyíres, Nagysomkúttól Ny.

Census

Census ordinarius ad diem sancti Georgii martiris floreni 20
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 20
Silvas non habent, nec prata domini.
Sed caetera cuncta ut in praemissis duobus pagis.

Muneraria

Stante pago, qui iam prope desolatus est, ut aiunt, dederunt butyri quartalia 44, caseos 44.

Ztrongam ut alibi. Vaccam unam ad culinam. Lignorum vehi-oula 20 ad Nativitatis domini, seu plaustra.

Gyewkeres²³

Proxima superiori aestate penitus deserta, habuit antea duodecim inhabitatores, nunc duo supersunt. Et eorum unum profugisse, Gregorium Riucz, uxorem remanere, Thomas Philip alter verberibus confectus a peditibus Zathmariensibus aegre permansurus.

Census

Ad festum sancti Georgii floreni 3
Ad festum sancti Michaelis floreni 3
Caetera eodem pacto ut supra.

Muneraria

Butyri quartalia, ut wayda meminit 6, caseos 6.
Ztrongam ut alibi, si sunt oves. Vacca una cum pago sequenti Kis Ieder.

Kys Ieder²⁴

Philip Nan
Kira Nan
Ioannes Nan
Prorsus desolati per Turcos et alioquin pagus pauperrimus pene vastus.

Census

Ad diem sancti Georgii floreni 1 denarii 50
Ad diem sancti Michaelis totidem.

Muneraria

Butyri quartalia 3, casei 3.
Ztronga si sunt oves. Vacca bima cum pago praecedenti.

Also Fentews²⁵

Nicolaus Dan	Thomas Pokle
Ioannes Kosta	Ioannes Kosta alter
Simon Dan	Lazarus Kiss

²³ Gyökeres, előbbi mellett.

²⁴ Kisjeder, eltűnt falu Jeder mellett.

²⁵ Kisfentős, Nagysomkúttól É.

Pauperes

Kostas Kosmas
Marcus Pokol
Elias Dan

Gregorius Dan
Stephanus Kiss
Marcus Wancza

Census

Ad festum sancti Georgii floreni 5
Ad festum divi Michaelis floreni 5
Caetera cuncta ut supra.

Muneraria

Butyri quartalia 8, casei 8.
Vacca 1. Ztronga cum sunt oves. Plaustra ligni 8.

Felsoe Fentoes²⁶

Fatul Kis
Ioannes Miholcza

Stephanus Kiss
Relicta Ioannis Kiss

Pauperes

Ioannes Kiss
Petrus Kiss
Thomas Miholcza

Iacobus Kiss
Michael Chotecz

Census

Ad festum sancti Georgii martiris floreni 4
Ad festum divi Michaelis archangeli floreni 4
Caetera cuncta ut in praecedentibus pagis.

Muneraria

Butyri quartalia sex, casei sex.
Vacca una. Ztronga cum sunt oves. Lignorum plaustra quinque
ad Berkez intulerunt. Et alias quando opus fuit officiali, ad Berkes
intulerunt.

Nota autem quod ad servitia attinet, quod hi duo pagi, superior
et inferior Fentoes tenentur palus [!] praebere, adferreque in Berkewz
pro vinetis domini Berkeziensibus.

Puzta Fentoes²⁷

Hic habitarunt tres coloni, qui ob sterilitatem locum deseruerunt
et venerunt in Felsoe Fentoes et in novalibus per ipsos extirpatione
factis condescenderunt, in quorum loca venerunt ex Koelchis²⁸ coloni
Simonis Porkolab ac in Puzta Fentoes condescenderunt, suntque
hodie ibi

Dan Dragas
Gregorius Dragas

²⁶ Nagyfentős, uo.

²⁷ Pusztafentős, uo.

²⁸ Kővárkölcse, Nagysomkúttól ÉK.

Theodorus Kiss

Promissam his et aliis eo condescensuris aiunt libertatem contributionum et servitutum omnium per duodecim annos, elapsos iam sex annos.

Warallya et Butacza²⁹

Hi duo pagi arci subiecti iam prorsus deserti propter castra hostium in obsidione ibi posita, incolae profugi facti.

Census ordinarius horum duorum pagorum, Warallyae quidem floreni 3 ad diem divi Georgii et ad diem sancti Michaelis totidem, Butaczae vero floreni quinque ad primum terminum et ad secundum tantundem. Quod ad alia nihil. Habentur enim exempti, sed rursus tenentur perpetua servitute ad arcem, nimirum vigiliis seu excubias facere nocturnas, arcem expurgare, aquam, ligna ad culinam, furnos et quo opus est administrare et caetera omnia obire ministeria.

Item unum pagum **Toeroekfalwa**³⁰ vocatum Wayda Dan possidet a Georgio Bathori et uxore donatum. Est arbitrium maiestatis caesareae an velit relinquere nec ne.

Possidet idem adhuc alterum pagum **Wawrylla pataka**³¹ dictum eorundem donatione, de quo itidem maiestas caesarea statuat.

Sequuntur pagi Thomae Lukachsfalusi Waydae subiecti officio

Ipsae Thomas Lukachsfalusi Wayda propter morbum comparere nequivit, filius tamen eius Dan Wayda se nobis statuit et pro illo iuravit.

Lukachsfalü³²

Modo vastatus per Turcos, ablatis omnibus pecoribus, exceptis saltem bobus sedecim, qui sunt reliqui.

Lucas Moga	Pente Sut
Gregorius Bokor	Pente Wanchya
Christophorus Triff	Lazarus Magos
Nicolaus Susma	Lucas Magos
Nestor Giurka	Relicta Gregorii Bosa
Elias Kosma	Inquilini
Gyrko Susma crainicus	Dliga
Ioannes Nedelo	Relicta Philippi
Andreas Kosma	

²⁹ Csolt, Nagysomkúttól DK. Tekintettel arra, hogy Csolt ezen a néven az 1566. évi urbariumban nem szerepel, s az itt említett Váralja a mai Kőváraljának már azért sem felelhet meg, mert ez utóbbi külön is előfordul, helyzetéből következőleg egyedül Csoltot azonosíthatjuk vele. A másik falu: Bucsonfalva, régen Butásza, előbbi közelében.

³⁰ Törökfalva, Nagysomkúttól D.

³¹ Hávord, régen Havrilla, előbbi mellett.

³² Szamoslukácsi, Nagysomkúttól ÉNy.

Census

Ad diem divi Georgii martiris floreni 10

Ad diem divi Michaelis arehangeli floreni 10

Aiunt, quod antea tantum florenos 8 pro censu ordinario ad quemlibet terminum solverunt et supplicant ut in illo censu ordinario florenorum 8 ad quemlibet scilicet terminum conserventur.

De servitiis

Serviunt ad arcem quando iubentur et quia prata apud ipsos non habentur, coguntur falcare in prato Goebel in territorio Nagy Banya.

Caetera cuncta praecise ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 1, casei 12.

Vacca sterilis 1. Ztronga cum sunt oves. Plaustra ligni Nativitatis domini 12.

Pribilfalwa³³

Walachice pribil est

Stephanus Simon	Lucas Pey
Kosmas Simon	Petrus Vagyas
Lucas Bratt	Stephanos Ianos
Theodorus Balca	Relicta Theodori Lupso
Stephanus Sandor	Relicta Stephani
Simon Fergete	Relicta Lucae Cosma
Lucas Philip	Relicta Petri Sandor
Pete Zenko	Pobliga
Gregorius Simon	Inquilinus Zaho
Petrus Kiss iudex	

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 10

Ad diem divi Michaelis floreni 10

Caetera omnia ut in Lukachsfalwa.

Muneraria

Butyri quartalia 14, casei 14.

Vacca sterilis 1. Ztronga si sunt oves. Nativitatis domini plaustra ligni 14.

Magasfalwa³⁴

Ioannes Boia iudex	Kosta Arczwl
Ioannes Stoica	Ioannes Iacub
Ioannes Iluchika	Georgius Iacub filius libertus
Lucas Zigle	Gregorius Iacub
Gregorius Zigle	Lazarus Zigle alter
Sandor Zigle	Relicta Georgii Katona
Blasius Zigle	Relicta Petri Triff
Simon Polgar krainicus libertus	
Ex his plerosque pauperes aiunt	

³³ Pribékfalva, uo.

³⁴ Magosfalu. uo.

Census

Ad terminum primum diem sancti Georgii floreni 11

Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 11

Caetera cuncta servitia et alia omnia ut in Lukachsfalwa.

Muneraria

Butyri quartalia 16, casei 16.

Vacca sterilis 1. Ztronga ut alibi. Nativitatis domini ligni
plaustra 16.

Hozzufalw³⁵

Matthias Nagy iudex

Simon Arczuz

Stephanus Zabo libertus

Gregorius Arczuz

Ioannes Presbyter

Thomas Chotez

Georgius Balas

Blasius Fierder

Ioannes Arczuz

Wrasa Fierder

Ioannes Arczuz faber lignarius

Petrus Feier

laborat in arce Serban Feier

Relicta Petri Arczuz

Relicta Andreae Pop

Lucas Arczuz

Relicta Gregorii Cordis

Census

Ad diem divi Georgii floreni 11

Ad diem divi Michaelis floreni 11

Caetera cuncta ut alibi.

Molendinum est duarum rotarum.

Servitia

Servitii genus proprium his, quod tenentur palos suppeditare
domino in vineam Goebel ad Rivulos Dominarum ultra communia
servitia.

Muneraria

Butyri quartalia 16, casei 16.

Vacca sterilis 1. Ztronga cum oves habentur. Ligna natalitia
plaustris 16.

Feierzeg³⁶

Theodorus Danchius iudex

Andreas Mehes

Demetrius Pop faber lignarius

Ioannes Kiss

laborat in arce, ergo censusum

Gregorius Endra

non solvit

Elias Kiss

Lucas Presbyter

Ioannes Danchiul

Demetrius Wancza

Ioannes Kiss Danchiul

Thomas Marcus

Theodorus Kiss

Cosma Mehez

Gregorius Tomba krainicus

Marcus

Ladislaus Pop

Petrus Mehes

Lucas Pop

Simon Pop

Relicta Lucae Cosma

Gicze Loeremi

Relicta Thomae Costa

Bota Pop

Relicta Lazari Mehes

Thomas Costa

³⁵ Kővárhosszúfalu, uo.

³⁶ Fehérszék, uo.

Census ordinarius

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 11
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 11
Caetera cuncta ut in Lukachsfalwa et alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 16, casei 16.

Vacca sterilis 1. Ztronga cum oves habentur. Ligna natalia
plaustris 16.

Item est unus pagus **Danfalwa**³⁷, ait Wayda sibi a domina con-
sorte Georgii Bathori donatam [!], super qua donatione literas habet.
Statuet maiestas caesarea.

Domus sunt eo loci quattuor.

Suspectus est Wayda, de hoc loco censum extenuat ad florenum
1, ait esse locum desertum, alunde veritas resciscenda, videat
provisor.

Sequuntur pagi subiecti officio Lucae Waydae de Remethe

Remethe³⁸

Andreas Mocza	Marcus Feyrer
Filii Petri Mocza	Thomas Rusa
Damianus Paska	Christophorus Maramarusi
Sephanus Mocza	Simon Kazaz
Relicta Petri Domsa	Nicolaus Sykes
Ioannes Chizzar faber lignarius	Ioannes Rusa
servit ad arcem, aliud nihil	Theodorus Nechita
servit, nec contribuit.	Stephanus Kazas

Hos ait esse Wayda quibuscum possit servire caesareae maiestati,
caeteros tenuiores esse, qui parum aut nihil habeant.

Liberti ibidem agentes

Matthaeus Banck	David
Petrus Damian	Andreas Syketh
Martinus Philip	Ioannes Boka
Lazarus Philip	Elias Boka iudex secundarius
Pauperes	Elias Kazas
Relicta Dani Syket	Relicta Theodori
Nicolaus Kiss	Thomas Boka
Theodorus Domsa	Theodorus Mossan
Ioannes Tinok novam domum	Tryffus Syketh
construxit	

Habent quoque sacerdotem in hoc pago.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 10
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 10

³⁷ Danfalva, uo.

³⁸ Kővárremete, Nagysomkúttól K.

Caetera cuncta ut alibi et in praescriptis locis, nisi quod aiunt cum arci vicimores sint, se magis servitutibus onerari.

Est molendinum duarum rotarum.

Muneraria

Butyri quartalia 18, casei 18.

Vaccam sterilem 1. Ztronga cum sunt oves. Ligna natalia plaustris 18.

Koass³⁹

Gregorius Magiar

Lucas Zakalos

Theodorus Kopay

Foris Zantha

Andreas Dan

Georgius Wancha

Moysin Kopay

Krachionius Kiss

Combusti a Turcis, qui partim in Transilvaniam profugerunt, partim alienas domos inhabitant, ut ipsi aiunt.

Petrus Kosta libertus

Christophorus Kosta

cum filio Ladislao Kosta

Lucas Iwan

Elias Rad

Ioannes Fatwl

Damianus Kosta

Iwanus Lucas

Georgius Feyer

Petrus Czurcze [?] iudex

Marcus Feyer

Sex domus desertae habitatoribus propter bellum

Simonis Zaz

Ioannis Peter

Thomae Drabant

Marci Rad

Thomae Kiss

Thomae Bozga

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 10

Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 10

Caetera omnia ut in aliis suprascriptis locis.

Servitia

Servitii genus proprium his, quod solent calcem ad arcem cremare. De aliis servitiis eis parcitur. Dicunt interdum tubula butyraria et casearia in eam mercedem relaxata et interdum vicium datum.

Muneraria

Butyri quartalia 18, casei 18.

Vacca sterilis 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalia plaustris 18.

Koertuelies⁴⁰

Thomas Kosma

Elias Simon

Theodorus Alexa iudex

Theodorus Iwa

Georgius Alexa

Stephanus Gergel

Stef Pinte

³⁹ Kovás, előbbi mellett.

⁴⁰ Kiskörtvélyes, előbbtől ÉK.

Duae domus desertae, in quibus habitarunt Ioannes Thomas et Ladislaus Illie.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 3
Ad diem divi Michaelis arehangeli floreni 3
Caetera prorsus ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 6, casei 6.
Vacca bima 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalia plaustris 6.

Carullia⁴¹

Ioannes Srepa iudex	Lucas Gsula
Petrus Szlipa	Lucas Pop
Theodorus Concz	Georgius Czinza
Simon Sethe	Petrus Czinza
Lucas Bretan	Lucas Czinza
Marcus Bretan	Dan Czinza
Desolatae decem, quae sequuntur	
Nicolai Concz	Pinte Dragus
Theodori Codran	Theodorus Musse
Andreae Slipa	Michael Dragus
Simon Zete	Ioannes Zete
Thomas Czinza	combustae per Turcos

Desertae

Gregorii Dragus
Georgii Chiula
Marci Codran
Stephani Kornya
Stephani Chiula
Ioannes Zete habet domunculum, aliud nihil
Lucas Serben nil habere dicitur

Census

Ad diem saneti Martini [!] martiris floreni 6 denarii 29
Ad diem divi Michaelis arehangeli floreni 6 denarii 29
Caetera plane ut alibi.
Est et silva apud ipsos aliqua exigua.

Muneraria

Butyri quartalia 14, casei 14.
Vacca sterilis 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalia plaustris 14.

⁴¹ Karuly, elöbbsi mellett.

Zakalesfalw⁴²

Gregorius Chionka	Tenuiores
Stephanus Baba	Simon Urduga
Andreas Mogos	Roman Nyestor profugus
Stephanus Nyag	Michael Urduga
Ioannes Thot	Theodorus Biro profugus
Ioannes Petrus	Liberti
Cosmas Petrus	Ioannes Radul
Costa Kancza	Dan Rauaz
	Stephanus Tharcza
	Petrus Presbyter

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 6
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 6

Muneraria

Butyri quartalia 8, casei 8.
Vacca sterilis 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalia plaustris 8.

Vyfalw⁴³

Dicit Vayda esse sibi hereditarium donatum a domina consorte Georgii Bathori patri suo, quia ipse eam coloniam e Marmarusio deduxerit densis silvis sua opera excisis.

Costa Byros	Ioannes Stef
Dan Stanchs	Petrus Laza
Lucas Orian	Ladislaus Bank
Lucas Augustinus	Petrus Galetus

Ait Wayda nihil ab illis hactenus exactum esse duodecim annos. postquam consederint, arare illos sibi nonnunquam et falcare.

Sequuntur pagi subiecti officio Georgii Waydae

Monostor Capalnik⁴⁴

Petrus Mandan	Petrus Madan
Stephanus Dragamir	Martinus Dragamir libertus
Stephanus Cosma	Desertae
Ioannes Costa	Krainiki Kostae Zerke
Ladislaus Madan	Georgii Madan
Lucas Madan	Ioannis Madan

⁴² Szakállasfalva, uo.

⁴³ Valószínűleg Berkeszpataka, Nagysomkúttól K.

⁴⁴ Kápolnokmonostor, Nagysomkúttól K.

Martinus Pop nobilis cum curia
Georgius ipse Wayda
Ioannes Elias unius loci nobilis, amicus waydae

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 2
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 2

Quem censum wayda iuramento adfirmat, atque eos esse homines pauperrimos, habitantes sub alpibus, ubi praeter milium terra nihil proferat. Videat provisor.

Caetera omnia praecise ut alibi in locis suprapositis.

Muneraria

Butyri quartalia 5, casei 5.

Vacca sterilis 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalia plaustris 5.

Cum illic habeatur molendinum, dicit Wayda suum esse, cum sit nobilis.

Item Wayda ait pagum **Zurdok Kapitalnyk**⁴⁵ ad se caeterosque unius fori nobiles, Danum Nemes, Martinum Pop et Thomam pertinere iure connubii, videlicet quod pro hoc pago mille florenis additis Dragfys octo pagos in Maromarusio dederint, de quo extant apud ipsos literae.

Dragmir falu⁴⁶

Theodorus Dragmir iudex
Kosta Pogan
Ioannes Mirchie
Zahul Burle

Theodorus Timbus
Lazarus Necores
Ioannes Necores
Georgius Fatul

Desertae

Gregorii Tembus }
Ioannes Tembus } profugerunt in Transylvaniam
Relicta Petri Burle }
Kira Dragmir } habent donos
Petrus Dragmir libertus }

Petrus Necores profugit in Transylvaniam propter Turcos, redibit.

Simon Krainicus

Census

Ad festum sancti Georgii martiris floreni 3
Ad festum divi Michaelis archangeli floreni 3

Muneraria

Butyri quartalia 6, casei 6.

Vacca 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 6.

⁴⁵ Szurdukkápolnok, uo.

⁴⁶ Rózsapatak, uo.

Reui Capalnik⁴⁷

Petrus Topa	Ioannes Szema
Gregorius Nicolai	Kosta Zyla
Ioannes Mank	Georgius Mihila deserta
Ignath Gurzo	Georgius Tita pauper
Petrus Topa alius	Stephanus Szema
Tryff Gurzo	Relictae Lucae domus deserta
Ioannes Pytos	Thomae domus deserta
Theodorus Piscator	} habent donos
Ioannes Paska	

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 5
Ad diem sancti Michaelis archangeli floreni 5
Caetera cuncta ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 7, casei 7.
Vacca 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 7.

Laczkonya⁴⁸

Ioannes Nemis iudex	Georgius Botez
Ioannes Paska	Simon Botez
Matthaeus Petreman faber lignarius servit magisterio ad arcem, nec censum solvit, nec ulla alia obit servitia.	
Theodorus Fante	Gregorius Boda
Elias Fatul	Dan Boda
Ioannes Nemes alter	Dan Fatwl

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 3
Ad diem sancti Michaelis archangeli floreni 3
Caetera ut alibi omnia.
Aqua vaetita habetur pro domino in fluvio Kapalnik, ubi
trutae [!] capiuntur et funduli et cancri.

Muneraria

Butyri quartalia 6, casei 6.
Vacca 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris sex.

⁴⁷ Révkápolnok, uo.

⁴⁸ Lacház, előbbiektől ÉK.

Kowachs Kapalnik⁴⁹

Ladislaus Tokos index	Stephanus Wlagy
Elias Nemes	Michael Topa
Cosmas Nemes	Petrus Tokos
Ioannes Bud	Michael Borra
Ioannes Tokos	Gregorius Botis
Simon Zakuz	Michael Muscha
Theodorus Tokos	Desertae
Demetrius Topa	Thomae Tokos
Lazarus Bora	Stephani Topa

} pauperes

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 4
Ad diem sancti Michaelis archangeli floreni 4
Caetera plane ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 7, casei 7.
Vacca 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 7.

Piscatio

Item habent piscationem pro domino vaetitam in fluvio
Kopalnik.

Gyortianos⁵⁰

Ioannes Gabra iudex
Stephanus Eloes, ipse, uxor, liberi mortui, domus tantum
superest.
Ioannes Botiz
Relicta Ioannis Kiss Gabra
Desertae
Margaretae Fanta
Relicta Gregorii Barla

Lucae Zer
Michaelis Barla

Census

Ad festum sancti Georgii martiris floreni 5
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 5
Petierunt census sublevationem propter devastationem Turcicam.
Caetera cuncta ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 5, casei 5.
Vacca sterilis 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 5.

⁴⁹ Kováskápolnok, előbbi mellett.

⁵⁰ Kővárgyertyános, előbbitől Ny.

Berencze⁵¹

Stephanus Alb iudex et te- lon[iat]or	Simon Fanta
Ioannes Paska	Relicta Lucae Botos
Michael Alb	Liberti
Theodorus Paska	Stephanus Alb
Elias Alb	Michael Lucas
Simon Paska	Ioannes Istwan
Ioannes Cosma	Thomas Paska presbyter
Ladislau Botos	Desertae
Thomas Paska	Ioannes Zahul
Michael Azzu	Andreae Kerekes
Iacobus Botos	Relictae Georgii

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 7 denarii 50

Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 7 denarii 50

Habetur telonium, summam utilitatis ignorat, nec admodum magnam esse ait.

Caetera cuncta ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 8, casei 8.

Vacca 1. Ligna natalitia plaustris 8.

Garbonazfalw⁵²

Christophorus Chiukos iudex	Thomas Kiss
Petrus Chiukas	Matthaeus Koncz
Lucas Garbonaz	Marianus Konoz
Gregorius Garbonaz	Relicta Thomae Tot
Relicta Petri Tacza homo locuples interfectus a Turcis et omnis substantia ablata	
Relicta Simonis Koncz	
Relicta Thomae Simonis Kerekes	
Gera Garbonaz profugit	
Theodorus Garbonaz profugit in Maromarusium	
Cosmae Chiukas deserta, quia ipse profugit	
Marcus Faber lignarius servit ad arcem, nec aliud quidquam praestat.	

Georgius Zaz censum non dat, sed exploratum mittitur.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 10

Ad diem divi Michaelis floreni 10

⁵¹ Kővárberence, uo.

⁵² Kővárfüred, uo.

Aiunt fuisse ordinarium censuni pro quolibet termino florenos septem, eumque esse auctum a Bathorio ante tribus annis et nunc propter ingentem vastationem Turcicam pro census sublevatione supplicat.

Caetera plane ut alibi omnia.

Muneraria

Butyri quartalia 16, casei 16.

Vacca sterilis 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 16.

Kozla⁵³

Ait Wayda Georgius eum pagum suum esse cum caeteris nobilibus, pertinuisse quidem ad arcem Koewar, sed per Nicolaum Dragfy patrem Bartholomeum [!] Dragfy⁵⁴ ipsis donatum esse.

Sequuntur pagi subiecti officio Waydae Theodori Bota senis Chiarna Kapalnok⁵⁵

Theodorus Botta ipse et Wayda
et iudex

Fesetho Paska

Michael Fesetho

Michael Chicio

Blasius Duma seu Demeter

Demetrius Kiss

Lucas Pop

Relicta Petri Kiss

Christophorus Kiss

Lucas Nyresi

Cosmas Balas

Relicta Georgii Kiss

Ladislaus Tembus

Nicolaus Fesetho

Lucas Pop alter

Petrus Thoma crainicus

Gregorius Chichio

Liberti

Urbanus Chichio

Petrus Zoczok

Lucas Fesetho

Zahol Pop

Desertae quattuor

Lucae Chichio

Blasii Theodori

Thomae Nyresi

Petri Nyresi

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 5

Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 5

Caetera cuncta ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 10, casei 10.

Vacca 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris septem, ut adfirmat Wayda, videbit provisor.

⁵³ Talán Kecskés, Nagysomkúttól DNY.

⁵⁴ Drágfy Bertalan erdélyi vajda 1493—1498-ig viselte ezt a méltóságot (Nagy Iván i. m. III, 379.).

⁵⁵ Csernefalva, Nagysomkúttól K. távolabb.

Batizfalwa⁵⁶

Stephanus Kosma iudex	Petrus Concza
Ioannes Gerza	Lucas Chwnka libertus
Petrus Botos	Ladislaus Thoman
Precop Kowachs	Relicta Michaelis Botiz alterius
Relicta Demetrii Botiz	Phatwl Botyz
Philippus Botiz	Desertae
Ioannes Botiz	Michaelis Fesetho
Michael Botiz	Eliae Chwnka
Thomas Horgans	Pente Botyz
Triffus Horgas	

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 3 denarii 50
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 3 denarii 50
Caetera cuncta ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 10, casei 10.
Vacca sterilis 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 7.

Sequuntur pagi subiecti officio Waydae Ioannis Benye Bozonta⁵⁷

Pinte Benye	Ioannes Petrik
Theodorus Nicle	Michael Dorka
Costa Crachion	Theodorus Korullya
Lucas Peter	Desertae
Lucas Cygan	Cosmae Hordo
Gregorius Benye libertus	Theodori Syket
Tenuiores et pene nihil habentes	Ladislai Marcus interfecti a Turcis
Lucas Korallya	Ioannis Marcus interfecti a Turcis
Ioannes Dorka	Ladislai Czigan demortui
Caspar Nagy	Simonis Grumat
Andreas Benye	

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 8
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 8
Propter desolationem petunt censum limitari pro quolibet ter-
mino ad florenos 6
Caetera omnia ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 12, casei 12.
Vaccam 1. Ligna natalitia plaustris 12.

⁵⁶ Csókás, régen Csokotis, előbbtől ÉK.

⁵⁷ Nagybozinta, Nagysomkúttól É.

Puzta Hidegkut⁵⁸

Lucas Pogachias iudex

Georgius Peter

Petrus Pogachias

Ioannes Zahari

Marcus Dragas

Theodorus Pogachias faber lignarius servit ad arcem, praeterea nihil solvit.

Dan Pogachias

Relicta Ioannis Radul a Turcis interfecti

Relicta Michaelis Pogachias

Inquilini

Ladislaus Pogachias

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 2 denarii 75

Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 2 denarii 75

Caetera omnia ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 6, casei 6.

Vacca 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 6.

Kolczier⁵⁹

Ioannes Grumad Krainicus

Stephanus Duma

Gregorius Hota

Nicolaus Hota

Theodorus Iuga

Sandor Iuga

Theodorus Phatwl

Ignath Magosfalusi

Lucas Nagy

Blasius Triff

Gregorius Duma

Simon Magosfalwsi inquilinus

Petrus Dragas libertus

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 3 denarii 75

Ad diem sancti Michaelis archangeli floreni 3 denarii 75

Caetera cuncta ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 7, casei 7.

Vacca 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 7.

Servitia

Ararunt in terra Sokutiensi [!]

⁵⁸ Pusztahidegkút, uo.

⁵⁹ Kolcér, előbbiek közelében.

Sequuntur pagi subiecti officio Maryani Wayda

Kys Bwni⁶⁰

Bogdan iudex	Matthaeus Lazur
Simon Trepede iuratus	Ioannes Lukay
Elias Simoni iuratus	Thomas Demeter
Ioannes Bersa	Medii coloni
Ioannes Berencha	Gregorius Ignath
Thomas Peter	Peter Tywadar
Michael Dragnos	Marian Smoder
Petrus Swarra	Liberti
Ioannes Buscha	Petrus Horwath
Ioannes Oprys	Ioannes Perse
Augustinus Ianus	Ladislaus Progdan
Thomas Lazur	Peter Tryff

Desertae

Domus doudecim desertae, aiunt tamen duas sessiones fuisse integrorum colonorum, reliquas decem partim mediorum colonorum. partim inquilinorum.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 12

Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 12

Caetera praecise ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 17, caseos 17.

Vaccam 1. Ztrongam ut alibi. Ligna natalitia plaustris 17.

Nagh Bwn⁶¹

Ioannes Zink iudex	Elias Perse
Zin Carachion iuratus	Medii coloni
Lazarus Koeo iuratus	Ioannes Battyán
Nestor Opprissa	Lucas Zallya
Theodorus Wadar	Michael Perse
Michael Koewil	Marcus Wara
Dan Andras	Michael Strenna
Gregorius Nekei	Thomas Watt
Ioannes Neketi	Liberti
Ioannes Karanik	Frenck Tywadar
Petrus Hordok	Terpete Tywadar

Desertae

Domunculae desertae quinque in quibus miseri habitabant, qui ligone trituratione victum quaerebant.

⁶⁰ Jóháza, régen Kisbuny, Nagysomkúttól DK.

⁶¹ Nagybuny, uo.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 10
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 10
Caetera praecise ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 17, casei 17.
Vaccam sterilem 1. Ligna natalitia plaustris 17.

Zakatura⁶²

David Stoyka iudex	Lucas Myhos
Paulus Peter iuratus	Odar Booth
Ioannes Faur iuratus	Ioannes Stephanicz
Ioannes Kadal iuratus	Medii coloni
Paulus Gergel	Philippus Bwzeri
Lucas Booth	Petrus Bwzeri
Elias Bwsyar	

Desertae sessiones quinque

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 6
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 6
Caetera praecise ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 8, casei 8.
Vacca 1. Ligna natalitia plaustris 8.

Sassa⁶³

Krainicus qui iudex est	Petrus Kaol
Thomas Marton	Ioannes Krachon
Peter Wath	Petrus Neketha
Franco Pryss	Medii coloni
Perse Pryss	Ioannes Pinte
Peter Opryssa	Ioannes Lupin
Gregorius Hordo	

Desertae domus tres

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 4
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 4

Muneraria

Butyrum, caseos, ligna aiunt se nunquam dedisse, nec esse apud ipsos consuetum ut darent. Caetera servitia praestant ut alibi.

⁶² Szakadás, uo.

⁶³ Sasfalu, régen Sásza, uo.

Wylma⁶⁴

Roman Onisch index	Thomas Percha
Damian Buda iuratus	Miclos Bakalakym
Ioannes Buda iuratus	Pasko Kenda
Ioannes Stoyan iuratus	Gregorius Kenda
Andreas Pop	Iacobus Tattar
Roman Kytta	Georgius Lexsa
Lwcas Paska	Medii coloni
Michael Stoyan	Valentinus Elias
Lucas Leo	Relicta Ioannis Gurko
Desertae domus octo	

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 10
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 10

Muneraria

Butyri quartalia 17, caseos 17.
Vaccam 1, Ztrongam ut alibi. Ligna natalitia plaustris 17.
Caetera servitia praecise ut alibi.

Szalna Pathak nova possessio⁶⁵

Lucas Dragamir iudex	Kosta Raffe
Gregorius Dragamir	Medii coloni
Petrus Boda	Ioannes Valentinus
Lucas Rottar	Demeter Iwanis
Ioannes Perche	

Haec possessio libertatem habet ad annos quatuordecim a censibus, iam elapsi anni undecim, cum tamen vinum domini colonis distribuitur, datur illis quoque pars aliqua, quam solvere tenentur. Praeterea tenentur servire ad arcem, nimirum ad culinam, hortos et immunditiei expurgationem.

Item **Zaluapathak**⁶⁶ alia villa nova possidetur ab ipso Wayda Marian a domina relictas Gasparis Dragfy modo coniuge Georgii Bathori donata, de qua sacra maiestas caesaren statuat.

⁶⁴ Prágavilma, Nagybunytól K.

⁶⁵ Szalmapatak, régen Románfalva vagy Szalnapatak is, előbbi közelében.

⁶⁶ Erdőszállás, régen Szelnice, uo.

Sequuntur pagi subiecti officio Waydae Tryff

Oray⁶⁷

Lazarus Kiss iudex	Sylmko Kys
Georgius Fekete iuratus	Ioannes Zeyrka
Petrus Fekete iuratus	Aron Pwchon
Petrus Sandor	Ioannes Kyss
Lucas Sandor	Mariam Banus
Christophorus Kiss	Simon Fath
Ladislaus Kiss	Ladislaus Lus
Lucas Pinchan	Lucas Miclos
Simon Bwxa	Ioannes Miclos
Miklos Mirksy	Gregorius Syback
Alexander Tywary	Perse Tywadar libertus
Simon Swez	Inquilini
Marcus Stephan	Christophorus Zeri
Medii coloni	Ioannes Migsun
Ioannes Kyss	Ioannes Sandor

Desertae domus octo sunt, in quibus medii coloni habitant.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 12

Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 12

Muneraria

Butyri quartalia 24, caseos 24.

Vacca 1. Ligna natalitia plaustris 24. Ztronga ut alibi.

Caetera servitia praestant praecise ut alibi.

Purkerez⁶⁸

Stephanus Buk iudex et medius colonus

Lazarus Mory	Simon Krestas
Simon Burda	Ladislaus Krestas
Cost Buda	Christophorus Krestas
Ioannes Buk	Cosma Sek
Elias Hochy	Lucas Botos
Ladislaus Dwscha libertus	Simon Tatar
Medii coloni	Ladislaus Dwscha
Simon Hochy	Peter Mara
Elias Zoerky	Nicolaus Mara
Ladislaus Gyrg	Ladislaus Mara
Marcus Gerg	

Domus desertae quinque, in quibus habitant, qui fodiendo triturando victum acquisierunt.

⁶⁷ Kőváralja, Nagysomkúttól D.

⁶⁸ Pórkerez. uo.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 7
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 7

Muneraria

Butyri quartalia 16, caseos 16.
Vacca 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 16.
Caetera ut alibi omnia.

Gawra⁶⁹

Georgius Swarra iudex et medius colonus

Ioannes Swarra iuratus

Lucas Swarra iuratus

Christophorus Mogws, domus per Turcam combusta, agris tamen
utitur.

Petrus Mogws faber lignarius servit ad arcem suo magisterio,
praeterea nihil dat, nec contributiones.

Medii coloni

Ladislaus Mogws

Ladislaus Mogws alter

Michael Mogws

Stephanus Swarray

Nicolaus Sarany

Desertae domus tres.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 5
Ad diem sancti Michaelis archangeli floreni 5
Caetera praecise ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia decem, caseos 10.
Vaccam 1. Ztrongam ut alibi. Ligna natalitia plaustris 10.

Keorthwylyes⁷⁰

Medii coloni

Zahal Tywadar iudex

Marian Dembes

Ladislaus Bottya iuratus

Vlat Tywadar

Andreas Zaho iuratus

Matthe

Matthias Nicolai

Matthe Dyransch

Simon Stembo

Ioannes Perche

Desertae domus tres.

⁶⁹ Kővárgara, Kőváraljától ÉK.

⁷⁰ Nagykörtvélyes, előbbtől Ny.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 4
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 4
Caetera praecise ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 8, casei 8.

Vacca 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 8.

Habet Waywoda Tryff quandam villam **Chywlya**⁷¹ vocatam a relicta Casparis Dragfy et modo consorte Georgii Bathori domina Anna tempore viduitatis sibi donata, de qua sacra maiestas caesarea statuēt.

Sequuntur pagi subiecti officio Simonis Waydae

Lemen⁷²

Ignath Krainicus loco iudicis

Ioannes Kataline

Ioannes Zegin

Cykasti Tywadar

Medii coloni

Barda Bwchi

Simon Burda

Michael Ona

Abraham Casana

Liberti

Tywadar Xemes

Gyrg Nemes

Ioannes Nemes

Philippus Nemes

David Nemes

Simon Nemes

Ioannes Pop

Inquilini

Ioannes Veres

Deserta domus una

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 4

Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 4

Caetera cuncta ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 6, caseos 6.

De vacca videat provisor. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 6.

Lyttka⁷³

Stanislaus Stephanus iudex

Roman Rosa

Thomas Mana iurati

Lucas Stanczayl

Medii coloni

Lucas Fodur

Kosta Doncz

Duae domus desertae mediorum colonorum.

Triff Kowacz

Nicolaus Kosta

Georgius Nemes

Nicolaus Stanczay

Libertini

Ladislaus Nemes

Iacobus Nemes

⁷¹ Gyulaszeg, régen Csulya, előbbiktől D.

⁷² Lemény, uo.

⁷³ Létka, előbbi mellett.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 7 denarii 50
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 7 denarii 50
Caetera cuncta ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 12, casei 12.

Vacca 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 12.

Est praeterea vivarium in hac possessione ad arcem pertinens, unde pisces nulli vendentur, sed pro arcis utilitate et necessitate, cum videlicet hospites adveniunt, sit piscatio.

Kwcholiatt⁷⁴

Kristan Crachon krainik loco iudicis

Thomas Moffa

Medii coloni

Matthias Nagodi

Elias Nagodi

Deserta domuncula una

Census

Ad diem sancti Georgii martiris florenus 1 denarii 40

Ad diem divi Michaelis archangeli florenus 1 denarii 40

Caetera cuncta ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 2, casei 2.

Vaccam videat provisor. Ztrongam ut alibi. Ligna plaustris 2.

Poynycha⁷⁵

Peter Puskras iudex

Thomas Tywadar

Ladislaus Themes

Matthe Char

Thomas Lazlo

Peter Zegin

Stoyca One

Medii coloni

Blasius Ozkoros

Marcus Becha

Desertae domus miserorum tres.

Matte Brattu

Marton Kozgoras

Ioannes Kosgoras

Ioannes Kosgoras

Ioannes Kosgoras

Ioannes Zabay

Ioannes Kuss

Inquilini

Lucas Bankos

Gergel Bankos

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 7

Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 7

Caetera cuncta ut alibi.

⁷⁴ Kocsoladfalva, előbbtől DNy.

⁷⁵ Kismező, előbbiectől Ny.

Muneraria

Butyri quartalia 13, casei 13.

Vacca 1. Ligna ad Nativitatis domini plaustris 13.

Solymofalwa⁷⁶

Thomas Istwan integer colonus

Medii coloni

Lucas Nehez

Lucas Schusman

Michael Pete

Deserta domus una.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 2

Ad diem sancti Michaelis archangeli floreni 2

Caetera cuncta ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 2, caseos 2.

De vacca videat provisor. Ligna natalitia plaustris duobus.

Sequuntur pagi subiecti officio Lazari Waydae

Aranmezeo⁷⁷

Ioannes Fabur iudex

Lucas Borscho

Iacobus Moss

Ioannes Moss

Wazko Burso

Andreas Iacob

Elias Stanchul

Nicolaus Barzo

Matthaeus Badyck

Barzo Tywadar

Vlat Gyrg

Stephanus Tottka

Medii coloni

Kesset Wadar

Ernes Morian

Gyrg Bassotk

Cosmian Barsok

Demetrius Moss

Lucas Rawaz

Ioannes Gorwe

Petrus Gorwe

Ignath Bystrang

Cosman Gorwy

Gregorius Gorwy

Andreas Thomas

Gyrg Mogos

Ioannes Pop

Michael Stanchal

Lazarus Andras

Tryff Vlat

Ignatius Fadt

Stephanus Rawaz

Chrysan Ianus kraynik

Duae domus desertae, in quibus non recordantur aliquem habitasse.

⁷⁶ Kővársolymos, uo.

⁷⁷ Aranymező, előbbiekől DNy.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 13 denarii 50
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 13 denarii 50
Caetera cuncta ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 26, caseos 26.
Vaccam 1. Ligna natalitia plaustris 25, ideoque quod longius ab
arce habitant.

Choykman⁷⁸

Nicolaus Boys iudex	Peter Hereny
Ioannes Gurko iuratus	Philippus Kabala
Lucas Boy	Cosma Bazza
Ignath Twrlas	Matthe Gargk
Nestor Boy	Ioannes Dwla
Gregorius Hereny	Dan Krainick
Morian Popis	Gregorius Chwlko
Libertini	Lucas Pelle
Ioannes Boya	Ioannes Rynka
Medii coloni	Nestor Ronka
Ioannes Hereny	Lucas Wassa
Ladislaus Herenith	

Czesta inquilinus et mendicus ex eleemosina [!] vivit.
Desertae domus tres.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 7 denari 50
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 7 denarii 50
Caetera omnia praecise ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 14, caseos 14.
Vaccam 1. Ztrongam ut alibi. Ligna natalitia plaustris 14.

Toplycha⁷⁹

Tywadar Kortis	Elias Kurtis
Matthaeus Kortis	Damian Roman
Matthias Kortis	Petrus Nan
Medii coloni	Wassyl Nan
Stephanus Kortis krainicus	Wassyl Kurtis
Michael Korna	Liberti
Thomas Gyrgk	Stephanus Kotess
Andreas Zahwl	Gregorius Kotess

Desertae domus tres mediorum colonorum.

⁷⁸ Csokmány, uo.

⁷⁹ Szamoshéviz, Lemény mellett.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 6
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 6
Caetera praecise cuncta ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 8, casei 8.
Vacca 1. Ztronga ut alibi. Ligna natalitia plaustris 9.

Sequuntur pagi subiecti officio Demiani Waydae

[Kisnyíres]⁸⁰

Ioannes Hozzw	Petrus Slem
Michael Hozzw	Simon Dykos
Damian Hozzw	Ioannes Dykos
Petrus Seer	Petrus Alek
Ladislaus Domunkos	Simon Fekete
Simon Slem	Georgius Domunkos
Lazarus Mihai	Elias Kiss
Georgius Seer	Michael Sasser
Ioannes Pop presbyter	Blasius Kiss
Iacob Slem Carpentarius servit ad arcem suo magisterio, nec contribuit.	Michael Gaucha
Medii coloni	Petrus Rottis
Gregorius Rotth krainicus	Nicolaus Kiss
Gregorius Rottis	Simon Hozzw
Desertae sessiones quinque.	Iacob Hozzw libertus

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 10
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 10
Caetera cuncta praecise ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 18, caseos 18.
Vacca sterilis 1. Ztronga cum sunt oves. Ligna ad Nativitatis
domini plaustris 18.

Kyrtoeroe⁸¹

Georgius Torda	Medii coloni
Philippus Ignath	Georgius Zelnik
Michael Zelnick	Petrus Stoyka
	Ioannes Wana
	Ioannes Zelenk krainicus

Duae sessiones desertae mediorum colonorum.

⁸⁰ Az urbáriumban a falu neve hiányzik, de minthogy ennek a kerületnek 1603-ban Kisnyíres a központja, nem kétséges, hogy ez esetben is erről van szó.

⁸¹ Révkörtvélyes, előbbi közelében.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 4
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 4
Caetera cuncta praecise ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 5, caseos 5.
De vacca videbit provisor. Ligna natalitia plaustris 5.

Sequuntur pagi subiecti officio Thomae Waydae

Raztochfalw⁸²

Michael Marck	Petrus Dragyss
Ioannes Mark	Ioannes Bolha
Mayran Hozzo	Lazarus Ianus
Gregorius Doran	Ioannes Bwcha
Pryss Fentris	Lazarus Simon Crainicus
Medii coloni	Relicta Eliae Nagy
Peter Gasa	Inquilini
Michael Mark	Tryff Mark
Demeter Pokwl	Ladislaus Mark
Georgius Gasa	Stephanus Bwcha
Dan Bwcha	

Tres desertae domunculae, ubi miseri habitarunt, ut aiunt, ipsi, qui triturando victum quaerebant.

Census

Ad diem sancti Georgii martiris floreni 5
Ad diem divi Michaelis archangeli floreni 5
Caetera omnia ut alibi.

Muneraria

Butyri quartalia 7, caseos 7.
Vaccam 1. Ligna natalitia plaustris 7.

Wyfalw Bewdeos Pathak⁸³

Neketha Russ	Lucas Morsan
Stephanus Lucas	Michael Morisan
Medii coloni	Philippus Bod
Ioannes Igna iudex	Inquilini
Ignatius Lazlo	Igna Ianus
Thomas Persa	

Duae desertae domus.

Haec possessio habuit hucusque libertatem, nec quicquam, ut ipsi aiunt, hucusque solverunt, sed libertas iam elapsa est, itaque videbit provisor.

⁸² Hosszúrév, régen Rasztócfalva, uo.

⁸³ Büdöspataka, ma Révkörtvélyes határrésze, előbbitől K.

Item habentur in Marmarusio haec bona ad arcem Koewar pertinentia, quae maiores Gasparis Dragfy concambio pagi Zwrdok Kapalnak a Walachis nobilibus ad dictum arcem acquisiverunt.

Karacsonfalwa,⁸⁴ ubi quilibet colonus debet unam pellem mardurinam, Naghpathak,⁸⁵ Hernecz,⁸⁶ Swgathagh.⁸⁷

Baczko⁸⁸

Lonka⁸⁹

Rahov⁹⁰

Fraz⁹¹

} quilibet colonus tenetur duas
} pelles mardurinas dare

Praeterea de glandiferis silvis a porcis decimam dant.

Ea tamen bona hoc tempore ad arcem Koewar possideri non possunt. Possidentur ad arcem Hwst.⁹²

Eredetije 40 leveles folio papírfüzet 68 beirt lapján. Országos Levéltár U. et C. fasc. 101. no. 45.

V.

1603. augusztus 28.

Szamosújvár tartozékainak összeírása.

Verzeichnus³ der Dörffer vundt Fleckhenn, so von Alters zue der Khäyserlichen Vestung *Zamos Vjwar*¹ gehört vund itzo aus beuehlich der Röm: Khay: Matt.^b *General Veldt* Obristen sowoll höchst-ernenter Röm: Khay: Matt. *General Comissarien* in Siebenbürgen, durch vunsz aufs neir zu bemelter Vestung *occupiert* vund eingezogen worden.

Laposcher gebiet

Zwey vund Zwanzig dorffer

Laposch² hatt

34. Baur. 17. Oxenn. 30. Kühe. 7. Rosz. 80. Schaff.

Der Traidtzehent gebürt dem pfaff[en] Lemmer: vnd schweinezehett [!] Ihr gebürt Matt.

⁸⁴ Krácsfalva, Felsőbányától É. Máramaros megyében.

⁸⁵ Eltűnt falu, talán azonos a mai Desze helységgel, uo.

⁸⁶ Hernécs, uo.

⁸⁷ Falusugatag, uo.

⁸⁸ Nagybocksó, Máramarosszigettől ÉK.

⁸⁹ Lonka, előbbi mellett.

⁹⁰ Rahó, uo.

⁹¹ Kőrösmező, előbbtől ÉK.

⁹² Huszt, Máramaros megyében.

a) Az eredeti szöveg végig u. n. gótikus folyóírással van írva, a dült betűkkel szedett szavak azonban humanista írással.

b) *Matt.* és *Mt.* = Majestät rövidítése.

¹ Lásd az T. sz. melléklet 3. jegyzetét.

² Magyarláros (a továbbiakban nem közöljük azon falvak földrajzi helyzetét, melyek már előbbi jegyzetekben előfordultak).

Rogosch.³ hatt

19. Bauren. 3. Freysitzer. 3. Kosz. 4. Oxen. 30 Khüe. 50 Schaff.
Traidt: Lember: schweinezehentt gebürt Ihrer Matt.
Traidtzehent ist gefallen Schober 6. garben.
Weyda Istuanin⁴ getraidt ... schober 23. garben.

Libaton⁵ hatt

15. Bauren. 4. Oxenn. 16. Khüe. 100. schaff.
Traidtzehent frey. Lember: vnd schweinezehent gehört Ihrer Mt.

Vngurfalu⁶ hatt

Ain Öede mühlen mit aim [!] stain.

6 Bauren. 3. Khue.

Traidtzehent frey. Lember: vndt schweinezehent gebürt
Ihrer Mt.

Kupczefalu⁷ hatt

12. Bauren. 8. Oxenn. 8. Khüe. 50. schaff.
Traidtzehent frey. Schaf: vndt schweinezehent gebürt Ihr. Mt.

Debrekh.⁸ hatt.

11. Bauren. 5. Oxenn. 10 Khüe. 80 schaff.
Traidtzehent frey: schaff: vnd schweinezehent ist Ihrer Matt.

Stoikhafalu⁹ hatt.

1. Bauren 32 schaff.
Das Übrig alles ausgestorbenn.
Traidtzehent frey: schaff: vndt schweinezehent ist Ihrer Matt.

Debreczen.¹⁰

Ist gar Verbrent vnd kain mensch darinnen.

³ Rogoz.

⁴ Răzvan Istvan moldvai vajda özvegye, Sztanka. A vajdát elődjének elűzése után 1595-ben Báthori Zsigmond helyezte be, de egy vetélytársával vívott küzdelemben még azévben életét vesztette. Özvegye Erdélybe menekült es ott a fejedelem adományából adataink szerint 1598 és 1602 közt birtokolta Rogozt: ebben az évben elhagyta Erdélyt, de még 1603-ban is jogot formált a birtokra (Szolnokdoboka vm. monographiája V, 561—562., Giurescu i. m. II, 233—234., Hofkammerarchiv, Wien, Handschriften No. 108. pag. 101. a.).

⁵ Libaton.

⁶ Nemesbudafalva, Magyarlápóstól ÉK.

⁷ Kupsafalva, uo.

⁸ Láposdebrek.

⁹ Sztojkafalva, Magyarlápóstól É.

¹⁰ Kisdebrecen, uo.

Borkhut¹¹ hatt.

Drey Bauren. Khain Vihe nicht.

Traitzheent frey: Schaff: vnd schweinehent ist Ihrer Matt.

Kochpatak.¹²

Alles Verbrent, ist kain mensch novh Vihe da.

Matzkhamöse¹³ hatt.

3. Bauren. Sonst überal nichts vorhanden.

Traitzheent frey. Schaf: vnd schweinehent ist Ihrer Matt.

Danpattackh¹⁴ hatt.

6. Bauren. 8. Oxen. 12 Khüe 100 schaff

Traitzheent frey. Schaf: vnd schweinehent ist Ihrer Matt.

Karulfalu¹⁵ hatt.

8. Bauren. 10. Oxenn. 10. Khüe. 20. schaff.

Traitzheent frey. Schaf: vundt schweinehent ist Ihrer Matt.

Bely Geörg¹⁶ ain Edelmans getraidt, schob[er]. 60. garb[en].—.

Disznopatak¹⁷ hatt

4. Bauren. 2. Rosz. 2. Oxenn. 5. Khüe. 60. schaff.

Ist Traitzheent frey, wie die vorig[en].

Also Sötz¹⁸ hatt

Ain Öede mühlen mit ainem stain.

2. Bauren. 20. Schaff. Ist alles Öedt.

Traitzheent [!] frey, wie vorige dörffer.

Villma¹⁹

Gehört dem hofrichter zue Khöwar²⁰ hatt *Donations*schreiben darueber. Ist auch abgebrunnen.

¹¹ Borkút.

¹² Kohópatak, Magyarlápától ÉNy.

¹³ Macskamező.

¹⁴ Dánpataka.

¹⁵ Karulyfalva, Magyarlápától DNY.

¹⁶ Valószínűleg azonos a Bellő Györgygyei. aki 1597-ben és 1603-ban (utóbbi esetben ugyancsak Bely néven) Boncnyiresen volt birtokos (Szolnokdoboka vm. monographiája II, 233.). Nem lehetetlen, hogy az 1603. év elején Basta előtt hűségesküt tevő Balló György ugyanez a személy (Erdélyi Országgyűlési Emlékek XVII, 396.).

¹⁷ Lápospataka.

¹⁸ Alsószőcs.

¹⁹ Tordavilma.

²⁰ Az ekkori kövári udvarbíró nevét nem ismerjük.

Rehy.²¹

Gehört ainer Edelfrauen,²² hats vmbs Parrgeldt kaufft erst vor ainem Jahr, darzue aueh kinder vorhanden.

Inemeso.²³ hatt

3. Bauren.

Ihre heuser alle Verbrenndt, haben weder Viech noch getraidt.
Traidtzeht frey, wie die Vorigen.

Boyerfalu²⁴

Hatt 5. Bauren. 5. Khue. 50 schaff.

Zehent frey, wie die andern. Schaff: vnd schweinzehent
Ihrer Matt.

Boier Kelemen²⁵ getraidt schober 15 garb[en]—.
Habern schob[er]. 46. garb[en]—.

Dragia²⁶

8. Bauren. 6. Oxenn. 12. Khüe. 40. Schaff.

Traidt: schaff: schweinzehent wie die vorigen

Maxin Laszlo²⁷ getraidt Schober 60. garb[en]—.

Peterito²⁸ hatt

4. Bauren. Kain Vihe noch getraidt.

Die Zehent, wie vorn.

Kostafalu²⁹

3. Bauren. 12 schaf. Kain Vich noch getraidt

Die Zehent wie in andern dörrffer[n].

Summa vermüg des Laposcher gebiets.

20. Dörrffer, Vermügen.

147. Bauren.

12. Rosz.

64. Oxenn.

²¹ Rohi.

²² Ismeretlen személy.

²³ Ünőmező, Magyarlápótlól ÉNy.

²⁴ Boérfalva, Magyarlápótlól DK.

²⁵ Kétségtelen, hogy fia vagy közeli rokona Boér Istvánnak, Lapos-vidék tisztartójának, aki a falut 1584 körül alapította (Szolnokdoboka vm. monographiája II, 209.).

²⁶ Drágosfalva.

²⁷ Leszármazottja Maxin János kackói vajdának, aki Drágosfalvát 1552 körül telepítette, majd 1567-ben a fejedelemtől adományba nyerte. Kackói Maxin László 1607—1632 közt szerepel, mint a falu birtokosa, 1646 előtt halt meg (no. III, 376—377.).

²⁸ Petóré.

²⁹ Kosztafalva, Magyarlápótlól É.

141. Kühe.
 700. schaff.
 2. Öede mühlen.
 3. Freysizer.
 164. seober Getraidt.
 46. seober habern.

N. B. **Zway** dörfer sein in dieser Refier, se dem harn Stentzel Kraiker³⁰ geben worden, *Domunkos*³¹ vundt *Ola Lapos*,³² die seindt vntter diesen nicht begriffen, aber sein vor alters zue *Zamosviuar* gewesen, die seindt gar guete dörffer zur Vestung wieder zunemb[en].

Retegker gebiet

Retekh.³³ hatt

5. Edl höff. 1. Ihrer Matt. hoff. 1. Öede mühl.
 17. Bauren. 2. Rosz. 2. Khüe. 16. schaff.
 Traidit. wein, schaff, schweinzehent gebürt Ihrer Matt.
 Traidtzehent ist Schober 10. garb[en]—.

Laalfalu³⁴

8. Bauren. 1. Rosz. 2. Oxen. 4. Khue. 16. Zigen.
 Traidtzehent frey. Schaff. vnd schweinzehent Ihrer Mt.

Giergtfalu³⁵

12. Bauren. 1. Rosz. 8. Oxen. 3. Zigen.
 Traidtzehet [!] frey wie das vorig.

Nigerfalu.³⁶

5. Bauren. 2. Oxen. 4. Khüe. 50. schaff.
 Traidtzehet [!] frey wie das vorig.

Gantz³⁷

1. Öede mühl mi aim stain.
 5. Baur. 2 Oxen. 4. Khüe. 6. Gäisz
 Traidtzehet [!] frey wie d[as] vorig.

³⁰ Karkói Krakker Szaniszló adataink szerint 1602 augusztusától 1604 márciusáig Básta György főélelmestere és gyulafehérvári udvarbírója volt. Őt küldte Básta követségbe Radu havaselvi vajdához, hogy azt Székely Mózes ellen behívja (Magyar Történelmi Emlékek I, 37. k. 55, 424. és Erdélyi Országgyűlési Emlékek V, 52.).

³¹ Domokos.

³² Oláhlápos, Magyarlápótlól K.

³³ Retteg.

³⁴ Lábfalva.

³⁵ Csicsógyörgyfalva.

³⁶ Négerfalva.

³⁷ Gáncs.

Emberfeö.³⁸

Ain Öede mühl mit ainem stain.
Das dorf alles weggebrent ist Überall nichts.

Haidtmass³⁹

15. Bauren. 3. Rosz. 2. Oxen. 1. Khue. 30. schaff.
Traidtzeht frey, wie das vorig

[Várkudu]⁴⁰

Ain Edlhoff ist Öedt vnd aine öede mühl.
3. Baum vnd Überal nichts.

Kaczko⁴¹

24. Bauren. 4. Oxen. 4. Khüe.
Des Maxin Laszlo⁴² Edlhoff
vnd sein getraidt — — — — — Schob[er]. 150. garb[en].—
Des *Gabay Miklos*⁴³ Traidt schob[er]. 65. garb[en].
Disz dorf ist auch Traidtzeht frey wie die andern.

Illosua⁴⁴

Ist Öedt, weder Volck, Viehe, noch getraidt nichts Verhande[n].

Kosaruar⁴⁵

Öede Weingartten.
6. Bauren. 1. Oxen. 1. Khue.
Sonst nichts Verhande[n].

Monostorsekh.⁴⁶

Ist alles Verbrunnen
Des Kun Istuan⁴⁷ getraidt schober 101. garb[en].—

³⁸ Emberfő.

³⁹ Csicsóhagymás.

⁴⁰ A falunév tévedésből kimaradt, de mind a környezet, mind a birtokviszonyok után következtetve valószínűleg Várkuduról van szó. Ez ugyanis Bocskai-birtok volt, majd Sajgó Albert kapta, akinek neve ebben az összeírásban azok között szerepel, akiknek javait elkobozták (V. ö. Szolnokdoboka vm. monographiája IV, 521.).

⁴¹ Kackó.

⁴² Lásd a 27. jegyzetet.

⁴³ Sófalvi Gávai Miklós 1577 óta szerepel, 1589—1641 közt többizben portai követ volt, 1603-ban halt meg. 1591—1603 közt bírta Kackót. Családja szabolcs megyei, elsőnek őmaga költözött Erdélybe (Genealogiai Füzetek 1909, 34.).

⁴⁴ Alsóilosva.

⁴⁵ Kozárvár, Déstől ÉK.

⁴⁶ Kismonostorszeg

⁴⁷ Monostorszegi Kún István, Kún Gáspár fia 1603-ban a brassói vesztett csata után török földre menekült, majd hazatérve 1612 es 1616 közt Belsőszolnok megye főispánja volt (Szolnokdoboka vm. monographiája VII, 179, 181, 182.).

Kerestur⁴⁸

14. Baure[n] 1. Rosz. 60 schaff
Das dorf gibt Traidtzehent, was gefallen ist, habens des Getzj
Peters Heydugge[n]⁴⁹ weggenomb[en].
Hatt Weingebirg.
2. Edl höff.
1. Oede mühl mit 1. stain.

Vyvalu Karabia.⁵⁰

- Ain stainbruch da man mühlstain bricht.
5. Bauren. 2. Oxen. 10. Gaisz.
Traidtzehent frey.

Orbo.⁵¹

9. Bauren. 4. Oxen. 3. Khue. 100. schaff.
Ist Traydzehent frey. Schaff, vund schweinzehent ist Ihrer Matt.

Summa des Retegkher gebiets.

15. Dörffer. Vermügen.
123. Bauren.
8. Kosz.
27 Oxen.
23. Khüe.
291. schaff.
10 schob[er] Zehent getraidt
60 schob[er] vom Nagi Valint⁵²
9 schob[er] vom Nagi Thomasch.⁵³
15 schob[er] vom Schayo Albert.⁵⁴
60 schob[er] vom Erdely Janusch.⁵⁵
215 schob[er] zue Kazkho.
101 schob[er] zue Monostorseghk.
N. 470 schob[er] getraidt.

⁴⁸ Csicsókeresztúr.

⁴⁹ Sákai Ghyczy Péter, G. Farkas fia, Báthori Zsigmond udvarnoka volt, apósa Kendi Sándor javainak elkobzása révén jutott Belsőszolnok megyében birtokokhoz, melyeket 1597-ben kapott adományban (Nagy Iván i. m. IV, 395.). Szerepel az 1603 elején Basta előtt hűségsküt tevő nemesek közt (Erdélyi Országgyűlési Emlékek XVII, 392.).

⁵⁰ Csicsóújfalú.

⁵¹ Désorbó.

⁵² Ismeretlen személy.

⁵³ Ismeretlen személy.

⁵⁴ Salgó (vagy Sajgó) Albert, 1602-ben kapta adományba Várkudut. Meghalt 1608 előtt (Szolnokdobot a vm. monographiája IV, 521—522.).

⁵⁵ Somkerekai Erdélyi János, Miklós dobokamegyei főispán fia, 1605-ben Bocskai pártján Gyulafi László hadseregében harcolt Szamos-újvárnál (Nagy Iván i. m. IV, 58) 1635 előtt nemesi kúriája volt Rettegen (Kemény, *Repertorium nobilitatis Transilvanicae* IV, EME lt. Kolozsvár).

Kenteikbe gebiet.

Khentelkhe⁵⁶ hatt

Ain Öeden Edelhoff
Öede Weingarten.
7. Baure[n]. Kain Vihe
Wein vnd Traidtzehet [!] gebürt Ihr Mt.

Kerlesz.⁵⁷

Öede Weingarten.
Aine niühl mit ainem stain.
6. Bauren. 12. Oxenn.
Wein: vnd Traidtzehent gebürt Ihrer Matt.

Arokalia.⁵⁸

Öedte Weingarten.
3. Bauren. Khain Vieh.
Zehent gebürt Ihrer Matt.

Sent Jacob.⁵⁹

Weingarte[n] seindt Öede.
14. Bauren. 15. Oxenn. 7. schaff
Traidt vund Weinzebent ist Ihrer Matt.

Ida.⁶⁰

Weingebirg.
Ainen Teich vnd ain mühl.
4. Bauren. Khain Viech. Das dorf Verbrent.
Wein vund Traidtzehent gebürt Ihrer Matt.

Oroschfalu.⁶¹

4. Bauren. Kain Viech.
Zehent vom Traidt frey.

Summa des Kentelkher gebiets.

6. Dörffer. 2. Freysasz.
Weingarten sein Öedt.
38. Bauren.
27. Oxenn.
7. schaff.

⁵⁶ Kentelke.

⁵⁷ Kerlés.

⁵⁸ Árokalja.

⁵⁹ Szentjakab.

⁶⁰ Kolozsnagyida.

⁶¹ Szeretfalva.

25. sehob[er] Traidt Borsaschi Sigmundt⁶²
 20 schob[er] Traidt des Many Geörg.⁶³
 50 schob[er] Traidt des *Harini Ferencz.*⁶⁴
 60 schob[er] *Czerini Gaspar.*⁶⁵
 124 schob[er] Traidt Pereschi Mathe.⁶⁶
 N. 279 schob[er] Traidt in allem.
 4. Cübl 3. Virlt gedrosch[en] Traidt.

Varaliar gebiet hatt

Varalia⁶⁷

1. Öede mühl
 Weingebürg.
 34. Bauren. 2. Rosz. 14. Oxenn. 5. Khüe. 12. schaff.
 Traidt vund Weinzehet [!] ist Ihrer Matt.

S: Margita.⁶⁸

- Zween Öede Weingartten.
 16. Bauren. 3. Rosz. 1. Khue. 2. schaff.
 Zehent gebürt Ihrer Matt.

Batonn.⁶⁹

- Aine Öede mühl mit 2. stain.
 25. Baure[n] 1. Khue. 35. schaff.
 Traidt Zehent frey. Schwein vnd schaffzehent ist Ihrer Mt.

Wyfalu.⁷⁰

9. Baure[n]. 1. Rosz. 2. Khue. 10. schaff.
 Traidtzehent frey. Schwein vnd schaffzehent is Ihrer Matt.

⁶² Talán a krasznamegyei eredetű Borzási család tagja (V. ö. Petri Mór, *Szilágy vármegye monographiája* V, 208—221.).

⁶³ Talán azonos azzal az Omani Györggyel, aki 1603 elején Dobokamegyei nemeseivel tesz hűségesküt (Erdélyi Országgyűlési Emlékek XVII, 402.).

⁶⁴ Harinai Farkas Ferenc, János fia, Székely Mózes párthíve volt és a Brassó mellett vívott csatában 1603 július 17-én elesett. Családjára vonatkozólag: III. sz. melléklet 1. jegyzete.

⁶⁵ Alsóbalázsfalvi Cserényi Gáspár 1603 január 27-én rokonával, Lászlóval szerepel egy oklevélben (Magyar Történelmi Emlékek I, 37. k. 168.). Családjá már a XVI. sz. elején Erdélyben, Doboka megyében birtokos (Nagy Iván i. m. III, 134.).

⁶⁶ Kentelki Perusith Máté, 1603-ban a brassói csatában Székely Mózes oldala mellett esett el. Apja Gáspár, Martinuzzi sógora lévén, ennek révén került Erdélybe (Nagy Iván i. m. IX, 246.).

⁶⁷ Bálványosváralja.

⁶⁸ Szentmargita.

⁶⁹ Bátony.

⁷⁰ Csabaújfalu.

Czaba.⁷¹

3. Bauren. 10. schaff.
Traidtzehent frey.

Sombatelke.⁷²

1. Baur
Sonnsten ists gar Verbrent.

Czabtelkhe.⁷³

13. Bauren. Gar kain Vieh.
Ist Traidtzehent frey.

Nagifalu⁷⁴

Hatt Öedt Weingebirg.
Ist alles Öedt vnd verbrunnen.
Wein vnd Traidtzehent ist Ihrer Matt. wen es vorhanden ist.

Manickh⁷⁵

Hatt auch Weingebürg.
Ist auch wüest vund verbrenndt.
Der Zehent wie das nechste.

Boeth.⁷⁶

Hatt auch Weingarten.
Ist Öedt vnd gar Verbrunnen.
Der Zehent wie die Obere Zway.

Malom.⁷⁷

Öede Weingarten.
15 Bauren. 2. Khüe. 8. schaff.
Traidt vund Weinzehent ist Ihrer Matt.

Detsche.⁷⁸

Ain Öeder Edlhoff
Weingebürg.
39. Bauren. 4. Rosz. 9. Ochsen. 3. Khüe. 50. schaff.
Traidt, wein schaffzehent Ihrer Matt.

⁷¹ Bálványoscsaba.

⁷² Erdőszombattelke.

⁷³ Coptelke.

⁷⁴ Apanagyfalu, Bethlentől D.

⁷⁵ Mányik, uo.

⁷⁶ Bőd, uo.

⁷⁷ Almásmálom, Déstől K.

⁷⁸ Magyardécse, uo.

Ketke.⁷⁹

3. Bauren. 1. Rosz. 5. Khüe 20. schaff. 6. schwein.
Traidtzehent frey.

Vice.⁸⁰

Ist alles Öedt.

S: Marton⁸¹

Ain Öeder Edlhoff
Weingebürg.
7. Bauren. 6. Oxen. 1. Khue. 7. schaff.
Traidt Aveinzehent Ihrer Mt.

Summa Varalier gebiett.

15. Dörffer.
165. Bauren.
11. Kosz.
29. Ochsen.
20 Khue
154 schaff
6 Schwein.
271 schober Trabanten⁸² Traidt.
9. Cübl gedroschen Traidt zu Detsche.

Mickolaer gebiet.

Mikhola.⁸³

Ain wüester Teich.
5. Bauren. 7. schaff.
Traidt des *Vafferencz*⁸⁴ schober 10½, garb[en]—.
Seindt Traidtzehent frey.

Boncz Niresz.⁸⁵

Ain Öeder Teich.
hatt Weingarten.

⁷⁹ Kötke.

⁸⁰ Vice.

⁸¹ Szépkényerúszentmárton.

⁸² Darabontoknak neveztek az erdélyi fejedelmek várszolgálatot végző gyalogos katonáit. A szamosújvári várhoz tartozó 92 magyar gyalogpuskás darabont 1590-ben a környező falvakban volt letelepülve, ahol szolgálatukért birtokokat kaptak. (Szolnokdoboka vm. monographiája VI, 207.).

⁸³ Fűzesmikola.

⁸⁴ Cegei Vass Ferenc, György fia, mint Báthori Zsigmond tanácsosa, majd asztalnoka kezdte pályáját, 1600-ban Doboka megye főispánja volt. Egyik előkészítője Bocskai erdélyi fejedelemségének. 1606-ban halt meg (uo. VII, 282.).

⁸⁵ Boncnyíres, Déstől DNy.

2. Bauren. Kain Viech.
Traidt vnd Weinzehent Ihrer Matt.
Des Bely Georg⁸⁶ getraidt schob[er]. 7. garb[en] —
Item habern — — — schob[er]. 57. garb[en]—.

Sekelasz⁸⁷

6. Bauren. 1. Rosz. sonst nichts.
Traidtzehent frey.

Czasary⁸⁸

Weingebürg Öedt.
1. Mühl mit Zween stain.
1. Teich.
1. Bauern. Kain Viech.
Traidt vnd weinzehet [!] Ihrer Matt.
Traidt Borsazy Georg⁸⁹ schober. 38. garb[en].

S: Egiet.⁹⁰

Weingebürg Öedt.
Ain Teicht Öedt.
3. Bauren. Kain Viech nicht.
Wein vnd Traidtzehet Ihrer Mt.
Traidt der Edlleüt⁹¹... schob[er]. garb[en]—.

S: Iuann.⁹²

Wein Gebürg.
2. Bauren. Khain Viech.
Traidt vndt Weinzehet [!] Ihrer Mt.
Edlleüt⁹³ getraidt ... schober 20. garb[en]—.

⁸⁶ Lásd a 16. jegyzetet.

⁸⁷ Kisszék, Szék mellett.

⁸⁸ Császári, Széktől K.

⁸⁹ A név téves, mert kétségtelenül Ajtoni Borbély Györgyről van szó, aki Békésgyulán kezdte katonai pályafutását, majd Báthori István seregében harcolt Lengyelországban. 1581-ben kapta Császárit adományban. Báthori Zsigmond törökellenes háborúinak egyik legeredményesebb vezére volt, majd Székely Mózes mellett vitt fontos szerepet. Ennek halála után ő vette át a bujdosók parancsnokságát, de hamarosan, 1603 dec. 15-én Kolozsvárt meghalt (uo. II, 361., Nagy Iván i. m. II, 163.).

⁹⁰ Vasasszentegyed, Császári mellett.

⁹¹ A falu kezdettől fogva a Vass család birtoka volt, de ezidőben már több más család is (Szente, Sombori, Kabos stb.) birtokos itt (Szolnokdoboka vm. monographiája VI, 335—336.).

⁹² Vasasszentiván, Császári közelében.

⁹³ Ez a falu is eredetileg a Vass család birtoka volt, később a Kendi Sándoré, 1597 után a Sibrik Gáspáré (uo. VII, 66.).

Mohall.⁹⁴

6. Bauren. Khain Vich.
Traidtzehent frey.

Cente.⁹⁵

5. Bauren. 1. Rosz.
Traidtzehent frey.

S: Miklosch.⁹⁶

5. Bauren. Überal nichts
Ist auch Traidtzehent frey.

Möse Siluasz⁹⁷

Ist alles Öedt,
auch Zehetfrey.

Summa Mikolaer gebiet.

10. Dörffer.
38. Baure[n].
2. Rosz.
7. schaff.
84½ schob[er]. Edlletütgetraidt
57. sehob[er]. haber[n].

Nemeti Gebiet.

Nemety.⁹⁸

Öede Weingarten.
Ain abbrunnene mühl.
10 Bauren. 4. Freysizer. 2. Ochsen. 4. Khüe. 32. schaff
Traidt vnd Weinzehent ist Ihr Mt.
Khayserliche Traidtfexung [!] alhier zur Vestung ist gehorig
gewesen schob[er]. 215. garb[en]—.

Gerla.⁹⁹

Zween Oede Weingartten zur Vestung.
Das dorff ist abbrunnen vnd kain Baur v[or]hand[en].

Orman.¹⁰⁰

Weingebürg.
1. Freysasz. 6. Bauren. Kain Viech.
Traidt vnd Weinzehent gebürt Ihrer Matt.
Der Trabanten¹⁰¹ Getraidt.

⁹⁴ Mohaj, Szamosújvártól DK.

⁹⁵ Cente, Szamosújvártól K.

⁹⁶ Aranyosszentmiklós, Cege közelében.

⁹⁷ Mezőszilvás, Nagysármástól ÉK. Kolozs megyében.

⁹⁸ Szamosújvárnémeti.

⁹⁹ A mai Szamosújvár helyén állt falu, Gerla.

¹⁰⁰ Ormány.

¹⁰¹ Lásd a 82. jegyzetet.

Peterhasy¹⁰²

Ist alles wüest vnd Traidtzehet [!] frey.

Feölseö Dedinis¹⁰³

8. Bauren. 2. Oxen. sonst nichts
Traidtzehet [!] frey.

Fisesz.¹⁰⁴

Aine Mühl mit 3. stainen, nur ainer ganghafftig.
Ain schöner Teich.
20. Bauren. Sonsten kain Viech nicht.
Traidt vnd Weinzehent seind Sie Ihnen herren¹⁰⁵ schuldig.

Saasz Niresz.¹⁰⁶

Weingartten
Aine mühl mit ainem stain.
25. Bauren. 2. Khüe. sonst kain Viech.

Kireö.¹⁰⁷

Weingebürg
Ain Öeden Edlhoff.
6. Bauren. Khain Viech nicht.

Summa Nemetj gebiet.

8. Dorffër
5. Freysizer.
75. Bauren.
4. Oxen.
6. Khüe.
32. schaff.
215. schob[er]. Ihrer Mt. gebeir.
300. schob[er] des Torte[r] Janusche[n]¹⁰⁸ Getraidt, so zue Si-
latj¹⁰⁹ angebauet war.
Idest schob[er] 515 garb[en]—.

¹⁰² Péterháza, Déstől DK.

¹⁰³ Felsőgyékényes, Déstől DNY.

¹⁰⁴ Ördöngösfüzes.

¹⁰⁵ 1601-ben kapta a Kornis család (uo. V, 357.).

¹⁰⁶ Nyíres.

¹⁰⁷ Kérő.

¹⁰⁸ Tötöri Tötöri János, Balázs dobokai főispán fia, 1590-ben Belső-
szolnokmegve szolgabirája, elesett a brassói csatában (uo. VII, 206.
Nagy Iván i. m. XI, 323.).

¹⁰⁹ Szilágytő, Déstől DK.

N. B. Őr¹¹⁰ gehört dem itzogestorbenen *Tarkani Peter*¹¹¹ neben Vorigen Zwey dörrffer[n], fehlt Ihrer Matt. haimb, vor alters sein alle drey zu *Zamo* [!] *Vywar* gewesen.

S[umm]a **Summarum der Dörrffer vermügen**, so Ihrer Matt. Vestung *Zamos Vyuar* von altersher zugehört, vnd itzo aufs neir beschrieben worden.

Orten Weinwaczsz

Edlhöff.

Mühlen.

Teicht.

74 Dörrffer
10 Freysitzer
586 Bauren.
33 Rosz.
151. Oxenn.
90. Khüe.
1191 schaff
6. sehwein.

Domunkosz.

Ola Laposz.

Örr.

Sumkut¹¹²

} diese 4 dörrffer
haben auch vor
alters zu *Zamos*
Vyuar gehört.

1783½ **Schober geträidt vp[er].** 25 garb[en].

103 Schober habern.

Nach dem von dem hoch: vnd Wolgeborne[n] herrn herrn Georgen Basta, Grafen zu Hust, Ritter, Herr zue Sult, Rom: Khay: Matt. General Veldtobristen,¹¹³ vund dem Edl[n] vundt Gestrengen herrn Pauln von Kraussenegkh zue Vesendorf, höchsternerer Ihr Matt. General Commissarien in Siebenbürgenn,¹¹⁴ vunsz Jacob Rättinger Ihrer Matt. Profiantmaister in Oberhungern¹¹⁵ vund Hanusz Stenzel¹¹⁶ Ihrer Matt. hoffrichter zue *Zamos Vyuar*, laut aines gefertigtig-

¹¹⁹ Felör.

¹¹¹ Tárkányi Péter, Báthori Zsigmond familiárisa, 1601 december 17-én kapta adományba Felört, Csicsógyörgyfalvát és Négerfalvát (Hofkammerarchiv Wien i. h. 76.). Szamosközi tudósítása szerint meghalt az 1603 évi pestisjárványban (Magyar Történelmi Emlékek II, 29. k. 202.).

¹¹² Domokos. Oláhlápos, Alör, Kissomkút.

¹¹³ Basta György, albán nemes családból származott, apja Demeter, spanyol-nápolyi szolgálatban állott, mint zsoldosvezér. Őmaga 1544-ben született, előbb apja és testvére mellett Olaszországban, később Németalföldön katonáskodott, majd 1597-ben Magyarországra küldték, ahol eleinte a törökellenes hadjáratokban vett részt, majd rábízta Erdély megszállását. 1607-ben halt meg. Életrajzát megírta levelezésének kiadója, Veress Endre, a Magyar Történelmi Emlékek I, 34. k. bevezetésében.

¹¹⁴ Krausseneck Pált 1603-ban nevezték ki három társával együtt Erdély polgári biztosává. Basta távozása után Capreolo Tamás katonai parancsnokkal együtt Bocskai győzelméig ők kormányozták az országot (Erdélyi Országgyűlési Emlékek V.).

¹¹⁵ Rättinger Jakob, felsőmagyarországi császári élelmester.

¹¹⁶ Besztercei Stenzel János, szamosújvári udvarbíró, 1607-ben birtokos Désen, meghalt 1622 ben. Nem tévesztendő össze, mint Veress Endre teszi a Magyar Történelmi Emlékek I, 37. kötetében, Krakker Szaniszló gyulafehérvári udvarbíróval (Szolnokdoboka vm. monographiája III, 52. Genealógiai Füzetek 1910, 72.).

ten Decrets auferlegt, der bemelten Vestung, *Zamos Vyuar* Flecken vndt Dörffer, so von altersher darzuegehört, ordentlich zubeschreiben, welchem wir gehorsambst mit fleisz nachkomben, vnd also, wie hierinnen schriffthche[n] begriffen, befunden haben. Zue Uhrkundt vnser aigen handsehriefft vnd Petschafft hierundter gestelt. *Datum Zamos Vyuar* de[n] 28 Augusti in Ain Tausent Sechshundert vnd dritte[n] Jahr.

Jacob Rättinger

Johann Stentzell
Hoffrichter

Vertzaichnusz der Edlleütt dörffer, so wir beschrieben haben wie volgt.

Kaplaner gebiets.

Kaplan¹¹⁷

so des herrn Boczkaj¹¹⁸ gewesen.

Ain Edlhof wüest.

1. Öeder Weingart[en]

4. Bauren 60. schaff. Kain Oxen, Rosz Khüe, wed[er] schwein, Von 90 schobern Traidt ist Zehett [!] gefalle[n], schob[er]. 9. gar[ben]—.

Also Kosail.¹¹⁹

A

in mühle mit ainem radt.

16. Bauern. 200 schaff. 1. Khue. Kain Ox wed[er] Rosz.

Traidtzehet [!] frey

Felse Kosall.¹²⁰

Ist aller Wüst.

Lapusan.¹²¹

Ist aller Wüest.

Balintit Janos¹²² güeter.

Galga.¹²³

Ist wüest alles verbrent.

¹¹⁷ Kapjon.

¹¹⁸ Kismarjai Bocskai István, 1604—1606 Erdély fejedelme. 1595—1599 Belsőszolnok megye főispánja volt, nagyrészt ezidőben kapta itteni birtokait, melyeket azonban 1601-ben elkoboztak. Életrajzát megírta Benda Kálmán, *Bocskai István*, Budapest, 1942.

¹¹⁹ Alsókosály.

¹²⁰ Felsőkosály.

¹²¹ Guga, Déstől É.

¹²² Tövisi Bálintith János, Tivadar fia, 1602-ben szerzett e három faluban birtokot mostohafia, Galgói Rác Ádám révén. E falukban meg 1607-ben is említik mint birtokost (Szolnokdoboka vm monographiája III, 432, 502.). 1603 elején hűségesküt tett Basta előtt (Erdélyi Országgyűlési Emlékek XVII, 396.).

¹²³ Galgó.

Falkusa.¹²⁴

Ist auch verbrent alles wüest.

Poian.¹²⁵

8. Bauren 4. Oxenn. 6. Khüe. 7. schaff.
Des Edlnians getraidt schob[er] 170 garb[en]—.
Habern ist noch vngeschnitte[n].

Bogati Andras¹²⁶
Baba.¹²⁷

Die Mühl ist Verbrent.
4. Bauren. 8. Zigen.
Traidtzehent frey

Harinaj Ferencz¹²⁸
Harina.¹²⁹

Ain Edlhoff.
1. Teicht.
1. Mühl mit 1. stain.
gar kain Viech. 9. Baure[n].

Necze.¹³⁰

Ist aller wüest.

Magieros.¹³¹

1. Edlhoff.
Öede Weingarten
9. Bauren. 2. Freysasz. 2. Rosz.

Kis Debrehk.¹³²

6. Bauren. Kain Viech.
Habern schober 70 ga[rben]—.

Czerini Gaspar.¹³⁸
Kaila.¹³⁴

Öede Weingarte[n]
5. Baure[n]. 8. Oxenn. 2. Khüe.

¹²⁴ Falkosány, Déstől É.

¹²⁵ Blenkemező, uo.

¹²⁶ Marosbogáti Bogáthy András, 1585—95 Belsőszolnok megye főispánja, 1615 körül halt meg (Szolnokdoboka vm. monographiája VII, 180.).

¹²⁷ Bába, Déstől É.

¹²⁸ Harinai Farkas Ferenc, lásd a 64. jegyzetet.

¹²⁹ Harina.

¹³⁰ Néc.

¹³¹ Sajómagyaros.

¹³² Nagydebrek.

¹³³ Cserényi Gáspár, lásd a 65. jegyzetet.

¹³⁴ Kajla, Besztercenaszód megyében, Besztercétől Ny.

Balaszfalva.¹³⁵

1. Öeder Edlhoff.
Öede Weingart[en]
12. Bauren. 13. Rosz. 2 Oxen.

Saruár.¹³⁶

Ist gar wüest.

Galazy Istuan.¹³⁷
Galacz.¹³⁸

Ist alles wüest.

Nagi Deueczér.¹³⁹

1. Öeder Edlhoff.
Weingarten Ödt.
8. Bauren. 1. Khue Sonst Überal nichts.

Kis Deueczér.¹⁴⁰

Weingartten ödt.
6. Bauren. Gar kain Viech.

Toldi Istuan.¹⁴¹
Buza.¹⁴²

1. Edlhoff.
4. Bauren.
Hatt guet Weingebürg
Sonst nichts von Viehe.

Lakh.¹⁴³

1. Öeder hoff.
5. Bauren.
Getraidt ist noch vneingeerndet.

¹³⁵ Alsóbalázsfalva, uo.

¹³⁶ Sajósárvár, Besztercétől Ny.

¹³⁷ Galaci Galaci István, 1603 elején Basta előtt húségesküt tett (Erdélyi Országgyűlési Emlékek XVII, 403.).

¹³⁸ Galacfalva, Besztercenaszód megyében, Besztercétől D.

¹³⁹ Nagydevecser, Szamosújvártól DK.

¹⁴⁰ Kisdevecser, uo.

¹⁴¹ Szalontai Toldi István (1554—1603), Mihály fia, biharmegyei birtokai elvesztése után Erdélybe költözött, ahol 1594-ben a Kendi család elkobzott javaiból nyert adományt 1598-ban tanácsúr lett, ezt a hivatalát haláláig megtartotta. A miriszlói csatában ő vezette a sereg jobb szárnyát, később a portán járt követségben. 1603-ban Székely Mózes mellé állt és a brassói csatában elesett (Nagy Iván i. m. XI, 159.).

¹⁴² Búza, Széktől K.

¹⁴³ Feketelak, uo.

Feltuarj Gabor.¹⁴⁴
Feduar.¹⁴⁵

3. Bauren
haben nichts ist verbrenndt

Ombos¹⁴⁶
des Komini Janos.¹⁴⁷

Edt kain Bauer verhanden.
1. gauzer Teicht.

Pulion¹⁴⁸
Sentej Gergels.¹⁴⁹

1. Öeder Edlhoff.
5. Bauren. 4. Oxen. sonst nichts.

Saua¹⁵⁰
Almadj Valint.¹⁵¹

1. Mühl mit aim stain
Öede Weingarte[n].
5 Bauren habe[n] gar nichts.

N. B.

Drey dörffer, so zue Ihrer Matt. Salzbergwerck gehörig gewesen
vnd danen vergeben worde[n].

1. **Holomeze.**¹⁵² Ist dem *Töte Ferencz*¹⁵³ gegebe[n].

¹⁴⁴ Melegföldvári Földváry György fia György (a szövegben tévedésből Gábor), 1586—1600 közt említik, mint Melegföldvár birtokosát (Szolnokdoboka vm. monographiája V, 155.).

¹⁴⁵ Melegföldvár, Feketelak mellett.

¹⁴⁶ Omboztelke, Kolozs megyében, Széktől DK.

¹⁴⁷ Magyargyerőmonostor Kemény János, Ferenc fia, 1603-ban elesett a brassói csatában (Nagy Iván i. m. VI, 177.).

¹⁴⁸ Kispulyon, Cege közelében.

¹⁴⁹ Pulyoni és szentgyedi Sente Gergely, 1603 elején hűségesküt tett Basta előtt, 1606—1622 Doboka megye alispánja. Tekintettel azonban arra, hogy az összeírásban a nevek gyakran el vannak tévesztve, nem lehetetlen, hogy itt arról a Sente Bálintról van szó, aki a brassói csatában elesett (Nagy Iván i. m. X, 612.). V. ö. Erdélyi Országgyűlési Emlékek XVII, 402.

¹⁵⁰ Mezőszava, Kolozs megyében, Omboztelke mellett.

¹⁵¹ Szavai Almádi Bálint 1598—1603 közt szerepel (Genealógiai Füzetek 1910, 76.).

¹⁵² Hollómező, Déstől É.

¹⁵³ Köblösi Teke Ferenc, 1578-ban táblai ülnök, 1592-től Belsőszolnok megye főispánja. 1599 végén a Mihály vajda támadásakor fellázadt románok megölték. Hollómezőn 1598 óta volt birtokos (Szolnokdoboka vm. monographiája IV, 29., VII, 180.).

2. **Petczsetsege**¹⁵⁴ Ist dem *Pogan Georg*¹⁵⁵ in der *Maramaros* geb[en] worden.

3. **Horgas Patak**.¹⁵⁶ Ist auch dem *Pogan Georg* gebe[n] worde[n].

Jacob Rättinger
Johann Stenzl hofrichter

Eredetije papiron 12 folio és 4 keskeny folio levelen, pecsétek nélkül, valószínűleg egykorú másolat. Országos Levéltár, U. et C. fasc. 65. no. 87.

VI.

1603. december.

Kővár tartozékainak urbariuma.

Urbarium, sive emolumentum totius proventus arcis Kőovar,¹ quam [!] diligentissime atque exquisitissime collectum et emendatum in mense Decembri anno domini 1603.

Officiolatus Czyernokapalnak²
Pagus Dragomenfalva³

Petrus Botta

Sunt subditi in hoc pago	No. 10				
Libertini	8				
Habet portas	2½ ^a				
Census S. Michaelis		f. 4	d. 50		
Census S. Georgii		4	50		
Caseos debet dare	No. 5				
Singulos redimendo d. 12 facit			d. 60		
Butyri iustas Budenses	No. 5				
Singulas redimendo d. 12 facit			60		
Tenentur vaccam triennalem	No. 1				
Pisorum, milii et granorum lini a singula porta contributiones exiguntur metretae mediae Rivulenses.					
Deinde ad summam, ad haec census eorum Karolly Pénz vocatus, sive Eős pénz exigun-					

¹⁵⁴ Pecsétszeg.

¹⁵⁵ Csebi Pogány György, Menyhért máramarosmegyei alispán fia, maga is a megye alispánja. Meghalt 1617 előtt. Pecsétszeget 1599-ben kapta adományba (Nagy Iván i. m. IX, 360.).

¹⁵⁶ Horgospataka, Déstől É.

a) Eredetileg 12½, az első számjegy kihúzva.

¹ Lásd a IV. sz. melléklet 1. jegyzetét.

² Csernefalva.

³ Rózsapatak.

tur a iudicibus et libertinibus singulis.....	d. 60
Item debent decimam cespitalem ab universis solummodo porcum.....	No. 1
Decimam porcorum autumnalem debent in- tegram.	
Redemptio per subditos porcorum maiorum fit per	f. d. 4 2
Porcellorum redemptio per	
Insuper ab ovibus, quotquot babuerint, esto centum vel plures, tenentur nomine decimae ovem 1 et agnum 1	
Si vero infra numerum decem habuerit, quis- piam tenetur pellem unam agninam per re- demptionem, ac	d. 25
Qui autem eo tempore acquirunt sibi oves, dum decima exigitur, infra numerum decem tenentur agnum	No. 1
Debent praeterea decimam apum et examinum, quodcunque repertum fuerit, redemptio fit per	d. 02
Tenentur etiam census porcorum Kosar Pénz vocatam	4
Arant Suae Maiestati annuatim iugera tria, vocata sua lingua tres Fatzyae pro tritico, pro avena totidem.	
In singula iugera ex arce dant tritici Rivulen- ses metretas tres.	
Singula familia tenetur dare cumulum foeni.	

Pagus Magora⁴

Sunt in hoc pago subditi cum iudice.....	No. 9
Libertini.....	3
Habet portas	1
Census S. Michaelis	f. 2 d. 50
Census S. Georgii	2 —
Caseos tenentur	No. 3
Iustas butyri	3
Redemptio eorum per d. 12 facit.....	d. 72
Vaccam triennem	1
Pisorum, milii et granorum lini debent ab una porta metretam mediam Rivulensem.	
Census Carolly pénz sive Eöz penz a singulis iudicibus et libertinis	d. 60
Decimam porcorum debent cespitalem ab uni- versis solummodo porcum	No. 1
Si autem infra numerum decem habuerit, sin- gulos redimunt per	d. 4

⁴ Nagyhegy, előbbi mellett.

Porcellum per	2
Decimam autumnalem debent integram.	
Redemptio fit a maioribus per	d. 4
A porcellis per	2
Decimam habent agnorum et ovium atque apum similem cum pago superiori, solvunt kosar penz similiter	d. 4
Arant duo iugera, id est suo vocabulo Faczyas	d. 2
capientes singula tres Rivulienses metretas. Totidem arant pro avena.	
Singuli homines debent cumulum foeni	No. 1

Pagus Czyarnakapalnok

Sunt in hoc pago subditi cum iudice	No. 22
Libertini	7
Istorum omnium domus sunt combustae a Transylvanis, supersunt integrae domus	13
Portas habet pagus	3
Census S. Michaelis	f. 1 d. 50
Census S. Georgii	6 —
Iustas butyri	9
Redimendo per d. 12 facit	f. 2 d. 16
Caseos tenentur	9
Bovem triennem	1
Pisorum, milii et granorum de qualibet porta tenentur mediam metretam Rivulinam.	
Census Carolli a iudicibus et libertinis	d. 60
Decimam cespitem ab universis tenentur solummodo porcum	1
Redemptio fit per	d. 4
Porcellorum autem per	2
Decimam porcorum autumnalem [!] solvunt integram	
Census Kosar penz vocatus sunt	d. 4
Debent praeterea decimam agnorum, ovium, apum et examinum, quodcunque fuerit, redemptio fit per	d. 2
Arant pro tritico iugera	No. 6
id est Faczyas capientes octodecim metretas Rivulienses, similiter pro avena arant.	
Singuli rusticorum debent cumulum foeni... ..	1

Pagus Fanaczy⁵

Sunt subditi in hoc pago cum iudice.....	No. 16
Libertini	4
Sacerdotem habent	1
Desolatae sessiones [!] sunt	24

⁵ Kővárfontác, Csókás mellett.

quorum [!] et homines interfecti sunt		
Portae sunt	No. 3	
Census S. Michaelis		f. 7 d. 50
Census S. Georgii		6 —
Caseos tenentur	9	
Butyri iustas	9	
Per 12 d. redimendo facit		f. 2 d. 16
Bovem triennalem tenentur	1	
Pisorum, milii et granorum lini a qualibet porta tenentur metretam mediam Rivuliensem.		
Census Caroli a iudice et libertinis		d. 60
Ad haec cespitalis decima ab universis exigitur porcus	1	
Redemptio maiorum per		4
Porcellorum per		2
Decimam porcorum authumnalem [!] solvunt integram.		
Census kosar penz		4
Debent praeterea decimam agnorum, ovium, apum, examinum quodcunque fuerit, redemptio per		f. — d. 2
Arant pro frumento fatzyas	No. 6	
Pro avena totidem	6	
Singuli rusticorum tenentur cumulum foeni	1	
Habet hic Sua Maiestas molendinum unius molaris super fluvium Csyernyes		
Fli. a praebytero [!] exiguntur		f. 2 d. 50

Pagus Czokottys⁶

Est in hoc pago porta	No. 1	
Sunt homines tantummodo	2	
Libertinus	1	
Domus desolatae	5	
Census S. Michaelis		f. 1 d. 50
Census S. Georgii		1 50
Caseos debent	3	
Butyri iustas	3	
Per 12 d. facit redimendo		d. 72
Vaccam triennalem	1	
Pisorum, milii et granorum lini de qualibet porta mensuram mediam Rivuliensem.		
Census Caroli a iudice et libertinis		60
Ad haec cespitalis decima ab universis exigitur porcus	1	
Redemptio maiorum porcorum per		d. 4
Porcellorum		2

⁶ Csókás.

Decimam porcorum authumnalem [!] solvunt integram.		
Census kosar pénz per		f. — d. 4
Debent decimam agnorum, ovium, apum examinum.		
Redemptio fit per		2
Arant pro frumento iugera	No. 1	
Et pro avena totidem facza vocatam		
Singuli rusticorum debent cumulum foeni	1	

Pagus Kőtelesmezeo⁷

Sunt subditi cum iudice	No. 8	
Domus combustae	3	
Domus desolata	1	
Porta	1	
Census S. Michaelis		f. 2 d. —
Census S. Georgii		2
Caseos debent	No. 3	
Butyri iustas	3	
Vaccam triennemalem tenentur	1	
Pisorum, milii et granorum lini de qualibet porta tenetur metretam mediam Rivuliensem		
Census Caroli pénz solus iudex tenetur		d. 60
Cespitalis deciina ab universis porcis exigitur porcus	1	
Redemptio maiorum per		4
Porcellorum		2
Decimam authumnalem [!] poreorum solvunt integram		
Census kosar pénz		4
Tenentur decimam agnorum, ovium, apum, examinum, redemptio per		f. — d. 2
Singuli rusticorum tenentur cumulum foeni unum	No. 1	
Iste officiolatus sex pagorum educillat tria vasa vini in festis Nativitatis, Paschae et Pentecostes.		

Officiolatus Monostor Kopalnok⁸

Georgius Pap et Lukaczy Vayvoda

Pagus Kopalnak⁹

Sunt in hoc pago subditi cum iudice.....	No. 15
Libertini	5

⁷ Kőtelesmező, előbbi mellett.

⁸ Kápolnokmonostor.

⁹ Révkápolnok.

Domus desolatae	10	
Combustae domus	3	
Portae 2		
Census S. Michaelis		f. 4 d. —
Census S. Georgii		6 —
Caseos tenentur	6	
Iustas butyri	No. 6	
Per 12 d. redimendo facit		f. 1 d. 44
Vaccam mugibilein tenentur	1	
Pisorum, milii et granorum lini de qualibet porta tenentur mediam metretam Rivuliensem		
Census Caroli pénz		d. 60
Cespitalis deciina ab universis porcis exigitur porcus	1	
Redemptio per		d. 4
Porcellorum per		2
Deciinam authumnalem [!] porcorum solvunt integram.		
Census Cosar per		4
Tenentur porro decimam agnorum, ovium, apum examinum, redemptio fit		2
Singuli rusticorum tenentur cumulum foeni	No. 1	
Arant pro frumento iugera sive Faczyas	4	
Pro avena totidem.		
Habet hic molendinum Sua Maiestas super flu- vium Kapnik duorum molarium		
Circa molendinum habetur una curia nobilitaris deserta.		

Pagus Laczykonya¹⁰

Sunt subditi in hoc pago	No. 18	
Praesbyterum habent	1	
Domus combustae sunt	13	
Portae 2		
Census S. Michaelis		f. 4 d.
Census S. Georgii		6
Caseos debent	6	
Butyri iustas	6	
Per 12 d. redimendo facit		f. 1 d. 44
Vaccam mugibilem tenentur	1	
Pisorum, milii et granorum lini de qualibet porta tenentur mediam metretam Rivu- liensem		
Census Caroli solus iudex tenetur		60
Decima cespitalis ab universis porcis exigitur porcus	1	
Redemptio per		4

¹⁰ Lacház.

A porcellis		
Decimam porcorum authummalium [!] solvunt integram.		
Census kosar pénz		4
Tenentur porro decimam agnorum, ovium, apum examinum.		
Redemptio istorum fit per		d. 2
Singuli rusticorum tenentur cumulum foeni	No. 1	
Arant iugera pro tritico		4
Pro avena totidem.		

Pagus Kovaczykapalnak¹¹

Sunt subditi cum iudice	No. 21	
Libertini	2	
Domus desolatae	2	
Domus combustae	16	
Portae 2		
Census S. Michaelis		f. 4 d. —
Census S. Georgii		6 —
Caseos tenentur	6	
Butyri iustas	6	
Redimento a 12 d. facit		f. 1 d. 44
Vaccam mugibilem	1	
Pisorum, milii et granorum lini de qualibet porta exiguntur metretae mediae Bivulienses.		
Census Caroli		60
Decima cespitalis ab universis porcis exigitur porcus	1	
Redemptio maiorum		4
Porcellorum		2
Decimam porcorum authummalium [!] solvunt integram.		
Census kosar pénz		d. 4
Tenentur praeterea decimam agnorum, ovium, apum, examinum. Redemptio fit		f. d. 2
Singuli rusticorum tenentur cumulum foeni	No. 1	
Arant iugera pro tritico	4	
Pro avena totidem.		

Pagus Monostorkapalnok¹²

Sunt in hoc pago subditi cum iudice	No. 2	
Libertini	9	
Domus desolatae	7	
Porta	1	
Census S. Michaelis		f. 2 d.
Census S. Georgii		2

¹¹ Kováskápolnok.

¹² Kápolnokmonostor.

Caseos tenentur	No.	3	
Butyri iustas		3	
Redemptio facit			d. 72
Vaccam triennalem		1	
Pisorum, milii et granorum lini de qualibet porta exigunt metretas medias Rivulienses.			
Census Caroli			d. 60
Decima cespitalis ab universis portis [!] exigitur porcus		1	
Redemptio			d. 04
Porcellorum			2
Decimam porcorum authumnalium [!] solvunt integram.			
Census kosar pénz			d. 4
Tenentur porro decimam agnorum, ovium, apum, examinum.			
Redemptio fit			2
Singuli rusticorum tenentur cumulum foeni	No.	1	
Arant pro tritico iugera		2	
Pro avena totidem.			
Praesbyterum habent		1	

Pagus Plopis¹³

Erat iste pagus principiatus quidem absque omni tributo ac censu, praeter vaccam duorum annorum, verum hodie nullus subditorum inhabitat, desolatus manet.

Iste quoque officiolatus in suis consuetis temporibus tria vasa vini educillat

Pagus Zardokapalnak¹⁴

Hic pagus nobilis est.

Portas habet	No.	2
Istorum nobilium sunt		9
Habent itidem subditos		10

Visis eorundem privilegiis per serenissimum Christophorum de Bathor¹⁵ concessis.

Isti a singulis portis solvunt extraordinarium, quodcunque regnum deliberavit, pro praesenti.

Alioquin nulli alii [!] censui sunt subiecti.

Officiolatus Berencze¹⁶

Opis Bank Vayvoda

¹³ Nyárfás, Kötelesmező mellett.

¹⁴ Szurdukkápolnok.

¹⁵ Somlyai Báthori Kristóf, 1576—1581 Erdély vajdája, 1579-ben erősítette meg a szurdukkápolnoki román nemesek birtokjogát (Szolnok-doboka vm. monographiája VI, 525.).

¹⁶ Kővárberence.

Pagus Berenczy

Sunt in hoc pago subditi	No. 29	
Libertini	2	
Sessiones desolatae	25	
Presbyteri	2	
Portae 3		
Census S. Michaelis		f. 6 d. —
Census S. Georgii		6
Caseos debent	No. 9	
Butyri iustas	9	
Redimendo per d. 12 facit		f. 2. d. 16
Bovem tenentur	1	
Pisorum, milii et granorum lini tenentur de qualibet porta mediam metretam Rivuliensem.		
Census Caroli		d. 60
Census cespitalis ab universis porcis exigitur porcus		
Redemptio fit per		d. 4
Porcellorum		d. 2
Censum porcorum aethumnalem [!] solvunt integram [!].		
Census kosar pénz		d. 4
Tenetur porro decimam agnorum, ovium, apum examinum.		
Redemptio fit per		2
Singuli rusticorum tenentur cumulum foeni		
Arant pro frumento iugera	No. 8	
Pro avena totidem.		
Telonium Sua Maiestas hic habet. Exiguntur a curru		d. 8
Ab uno homine		1
Ab equite	f.	d. 2
A vacca		1
A bove		2
Ab equo		2
A curru vacuo		4

Pagus Gazbanaczy¹⁷

Sunt subditi cum iudice	No. 44	
Sessiones desolatae	24	
Portae 4		
Census Sancti Michaelis		f. 6 d. —
Census Sancti Georgii		f. 6
Caseos tenentur	12	
Iustas butyri	12	
Redemptio facit		2 d. 88

¹⁷ Kővárfüred.

Bovem tenentur	1	
Pisorum, milii et granorum lini de qualitate [!] porta exigitur metreta media Rivuliensis.		
Censum Caroli iudex solvit		d. 60
Decima cespitalis ab universis porcis exigitur porcus	1	
Redemptio fit		4
Porcellorum		2
Decimam porcorum authumnalem [!] solvunt integram		
Kosar pénz		4
Tenentur praeterea decimam agnorum, ovium, apium, examinum. Redemptio fit		2
Singuli rusticorum tenentur cumulum foeni	1	
ArAnt iugera pro tritico	8	
Pro avena totidem.		

Pagus Gyerttyanos¹⁸

Sunt subditi cum iudice	No. 9	
Desolatae sessiones	6	
Porta	1	
Census Sancti Michaelis		f. 1 d. 30
Census Sancti Georgii		1 50
Caseos tenentur	3	
Iustas butyri	3	
Redemptio facit		72
Vaccam triennem	1	
Pisorum, milii et granorum lini de qualibet porta metretam mediam Rivuliensem.		
Census Caroli		d. 60
Decimam cespitalem debent ab universis porcis porcum	1	
Redemptio horum		4
Porcellorum autem		2
Decimam porcorum authumnalem [!] solvunt integram.		
Census Kosar Pénz		4
Tenentur porro decimam agnorum, ovium, apium, examinum. Redemptio horum		2
Singuli rusticorum debent cumulum foeni	1	
Arant iugera pro frumento	2	
Pro avena totidem.		
Educillant isti tres pagi tria vasa vini tempo- ribus consuetis.		

¹⁸ Kővárgyertyános.

Officiolatus de Kis Boon¹⁹

Pagus Szakatura²⁰

Sunt subditi una cum iudice	No. 12	
Desolatae sessiones	20	
Combustae aedes	4	
Portae 2		
Census S. Michaelis		f 6 d. —
Census S. Georgii		6 —
Caseos debent	8	
Iustas butyri	8	
Redimento per d. 12 facit		f. 1. 92
Vaccam sterilem	1	
Pisorum, milii et granorum lini de qualibet porta media metreta Rivuliensis exigitur.		
In aliis tributis et decimis concordant cum su- perioribus pagis.		
Arant iugera pro tritico	No. 10	
Pro avena totidem.		
Iste officiolatus tenetur unum hortum foeneti defalcare et foenum in rationem praesidii conficere.		

Pagus Sasza²¹

Subditi sunt	No. 21	
Domus desolatae	6	
Praesbyterum habent	1	
Portas 2		
Census Sancti Michaelis		f 4 d. —
Census Sancti Georgii		4 —
Caseos dant secundum urbarium vetus	8	
Iustas butyri totidem	8	
Redemptio floreni [?]		f 1 d. 92
Vaccam sterilem triennem	No. 1	
Arant pro frumento iugera	10	
Pro avena	10	
Singuli dant cumulum foeni	1	
Falcunt [!] pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt cum superioribus [!].		

Pagus Malfalva²²

Sunt subditi	No. 5
Domus combustae	5
Porta	1

¹⁹Jóháza.

²⁰Szakadás.

²¹Sasfalu.

²²Valószínűleg Haragosalja, Magyarlápótlól Ny.

Census S. Michaelis		f. 1 d. 50
Census S. Georgii		1 d. 50
Caseos dant	6	
Iustas butyri	6	
Redemptio facit		f. 1 d. 44
Vaccam sterilem triennalem	1	
Arant pro frumento iugerum	1	
Pro avena	1	
Falcant pro arbitrio praefecti. Et singuli dant cumulum foeni	1	
In reliquis conveniunt.		

Pagus Praelukafalva²³

Iste pagus est in nova fundatione, expersque est omnis tributi, adhuc nondum enim libertas pro nova fundatione est expleta.

Pagus Nagy Boon²⁴

Subditi sunt in hoc pago	No. 16	
Desolatae domus	17	
Combustae	No. 9	
Praesbyterum habent	1	
Portae 5		
Census S. Michaelis		f. 10 —
Census S. Georgii		10 —
Caseos debent	14	
Iustas butyri	14	
Redemptio		3 d. 36
Bovem triennalem	1	
Arant pro frumento iugera	15	
Pro avena	16	
Falcant pro arbitrio praefecti et singuli dant cumulum foeni	1	
Habet hic Sua Maiestas molendium unius lapidis super fluvium Bonipatak.		

Pagus Kis Boon²⁵

Subditi sunt.....	No. 2	
Libertini	2	
Praesbyter	1	
Desolatae domus	12	
Combustae	9	
Portae 4		
Census S. Michaelis		f. 12 d. 44
Census S. Georgii		22

²³ Haragos, uo.

²⁴ Nagybuny.

²⁵ Jóháza.

Caseos dant	22	
Iustas butyri	22	
Redemptio		f. 5 d. 28
Bovem integrum	1	
Arant pro frumento iugera		
Pro avena	18	
Falcant pro arbitrio, et quilibet dant cumu- lum foeni	1	
In reliquis concordant.		

Pagus Korbfalva²⁶

Pagus iste in urbario veteri non reperitur, quia est nova fundatio, propter quam sunt adhuc in libertate, neque quicquam census solvent, nondum expleta eorum libertate.

Sunt ibi subditi	4
Domus combustae	4
Desolatae	3
Educillat hic officiolatus sex vasa vini tempo- ribus consuetis.	

Officiolatus Vilma

Vayvoda Jonas

Pagus Vilma²⁷

Sunt subditi	No. 21	
Praesbyterium habent	1	
Desolatea aedes	12	
Combustae	19	
Portae 3		
Census S. Michaelis		f. 10 d. —
Census S. Georgii		10 —
Casesos dant	No. 16	
Iustas butyri	No. 16	
Redemptio		f. 3 d. 84
Vaccam sterilem triennem	1	
Arant pro frumento iugera	No. 12	
Pro avena	12	
Falcant pro arbitrio praefecti, et singuli dant cumulum foeni	No. 1	
In reliquis conveniunt.		

Pagus Szellniczye²⁸

Subditi sunt	No. 13
Desolatae domus	9

²⁶ Eltünt falu.

²⁷ Drágavilma.

²⁸ Erdőszállás.

Combustae.....	12		
Portae 2			
Census S. Michaelis		f. 3 d. —	
Census S. Georgii		3	
Caseos dant	No. 6		
Butyri iustas	6		
Redemptio		f. 1	44
Vaccam sterilem triennem	1		
Arant pro frumento iugera	8		
Pro avena	8		
Falcant pro arbitrio praefecti, et singuli dant cumulum foeni	1		
In reliquis conveniunt.			

Pagus Gyugaztra²⁹

Subditi sunt	No. 4		
Desolatae domus	12		
Combustae	4		
Portae 2			
Census S. Michaelis		f. 4 d. —	
Census S. Georgii		4 —	
Caseos dant	8		
Iustas butyri	No. 8		
Redemptio		f. 1 d. 92	
Vaccam sterilem triennem	1		
Arant pro frumento iugera	5		
Pro avena	7		
Falcant pro arbitrio praefecti, et singuli dant cumulum foeni	1		
Isti duo officiolatus educillant vasa vini sex consuetis temporibus.			
In reliquis conveniunt.			

Pagus Tehenpataka³⁰

Hig pagus in urbario veteri non reperitur, quia est nova fundatio. Sed quia successu temporis libertas fundationis est expleta, tributo subiacet.

Sunt itaque subditi	No. 2		
Domus combustae	2		
Domus desolata	1		
Porta	½		
Census S. Michaelis		f. 1 d. —	
Census S. Georgii		1	
Vitulum dant prioribus tribus annis singulis, postmodum incipiunt dare vaccam triennem sterilem.			

²⁹ Jávoros, régen Csugásztra, Magyarlápóstól Ny.

³⁰ Petőrétebe olvadt, eltűnt falu.

Caseum dant	1	
Iustam butyri	1	
Redemptio		f. — d. 24
Falcant pro arbitrio praefecti, et singuli dant cumulum foeni	1	
In reliquis conveniunt.		
Pro aratione, cum bobus careant, alio servitii genere laborant.		

Possessiones Ungaricales

Oppidum Berkez³¹

Sunt subditi in diversis locis habitantes	No. 60	
Domus combustae	66	
Habet Sua Maiestas hic sessionem quandam nobilitarem desertam.		
Portae sunt	10	
Census S. Michaelis		f. 15 d. —
Census S. Georgii	15	
Tenentur decimam promontorii.		
Habet Sua Maiestas in promontorio Nagyhegy vocato unam vineam septem limitibus discretam.		
Tenentur insuper pecuniam kertako vocatam, ab una scilicet sessione integra.....		
		d. 32
A media sessione		16
Habet item Sua Maiestas tricesimam hoc in oppido, deinde etiam telonium, quorem pro- ventus in manus provisoris praesidii hacte- nus administratus est.		
Redimunt singulas gelimas obulo.		
Educillant tria vasa vini temporibus consuētis.		
Dant decimam porcorum authumnalem [!] et apum examinumque.		
Non arant, neque falcant.		

Pagus Hadgymas Lapos³²

Subditi sunt	No. 33	
Combustae domus	6	
Desolatae	2	
Libertini	5	
Porta	4	
Census Sancti Michaelis		f. 10 d. —
Census Sancti Georgii		10 d. —
Tenentur pecuniam kertako, germanice <i>Grundt- geldt</i> vocatam, ab una sessione integra.....		
		d. 22

³¹ Sárosmagyarberkesz.

³² Hagymáslápos.

a media	11
Redimunt singulas gelimas obilo [!]	
Debent deciniam authumnalem [!] porcorum. apum et examinum	
Arant iugera frumenti	No. 7
Avenae	9
Habet hic Sua Maiestas molendinum duorum lapidum super fluvium Lapos.	
Item pratum habet Sua Maiestas hic unum, quod etiam defalcare tenentur.	
Educillant vas unum vini.	

Officiolatus Chiolt³³

Thomas Vayda

Pagus Chioltt

Sunt subditi in hoc pago	No. 13	
Libertinus	1	
Portae 3		
Desolatae aedes	9	
Census Sancti Michaelis		f. 3 d. —
Census Sancti Georgii		3 —
Caseos debent	12	
Butyri iustas	12	
Redemptio		f. 2 d. 88
Vaccam sterilem triennem	No. 1	
Arant pro frumento iugera	10	
Pro avena	10	
Falcant in rationem et necessitatem arcis, pro descretione praefecti.		
Iste pagus porcum cespitem non solvit		
In aliis tributis et decimis concordant cum superioribus pagis.		

Pagus Buchachia³⁴

Subditi in hoc pago sunt cum iudice	No. 31	
Desolatae aedes	8	
Portae 2		
Census Sancti Michaelis		f. 3 d. —
Census Sancti Georgii		3
Caseos dant	17	
Iustas butyri	17	
Redemptio fit		f. 4 d. 08
Vaccam sterilem triennem	No. 1	
Arant pro frumento iugera	13½	
Pro avena totidem.		

³³ Csolt.

³⁴ Bucsonfalva.

Falcant etiam pro discretione praefecti ad necessitateni arcis.
In aliis tributis et decimis concordat cum superioribus pagis.

Pagus Berkezpataka³⁵

Subditi sunt	No. 33	
Desolatae domus	3	
Portae duae	2	
Census Sancti Michaelis		f. 6 d. —
Census Sancti Georgii		6 d. —
Vaccam sterilem triennem	1	
Arant pro frumento iugera	13	
Pro avena	13	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis tributis et decimis concordant cum superioribus pagis.		

Pagus Teöreökfalva³⁶

Subditi sunt in hoc pago	No. 39	
Libertini	2	
Domus desolatae	5	
Combustae aedes	14	
Portae 4		
Census S. Michaelis		f. 7 d. —
Census S. Georgii		7 d. —
Vaccam sterilem triennem	No. 1	
Arant pro frumento iugera	13½	
Pro avena totidem.		
Falcant pro arbitrio praefecti.		
Praesbyterum habent	1	
In reliquis tributis et decimis concordat cum pagis superioribus.		

Pagus Aranyasfalva³⁷

Subditi sunt	No. 5	
Domus desolatae	6	
Porta	1	
Census S. Michaelis		f. 1 d. —
Census S. Georgii		f. 1 —
Vaccam sterilem triennem	1	
Arant pro frumento iugera	7	
Totidem pro avena.		
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis tributis et decimis concordant.		

³⁵ Berkeszpataka, Nagysomkúttól K.

³⁶ Töreökfalva.

³⁷ Erdőaranyos, Nagysomkúttól É.

Pagus Steserfalva³⁸

Subditi sunt in hoc pago	No.	5	
Desolatae domus		2	
Porta		1	
Census S. Michaelis			f. 1 d. —
Census S. Georgii			1 —
Vaccam triennale sterilem		1	
Arant pro frumenta iugera		3	
Pro avena totidem.			
Falcant pro arbitrio praefecti.			
In reliquis conveniunt cum praecedentibus.			

Pagus Markosfalva³⁹

Subditi sunt in hoc pago	No.	6	
Libertinus unus		1	
Portae	2		
Census S. Michaelis			f. 2 d. —
Census S. Georgii			2 d. —
Caseos dant		4	
Butyri iustas		4	
Redemptio fit per			96
Vaccam sterilem triennalem		1	
Arant pro frumento iugera		3	
Pro avena totidem.			
Falcant pro arbitrio praefecti.			
In reliquis conveniunt cum superioribus.			
Officiolatus iste educillat tria vasa vini temporibus consuetis.			

Officiolatus Varaio⁴⁰

Joannes Vayda

Pagus Varaio

Subditi sunt	No.	19	
Libertini		2	
Aedes desolatae		32	
Praesbyterum habent		1	
Portas	5		
Census S. Michaelis			f. 12 d. —
Census S. Georgii			12 d. —
Caseos debent		24	
Iustas butyri		24	
Redemptio			f. 5 d. 75
Bovem dant triennalem		1	
Arant iugera pro frumento		11	

³⁸ Jávorfalu, Nagysomkúttól D.

³⁹ Valószínűleg Durusa, uo.

⁴⁰ Kőváralja.

Pro avena	No.	16
Dant singuli cumulum foeni		1
Falcant insuper pro arbitrio praefecti		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Purkureczy⁴¹

Subditi sunt in hoc pago	No.	10
Desolatae aedes		12
Combustae domus		4
Portae	3	
Census S. Michaelis		f. 7 d. 40
Census S. Georgii		7 40
Caseos dant		18
Iustas butyri		18
Redemptio fit per		f. 4 d. 32
Vaccam tenentur triennem		1
Arant pro frumento iugera		6
Pro avena		9
Singuli dant cumulum foeni		1
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Gaura⁴²

Subditi sunt	No.	15
Libertinus		1
Domus desolatae		5
Combustae		3
Praesbyterum habent		1
Portae sunt		2
Census S. Michaelis		f. 5 d.
Census S. Georgii		f. 5 —
Caseos dant		10
Butyri iustas		10
Redemptio fit per		f. 2 d. 40
Habet Sua Maiestas hic molendinum unius lapidis super fluvium Barczo vocatum.		
Vaccam debent sterilem triennem		1
Arant pro frumento iugera		6
Pro avena		8
Falcant pro arbitrio praefecti, et singuli dant cumulum foeni		1
In reliquis conveniunt cum superioribus.		

⁴¹ Pórkerec.

⁴² Kővágara.

Pagus Czyulya⁴³

Sunt subditi	No. 7	
Domus desolatae	17	
Combustae	2	
Portae	2	
Census Sancti Michaelis		f. 12 d. —
Census S. Georgii		12 —
Caseos dant	14	
Iustas butyri	14	
Redemptio fit per		f. 3 d. 36
Vaccam sterilem triennem	1	1 [!]
Arant pro frumento iugera	6	
Pro avena	9	
Singuli dant cumulum foeni	1	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Keorttvelyes⁴⁴

Subditi sunt.....	No. 20	
Desolatae aedes	8	
Combusta una	1	
Portae	2	
Census S. Michaelis		f. 4 d. —
Census S. Georgii		f. 4 —
Caseos dant	8	
Iustas butyri	8	
Redemptio fit per		f. 1 d. 92
Vaccam sterilem triennem	1	
Arant pro frumento iugera	6	
Pro avena	8	
Singuli dant cumulum foeni	1	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis concordant.		

Habet hic Sua Maiestas molendinum unius lapidis super aquam Keorttvelyes.

Accessit huic officiolatui novus pagus *Diospataka*⁴⁵ vocatus, cuius libertas pro nova fundatione iam successu temporis expleta est.

Sunt itaque in hoc pago subditi	No. 5	
Desolatae domus	7	
Combustae	2	
Porta	1	
Census Sancti Michaelis		f. 2 d. —
Census Sancti Georgii		2 —
Vaccam sterilem triennem.....	1	

⁴³ Gyulaszeg.

⁴⁴ Nagykörtvélyes.

⁴⁵ Dióspatak, Kisnyírestől Ny.

Non arant.	
Dant singuli cumulum foeni	1
Falcant pro arbitrio praefecti.	
In reliquis concordant cum superioribus.	
Iste officiolatus educillat consuetis temporibus	
3 vasa vini.	

Officiolatus de Remete⁴⁶

Petrus Vayvoda

Pagus Remethe

Subditi sunt in hoc pago	No.	25
Libertini		4
Domus desolatae		54
Portae 3		
Census S. Michaelis		f. 10 d. —
Census S. Georgii		f. 10 —
Caseos dant	24	
Butyri iustas	24	
Redemptio fit per		f. 5 d. 76
Bovem dant triennalem	1	
Arant pro frumento iugera	10	
Pro avena totidem.		
Falcant pro arbitrio praefecti tantum.		
Praesbyterum habent	1	
Sua Maiestas hic habet molendinum duorum		
lapidum super fluvium Lapos.		
In caeteris tributis et decimis concordant.		

Pagus Keölczye⁴⁷

Subditi sunt	14
Domus desolatae	26
Portae 3	
Census Sancti Michaelis	f. 4 d. 50
Census Sancti Georgii	f. 4 d. 50
Caseos debent	12
Butyri iustas	12
Redemptio	f. 1 d. 88
Bovem solvunt triennalem	1
Arant pro frumento iugera	7
Pro avena totidem.	
Falcant solummodo pro arbitrio praefecti.	
In reliquis tributis et decimis concordant.	

Pagus Karulya⁴⁸

Subditi sunt	No.	17
Praesbyterum habent		1

⁴⁶ Kővárremete.

⁴⁷ Kővárkölcse, Karuly mell tt.

⁴⁸ Karuly.

Domus desolatae sunt	22	
Portae 4		
Census Sancti Michaelis		f. 6 d. —
Census Sancti Georgii		6 —
Caseos dant	16	
Iustas butyri	16	
Redemptio		f. 3 d. 84
Vaccam triennalem sterilem	1	
Arant pro frumento iugera	8	
Pro avena	8	
Falcant tantummodo pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Szakalosfalva⁴⁹

Subditi sunt cum iudice	12	
Libertini	4	
Praesbyterum habent	1	
Domus desolatae	9	
Domus combustas	5	
Portae sunt	2	
Census S. Michaelis		f. 4 d. 50
Census S. Georgii		4 d. 50
Caseos dant	14	
Butyri 14		
Redemptio		f. 3 d. 36
Vaccam sterilem triennalem	1	
Arant pro frumento iugera	4	
Pro avena totidem	4	
Falcant solummodo pro arbitrio praefecti.		
Educillat officiolatus iste 4 vasa vini.		

Licet dum officiolatus iste septem pagos habebat, educillabat vasa sex, verum cum duo ex his pagi in subsidium arcis sint destinati, septimusque nobili cuidam Vayvoda Lucae Kis sit donatus, educillare hodie quatuor tantum vasa obligati sunt.

Officiolatus de Bozonta⁵⁰

Joannes Pogacztes

Pagus Kolczyer⁵¹

Subditi sunt cum iudice	No. 22
Praesbyterum habent	1
Domus desolatae	7
Portae 1½	

⁴⁹ Szakállasfalva.

⁵⁰ Nagybozinta.

⁵¹ Kolcér.

Census Sancti Michaelis		f. 5 d. 77
Census Sancti Georgii		f. 5 d. 77
Caseos debent	7	
Butyri iustas	7	
Redemptio		f. 1 d. 68
Vaccam triennemalem sterilem	1	
Arant pro frumento iugera	7	
Pro avena	9	
Falcant solummodo pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt per omnia cum pagis superioribus.		

Pagus Hideg Kutt⁵²

Subditi sunt in hoc pago	No. 7	
Combustae aedes	5	
Desolatae domus	1	
Porta	1	
Census Sancti Michaelis		f. 2 d. 77
Census Sancti Georgii		2 77
Caseos dant	No. 6	
Iustas butiri [!]	6	
Redemptio		f. 1 d. 44
Vaccam sterilem triennemalem	1	
Arant pro frumento iugera	5	
Pro avena	6	
Falcant tantummodo pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Bozonta⁵³

Subditi sunt	No. 5	
Domus desolatae	8	
Combustae	10	
Portae 1½		
Census S. Michaelis		f. 6 d. —
Census S. Georgii		6 —
Caseos dant	12	
Butyri iustas	12	
Redemptio		f. 2 88
Vaccam sterilem triennemalem	1	
Arant pro frumento iugera	8	
Pro avena	10	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		
Educillat iste officiolatus tria vasa vini temporibus consuetis.		

⁵² Pusztahidegkút.

⁵³ Nagybozinta.

Pagus Somkutt

Subditi sunt	No. 67	
Libertini	4	
Desolatae domus	25	
Combustae	5	
Praesbyterum habent	1	
Portas	8	
Census Sancti Michaelis		f. 18 d. —
Census Sancti Georgii		18 —
Caseos dant.....	34	
Butiri [!] iustas	34	
Redemptio		f. 8 d. 16
Bovem dant triennalem	1	
Arant pro frumento iugera	21	
Pro avena	27	
Falcant solummodo pro arbitrio praefecti.		
Habet Sua Maiestas hic molendinum duorum lapidum super aquam Borzo.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Somkuttpataka⁵⁵

Subditi sunt	No. 48	
Desolatae aedes	16	
Portae 4		
Census Sancti Michaelis		f. 10 d. —
Census Sancti Georgii		10 —
Caseos dant	24	
Butyri iustas	24	
Redemptio		f. 5 d. 76
Bovem triennalem	1	
Arant pro frumento iugera	16	
Pro avena arant iugera	No. 18	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
Praesbyterum habent	1	
In reliquis conveniunt.		

Pagus Also Fentheös⁵⁶

Subditi sunt	No. 13	
Totus pagus combustus est, subditi in silvis habitant.		
Portae 2		
Census Sancti Michaelis		f. 5 d. —

⁵⁴ Nagysomkút

⁵⁵ Somkútpataka.

⁵⁶ Kisfentős.

Census Sancti Georgii	5	—
Caseos dant	8	
Butyri iustas	8	
Redemptio		f. 1 d. 92
Bovem triennemem	1	
Arant pro frumento iugera	8	
Pro avena iugera	8	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
Habet hic Sua Maiestas molendinum super aquam Barzo, unius lapidis.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Felső Fentheös⁵⁷

Subditi sunt	No. 11	
Libertinus	1	
Totus pagus a Tartaris combustus est et Trans- sylvanis.		
Portae sunt	3	
Census Sancti Michaelis		f. 4 d. —
Census Sancti Georgii		4 —
Caseos dant	7	
Butyri iustas	7	
Redemptio		f. 1 d. 68
Vaccam sterilem triennemem	1	
Arant pro frumento iugera	6	
Pro avena	6	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Puszta Fentheös⁵⁸

Subditi sunt hic nulli, pagum derelinquerunt.		
Alias hic fuit porta	No. 1	
Officiolatus iste educillat tria vasa vini tem- poribus consuetis.		

Pagus Sapanpatak⁵⁹

Subditi sunt	No. 5	
Desolatae aedes	2	
Porta	1	
Census Sancti Michaelis		f. 1 d. 50
Census Sancti Georgii		1 d. 50
Caseos dant	7	
Butyri iustas	7	
Redemptio		f. 1 d. 68
Vaccam sterilem triennemem	1	
Arant pro frumento iugum	1	

⁵⁷ Nagyfentős.

⁵⁸ Pusztafentős.

⁵⁹ Szappanpataka, Nagysomkúttól D.

Pro avena	1
Falcant pro arbitrio praefecti.	
In reliquis conveniunt.	

Officiolatus Magasfalva

Lucas Köses Vayda

Pagus Pribekfalva⁶⁰

Subditi sunt	No. 28	
Libertini	3	
Domus desolatae	16	
Combustae	8	
Portae 6		
Census Sancti Michaelis		f. 11 d. —
Census Sancti Georgii		11 —
Caseos dant	16	
Butyri iustas	16	
Redemptio		f. 3 d. 84
Vacam [!] dant triennalem	1	
Arant pro frumento iugera	14	
Pro avena	12	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Lukasfalva⁶¹

Subditi sunt cum iudice	No. 30	
Libertinus	1	
Praesbyterum habent	1	
Desolatae aedes	4	
Portae 4		
Census Sancti Michaelis		f. 10 —
Census Sancti Georgii		10 —
Caseos dant	16	
Butyri iustas	16	
Redemptio		f. 3 d. 84
Vaccam sterilem triennalem	1	
Arant pro frumento iugera	10	
Pro avena	8	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Danfalva⁶²

Subditi sunt cum iudice et duabus mulieribus	No. 15
Libertinus	1
Desolatae domus	5
Portae 2	

⁶⁰ Pribékfalva.

⁶¹ Szamoslukácsi.

⁶² Dánfalva.

Census S. Michaelis		f. 4 d. —
Census S. Georgii		4 —
Caseos dant	7	
Iustas butyri	7	
Redemptio		f. 1 d. 68
Vaccam sterilem triennalem	1	
Arant pro frumento iugera	4	
Pro avena	4	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Hoszufalva⁶³

Subditi sunt	No. 25	
Libertini	4	
Desolatae domus	16	
Combustae	6	
Portae 5		
Census Sancti Michaelis		f. 11 d. —
Census Sancti Georgii		f. 11 d. —
Caseos dant	18	
Butyri iustas	18	
Redemptio		f. 4 d. 32
Bovem integrum	1	
Arant pro frumento iugera	14	
Pro avena	12	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
Habet hic Sua Maiestas molendinum duorum lapidum super fluvium Borzo.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Magasfalu⁶⁴

Sunt subditi	No. 18	
Libertinus	1	
Desolatae domus	9	
Praesbyter	1	
Portae quinque	5	
Census Sancti Michaelis		f. 11 d. —
Census Sancti Georgii		f. 11 d. —
Caseos dant	18	
Butyri iustas	18	
Redemptio		f. 4 d. 32
Bovem integrum		
Arant iugera pro frumento	14	
Pro avena	12	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

⁶³ Kővárhosszúfalva.

⁶⁴ Magosfalu.

Habet hic Sua Maiestas telonium, cuius vectigal concordat cum telonio in Berencze posito.

Habet et curiam nobilitarem hic Sua Maiestas absque omni allodiatura.

Pagus Feirzek⁶⁵

Subditi sunt	No.	32	
Desolatae domus		20	
Portae 4			
Census Sancti Michaelis			f. 11 d. —
Census Sancti Georgii			11 —
Caseos dant		24	
Iustas butyri		24	
Redemptio			f. 5 d. 76
Bovem integrum		1	
Arant pro frumento iugera		14	
Pro avena		12	
Falcant pro arbitrio praefecti.			
Habet hic Sua Maiestas piscinam.			
In reliquis conveniunt ut supra.			

Officiolatus Kisnyres⁶⁶

Simon Vayda

Pagus Kisnyres

Subditi sunt cum iudice	No.	19	
Praesbyteros habent		2	
Libertini		3	
Desolatae domus		31	
Combustae		6	
Portae 4			
Census Sancti Michaelis			f. 11 d. —
Census Sancti Georgii			f. 11 d. —
Caseos		20	
Butyri iustas		20	
Redemptio			f. 4 d. 80
Bovem triennem		1	
Arant pro frumento iugera		8	
Pro avena		10	
Falcant pro arbitrio praefecti.			
In reliquis conveniunt.			

Pagus Raztottz⁶⁷

Pagus iste subditos habebat	No.	12
Portas 2		

⁶⁵ Fehérszék.

⁶⁶ Kisnyíres.

⁶⁷ Hosszúrév.

Census S. Michaelis		f. 5 d. —
Census S. Georgii		f. 5 —
Caseos dabat	8	
Butyri iustas	8	
Vaccam triennalem sterilem	1	
Arabant iugera pro tritico	3	
Pro avena totidem.		

Falcabant pro arbitrio praefecti, verum hodie penitus desolatus et combustus est hic pagus per tella [!] itaque cum nemo hominum inhabitat, milium hinc tributum usque serviti genus aut decima exigi potest.

Pagus Budespataka⁶⁸

Sunt subditi	No. 3	
Porta	1	
Census Sancti Michaelis		f. 2 d. —
Census Sancti Georgii		2 —
Caseos dant	4	
Butyri iustas	4	
Redemptio		d. 96
Vaccam biennalem	1	
Arant pro tritico iugum	1	
Pro avena	1	

Falcant pro arbitrio praefecti.

In reliquis conveniunt.

Pagus quoque hic penitus combustus est. neque pagum verum silvas inhabitant.

Pagus Keorveles⁶⁹

Sunt subditi	No. 4	
Libertinus	1	
Portae 2		
Census Sancti Michaelis		f. 4 d. —
Census Sancti Georgii		4 —
Caseos dant	5	
Butyri iustas	5	
Redemptio		f. 1 d. 20
Vaccam sterilem triennalem	1	
Arant pro frumento iugera	2	
Pro avena	1	

Falcant pro arbitrio praefecti.

In reliquis conveniunt.

Est iste pagus totus combustus.

⁶⁸ Büdöspataka.

⁶⁹ Révkörtvélyes.

Simon Vayda

Pagus Lenim

Subditus	No. 1	
Combustae domus	11	
Quarum et incolae perierunt gladio.		
Porta	1	
Census Sancti Michaelis		f. 4 d. 50
Census Sancti Georgii		4 50
Vaccam triennalem sterilem	1	
Caseos dat.....	5	
Butyri iustas	5	
Redemptio		f. 1 d. 20
Arant pro frumentum iugum	1	
Pro avena	1	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
Viderit elementer consilium Suae Maiestatis utrum subditus hic unicus tantum tributum in persona hominum interfectorum omnium possit exsolvere.		
Habet hic molam Sua Maiestas unius lapidis super aquam Nagypataka.		

Pagus Lidka⁷¹

Subditus	No. 1	
Libertini	2	
Combustae domus	10	
Reliquae desolatae	20	
Census Sancti Michaelis		f. 7 d. 50
Census Sancti Georgii		7 50
Caseos	13	
Butyri iustas	13	
Redemptio		f. 3 d. 12
Vaccam sterilem triennalem	1	
Arabant pro tritico iugera	3	
Pro avena	2	
Falcabant pro libitu praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Kuczyolatt⁷²

Pagus iste omnino desolatus est, nullusque inhabitat.

Erat porta	No. 1	
Census Sancti Michaelis		f. 1 d. 50

⁷⁰ Lemény.

⁷¹ Létka.

⁷² Kocsoladfalva.

Census Sancti Georgii		1 d. 50
Dabant caseos	3	
Butyri iustas	3	
Redemptio		d. 72
Vaccam dabant triennalem	1	
Arabant iugera pro frumento	1	
Pro avena	1	
Falcabant pro litibu praefecti.		
Verum hodie nullum hinc tributum vel servi- tium percipitur.		

Pagus Sollymosfalva⁷³

Iste quoque pagus penitus desolatus est, nul-
lusque inhabitat.

Erat porta	No. 1	
Census S. Michaelis		f. 2 d. —
Census S. Georgii		2 —
Caseos dabant	3	
Butyri iustas	3	
Redemptio		d. 72
Vaccam triennalem	1	
Arabant pro frumento iugum	1	
Pro avena	1	
Falcabant ad libitum praefecti.		
In reliquis conveniebant.		
Educillabant triduo desolati officiolatus unum vas vini annuatim.		
Antiquitus vero in flore educillabant tria.		

Officiolatus de Aranymezeó⁷⁴

Clemens Vayda

Pagus Aranymezeő

Sunt subditi	No. 9	
Desolatae aedes	46	
Combustae	8	
Portae 3		
Census Sancti Michaelis		f. 13 d. 50
Census Sancti Georgii		13 50
Caseos dant	27	
Butiri [!] iustas	27	
Redemptio		f. 6 d. 48
Bovem triennalem	1	
Arant pro frumento iugera	17	
Pro avena	17	
Falcant pro arbitrio praefecti.		

⁷³ Kővársolymos.

⁷⁴ Aranymező.

Molendinum hic habet sua Maiestas unius
 lapidis super fluvium Zamos vocatum.
 In reliquis conveniunt cum superioribus pagis.

Pagus Chakmaj⁷⁵

Sunt subditi	No. 3	
Desolatae domus	28	
Combusta	1	
Portae 3		
Census S. Michaelis		f. 9 d. 50
Census S. Georgii		9 50
Dant caseos	19	
Butyri iustas	19	
Redemptio		f. 4 d. 56
Boveni triennemem	1	
Arant frumento iugera	14	
Pro avena	14	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Pirofalva⁷⁶

Sunt subditi	No. 9	
Praesbyterium habent	1	
Desolatae aedes	16	
Portae 2		
Census Sancti Michaelis		f. 7 d. —
Census Sancti Georgii		7 —
Caseos dant	15	
Butyri iustas	15	
Redemptio		f. 3 d. 60
Vaccam sterilem triennemem	1	
Arant pro frumento iugera	7	
Pro avena	7	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Thopliza⁷⁷

Sunt subditi	No. 7	
Libertinus	1	
Desolatae domus	12	
Combusta	1	
Porta	1	
Census Sancti Michaelis		f. 6 d. —
Census Sancti Georgii		6 —
Caseos dant	10	

⁷⁵ Csokmány.

⁷⁶ Pirosa, előbbi mellett.

⁷⁷ Szamoshéviz.

Butyri iustas	10	
Redemptio		f. 2 d. 40
V accam sterilem triennem	1	
Arant iugera	3	
Pro avena	3	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		

Pagus Poiniza⁷⁸

Subditi sunt	No. 9	
Desolatae domus	18	
Combustae	2	
Portae	2	
Census Sancti Michaelis		f. 7 d. 25
Census Sancti Georgii		7 d. 25
Caseos dant	17	
Butyri iustas	17	
Redemptio		f. 7 d. 08
Vaccam sterilem triennem	1	
Arant pro frumento iugera	9	
Pro avena	9	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		
Iste officiolatus educillat tria vasa vini in suis consuetis temporibus.		

Officiolatus Nagynyres⁷⁹

Marias Vayda

Pagus Nagynyres

Sunt subditi	No. 27	
Libertini	2	
Praesbyter	1	
Domus desolatae	44	
Combustae	22	
Portae sunt	7	
Census Sancti Michaelis		f. 16 d. —
Census Sancti Georgii		16
Iustas butyri	44	
Caseos dant	44	
Redemptio		f. 10 d. 90
Bovem integrum	1	
Arant pro frumento iugera	21	
Pro avena	22	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis conveniunt.		
Habet hic Sua Maiestas molendium unius lapidis super fluvium Zeder.		

⁷⁸ Kismező.

⁷⁹ Nagynyíres.

Pagus Nagyieder⁸⁰

Subditi sunt	No.	34	
Libertinus		1	
Desolatae domus		24	
Portae	5		
Census Sancti Michaelis			f. 11 d. —
Census Sancti Georgii			11 d. —
Caseos dant		24	
Butyri iustas		24	
Redemptio			f. 6 d. —
Bovem integrum		1	
Arant iugera pro frumento		18	
Pro avena		18	
Falcant pro arbitrio praefecti.			
In reliquis conveniunt.			
Habet hic Sua Maiestas molendinum unius lapidis per fluvium Zeder.			

Pagus Kis Zeder⁸¹

Sunt subditi	No.	2	
Domus desolatae		4	
Porta		1	
Census Sancti Michaelis			f. 1 d. 50
Census Sancti Georgii			1 d. 50
Caseos dant		4	
Butyri iustas		4	
Redemptio			d. 96
Vaccam triennemem		1	
Arant pro frumento iugera		1½	
Pro avena		1½	
Falcant pro arbitrio praefecti.			
In reliquis consentiunt.			

Pagus Tölgyes⁸²

Sunt subditi	No.	12	
Portae	3		
Desolatae domus		6	
Census Sancti Michaelis			f. 6 d. —
Census Sancti Georgii			6 d. —
Caseos dant		10	
Butyri iustas		10	
Redemptio			f. 2 d. 40
Vaccam mugibilem		1	

⁸⁰ Jeder.

⁸¹ Kisjeder.

⁸² Szamostölgy s.

Arant pro frumento iugera	8
Pro avena	8
Falcant pro arbitrio praefecti.	
In reliquis concordant.	

Pagus Gyvgkeres⁸³

Sunt subditi	No. 3	
Domus desolatae	9	
Porta	1	
Census Sancti Michaelis		f. 3 d. —
Census Sancti Georgii		3 d. —
Caseos dant	8	
Butyri dant	8	
Redemptio		d. 92
Vaccam triennalem	1	
Arant pro frumento iugera	2½	
Pro avena	2½	
Falcant pro arbitrio praefecti.		
In reliquis consentiunt.		

Educillat hic officiolatus tria vasa vini temporibus consuetis.

Pagus privatus Koas⁸⁴

Singulariter ad arcem destinatus.

Sunt subditi	No. 40	
Praesbyteri	2	
Portae 5		
Iste pagus nullum tributum solvit praeter id, quod coementum in rationem Suae Maies-tatis conficit, unumque currum coementi vendit		f. 3

Officiolatus de Sosmezö⁸⁵

Pagus Sosmezeö

Subditi huius pagi non reperiuntur.

Est itaque hic pagus desolatus totus.

Alias erant portae	No. 6	
Censum habebant Sancti Michaelis		f. 12
Censum Sancti Georgii		f. 7
Vaccam triennalem	1	
Falcabant et arabant, inque reliquis consenti-ebant.		

Itaque hinc nullum tributum vel servitium percipitur.

⁸³ Gyökeres.

⁸⁴ Kovás.

⁸⁵ Szamossósmezö.

Pagus Borso⁸⁶

In hoc quoque pago nullus subditorum habitat.

Habebant portas	No. 4		
Censum Sancti Michaelis		f. 7	
Censum Sancti Georgii		f. 3	60

Vaccam dabant triennalem.

Arabant, falcabant et in reliquis consentiebant.

Habebant et molendinum unius lapidis super
fluvium Zamos, sed et istud desolatum est
et nihil inde tributi percipitur.

Pagus Honda⁸⁷

Hic quoque pagus partim combustus, partim
per desolationem derelictus est, nullusque
inhabitat.

Eret porta	No. 1		
Census Sancti Michaelis		f. 6	
Census Sancti Georgii		f. 3	
Vaccam dabant triennalem	1		

Arabant, falcabant et in caeteris consentiebant.

Nunc autem nihil tributi percipi potest, quod
nullus incolat.

Pagus Ilondapataka⁸⁸

Subditi	No. 3		
Domus desolatae	8		
Porta	1		
Census Sancti Michaelis		d. 60	
Census Sancti Georgii		d. 80	
Vaccam triennalem dant una cum pago nunc desolato Frink	1		
Arant pro frumento iugera	2		
Pro avena	3		

Falcant pro arbitrio praefecti.

In reliquis consentiunt.

Pagus Magura⁸⁹

Pagus iste in urbario veteri non reperitur,
quia erat nova fundatio, hodie autem est
penitus desolatus, nullus incolit.

Portam non habebat.

Sed tamen censum solvetat Sancti Michaelis		f. d. —	
Censum Sancti Georgii		f. 1	—

⁸⁶ Nagyborzó.

⁸⁷ Nagyilonda.

⁸⁸ Ilondapataka.

⁸⁹ Kishegy.

Nihil praeterea.

Nunc autem prorsus nihil tributi, neque servitii percipitur.

Pagus Frink⁹⁰

Neque pagus iste in veteri urbario repertus, qui [!] erat nova fundatio.

Nunc autem penitus desolatus est.

Nullus inhabitat, hodie nihil tributi vel census exigi potest.

Pagus Uyfalu⁹¹

Hic pagus manet adhuc in libertate propter novam fundationem. Itaque nihil tributi ex eo percipitur.

Alias inhabitant homines ..... No. 7

Pagi nobilium qui in subsidium regni a portis solummodo quod in diaeta Poseniensi a portis exigi deliberatur, pendunt.

Pagus Körtuilyes egregii Luca Kis, Tiudari de Remete ⁹²	porta 1
Pagus Kozda egregii circa Keóvár ⁹³	portae 4
Pagus Hovrila egregii Thomae Buttian de Sonkutt ⁹⁴	portae 2
Pagus Frinkfalva egregii domini Ionaе Vajda ⁹⁵	porta 1
Pagus Kolto egregii Ioannis Horvat ⁹⁶	portae 3
Pagus Katalinfalva eiusdem ⁹⁷	porta 1
Pagus Laczyfalva egregii Lisibona ⁹⁸	portae 4
Pagus Oroszfalva eiusdem ⁹⁹	portae 3
Pagus Surgiefalva eiusdem ¹⁰⁰	porta 1
Pagus Ferencze eiusdem ¹⁰¹	portae 2
Pagus Zazaz egregii Corius ¹⁰²	portae 6
Pagus Tottfalu egregii eiusdem ¹⁰³	portae 4
Pagus Bozonta eiusdem ¹⁰⁴	portae 2

⁹⁰ Kőfrinkfalva, előbbi mellett.

⁹¹ Kisborszó.

⁹² Kővárremete.

⁹³ Kecskés, Gyulaszeg mellett.

⁹⁴ Hávard.

⁹⁵ Frinkfalva, Sasfalu mellett.

⁹⁶ Koltó, Nagybánya közelében.

⁹⁷ Katalinfalva, az előbbivel összeolvadt.

⁹⁸ Lacfalu, Felsőbányától D.

⁹⁹ Kékesoroszfalu, előbbi mellett

¹⁰⁰ Dióshalom, Felsőbányától DK.

¹⁰¹ Szamosfericse, Nagykörtvélyes mellett.

¹⁰² Zazár, Nagybányától Ny.

¹⁰³ Mismogyorós, uo.

¹⁰⁴ Kisbozinta, Nagybányától DNy.

Extractus urbarii

Habet urbarium hoc officiolatus	No. 16		
Pagos ad arcem proprie pertinentes et populosos ac bonos	70		
Pagos totaliter desolatos	9		
Pagos totaliter combustos [!]	4		
Pagos nobilium	14		
Oppidum	1		
Sessiones nobilitares ad Suam Maiestatem spectantes	3		
Molas itidein Suae Maiestati pertinentes	14		
Vineam Suae Maiestatis	1		
Pratum eiusdem	1		
Piscinam item	1		
Subditos	1136		
Libertinos	87		
Praesbyteros	26		
Singuli horum tenentur annuatim pendere floreum 1 et denarios 50, facit in summa.....		f. 39 d. —	
Domus desolatas	No. 816		
Combustas aedes	332		
Portas 225			
Census Sancti Michaelis		f. 424	79
Census Sancti Georgii		f. 443	04
Censum Caroli pénz vocatum, quem singuli iudices ac libertini annuatim, unum fal- conem redimendo per denarios 60 solvere tenebantur, facit		f. 82 d. —	
Caseos dant	No. 752		
Redimendo singulos per denarios 12, facit in summa		f. 90 d. 24	
Iustas butyri	752		
Redimendo singulas per denarios 12, facit		90 d. 24	
Vaccas	45		
Boves 21			
In viginti sex singulae familiae dant cumu- lum foeni	1		
Datur pecunia in pagis, kertako vocata	2		
Habet Sua Maiestas tricesimam	1		
Telonia	3		
Decimam promonthorii [!]	1		
Arantur pro frumento iugera	507		
Arantur iugera pro avena	530		
Educillantur vasa vini	48		
Pisorum, milii et granorum lini qualibet porta exigitur metreta media Rivuliensium.			
Decima porcorum cespitalis debetur ab uni- versis porcis solummodo porcus	1		

Si autem infra decem numerus extiterit, singuli porci redimuntur	f. d. 4
Porcelli autem	2
Decima porcorum authumnalis [!] debetur integra.	
Fit et horum porcorum redemptio	f. d. 4
Porcellorum autem	2
Debetur decima agnorum, ovium, apum exanimumque [!], quantum repertum fuerit.	
Fit horum redemptio per	d. 2
Debetur census porcorum kosar pénz vocatus per	2
Falcant pro arbitrio et diseretione praefecti Keóvariensis.	
In duobus pagis redimuntur singula galina obullo [!]	1

Ioan. Leonardus von Iell m. p.
L. S.

Antonius Marussy m. p.
L. S.

Eredetije papiroson, 26 beirt és 6 üres folio lapon. Másolat. Országos Levéltár, U. et C. f. 16. no. 19.

Makkai László.

A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése

I.

Az Aldunától északra lakó rumének régóta tekintélyes számú magyar kölcsönszót használnak, mind az irodalmi, mind pedig a hétköznapi nyelvben.¹ Ezeknek a legkülönbözőbb fogalmi körökbe tartozó kölcsönzéseknek a számaránya ma Erdélyben a legjelentősebb; de Moldvában, ahol régi idők óta számos magyarul beszélő falu él² (főleg Bákóban és Románban), valamint Havasalföldön (Terra transalpina) is, ahol a középkorban jelentős magyar települések voltak (elsősorban Olténiában és Săcueniban), sűrűn kimutatható a magyar nyelv befolyása a legrégebb szlavón és rumén nyelvemlékek óta. A kárpátokontúli és a XIV. században alapított havasalföldi és moldvai vajdaságokban még a középkor utolsó századaiban is erős és igazi úttörő munkát végző magyarság élt, melynek nyomai nemcsak a rumén nyelvben, az említett területek történeti helynévanyagában, hanem a későbbi idők fontos intézményeiben és életformáiban is fellelhetők.³

¹ Benkő J. erre vonatkozólag a következőket írja: „Multa etiam abs Hungaris mutuata est, quibus non in Transsilvania solum, sed et contermina Valachia utitur.“ (*Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus*. Vindobonae, 1778. 481). Ezt a jelentést K. G. Windisch is átveszi (*Geographie des Königreichs Ungarn*. Pressburg, 1780. 52—3). Domenico Sestini olasz utazónak is feltűntek a rumén nyelv magyar kölcsönszavai (*Viaggio da Costantinopoli a Bukaresti fatto l'anno 1779*. Roma 1794). Vö. R. Ortíz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*. Bucarest, 1916. 140.

² L. a moldvai csángókról Mikecs L. könyvét: *Csángók*. Budapest é. n. Kellő kritikával használendő Siculus könyve: *A moldvai magyarok őstelepülése, története és mai helyzete*. Pécs, Budapest, 1942.

³ L. erre vonatkozólag összefoglalóan Elekes L. *Die Anfänge der rumänischen Gesellschaft*: Arch. Eur. C.-Or. VII—1941 361—488. A 488. lapon olvassuk: „Das Rumänentum, auf der Suche nach einem ihm angemessenen, individuellen Wege, näherte sich im wellenförmigen Gange seiner Entwicklung bald Mitteleuropa, bald dem Balkane. Der

A magyar és rumén nyelv viszonyát csak akkor nézhetjük kellő távlatból, ha előbb röviden áttekintjük a két nép történelmének legfontosabb mozzanatait.

A honfoglalás idején a magyarság lovas és nagyállattartó pásztornép volt, a középkori ruménség pedig kisállattartó vándorpásztornép, éppenúgy min az ősruménnel fajrokon albánok. Géza fejedelem és az első magyar apostoli király, Szent István politikai és szervező tehetségének köszönhető, hogy a honfoglaló magyarság a Dunamedencében való letelepülése után nem a bizánci-keleti, hanem a római-nyugati kereszténységhez csatlakozott és az ezzel kapcsolatos életformákat vette át. Amikor a legelső gyér krónikák jelt adnak a Haemus-félszigeten itt-ott feltűnő oláhokról, akkor Szent István már keresztény-magyar nemzetállamot szervez és megkapja a pápai koronát. Az ún. vlahok a magyar történelem ezen sorsdöntő eseményei után, még több mint három évszázadon keresztül megmaradtak történelemelőtti állapotukban, szükségképpen hozzásimultak a Balkánon uralkodó bizánci egyházhoz — Basilius, a bolgárölő, az akkori Bulgária hegyvidékein élő oláhok az ochridai görögkeleti érsek fennhatósága alá helyezte — és bekapcsolódtak az ottani uralkodó népek görög-szláv kultúrkörébe, melynek területén ősi foglalkozásukhoz szükséges előfeltételeket találtak. A két nép, a magyar és a rumén, művelődéstörténeti sorsa és egymáshoz való viszonya ennek következtében már a XI. században el volt döntve és előre meg volt szabva.

Az árpádházi királyoknak Nyugat és Kelet keresztútján, a kárpáti medence csak nyugatfelé nyitott területén egy politikailag, gazdaságilag, katonailag és társadalmilag erősen megszervezett nyugati keresztény jellegű államot sikerült megteremtíteniük. Ennek királyai európai hírnévnek örvendtek, az Egyház szentjeivé lettek és az európai népek közös vállalkozásainak megvalósításában: a kereszties hadjáratokban is részt vettek. III. Béla pl. nagy ünnepséggel fogadta a Barbarossa Frigyes vezetése alatt álló kereszties lovagokat és több ezer fegyveres vitézt bocsátott a császár rendelkezésére, ugyanakkor pedig a Balkánon lakó pogány kunok a Bulgária hegységeiben lakó oláhokkal egyesültek és a délfelé vo-

vorübergehende Geländegewinn Mitteleuropas ist in erster Reihe der ungarischen Einwirkung zu danken; als diese aufhörte, ging auch jener verloren.“ Az a nézet, hogy a magyar kölcsönzavak csak erdélyi rumén kivándorlók közvetítésével juthattak át a Kárpátokon, egyoldalú és csak a történeti és helynévtörténeti tények teljes mellőzésével kockáztatható meg. Legismertebb képviselője S. Pușcariu, aki ismételtelen hangoztatja. Vö. *Limba română*. Vol. I, 312. București, 1940.

nuló keresztes lovagokat nyilzappal fogadták (l. Ansbertus krónikáját). A cluny-i reformgondolat terjedésétől kezdve Magyarország együtt halad az egymást követő nagy európai szellemi áramlatokkal. A pécsi egyetemet nemsokára a prágai egyetem után alapítják meg (1367), az Olaszországból és Németországból kiáramló humanizmus majdnem egyidőben Magyarországon is jelentkezik és ugyanilyen visszhangra talál a lakosság széles rétegeit mozgásba hozó reformáció is. Magyar diákok nagy számban látogatják a külföldi egyetemeket a XIV. század óta, főleg a németországiakat. Bécsben a Magyarországról odatóduló diákok külön *natio Hungarica*-t képeznek.

Közben a ruménség alig észrevehető színekkel szerepel a néppé válás és a keleteurópai államalkotás történelmi palettáján. A XIII. században merülnek fel a Kárpátok és az Alduna között letelepült ruménség első nyomai. Ezen a területen szláv és magyar nevű kenézeket és vajdákat találunk. A XV. század már a rumén vajdaságok, a legrégebb kezdetleges államképződmények: Havasalföld (Ungrovlachia) és Moldva keletkezésének korszaka. Így született meg az a politikai életforma, mely mélyen a XIX. századig fennálló kétágúsága ellenére is az idők folyamán hosszadalmas belső harcok és történelmi átalakulások után, egy kisebb és nagyobb néptörédek tarka tömegét magába fogláló rumén népesség és nemzet kialakulását tette lehetővé. A rumén állami élet ezen ősi formáinak kun és bizánci szláv előfeltételeit itt nem világítjuk meg közelebbről,⁴ mivel figyelmünket a magyar hatásokra kell irányítanunk.

Történelmi tény, hogy a XIV. századig egyáltalában nem beszélhetünk a rumén népnek és a nyugati kultúrának pozitív viszonyáról. De később, még a XVIII—XIX. században is elutasító a ruménség szélesebb rétegeinek általános magatartása a nyugatról érkező és főleg Magyarország által közvetített szellemi áramlatokkal szemben. A görögkeleti vezetőréteg képtelen volt azokat a művelődési előnyöket felismerni, melyeket Európa többi államában a latin Egyházzal való kapcsolat jelentett. Távolról sem gondolt arra, hogy a balkáni népi latin gyökerekből táplálkozó „*romanische Balkansprache*“-t⁵ egy a latin-germán műveltség kereteibe illeszkedő és nyugati ösztönzések nyomán szervesen felvirágzó nem-

⁴ Erre vonatkozólag vö. Rásonyi L., *Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'Etat des Roumains*: Arch. Eur. C.—Or. I—1935, 221—53; Makkai L., *Balkáni és magyar elemek a magyarországi román társadalomfejlődésben*: Hitel 1940/41. 148—75., és Elekesnek a 3. j.-ben említett dolgozatát.

⁵ Vö. *Balkan-Archiv* I—1925. VIII. 1.

zeti műveltség hordozójává tegye.⁶ PUȘCARIU SEXTIL a régi rumén irodalomról írt könyvében mondja, hogy a ruménség elzárkózása a nyugati művelődési áramlatoktól a görögkeleti egyháztól való függéssel magyarázható.⁷ A Despot vajda által a XVI. században Kotnarban (Moldva) alapított főiskolát, melyben százoknak és rumén bojárfiaknak koruk humanista műveltségét Peucer Gáspár, Sommer János és Rheticus János előadásában kellett volna elsajátítaniuk, az ortodox papság „nyílt támadásnak” tekintette⁸ s a főiskolát pusztulásra ítélte. Ezzel szemben az ortodox havas- elvi és moldvai vajdák a legnagyobb készséggel védték a XIV. és XV. században a török veszedelem elől északra menekülő balkáni kolostori műveltséget. A XVII. században Konstantinápoly pátriárhája tiltakozott Rákóczi György fejedelem egyik rendelete ellen, megakadályozni igyekezvén ezzel azt, hogy az erdélyi rumének istentiszteletüket saját anyanyelvükön hallgassák. A moldvai metropolita síkraszáll Erdély fejedelmének reformációs vallás- politikája ellen, melynek célja, hogy politikai, társadalmi és vallási újításokkal legalább az erdélyi ruménséget az európai-magyar életfonna átvételére nevelje.⁹ Ezért általában csak Erdélyben találunk humanista műveltségű ruméneket; a vajdaságokban csupán a legnagyobb méltóságok viselői között akadunk néhány névre, melyek közül kiemelkedik Cantemir Dimitrie.¹⁰ A Kárpátoktól délre lakó rumén vezetőréteg elutasító magatartásának tulajdonítható, hogy a nyugati szellemi hagyományoktól a néppéválás leg- első idejétől kezdve elszakadt ruméneknél megtalálhatók ugyan a latin-román nyelvi sajátságok, szókincsben és mondatalkotásban egyaránt, de az ún. balkánszavakkal, albán, szláv, magyar, török és görög elemekkel erősen átítatott nyelv mégsem tudott olyan mértékben egy nyugati veretű és ihletésű irodalom és műveltség hordozójává válni, min a finn-ugor eredetű magyar nyelv.¹¹ A nyugati műveltség átvételét és szélesebb rétegekben való terjesztését a rumén ortodox egyház mindenkor akadályozta; ezzel szem-

⁶ L. erre közelebből: Gáldi L., *XVIII. századi humanizmusunk és a románság*. Budapest, 1940. 5—7.

⁷ *Istoria literaturii române. Epoca veche*². Sibiu, 1930. 14.

⁸ Uo. 17.

⁹ Vö. Révész J., *La Réforme et les Roumains de Transylvanie*: Arch. Eur. C.—Or. III—1937. 279—316.

¹⁰ A humanista műveltségű rumén típusa a XVI. században Halici Mihály. Vö. *Mihail Halici, Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII*: Dacoromania IV—1927. 77—168. A magyar humanizmus és a rumén irodalom további viszonyára vonatkozólag l. Gáldi L., *L'influsso dell'umanesimo ungherese sul pensiero rumeno*. Budapest, 1940. és Arch. Eur. C.—Or. VI—1940. 242—311.

ben a magyarság csatlakozása a nyugati műveltséghez, a magyar nyelv eredeti finn-ugor jellegének megőrzése mellett, már több, mint ezer éves múltra tekinthet vissza.

Ez a vázlatos áttekintés teljesen elegendő annak megmutatására, hogy a magyarságnak a rumén nép művelődéstörténetében döntő szerepet kellett vállalnia. A magyarság közvetítő szerepe azonban korántsem szorítkozott arra, hogy csak a ruménség köreiben terjessze a magyar és nyugati műveltséget. Maradandó eredményeket ért el a kárpáti medence peremén élő többi középkelet-európai és délkelet-európai népnél is: a horvátoknál, rácoknál, tótoknál és ruténeknél.¹²

II.

A magyar nyelvi hatás legrégebb írásos nyomaival azokban a középkorvégi egyházi-szláv és középbolgár oklevelekben találkozunk, melyeket a havaselyi és moldvai vajdák kancelláriáiban fogalmaztak.¹

A magyar kölcsönszavak legrégebb rétege tehát nem ruménnyelvű írásos emlékekből mutatható ki. Ez a feltűnő körülmény azzal magyarázható, hogy a moldvai és havaselyi ruménség műveltségi hovatartozását még akkor is változatlanul a Dunától délre fekvő, bizánci-szláv kultúrkör határozta meg, amikor a Dunától északra az első rumén államalakulatok már megszülettek. Ennek folytán egészen a reformációig az egyházi szláv volt a rumének kizáróla-

¹¹ Azokat a szavakat, melyek német és magyar hatásra kerültek a rumén nyelvbe, sokszor „surogate streine“, idegen pótlékoknak tekintik és ezért leküzdésüket kívánatosnak tartják: „Dar limba nu-i numai un veșmânt exterior, ci ea e însăș expresia mentalității noastre, a cultum noastre românesti. De aceea ea trebuie să fie una pretutindeni, trebuie să o desbrăcăm de toate surogatele streine pe cari ni le-a adus in Ardeal și în Bucovina sclăvia culturii streine, germane sau ungu-rești.“ S. Pușcariu, *Grupări literare și idei politice*: Luceafărul 1912. 130. Jellemző a rumén tudós megállapításában, hogy a német és a magyar műveltségtől való függést rabszolgaságnak tartja.

¹² A magyar hatások nyelvtörténeti nyomairól l. L. Hadrovics, *Ungarn und die Kroaten*: Ung. Jb. XXI—1941. 131—72; A. Bonkáló, *Die ungarländischen Ruthenen*: Ung. Jb. I—1921. — Összefoglaló áttekintést nyújt a magyar-szláv vonatkozásokról *A magyarság és a szlávok* c gyűjteményes kötet. (Budapest, 1942).

¹ Vö. ehhez: Ung. Jb. VIII—1928. 25—51, IX—1929. 274—317, továbbá: Studi Rumeni IV—1929/30. 209—10; N. Drăganu: Dacoromania VII—1934. 210. — A későközépkori és későbbi magyar szavak művelődéstörténeti jelentőségét sem Giurescu (*Istoria Românilor* I, 276—77. București, 1935), sem Pușcariu (*Limba Română* I, 311—13. București, 1940) nem méltányolják kellőképpen.

gos szertartási nyelve s a középkori szokásoknak megfelelően a kancelláriák és bíróságok hivatalos nyelve. Nyugat (melyhez Magyarország is tartozott) és Délkelet (melyhez a Balkán, Románia és Oroszország is tartozik) ellentéte ebből a szempontból is megmutatkozik; nyugaton ugyanezt a szerepkört a latin töltötte be, mely Magyarországon a XIX. század első feléig az országgyűlés, továbbá a fő- és köznemesség nyelve volt.

Ahogy a magyarországi latin oklevelek számos magyar szót őriztek meg (főleg helyneveket, de sok köznevet is), úgy a moldvai és havaselvi kancelláriák szlavón iratai is a rumén nyelvnek sok elszórt nyomát tartották fenn. Annak idején, *Die ungarischen Lehnwörter in Rumänischen* c. dolgozatunkban (Berlin, 1928—29) már bebizonyítottuk, hogy a havaselvi és moldvai szlavón oklevelek magyar eredetű szavai már mint a középkorvégi rumén nyelv befogadott alkatelemei kerültek a kancelláriák hivatalos nyelvébe.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a legrégebb eredetű magyar kölcsönszavak a két vajdaság megalapításával majdnem egyidőben jelennek meg. A moldvai vajdaságot Nagy Lajos hűtlen vajdája (Bogdan noster infidelis quondam Vayvoda de Maramorosio) alapítja meg 1342-ben. a havaselvit — valamivel hamarább — Basaraba, aki szintén a magyar királyok vajdája volt (Basarab woyuoda noster Transalpinus). A vajdaságok területén már a XIV. század kilencvenes éveiben kimutathatók a magyar szavak, amelyek azután a XV. század folyamán — nem is szólva a még későbbi századokról — tekintélyesen elszaporodnak.

A későközépkori magyar hatások történeti keretére a következő rövid utalásokkal emlékeztetünk.

A XIV. század kétségtelenül a magyar politikai és művelődési erők terjeszkedésének virágkora.² Az Anjou-királyok címe: Dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Servie, Galicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque rex; magába foglalta az egész középső Dunamedencét és annak környékét, amelyen magyar hatások érvényesültek. Magyarország akkoriban Európa harmadik nagyhatalma volt és teljes méltósággal sorakozott fel a Német-római Császárság és a Francia Királyság mellett. Nagy Lajos mint az Egyház élharcosa küzdött a pogány vallású népek ellen és minden erejével igyekezett az izmaelitákat, kunokat, jászokat és vlahokat a nyugati keresztény hitre téríteni. A nagyszerb birodalommal a Balkán hegemoniájáért harcolt és megvetette lábát a dalmát partokon. A Kárpátok keleti részein, frank királyok min-

² Vö. erre a korszakra Hóman—Szekfü, *Magyar történelm*² II. Budapest, 1939.

tájára, magyar „Ostmark“-ot szervezett és leverte a bizánci-szláv hatalom előőrseit: a moldvai és havaselvi vajdákat, akiknek alattvalói már az előző század folyamán kemény ellenállást tanúsítottak a katolikus térítéssel szemben. A szent királyok hagyományaiból és a hűbériségből továbbfejlődő magyar birodalmi gondolat szét-törte a Kárpátok gyűrűjét és magával vitte a nyugati szellemet a határokon túl olyan területekre, ahol a választás Nyugat és Kelet között még mindig ingadozott. A Kárpátmedencéből német és magyar bányászok, kereskedők és iparosok vándoroltak a magyar király ösztönzésére Boszniába, Dalmáciába, Szerbiába és a Vajdaságokba. A Balkán északi részén és Moldvában ferencendi és minorita kolostorok épültek, melyeket később az ortodox monostorok újra visszaszorítottak.

Igy kerültek a rumén nyelvbe a lovagi és udvari élet elemei, melyek a magyarba — amint már THIENEMANN és SCHÜNEMANN észrevették³ — nagyrészt német forrásból jutottak el. Noha a vajdaságok erkölcsi szokásai és intézményei általában inkább a bizánci-szláv műveltség talajában gyökereznek, ehhez a déli műveltségi alaphoz egy nyugati-keresztény tényező is hozzájárult, melyet Nagy Lajos birodalma közvetített. A moldvai vajdák udvarában, a milites aulae intézményhez hasonlóan egy ún. *vitezosztályt* találunk, melynek katonai érdemeket szerzett vitézek a tagjai. A magyar udvari vitézek híre egyébként Bizáncba is eljutott: Chalkokandyliis említi őket a várnai és rigómezei csata leírásában. Történeti források horvát *vitezi*-ket is ismernek, moldvaiakkal azonban csak később, 1392-ben találkozunk először Roman vajdának egy okiratában. A magyarországi latin oklevelekben gyakran előforduló *iustum servitium*-nak a szlavón *vjerna služba* felel meg, a sokszor megénekelt középfelnémet *triuwe* keleteurópai mása. A hűbéres hitszegése *hitleanstvo* s ez a rumén *hicleşug*, *vicleşug* átvételére utal. Később, a középkori műveltség hanyatlásával, a szó elvesztette ezt a sajátos értelmét és ma már csak „ravaszág“-ot, „csalás“-t jelent. A *viclean* melléknév, mely a magy. *hitlen* átvétele, szintén eleven alkateleme maradt az egész északi rumén nyelvnek. Mindkettő a XV. század szlavón okirataiban tűnik fel először.

A magyar királyoknak az a szokása, hogy katonai érdemeket földbirtok adományozásával jutalmazzanak, szintén utánzásra talált a vajdaságokban. Az a vitéz, aki a háborúban kitüntette ma-

³ Vö. Th. Thienemann, *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache*: Ung. Jb. II—1922. 93 skk., és K. Schünemann, *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jh.* Berlin u. Leipzig, 1923. Ung. Bibi. I, 8.

gát, földet kapott „örökbirtok“-ként a hozzátartozó falvakkal együtt. Innen a moldvai adománylevelek kifejezése: da est emu (ich) *urik*. Ez az *urik* magyar eredetű (< *örök*, ti. *örökbirtok*). Ezt a kifejezést igen korán magának az adománylevélnek a megjelölésére is alkalmazták s azóta is ez a jelentése állandósult. Származéka: *uricar*, az adománylevél kiállítójának és az oklevélgyűjteménynek a neve. Legrégibb ismert adatunk a szóra 1392-ből való (vö. DRĂGANU: Dacor. VII—1934. 210).

Ahogy Nyugaton és Magyarországon nemes származású ifjakat szemeltek ki apródi szolgálatra, úgy Moldvában is bojárifjak lettek a vajdák fegyverhordozói. Így került az *aprod* szó a rumén nyelvbe. A török uralom beköszöntésével azonban ennek a szónak is megváltozott az értelme: egyideig adószedőt és végrehajtót jelentett, később irodaszolgát.

A magyar közvetítésű *herceg* méltóságnevet azok a vajdák viselték, akiknek azt a magyar királyok Fogaras vidékének tulajdonával együtt adományozták.

Vannak továbbá olyan szavak is, melyek a szlávón okiratokban ugyan nem szerepelnek, de minden bizonnyal már a későközépkorban belekerültek a rumén nyelvbe. Erre mindenekelőtt abból a tényből következtethetünk, hogy még ma is használatosak az egész északi rumén nyelvterületen és már a legrégebb rumén nyelvemlékek óta gyakran előfordulnak. Elsősorban említendő a magyar *nem* átvétele. Származéka: *nemetie*, mely a közösséget, mint teljes jogú jogalanyt jelentette.⁴ A *nemes* szót is korán megtanulták a rumének, mivel nyugati értelemben vett saját nemességük nem volt s így ezzel a nyugati intézménnyel is magyar közvetítés útján ismerkedtek meg. Az erdélyi rumének között már a későközépkorban számos nemesi rangra emelkedő kenézcsaláddal találkozunk,⁵ melyek a *nobiles*, *nobiles et kenezii* nevet viselik. Nevük a köznyelvben: *nemeșii*. Hunyad és Máramaros megyében még mindig fellelhetők ezeknek a családoknak az utódai, akik a többi „rumáni“-tól (szegénysorsú közruméntől) mindmáig különböznek s szokásaikban, erkölcsükben sok tekintetben közelebb állanak a nyugati műveltséghez, mint többi fajtestvéreik.⁶

A középkor óta általánosan kedvelt és Magyarországon a maga-

⁴ Vö. Elekes, i. h. 427—28.

⁵ Vö. Makkai, *Balkáni és magyar elemek*, i. h. 170—74.

⁶ Vö. O. Densușianu, *Graiul din Țara Hațegului*. București, 1915. 5—6, és I. Conea cikkét: *Clopotiva. Un sat din Hațeg*. II, 525. București, 1940. — Havaselvén *Nemeșiu* mint vezetéknev is szerepel (vö. Dacoromania VI—1931. 528. A *nemeș* szóval először 1404-ben találkozunk (vö. Drăganu: Dacor. VII—1934. 210).

sabb társadalmi körökben igen elterjedt súlyomvadászatot valószínűleg szintén már az Anjou-korban utánozták a szomszédos vajdaságokban. Az ilyen, manapság is mindenütt használt szavak, mint: *şoum* ‚súlyom‘ és *uliu* ‚ölyv‘ (< magy. *súlyom*. ill. *ölyv*, *ölyü*) általános elterjedésükkel igazolják ezt a feltevést. Ugyanez állítható a *ţimiriu* ‚címer, insignia‘ szóról, mely a kfn. *zimier*, *zimiere* magyar közvetítésű *címer* alakjának átvétele. A *heleşteu* ‚halastó, tavacska‘ esetében is valószínű, hogy a moldvai és havaselvi vajdaságokban már a kései középkorban magyar példákat utánoztak a haltenyésztés terén.⁷

A városi élet és városi közigazgatás fogalomkörébe lépve, főleg a következőket kell szem előtt tartanunk. A városi élet nyugati jellegét a Kárpátmedence közvetítette a vajdaságok felé. Maga a magyarság is csak letelepülése, tehát a IX. század végén megvalósult honfoglalása után, sajátította el a helyhezkött élet fejlettebb formáit; a királyi városok, püspöki székhelyek és főleg a megyei várak német, olasz és francia lakosai között már korán számos magyar is feltűnik s az idők folyamán egyre több teret hódít. Az alacsonyabb műveltségi fokon álló délkeleteurópai népek ezen a téren is nagy késéssel követték a magyarságot és máig sem tudtak a városi étellel úgy összeforrni, mint a magyarság. A rumén vajdaságok kialakulása idején a magyarság már abban a helyzetben volt, hogy az országba behívott nyugati, elsősorban német polgársággal együtt műveltségközvetítő tevékenységét ebben a vonatkozásban is ki tudta fejteni. Az idevágó magyar eredetű rumén szavak világosan mutatják, hogy a középkori ruménség a magyar királyság hatalmi körében kényszerült először ősi foglalkozásának, a vándor- és költözködő pásztorkodásnak részleges feladására és így nagyobb arányú letelepülésre.

A Balkán-félszigeten még lassabban és későbbben következett be az oláhok letelepülése; Kekaumenos XI. századbeli értesítéséből tudjuk, hogy a balkáni ruméneket megbízhatatlanságuk miatt egyenesen kitiltották a városokból.⁸ Azok a lakásra és a városi életre vonatkozó kifejezések, melyek a latinból származnak, az ősrumének egészen egyszerű életmódjára utalnak. A ‚város, külváros‘ fogalmának kifejezésére a rumén nyelvben, de más balkáni nyelv-

⁷ Jellemző, hogy a szó először Moldvában tűnik fel, ahol akkoriban is ősi magyar telepek virágoztak: *plopi ku 2 hăleştei* (a. 1558. Haşdeu, *Cuvente den Bătrâni* I. 211). A szláv eredetű *râmnice* szót ritkábban használják.

⁸ Vö. a vlahok hűtlenségéről szóló fejezetet a bizánci történetíró *Strategicon*-jában, ed. Wassiliewsky—Jernstedt. Petropoli, 1896; I. még A. Philippide, *Originea Romînilor* I, 663. Iaşi, 1925.

ben is a magyar *város*, *váras* szót (mely a *vár* szóból ered) használják (rum. *oraş*, szerb-horvát *vároš* stb.). A valamikor egységes ősrumén nyelv többi ágazatában is idegen szavakat találunk hasonló jelentéssel: megleni rum. *căsăbă* (< török *kasaba*), arumun *politie* (< görög πολιτεία); a fanarióta uralom alatt az északi ruménben is divatozott, (vö. GÁLDI L., Les mots d'origine néogrecque en roumain à l'époque des Phanariotes. Budapest, 1939. 34) és isztriai rum. *grăd* (< horvát *grād*). Ez a származásbeli tarkaság bizonyítja a legjobban, hogy az eredetileg egységes ősruménségből szétágazó népcsoportok e téren sem rendelkeznek közös hagyományokkal. Hiába keressük a *civitas* (*cetate* = „vár“),⁹ *viila* (*vilă*, *villa*, neologizmus) szavak hasonló jelentésű népi folytatóit: a *municipium*, *oppidum*, *urbs* (az *opidu*, *urbe* csak a XIX. század latinizáló íróinál fordul elő) szavaktól teljesen eltekintve. A görög-római ókorba visszanyúló és reánk maradt délkelet európai helynevek között is alig találunk néhány példát, mely a rumén hangtörténetnek megfelelő fejlődést mutatna; ezek is csak a Dunától délre fekvő helyekre vonatkoznak.¹⁰ Az *oraş* szó mellett, mely 1418 óta mutatható ki, még a szláv eredetű *târg*-nek „vásárhely“ van szerényebb művelődéstörténeti jelentősége.

Az *oraş* szó azokhoz a ma általánosan elterjedt szavakhoz tartozik, melyeknek a rumének közötti terjesztéséhez a havaselvi és moldvai magyar telepések is hozzájárultak. A vajdasági városok évszázadokon át a ruménségtől idegen nyugati műveltség hordozói voltak, fejlett gazdasági rendszer képviselői, melyben a német, magyar, örmény, olasz és görög iparosok és kereskedők a rumén földműves- és pásztornép tanítói lettek. Ezeket a városlakókat a szlavón oklevelekben és a későbbi időkben is *oraşani*-nak nevezik.

De nemcsak a város elnevezését vették át a rumének a magyar nyelvből, hanem az állandó helybenlakást kifejező *a lăcui* igét is (< magy. *lakni*). A sort a *lăcaş* „lakás“ szóval zárjuk, mely eredetileg a magyar lakás szóval jelentett egyet, ma azonban már csak az ünnepélyes nyelvben általános: *lăcaşurile sfinte* „Isten háza“. A latinizáló rumén írók és nyelvészek a latin *locus* szóval akarták kapcsolatba hozni, nem törődve a két szó különböző eredetével. A *lakovati* (rum. *a lăcui*) ige egyébként 1418 óta, a *lăcaş*

⁹ A városon kívül élő pásztor a fallal körülvett lakóhelyekben csak várat látott, innen a szó rumén értelme; ezzel szemben a nyugati román nyelvekben „várost, belvárost“ jelent. Ilyen, sokszor magaslatokon épült várakat minden időben láthatott a pásztor, főleg a Balkán-félszigeten, ahol Justinianus újra felépített egy összefüggő várendszert.

¹⁰ Tamás, *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában*. Budapest, 1935. 125, 135.

főnév pedig a XVI. század elején szerepel először írott szövegekben (vö. Ung. Jb. IX—1929. 287).

Az először hivatalos, később azonban népszerűvé vált *oraş* a moldvai és havaselvi városokban az erdélyi városi jogrendszer bevezetésével együtt honosodott meg. Így magyarázható, hogy a városbíró neve is *párgar*, *pâlgar*, *polgar*. A városi közigazgatásnak ezen fontos kifejezése részint magyar, részint pedig német szóváltozatokat tükröz. Az ugyanebbe a fogalomkörbe tartozó szó: *pârcălab*, a magyar *porkoláb* (< német *Burggraf*) megfelelője.

Annak a harcnak a nyelvtörténeti tanúi, melyet egykor Nyugat és Kelet vívott Délkelet-Európa kulturális meghódításáért, éles fényt vetnek a balkáni népek művelődéstörténetére. Magyarország saját műveltségén kívül beolvasztott nyugati (német, ill. német-francia) hatásokat közvetít, a török ezzel szemben keleti, arab-perzsa elemekkel átítatott műveltséget. Így pl. a szerb-horvátban a ‚lakás‘ neve *končište* (vö. tör. *konmak* ‚lakni‘) a ruménben *lăcaş locuință*. Az ‚ipar‘ ruménül *meşteşug* (ma már inkább *meserie*, *industrie*), a balkáni nyelvekben azonban *zanat*; az iparos, kézműves ruménül *meşter*, bulgárul *zanjatie*, a szerb-horvátban *zanatlija*. A magyar eredetű *meşter* mellett a ruménben — főleg a nyelvjáráásokban — sűrűn használják a német eredetű *maistor*-t is.

A városi életmód térhódításával fejlettebb gazdasági rendszer honosodott meg. A moldvai és havaselvi városok nagyrészt erdélyi származású polgársága főleg a pénzgazdaságra gyakorolt nagy befolyást. Bizánci és olasz pénznemek mellett a magyar báni dénárrok voltak a legelterjedtebb fizetési eszközök és ezeknek köszönhető, hogy a mai rumén nyelvben a pénzt *ban*-nak nevezik. Így kapta a rumén ‚pénz‘ egy magyar méltóság nevét.

Ahogy az *oraş* szó mellett az *a lăcui* igét is átvették a rumének, úgy a *ban* mellett a fogalmilag megfelelő *a cheltui* ‚pénzt költeni‘ (< m. *költeni*) igét is. A ma már inkább csak Erdélyben használt *chelciug* ‚költség, kiadás‘ a kései középkorban a Dunától északra mindenütt el volt terjedve, később azonban sokhelyt kiszorította a magyar származású igeből képzett *cheltueală*. Az eladásra szánt kereskedelmi cikkeket marhának nevezték (< m. *marha*). Ez a fontos kereskedelmi műszó sem áll egyedül. Megemlíthetők még: *majă* ‚mázsa‘ (< m. *mázsa*), és *vig* (< m. *vég*), ez utóbbit még ma is gyakran használják Erdélyben, a Bánságban és Moldvában.¹¹ Annak ellenére, hogy nincsen rá középkorvégi ada-

¹¹ Az Ung. Jb. IX—1929. 298. lapján közölt adatokhoz vö. még pl. ačelač *vigu* (a. 1588. Haşdeu. *Civ. b.* I, 198. Moldva), *gig* ‚un val de pînă sau suman‘ (Şeşetoarea II, 24, 228. Munţii Sucevei), ‚un *gig* de

tunk, feltételezhetjük, hogy a jó üzleteket megpecsételő *aldămaş* elnevezése (< m. *aldomás*) a kereskedelmi műnyelv eddig említett elemeivel egyidőben került a rumén nyelvbe. Feltevésünket a szó általános elterjedtsége mellett még az a körülmény is igazolja, hogy a rumén nyelvemlékekben már elég korán előfordul. Első kimutatható nyomát Havaselvéen találjuk: *est keltoval Voil este aldămaşu* (a. 1577).¹² Ezt a szót különben a Kárpátmedence peremén élő összes népek átvették, így az erdélyi szászok is: *Almesch. Tar* ‚teher, áru-teher‘ és *terh, tearh* (< m. *tár*, ill. *terh*) azonban már a vajdák szlavón nyelvű vámdíjzabásaiban előfordulnak.¹³ Mindezek után könnyen érthető, hogy a vajdaságokban a kereskedelemmel és iparral együtt átvett vámrendszer is magyar mintára vert gyökeret. A vám és vámos rumén neve *vamă* és *vameş* (< m. *vám*, ill. *vámos*). A többi balkáni nyelvben, az eredetileg latin-gör. *χωμέρχιου* török közvetítéssel vált ismeretessé (*g’umruk* ‚vám‘); a fanarióta uralom alatt a vajdaságokban is használták a *ghiumbruc*, *iumbruc* szót, de anélkül, hogy ez a régebbi és mélyebb gyökerű *vamă* fennmaradását veszélyeztette volna.

Mivel Erdélyben, Moldvában és Havaselvéen a földművelés terén is a magyarság végezte az úttörő munkát, könnyen érthető, hogy a gazdát magyar eredetű szóval: *gazda* (< m. *gazda*) jelölik. A hasonló jelentésű *plugar*, *gospodar* és *econom* újabb keletű és felülről terjesztett kifejezések, amelyek a nép nyelvében még ma sem otthonos csengésűek. A földbirtok-viszonyok rendezése ismét magyar intézményeket és magyar szavakat telepített át a szomszédos vajdaságokba. A magyar és szász földművesek és vincellérek bevándorlásával, valamint a földosztással egyidejűleg sor került a határmegállapítások, határjárások bevezetésére is. A vajdák adományleveleiben rendkívül gyakori a *hotar* szó ‚birtokhatár, határ‘ (< m. *határ*).¹⁴ Az ebből származó ige *hotariti* ‚a határt

suman este o roată, un val ca de 70—100 metri‘ (Creangă. vö. ed. Kirileanu, 294), un *vig* de pânză (Şezătoarea, XXIII, 76. Bánság), *Vigh*. Pécia (Anonymus Banatensis, 158); Havasenvén: *vig* ‚un val de hârtie sau pânză făcut sul‘ (Radulescu—Codin, Muscel, 69, 78). Nagyszámú erdélyi adatunk is van. Vö. Tamás Lajos, *Fogarasi István kátéja* 129.

¹² *Anciens documents de droit roumain*. Paris—Bucarest, 1930—31. I, 94. Vö. még DAcR. I, 103—4.

¹³ Ezek közül főleg a *tar* szó maradt meg napjainkig Erdélyben és Moldvában L. pl. *tar* ‚jumătate merţă păpuşoi, cît duce un cal pe tarniţă‘ (Şezătoarea II., 43. Munţii Sucevei), ca *taru greu* (Candrea, *Psaltirea Scheiană* 71), *tarul* (szászvárosi Ószövetség, Ishod, 229), tot *tarul* teu (Agyagfalvi, 116), *tar* ‚povară, îndeosebi povara ce cineva duce în spate (Vaida: Tribuna, 1890. évf. 382), *tar* ‚Traglast‘ (Benedekfalva, Weigrand. Jahresb. VI, 81), stb.

¹⁴ A szó egész Délkelet Európában elterjedt. Vö. Melich, *A határ*

megállapítani a mai rumén *a hotări* öse és szintén már a középkor vége felé lép fel. Itt kell utalnunk arra az ELEKES LAJOS által is képviselt nézetre, hogy a *megiaș* ‚birtokos-szomszéd‘ szó ugyancsak magyar eredetű, mivel nemcsak a név, hanem az intézmény is gyakran a magyar *megyés*-ékre emlékeztet. A szó pusztán hangtanilag a szerbből is származtatható, művelődéstörténeti és településtörténeti szempontok azonban magyar eredetre utalnak. A faluközösség tagjainak neve: *răzeș*, a nyelvészek többsége szerint a magy. *részes* ‚társtulajdonos‘ átvétele. A. ROSETTI nézete szerint ennek a szónak és intézménynek a története részleteiben ugyan még nincs eléggé feltárva, de ez a körülmény őt magát sem akadályozza meg, hogy magyar forrásokra ne gondoljon.¹⁵ Ennek a fontos kérdésnek végérvényes megoldását mindenesetre nagy mértékben elősegítené, ha a legrégebb *răzeș*-neveket történeti forrásokra támaszkodva vizsgálnók meg.

A jogszokások terén említendőek még: *chezaș* ‚kezes‘ (< m. *kezes*), valamint ennek származékai: *chezășie* ‚kezesesség‘, *chezășlui* ‚kezeséget vállalni‘ és a hajdani m. *szavados*-ból származó *soduș* ‚gyám, jogi ügyekben‘. Utóbbit a moldvai magyar városok közvetítették, míg az előbbi az egész északi nyelvterületen elterjedt és a rumén szókincs állandó elemévé vált. A franciás műveltségű rumének nyelvújító törekvései később divatba hozták a *garant* és az *a garanta* neologizmusokat, ezek azonban csak itt-ott tudtak a nép nyelvébe behatolni. Azokban a menlevelekben, melyeket a vajdák állítottak ki az értékes árut szállító kereskedők részére, sűrűn szerepel az a *bântui* ige, és pedig a következő formulában: „ne merje senkisémből bántani“. A bizonytalan közlekedési viszonyok közepette, melyek miatt főleg a kereskedő-karavánok szenvedtek, nagyon elterjedt az útonállók elnevezésére szolgáló *tâlhar* szó (< m. *tolvaj*).¹⁶ Végül megemlíthetjük még a XVI. század elején feltűnő *pârâș* ‚feljelentő, perindító‘ szót, mely a magy. *peres* átvétele.

Az egész világon ismertté vált *husar* szó (< m. *huszár*)¹⁷ átvétel bennünket a hadászati kifejezések fogalomkörébe. Ide tartoznak: *jold* ‚zsold‘ (< m. *zsold*), *pușcă* ‚puska, ágyú‘ (< m.

szóról: Magyar Nyelv XXVI—1930. 161—67. A vajdaságok területéről 1390 óta ismerünk rá adatokat (vö. Ung. Jb. IX—1929. 290).

¹⁵ Bulletin Linguistique IX—1941. 72 skk.

¹⁶ Később mint indulatszót *tulai* alakban is átvették. Erdélyben már 1800 óta akadnak írott adatok: am început a striga *tulvai* (Iorga, *Acte românești și căteva grecești*. Vălenii-de-munte, 1932. 288). Ebből az erd.-szász *tulai!* (Sehullerus A.: Nyelvtudomány. I—1907. 96).

¹⁷ A *huszár* szó eredetére l. Gáldi: Magyar Nyelv XXXV—1939. 160—66.

puska), *coardă* ‚magyar kard‘ (< m. *kard*), továbbá a szlávón okiratokban még nem szereplő *harță* ‚harc, ütközet‘ és a protestáns rumén szövegekben használatos *aleaniș* ‚ellenség‘.

A rumén nyelv eddig tárgyalt középkorvégi magyar elemei természetesen nem nyújtanak teljes képet a magyarság műveltség-terjesztő és műveltségközvetítő tevékenységéről, mivel az írott források szükségképpen hézagokat hagynak, melyeket csak óvatosan szabad feltevésekkel áthidalnunk. Az eddig említettek kiegészítésére mindenekelőtt több, okleveles adatok alapján kimutatható szót említhetünk, melyek nem tartoznak a fent felsorolt fogalomkörökbe: *kipzovati* (a rum. *a chibzui*, *a se chibzui* ‚megfontolni, meggondolni‘ megfelelője) és *kip*, vagyis *chip* ‚hasonmás‘ képviselő‘ (határozós kifejezésekben is). Azon szavak közül, melyek ma is megvannak a rumén köznyelvben s így feltehetőleg már a reformáció előtt el voltak terjedve a Kárpátok mindkét oldalán, a következők szerepelnek már a legrégebb rumén nyelvemlékekben: *alean* ‚ellen, ellenségeskedés, bánat, vágy‘¹⁸ (< m. *ellen*), *a bănu*

¹⁸ Az itt felsorolt szavakra l. Hașdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*. Tom. I—III. București, 1886—1893 (értékes anyagot szolgáltat a *bărbat* szóig); H. Tiktin, *Dicționar român-german. Rumänisch-deutsches Wörterbuch*. București, 1903—1927 (nyelvtörténetileg is használható, etimológiai utalásokkal); *Dicționarul Limbii Române*. Academia Română. București, 1913 — (befejezetlen; több magyar nyelvanyagot tartalmaz, mint Tiktin szótára, a magyar eredetű nyelvjárási szavak magyarázatában gyakran téved). A legfontosabb eddigi feldolgozásokra vö. Ung. Jb. VIII—1928. 25—31., továbbá Blédy Géza, *A Román Nyelvatlasz és magyar vonatkozásai*: Kristóf-émlékkönyv. Kolozsvár, 1939 (l. főleg 55—62. l.); N. Drăganu, *Mihail Halici*: Dacoromania IV—1927. 149—60 (egy bánsági rumén-latin szótár magyar elemeit állítja össze) N. Drăganu, *Elemente unguște*: Dacoromania III—1924. 710—24 (szórványos adalékok a folyóirat többi kötetében is); Gobl L., *A magyar szótár-irodalom hatása az oláhra*. Budapest, 1932 (Kny. a NyK. XLVIII. k.-ból); Tagliavini C, *Il „Lexicon Marsilianum“*. *Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*. București, 1930. L. főleg az *Elementi ungheresi*, 91—135. c. fejezetet; Gáldi L. állította össze Magyar Simon német nyelvtanának magyar elemeit: Arch. Eur. C—Or. VII—1941. 521—23; Gáldi, *Egy magyar eredetű tükkörkifejezés az erdélyi oláh nyelvben*: MNY. XXXVIII—1942. 150—59; Treml L., *A háború utáni oláh nyelvészet magyar vonatkozásairól*: NyK. XLVIII—1931. 93—106, XLVIII—1933. 297—310; Treml L., *Über die rumanischen Zeilwörter ungarischen Ursprungs*: Arhiva, Iași XXXVIII—1931. 310—15; Treml L., *A magyarországi latin s-ezés az oláhban*: MNY. XXX—1933. 25—37; Treml L., *Der dynamische Wortakzent der rumanischen Lehnwörter im Rumänischen*: Bulletin Linguistique II—1934. 34—66; Tamás L., *A Fogarasi Káté*. Kolozsvár, 1942 (a protestáns szövegek magyar eleméhez nyújt adalékokat); Tamás L., *Miscellanea Hungaro-ruménica*: Melich-émlékkönyv. Budapest, 1942. 440—48. — Blédy említett dolgozatánál alaposabb Márton Gyula tanulmánya: *A rumén nyelvatlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga*. Kolozsvár, 1942 (Kny. az Erdélyi Tudományos Intézet 1940-41. évi Évkönyvéből).

‚sajnálni, bánni, irigyelni, gyanítani‘ (< m. *bánni*),¹⁹ *belşug* ‚bőség, fölösleg‘ (< m. *bőség*),²⁰ *bir* ‚adó, bér‘ (< m. *bér*),²¹ *chin* ‚kín, gyötrellem‘ (< m. *kin*),²² *a fãgãdui* ‚megfogadni, megigérni‘ (< m. *fogadni*),²³ *a îngãdui* ‚engedni, megengedni‘ (< m. *engedni*),²⁴ *a mântui* ‚menteni, megváltani‘ (< m. *menteni*),²⁵ *seamã* ‚szám, számadás‘ (< m. *szám*),²³ *a tăgãdui* ‚tagadni‘ (< m. *tagadni*),²⁷ *a tãmãdui* ‚meggyógyulni, felépülni‘ (< m. *tãmadni*),²⁸ *urias* ‚óriás‘ (< m. *óriás*).²⁹

¹⁹ A szóalak ‚bánni sajnálni‘ etimológiai jelentésével főleg Erdélyben és Moldvában találkozunk, vö. Tagliavini, *Lex. Mars.* 101, továbbá a Psaltirea Hurmuzaki-ban (ap. Candrea, *Psaltirea Scheianã comparatã cu celelalte psaltiri traduse din slavoneşte.* Bucureşti, 1916. II, 133, 356); Göbl, i. h. 80; Molnár, *Wörterbüchlein. Deutsch und Walachisches.* Hermannstadt, 1822. 19, stb.

²⁰ Vö. Candrea, i. h. II, 358 (*bişug* a Psaltirea Scheianã-ban); DAcR. I, 541; *biuşug* T. Papahagi, *Graiul şi Folklorul Maramureşului.* Bucureşti, 195. 214; *beuşag, biuşag* Densusianu, *Graiul din Ţara Haşegului.* Bucureşti, 1915. 309; *ghielşug* Ghilişul II, 10 (Vaslui); *bişag* Ciuşanu—Fira—Popescu, *Culegere de folklor din jud. Vâlcea.* Bucureşti, 1928. 87; *bişag* (Grai şi Suflet V, 109; Gorj), stb.

²¹ Erdélyben (nemcsak Szilágy megyében, amint azt a DAcR. I, 565. állítja) a szó ‚bér‘ jelentése már 1582 óta kimutatható (Paliã dela Orãştie), vö. Alexics, *Magyar elemek az oláh nyelvben.* Budapest, 1888. 34., és ma is még gyakran: *bir* ‚simbrie‘ (Al-George, *A Felsõ Nagy-Szamos völgyének román nyelvjárása.* Budapest, 1914. 33); *îşi luarã birul muncii* (Ciura, ap. Breazu, *Povestitori ardeleni şi bãnãţeni.* Cluj, 1937. 313, stb.

²² Candrea i. h. II, 17, 52, stb.; DAcR. I/2, 359—60; Tamás, *Fogarasi István Kátéja.* Kolozsvár, 1942. 79.

²³ Tagliavini, i. h. 93—4; Tamás, i. h. 87.

²⁴ Candrea, i. h. II, 44, 63; *îngãduiaşte ei* ‚engedgy öneki‘ (Paliã, ed. Roques, 78); DAcR. II, 677—79.

²⁵ Candrea, i. h. II, 3, 4, 29, 35, stb., stb; *mântui* Drãganu, *Cea mai veche carte rakoczyanã:* Anuarul Institutului de Istorie Naţionalã I—1922. 232; Tiktin, DRG.; a tájnyelvben: *a se muntui* ‚megszabadulni‘: Anuarul Arhivei de Folklor IV—1937. 180 (Cioburciu, Beszarãbia), stb.

²⁶ Candrea, i. h. II, 309; Drãganu, *Codicele Todorescu şi codicele Marţian.* Bucureşti, 1914. 243; *Same.* Ratio. Aestimatio. Summa (Anonymus Banatensis, vö. Drãganu: *Dacoromania IV—1927.* 157), *Lexicon Budense,* 605—6, stb.

²⁷ Már a voroneci kódexben megtaláljuk, vö. Alexics, i. h. 100; Tamás, *Fogarasi István Kátéja,* s. v. *tãgãdui.*

²⁸ A Psaltirea Hurmuzaki-ban, vö. Candrea, i. h. 99, továbbá: *sã tãmãduiascã* pre cel om: Iorga, *Documente româneşti din arhivele Bistriţei.* Bucureşti, 1899. I, 66. (Suceava, a. 1638); *sã sã tãmãduiascã* (Sicriiul de aur. Szászsebes, 1683. 123); *Lexicon Budense,* 696; Barbul, *Az avasvidéki nyelvjárás.* Budapest, 1900. 53; *se va tãmãdui* beteagul: Bîrlea, *Descãntece, vrãji, farmece şi desfaceri.* Bucureşti, 1924. 344; *m'am tãmãd'itu.* Bulletin Linguistique IV—1936. 163, stb.

²⁹ Candrea, i. h. II, 58, stb., stb. (a Psaltirea Hurmuzaki-ban *orriãşul* szerepel; további adatok Tagliavininél, i. h. 97.

III.

Az északi ruménséget a kései középkorban érő magyar hatások a nyugati keresztény műveltség befogadására készítették elő a vajdaságokat. A magyarság délkelet európai hatalmának megingásával és a törökök előretörésével egyidőben a ruménség újból a Balkán felé fordult. Nyugat dinamikus műveltségteremtő hatásköréből így Délkelet Európának egy jórésze a vajdaságokkal együtt kiszakadt. Ez a történelmi fordulat a rumének számára a nyugati művelődési hagyományok elapadását és a keleti kultúrhatások felülkerekedését jelentette. Csak az erdélyi rumének maradtak meg a nyugati-magyar műveltség hatáskörében, csak az erdélyi fejedelemiség területén lehetett a XVI. századtól kezdve a ruménség szélesebb rétegeit a nyugati műveltségre és nyugati életmódra nevelni. Míg a bizánci művelődési övezetbe visszahulló vajdaságokban az ortodox istentiszteleteken egyházi szláv szövegeket használnak s távolról sem gondolhatnak arra, hogy a népoktatást bevezessék, addig Erdélyben a legfontosabb egyházi szövegek első, úttörő fordításain dolgoznak, a Bánságban és Fogarasban pedig felállítják az első rumén nyelvű népiskolákat. Az erdélyi fejedelmek, fejedelmek, és főpapok rendszeresen foglalkoznak a ruménség művelésével és már a magyarból fordított szászvárosi Ószövetség (1582) előszava megemlíti Efrém Zacan, lugosi rumén tanító nevét. A rumének szélesebb rétegei ekkor tanulják meg a latin-magyar *skola*, *iskola* szót. A mai rumén *școală* hangalakja világosan mutatja, hogy a szó nem származhat közvetlenül a latinból.¹ Annak ellenére, hogy a lengyel nyelvben s elszórtan a délszláv nyelvemlékekben is előfordul a szókezdő s, művelődéstörténeti okokból fel kell tételeznünk, hogy a *școală* az északi rumén nyelvterületen mindenekelőtt magyar közvetítés révén terjedt el. A Kárpátokon túl a XIX. században is megállja helyét a magyarból származó hangalak, amikor Erdélyből kivándorló tanítók és tanárok (köztük G. Lazăr, E. Murgu és mások) igyekeznek a tanítás terén a görög nyelvet a ruménnal helyettesíteni.

A reformáció korában az erdélyi ruménség széles rétegei részeseülnek a magyar és a magyar közvetítésű nyugati műveltség áldásaiban. A papi pályára készülő rumén parasztfiúk nemességet kapnak és korszerű oktatásban részesülnek. Ezáltal erkölcsi, műveltségi és társadalmi szempontból egyaránt ortodox fajtestvéreik föle

¹ Ha az ősi szókészlethez tartoznék, akkor *scoară alakot várnánk (vö. *scară* < *scala*, *moară* < *mola*, stb.).

emelkednek. Egyes vidékeken a református vallás lebontja azokat a felekezeti válaszfalakat, melyek eladdig a magyar és rumén parasztot elválasztották s így a kölcsönös nyelvi és szellemi közeledés útját egyengeti. Az erdélyi rumén nyelvben ismételten számos magyar szó honosodik meg, melyek a legkülönbözőbb fogalomkörökbe tartoznak és így az erdélyi rumén nyelvet, a moldvai és még inkább a havaselvi rumén nyelvvel szemben, sajátos történelmi és táji jelleggel ruházzák fel.

Ezek a tájnyelvi különbségek a kor íróiban és fordítóiban is tudatosává válnak. Igyekeznek munkáikat minden rumén olvasó számára érthetővé tenni. Alvinci Zoba János „Arany koporsó“-jának (Sicriiul de aur, 1683) előszavában pl. a következőket írja: „Mivel a rumének nem mindnyájan beszélnek ugyanazt a nyelvet, olyan szavakat is fogsz találni, mint *oca* — *pricina* au *adeverința*, în *alian* — *înpotriva*, *hasna* — *folosul*, *alduiala* — *blagosloveniia*, és olyanokat, melyeket az itteni szokás szerint alkalmaztam.“ Az előszóban előforduló magyar eredetű szavak az erdélyi rumén népnyelv állandó szókincséhez tartoznak.² Rajtuk kívül még a következők bukkannak fel a reformáció korában keletkezett szövegekben: *aldaș* ‚áldás, üdvösség‘ (< m. *áldás*),³ *bănat* ‚bánat, gond‘ (< m. *bánat*),⁴ *bășău* ‚bosszú‘ (< m. *bosszú*),⁵ *beteag* ‚beteg‘

² *Ocă* (> m. *ok*) a XVI—XVII. században valószínűleg gyakoribb volt, mint ma, vö. Tamás, *Fogarasi István kátéja* s. v. *Hasnă* bizonyára már a kései középkorban ismeretes erdélyi tájszó volt. mivel már a legrégebb szövegekben is megtaláljuk (Candrea, i. h. 266; Hasdeu, *Cuv. b.* II, 101, stb.); Moldvára l. Șezătoarea II, 24. *Alduială* ‚áldás‘ az *aldui* (> m. *áld-a-ni*) igének a származéka, mely utóbbi szintén a régi magyar eredetű kölcsönözavak közé tartozik és már a Todorreszku-töredékben szerepel (Sztripszky-Alexics, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban*. Budapest, 1911. 122. továbbá Tamás. i. h. 71, 90.

³ Egy XVII. századbeli zsoltár- és énekgyűjteményben: *Ej aldaful* a Domnului (kézirat a kolozsvári Református Kollégiumban 316. l.) a Viski-féle kéziratban: *ku tote aldafulile tale* (357. l.); *aldașul* lui Dumnezeu cu noi (Reteganul, ap. Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*. București, 1915. 238), továbbá Caba, *Szilágy vármegye román népe, nyelve és népköltészete*. Bécs, 1918. 94; Moldován, *Alsófehér vármegye román népe*. Alsófehér vármegye monográfiája. Nagy-Enyed, 1899. I. köt. 2. rész. 809; Stan, *Magyar elemek a mócok nyelvében*. Nagy-Szeben, 1908. 25, stb.

⁴ Candrea, i. h. II, 355; Alexics, *Magyar elemek az oláh nyelvben*. Budapest, 1898. 29; Bîrlea, *Insemnări din bisericile Maramureșului*. București, 1909. 94; vö. még DACr. I. 476 (moldvai adatokkal). Bukovinára ld. Șezătoarea XXI, 18.

⁵ Candrea, i. h. 52, 67 és passim; Paliia, ed. Roques, 38; Göbl, i. h. 88—81; Moldvára ld. Ion Creangă IV, 188 és XIII, 151.

(< m. *beteg*),⁶ *biu* ‚bőséges, termékeny‘ (< m. *bő*),⁷ *buduşlău*, *buduşău* ‚bujdosó, menekült, kivándorló‘ (m. < *bujdosó*),⁸ *a bintetui*, *bintetlui* ‚büntetni, megbüntetni‘ (< m. *büntetni*)⁹ *a celui* ‚csalni, megcsalni, becsapni, megtévesztetni‘ (< m. *csalni*),¹⁰ *cocie* ‚kocsi, hintó‘ (< m. *kocsi*),¹¹ *copârşeu* ‚koporsó‘ (< m. *koporsó*),¹² *copou*

⁶ A XVI. század óta, először erdélyi szövegekben, igen gyakori. Vö. Tagliavini, *Lex. Mars.* 101—2; au fost *betégi*: *Codicile Todorescu*, ed. Drăganu, *Două manuscripte vechi*. Bucureşti, 1914. 203; Moldvában 1650 körül találkozzunk vele (Iorga, *Documente româneşti din Arhivele Bistriţei* I. 86. Bucureşti, 1899), vö. még *betiag* (Şezătoarea V, 37. Munţii Sucevei), *beteag* ‚etwas unwohl‘ (Codrul Cosminului I—1924, 284. Marginea), Creangă-nál (ed. Kirileanu, 283), stb. — Gamillscheg erről a szóról a következőket írja: „Wenn daher für „krank“ das ungarische *beteg* in der rumänisierten Form *beteag* heute der fast ausschliesslich gebrauchte Ausdruck des Rumänischen in Siebenbürgen ist, dann erklärt sich dies daraus, dass die Ärzte an den ungarischen Universitäten in ungarischer Sprache ausgebildet wurden.“ (Jahrbuch der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jahrgang 1940. Berlin, 1941. 127). Ezzel a véleménnyel csak akkor érthetnénk egyet, hogyha ez a szó csak újabban terjedt volna el. Azt, hogy a *beteag* szó az egész északi rumén nyelvterületen előfordul, továbbá, hogy Erdélyben és Moldvában régi idők óta megtalálható, forrászerű adatokra támaszkodva, úgy magyarázhatjuk meg, hogy ezeken a vidékeken a magyar népi altalaj egykor sokkal erőteljesebb volt. Ugyanolyan régi a *beteşug* (< m. *betegség*) szó is, vö. pl. Tagliavini, i. h. 102; *beteşugul*, sau boala featei sale Sicriiul de aur. 123; Id. még uo. 126), stb.

⁷ Már a voroneczi kódexben (Alexics, i. h. 37), további erdélyi és moldvai adatok: DAcR. I, 570; alduiaşte Dmnzău ... de *biu* (Sicriiul de aur 209), întremaré cé de *biu* (Cateh. calv. ed. Bariţiu, 121), mincâu carne *îmbiu* (Densusianu, i. h. 320), stb.

⁸ A Paliia-ban: *şi buduşlău* fi-veri spre pământ (ed. Roques, 25); újabb példák Göblnél, *A magyar szótáriróadalom hatása az oláhra*. Budapest, 1932. 17; Weigand, Jahresberichte VI—1899, 75; *buduslancă* ‚femeie fugită dela bărbat‘ (Papahagi, Graiul şi folklorul Maramureşului. Bucureşti, 1925. 215), stb.

⁹ A *nebintetuit* származék már a Tâlcul Evangheliilor-ban megtalálható (Brassó, 1564), további példákra ld. Tamás, *Fogarasi István kátéja*, 75.

¹⁰ Candrea, i. h. II, 54, 60, 105, stb.; *éy cseluit* prietnikul: Buitul, Catechismus ... Tiperit en Klus en anul Domnului 1703. 28; DAcR. I/2, 275—76; Tagliavini, *Lex. Mars.* 109—10; m’ai *celuit* Rădulescu—Codin, *Din Corbi—Muscelului*: Din vieaţa poporului român XXXIX 19); *a şelului* ‚a insela‘ (Ion Creangă IV, 7. Bukovina), stb.

¹¹ Ma már csak Erdélyben általános, egykor a Kárpátokon túl is el volt terjedve (vö. DAcR. I/2, 613—14). 1588-ban Moldvában is megjelenik (Hasdeu, *Cuv. b.* I, 206). További példákra l. Tagliavini, i. h. 96. s. v. kocsis; Sze me szuj odáte si jeu en kocsije (1714. Déva. Egy Drăganu által közzétett versben: Făt-frumos I—1926. 3); *cocie* ‚căruiă pentru cai‘ (*Clopotiva. Un sat din Haţeg* II, 417), stb. A szó a legtöbb európai nyelvbe eljutott.

¹² A Bánságban a XVII. században tűnik fel (vö. DAcR. I/2, 764—65); továbbá Viski (1697. vö. Ungaria I, 99). Egész Erdélyben nagyon elterjedt.

‚kopó, vadászkutya‘ (< m. *kopó*),¹³ dărab ‚darab‘ (< m. *darab*),¹⁴ *dorobanț* ‚darabont, gyalogos‘ (< m. *darabant, darabont*),¹⁵ *făgădaș* ‚igéret‘ (< m. *fogadás*),¹⁶ *fel* (*fealiu*) ‚fajta, minőség‘ (< m. *fèle*),¹⁷ *feleleat* ‚kezeség, felelősség‘ (< m. *felelet*),¹⁸ *a felelui* ‚valamiért felelni, felelősséggel tartozni‘ (< m. *felelni*),¹⁹ a Moldvában és Bukovinában korán feltűnő *feredeu* ‚fürdő‘ (< m. *feredő*, köznyelvi *fürdő*),²⁰ *filer* ‚dénár, fillér‘ (< m. *fillér*),²¹ *ferăstrău* ‚fü-

¹³ Rumén adataink csak a XVIII. század óta vannak. Ennek ellenére a szó általános elterjedéséből arra következtethetünk, hogy a dologgal együtt már korábban ismerték, mivel a *kopó*eb elnevezés a magyarban már a XVII. század elején előfordul (Melich: Magyar Nyelv XXVIII—1932. 99). A szó rumén közvetítéssel a bolgár nyelvbe is eljutott (Capidan: Dacoromania III—1924. 216).

¹⁴ Ez a Kárpátokon túl is gyakran előforduló szó először a Cateh. calv-ban (ed. Baritiu, 123) szerepel. Ld. még Tagliavini, *Lex. Mars.* 105; *dărăb* ‚bucată foarte mare de ceva‘ (Șezătoarea V, 71. Munții Sucevei; XX, 80); *darap* ‚codru mare de mămăligă‘ (Ion Creangă IV, 306. Vâlcea); *dărap* ‚o bucată mare de ceva‘ (Arhivele Olteniei X, 57. Mehedintși), stb.

¹⁵ Először Radu dela Afumați vajda levelében szerepel 1523-ban (vö. Treml: Studi Rumeni IV—1930. 210); si tu căpitane de *dorobanțe* (1640. Arhivele Olteniei II—1923. 31); au trimes *dărăbani* (1642. Iorga, i. h. 74); au fost *dărăbanțu* (1643. Arhivele Olteniei IV—1925. 182); cu trei *dorobanți* (uo. IX—1930. 48. Romanai); Tagliavini, *Lex. Mars.* 98. s. v. *tarabancz*, stb.

¹⁶ Tamás, *Fogarasi István kátéja*. 87.

¹⁷ A rumén irodalom kezdete óta számos kifejezés alkotóelemeként fordul elő. Vö. DACr, II, 91—2.

¹⁸ Már a voroneczi kódexben megtaláljuk. Vö. DACr, II, 93 és Gaster, *Crestomatie română*. 1, 2; Alexics, i. h. 55; Stan, i. h. 33: pe *felelat* ‚garantat, pe omenie‘ (Seliște, Szeben környéke. Banciu: Transilvania XLI, 47); pă *fel’el’eat* ‚pe cuvînt‘ (Densusianu, i. h. 317); Dau pe *feleleti* (Moldován, i. h. 812); Barbul, *Az avasvidéki nyelvjárás*. Budapest, 1900. 46; valószínűleg a ruménből: erd. szász *felelat* ‚válságdíj‘ (Schullerus: Nyelvtudomány I—1906. 96). A szó sokszor azt a felelősséget jelenti, melyet a rumén pásztor vállalt a magyar földbirtokos állataiért.

¹⁹ DACr uo., továbbá: *Velescu* de dînsul (Dosoftei gyulafehérvári püspök levelében. Iorga, uo. II, 4); a XVII. századból még: *feleluim* cu satul (uo. I, 91); De frații miei ... încă *feleluiesc* (Havaselve, Iorga, *Srisori de boieri — Scrisori de domni*.² Vălenii de munte, 1925. 71—2); cine poate *felelui* (Radna. 1717 Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, II, 106; Densusianu, i. h. 317; Stan, i. h. 33, stb.

²⁰ DACr, II, 100, továbbá: Cateh. calv. (vö. Alexics, i. h. 55); a gyulafehérvári Molitevník-ban (1689): ku *feredeul* neputreğuneî (Cipariu, *Analecte*, 138); Tagliavini, i. h. 106; *feredeu* ‚baie de aburi‘ (Șezătoarea XXIII, 48. Baia, Folticeni); *feredeu* ‚baie‘ (Ion Creangă III, 266. Florești, Tutova); *sărădău* Rădulescu—Codin, i. h. 66; a fürdőket az erdélyi *meșteri* (mesterek) építették, Moldvában Nagy István uralkodása óta (vö. Samaritan, *Medicina și farmacia în trecutul românesc*. Călărași, é. n. 241—43).

²¹ DACr, II, 122, továbbá: *filêriu* (Tetrav. diac. Coresi din 1561. ed. Gaster, 15), *fileariulū* (az ún. Rákóczi-Bibliában, vö. Tulbure, *Az első*

rész, fűrészmalom²² (< m. *fűrész*),²² *ghiuluș* ,gyűlés, összejövétel²³ (< m. *gyűlés*),²³ *gingaș* ,gyöngéd, finom, kedves, gyengélkedő²⁴ (< m. *zsengés*),²⁴ *giulgiu* ,finom vászon, gyolcs²⁵ (< m. *gyolcs*),²⁵ *giutru* ,gyötörni, kínozni, marcangolni²⁶ (< m. *gyötörni*),²⁶ *hăitui* ,(vadászaton) hajtani²⁷ (< m. *hajta-ni*),²⁷ *hălădui* ,haladni, megérkezni, megmenteni, életben lenni²⁸ (< m. *halad-ni*),²⁸ *hașmă* ,metélő hagyma, alium ascalonicum²⁹ (< m. *hagyma*),²⁹ *hatalm*, *hatal* ,hatalom, földesúri jog, pénzbírság³⁰ (< m. *hatalom*),³⁰ az Erdélyben és Moldvában használt *hoher* ,hóhér, sintér³⁰ (< m. *hóhér*, kfn.

román bibliafordítások. Nagyvárad, 1918. 22); *fileariu* (1672. Beszterce környéke. Iorga, i. h. II, 19); *să vând într'un fileariu* (Sicriiul de aur, 21); Barbul, i. h. 47; Stan, i. h. 33, stb.

²² DACr II, 97, továbbá: *fierăstrae* cu care se taie arbori (Tode-rașco moldvai logofet levelében, 1634-ből, vö. Iorga, i. h. I, XCV. 1.); la un *herăstrău* în munte (1815. Constantinescu-Mircești, *Documente vrâncene*. I, 100. București, 1929); Erdélyben gyakran *firez*, *hirez*, vö. pl. Bulletin Linguistique II—1934. 220, 222; IV—1936. 141, stb.

²³ A DACr.-ban (II, 264) idézett gyér adatokhoz vö. még: Tagliavini, i. h. 107; *guluș* (sic!) ce iaste să ne strîngem la munte (Iorga, i. h. II, 14. Máramaros megye, a. 1669); *ghiuluși* (uo. 88); si *gilisu* szau riszipit (Stinghe, *Documente privitoare la trecutul Romînilor din Șchei*. Brașov, 1901. I, 91. a. 1724); *ghilisul* (uo. I, 204. a. 1738); *d'iliș* ,adunare' (Barbul, i. h. 46); Olténiában jelentése ,petrecerea făcută seara, de acela care își mărită fata sau își însoară băiatul' (Arhivele Olteniei VI—1927. 108); a hasonló nevű olténiai nyáresti ünnep leírását l. a Ghiluşul folyóiratban I—1913. 5—6, II—1914. 4—6., stb.

²⁴ Először Ureche Letopiseț-ében (ap. Gaster, i. h. I, 71), később egy 1660 körüli zsoltár- és énekgyűjteményben: Trup *gșingas* alu Christus (383. 1.); Tagliavini, i. h. 94; DACr. II, 268, stb.

²⁵ Már a szászvárosi Öszövetségben (ed. Roques, XXXVII. 1.); *coșe de gôlce* (Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e siècle tirées des archives de Bistritza*, 53); DACr. II, 270; Erdélyben inkább *giolgiu*.

²⁶ A 3. jegyzetben említett zsoltárfordításban: me *dsutrujezk* (52. 1.); Viskinel (Ungaria I, 99); *gitrului* (Szamosvölgye, Pașca, *Glosar dialectal*, 30); további moldvai és erdélyi adatokra l. Drăganu: Daco-romania III—1923. 718; *gitruit* ,doborât de boală, de vre-un rău' (Șezătoarea XX, 108. Baia, Folticeni); Da m'ô *ghitruit* scîrba (Ion Creangă IV, 401. Bukovina), stb. DACr. nem említi.

²⁷ Bár nincsenek régi adataink, a szó általános elterjedése és számos származéka (*haită*, *hăitaș*, *hăituială*, stb.) alapján feltételezhetjük, hogy aránylag korán jutott a rumén nyelvbe. Vö. DACr. II, 344—45.

²⁸ Adatok a XVIII. századtól kezdve (Vö. DACr. II, 346).

²⁹ A XVII. század eleje óta. Hasdeu, *Cuv. b.* I, 267; DACr. II, 375; *hajmă* ,apróhagyma, mogyoróhagyma' (Stan i. h. 35); Lex. Bud. 251, stb.

³⁰ A XVII. század elején tűnik fel. Vö. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*. Bucarest, 1930—31. I, 216; régi példákat Alexics is idéz (i. h. 60); *hatalmu* i-au închinat (Constantinescu-Mircești, i. h. I, 7); nu-ți ieu cu *hatal* (Ion Creangă VIII, 155. Tutova); Molnár 1788. évi nyelvtanában: *hotalm* ,das Hofrecht, die Gewalt des Hofes'; DACr. II, 378, stb.

hofer),³¹ *holdă* ‚hold, szántó, vetés‘ (< m. *hold*),³² a havaselvi és moldvai *rumân* ‚jobbágy‘ helyett Erdélyben használt *iobag* (< m. *jobbágy*),³³ *imaş* ‚közlegelő, legeltetés pascuum commune‘ (< m. *nyomás*),³⁴ *jeler* ‚lakos, telepes, zsellér, inquilinus‘ (< m. *zsellér*, bajor-osztrák *söller*),³⁵ *jimblă* ‚zsemle‘ (< m. *zsemle*, kfn. *semele*),³⁶ az ünnepies hangulatát mindmáig megtartó köznyelvi *lăcaş* ‚lakás, hajlék, szállás‘ (< m. *lakás*),³⁷ a művelődéstörténeti szempontból kiemelendő *lacăt*, *lăcat*, *lăcată* ‚lakat, zár‘ (< m. *lakat*),³⁸ továbbá *lăcătuş* ‚lakatos‘ (< m. *lakatos*),³⁹ az Erdélyben még ma is sűrűn használt *lămpaş* ‚lámpás‘ (< m. *lámpás*),⁴⁰ *lepedeu* ‚lepedő‘ (< m.

³¹ DACr. II, 399; Tagliavini, i. h. 109; *hoferi* ‚cai ce prind și omoară câni prin târguri‘ (Șezătoarea XIX, 112. Moldva); *hoferi* ‚Lump, der alles nach seinem Willen macht und sich um Familie etc. nicht kümmert‘ (Codrul Cosminului II/III—1927. 423. Marginea). Vö. még Studi Rumeni IV—1930. 128.

³² Bár Alexics, i. h. 65. már a XVI. századból idéz példákat, a DACr. adatai csak Varlaammal kezdődnek; *holdă* ‚lan, câmp semănat cu cereale‘ (Bîrlea, Balade, colinde și bocete din Maramureș. București, 1924. 102); *holdă* ‚szántóföld‘ (Stan, i. h. 37); *holdă* ‚Weissernte auf dem Felde; Feld im Erntezustand‘ (Marginea i. h. 424); vö. még Tagliavini, i. h. 95, ahol állást foglal a Tiktin által ajánlott származtatás ellen, és H. Dumke: Jahresberichte XIX, 73.

³³ DACr. II, 882 és Tagliavini, i. h. 95. s. v. *obbas*.

³⁴ A XVIII. század második felétől kezdve mutatható ki, de valószínűleg már korábban átvették: *imaşul* vitelor (1786. Antonovici, *Documente bărlădene*, Bărlad, 1911. II, 68); *imaşu* vacilor (1806. Sava, *Documente putnene II. Vrancea, Ireşti-Câmpuri*. Chişinău, 1931. 55); az egész északi rumén nyelvtérületen többé-kevésbé elterjedt (vö. DACr. II, 470 és Codrul Cosminului II/III—1927. 252).

³⁵ Először a Cateh. calv.-ban (DACr, II, 14); Lex. Bud. 333.

³⁶ A szászvárosi Ószövetségben (1582. vö. DACr. II, 26); *neşte žimble* (Grai și Suflet III, 349. Teişani, Tutova); *preţul pâinei și a jămiei* (Furnică, *Documente privitoare la comerţul românesc. 1473—1868*. Bucureşti, 1931. 431. Moldva), stb.

³⁷ 1508/1509 óta (vö. Ung. Jb. IX—1929. 275); *să hie lăcaşu* sufletului lui cu Ariia (1632. Antonovici, i. h. III, 62); *lăkaşului* tău în cer (1683. Cipariu, *Analecte*, 244); La uşa acelui *lăcaş* (1831. Revista Arhivelor II. 283. Havaselve); M’au lăsat fără *lăcaş* (c. 1870. Arhivele Olteniei XII—1933. 281); Nazaret era oraşul, Unde îşi avea *locaşul* (Gocan—Florian, *Monografia comunei Feiurdeni*. Cluj, 1939. 101), stb.

³⁸ Már a legrégebbi szövegekből kimutatható, általánosan elterjedt szó. Vö. DACr, II/2 75—6.

³⁹ DACr. II/2, 76; *jupânul* Haneş *lăcătuşul* (1770. Iorga, *Scisori de boieri*, 101); La *lăcătuşul* am plătit pentru ladă (1778. Furnică, *Din istoria comerţului la Români*. Bucureşti, 1908. 63); *Condre lăcătuşu* (1825/27. Antonovici, i. h. II, 251); A *lăcătuşie* származékot a DACr. mint *meşteşugul lăcătuşului* magyarázza, ahol a *meşteşug* (< m. *mesterség*) is magyar jövevénytiszó.

⁴⁰ A Rákóczi-Bibliában: *luară lămpaşăle* lor (Tulbure, i. h. 23); în *lămpaşăle* sale (Sicriiul de aur, 115); Viskinél (Ungaria I, 90); a Clemens-féle szótárban (1837): *lampăs* (321. I.); további adatok Tagliavini-nél, *Lex. Mars*. 114.

lepedő),⁴¹ a *leşui*, *alesui* ‚meglesni, kihallgatni, leselkedni‘ (< m. *lesni*),⁴² a talán csak Havaselvén ismeretlen *maiu* ‚máj, tüdő‘ (< m. *máj*),⁴³ a főleg Máramarosban használt *mărădic* ‚örökösök, utódok‘ (< m. *maradék*),⁴⁴ az északi rumén köznyelvben mindmáig továbbélő *meşteşug* ‚mesterség, ipar, ügyesség, csel‘ (< m. *mesterség*),⁴⁵ *mistui*, *amistui* ‚emésztteni, megemésztteni, elfogyasztani, eltűnni, eldugni‘ (< m. *emészt-e-ni*),⁴⁶ a művelődéstörténeti és szóföldrajzi okokból elsősorban nyelvünkéből magyarázandó *nădrag* ‚nadrág‘ (< m. *nadrág*),⁴⁷ a Bánságban és Erdélyben még ma is élő *ocă* ‚ok, in-

⁴¹ Erdélyi tájszó, mely először a Lexicon Marsilianum-ban fordul elő (ed. Tagliavini, 114); Molnár, *Sprachlehre*, 55, 374 (1788-ból); *lepid'ew lipid'ew* (Bihar megye, Bulletin linguistique IV—1936. 143); *l'epedzeu* ‚cearşaf‘ (Gregorian, *Graul din Clopotiva*. Bucureşti, 1937. 59); stb.

⁴² A legrégebb szövegek óta nagyon gyakori, vö. Alexics, i. h. 20—1, 78—9: *că-l aleşuescū* pentru ei bărbați (Rákóczi-Biblia, Tulbure, i. h. 21); *karî leşuesk* după viață (Sicriiul de aur. 203); Stan, i. h. 25, 39, stb.

⁴³ Samaritan (Medicina și trecutul, 211, 233) a következőket írja: „Ficatul este main în Psalt. Sch., în Chr. lui N. Costin. În autopsia ce s'a făcut cadavrului lui Duca Vodă în 1685, s'a găsit ca „maiul cel negru i-au fost sănătos.“ Vö. még: *mai* ‚Leber‘ (Codrul Cosminului VII, 21. Marginea. Moldva); erdélyi példák Tagliavininél (*Lex. Mars.* 114), továbbá Muşleanál (Anuarul Arhivei de Folklor I—1932. 213. Bikszád, Szatmár megye); *mai* ‚ficat‘ (Densusianu, *Graul din Țara Hațegului*, 323). Vö. még Ung. Jb. XX—1940. 25, ahol G. Reichenkron a *maiu negru* kifejezést próbálja magyarázni.

⁴⁴ Legrégibb adatunk Viski zsoldárgyűjteményéből való s ez talán azt bizonyítaná, hogy Viski Északerdélyben tanult ruménül: *meredikului* a beu (397. 1.); *să le hie pomană pă hiru, pă mărădic* (1741. Birlea' *Insemnări*, 110); *Iară cine a fi mărădicu* din neamul acesta (1761. uo. 177); *și-a mărădicului* cariî vor rămînè (1766. uo. 24); *din mărădicu* lui Hrușca (1857. uo. 159); újabb adatok: Alexics, i. h. 114; Dacoromania IV—1927. 1080.

⁴⁵ A szó átvételének művelődéstörténeti okairól Iorga a következőket írja: „Primirea și răspîndirea lui se datorește faptului că dintr'un trecut indepărtat, din veacul al XIII-lea înainte, locuitorii celor mai vechi orașe din Țara-Românească și din Moldova au fost și Unguri.” (*Negoțul și meşteşugurile în trecutul românesc*. Bucureşti, 1906. 155); vö. az ebből származó *a mesteşugi* ígét ‚a umbla cu vicleşug‘ (Candrea, i. h. 436); *meşteşug* ‚artifice, ruse‘ (c. 1625. Gaster, i. h. I, 71); *toate meşteşugurile* réle (Cateh. calv. ed. Baritiu, 47); Tagliavini, i. h. 96, stb.

⁴⁶ A Psaltirea Scheiană-ban, a szláv *probaviti* ‚digerere, impertire‘ hatására annyit jelent, mint ‚valamiben részesíteni‘ (Candrea, i. h. II, 66); *amistuiesce* toate supărările noastre (Cateh. calv. ed. Baritiu, 120); *amistuiaște* și sfârşeste pre bărbat (Sicriiul de aur, 148); vö. még Alexics, i. h. 83—4; *mistui* ‚a ascunde‘ (Pamfile: Din viața poporului român XII, 49, 351), stb.

⁴⁷ Vö. Tagliavini, i. h. 116, számos további adattal. Drăganu a Halici-nak tulajdonított szótár magyar elemei között említi (Dacoromania IV—1927. 156); a szóval először 1589-ben találkozunk: *nadragi karaġiu* ‚Hosen aus grobem Stoffe‘ (Hasdeu, *Cuv. b.* I, 258), ahol a *carăġiu* szó is magyar eredetű (vö. DAcR. I/2. 124); *Nădragi* ‚caligae ungaricae‘ (Lex. Bud. 411).

dok' < m. *ok*),⁴⁸ *orbalt* ,orbánc' (< m. *orbánc*),⁴⁹ az azóta elavult *otálnăzui* ,oltalmazni, védeni, megvédeni' (< m. *oltalmaz-ni*),⁵⁰ a népköltészetben gyakran szereplő *paloș* ,pallos, tör' (< m. *pallos*),⁵¹ a felülről terjesztett *exemplu* mellett elevenségét megőrző *pildă* ,példa, példázat, hasonlat, példabeszéd' (< m. *pelda*, kfn. *bilde*),⁵² *ponoslui* ,panaszolni, panaszt tenni' (< m. *panasz-olni*),⁵³ *răvaș* ,levél, írás, rovás' (< m. *rovás*),⁵⁴ a csak Erdélyben használt *sabău* ,szabó' (< m. *szabó*),⁵⁵ az egész rumén nyelvben megtalálható *sălaș* ,szállás, lakás, szálló, hajlék, koporso' (< m. *szállás*),⁵⁶ *sechiraș* ,fuváros, szekeres' (< m. *szekeres*),⁵⁷ *sicriu* ,szekrény, láda, koporso' (< m. *szekrény*),⁵⁸ *sudalmă* ,káromkodás, szitok, szidalom' (< m.

⁴⁸ Már az 1564-i Tâlcuț Evangheliilor-ban megtalálható. Vö. Tamás, *Fogarasi István kátéja*, ahol későbbi adatokat sorol fel (101—2).

⁴⁹ Anonymus Banatensis szótárában: *Orbáncz* (Dacoromania IV—1927. 156); Am deschentát de orbáncz (c. 1760. Tagliavini: *Studi Rumeni* IV—1930. 79. Moldva); *orbaltu*, *orbantu* ,erysipelas, gutta rosacea' (Lex. Bud. 469); *orbalt* (Gorovei: *Din vieata poporului român* XXVII, 249. Bukovina); *bubele și orbaltul* (Bîrlea, i. h. II, 362); *orbant* ,foc viu' (Ba.rbul, i. h. 51), stb.

⁵⁰ Az *oltalmazuit* származékkal már a Tâlcuț Evangheliilor-ban találkozunk (vö. Veress, *Bibliografia română-ungară* I, 25. București, 1931); *Otelmezesk*. Defendo (Anonymus Banatensis, i. h.). Ugyanabban szótárban a Viskínél is szereplő *Otalm*. Defensio (Ungaria I, 99); *să o va otalmăzui* (Bîrlea, *Inseamnări*, 161).

⁵¹ Régi adatok Tiktin-nél, DRG. 1112; vö. még Tagliavini, *Lex. Mars.* 118: *pușci și un paloș* (c. 1687. Iorga, *Doc. Bistr.* II, 65. Moldva); *Paloș din cui ș'o luat* (Anuarul Arhivei de Folklor IV—1937. 118. Beszárabá); *Paloșu* ,spatha, gladius, ensis: pallos' (Lex. Bud. 479), stb.

⁵² Vö. Tamás, *Fogarasi István kátéja*, 104.

⁵³ Tagliavini, i. h. 119—20. Vö. még: *ponosluiăște* (Sicrișul de aur, 40); *ponosluesk* ,sich beschweren, beklagen' (Molnár, *Sprachlehre*, 282); *ponozli* ,a se căi' (Caba, *Szilágy*, 99), stb.

⁵⁴ 1583/85: *răvașele* domnești (Hasdeu, *Cuv. b.* I, 38—9; va lăsa pre loc *răvaș* (Rosetti, *Lettres roumaines*, 56. XVIII. század eleje); *îndată ce veți auzi răvașul* acesta (1789. Antonovici, i. h. I, 133); *răvaș* ,un bețigaș în patru fețe pe dungile căruia se înseamnă cupele de lapte duse la oraș' (Pașca, *Glosar dialectal*, 51), stb. A szláv nyelvi előfordulásokra vö. Skok: *Slavia* IV, 346.

⁵⁵ Tagliavini, *Lex. Mars.* 120; Molnár 1788-i nyelvtanában (397. 1.); Koncz József *Batrochomyomachia*-jában (vö. Ungaria IV—1895. 325: *Szeboj*, Csizmás Kósokár; *sabou* (Caba, i. h. 100); *săbău* ,croitor' (Costin, *Graiul bănățean*, 176). stb.

⁵⁶ Már a legrégebb szövegekben is gyakran fellelhető, vö. Tagliavini, i. h. 97, továbbá Drăganu, *Codicele Todorescu*, 199: *sălaș* ,cercueil, bière' (*Bulletin Linguistique* VI—1938. 192. Beszterce-Naszód megye), stb.

⁵⁷ Moldvában a XIV. században tűnik fel, vö. Ung. Jb. IX—1929. 295—96; se făcă *sekirașu* (1620. M. Moxa krónikájában; *dela cormaniiși și secheriși* (1820. Bîrlea, *Inseamnări*, 193); *sechereș* (Moldován, i. h. 817), *secherăș* ,cel ce umblă cu car, căruță' (Bîrlea, *Cântece poporane*, 116); *secheriș* (Barbul, i. h. 53), stb.

⁵⁸ Candrea, i. h. 477; a *Sicrii*u de aur többször idézett címében;

szidalom),⁵⁹ *a sudui* ‚szidni, összeszidni‘ (< m. *szid-ni*),⁶⁰ az erdélyi *a surzui* ‚hozzáadni, ráadni, szerezni, megszerezni, beszerezni‘ (< m. *szerez-ni*),⁶¹ és *șușig* ‚szükség, nyomor‘ (< m. *szükség*),⁶² *șinor* ‚zsinór‘ (< m. *zsinor*, kfn. *snur, snuor*),⁶³ *șireag* ‚sereg, csapat, hosszú sor‘ (< m. *sereg*),⁶⁴ *tabără* ‚tábor, csapat‘ (< m. *tábor*),⁶⁵ a szintén a rumén köznyelvbe átment *talpă* ‚talp, alsórész, alap, állvány‘ (< m. *talp*),⁶⁶ a Kárpátokon túl is előforduló *târnaș* ‚tornác, folyosó, porticus, prostas‘ (< m. *tornác*),⁶⁷ az Erdélyben és Mold-

Sekriny. Sepulchrum (Anonymus Banatensis, vö. Dacoromania IV—1927. 157); *săcriu* ‚Sarg‘ (Anuarul Arhivei de Folklor II—1933. 117. Beszárabia); *facerea secriului* (Antonovici, i. h. I, 215. Moldva); *săcrin, sęcrin* (Bulletin Linguistique V—1937. 164. Bánság), stb.

⁵⁹ Vö. Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane* II, 527; Mândrescu, *Elemente ungușesti în limba română*. București, 1892. 180—81; va skăpa de čertăria *sudălmii* (1646. Gaster, i. h. I, 122; Ku *szidalme* je pline inima (Viski: Ungaria I, 100); *Sidalme*. Convicium (Anonymus Banatensis, i. h. 158); cu maire *sudalma* (Dacoromania III—1924. 915, 929. Erdély); Lex. Bud. 682; am răbdat *sudalme* (Arhivele Olteniei VII—1928. 201. Iași), stb.

⁶⁰ XVI. századi adatokat közöl Bârseanu; An. Ac. Rom. M. S. L. Ser. III. T. I. M. 3. p. 37; Tagliavini, i. h. 98; tot *suduiți* pre oamenii (1670. Iorga, *Documente românești* II, 16.); l-o *suduit* (Bulletin Linguistique IV—1936. 168. Bihar megye); vö. még Anuarul Arhivei de Folklor I—1932. 222. CCCXLIV), stb.

⁶¹ A Cateh. calv.-ban (Alexics, i. h. 99); Viski: Ungaria I, 100; Lex. Bud. 689; Tagliavini, i. h. 120—21. s. v. *szeresuesk*.

⁶² Először egy kéziratos zsolttár- és énekgyűjteményben: Aszkulteme en *șukșigul* mjeu (c. 1660. 201. l.); chitelenindu-mă au de *șușugurile* meale (Iorga, *Scris. ard.-mar.* I, 235. XVII. század vége); avîndu *șușig* mare (1717. uo.); Alexics, i. h. 99; Mândrescu, i. h. 103, stb.

⁶³ A szászvárosi Ószövetségben: un *șinori* de mătase galbină (302. l. Ishod); Viski: Ungaria I, 100; *șinor* de lână (Furnică, *Din istoria comerțului*, 63); Lex. Bud. 645; *șinor, șinur* (Haneș, *Din Țara Oltului*. București, 1921. 124); Barbul, i. h. 53, stb.

⁶⁴ A szászvárosi Ószövetségben (224. l. Ishod); a Rákóczi-Bibliában (Tulbure, i. h. 25); Sicriiul de aur, 11; Dosoftieiu, Liturghier (Iași, 1679. 43, 123); Agyagfalvi zsolttárgyűjteményben (38, 101), stb.

⁶⁵ Ld. pl. cu *tabăra* (1612. Iorga, *Documente românești* I, 30. Moldva); Viski: Ungaria I, 100; și merse la *tabără* (Gaster, i. h. II, 167); Bobb, Dict. II, 436, stb.

⁶⁶ Candrea, i. h. 28; patru *talpe* de argițu (sic!) să aibă (szászvárosi Ószövetség, 256); Tagliavini, *Lex. Mars.* 98; în *tălchi* c'o sărit (Valea Nistrului-de-Jos. Anuarul Arhivei de Folklor IV—1937. 126), stb.

⁶⁷ A szászvárosi Ószövetségben (258. l. Ishod); De pofta *ternaczu-luj* teu (az 1660. körüli zsolttár- és énekgyűjteményben 199. l.); En *ternaczele* tale (Viski, 143); y-o dus în *tîrnats* (Bihar megye. Bulletin Linguistique IV—1936. 174); Gregorian, i. h. 63; Molnár szótárában (1822. 86.); *atârnaș* ‚cerdac‘ (Pamfile: Din vieța poporului român XX, 84. Argeș környéke); *târnaș* ‚locul de dinaintea pragului‘ (Șezătoarea XIX. 60. Ungureni, Botoșani); *târnaș* ‚prispă, tindă‘ (Grai și Suflet V. 123. Gorj), stb.

vában nagyon elterjedt *tău* ,tó, mocsár, láp‘ (< m. *tó*),⁶⁸ az erdélyi *tolcer* ,tölcser‘ (< m. *tölcsér*),⁶⁹ a moldvai és erdélyi *țințirim* ,temető‘ (< m. *cintérem*),⁷⁰ *uricaș* ,örökös‘ (< m. *örökös*),⁷¹ a Kárpátokon túl is előforduló *vition* ,sovány, gyenge, elcsigázott‘ (< m. *hitvány*),⁷² *vizitiu* ,kocsis‘ (< m. *vezető*),⁷³ stb.

Ezek a jókorán (XVI—XVII. sz.) felbukkanó és írásos emlékekben ránk hagyományozott szavak kézzelfoghatóan bizonyítják, hogy a magyar hatás — különösen Erdélyben és Moldvában — a kései középkor után még inkább elágazott, sokoldalúbb és mélyebb lett. Ezt a későbbi kölcsönszó réteget sem kizárólag az erdélyi rumének közvetítették a moldvai és havaselvi ruménség felé. Átszármaztatásukban jelentős szerepet játszottak a kárpátokontúli magyar telepések is, főleg a moldvaiak. Vannak ugyanis olyan szavak, melyek csak Moldvában fordulnak elő, más vidékeken azonban, ahol magyarok és rumének érintkeznek, sem a multban, sem pedig a jelenben nem akadunk nyomukra. ANTONOVICI okmánytárában találjuk pl. az *avaș*, *ovaș* szót,⁷⁴ melyet Rădăești, Romanești, Jorăști és Dracsini ruménjei használtak a kipusztult erdőség és az ennek helyébe lépő kaszáló jelölésére. Ez a moldvai tájszó, melyre csak a XVII. században találunk néhány adatot, a magyar *avas* átvétele. A moldvai magyarság és ruménség egymásrahatása egy kb. 800 év óta tartó folyamat, amely részleteiben még nincsen

⁶⁸ Ld. pl. izvorrele în *taure* (Candrea, i. h. 214); *teișori* ku halâșteu (1558. Hasdeu, *Cuv. b. I*, 211. Moldva); el façe *teu* de ape (az 1660. körüli zsoldár- és énekgyűjteményben); Lex. Bud. 723; Tagliavini, i. h. 121—22; Birlea, i. h. II, 158, stb.

⁶⁹ Tagliavini, i. h. 122. s. v. *tolcer*; *tulșeri* ,pîlnie‘ (Gregorian, i. h. 63), stb.

⁷⁰ Dosofteiu (vö. Gaster, i. h. I, 257); *țințirimul* bisericii (1752. Iorga, *Studii și Documente I*, 107); *țințirimul* bisăricii (1819. Antonovici, i. h. I, 96. Moldva); Suceava és Dorohoiu környékén (vö. Din vieața poporului român XIX, 129 és XV, 78); *țânțirimu* (Lex. Bud. 109); *țințirim* (Bul. Iordan IV—1937. 72. Beszterce-Naszód megye), stb.

⁷¹ Agyagfalvi zsoldárkéziratában (27. l.); a Rákóczi-Bibliában (Tulbure, i. h. 25), a Cateh. calv.-ban (Baritiu, 38); *Urikash*. Haeres (Anon. Ban. 163), stb.

⁷² A szó legrégebb jelentése ,vaurien, imbécile‘, ezt a magyarban is megtaláljuk (Hasdeu, *Cuv. b. I*, 285. c. 1600/1630); *hit‘ivan* ,slab‘ (Barbul, i. h. 49); *hiteuan* (Conv. Lit. XX, 1011. Bihar megye); *hit‘iuuan* (Caba, i. h. 98); *hit‘iuan* ,sovány‘ Stan, i. h. 36); *h‘it‘iwan* ,faible, débile‘ (Bulletin Linguistique VI—1938. 192); *hition* ,mager‘ (Marginea, i. h. 423); *gitioan* (Șezătoarea II, 229, Munții Sucevei); carnea *gitiuună* (Ion Creangă V, 375. Dorohoiu), stb.

⁷³ Hasdeu, *Cuv. b. I*, 440; Molnár 1788-i nyelvtanában: *vezeteu*; Sadoveanu-nál (vö. DACR. I, 477. s. v. *bănat*. 5°); *vezătiu* (Beszarábia. Anuarul Arhivei de Folklor IV—1937. 159), stb.

⁷⁴ *Doc. bărl.* III, 181, 186; IV, 130.

ugyan feldolgozva, de már eleve feltehető, hogy a kedvezőtlen művelődési körülmények között élő moldvai székelyek és csángók általában jóval több rumén szót vettek át, mint pl. az erdélyi magyarok, akik saját nyugati kultúrájú államuk keretében, valamint nemzeti és népi műveltségük csorbítatlan birtokában összehasonlíthatatlanul többet tudtak adni és közvetíteni, mint amennyit a bevándorló ortodox ruménségtől kaphattak.⁷⁵

Ebből a műveltségközvetítő munkából a magyarság minden társadalmi rétege, a királyoktól, fejedelmektől, főnemesektől és főpapoktól az iparos, kereskedő és földművelő rétegekig, megfelelő mértékben vette ki részét. Ez azokból a latin szavakból is kitűnik, melyek részint a magyar népnyelvből, részint pedig Magyarország latin hivatali nyelvéből kerültek a ruménbe, főleg az erdélyi ruménség nyelvébe. Máshelyt már tárgyaltuk azokat az elsősorban hangtörténeti és szóföldrajzi ismérveket, melyek lehetővé teszik az ilyen jellegű szavak magyar eredetének a megállapítását.⁷⁶ Közük nemcsak a vallási és tudományos élet, valamint a közigazgatás szókincséhez tartozó szavak szerepelnek, hanem olyanok is, melyek a magasabb magyar társadalmi rétegekből elindulva, előbb a magyar, azután pedig tovább a rumén népnyelvbe szállottak le, s itt néha sokkal szívósabb gyökeret vertek, mint magukban a magyar nyelvjárásokban. Ilyenek pl. a *bughilarăș*, *pughilareș* 'írotábla', *pénztárca* (< m. *bugyelláris* 'pugillares'), *călămariș* 'tintatartó' (< m. *kalamáris* 'calamarius'), *iuș* 'jog' (< m. *juss* 'ius'), *mod*, *modru* 'mód' (< m. *mód*),⁷⁷ *pășuș*, *posuș* 'útlevél, marhalevél' (< m. *passus*), *pințaluș*, *penițeluș* 'tollkés' (< m. *penicillus*), továbbá *notareș* 'notarius' (< m. *nótarius*), *vicareș* 'vicarius' (< m. *viká-*

⁷⁵ A magyar nyelv rumén elemeire I. Tamás: Arch. Eur. C.-Or. II—1936. 319—50; Kniezsa, uo. 171—72. Mint ismeretes, a magyar köznyelvben alig van néhány rumén eredetű szó; rumén tájszavainkról összefoglaló (ha nem is teljesen kimerítő) képet Szinnyi J. adott (vö. Damian I., *Adatok a magyar-román kölcsönhatáshoz*. Budapest, 1912, 13—14. Nyelvészeti Füzetek, 67. sz. Irodalmi utalásokkal.) Újabbán Blédy írt összefoglaló értekezést e tárgyról, módszere, szempontjai és anyagának természete ellen azonban számos kifogás emelhető (*Influența limbii române asupra limbii maghiare*. Sibiu, 1942). Blédy munkájáról ld. Márton Gyula cikkét: *A rumén-magyar nyelvi hatás kérdéséhez*: Erdélyi Múzeum XLVIII—1943. 123—32.

⁷⁶ Vö. MNy. XXIX—1933. 297 skk.

⁷⁷ A Bánsági Névtelen szótárában „*Modosh. Politicus*“ is előfordul (91. l.). Az 1660. körüli zsoldár- és énekgyűjteményben (264. l.) és Viskinél (304. l.) a *mod* alakkal találkozunk, ezzel szemben a népnyelvben *modru* a gyakoribb. L. pl. *fără modru* 'mód nélkül' (bihari tükörfelfejezés, vö. Bulletin Linguistique IV—1936. 134); N'are *modru* (Mesentea—Kismindszent. Bologna, *Poezii* 130), stb. Moldvában is *modru* 'chip, felü' (Munții Sucevei. Șezătoarea II, 42).

rius), stb. A Rákóczi György megbízásából készült rumén Újszövetségben az áloé-növény: *aloişu*-nak hívják (<m. *álóés*), az Arany Koporsóban (Sicriiul de aur) pedig a „karbunkulus”-t *carbunculus*-nak. A XVIII. század folyamán a latinizmusokkal erősen átítatott magyar hivatalos nyelv és stílus számos eleme az egykorú rumén írásbeliségben is meghonosodik; ezek közül főleg az *-ălui*, *-ului* végződésű igék tűnnek fel, mint pl. *ariştălui* „letartóztatni, lezárni”, *confişcălui* „lefoglalni, elkobozni”, *conşcribălui* „összeírni” stb. (< m. *arrestál*-ni, *konfiskál*-ni, *konskribál*-ni). Ezeknek a magyar eredetű, Erdélyben akkortájt elharapódzó latinizmusoknak a vajdaságokban újjörög elemek felelnek meg.⁷⁸ A kárpátokoninnyi és túli ruménséget érő különemű művelődési hatásoknak ezt a jellegzetes kettősségét érdekesen szemléltetik pl. a latin-magyar közvetítésű *corespondălui* (< *korrespondál*-ni) és az olasz-görög közvetítésű *corespondarisi* igékhez hasonló esetek. Az olyan szópárok, mint: *încumştanţie*, „körülmény” — *peristatis* „ua.”, *informălui* „informálni” — *pliroforisi* „ua.”, *acludului* „akkludálni” — *embereclisi* „ua.”, *comunicălui* „kommunikál” — *pliroforisi* „ua.” ugyancsak szemléltető módon világítják meg a XVIII. századi rumén nyelv állapotát a Kárpátokon innen és túl.

A vallási unió következtében a latin nyelv ismerete még szélesebb keretekben terjedt az erdélyi rumének között. A papi pályára készülőknek addig nem tapasztalt mértékben adódott alkalmuk arra, hogy teológiai tanulmányaikat latin nyelven folytassák; ezzel szemben a vajdaságokban még mindig a nyugati kultúrjavak közvetítésére alkalmatlan görög nyelv igája akadályozta a rumén szellemiség korszerű kibontakozását. Az erdélyi ruméneknek már sajátos zamatú latin kiejtésük volt, amikor a vajdaságokban még egyet-

⁷⁸ Vö. Gáldi L., *A XVIII. századi oláh nyelv jövevényszavai*: MNy. XXXV—1939. 8—17. E cikkéből idézzük a következő mondatot: „Erdélyben, hol az unió az oláhságnak előre nem látott művelődésbeli emelkedést és politikai öntudatot biztosít (vö. Tóth András, *Az erdélyi román kérdés a 18. században*. Bp. 1938.), Közép-Európa szellemi és nyelvi hullámai hatnak: magyar és magyar közvetítéssel átkerült latin elemek tükrözik itt a humanista hagyományoktól áthatott magyar szellem keleti terjeszkedését és termékenyítő, serkentő erejét. A Kárpátokon túl viszont Moldvában és Havasalföldön a török hódoltság utolsó korszaka nyomja rá keleties bélyegét az oláh nyelvre és társadalomra, s ebbe a már előbb megkezdődött, de tetőpontjához csak most elérkező török hatásba ágyazódik bele a görög befolyás, amit elsősorban a vajdaságoknak görög származású helytartói, az ú. n. „fanarióta” (Konstantinápoly Fanar nevű városrészéből származó) fejedelmek közvetítenek” (I. h. 9.). L. még *Les mots d'origine néo-grecque en roumain au XVIIIe siècle* c. munkájának (Budapest, 1939) *L'aspect double de la langue roumaine à l'époque des Phanariotes* c. fejezetét (80—86. l.).

len társadalmi réteg sem jutott érintkezésbe azzal a nyugati kultúrnnyelwel, amelynek balkánfélszigeti, népi változatából alakult ki a rumén nyelv.

Az említett latin-magyar kölcsönszavak közül a mai erdélyi nyelvjárásokban aránylag kevés él tovább, de talán még mindig több, mint ahány fanarióta görög szó szállott le a népnyelvbe. Sokkal fontosabbak azonban azok a magyar eredetű hétköznapi szavak, melyek a földművelés, fuvarozás, nagyállattartás, az ipar, ruházkodás és a legkülönbélebb szokások fogalomkörébe tartoznak s amelyek nagy számuknál és változatosságuknál fogva nemcsak a nyelvészt, hanem a néprajzost és a művelődéstörténést is tanulságos következtetések levonására készítetik.

A honfoglaló magyarság, nemsokkal azután, hogy a Kárpátok medencéjében végleg letelepedett, földművelő néppé lett, melytől a kisállattartó és továbbra is vándorpásztorokodással foglalkozó népek sokat tanulhattak. Míg a rumén hatás a későbbiek folyamán inkább csak az erdélyi, főleg pedig a székely havasi gazdálkodás terén jutott komolyan szóhoz, addig a ruménség a helyhezkött erdélyi magyarságtól sok olyan szót, dolgot és fejlettebb gazdálkodási formák iránti hajlamot sajátított el, melyek addig előtte ismeretlenek voltak. Fennebb már utaltunk arra, hogy a gazdát az egész rumén népi köznyelvben még ma is *gazdă*-nak hívják, annak ellenére, hogy ezt a nagy történeti multra visszatekintő magyar elemet számos újítással próbálják helyettesíteni (*agricultor, econom, gospodar, plugar*). Ezenkívül még sok, többé-kevésbé elterjedt szót találunk, melyek a földművelés és gazdálkodás fogalomkörébe tartoznak: az egész rumén nyelvterületen közismert a *altoii* 'oltáni' (ebből *altoiu* 'oltóág'), a Kárpátokon innen és túl egyaránt előforduló *bulfeu* 'bélfá' (< m. *bélfa*, a járom alkatrésze, vö. Dámé, Term. pop. 17), az erdélyi *biris* 'béres, cseléd' (< m. *béres*; már a Bánsági Névtelen szótárában), *boghie, boaghe* 'boglya' (< m. *boglya*; szintén már a B. N. szótárában), *butaş* 'bujtás' (< m. *bujtás*), a rumén népnyelvben általánosan elterjedt *ciopor* 'csoport, csorda, nyáj' (< m. *csoport*), a szláv eredetű *cireadă* mellett a Kárpátokon túl is gyakorta használt *ciurdă* 'csorda' (< m. *csorda*), a DACR szerint csak Máramaros megyében, de máshol is előforduló *cosalău* 'legelő, kaszáló' (< m. *kaszáló*; XVIII. sz.-i glossza, l. Triod românesc. Magy. Nemz. Múz. Fol. Valach. 5. 131. 1.; Barbul, i. h. 45 stb.), *duhan, dohan* 'dohány' (< m. *dohány*), *duleu* 'dülő' (< m. *dülő*), *felezeu* 'felező, fölöző' (< m. *felező, fölöző*; Erdély, Moldva, Bukovina, Beszarábia), *furdulău* 'forduló' (< m. *forduló*), a

DAcR-ban nem említett *găbănaș* ‚gabonás‘ (< m. *gabonás*),⁷⁹ a fennebb már szóvártett *holdă* és *imaș*, továbbá *iștalău* ‚istálló‘, a XVIII. századi erdélyi forrásokban már feltűnő *iosag* ‚jóság‘ (< m. *jószág*),⁸⁰ *legheleu* ‚legelő, rét‘ (< m. *legelő*), *lompău* ‚lopó, siphovinarius‘ (< m. *lopó*; Lex. Bud. 357), az északerdélyi *luheriu* ‚lóhere‘ (< m. *lóhere*), a Kárpátokon túl is használt *melegar* ‚melegágy‘ (< m. *melegágy*),⁸¹ *piceucă* ‚burgonya‘ (< erd. m. *pityóka*), az erdélyi és moldvai *rât* ‚rét‘⁸² *șaitău*, *șitău* ‚sajtó, szőlőprés‘ (< m. *sajtó*; már BOTA nyelvтанában, melynek második kötete 1847-ben jelent meg Pesten), *șuldeu* ‚süldő‘ (< m. *süldő*; Lex. Bud. 685). az Erdélyen kívül is nagyon elterjedt *valău*, *halăn* ‚vályu‘ (< m. *vályu*, *válu*).⁸³

Kiegészítésképpen megemlítjük még azt a fontos tényt, hogy a tehén- és lónevek között egész Erdélyben feltűnően nagy számban találunk magyar eredetűeket. Ez szintén arra mutat, hogy a rumének magyar példák nyomán tértek át a kisállattenyésztésről, nevezetesen a juhásztorkodásról, a nagyállattenyésztésre.⁸⁴ Ennek megfelelően az ‚istálló‘, főleg Északerdély több

⁷⁹ Vö. *găbănaș* ‚sură pentru bucate‘ (Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*, 318); Stan, i. h. 35; Moldován, i. h. 812; Caba, i. h. 97; Barbul, i. h. 47, stb.

⁸⁰ 1738 óta; vö. Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*. I, 223. Sibiu, 1897; și alte *iosaguri* (Bilela, *Insemnări*, 63. a. 1766); Densusianu, i. h. 206; în *osagu* fișcului (Iorga, *Studii și Documente* IV, 97. Erdély); *iorsag* ‚mosie, pământ‘ (*Graiul nostru* II, 107); *iosăg* ‚avere, bun material și îndeosebi vitele‘ (Vaida: *Tribuna*, 1890. 361); *iosag* d’in *iosagul* meu (Beszterce vidéke: *Ethnogr.* XXIV, 288); Sărutatu de om drag, plătește mare *iosag* (Köteland, Kolozs megye: *Șezătoarea* XX, 38); Barbul, i. h. 49; Stan, i. h. 38, stb., stb.

⁸¹ Erdélyben eredeti, képzőcsere nélküli alakjában is előfordul: *melegăghiu* (Vaida: *Tribuna*, 1890. 366. Szilágyság).

⁸² Először Moldvában tűnik fel: la *rătul* lui Petar (Iorga, *Studii și Documente* I, 97. 1724); *rături* (Invățătură despre cultura sau lucrarea cânepei. Buda, 1828. 18); *rît* ‚luncă, livadă‘ (Densusianu, i. h. 331); *Șezătoarea* XX, 38 (Kolozs m.); *rît* ‚finaț, livadă, cîmp‘ (Barbul, i. h. 52); *rîtuț* ‚câmp frumos‘ (Bârlea, *Cântece poporane, descântece, vrăji ...* 37); német eredetű a *rid* ‚terre, proprieté‘ (Bulletin Linguistique VI—1938. 192. Beszterce-Naszód m.).

⁸³ Valószínűleg már a Bánsági Névtelen szótárában is ezzel a szóval van dolgunk (vö. Dacoromania IV—1927. 161); *halău* ‚uluc dintr’un butuc, de adăpat vitele‘ (Zorleni, Tutova, Ion Creangă XIII, 44); ugyanez a hangalak Prahova környékén is (uo. XIII, 114); *hălău* (Udești, Bukovina: Făt Frumos I—1926. 182): *vălău* ‚piuă făcută dintr’un nod de salcâ sau din alt lemn, din care beau paserile apă‘ (Bocanu, *Glosar de cuvinte din județul Mehedinți*: An. Ac. Rom. Mem. Secț. Lit. Ser. II. Tom. XXXV, 106), ebben az alakban Erdélyben is túlnyomó, pl. Bulletin Linguistique VI—1938. 187. (Naszód m.), ld. még *valău*, ‚scobitură de beut apă la vite‘ (Caba, i. h. 102), stb.

⁸⁴ Vö. Moldován, i. h. 765; Pașca, *Nume de persoane și nume de*

vidéken nem *grajd*, *poiata*, hanem *iștalău* (< m. *istálló*),⁸⁵ a kocsi *cocie* (l. fenn), a kocsis *cociș* (< m. *kocsis*),⁸⁶ a hintó *hinteu* (< m. *hintó*),⁸⁷ a hám a Kárpátokon túl is gyakran *hamurile* (< m. *hám*) és *sărsam* (< m. *szerszám*).⁸⁸ Ebbe a fogalomkörbe tartozik még az Erdélyben nagyon elterjedt, már a Lexicon Budense-ben feljegyzett *depleu*, *dipleu* „gyeplő”.

A szekér fontos alkatrészeit gyakran magyar eredetű névvel jelölik. Ezek közül említendőek a Bánsági Névtelennél feltűnő *arneu* „kocsiponyva” (< m. *ernyő*), továbbá *loitra* „lajtorja” (< m. *lajtra*, *lajtorja*), *rudă* „rúd, kocsirúd” és *șireagă* „saroglya”, stb. A szekérszám, kerékvágás neve: *ogaș*, *făgaș* (< m. *vágás*), e két alakváltozat közül az utóbbi a rumén köznyelvi szókincset gyarapítja.

A fentemlített *meșteșug*, *lăcătuș*, *sabău*, *sechereș* foglalkozásnevek már megmutatják, hogy a rumének a különböző iparágak és foglalkozások terén igen sokat tanultak a magyarságtól. Fokozott mértékben vonatkozik ez az erdélyi ruménségre, melynek nyelve az idők folyamán még a következő mesterség- és foglalkozásnevekkel gazdagodott: *astăluș* „asztalos” (< m. *asztalos*),⁸⁹ *aci* „ács” (< m. *ács*), mely már CORESI rumén Evangéliumában szerepel,⁹⁰ *boactăr* „éjjeli őr” (< m. *bakter*),⁹¹ a főleg Erdélyben használt és már ezért is magyar eredetűnek tekintendő *covaciu* „kovács” (< m. *kovács*), *misarăș* „mészáros” (< m. *mészáros*),⁹² *sighiartău* „szíjgyártó”,

animale în Țara Oltului. București, 1936. 149—56, 353—70; Densusianu. i. h. 83—85, stb.

⁸⁵ Már Haller szótárában (vö. Alexics, i. h. 67); R. Bortoș, *Glume, poezii și proză din popor*. Budapest, 1905. 133 (Brad környéke); Caba, i. h. 98; Barbul, i. h. 49; *iștalău* (Bulletin Linguistique IV—1936. 158), stb.

⁸⁶ Vö. Tagliavini, *Lex. Mars.* 97; Bulletin Linguistique IV—1934. 224, stb. A Bánsági Névtelen szótárában találjuk a „*Kocsishesk*. Aurigam ago” származékot.

⁸⁷ DAcr. II, 391; de már a Bánsági Névtelennél is megtaláljuk (vö. Dacoromania IV—1927. 152).

⁸⁸ A lovaglószerszámot előszeretettel Erdélyben szerezték be. A szót már 1786-ban megtaláljuk: Pentru șao i *sarsamurile* (Furnică, *Documente*, 147).

⁸⁹ Tagliavini, *Lex. Mars.* 100—101; c. 1750: am plătii la *astaluș* (Iorga, *Studii și Documente* XII, 54); a Micu-Klein-féle *Dictionarium latino-valachico-germanico-hungaricum*-ban s. v. *arcularius*; *asteluș* (Bulletin Linguistique VI—1938. 228), stb. Emellett a német eredetű *tișlar* is gyakran előfordul.

⁹⁰ Drăganu: Dacoromania IV—1927. 750—51; Tagliavini, *Lex. Mars.* 99; Caba, i. h. 94; Barbul, i. h. 42, stb.

⁹¹ A DAcr. a magyar közvetítést felesleges aggályoskodással emlegeti.

⁹² Adatok 1791 óta: *misarășu*, *misărășită* (Iorga, *Acte românești*

a Lex. Mars.-ban már feljegyzett *socaciu* ‚szakács‘ és különösen nőnemű származéka, az egész északi rumén nyelvterületen mindmáig általános és már a XVIII. század végén jelentkező *socăciță* ‚szakácsnő‘ (Tîrgueli pentru *socăcițe*. Brassó. 1793. IORGA, Acte românești, 113), stb. E foglalkozásoknak természetes kiegészítői azok a szerszámnevek, amelyeket a különböző mesterségek elsajátításával együtt vették át a rumének. A már említett *ferăstrău* nem áll elszigetelten, utalnunk kell még a következő szavakra: a Kárpátokon túl is előforduló *gealău*, *ghilău* ‚gyalu‘ (< m. *gyalu*),⁹³ az erdélyi harapauă ‚harapofogó‘ (< m. *harapófogó*),⁹⁴ a mindenfelé előforduló *ic* ‚ék‘ (< m. *ék*), *ilău* ‚üllő‘ (< m. *üllő*), a már szóvátett *lompău*, *lopău* ‚lopó‘ és *răsălău* ‚reszelő‘ (< m. *reszelő*),⁹⁵ stb.

A rumén parasztház fejlődéstörténete, mely részleteiben még megvilágításra vár, szintén világos nyomait mutatja a magyar hatásnak. Persze meg kell elégednünk rövid utalásokkal. Ezekből azonban mégis arra következtethetünk, hogy a helyhez kötött életmódú magyar parasztság nemcsak szellemi, de tárgyi műveltségét is közvetíteni tudta a földműveléssel mindinkább megbarátkozó ruménség felé. Északerdélyben az udvart *curte* helyett gyakran *odor*-nak hívják (< m. *udvar*),⁹⁶ a tornác, pítvar neve *târnaț* (l. fenn), a tetőzet *hăizaș* (< m. *hajzás*, *hējjazat*). Utóbbi Moldvában is előfordul,⁹⁷ ahol az ácsok is túlnyomóan magyarok voltak. Magyar mesteremberek terjesztették el a *koszorúfa* nevét is, amely az egész északi rumén nyelvterületen meghonosodott s lett belőle *cosoroabă*, míg nyelvjárásokban *cosărău*, *cosorău* alakban is előfordul (DAcR. I/2, 827). A Lexicon Budense-ben és BOBB püspök *și căteva grecești*, 269); Bulletin Linguistique VI—1928. 208 (Beszterce-Naszód m.), stb.

⁹³ DAcR. II, 242; *ghilău* (Ciașanu—Fira—Popescu, *Vâlcea*, 163); *gealău* ‚unealtă cu care se netezesc scândurile‘ (Baia, Folticeni. Șezătoarea XXIII, 77); *ghilău* ‚rândeă‘ (Barbul, i. h. 48); *ghilău* ‚Hobel‘ (Molnár, Wb. 70); *gialeu* (Clemens, Wb. 189); *jilău* (Stan, i. h. 38); Aleixis, i. h. 109, stb.

⁹⁴ Pașca, *Glosar*, 33; Bulletin Linguistique VI—1938. 192; Caba (i. h. 97) a szót *haromfogău* alakban említi, stb.

⁹⁵ Lex. Bud. 585; Barbul, i. b. 52; Caba, i. h. 100, stb.

⁹⁶ Moldován, i. h. 815; Caba, i. h. 91; az Avasvidéken: Anuarul Arhivei de Folklor I, 234; C. Brăiloiu, *Bocete din Oaș*. București, 1928. 30, 37, 67, 71, stb.; *odoraș* ‚kleiner Hof‘ (Bîrlea, *Cântece*, 94); *odor* ‚belső udvar‘ (Gunda: Földr. Közl. LXIX—1941. 231. Lăpos vidéke) stb.

⁹⁷ Sadoveanu is használja: DAcR. II, 345; vö. még *haidăș di bleax* (Marginea. Codrul Cosminului I—1924. 386; *haidăș* ‚acopărēmîntul casei‘ (Munții Sucevei. Șezătoarea V, 97); Moldován, i. h. 812; Caba, i. h. 89; *hăizașu* căși \$ pus, akuma trăbă și pun čiripa pã leatsuri (Székudvar-Socodor. Arad m. — Saját gyűjtés), stb. Ide tartozik még *hăizaș* ‚loc înclinat pe care se dau la vale lemlele din pădure‘ (Pașca, *Glosar*, 32)

szótárában feljegyzett *ambitus* ‚fedett folyosó‘ (< m. *ambitus*, lat. *ambitus* ‚peristylum, claustrum‘, vö. Magyar Etymologiai Szótár I, 87) tanulságos módon mutatja, hogyan kerülhettek szavak a magyar köznemesség latin szókincséből a rumén nemesség, majd a köznép nyelvébe. Szórványosan a ‚kapu‘ neve is *căput*.⁹⁸ A Temesközben, Erdélyben és Olténiában gyakran használják a *sobă* szót *odaie*, *chilie* helyett.⁹⁹ Erdélyben a magyar hatás kétségtelen.¹⁰⁰ A ‚fütőkályha, sütökemence‘ ezzel szemben Erdély számos vidékén nem *sobă*, hanem *fiteu* (< m. *fűtő*, *fütőkemence*).¹⁰¹ Az udvarban elhelyezkedő melléképületeket a Bánságban, Erdélyben, Bukovinában és Moldvában *acareturi*, *binale*, *nămestii* helyett gyakran a magyar eredetű *heiuri* (< m. *hely*) szóval jelölik; ezek olyan gazdasági épületek, melyek a gazda tulajdonát képező telken állanak.¹⁰² Ilyen gazdasági melléképület a fentemlített *găbănaș* is.

A háziedények és ürmértékek szókincsét szintén számos magyar elem gazdagította. Fennebb már említettük az *uiagă* ‚üveg, palack‘ szót. Ehhez járulnak még a következő, részben a Kárpátokon túl is elterjedt szavak: *acău* ‚akó‘ (már a Lex. Bud.-ben), amely nemcsak Erdélyben fordul elő, amint azt a rumén akadémia szótára jelzi, hanem szerb közvetítéssel Olténiába is eljutott.¹⁰³ Túlnyomóan magyar közvetítésre kell gondolnunk a *cană*

⁹⁸ Vö. *Keput*. Porta (Bánsági Névtelen, i. h. 153); Alexics, i. h. 69; Mândrescu, i. h. 54; Barbul, i. h. 44, stb. A m. *kapu* tárgyesetének átvétele.

⁹⁹ Már az *Anweisung zum Hanfbau. Walachisch*. In Buda, 1828. c. ismeretterjesztő művecskében: pre masă în *sobă* (7. l.); Moldován, i. h. 817; Caba, i. h. 100; Bîrlea, i. h. I, 85, stb. A Lex. Bud. csak a balkáni nyelvekben is általános ‚fütőkályha‘ jelentését jegyzi fel. Vö. még Weigand, Jahresb. VII, 86 és VIII, 318, továbbá Grai și Suflet V, 64. Mivel a ‚fütőkályha‘ ~ ‚fűthető szoba‘ ~ ‚szoba‘ jelentésalakulás több nyelvben is bekövetkezhetett, a Bánságban és Havaselvén szerb, vagy bolgár közvetítést is feltételezhetünk.

¹⁰⁰ Így különben még Pușcariu, *Limba română*, 311.

¹⁰¹ Szolnok-Doboka megyében *fețeu* (Középfalva-Chiuza. Pașca. *Glosar*, 27); *fițeu* ‚gemauerter Ofen‘ (Szatmár m. Lippó. Weigand. Jahresb. VI, 76., vö. még Magyar-Komán Szemle III, 234); în cornul *fiteului* (Kolozs m. Fejérd. Gocan—Florian, *Monografia comunei Feiurdeni*. Cluj, 1939. 101), stb.

¹⁰² 1840 óta mutatható ki: care nu se ține de *hei* lui (Iorga, *Acte românești*, 244); acest locul cu casăli și toate *heiurile* clădite pe dânsul (Antonovici, i. h. I, 115. 1855); *heiuri* ‚acareturi în jurul casei‘ (Munții Sucevei. Șezătoarea III, 15); *heiuri* ‚lucrurile de lângă casă‘ (Nemțșor, Neamț környéke. Ion Creangă V, 374); Creangă-nál (vö. ed. Kirileanu, 296); *hei* ‚loc, pământ ce se ține de o casă‘ (Densusianu, i. h. 320). stb. L. még DAcK. II, 385.

¹⁰³ Arhivele Olteniei VII, 59; Ionescu, *Agricultura romana in jude-tiulu Mehedintiu*, 734: într’un *acău* sânt 64 ițe (Bota, i. h. 97); Alexics, i. h. 18; Mândrescu, i. h. 30, stb.

‚kanna (cserép), vizes-, borkancsó‘ esetében is (< m. *kanna*, n. *Kanne*),¹⁰⁴ míg a *canceu* ‚kancsó‘, csak a m. *kancsó* szóból magyarázható.¹⁰⁵ A magyar *fakalán* (a *fakanál* nyelvjárási alakja) szóból ered a rumén *făcălău*, *făcăleț*.¹⁰⁶ Hasonlóképpen a *fedeleș* ‚kis hordó‘ (< m. *fedeles*) is köznyelvi szóvá lett, általában olyan hordócskát jelent, melyben az ivóvizet tartják.¹⁰⁷ A határban dolgozó földművesek napi ivóvízkészletüket a *fedeleș*-ben viszik magukkal. Erdélyben, Bukovinában és Moldvában az agyagedény fedőjét *fedeu*, *fideu*-nek hívják (< m. *fedő*, *födő*).¹⁰⁸ Az ókirálysági rumén népnyelvben is gyakran találkozunk a *fele*, *felă* ‚fél‘ űrmérték-névvel, mely már az 1814. évi budai kalendáriumban is előfordul.¹⁰⁹ Nem kevésbé elterjedt szó a *laboș* ‚lábos‘ (< m. *láb*, *lábos*).¹¹⁰ A *melesteu* ‚mállasztó‘ azokhoz a magyar elemekhez tartozik, melyek Moldvában, Bukovinában és Beszarábiában sokkal népszerűbbek lettek, mint magában Erdélyben.¹¹¹ A *pârlău* ‚mosókád‘ (< m. *párló* ‚szapuló sajtár‘), a mosás és lúgozás szókincséhez tartozik; Erdélyben, a Bánságban és Olténiában használják.¹¹² A köznyelvi *săpun* ‚szappan‘ helyett Erdélyben és Moldvában a ma-

¹⁰⁴ Emellett természetesen tájak szerinti német, kisebb mértékben pedig bolgár-szerb közvetítés is lehetséges. A DAcR. a rumén szót egyszerűen a bolg. *kana* átvételének tartja!

¹⁰⁵ Egész Erdélyben, továbbá az olténiai Mehedinți-ben is ismerik: Izvoarașul IV—1922. 6; Tagliavini, *Lex. Mars.* 111; Bulletin Linguistique II—1934. 211, stb.

¹⁰⁶ Az egész északi rumén nyelvterületen elterjedt. Vö. DAcR. II, 2; Drăganu: Dacoromania III—1924. 713—14.

¹⁰⁷ DAcR. II, 90; továbbá Molnár, *Sprachlehre*, 59; Grai și Suflet IV, 345; Caba, i. h. 97; *fidileș* ‚un vas rotund și lat la volum în care se face lapte acru‘ (Șezătoarea V, 72. Munții Sucevei), stb.

¹⁰⁸ Először Maller szótárában (1833. Vö. Alexics, i. h. 54.); DAcR. II, 91; Foaie pentru minte, inimă și literatură 1846. No. 11. 88. l.; Bologa, *Poezii*, 180 (Alsó-Fehér m.); *fed'ew* (Beszterce-Naszód m. Bulletin Linguistique VI—1938. 180); *fid'eu* (Caba, i. h. 97), stb.

¹⁰⁹ DAcR. II, 93; și *felea* și *talerul* (1870. Vö. Gaster, *Chrest. rom.* II, 292); Caba, i. h. 97; Znopu ferdela, Mănunchiu mirța, Și spicu *felea* (Spring. Alsó-Fehér m. Bologa, *Poezii*, 209); *fele* ‚jumătate de litru‘ (Vîrcol, *Vâlcea*, 7); *fele* ‚½ de litru‘ (Beszterce-Naszód m. Bulletin Linguistique VI—1938. 180); *felă* ‚félkupa‘ (Stan, i. h. 33), stb.

¹¹⁰ Erdélyi és moldvai adatokra vö. DAcR. II, 74; Barbul, i. h. 49; Caba, i. h. 98; Gregorian, *Graiul din Clopotiva*, 59; Bulletin Linguistique VI—1939. 180 (Beszterce-Naszód m.); Gorj és Mehedinți környékére I. Weigand, *Jahresb.* VII, 85.

¹¹¹ Tiktin, *DRG.* 966; D. Furtuna: *Din vieața poporului român* XV, 24, 92 (Sârbi, Dorohoiu); Anuarul Arhivei de Folklor IV—1937 (Cormaz, Beszarábia); Analele Dobrogei XI—1930. 120 (Meidanchioi, Tulcea); A. Gorovei: *Din vieața poporului român*, XXVII, 27 (Covurlui), stb. A m. *mállasztó* szóból magyarázzák. Giuglea: Dacoromania III—1924. 970. Vö. még Drăganu, uo. 721.

¹¹² *Lex. Bud.* 484, 498; Moldován, i. h. 815; Frâncu—Candrea, *Munții*

gyar *szappan* szónak megfelelő *sopon* (ebből: *a soponi* „szappanozni“) járja.¹¹³ Az űrmértékek közül megemlítjük még a *vičă* „véka“ szót, mely az erdélyi szász eredetű *ferdelă* mellett Erdélyben igen gyakori.¹¹⁴ A bútornevek közül megemlítendő az *almar*, *armar* „almárium, szekrény“ (< m. *almárium*),¹¹⁵ továbbá a szintén Erdélyben és a Temesközben használt *parsechiu* „üveg-szekrény, faliszekrény“ (< m. *pohárszék*).¹¹⁶

A ruházat és népviselet terén a magyarság nemcsak fontos szavakat és dolgokat (mint *cizme*, *nădrag*) közvetített, hanem nagy mértékben hozzájárult — főleg Erdélyben — a rumén ruhakészlet és ruhadíszítés gazdagításához. Az ebbe a fogalomkörbe tartozó kölcsönszavak áttekintését a *beleș*, *berliș* „bélés“ (< m. *bélés*, *bérlés*) szóval kezdhetjük, mely már BOBB püspök szótárában és a Lex. Bud.-ben feltűnik és a szabóipar szókincséhez tartozik (maga a szabó Erdélyben sokhelyt *sabău*; l. fenn).¹¹⁷ Erdély több vidékén a bélelt női kabát neve *buibeleu* (< m. *bujjbelé*: SZINNYEI, Magyar Tájszótár, 194).¹¹⁸ A rumén parasztok és pásztorok a Kár-

Apuseni, 104; Densușianu, i. h. 328; Gregorian, i. h. 60; Anuarul Arhivei de Folklor III, 126 (Șopotul nou-Ujsopot. Bánság); *prilew*, *pîrlew* (Lăpușnicul mare-Nagylaposnok. Bánság. Bulletin Linguistique V—1937. 188); Arhivele Olteniei XV—1936. 98; Convorbiri Literare LIV—1922. 368 (Gorj), stb.

¹¹³ Először egy XVII. századi levélben találjuk, melyben a suceavai porkoláb szappant és más árukat rendel Besztercéről (Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței* I, 23); Caba, i. h. 100; Cu *sopon* din boltă nouă (Bologa, *Poezii*, 114, 115); Bîrlea, *Cântece*, 79, 107; Creangă is használja, ed. Kirileanu, 308; L. Fl. Marian: Din vieța poporului român IX, 9, stb.

¹¹⁴ Lex. Bud. 754; Alexics, i. h. 108; Moldován, i. h. 819; Hetco, *A berettyómenti román nyelvjárás*, 51; Caba, i. h. 97; Barbul, i. h. 55; am vindut o *vikă* di tèn'k'yü (Bihar m. Bulletin Linguistique IV—1936. 155), stb.

¹¹⁵ A DAcR-nak a szó magyar eredetére vonatkozó aggályai művelődéstörténeti és szóföldrajzi okokból teljesen alaptalanok. A régi és új adatok egyaránt Erdélyből származnak: Molnár, *Sprachlehre*, 371; Molnár, Wb. 75; Clemens, Wb. 200; Moldován, i. h. 809; Caba, i. h. 94, stb. A balkáni rumén nyelvjárásokban ismeretlen. — *Almárium* és *pohárszék* hasonló jelentésű szavak, az általuk megjelölt bútordarabok nyilvánvalóan magyar mintára kerültek a rumén szobába.

¹¹⁶ Már a Bánsági Névtelen szótárában előfordul: *Peharszek* (Drăganu, i. h. 156); *peharsechi* (e. 1700. Iorga, *Studii și Documente* IV, 69); *parsétiu* „etajera pe care pun țărancele vasele“ (Beszterce-Naszód m. Pașca, *Glosar*, 46); *parseki* „dulap“ (E. Moroianu, *Din Ținutul Săcelelor: Grai și Suflet* V, 45; Reteganul-nál *părsăty* (vö. Densușianu, i. h. 327), l. még Gregorian, i. h. 60, stb.

¹¹⁷ Alexics, i. h. 32; Mândrescu, i. h. 40; Moldován, i. h. 809; Stan, i. h. 26; Pont—Briand, *Dicționarul româno-francesu*. Paris—Leipzig, 1862. 71; Barbul, i. h. 43, stb.

¹¹⁸ Mândrescu, i. h. 50—1; Moldován, i. h. 809; Caba, i. h. 95; Alexics, i. h. 111; Vaida: *Tribuna*, 1890. 341; DAcR. I, 679, stb.

pátokon innen is, túl is hordják a *băbău*, *bobou* nevű subát. E szó, mely a magy. *guba* átvétele, a moldvai és havasalföldi vajdák vámdíjszabásaiban már a XV. század elején előfordul,¹¹⁹ mivel a durva magyar gyapjúpokróc, melyből a subát készítették, a legkeresettebb árucikkek közé tartozott. Finomabb ruhaanyagokat is vettek át a rumének a magyaroktól, így pl. a bársonyt, melynek a Kárpátokon innen *bârşon*, *barşón* (< m. *bársony*), a Kárpátokon túl viszont — az ottani török hatás folytán — *catifea* a neve.¹²⁰ Szélesebb körben vált használatossá a *bumb* ‚gomb‘ (< m. *gomb*) szó: a köznyelvi *nasture* mellett Erdélyen kívül Moldvában és Bukovinában is otthonos.¹²¹ A városias ruházatkodás behatolása a faluba szintén beszédes nyomokat hagyott a népnyelvben. Erdélyben, a Temesközben és Moldvában így terjedt el a *căput* ‚kabát‘ (< m. *kaput*).¹²² Nem lehet véletlen, hogy a *clop* ‚kalap‘ szóval először a máramarosi ruméneknél találkozunk, akik igen korán nemesi előjogokat élveztek s így ruházatukban is mindig felfelé törekedtek. A magyar kalap idővel sokhelyt kiszorította az eredeti és a balkáni rumének között még ma is kedvelt *căciulă* nevű főveget. A *clop* igen gyakori Erdélyben és a Temesközben, de szórványosan Moldvában és Havaselvén is előfordul.¹²³ A *chepeneag* ‚köpenyeg‘ esetében, anélkül,

¹¹⁹ Ld. ehhez Ung. Jb. IX—1929. 391, továbbá DACR. I, 591—92; Costăchescu, *Doc. mold.* II, 743; *bobou* (Evangh. Govora, 1642. ap. Cipariu. *Analecte*, 155); *bubou* (Haneş, *Ţara Oltului*, 112), stb.; *gubă* alakban is előfordul: DACR. II, 323; Bîrlea, *Balade, colinde şi bocete din Maramureş*, 61; az Avasvidéken (Muşlea: Anuarul Arhivei de Folklor I, 233); *gub* (Beszterce-Naszód m. Bulletin Linguistique VI—1938. 191). Vö. még: *A Magyarság Néprajza*, I, 409. Budapest, é. n.

¹²⁰ Egy 1780-ból származó végrendeletben: 1 laibăr verde de *barşon* (Iorga, *Acte româneşti*, 52); Alexics, i. h. 30; Mândrescu, i. h. 39; Barbul, i. h. 43., stb.

¹²¹ DACR. I, 687; Bîrlea, i. h. 43; Gregorian, i. h. 56, stb. Az *a îmbumba* ‚begombolni‘, *îmbumbat* ‚begombolt‘ származékok már Molnár szótárában is szerepelnek (1822. 178, 179). — Itt említjük meg, hogy a gombostű Erdélyben és Bukovinában *bumbuşcă* (< m. *gombostű*), másutt azonban *ac cu gămălie*. Vö. DACR. I, 689; Alexi, Rum.-Deutsch. Wb. 53.

¹²² DACR. I/2, 116, ahol ilyen mondatokat találunk: *Căput mândru tot bumbit* (*bumbit* ‚gombokkal ellátott‘); Paşca, *Glosar*, 14 (Gorj); Barbul, i. h. 44; Caba, i. h. 95; Hetco, i. h. 45; Moldován, i. h. 810; Stan, i. h. 29; Gregorian, i. h. 56; Régi adat 1791-ből: Blăniţu *căputului* (Brassó. Iorga, *Acte româneşti*, 267).

¹²³ A DACR. I/2, 568 bőséges adatközléséhez vö. még: *clopu cel bun cu 2 mărieşi* (Bîrlea, *Insemnări maramureşene*, 14. XVIII. század vége); *clop* Bobb, Dict. 213; *cu cloapele barşonite* (Bihar m. *Culegere de doine strigături şi chiuături*. Braşov. 1922. 282); *Să nu poarte struţ în clope* (Rădulescu—Codin, *Din Corbi-Muscelului: Din viaţa poporului român XXXIX*, 10); az Avasvidéken *clop* ‚pălărie‘ (Muşlea: Anuarul Arhivei de Folklor I, 231); Bulletin Linguistique VI—1938. 207 (Beszterce-Naszód

hogy az Ókirályság területén török közvetítés lehetőségét kizárnók, szöföldrajzi, valamint szótörténeti és hangtani okokból inkább magyar közvetítésre kell gondolnunk. Már a Lexicon Marsilianum-ban előfordul és seholsem terjedt el úgy az élő népi nyelvhasználatban, mint éppen Erdélyben.¹²⁴

A török eredetű moldvai és havaselvi *basma*, *maramă* helyett Erdélyben általánosan elterjedt *chindeu* ‚kendő‘,¹²⁵ valamint a szintén magyar eredetű *chischineu*, *chescheneu* ‚keszkenő‘¹²⁶ (< m. *kendő*, ill. *keszkenő*) a rumén parasztasszony és parasztleány világába vezet át. E szavakkal közmondásokban is sűrűn találkozunk, annak jeléül, hogy a népi bölcsesség kifejezésére ugyanolyan alkalmasak, mint a hétköznapi dolgok megjelölésére. Az Avasvidéken pl. a következőképpen fejezik ki azt az óhajt, hogy az asszony ne parancsoljon az urának: „Să nu poroncească *chescheneu* la *clop* în veac!”¹²⁷

A csipkére és csipkeverésre nem találunk rumén eredetű ősi szót. A lengyel eredetű *horbotă* Moldván keresztül terjedt el, az irodalmi nyelvben pedig a francia *dantelă* gyökerezett meg. Erdélyben azonban még ma is túlnyomóan a *cipcă* (< m. *csipke*) szót használják, melyet *csiptye* alakban már a Lexicon Marsilianum szerzője feljegyezt.¹²⁸ Északerdélyből ismerjük a *fitu* ‚fejtő, színes gyapjúfonál‘ szót, mely a m. *fejtő* (SZINNYEI, Magyar Tájéztató, 560) átvétele.¹²⁹ Az ingujj végére varrt fodros csipkét

m.); *klóapă*, *klop* ‚alter oder schlechter Hut‘ (Marginea. Codrul Cosminului IV/V₂, 233); Să ’l puie feciorii în *clop* (Gocan—Florian, i. h. 105); Numa *colop* cu cununi (Alsó-Fehér m. Bologa, *Poezii*, 236). A *colopar* ‚kalapos‘ származék már a magyarból fordított Batrochomyomachia szövegében is előfordul (1816. Vö. Ungaria IV—1895. 325).

¹²⁴ Tagliavini, i. h. 111—12; lau dezbrăcat de *căpeneag* (Biró, *Evangeliiile la toate duminecele*. La Buda, 1799. 41); *kepenég* (Molnár, Wb. 88); *kăpeñeag* (Bánság. Bulletin Linguistique III—1935. 169); DAcR. I/2, 102., stb.

¹²⁵ L. pl. *kengyeu* ‚mantile‘ (Tagliavini, *Lex. Mars.* 111); DAcR. I/2, 361; Stan, i. h. 30; Caba, i. h. 101; *tşindzeu* ‚servet mai lung pus pe pãrete‘ (Gregorian i. h. 63); *k’indeawă* ‚essuie-main‘ (a mócoknál; Bulletin Linguistique II—1934. 211), stb.

¹²⁶ Már a Cateh. calv.-ben megtaláljuk (ed. Baritiu, 22, 125); DAcR. I/2, 382; *chischinău* (Alsó-Fehér m. Tribuna, 1887. 133); Frâncu—Candrea, *Munții Apuseni*, 227; Barbul, i. h. 45; Stan, i. h. 30; *chescheniăuă* (Szilágy m. Tribuna, 1890. 362), stb.

¹²⁷ Egy mese szövegében, vö. Anuarul Arhivei de Folklor I—1932. 191.

¹²⁸ ed. Tagliavini, 104; 2 căițe cu *cipce* (1780. Iorga, *Acte românești*, 52); *şipko* ‚ing-hímzés‘ (Birchiş-Marosberkes, Krassó-Szörény m. Weigand, *Jahresb.* IV, 331); Birlea, *Cântece*, 7, 11, 40 stb. A *clop* cu *cipcă* kifejezésre l. DAcR. I/2, 472.

¹²⁹ A DAcR. nem említi. Vö. Moldován, i. h. 812; Alexics. i. h. 56: *fitău* ‚ață colorată, bumbac colorat‘ (Szilágy m. Tribuna, 1890. 353);

Erdélyben *fodor*, *fodori*-nak hívják (< m. *fodor*), míg az irodalmi nyelv ebben az esetben is a francia *manșetă* szót használja az *încreștură helyett*.¹³⁰

Azoknál a szavaknál, melyek a magyarban német eredetűek, az erdélyi ruménbe azonban részint magyar, részint pedig német (erd.-szász) közvetítéssel jutottak, csak a legnagyobb óvatossággal állapíthatjuk meg a közvetlen forrást. A német *Leibel* ‚mellény‘ *lájbi*, *lájbli*, *lájbri*, *lábri* (SZINNYEI, i. h. I, 279) alakban szerepel a különböző magyar nyelvjárásokban, a ruméneknben ezzel szemben *laibăr*, *laibără* és *labreu* alakban.¹³¹ Kétségtelen, hogy pl. a *labreu* változat a m. *lájbri* megfelelője, míg a *laibăr* inkább a német *Leibel* átvételének tekinthető. Vannak olyan esetek is, amikor a hangtani ismérvek teljesen cserben hagynak bennünket. A magyar népnyelvben a kötényt sokszor *surc*-nak hívják, így a ruménben is, ahol *șurț* és *șorț* egymás mellett fordul elő. Ilyenkor nyugodtan állíthatjuk, hogy a szó elterjedéséhez nagyban hozzájárult a *surc* szónak az erdélyi magyar nyelvjárásokban tapasztalható elterjedtsége.¹³² Csak nyelvünkéből magyarázható a rumén *pantlică*, *panglică* ‚pántlika, szallag‘. A magy. *pántlika* etimonja valószínűleg a német nyelvjárásokban előforduló *pantl* (vö. BÁRCZI, Magyar Szófejtő Szótár, 234), a *pántlika* származék azonban már közvetlenül magyar forrásra utal.¹³³ Erdélyen kívül néhol a *plambică* alakváltozattal is találkozunk, ezzel szemben az irodalmi nyelv a *panglică*

Pașca, *Glosar*, 27 (Negrilești-Négerfalva, Szolnok-Doboka m.); ‚ață de mătasă‘ (Bihar m. Convorbiri Literare XX, 1010); Barbul, i. h. 47, stb.

¹³⁰ Már Molnár nyelvtanában előfordul: *födori* ‚die Mangetten, Tazen‘ (369. 1.); DACR. II, 152; Măneștile se încheie cu *fodori* (Păcală, *Rășinariu*, 123); *fodori* ‚creștele dela mână‘ (Țara Oltului. Șezătoarea XII, 149); *fodur* ‚încreștură la mîneștile ie‘ (Densușianu, i. h. 317); *fodor* ‚partea de jos a șorțului‘ (Haneș, *Țara Oltului*, 116); *fodor* ‚fodor‘ (Stan, i. h. 34); *fodoră* (Caba, i. h. 97; Moldován: Magyar-Román Szemle I, 195); *fodră* (Moldován, *Alsó-Fehér*, 812; Alexics, i. h. 56); *födori* o parte a mîneștilor, dela pumnaș în jos‘ (Gregorian, i. h. 58), stb.

¹³¹ Utóbbi Bihar m.-ben, vö. Alexics, i. h. 113; Weigand, Jahresb. IV, 329.

¹³² Vö. Borcia: Jahresb. X, 214.

¹³³ A szó már a XVIII. század második felében megjelenik: 3 ștuc *pantlice* negre (Furnică, *Din istoria comerțului*, 43); Molnár, Wb. 15; Alexics, i. h. 88; Barbul, i. h. 51; Caba, i. h. 99; Hetco, i. h. 49; Moldován, i. h. 815; cu cipcă și cu *pantlică* (Mondorlak-Mándruloc. Arad m. *Culegere de doine, strigături și chiuituri*. Brașov, 1922. 63); *pamblice* (G. — Tistu, *Folklor din județul Buzău*. București, 1928. 8); *plambică* (Ialomia. Buletinul „Philippide“ V—1938. 170; a *plăntică* ‚panglică‘ esetében szerb közvetítésre is gondolhatunk (I. Boceanu, *Glosar de cuvinte din județul Mehedinți*. Analele Academiei Române. Mem. Secț. Lit. Ser. II. Tom. XXXV, 99). — L. még a *panglicărie* ‚Bandweberei‘ származékot (Alexi, RDWb.).

mellett kötött ki. A *tisău* (< m. *tűsző*) néven ismert zsebekkel ellátott bőrvet a magyar paraszt már nem használja, az erdélyi rumének, valamint a magyarországi tótok és rutének még ma is hordják.¹³⁴

Az erdélyi és bánági rumén népnyelvben a pipázás szókincse is erős magyar hatásra vall. Nyelvünkéből származik mindekelőtt a *dohány* neve: *dohan*, *duhan*, mely a kevésbé elterjedt német *tabac* szóval együtt a török eredetű moldvai és havaselvi *tutun* szerepét tölti be. A *tutun* szót az erdélyi rumén paraszt és pásztor az „úri” (regáti) szavak közé sorolja¹³⁵ és valószínűleg ugyanaz a társadalmi értékelés az oka annak, hogy a magyar eredetű nyelvjárási elemek az idegen közuralomra támaszkodó rumén köznyelv egységesítő törekvéseinek sikerrel tudtak ellenállni.¹³⁶ A *pipás* má a Budai Szótárban *pipaş* (< m. *pipás*), vagy *duhănaş*, *dohaniş* (< m. *dohányos*).¹³⁷ A *duhan*, *dohan* szóból származik az *a duhăni*, *a dohăni* ige, míg az Ókirályságban a törökből fordított *a bea tutun* és az újabb keletű *a fuma* járja.¹³⁸ Hasonlóképpen áll szemben a török *lulea* szóval (Erdélyben és részben Moldvában) a hasonló jelentésű *pipă* (< m. *pipa*).¹³⁹ A *pipă* elterjedési övezetében még egy magyar kölcsönszóval találkozunk: *jaşcău* „dohány zacskó” (< m. *zacskó*)¹⁴⁰

¹³⁴ Vö. *A Magyarság Néprajza* I/2, 421. — Erre a szóra csak észak-erdélyi adatokat ismerünk: Moldován, i. h. 818; Caba, i. h. 29, 101; *tűsău* „chimir, cingătoare de pele” (Szilágy m. Vaida: *Tribuna*, 1890. 382); *fisău* „tűsző” (Arad m. Alexics, i. h. 105); *Či te priñd'ë d'ë fisău, Şi vină la făgădău* (Avasvidék. Barbul, i. h. 54), stb.

¹³⁵ Egy nassódmegyei adatszolgáltató szerint: „*tutun zik domniy*” (Bulletin Linguistique VI—1938. 209). Ugyanezen a vidéken a dohányt *tabac*-nak hívják, „dohányozni” azonban *a dohăni*, *a duhăni*.

¹³⁶ A szót már az 1816-ban írott *Batrochomyomachia*-ban megtaláljuk: Din *dohănu* Pindului (i. h. 305); „în lok de tabak (*duhan*)”, ahol a magyar szó a németet magyarázza (Anweisung zum Hanfbaue, *walachisch*. In Buda, 1828); Barbul, i. h. 46; Moldován, i. h. 811; Hetco, i. h. 46; Densusianu, i. h. 316; Gregorian, i. h. 57; az Avasvidéken *dohan* (Muşlea: Anuarul Arhivei de Folklor I, 232); *paklă dă doan* „paquet de tabac” (Bánág. Bulletin Linguistique III, 145); vö. még uo. III, 119; V, 146, stb.

¹³⁷ Paşca, *Glosar*, 46; Bulletin Linguistique V, 144; Alexics, i. h. 51; Că gazda-i *dohaniş mare* (Bîrlea, i. h. 30), stb.

¹³⁸ Furduinál: Si kinte şi *duhenesté* (1818. ap. Gaster, i. h. II, 224); Barim *duhăneşte*, kă ya *pipa-y* aičí şi *duhanu* (Bihar m. Bulletin Linguistique IV, 165); továbbá adatok uo. II, 219; IV, 144; V, 146; VI, 209: *a duhăni* (moldvai adat. Marginea. Codrul Cosminului II/III, 391).

¹³⁹ Ld. pl. „*pipe* (lule)” az „Anweisung zum Hanfbaue”-ban (Buda. 1828. 14); Molnár, Wb. 99; Lex. Bud. 505; Caba, i. h. 101; Şezătoarea II. 42 (Munţii Sucevei), stb.

¹⁴⁰ 1812 óta ismerjük különböző rumén szövegekből: (Bîrlea, *Insemnări maramureşene*, 79); l. még DACR. II/2, 11; továbbá Şeză-

A dohányzás szókincséhez tartozó magyar eredetű szavak is világosan mutatják, hogy a Kárpátokon innen és túl letelepedett rumének századokon át egészen különböző művelődéstörténeti körülmények között éltek és fejlődtek.

IV.

Vázlatos fejtegetéseink végére érve, ismételten rá kell mutatnunk arra, hogy dolgozatunkban a magyar—román történeti, nyelvi és művelődéstörténeti kapcsolatoknak csak azokat a mozzanatait érintettük több-kevesebb részletességgel, amelyek a rumén nyelv magyar eredetű szavainak vizsgálatából adódnak. Munkánk természeténél fogva, sok részletkérdést kellett érintetlenül hagynunk, mert ezek tárgyalásához nem rendelkezünk egyelőre sem elegendő anyaggal, sem pedig megfelelő előmunkálatokkal. Figyelmen kívül hagytuk azt a nagy terjedelmű szóanyagot is, amely eddigi kutatásaink szerint csak aránylag kissugarú tájakon átvett magyar elemekből áll s így pusztán helyi jelentőségűnek tekintendő. Ezeknek egyszerű felsorolása is nagyobb terjedelmű tájszótárt töltené ki. A magyar kölcsönszavak nyomán kimutatható művelődéstörténeti hatások terén különösen a népi érintkezések számtalan részletkérdése vár még tisztázásra s ebből a szempontból főleg a néprajzi kutatásoktól várhatunk gazdag, új anyagot. Ezúttal csak néhány lényeges vonást ragadhattunk ki, az összefoglaló ábrázolás a jövő feladata. Jelenleg inkább a magyar magas műveltségnek a ruménség egyetemére gyakorolt hatását látjuk tisztábban, de remélhető, hogy a nehezebben elvégezhető és hosszadalmasabb adatgyűjtést igénylő néprajzi kutatások törekedni fognak az így nyert kép minél tökéletesebb kiegészítésére. Bizonyos, hogy az eredmény tájegységenként lényeges eltéréseket fog mutatni, már azért is, mert a ruménség művelődési, társadalmi, gazdasági és jogi viszonyai koronként és tájanként nem voltak azonosak.

Értékelési kísérletünk megítélésében tehát nem mellőzhetők a fenti szempontok. Célját teljesen el fogja érni, ha ösztönzésül szol-

toarea XIX, 43 (Bukovina); *jașcău* „o pungă mare, făcută din beșică de bou’ (uo. II. 41. Munții Sucevei); Densusianu, i. h. 341; Gocan—Florian, i. h. 132; *jașcău* „un săculeț mic de piele în care se ține tutunul’ (Bîrlea, *Cântece*, 24); *jăscău* (*dă duhan*) „dohányzacskó’ (Székudvar. Arad m. Saját gyűjtés); *jăscău* „punga, mai ales de tăbac, făcută din beșică sau din pelea care învăluie testiculile berbecelui’ (Merghindeal—Morgonda. Nagyküküllő m. Țara Oltului 1902. No. 12. p. 7); *jașcău* „săculeț’ (Vaida: *Tribuna*, 1890. 361); *jașcău* „zsacsó, főleg dohány-’ (Stan, i. h. 38); vö. még Weigand, *Jahresb.* VI, 82 és IX, 225, stb.

gálhat a további munkára. Emellett igyekeztünk bőséges adatközléssel még jobban megvilágítani a magyarságnak azt a hivatásszerű művelődéstörténeti szerepét, amelyet saját kultúrjainak és a Nyugat szellemi áramlatainak közvetítésével játszott a középkortól kezdve napjainkig. Ennek a művelődésterjesztő munkának gyümölcseit élvezték keleti és déli szomszédaink, közöttük az ortodox bizánci-szláv kultúrkörben megjelenő és onnan nyugati műveltségű tájak felé terjeszkedő rumének is. A magyar művelődés sugárzási ereje történelmünk sorsfordulataival erősbbödött, vagy gyengült, de mindig elevenen hatott, akkor is, ha csak Erdélyre kellett szorítkoznia.

A rumén vajdaságok tudvalevőleg csak a fanarióta kor megszüntével (1821) kerültek bensőségebb viszonyba a nyugati műveltséggel. Akkoriban azonban már mélyen szántó különbségek határozták meg az erdélyi művelt rumén, és a vajdasági (havasalföldi és moldvai) rumén típusát, olyan különbségek, amelyek a két különböző viszonyok között kialakult táj nyelvében is mindmáig fellelhető és kimutatható nyomokat hagytak. Az erdélyi rumén műveltség a magyar és magyar közvetítésű nyugati latin-német kultúra színeivel gazdagodott a kárpátokontúli pedig, ortodox bizánci-szláv hagyományait megőrizve, törökös, majd franciás jelleget öltött. Bármilyen elemi erővel is igyekeztek azonban a kárpátokontúli ruménség felsőbb társadalmi rétegei a franciás nyugati műveltséghez hasonulni, a régi és újabb magyar nyelvi hatások és a francia nyelvi hatások között alapvető különbséget látunk. A magyar hatás a régebbi, a két nép együttélésének szerves eredménye, jelentős megnyilvánulásai a ruménség minden rétegét áthatják, számos magyar szónak régies, meghitt hangulata fejlődött. A francia hatás újabb keletű, messziről átültetett, inkább osztály - műveltséget teremtő, amely azonban nélkülözi a hosszú évszázadok hagyományainak erejét s a szélesebb néprétegei felé soha sem tudott szélesebb ösvényt kitaposni. Ezért a nagyrészt már a kései középkorban átvett magyar szavak helyét inkább csak a franciás műveltségű felsőbb társadalmi körökben veszélyeztethetik divatos hangzású francia riválisok. A rumén népnyelvben megingathatatlanul élnek tovább az ilyenféle, a néplélekbe mélyen beidegzett szavak: *a fägădui, a îngădui, pildă*, míg a franciáskodó *exemplu, a permite, a promite* előkelő hangzásukkal sem pótolhatják a bibliai szövegekből is mindenütt jól ismert magyar eredetű, régesrégén befogadott szavak bensőséges hangulatát, megszokott csengését. Sok régi magyar szót fenyegetett veszély az idők folyamán, de legtöbbször, éppúgy mint számos mélyen gyökerező szláv eredetű nép-

nyelvi szó, diadalmasan került ki újdonsült vetélytársakkal vívott küzdelméből. Így állotta meg a helyét a fanarióta-korban az oraş- az újjörög *politie* szóval, Erdélyben az *urbe* szóval szemben. Egyiket sem a történelem természetes erői építették bele a ruménség művelődéstörténeti fejlődésének menetébe, túlkésőn érkeztek ahhoz, hogy hozzá hasonulhassanak a történeti rumén szókincs elemeihez, amelyekhez a magyar eredetű szavaknak jó része tartozik.

Szépszámú rumén köznyelvi és még több népnyelvi szóról mondhatjuk ugyanazt, amit HASDEU a magyar eredetű aleanról állapított meg: „*Alén e mult măi frumos decât neologismul melancoliă și va rămâne în graiu, mai ales ca termen poetic alăturî cu sinonimul măi figurat, dar măi puțin energic: inimă-albastră.*“ (Etym. Mag. 822).

Tamás Lajos.

SZÓMUTATÓ.

I. MAGYAR SZAVAK.

almárium	36	darab	21	gyötörni	22
apród	10	darabant, darabont		gyűlés	22
arrestálni	29	21			
asztalos	32	dohány	30, 40	hagyma	22
avas	27	dohányos	40	hajtani	22
ács	32	dülő	30	hajzás	33
áldás	19			haladni	22
áldomás	14	ellen	16	halastó	11
álóés	29	emészteni	24	harapófogó	33
ámbitus	34	engedni	17	hatalom	22
		ék	33	határ	14
bakter	32			hám	32
bán	13	fakalán, fakanál	35	herceg	10
bánat	19	fedeles	35	héjjazat	33
bánni	17	fedő	35	hintó	32
bántani	15	fejtő	38	hitvány	27
bárony	37	felelet	21	hold	23
beteg	19,	20	felelni	21	huszár
bélés	36	felező	30		
bélfá	30	féle	21	iskola	18
bér	17	feredő	21	istálló	31
béres	30	fillér	21		
bérlés	36	fodor	39	jobbágy	23
boglya	30	fogadás	21	jószág	31
bosszú	19	fogadni	17	juss	28
bő	20	forduló	30		
bőség	17	födő	35		
bugyelláris	28	fölöző	30	kalamáris	28
bujdosó	20	fürdő	21	kalap	37
bujjbelé	36	fűrész	22	kancsó	35
bujtas	30			kanna	35
büntetni	20			kaput	37
		gabonás	31	kard	16
		gazda	14	kaszáló	30
címer	11	gomb	37	kendő	38
cinterem	27	gombost	37: 121	keszkenő	38
csalni	20	guba	37	kép	16
csipke	38	gyalu	33	kin	17
csoport	30	gyeplő	32	kocsi	20
csorda	30	gyolcs	22	kocsis	20:11, 32

konfiskálni	29	nadrág	24	szavados	15
konskribálni	29	nótárius	28	szállás	25
kopó	21	nyomás	23	szám	17
kopóeb	21:13			szekeres	25
koporsó	20	ok	25	szekrény	25
korrespondál	29	oltalmazni	25	szerezni	26
koszorúfa	33	oltani	30	szerszám	32
kovács	32	orbánc	25	szidalom	26
költeni	13	óriás	17	szidni	26
költség	13	ölyv	11	szükség	26
		örökös	27		
lakat	23			tagadni	17
lakatos	23	pallos	25	talp	26
lakás	12, 23	panaszolni	25	tábor	26
lakni		passzus	28	támadni	17
lábás	12	pántlika	39	tár	14
lábri	35	párló	35	terh	14
lájbi, lájblí	3 ⁹	penicillus	28	tolvaj	15
lájbri	39	peres	15	tornác	26, 33
lámpás	39	pélida	25	tó	27
legelő	23	pipa	40	tölcser	27
lepedő	31	pipás	40	tűsző	40
lesni	24	pityóka	31		
lóhere	24	pohárszék	36	udvar	33
lopó	31	porkoláb	13	üllő	33
	31	puska	16		
		részes		vállu, vályu	31
maradék	24	rét	15	vám	14
marha	13	rovás	31	vámos	14
máj	24		25	város	12
mállasztó	35:11	sajtó	31	vezető	27
mázsa	13	sereg	26	vég	13
megyés	15	skola	18	vikárius	28-9
melegágy	31	surc	39	zsellér	23
menteni	17	süldő	31	zsemle	23
mesterség	24	szabó	25	zsengecs	22
mészáros	32	szakács	33	zsinór	26
mód	28	szappan	36	zsold	15

II. RUMÉN SZAVAK.

acareturi	34	almar	36	băbău	37
acău	34	aloişu	29	ban	13
acludului	29	altoi, altoiu	30	bănat	19
aciu	32	ambituş	34	bântui	15
agricultor	30	amistui	24	bănuí	16
aldămaş	14	aprod	10	barşon	37
aldaş	19	ariştălui	29	băşău	19
alduială	19	armar	36	basma	38
alean, alian	16, 19, 43	astăluş	32	beleş	36
aleaniş	16	atârnaţ	26:67	belşug	17
aleşui	24	avaş	27	berliş	36

beteag, beteg	19, 20	cizme	36	fideu	35
beteşug	20:6	clop	37	fideleş	35:107
beuşag	17:20	coardă	16	filer	21
binale	34	cocie	20	firez	22:22
bintetlui	20	cociş	32	fiteu (fejtő)	38
bintetui	20	colop	38:123	fiteu (fütő)	34
bir	17	colopar	38:123	fodor, fodori	39
biriş	30	comunicăului	29	furdulău	30
bişag, bişug	17:20	confişcăului	29		
biu	20	conşcribăului	29		
biuşag, biuşug	17:20	copârşeu	20	găbănaş	31, 34
boactăr	32	copou	20	garant	15
boaghe	30	corespondaris	29	garanta	15
bobou	37	coreşpondăului	29	gazda	14, 30
boghie	30	cosalău	30	gealău	33
bubou	37:119	cosărău	33	ghielşug	17:20
buduşău	20	cosoroabă	33	ghilău	33
buduşlancă	20:8	covaciu	32	ghiuluş	22
buduşlău	20	curte	33	ghiumbrúc	14
bughilarăş	28			gig	13:11
buibeleu	36			gingaş	22
bulfeu	30	dantelă	38	giolgiu	22:25
bumb	37	darap	21:11	gitiuana	27:72
bumbit	37:122	darab	21	gitrului	22:26
bumbuşcă	37:121	dărăbanţu	21:15	giulgiu	22
butaş	30	depleu	32	giutru	22
		d'ilis	22:23	gospodar	14
		dipleu	32	grăd	12
căciulă	37	dohan	30, 40	grajd	32
călămariş	28	dohăni	40	guba	37:119
cană	34-5	dorobanţ	21		
canceu	35	dsutrujezk	22:26	hăitui	22
căpeneag	38:124	duhan	30, 40	hăizaş	33
căput (kapu)	34	duhănaş	40	hajmă	22:29
căput (kaput)	37	duhăni	40	hălădui	22
carbunculuş	29	duleu	30	halău	31
căsăbă	12			hamurile	32
catifea	37	econom	14	hărăpauă	33
celui	20	embereclisi	29	haromfogău	33:94
cetate	12	exemplu	42	hartă	16
chelciug	13			hasnă	19
cheltui	13	făcălău	35	haşmă	22
chepeneag	37, 38	făcăleţ	35	hatal, hatalm	22
chescheneu	38	făgădaş	21	heiuri	34
chezaş	15	făgădui	17, 42	heleşteu	11
chezăşlui	15	fedeleş	35	herăstrău	22:22
chibzui	16	fedeu	35	hicleşug	9
chin	17	fel	21	hinteu	32
chindeu	38	fele	35	hirez	22:22
chip	16	feleleat	21	hiteuan	27:72
chischineu	38	felelui	21	hofer	22
ciopor	30	felezeu	30	holdă	23, 31
cipcă	33	ferăstrău	21, 33	horbotă	38
cireadă	30	ferdelă	36	hotalm	22:30
ciurdă	30	feredeu	21	hotar	14

hotărî	15	meşteşug	13, 24, 32	râmnîc	11
husar	15	misarăş		32 răsălău	33
		mistui		24 rât	31
îc	33	mod, modru		28 răvaş	25
îlău	33	muntui	17:25	răzeş	15
îmaş	23, 31			rid	31
îmbumbat	37:121	nădrag	24, 36	rumân	23
încreţitură	39	nămestii	34		
informălui	29	nebintetuit	20:9	sabău	25, 36
îngădui	17, 42	nemeş	10	săcrin	26:58
îobag	23	nemetie	10	sălaş	25
îosag	31	notareş	28	sălaş	35
îştalău	31, 32			săpun	21:20
îurubrúc	14	ocă	19, 24	sărădău	32
îuş	28	odaie	34	sărsam	17
		odor	33	seamă	25:57
jaşcău	40	odoraş	33:96	secheriş	25
jeler	23	opidu	12	sechiraş	25
jilău	33:93	oraş	12, 43	sicriu	26:59
jimblă	23	orbalt, orbant	25, 25:49	sidalme	32
jold	15	otalm	25:50	sighiartău	34
		otălmăzui	25	sobă	33
laboş	35	ovaş	27	socăciţă	33
labreu	39			socaciu	15
lăcaş	12, 13, 23			soduş	36
lăcăt, lăcată	23	paloş	25	sopon	25
lăcătuş	23	panglică	39	sudalmă	26
lăcătuşie	23:39	panglicărie	39:133	sudui	26
lăcui	12, 13	pantlică	39	surzui	26
laibăr	39	pârâş	15	suşig	26:61
lămpaş	23	pârgar	13	szeresuesk	
legheleu	31	pârlău	35		
lepedeu	23	parsechiu	36	şaitău	31
leşui	24	păsuş	28	şcoală	18
lipidew	24:41	peharsechi	36:116	şealui	20:10
locaş	23:37	peniţeluş	28	şinor	26
lompău	31	peristasis	29	şireag	26
lopău	33	permite	42	şitău	31
luheriu	31	piceucă	31	şoim	11
lulea	40	pildă	25, 42	şorţ	39
		pinţăluş	28	şuldeu	31
maistor	13	pipă	40	şurţ	39
maiu	24	pipaş	40		
majă	13	plambică	39	tabac	40:135
maşetă	39	plirforisi	29	tabără	26
mântui	17	plugar	14	tăgădui	17
mărădic	24	poiată	32	tâlhar	15
maramă	38	polgar	13	talpă	26
marhă	13	politie	12, 43	tămădui	17
megiaş	15	ponoslui	25	tar	14, 14:13
melegaghiu	31:81	posuş	28	tarabancz	21:15
melegar	31	prîlew	36:112	târg	12
melesteu	35	promite	42	târnaţ	26, 33
meşter	13, 21:20	pughilareş	28	tău	27
meşteşug	24:45	puşcă	15	tearh, terh	14

tisău	40 uiagă	34 vameş	14
tişlar	32:89 uliu	11 vezeteu	27:73
tolcer	27 urbe	12, 43 vicareş	28
tulai	15:16 uriaş	17 viclean	9
tutun	40 uric, uricar	10 vicleşug	9
	uricaş	27 vig	13, 14:11
ţanterimu	27:70	viteaz	9
ţimiriu	11	vition	27
ţintirim	27 valău	31 vizitiu	27
ţircumstanţie	29 vamă	14	

III. EGYÉB SZAVAK.

bilde	25 kasaba	12 söller	23
burggraf	13 kipzovati	16 triuwe	9
felelat	21:18 konačište	13 tulai	15:16
g'umruk	14 lakovati	12 villa	12
hitleanstvo	9 leibel	39 zanat	13
hofer	23 pantl	39 zanatlja	13
hotariti	14 semele	23 zanjatie	13
iustum servitium	9 snuor, snur	26 zimier	11

Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága.

1795—1842.

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR életének és munkásságának felidézése nemcsak halála százéves fordulója alkalmából adódó erdélyi kötelesség, hanem egyúttal irodalomtörténetírásunk tiszteletadása is kevésbé méltányolt munkásságának. Neve, írói és társadalmi munkássága valamikor a nemzeti köztudatban elevenen élt, ma azt szűk hazáján és felekezetén kívül csak néhány szakember ismeri és értékeli. Pedig Farkas Sándor kiadatlan kéziratái és kitűnő fordításai talán éppen annyira értékesek, mint megjelent művei, melyek nyomán kialakult tudományos életünk róla alkotott képe. Az „Északamerikai utazás“ szerzője, mint reformkorunk egyik legjelesebb erdélyi harcosa ismeretes. Írói munkásságáról, társadalom és műveltségszervező tevékenységéről a mai kor már alig tud valamit. KAZINCZY, DÖBRENTAI, SZÉCHENYI és WESSELÉNYI barátja tartalom nélküli üres név lett, név, ami keveset tár fel abból a gazdag életből, melytől egykor Kazinczy a „magyar Schiller“ megszületését remélte. Írói fejlődése, sikerült és abbamaradt tervei a múlt század három évtizedének erdélyi szellemi életébe, az 1810-től 1842-ig terjedő évekbe nyújtanak mély bepillantást. Döbrentei Erdélyi Múzeumának megszűnése után, a pillanatnyilag lehanyatló erdélyi szellemi életben sokáig az ő írói munkássága, lázas és önzetlen nemzeti feladatvállalása az egyetlen hagyományokat fenntartó és jövőbe utat mutató írói szándék. Ember és mű, szavak és tettek kevés írónknál alkottak olyan szoros egységet, mint nála. Írói bátorsága mély tudással, kitűnő stílussal, de ugyanakkor bölcs önmérséklettel és szigorú, talán túlzásba menő önkritikával párosult. Erdélyi volt származásánál és lelki magatartásánál fogva, de írásain és szerepvállalásán át ugyanakkor hídépítő is volt, a két egymástól különszakadt magyar haza között.

Bölöni Farkas Sándor születésnapját nem ismerjük, 1795. december 14-én keresztelték meg Bölönben, Háromszék vár-

megyében. Atyja, BÖLÖNI FARKAS ZSIGMOND, jómódú unitárius székely nemes volt, dédapja pedig valamikor a kuruc világban ugyanazért a szabadságért harcolt, amelynek érdekében a dédunoka megírta később híressé vált művét, az „Amerikai utazást“. Anyia, KANDAL JUDITH, szintén unitárius volt. Farkas Sándor a szülői ház vallásos és hazafias légkörében szerezte első mély benyomásait. Az egyszerű székely családnak legkedveltebb olvasmánya a biblia volt. Farkas büszkén említi később, hogy 12 éves koráig a Szentírásnak csaknem minden részét már elolvasta. De a vallásos szellem mellett ellenzéki magatartásának gyökerei is a gyerekkorba nyúlnak vissza. A helyzetével elégtelen apa hiába lázadozott sorsa ellen, a székely élet szűk kereteiből kitörni nem tudott. Gyermekkorára visszaemlékezve a fájó nosztalgia és a lázadó lélek hangján írja Kazinczynak apjáról, Farkas Zsigmondról: „Az Atyám 10 Esztendő s Kolozs-várt Tanuló volt, mikor Háromszéket 1760[ban] örökös szélbeli Katonáskodásra conscribálák s ő is, mint magát védeni nem tudó, Katonai numerus alá jöve, — iskoláit végezve, haza kelle menni s katonáskodott; mert a katonai numerus alól, a már sok Székely ifjaktól könnyekkel, bánattal s átkokkal sanctionált törvények szerént, senki ki nem szabadulhat, hanemha szökik vagy Pappá lesz, s Pappá is csak úgy lehet, ha a Familia sokból áll s a Regiment szabadságot ad. Itt hagyának engem a Végezeteim születni s ilyen körülmények közt! s mért épen engemet milliók közül ilyen temperamentel? Ó, de ki álhat a Sorsnak elgörbült golyóbissa eleibe, s panaszkodhatik a Teremtő ellen, ha az ellobbant villám az Istennek szent Templomát is megcsapja?“

„A Bátyám — írja Farkas — 1811. [ben] megholt, s már rajtam vala a sor, de a szüntelen folyó háborúk alatt a Tisztek honn nem létebe sok viszontagságok s üldözések közt eljövék hazul s folytathatám tanulásom itt Kolozs-várt.“¹

Tanulmányait 1805. szeptember 2-án kezdi el a kolozsvári unitárius főtanodában és ugyancsak ott kitűnő eredménnyel tanulmányozza a filozófiai és teológiai tudományokat is. 1812. szept. 1-től 1815. június 30-ig tógás diák. Tanárai, előljárói magaviseletével és előrehaladásával mindig meg voltak elégedve. De az iskolai keretek és tudományok megszokott igazságai álmodozó, útkereső fiatal lelkét nem elégítik ki. Vágyai még határozatlanok, de már

¹ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez. Kolozs-várt. 1815 december 26. Váczy János. *Kazinczy F. levelezése* XIII, 369—370. Budapest, 1903.

érzi, hogy újítani akaró egyénisége a hagyományos korlátok között nem érvényesülhet szabadon.

„Nem tudom, mikor s hogy ébredt bennem a Poézis szenvedelme; — írja KAZINCZYNak ifjúságára visszaemlékezve — Szülőim házánál csak Argirus, Magdaléna s a Hármastória voltak kézi könyveim, ezeket repetitive tudtam. A Bibliát 11 Esztendőskoromig már végig olvastam vala az Anyámnak s sokszor imádkozám, hogy az Isten illy kicsin koromban elvegyen s Angyal legyek; Kollégiumba létembe semmit lelkemnek nem kaptam, vadon, társaságtalan nevedve, mint egy bércre esett fa, míg Schiller Tolvajait játszodni nem láttam a Theátrumon. Ez megismertete a jó szívü s igen gazdag phantáziájú, de azt zabolázni nem tudó Vandzával, ki akkor theátrum Directora vala. Schiller engem más világba vitt s irtani a rikóltózó guelfokot. A Theátrumnak éltem ezután, ennek fordítgattam s az Actorok között szerettem forgani s egy néhány Rollba próbáltam is játszani. Tanítóim megtudták, a Rector egy nehányszor megintett, hogy tegyek le a Játék dolgozásról, de én mégsem, s egykor Schiller Tolvaiba Rollot vettem magamnak játszani, Kozsinszkit, elárultak, s engem őrizet alá tevének. Megszégyelve magam, s azon kívül hogy Szülőim is megtudták, hogy én „Komoediát csinálók“; mindenünnen eltaszitva érzem magam s megindultam bujdosni. Váradot, Debreczent, Pestet öszve jártam s Actornak vagy katonának szándékozám állani, mikor Szülőimtől bocsánatot nyertem, ez volt legkicsapongóbb epochám — miért szégyelleném ezeket megvallani, kedves Barátom, mert bizonynyal tapasztaltam én is azt, hogy a ki elsikamodott egyszer, sokkal forróbban öleli osztán a valóságot, sokkal buzgóbban imádja az Istent. — Megjőzandova tértem haza s tanultam; de sorsom emléke a legkedvesebb csalatásimból is kiragadott; mert Háromszéken katonáskodni 'a Beotiai setétbe, távol Isteneimtől, ez eltörve szórta kinézéseim lábaimhoz.“²

Jogi tanulmányait 1815. október 1. és 1816. július 20. között, a kolozsvári királyi líceumban végezte kitűnő eredménnyel 1816. őszén a gyakorlati törvény és törvénykezési ismeretek megszerzése végett az akkori erdélyi jogászvilág szokását követve Marosvásárhelyre megy. 1816. november 25-én, SZÉKELY MIHÁLY királyi ítélmester irodájában esküt tesz és buzgón nekifog a hazai törvények tanulmányozásának. De nyugtalan lelke, formát

² Uo. 370—371.

kereső írói szándéka már eleve lázadozik eljövendő sorsa: a bürokrata élet ellen.

„De kezdettek lassan foszladozni az iskolában ápolgatott szép ideálok nimbuszai is — írja naplójában fiatalságára visszaemlékezve. — A nagy tettek után álmodozó, a nemzetiségért égő, ’s az egész emberiséget magába ölelő szív, lassanként hiuságoknak nyiladozott meg. Léháskodás váltotta fel az olvasni szeretést. Asszonyokkal érzélgés, dorbézoló hiv barátok, városi chronikák, hivatali pletykaságok, ’s henye lebzselés levének lassanként foglalatosságim. És ekként sodródám mind tovább a világba, ’s levék észrevétlenül dicasterialista”.³ Bántja a bizonytalan jövő és súlyos anyagi helyzete is. A fiatal és tehetséges FARKAS már ekkor nem ismeretlen. DÖBRENTAI és KAZINCZY barátsága révén nevére nagy íróbarátai köre felfigyel és ez Farkas Sándor elcsüggedéseiben az egyetlen támasz, jövőbeli felemelkedésének egyedüli reménye. Döbrentaival az „Erdélyi Múzeum“ körében ismerkedik meg. Később hálásan emlékezik meg róla Kazinczyhoz írott leveleiben. Döbrentai önzetlen barátsággal áll a fiatal és magában nem bízó unitárius ifjú mellé és nemcsak írói munkásságában, de anyagilag is segítségére van. Ő ismerteti meg a névtelen fiatal írót Kolozsvár vezető tudományos és műveltségpártoló férfijaival és ő áll mellette akkor is, amidőn élethivatása messze idegenbe szólítja el Erdély fővárosából.

DÖBRENTAI drámaírássra biztatja, ő hívja fel FARKAS figyelmét a külföldi irodalom nagy klasszikusaira és ugyancsak ő mond szigorú, de jóakarátú bírálatot írásairól. Barátságuk mély és őszinte. „Kimondhatatlan gyönyörűségemre van, hogy Te engemet olly lángolva szeretsz — írja Dédácsról 1815. aug. 14-én Farkasnak. — Barátod, mint egy örlélek kíván körülötted lebegni, lépteidben, s édes nyugalmanak fogja tartani, ha bus nézőpontodat mosolygóbbá változtathatja.

Készen van nálam egy episztola, mellyet Hozzád írni Szembenben kezdettem, itt elvégeztem.“ Majd dicséri Farkas művét: „A két Brutuszt.“ Abban — írja DÖBRENTAI — elragadó, megrázó rendek vagynak, s ne gyönyörködjem é, hogy a Vágyó Ifju, ezt hozta elé lelkedben. Így halad, Barátom, a lélek elémentele. Kell neki valamire támaszkodhatni, hogy szárnyallása merészebb legyen. Csak kérlek, ne neheztelj, hogy jegyzéseim közlését

³ *Bölöni Farkas Sándor naplója.* 1835. ápr. 27. Erdély öröksége. IX, 123—124. Bpest, 1942. Szerkesztette dr. Makkai László.

halasztom. Tudom, melly nyughatatlanul várja az ítéletet, a Messze-lépő, de együtt léve jobban eligazíthatjuk. Eddig azt tanácsoltam, végezd minden iskolai tanulásaidat jól, s addig hagyd el a poézist. Azt megteved, s igen jól esett. Most arra kérelek, élj a Poézisnak, s készülj drámát írni. Brutuszod hagyja látni a ragyogó koszorut, melyet a Játékszinen nyersz. Olvasnád Lessing Hamburgische Dramaturgiáját, s dolgozzál. Most lelked, s érzésed a legnagyobb tűzben vívnak, s azon össze csapkodás csak tisztán vezéreltessék az alkotó órában, halhatatlant fog szülni. Dolgozzál egyebet is, Te nyughatatlan, örökké-vívó érzésekkel vagy születve, s valahányszor a Vágyott Ének hangjait el fogod találni, mind annyiszor egy üregét töltöd bé szived vágyainak, s el fogod ezt is érni: *minuentur atre, carmine cure.*⁴

KAZINCZYval szintén DÖBRENTÉI ismerteti meg Farkast. 1815 aug. 16-án Kazinczyhoz írt levelében az Erdélyi Múzeumról beszámolván így ír róla: „Van nekem szerencsém még három ifjút vezetnem; FARKAS SÁNDOR, BALOG és SZÉKELYT.

FARKAS SÁNDOR mint Unitar. Deák a' mult Juniusban végzette iskoláját. Katona székelj Három Székről, 's kénytelen mint közlegény menni a' limitaneusoknál. A' Gárdához vágyott, hogy meg szabadúlhasson, 's Bécsben még tanuljon, 's dolgozzék. A' mi nemes lelkű CSEREY FARKASunkat kértem-meg hogy a' Cancellariusnak írjon a' dologban, írt, választ kapott, hogy elébb a' Gubernium ajánlja, azután ő eligazítani kész lesz. Ekkor KENDERESSYt kértem, Kenderessy azt monda, hogy a' Háromszéki Jurisdictionak kell leelőször a' Guberniumhoz ajánlani. Azután a volt Háromszéki Adminisztratornak CSEREY MIKLÓSNak adtuk át a' dolgot, 's itt a' planum, ámbár ígerte a' kivitel, nem tudom, hogy megállott. Én mindent elfogok követni Farkasért, A' lelkem fájna őt, a' lángoló Hazafit, a' szép lelket, katonák között tudnom, hol elfoglalódásai gátolni fogják. Most Brassóban van elkedvetlenedve — kínok felavatottjának nevezi magát — September elején megyen Kolozsvárra, A' napokba küldé egy Dialogust Decius és Junius Brutusz között, melly excellens, excellens. Kolozsvárott megkapom tőle az Egészet, 's veled közleni fogom. Szeresd kérelek addig is, ő lángol éretted: Ezt írá közelebbi levelében: Az estve vettem KAZINCZY 4-dik és ötödik kötetét 's le nem fekvém, mig Clavigójának végére nem értem. Akármit rikoltanak a' Beotiai setétségéből, lehetetlen hogy a' ki nyelvünk előmenetelét óhajtja,

⁴ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Dédács, 1815 aug. 14. Váczy János, *Kazinczy Ferenc levelezése*, XIII, 87—88. Bpest, 1903.

lángba ne borúljon örömébe. Ezerszer szememre lobbantom magamnak szemérmem — vagy nem tudom mi az a' mi tartóztat — hogy közelebből nem vagyok ismeretes Kazinczyval. — Irj neki, kérlek, tedd levelét enyímbe, hogy neki általadjam, 's örömet csináljak.⁵

DÖBRENTAI lelkes biztatása nem maradt hatás nélkül KAZINCZYra. A minden új tehetséget örömmel fogadó ősz irodalmi vezér pár nap múlva már ír Farkas Sándornak. Az 1815 aug. 29-én kelt levelében baráti jobbot nyújt neki és tanácsokkal látja el. „Nagy-érdemű barátom, — írja —. A' mi Döbrenteink közlé velem hozzá írt levelednek engem illető sorait. Nem mivel személyemet szereted, hanem mivel igyekezeteim miatt szereted személyemet, és mivel az a' mit ez a' megbecsülhetetlen és kivált Erdélyre képzelhetetlenül sokat ható barátunk Deciuszodról és Júniuszodról ír 's továbbá mivel kiírt soraid egy igen szép nem csak érzésű, hanem ízlésű embert és Irót is festenek, imhol vagyok azt mondani néked, hogy ismeretségednek kimondhatatlan[ul] örvendek, és hogy veled barátaim előtt kevélykedni fogok. Te tehát, szívesen becsült ifjú, érted a' mit olly sok jo fej nem ért a' sok tudatlan[ok közt], hogy nyelvünk mit fog nyerni az én bátorságom által. Ezek nevetnek. Azt nekik szabadon hagyom. Ezek kárhozzatnak, bántanak. Légyen meg az örömük is. Énelőttem is voltak nyelvrontók, 's a' mostani kor, melly nekik neveiket sem tudja, annyival inkább nem azt, a' mit Ők mertek, csudálkozva nézi hogy ez az én merésem nem új merés.“ ... „Bár a' helyett hogy nevetnek, a' minél könnyebb nincs, olvasnák-meg Horátzot a' ki éppen úgy rontá a' Róma nyelvét, mint a' miénket én, hogy azt é[pit]hesse — 's közöttte és közötttem csak az a' különbség, hogy én egy szegény és még míveletlen nyelvben merem ezt, ő pedig ezt a' nagy Irók' nyelvrontásaik által már megállapított deák nyelvben merte. A' [mit] a' természet (nyelv' ideálja) 's a' szépek örök remekjei (a' régi és új nemzetek Classicusai) javallnak, az nem lehet hamis, akármit beszél[nek] ezek. Ne azért hidd ezt. mert én mondom, hanem azért mert a' DAYKA és BÁRÓCZI' Életekben én megmutattam. Olvasd-meg azt nagy gondnal, és hirdessd az Evangyéliumot, ha értte keresztre vonnak is.“ ... „Ne csüggedj el 's kövess el mindent, hogy sorsod megkönnyüljön.“⁶

⁵ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Dédács, 1815 augusztus 16. Uo. XIII, 87—88.

⁶ Kazinczy Ferenc levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Széphalom, 1815 aug. 29. Uo. XIII, 123—24.

KAZINCZY ígéretéhez híven valóban „kevénykedett“ új barátjával. Még ugyanabban az évben, levelezésük megindulása után több barátjának, köztük KÖLCSEYnek is ír Farkasról. Kölcsey örömmel értesül a két új erdélyi „felfedezetttről“, de írói jövőjüket illetőleg egyelőre a várakozás álláspontjára helyezkedik. „FARKAS és FÜZESI? ismét egy új acquisitio tehát! — írja Kazinczynak 1815 okt. 16-án. Csak azt ohajtom, hogy ezek s a hasonlók ne csak irkáljanak, de tanúlgassanak is, még pedig ne csak a felületen állapodnának meg.“⁷ Kazinczy Farkasnak nemcsak azért örvendett, mert benne új írótehetséget vélt felfedezni, hanem azért is, mert hivei fogyó táborát új és lelkes fiatal íróharcossal vélte gyarapítani. Farkas rajongó szavai méltán legyezgették hiúságát, mert a nagy nyelvújítási harcban épen ezekben az években éri őt a legtöbb és legrosszindulatúbb támadás. HELMECZY MIHÁLYnak 1815 szept. 5-én írt levelében is Farkast, mint új hívét mutatja be. Farkas — írja Kazinczy — „örvendve nézi hová viszem a’ nyelvet. Kérte Döbrenteit, hogy írja-meg nekem, melly igen szeretne engem ismerni. Én mind Farkasnak, mind Füzesinek irtam. Tudod hogy arra igen is kész vagyok, ’s azt is tudod hogy annak sok haszna van. Spiritus ubi vult, flat — ’S így Erdély is, a’ ki Virágnak szava szerént nagyon szereti az antiquitást, új hangokat fog szöல்லaltatni.“⁸

Barátságuk közvetítője, DÖBRENTEI türelmetlenül várja KAZINCZY levelét. „Előre örvendek azon szempillantatnak — írja 1815 okt. 2-án — mellyben Farkas Sándornak leveledet általadhatom.“⁹ A várva várt levél megérkezvén, Döbrentei örömmel nyújtja át azt Farkasnak és ezzel a fiatal székely író előtt új korszak, a boldog és biztató írói jövő nem remélt lehetőségei nyílnak meg. Sietve válaszol Kazinczynak 1815 október 10-én és minden szavából a tanítványi tisztelet és a hálaérzés árad ki. „Okt. 8-kán vettem az Ur levelét s Octob. 8-kán kezdődött életemnek egy fényes időszakja — írja Kazinczynak. — Nem egyszer kérdém ez nap magamtól, ha nem álmodomé? s púlszom tapasztottam [!] mint Trenk, ha nem részegedett é el lelkem e számtalanszor vágyott meglepetés örömébe? — Én a T. Urnak számtalan-

⁷ Kölcsey Ferenc levele Kazinczy Ferenchez. Cseke, 1815 okt. 16. Uo. XIII, 221.

⁸ Kazinczy Ferenc levele Helmecky Mihályhoz. Széphalom, 1815 szept. 5. Uo. XIII. 146.

⁹ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Dédács, 1815 okt. 2. Uo. XIII, 205.

szor kezdtem levelet írni s mindég elreszkettem a rendeket, egy csudálatos Szemérem mindég megölte hevem s most hogy Döbrentei Barátom ezt a meglepetést tette velem, elnémultam a vágyott, a reszketett örömen“ ... „Minden szó, minden sor szikrát pattantott lelkembe s csak elsóhajtani tudtam magam a Teremtőnek ennyi kegyért, ki imádságokkal körülvelt thronjából letekinthe rám s életem elszontyolódásait e meglepéssel pótlá-ki.“

KAZINCZY barátságának megnyerése egyelőre kárpótolja valódi és vélt sérelmeiért, elért és meg nem valósult álmaiért. Háláját DÖBRENTÉINEK és Kazinczynak nemcsak most, de később is többször kifejezi, tanácsaikat örömmel megfogadja és előttük őszintén feltárja lelke legrejtettebb érzéseit. Ebből a szempontból különösen szép az első Kazinczyhoz írt levele.

„Hogy a T. Ur levelére méltatlannak nem tartott, — írja fenti levelében — valamint ezt, úgy egész életem is Döbrenteinek köszönöm. Vele engem egy különös történet hozott össze s ha később is, feltaláltam benne, a mit egész életemben kerestem, a tiszta szívet s azt a lelket, mely a Teremtő elementjei közül a Sympathiát ölelte-ki. Ő ismertete-meg elsőbb a T. Ur individualitásával. Előbbi napjaim setétbe süllyedtek különös környülményeim miatt. Falak közt az Unitarium Kollégyomba nevedve, elzárva a nagy világtól s szebb iónjától, isméretlenül a könyvekkel — az egy Schilleren kívül — el voltam vágva attól, hogy destinatiómnak hódoljak. Itt csak ideálokkal elektrizáltam magam s ezekben ábrándoztam, egy Johanna d’Arc-ját a Magyar nyelvnek, ki érezze hol álunk s mi által kellene emelődnünk. A T. Ur Daykája kezembe akadt, s lebuhtam a megjelent Reformátor előtt, mint az Ázsia égőhomokján Bujdosó lebukik az Idvezítő reliquiájai előtt.” Majd KAZINCZY támadóit ostorozva így ír: „Égő betűkkel sujtsa az Idvezítő homlokokhoz az elkárhozás szententiáját s a magyar nyelvre süttött gyalázatos bélyeg különböztesse-ki az elkárhozottak közül. — Ezerszer forgott bennem a hév, míg a magyar históriát végig halgattam; égett a köny szemembe, mikor borongani láttam egünket s most, mikor ennyi vérözön közt megmaradt nyelvünk, egy Dominus Kánka jóvalltából égessük-meg magunkat s szülessünk Tót Foenixé; egy gevisser Takács, Somogyi buzgólkodó Hazafiuságaért térjünk vissza a Tinódi Sebestyén korába, elég gazdag nyelvünk, elég bővek ideájink, hogy az Ur Jézus álatját, személyét dissertáljuk, Kappadociai Sz. Jánost commentáljuk s a Klasszikusokat örökké csak phrazisekbe rágjuk, mint a molyok! — Ó hozd vissza ezeknek a középidőt Magya-

roknak Istene, kik a nyelvet vissza akarják taszítani emelkedéséből, hogy az Istenségtől el zárhassák az útát; hozd-el korokat, hogy az eredeti magyar megőszült bibliai stíllel harsogtassák a Sion kőfalait!

— Te pedig nagy érdemű Férjfiu, ki érzed, hol vagyunk s hol kellene lennünk, hogy a valót s dicsőt honosítsuk, ki elmelegülve a klasszikusok széplelkétől s égsz elérni, hogy a Hellasz, Teutonia s Albion ragyogásából mi is osztozzunk; érezd dicső ügyed nagyságát s légy elég büszke rájok nem pillantani. Mond a Messziás ama szavait nekik: Uram, bocsásd-meg az ő vétkeket, mert nem tudják, mit cselekesznek, s csendes lesz lelked. Hánd által a néma köveket fejedem, ’mint Aeakus, s új nép emelkedik hátad megett.“

A sorsa iránti érdeklődést hálásan köszönve szomoruan írja,, hogy multja „emlékei“ még mindég kísértik. „Engem a Sors — írja Farkas — Katonafiuvá szült! — s nem igaz jussal kérdezhethném-e Don Carlószal: Miért épen engem milliók közül? — Mélyen érzem, mit teszen Nem szabadnak lenni; ez egy olyan akadály, mely visszalök egemből s lábaim eleibe törve veti plánjaim. Minden kinézés el van zárva; nem próbálhatok; mert Unitárius, mert Székely-conscriptus s pénzetlen vagyok. Környülményim a Muzára nézve lélekölők.“¹⁰

Az 1815-ben megindult levelezés KAZINCZY és FARKAS között 1816 és 1817-ben is tovább tart. A tanítvány bókjait a Mester dicsérő jelzői, bátorító szavai viszonzozzák. „A’ te ajakidat, szeretetre méltó ifjú barátom, Isten illete-meg, nyelved gyönyörű, képzeleted lángol, csapdos, repked, állj munkának, adj eredeti darabokat.“¹¹

KAZINCZY és DÖBRENTEI biztatására a rossz anyagi helyzetben levő Farkast WESSELÉNYI MIKLÓS naponta vendégül látja asztalánál és a fiatal korban kettőjük között kialakuló barátság a férfikor nagy eszmei küzdelmeiben még mélyebbé, síríg tartóvá vált.

KAZINCZY hálás köszönetet mond WESSELÉNYINEK Farkas támogatásáért: „A’ te lelked nemességének köszönheti a’ lelkes Bölöni azt a’ szerencséjét, hogy ő a’ te imádásra-méltó Anyád’ asztalához vagyon méltóztatva, ’s ott ingyen él ’s lelke a’ te társaságodban ’s a’ mi derék Döbrenteinkében ’s a’ Lajoséban terjed,

¹⁰ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez. Kolozsvár, 1815 okt. 10. Uo. XIII, 209—211.

¹¹ Kazinczy Ferenc levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Széphalom, 1815 okt. 22. Uo. XIII, 240.

tónja nemesedik. Melly jótét, kedves barátom! melly nemes cselekedet! Én ennek az igen lelkes ifjúnak nagy barátja vagyok, 's belőle annyit várok a' mennyit nem ifjú íróinknak egyikéből is; 's így a' jótétet neked annyira köszönöm, mintha valamit illet velem közlöttél volna. De, édes barátom, ezt nem csak én köszönöm neked, hanem köszöni 's köszönni fogja később a' Haza is.“ ... „Ha Nemzetünknek tíz ilyen ifja volna, Literaturánk nagy fényben fogna ragyogni. Meglátod, kedves barátom, mi lesz ebből egy Decennium alatt! Én mindent, mindent várok.“¹²

Elismerésének legszebb emléke a Farkas Sándorhoz írt verse:

„Bölöni Farkas Sándorhoz.

Ragyogó futással kezded a futást
Olympiádnak síkjain, s a tömött
Sokaság Paeant kiált a nagy merőnek.
Hová futsz? Megállj! Itt az Euripidesz
Hermája, 's a Götheé; s itt közöttük
A hármast istennő szobra kél.
Hullj térdre, lelkes ifju, s mondd az ígét:
„A szépet a nagy mellé!“ Már repülsz?
El, el a határig, vagy ne, nagy merő!
El, el a határig! Vár a hős iker!“¹³

KIS JÁNOSnak meg így ír: „Farkas már nem gyermek. Verse még rossz, de prózája kimondhatatlan szép. Nekünk ebben Schillerünk nevededik 's úgy hiszem, nem lesz Schiller manqué.“¹⁴

KAZINCZY tanácsait követve elsősorban a görög és német irodalmakat tanulmányozza. De a várt siker csak nem jön el és Farkast mélyen bántja az a csalódás, amit nagy írotársai fognak iránta érezni, ha a „magyar Schiller“ nagy ígését nem tudja majd beváltani. Félénksége ismét urrá lesz lelkén, eredeti alkotásokkal kísérletezik, de tehetségében nem bízva, hamar abbahagyja azokat. Meg nem valósult terveire célozva így ír Kazinczynak: „Én Marsznak lekötelezettje vagyok s tőle behunyják a Múzák szemeket. Életemből egy szép részt, mikor az enthúziázmus lán-

¹² Kazinczy Ferenc levele B. Wesselényi Miklóshoz. Széphalom, 1816 február 21. Uo. XIII, 504.

¹³ Kazinczy Ferenc verse Bölöni Farkas Sándorhoz. *Kazinczy Ferenc eredeti munkái*. 151. Buda, 1826.

¹⁴ Kazinczy Ferenc levele Kiss Jánoshoz. Széphalom, 1816 márc. 6. Vö. Váczy János, *Kazinczy Ferenc levelezése* XIV, 22. Bpest, 1904.

golóbb, az Exercier- s Abrichtungs Regulamentek olvasásával kellett töltenem, a penna helyett Mangelétát forgattam; fáj a lelkem ezért, ezalatt a klasszikusokkal ismerkedhettem volna, már szinte késő azt tennem, a mit akarok vala. Schiller 20 esztendőskorába sokat tett s én még semmit sem; ó, ennek emléke sokszor elkeserít engem.¹⁵

Valóban az, amitől Farkas félt, bekövetkezett. KAZINCZY lassan-lassan érzi, hogy tanítványa nem váltotta be a hozzáfűzött nagy reményeket, Levelei és főként dicsérő jelzői mind ritkábbá válnak, bár Farkas iránti szeretetét élete végéig megtartotta. Erdélyi útja alkalmából is felkeresi, de Farkas félénk tisztelettel fogadja, mintha érezné, hogy nagy mestere előtt szégyenkeznie kell beváltatlan ígéretei miatt.

Az „Erdélyi utazásban“ még talál néhány dicsérő szót Kazinczy, de később Farkas irodalmi tervei iránt mind ritkábban érdeklődik.

Farkas meg is írja KAZINCZY-nak a lelkét nyomó keserűséget. „Dicséreteid, kedves barátom, melyeket reám halmozsz, — írja mesterének — „hiuvá tennének, ha nem ismerném kicsinségem. Megvagyok győződve, hogy ezeket nem complimentból teszed, hanem talám — ’s hogy büszkélkedjem ezen kitéttel — engem szerető szived többet lát bennem, a mint vagyok. Terü ugyan, ha többnek tartatunk, a mint vagyunk; de kedves hibája ez az oly sziveknek, kik inkább kívánják a szebb oldalról, mint a gyengébről nézni az embereket. O, boldogság, ha még az emberek tiszta lelküségebe el nem vesztettük hiedelmünk!“¹⁶

Kiábrándulása írói hivatásából mély sebeket ejt lelkén és ha le is mond az eredeti alkotások hajszolásáról, az irodalomtól teljesen nem tud elszakadni. Fordításokkal próbálkozik és évekig tartó munka révén egymásután fordítja le kedvenc könyveit: Goethe Wertherét, Schiller Don Carlosát és Mme de Stael Corinneját. De a művészi álmok önkínzó és boldogító útkeresésébe beleszól az élet a maga pusztá realitásaival. Szegénysége ráébreszti származására, vágynak határt szab székely és unitárius volta. Úgy érzi, hogy sorsa előre meg van határozva, börtönből kitörni nem lehet. BESSENYEI és BÁRÓCZI példáját követve be szeretne jutni a gárdába, de terve nem sikerült. „Vas szorga-

¹⁵ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez. Kolozsvár, 1815 nov. 6. Uo. XIII. 264. Bpest, 1903.

¹⁶ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczyhoz. Kolozsvár, 1819 július 18. Uo. XVI, 457. Bpest, 1906.

lommal izzadtam, küzdöttem — írja Naplójában. — Által láttam ugyan, mely igen megcsalódtam választásomban, és hogy e pályán éppen az önkény bétanított machinája leszek, de már visszalépni szégyeltem. Haladtam célom felé, ámbár keserűen kellett naponként nyelnem ezen gyülevész néptől hazám pizskoltatását és megvettetésemet, csak azért, mivel magyar vagyok.¹⁷

Majd jogi vizsgát tesz Pesten VUCHETICHnél, a híres jogprofesszornál azért, hogy Bécsbe könnyebben léphessen be a „katonai bíróság praktikánsai közé“. 1821-ben kerül a Habsburgok fővárosába. „Most Bécsben élek — írja — s azzal a meggyőződéssel, hogy ezen próbának is csak anyi sikere leszen, mint minden igyekezetemnek életemben. De nincs se jussom, se érzésem panaszkodni. Én nem remélek semmit, én nem rettegek semmitől ’s csak az a gondolat enyhít, hogy naponként hervadok ’s e szenvedések tompítani kezdik érzelmem.“¹⁸

Az idegen világ nem ad nyugtot a hazájából menekülő művészléleknek, az eldobott bilincsek helyett még súlyosabbak akadályozzák egyénisége szabad kifejlődését. Végül is felebbvalói ellen kitért és így kénytelen ismét hazamenni. Egyelőre nem akar Erdélybe visszatérni. Pesten szeretne nevelői állást kapni. Terve érdekében ír KAZINCZYNak is, de megkéri, hogy vallását ne árulja el senkinek, mert akkor nem jut álláshoz. De pesti letelepedése sem sikerül, kénytelen tehát hazamenni. Szomorú helyzete igazolni látszik borúlátó életszemléletét, aminek oly megkapóan adott kifejezést már 1816-ban, Kazinczyhoz írott levelében: „Képzeled-e, hogy van örökös, elbusult csüggedésbe annak lelke, ki hazájának szánva magát, azért élve és égve, abból örökre számkivettetik? S képzeld engemet. Nekem minden vágyásom oda volt szegezve, minden szebb óráim oda halasztva; előre dobzódom a képzelgésbe, mit nem fogok én tehetni. Oda van minden ... Kiürült rám nézve a jövőndő. Istenem, már most mit tegyek? Érzem, el kell vetnem magamat.“¹⁹

Bécsből visszatérve ismét az erdélyi királyi kormányshoz kerül, ahová először 1817. április 19-én lépett be mint jegyző. 1821. június 23-án 40 ezüst krajcáros napidíjas irnokká nevezték ki. Megélhetése szűkösen bár, de biztosítva volt. Lelke nyugalma

¹⁷ Bölöni Farkas Sándor naplója, 1835. ápr. 27. Erdély öröksége IX. k. 124. Bpest, 1942.

¹⁸ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez. Bécs, 1822. jún. 17. *Kazinczy Ferenc levelezése* XVIII, 89—90. Bpest, 1908.

¹⁹ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez. Kolozsvár, 1816. márc. 28. Uo. XIV, 88—89. Bpest, 1904.

azonban annál kevésbé. A hivatalnokoskodást átmenetnek tekintette, a bürokrata élet nincs kedvére. „Tréfából esküdtem volt fel a Cancelláriára, hogy név nélkül ne lézengjek, míg Kolozsvárt leszek, — írja Naplójában fiatalkorára visszaemlékezve — és ime a tréfa örökös sorsomat elhatározta.“ Majd az akkori hivatalnoki életet jellemezve így ír: „Azon kor, valószínűségi henyélés, fényűzés, hiúságokban merengés, ’s minden közdolgok iránti tökéletes elzsibbadás, ’s meghidegülés kora volt. Puha érzélgés, betyár-szilajkodás, aristocratiai gőg, dicsőség az adósság rakásban, éhel halás a köznép közt, pazarlás a nagyok asztalán, románok ’s repke írásokból vett tudóskodás, csillámló eszeskedés, apró pletykaságok, a nemzetiség nevetéssé tétele, német nyelv mindenütt, ki a miveltek közé akart tartozni, és lebzselő örökös semmit nem csinálás valának ezen időkor valószínűségi bélyegei.“²⁰

Farkasnak fáj, hogy a tudás és a tehetség háttérbe szorul és csak az érvényesül, akit születése, vagy összeköttetései visznek előre.

„Által láttam végre, hogy minden szorgalom, minden igyekezet semmit ér, valamelyik hatalmasabb kegyelme nélkül. De e kegyelmet többnyire a karakter megtagadásával kelle megnyerni. És vadásztam tehát e kegyelmet is, s itt ültömben pirulok most is, midőn eszembe jut, mely igen elvettem néha magamat a kenyér és dicsőség keresésért. És hajladoztam olyak előtt, kiket lelkemben nem becsülhettem, helybehagytam oly elveiket, melyeket kárhözatosnak hittem. Elhallgattam hibáikat. Elnéztem haszonlesésöket. És a mit soha meg nem bocsáthatok magamnak, — segitettem rágalmazni, kit ők rágalmaztak, kétszinkedtem és hízelkedtem hiúságaiknak? s akkor szenvedhető, hasznos, szorgalmas és becsületes ember valék előttük —“²¹

Mint hivatalnok pontos és kötelességtudó volt. De mindez nem sokat segített rajta. Előrehaladni mégis nehezen tudott. 1825. június elején 250 forint fizetéssel ötöd osztályú írnikká nevezték ki, majd 1830-ban fizetését 300 ezüst forintra emelték. De Farkas Sándort nem a kis fizetés bántotta, a hivatalnoki élet és szellem kicsinyes és nyomasztó légköre ellen lázadott örökké egyénisége. Ebben az őszinteség nélküli környezetben hiába próbál társaihoz alkalmazkodni, tiszta és nyílt természete,

²⁰ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835 április 27. Erdély öröksége. IX., 123. Bpest, 1942.

²¹ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835 április 27. Uo. 125

bátor és szókimondó egyénisége fellázad az önmagán elkövetett erőszaktevésen. A kényszerű kétszínűsködés miatt megutálja önmagát és visszatér régi lelki magatartásához. „Levettem az állorcztát. Elhatároztam, hogy inkább szegény és hátratett legyek. — írja Naplójában, — mint magamat utáljam!“ „És most haszonvehetetlen lettem nekik.“²²

A külső élet kényszerítő megalkuvásai és az író és alkotó szabadságvágyai ütköztek szüntelenül össze Farkas Sándor lelkében. És ez az állandó belső harc, ez a sírig tartó szárnyalni akarás a külső világ ezer akadálya ellenére, töri össze, teszi állandóan meghasonlottá lelkét. Az alacsonyrendűség érzése lelkének amúgyis régi vonása, de a törés a férfikor nagy reményvesztéseiben még mélyebbé, még gyógyíthatatlanabbá vált. Lelki nagyságát azonban igazában épen az mutatja, hogy kifelé mindig erősnek, büszkének és szilárdnak tudott mutatkozni. Vignyhez hasonlóan a „büszke szenvedés“ nemes magatartásával élt barát és ellenség között és csak a legmeghittebbek pillanthattak néha levelein át e mélyen emberi lélek nagy töréseibe. „Cassius szikár és sápadt, mondta egykor Caesar meghittjei körében, ily ember sokat s mélyen gondolkozik, az ilyen veszedelmes szokott lenni.“²³ Bölöni Farkas Sándor is ezek közé a hallgatag, szikár és sápadt gondolkodók közé tartozott, akinek már a hallgatása és a puszta jelenléte is feszélyezhette szürke hivatalnoktársait. A halott hivatali gépezet és az örök újításra törő, az embert és nem az aktát néző Farkas Sándor, Kazinczy és Döbrentei barátja valóban méltán lehetett irigység és harag tárgya, hiszen ő a szellem képviselője volt és tökéletes tagadása, ellentéte hivatalnoktársai életformáinak és gondolkodásának. A környezetet, amelyben élt, kitűnően jellemezte JAKAB ELEK, Farkas Sándor életrajzírója. „A kir. kormányszék — írja — mint minden testületileg dolgozó közhivatal — Dicasterium — amaz időben egy bizonyos benső szervi egységgel bíró közigazgatási gépezethez volt hasonlítható, melynek működése csak igen kevés dologban volt önálló, hanem más al-gépezeti osztályoktól, alá, mellé vagy fölébe rendelt hatóságoktól függött; ha számítás jött elé, megkérdezte a számvevőséget, ha építés, az építészeti igazgatóságot.“²⁴ Egyszóval a Főkormányszék lélektelen és önállótlán bürokrata intéz-

²² Bölöni Farkas Sándor naplója, 1835. április 27. Uo. 125.

²³ Jakab Elek. Bölöni Farkas Sándor és kora. Keresztyén Magvető, 1870. 247—248.

²⁴ Uo. 247.

mény volt, ahol az egyéni tevékenység és elgondolás háttérbe szorult a géppé váló hivatal mögött. Művészi álmokat táplálni ebben a környezetben olyan hősiesség volt, ami előbb-utóbb vagy a megszokott keretek közül való végleges kitörésre, vagy a teljes kiábrándulás okozta letárgiába torkollott. Farkas Sándornál sem egyik, sem másik nem következett be. De az egyensúlyát veszített lélek megtorpanásai mégis szomorúvá, szürkévé tették életét. Értzi, hogy nem tartozik a középszerűségek közé, de ugyanakkor egyre inkább tudatára ébred, hogy a „magyar Schiller“ megbukott álmai helyett realisabb, könnyebben megvalósítható célokért kell küzdenie. Három nagy fordítását befejezve DÖBRENTIHEZ fordul azok megjelentetése érdekében. Döbrentei biztatásai nem is maradnak el, a régi jóbarát Pesten sokat tárgyal fordításai elhelyezése érdekében, de ígéreteken kívül semmivel sem vigasztalhatja az egyre jobban elkedvetlenedő Farkast.

1821-ben Don Carlos fordítását TRATTERNÉL szeretné kiadatni és annak megjelentetését DÖBRENTI melegen támogatta. A kiadó közönyét azonban sem neki, sem Döbrenteinek nem sikerült megtörnie. Pedig ha e két mű idejében megjelenhetett volna, Farkas írói fejlődése bizonyára másként alakul. „A Wertheriade — írja Döbrentei — jó speculatio volna neki, mintha látnám, milyen örömet adják érte a leánykák három forintjokat, csak-hogy sírhassanak rajta.“²⁵ Ugyanebben a levélben a készülő Corinna-fordításról ezt írja: „Az felséges román. S mennyit fog nyerni nyelvünk is kezedben, ha Stael francia eleganciáját, kényességét mindenütt kiteszed. Örvendek édes Sándrim, hogy dolgozol. Akárhogy s mint, mégis csak a Hazának szánt órák a legedesebbek. Elnyomják az élet egyéb terheit.“

1825. február 16-án DÖBRENTI értesíti Farkast, hogy fordításainak kiadását nem sikerült kieszközölnie. „Az öreg Trattnerrel nem beszéltem. Don Carlosodat küldeni fogja vissza s Corinnát sem nyomtattatja a maga költségén. Szép válasz ugy é, gyönyörű serkentés a dolgozásra. De az öreg Ur azt mondja, hogy a könyvtárosok most megcsökkentek. Ha magad fizeted ki Corinna nyomtatását, két kézzel általveszi ugy assignálván ki a fizetést érte, mint a hogy a militaris transportusoknak én, ugy mint erga bonifationem parato aere faciendam.“ „Tessék felvetni hány ivet tesz Munkád s az írói dicsőséget annyin megvenni.“ Majd azt ajánlja, hogy a nyomtatás korrekturáját elvégtzi,

²⁵ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Újfalú. 1821. aug. 20. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelézése 3. sz.

amennyiben Farkas mégis hajlandó fordítását saját költségén megjelentetni. „Corinnának elmaradni kár volna — írja fenti levele végén Döbrentei — s te bizonyosan jól fordítád. Sajnálom, hogy valamelyik kijátszott jószágot a bohó szerencse nem nekem veté, úgy tudnék módot kapni kinyomtatásában, s Hazámért, Éretted és barátod árnyékáért örömet nyujtanám a szép áldozatot.“²⁶

Két évvel később, 1827. január 29-én írt levelében DÖBRENTÉI ismét szóba hozza Farkas Corinna-fordítását. „Gyere hát most beszéljessünk bizodalmasan, szivességgel. Corinna:

Én nagyon sajnálom, hogy az a szerettem Román elakadott nyomtatásra nézve s ha csak lehet indítsd meg dolgát. Azt projectálnám, hogy szerezz és szereztess reá Erdélyben előfizetőket vagy alá-írókat s ha 500 forintot vagy mennyit is irék, kiküldhetsz előre úgy a nyomtatás elkezdődhetik a hol akarod. Akár Trattnernél akár itt Budán az Univerzitás könyvnyomtatóműhelyében jön ki, én ügyelni fogok nyomtatására correcturájára a nélkül, hogy nevemet kitenném. Ezzel frater csak megelégedhetsz. S tedd is. Az a könyv valamint németben hármát üte, úgy fog tetszeni magyarban is, Te bizonyosan jól fordítád. Melegen a hol kell, s tiszta Magyarsággal. Egy szóval a felől csupa jó vélekedéssel vagyok.“²⁷ Majd igéri, hogy a még mindig TATTNER-nél levő kéziratot visszaküldeti.

A Bölöni Farkas Sándor fordításainak kinyomtatásából természetesen nem lett semmi. Tíz évi hasztalan reménykedés után Farkas végleg lemond fordításai megjelentetéséről félreteszi könyvtárába gondosan elkészített műveit abban a reményben, hogy a „hálás utókor“ talán valamikor elő fogja szedni azokat. Találóa írja fordításaival kapcsolatban JAKAB ELEK, hogy „Döbrentei — a ki 1815-ben örlelkének mondta magát. 1821-ben tapsolt Corinnának — 1824-ben előfizetés gyűjtésre nem ajánlkozott; Kazinczynak, ki tíz év előtt magasztalta prózáját, most aligha volt tudomása mindezekről, s Wesselényi — a gazdag főuri barát — hallgatott“.²⁸ Fordításairól keveset tudott a szakirodalom is, csak 1941-ben méltatta azokat GYÖRGY LAJOS kiváló művében, „A magyar regény előzményeiben“. Corinna fordításá-

²⁶ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1825. február 16. Uo.

²⁷ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1827. január 29. Uo.

²⁸ Jakab Elek. *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető 1870. 266.

ról írja György, hogy „Bölöni, bár az eredeti stilusbeli szépségeit nem érte mindenütt utól, ezzel a fordításával is bebizonyította, hogy Kazinczy nem hiába dicsérte prózáját”.²⁹ A Werther fordításról írva ugyancsak György Lajos állapította meg, hogy „Kazinczy félbemaradt kísérlete után (1790), Bölöni Farkas Sándor fordította le először a teljes Werthert”.³⁰ Nagyobb siker koronázta KISSOLYMOSI SIMÓ KÁROLYT, Bölöni Farkas tanítványát, aki 1823-ban TRATTNERNél megjelentette Werther-fordítását. György Lajos szerint Simó Károly minden valószínűség szerint felhasználta nevelőjének, Farkas Sándornak fordítását.³¹ Így ért véget Farkas Sándor szépírói pályája és így igazolta a sors balsejtelmeit jövőjét illetőleg, amiknek oly megkapóan adott hangot még 1815. dec. 26-án KAZINCZYHOZ írott levelében. „Ez az én sorsom, s ezek voltak körülményeim. O de csak ilyen sorsunk a földön s panaszkodjam e hogy rám többet mére a Mennyei s többször csapkoda mint másokat.”³² Valóban Farkas Sándor élete és írói pályája magán hordta a görög tragédiák végzetszerűségét. A sors biztató ígéretei után, az élet sikerei nem mosolyogtak rá, a végzet köreiből nem tudott kilépni. APÁCZAI CSERI JÁNOSHOZ és a BÓLYAI-akhoz hasonlóan ő is az erdélyi föld mártírja lett és prófétai sorsát kellett hordoznia „mind kevesebb reménnyel tovább haladnia elrendeltetése útján”.

Írói sikertelenségét egyelőre kárpótolta barátai szerető támogatása. DÖBRENTAI GÁBORON kívül különösen br. WESSELÉNYI MIKLÓS, GEDŐ JÓZSEF és gr. GYULAY LAJOS állanak mellé, de a nagy tehetségek magános útján járó Farkas sorsán ők sem tudtak változtatni. Lelki fejlődésébe nagyszerű betekintést nyújtanak barátaihoz írt levelei. 1819 és 1830 között különösen gr. Gyulay Lajossal és lánytestvéreivel, továbbá Döbrenteivel és Gedővel folytatott sűrű levelezést. Wesselényihez csak néhány levele maradt fenn, de ezek őszinte hangja szintén feltárják előttünk Farkas lelki vívódásait, amikbe már ifjúkori levelei nyomán bepillanthattunk. Lelkét kettős gyötrellem emészti, egyrészt szabadulni szeretne a hivatalnokvilág bürokrata légköréből, másrészt író szeretne lenni. Mindkét terve sajnos hajótörést szenved. Hiába lázadozik sorsa ellen, a pusztaság lét és megélhetés mindig belenyugvársra, sorsával

²⁹ György Lajos, *A magyar regény előzményei*, 450—451. Bpest, 1941.

³⁰ Uo. 432

³¹ Uo. 446.

³² Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczyhoz. Kolozsvár, 1815. dec. 26. Váczy János. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XIII, 371. Bpest, 1903.

való megalkuvásra kényszerítik. Tíz éven át panaszkodik Gyulay Lajosnak helyzetéről, de mindhiába. 1822 nov. 20-án írja barátjának Farkas, hogy „Most meglehetősen vagyok s stacionálisan megelégedve, s talán mindenütt megelégedve lehet az ember, mikor nincs többé semmi ambíciója, sem vágyása egyébre, csakhogy a mindennapi kenyere meglegyen.”³³

1821 június 12-én panaszkodva írja GYULAY LAJOSnak, hogy a Restauratio megvolt és őt kihagyták. „Lehetetlen volt egy ideig méjén ne éreznem becsületesnek s érzéseimnek reális megsértődését. Minden meg vallja azt hogy jussom nekem volt legtöbb praetendálni előmenetelem, de én mégis elmaradtam, mert Vallásom akadályoz, szegény vagyok, senkinek nem cammerdienerkedtem s nem casouliroztam.” „Erősen érzem Barátom hogy a szegénység mely terhes, nem mozdulhatok innen becsületes temetőhelyéről, mert nincs mivel.”³⁴ Pár héttel később ismét keserű hangon ír Gyulaynak. „Ha pedig engem kérdesz, hogy vagyok. Gondold azt aki hosszas bujdosásai után, sok esztendőig épített házat, s midőn sétálásából hazatért, hamvában találj a s a bánat helyéről elohajtoz megint bujdosni.”³⁵

Bántja a hivatali élet kicsinyessége is. Ugyancsak GYULAY LAJOSnak írja 1823 jan. 5-én, hogy „A mi Restaurationk is megeseett tegnapelőtt, s engem is elébb taszítottak a hátulsók öttel. A Physikába láttam volt azt az Experimentumot, hogy ha egy sereg egymás mellett álló golyobisból megütik az utolsót, az első mindig kiszökik. Eként remélem én is promotiomat. Addig taszigálnak elé, mig itt megöregszem. Arra is igen el vagyok készülve, hogy néha a közepiből is kiütődik egy golyobis s előmbe ugrik.” Majd ezt írja: „Itt forr a világ! A hivatalra vágyó megcsalott Praetendens Urak piszkálják a Nyerteseket, s ezek contemnálni akarják őket. Gyönyörű ezt a dolgot látni!”³⁶

Későbbi leveleiben Farkas látszólag beletörődik sorsába, legalábbis nem panaszkodik többé barátainak. De a látszat mögött a lélek nagy szenvedései rejlenek és az a szomorú tapasztalat, hogy helyzetén barátai sem tudnak segíteni. 1820 és 1830

³³ Bölöni Farkas Sándor levele gr. Gyulay Lajoshoz. Kolozsvár, 1822. nov. 20. Közli gr. Kuun Géza. Keresztyén Magvető. 1885. 35.

³⁴ Bölöni Farkas Sándor levele gr. Gyulay Lajoshoz. Kolozsvár, 1821. június 12. Közli gr. Kuun Géza. Uo. 1884. 361.

³⁵ Bölöni Farkas Sándor levele gr. Gyulay Lajoshoz. Kolozsvár, 1821. június 24. Közli gr. Kuun Géza. Uo. 362.

³⁶ Bölöni Farkas Sándor levele gr. Gyulay Lajoshoz. Kolozsvár, 1823. január 5. Közli gr. Kuun Géza. Uo. 1885. 94.

között, a férfikor legszebb éveiben Farkas Sándor vigasztalást csak könyveiben és álmodozásaiban talál. Ezek kárpótolják meg nem valósult vágyaiért. Az eszmék, tervek és a képzelet világa menedéket nyújt a valóságtól menekülő romantikus léleknek, mert Farkas romantikus lélek volt a szó múlt századeleji értelmében. Ő is ugyanazt a „mai du siècle“-t hordta lelkében, amit Chateaubriand, Vigny és Musset oly csodálatosan kifejeztek műveikben. De míg nagy kortársainak megadatott a siker másokhoz vivő útja, addig ő némaságra kárhordatott, írásairól csak egy-két barátja tudott és számára nem nyílt meg a romantikus lélek gátlásait feloldó, a mások szívéhez vivő út. A „magyar Schiller“ meg nem valósult álma, hivatali élete nyomorult prózaisága, füstbe ment tervei olyan lelki teherként neheztedek rá, amiket alig tudott már továbbhordozni. 1827 és 1830 között írói reményei eltemetése után életösztöne és lázas tenniakarása új irányba terelik figyelmét. A romantikus lélek nagy válsága után a valóságtól menekülve, ismét oda tér vissza, ahonnan kiindult: a valósághoz. Tíz évvel ezelőtt, 1818 és 21 között úgy érezte, hogy „nyomja a kolozsvári levegő“, ki is tör ideiglenesen börtönéből, de Bécs idegen levegője visszariasztja ismét. A romantikus álmok eltűnésével egyre inkább az erdélyi valóság ragadja meg a figyelmét. A képzelet végtelenbe vivő távlatai helyett a szűk keretek közé szorított erdélyi magyar sors útjait kezdi járni. És ez nemcsak megvigasztalja, de új erőt is ad csüggedésrehajló lelkének. 1827 és 1830 között Farkas Sándor megint magára talált és a lezáródó írói vándorévek helyett, a reformátor és a társadalomszervező lázas évtizede kezdődik el.

A reformok útkereső lázában így jut el SZÉCHENYIhez. Széchenyi műveivel Döbrentei ismerteti meg és ugyancsak ő kéri fel azok terjesztésére Farkast. Széchenyi „Lovakról“ írt munkája Farkas révén válik közismertté Kolozsvárt és ettől kezdve a „legnagyobb magyar“ minden készülő és megjelent művére Erdély fővárosában lelkes reformerek figyelnek fel. Széchenyi erdélyi kultuszának Farkason kívül WESSELÉNYI MIKLÓS és DÖBRENTÉI GÁBOR a legfőbb kialakítói. A három jó barát és eszmetárs felkarolnak minden új gondolatot, minden gyakorlatilag megvalósítható eszmét, amivel Erdély magyarságán segíteni vélnek.

A magyar írók közül KÖLCSYT és SZÉCHENYIT szerette. Mindkettőben az írón túl a nemzetnevelőt, a harcotvállaló reformert becsülte. Mind Kölcseyvel, mind pedig Széchenyivel Döbrentei ismertette meg. Ő hívta fel figyelmét készülő és megjelent mun-

kaikra és Farkas személye iránt is ő ébreszt eleinte érdeklődést, később tiszteletet Kölcseyben és Széchenyiben. Pár év alatt Bölöni Farkas lelkes Széchenyi-rajongóvá lett és barátaihoz írt leveleiben dicsőíti, terjeszti a „legnagyobb magyar“ minden gondolatát. „Nem lehet meg nem írni — írja — azon örömet, hogy emlékezete szerint még soha egy magyar könyv is nagyobb bé hatást nem csinált Kolozsvárt, mint gr. Széchenyi munkája a „Lóvakról“³⁷. „Bámulás, elragadtatás és elpirulás közt, vagyis dühvel olvassák ezek Széchenyit. Ilyen embertől megjelent munka, ki Magyarország és Erdély elsőbb ifjainak értékkel és tudománnyal tonust ad ’s magyarul! Oly virágzó és lelkes nyelvvel, melyhez kevés író t hasonlíthatunk!“ 1829-ben GEDŐ JÓZSEFnek a készülő Hitelről ír. „Ah ez a Széchenyi halhatatlan ember! Azt a sok szépet, a mit róla hallok és tudok, nem hittem egy emberben mind felalálhatónak. A nemzeti hitelről irt munkája már készen van, s ha keresztül mehet a cenzurán, nem sokára látjuk. Iskolátlan genie — ez a főbb vonása, mondja Döbrentei, de oly genie, mely bámit és ragad.“³⁷

SZÉCHENYI mellett KÖLCSEYÉrt rajong leginkább. Kölcsey tiszta nyelve, fenkölt gondolkozása és bátor kiállása a reformok mellett teljes szeretetét melléje állítják. „Az összes írók közül — írja — senki dicsőségét annyira nem irigylem, mint a Kölcseyét. Vajjon ki is mérközhetnék vele ízlés, kritika, nyelv és képzelő erő dolgában?“³⁸

Farkast a nagy reformokon kívül elsősorban Kolozsvár problémái érdeklik. Az 1822-ben indítványozott „Kolozsvári Dolgozóház“ megépítését sürgeti, majd létrehozza a „Gondoskodó társaságot“³⁹ az első magyar hitelszövetkezetet. A színház iránti érdeklődése is állandó marad, a válságba jutott kolozsvári színház érdekében többször tesz javaslatokat, lelkesít és lelkesedik mindenért, amit a fejlődő város érdekében hasznosnak tart.

Erre a korszakra esik könyvgyűjtői szenvedélye is. Ez szoros kapcsolatban állt irodalmi érdeklődésével. Könyvtáráról többször készített pontos jegyzéket.⁴⁰ Az 1825. okt. 16-án készült jegyzék-

³⁷ Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefnek. Kolozsvár, 1829 aug. 14. Jakab Elek, *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Uo. 276.

³⁸ Uo. 277.

³⁹ Dr. Oberding József. *A kolozsvári Gondoskodó társaság*. Kolozsvár, 1934.

⁴⁰ Bölöni Farkas Sándor könyvtárának jegyzéke. 1825-ből Jakab Elek, *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető, 1870. 273—274.

ben többek között ott találjuk Horatius, Vergilius, Ovidius, Shakespeare, Milton, Molière, Rousseau, Montesquieu, Staelné, Kant, Klopstock, Herder, Goethe, Schiller, Dante, Tasso, Calderon es Camoens műveit. „Nekem Horatius és Shakespeare legkedvesebbjeim“⁴¹ írta GEDŐ JÓZSEFnek. A magyar írók művei közül könyvtárában már ekkor megvoltak Kazinczy, Révai, Berzsenyi, Dajka, Kisfaludy Sándor, Kiss, Igaz, Fáy, Kovachich, Benkő, Bod, Bethlen és Gyarmathy munkái. 1825-ben 270 műből, közel félezer kötetből állott szerény anyagi körülmények között, nagy áldozattal megszerzett gyűjteménye. Ez a kis könyvtár lázas érdeklődésének és enciklopédikus tudásának hű tükré. A hivatali élet mindennapi szürkeségével szemben a könyvek jelentették számára a kitágult, a végtelen horizontokba vesző világot, az életet, ahol vágyait és képzeletét nem korlátozták földi megkötöttségek. Mély bölcseséggel nézi az életet és az emberek és eszmék könyörtelen harcában úgy látja, hogy egyedül a „szeretet princípiuma“ lehet vezérlő eszme, utat mutató érték. „A férfikorhoz közelitek — írja Gedő Józsefnek 1827. okt. 9-én — s amint az élet csalódásai tünedeznek, mindennap valóbbnak találok, hogy az élet minden hiúságát, minden fényét csak a szeretet mulja felül.“⁴²

A szépirodalmon kívül szívesen olvasott tudományos, elsősorban történeti munkákat is. De a multban is a jelen kérdéseire keres választ, az okok és okozatok szövevényében a kiutat, a jövőt mutató helyes irányt kutatja. Történeti érdeklődésének emléke kéziratban maradt és befejezetlen „Erdély Története“⁴³. Ez a kis munka Farkas feldolgozói részéről nem talált kellő megértésre. Birálói és életrajzírói helytelen szemszögből nézték azt, mert benne csak a pozitivistá módszert tagadó subjektív történet szemléletet vették észre. Bölöni Farkas kis műve azért értékes és jelentős, mert ez az egyetlen emléke a reformkor szemével nézett erdélyi történetírásnak. Írói és nem tudósi munka. Célkitűzéseit nem a jelentől elvonatkozó tárgyilagosság vezette, hanem a harcos reformer multban is jelent látó történet szemlélete.

Erdély történetének megírásában nem követte kora nagy történészeinek módszerét. Egy-két vezetőgondolatot kiragadva

⁴¹ Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefhez. Kolozsvár, 1828 december 16. Uo. 1870. 272.

⁴² Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefhez. Kolozsvár, 1827 október 9. Kiss Ernő. *Bölöni Farkas Sándor*. Kolozsvár, 1902. 20.

⁴³ Bölöni Farkas Sándor, *Erdély története*. Vö. Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 279—289.

minden korból, néhány szóval jellemez embereket, eseményeket, történeti folyamatokat. Munkájából szülföldje: Erdély és a Székelyföld nagy szeretete érződik ki. Általában kevés forrás-munkára támaszkodik, mindenben egyéni és eredeti próbál lenni. Transzilvánizmusa szemüvegén át nézve hazája multját, sokszor olyan eseményeket sem ért meg, amiket egy kívülálló könnyen észrevesz. Az erdélyi fejedelemség korát szépen írja le; kitűnően sikerült Mátyás korának rajza is. A vallási harcok két századában azonban már „hanyatlást“ lát, mert azt saját százada szemével nézi. JAKAB ELEK méltán megdicséri Martinuzzi jellemzését és a protestantizmus irodalmi hatásáról írott részeket. Művén erősen érzik francia íróinak történetiszemlélete és szintetizáló, minderről egységes képet adni akaró törekvése.

Történetírói munkásságát barátai és elsősorban DÖBRENTAI nem helyeselték. „De historicussá miként levél, azt még nem fogom meg — írja csodálkozva Farkasnak. — Te csupa hév, fennjáró gondolkodású és a mit feltevével magadban, attól nem könnyen megváló, holott a Történetírónak indifferens embernek kell lenni. Hanem ha tiszta lelkűséggel, forró képzeletteddel Összekötvén azt a hideg politikus szemet, melly a Kabinetekben dolgozik, szerencsés elegyedést nyersz, a mit a kor haladta, tapasztalásaink elé szoktak hozni bennünk, ehhez a munkához szükséges. Ha ez sikerül, akkor ugyan főt hajtok előtted.“⁴⁴ Farkast Döbrentei lehangoló levele nem kedvetleníti el, tovább dolgozik munkáján — míg vágyai és csapongó képzelete nem festenek új terveket, biztató illúziókat ismét lelki szemei elé.

1829. májusában Bonchidára ment és ott ismerkedik meg a „havas violájával“, egy német nevelőnővel, élete nagy és tragikus szerelmével, Polz Jozefínával.

A nagy érzés forró fellángolásáról Döbrenteinek is beszámol május 20-án írt levelében. Sajnos, e levél elveszett és csak Döbrentei válaszából értesülünk röviden annak tartalmáról. „Be gyönyörű levél édes Barátom a Te leveled, mellyet hozzám Május 20dikán írtál, a Bonczhidai kertben a Havas violájáról és szerelmedről.“⁴⁵

A nagy szerelem azonban nem tartott soká. A két büszke természet nem férhetett meg egymás mellett. A túlfokozott érzé-

⁴⁴ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1827 január 19. Akadémiai Kézirattár. Magyar Írók Levelezése. 3. sz.

⁴⁵ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1829 június 25. Uo.

sek örök sorsára jutott szerelmük lángja, hamuvá vált a nagy érzések tisztító tüzeiben. Később naplójában 1835. május 2-án ezekkel a szavakkal idézi fel tragikus szerelmét.

„Sokat bántottam, nem kíméltem érzelmeit, kíméletlen volt utolsó levelem is, — pedig kimondhatatlanul szerettem őtet.“

A lány „kitalálta mi aggódtat engemet, s talán érzette azt is, hogy ily hánykodó indulatu, makacs érzelmű embernek, nem adhat boldogságot, — és bujdosott előlem, bujdosott utánam, örök harczban értem, s szertelen áldozatokkal miattam. Bujdosott a szabad lelkűek, a büszke érzelműek hazájába, nyomdokim után! s ott lelte sírját, nyugtalan szívének nyugalmát.“⁴⁶

A boldog szerelem lázában nem felejtkeznek el munkáiról, terveiről sem. Ugyancsak DÖBRENTÉI leveléből tudjuk, hogy egy erdélyi múzeum gondolatával is foglalkozik és így időben ő a legelső, aki komoly és határozott formában veti fel a három évtizeddel később, 1859-ben létrejött Erdélyi Múzeum gondolatát. Döbrentei 1829. június 25-iki levelében értesíti barátját, hogy GYULAY LAJossal július 16-án Székesfehérváron, Mohácson, Zomboron, Temesváron és Tordán át Kolozsvárra megy. „Rendes kis kerengések lesznek, — írja — hanem új vidékek s több öröm az uton, mert az egyformaságu utazás unalom. Kolosvárról én Sibóra térek, a hova ohajtanám, ha Te is kijönnél velem.“ Majd Farkas kérésére válaszolva értesíti, hogy azokat az írásokat, amelyeket a „Casino s lóversenyzés ügyében kívánsz, magammal fogok vinni. A Nemzeti Muzeum planumát nehezen kaphatom meg, mert ritka már, de élő szóval elmondok majd s lefestek mindent, a mihez képest az Erdélyi Ritkaságok gyűjtemények Muzeumát alkothatjátok, mellynek ugyan nagyon kívánom életét. Lám én is megindulék abban, az Arankánál volt alapot a M. Tudós Társasághoz csatolni akarván, mellynek planuma a Bécsi Kabinetben maradt. Te ne nyugodj, míg azon gyűjteményeket Kolosvárra nem vizitek s ott az Országházánál vagy 3—4 szobát nem nyitattok, melléje egy Ört adván. Részemről ugyan inkább szeretném, ha ezen dolgozol, mintsem ha Odessza felé mentél volna. Besse nekem azt ígéré, hogy a Kaukázus közül irni fog. Itt némiképp el készítettük utjára. Én azt vertem a fejébe, hogy ha kap magyart ott, egy férjfi és leány hozása nélkül haza ne jöjjön. Mert neki az által legbizonyosabban hiszünk.“⁴⁷

⁴⁶ *Bölöni Farkas Sándor naplója*, 1835. máj. 2. Erdély öröksége. IX. 126. Bpest, 1942.

⁴⁷ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1829 június 25. Akad. Kézirattár. Magyar Írók Levelezése, 3. sz.

E levél Bölöni Farkas két tervéről értesít: tervezett keleti utazásáról és az Erdélyi Múzeum gondolatáról. Egyik a hazai röghöz köti, másik gazdag képzelete szárnyain a távoli őshaza felé hajtja KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR nyomdokán. De mindkét terv mögött egy nyugtalan, örökké ujdonságra szomjazó, önmagával és a környezettel elégedetlen lélek lázas önkeresése áll. Milyen lehetőségek álltak két terve megvalósítása előtt?

Az erdélyi múzeum gondolata tulajdonképpen módosított felélevenítése ARANKA GYÖRGY és DÖBRENTEI GÁBOR társaságának. Miért tervez elsősorban múzeumot és nem akadémiát Farkas? Ennek egyetlen okát abban kell látnunk, hogy időközben, 1825-ben megalakult a Magyar Tudományos Akadémia és így teljesen fölöslegessé vált egy külön erdélyi tudós társaság létesítése.

Farkas Sándor tervét részletesen kifejtette gr. LÁZÁR LÁSZLÓHOZ, Erdély kancellárjához, Kolozsvárról, 1829. január 28-án írt levelében. „Nem lehet pirulás nélkül elgondolnunk — írja — hogy Erdély, mely hajdan oly buzgón, s Magyarország előtt törekedett a tudományos művelődésre s a nemzetiséget élesztő külömbféle módokra, most majd mindenben egészen hátra van, egészen elaludt, s bűnös hidegségében vesztegelve, henyeséget az elszegényedéssel akarja menteni! Nem tudom, ha még valaha nem kell-e számolni Erdély mostani időkorbelijeinek a historia ítélszéke előtt, azon érzéketlenségért, mellyel nyelve, literaturája s kivált nemzeti hagyományjai 'íránt viseltetik.“ Magyarország már példát mutatott, Erdély azonban multját megtagadva nem törődik nyelve és műveltsége ügyével. Nincs Erdélyben nemzeti könyvtár, hagyományainkat nem tartja intézményesen fenn semmi. „Elhagytuk pusztulni fejedelmeink minden maradványait; zsidók hordják ki régiségeinket s bűnös hidegséggel néztük el, hogy a kamara Déva várát — a historia s anyi hazai tettek helyét — kotyavetyén adta el, s Vajda-Hunyadon, hol eleink tanácskoztak, Erdély büszkesége helyén — vasmagazinum van.“⁴⁸ Gr. Lázárt kéri, hogy segítse elő hivatali hatalmánál fogva az Erdélyi Nemzeti Múzeum megteremtését. Javaslatát nyolc pontba foglalta. Ebben többek között az egykori Magyar Nyelvmívelő Társaság iratainak és gyűjteményének átvételét javasolja, hogy az majd alapját képezhesse a

⁴⁸ Bölöni Farkas Sándor levele gr. Lázár Lászlóhoz. Kolozsvár, 1829. január 28. Dr. Kiss Ernő: *Bölöni Farkas Sándor*. Az Erdélyi Múzeum Egyesület emlékkönyve, 135—140. Kolozsvár, 1909—1942.

létesítendő múzeumnak. Kevés pénzzel akarja tervét diadalra juttatni, de levele és korát megelőző elképzelése felett kortársai, sajnós, napirendre tértek.

A másik terv: a keleti utazás gondolata úgy látszik évek óta foglalkoztatta Bölöni Farkas Sándor képzeletét és arról sem az anyagi és politikai nehézségek miatt, sem barátai tanácsára nem akar lemondani. Hiába írta neki még 1828-ban DÖBRENTÉI, a realista íróbarát és műveltségsszervező, hogy a „A Muszka hadi sereg közé menni nem rossz gondolat, de accreditalva kellene lenned az Udvarunk részéről s a Muszka Czárnak engedelmével. Ezt pedig nem hiszem hogy megkapod, mert ők kémet gyanítanak benned. Egy Angolt, Oberstlieutenantot O'Donellt nem fogadta el Miklós Ur, a ki nála akart szolgálni. Tudom, mert Assignatiot Bukarestbe is én adtam neki, s vissza Bécsnek is én. Ha mehetsz jó, de élj, Te inkább Kolozsvárott.” Majd, hogy elterelje barátja figyelmét általa céltalannak vélt útjáról és a bolyongás mögött meghúzódó borulató életszemléletéről, örömmel üdvözli a kolozsvári kaszinó tervét. „Igen helyben hagyom, hogy Ti is Casinót kezdetek, rajta barátom. Élj Te inkább, okosabb, ne készülj meghalni. Hiszen Te a Jónak terjesztésére termettél. Be örvendenék ha jó folyamatban találnám Casinókat midőn majd a jövő nyáron béállok Hozzátok.” Biztatja a kolozsvári „Muzsika Egyesület” támogatására is. „Igaz é hogy a Muzsikai Egyesület újra felállott Kolozsvárott? Az Istenért, azt elalunni ne hagyjátok. Csak abból jöhetnek elé énekeseink és néink. És sehol másutt nem állhat-fel csak Kolozsvárott.”⁴⁹

Keleti úti tervéről nemcsak DÖBRENTÉIT értesíti, részletesen beszámol róla GEDŐ JÓZSEFnek is: „Még egy nevezetes lépésemet nem hallgathatom el — írja 1828 dec. 16-án. — Nekem ázsiai eleink dolga sokszori elmélkedésem tárgya levén, azon gondolatra jöttem a minap, hogy ha a muszka birodalom alatt valahol magyarok élnek, a mostani háboruban azokból bizonyosan jelennek meg valamely sereggel a csatapiacson, s nevezetesen a mint gyanítom, a generális Paskievics seregével, és hogy igen jó volna ezen célból a muszka ármádiához elfordulni.”⁵⁰ Célja elérése érdekében írt OORLAYnak Odesszába és türelmetlenül várja az egész

⁴⁹ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1828 november 6. Akad. Kézirattára. Magyar Írók Levelezése 3. szám.

⁵⁰ Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefhez Kolozsvár, 1828 december 16. Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor es kora*. Keresztyén Magvető, 1870. 289—290.

Déloroszországot beutazott honfitársa választát. „Várom a választ — írja Gedő Józsefnek fenti levelében — s legyen csak az kielégítő kérdéseimre, kora tavasszal útat veszek előmbe. Mosolyog úgy-e kedves barátom a bizar és veszélyes feladaton? Az Orlay választát meg fogom irni. Wesselényivel, Feketével, Döbrenteivel közöltem dolgom — mindenik félt engem; de ha csak az elveszés forog fenn, az mindegy, akár szobánkban nyugodalmas párnánkon veszszünk el, akár a veszélyek közt idegen földön.”⁵¹ Végre megérkezik Orlay válasza, de az nem biztató. Honfitársa lebeszéli tervéről, élénk színekkel ecsetelve terve megvalósításának nehézségeit.

Azonban DÖBRENTAI sorai, melyekben a tervezett keleti út nehézségeit vázolta Farkasnak, nem riasztották vissza kedvenc gondolata megvalósításának megkísérlésétől. Egész sereg baráti és hivatalos levelet ír, de úgy Oroszországból, mint Bécsből kedvezőtlen híreket kap. Még 1830-ban sem mond le véglegesen tervéről. DÖBRENTAI újólag figyelmezteti: „De hová akarsz kóriczálni? Bizonyosan valami köze célzó feltétel vezet, csak Magyarat keresni ne menj Ázsiának sivatagaiba.”⁵² Biztatja, hogy írjon Wigand készülő folyóiratába: a „Sasba“, melynek valószínűleg ő lesz a szerkesztője.

1830-ban már barátainak beszámol új tervéről: amerikai útvjáról. „Összel szándékszom menni — írja — innen mintegy másfél vagy két esztendőkre elmenni. Az ég meghallgatta kérésem, s talán elérem azt, mi életemnek egyik fővebb ohajtása volt, vagyonomnak egy része feláldozásába kerül ugyan, de ennél szebb kívánságomra soha sem költök. Én most mint egy deák, szüntelen tanulok: geographiai, statistikai és constitútiói ismereteket kell előre szereznem.”⁵³ Hivatalfőnökeiktől szabadságot kér és azt megkapván 1830 őszen elindul Kolozsvárról gr. BÉLDI FERENC társágában. Annyi hiábavaló terv és oly sok elégett, meddő vágyakozás után végre a sors rámosolyog. Az előtte álló út kárpótlást ígért a mult csalódásai helyett. Nyugtalanul, de boldog örömmel néz a nagy élmények elé és felveti az örök kételkedés kérdéseit: vajjon nem fog kiábrándulva visszajönni a nyugati nagy nemzetek

⁵¹ Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefhez. 1828 dec. 16. Uo.

⁵² Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1830 március 16. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelezése, 3. sz.

⁵³ Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefhez. Kolozsvár, 1830 március 18. Közli: Jakab Elek, *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztén Magvető. 1870. 291.

életét közelről látva. „Vagy talán hazám hátramaradtán való bá-
nattal térek vissza.“

„Mikor az igénytelen fő kormányzószéki irnok hazáját el-
hagyá — írta KÖVÁRY LÁSZLÓ a Farkasról szóló visszaemlékezé-
sében — senkise gondolta, hogy egy esemény magva vetődik el,
mely pár év múlva a hazát fel fogja villanyozni.“⁵⁴

Kolozsvárról nov. 3-án elindulva, Farkas Sándor Pesten át
Pozsonyba ment és ott résztvett az országgyűlésen. Kalauza ezút-
tal is a régi barát: DÖBRENTEI GÁBOR volt, aki megismerteti ottani
író és politikus barátaival. A koronázó városban szomorúan látja
Farkas a magyarság háttérbeszorulását. „Háládatlan város! mely
a nemzet kedvező törvényeit, zsirját és szabadságát használod, és
a Nemzetiséget megveded — írja útinaplójában Farkas — „Aust-
riaiaknak és Cseheknek sepredék népe! A Lord Byron átka érjen
Tégedet hálátlanságodért. Kizártad magadból a Magyarnak nyelv-
vét és Játékszinét, visszaélsz a Magyarnak gyengeségével, érjen
Tégedet az Izráél Népének sorsa!“⁵⁵ Pozsony után Bécs volt útjuk
következő állomása. Innen társával együtt Münchenbe mentek
és fölkeresték a magyar-barát HORNMEYER bárót, akinek a Vater-
ländisches Taschenbuchja nagy szolgálatot tett a magyar irodal-
om külföldi megismertetése érdekében. München múzeumai,
könyvtárai, régi épületei mély benyomást gyakoroltak Farkasra.
Elragadtatással beszél a bajor királyról és az általa önként adott
új alkotmányról. „A Historiakból úgy látszik — írja Farkas —
hogy akár mikor valamely Nemzet Constitutiot szerzett magá-
nak, ott mindig előre ment a Nemzetnek nagy megrázkódása, 's
nyomattatása, és vagy alkudt a Nép Királyával“ „vagy kényszer-
ítette Szabadsága Privilegiumát megerősíteni.“ Ezzel szemben
Bajorországban maga a király „nemes maga megtagadásával le-
mondott az önkényü uralkodásról, s az elnyomott, az Aristokratia
és Papság apro faktioitól elszaggatott Népnek szabad Constitu-
tíot adott.“ „Tisztelet az ily királyok emlékének.“⁵⁶ Nov. 24-én
Münchent elhagyva Augsburgon, Stuttgarton, Karlsruheén át 26-án
elértek Strassburgba. Itt már „a három színü zászló lobogott
minden épületről büszkén előnkbe — írja Farkas — és a francia
földre érve „lehetetlen nem hinni a constitutio vallásos erejét.
Itt mindjárt lelkes és nyílt ábrázatu, vagyonos és szabad lelkű

⁵⁴ Kővári László, *Böloni Farkas Sándor*. Székelyhon. Kolozsvár,
1842 132 134

⁵⁵ *Böloni Farkas Sándor európai útinaplója*. Kiadatlan kézirat. A
kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában. 959. sz. 2. l.

⁵⁶ Uo. 8 l.

emberek vannak. A lelket és elmét a maga egész műveltségében, csak a szabad constitutio emelheti fel, 's tarthatja fenn.⁵⁷ Hoszszas és fárasztó út után dec. 3-án „ezer szép remény és ezer vágyodások közt“ Párisba érkeztek. Itt régi erdélyi ismerősök üdvözlik: WESSELÉNYI FARKAS, ZEYK JÓZSEF és BALOG PÁL. A francia főváros eleven élete, ragyogó épületei állandóan elragadtatott sorokra ihletik. „Minekutána Bécsset meglaktam — írja — azt hittem, hogy már egy nagy Város sem tehet reám nagy hatást. De mely különbség Párizs és Bécs között! mint Pest és Bécs között. Bécs népessége háromszáz ezer Párizsé nyolcszáz ezeren feljül.“ „Az idegen nagyon különös helyzetben találja magát Franciaországban az első napok alatt — írja Farkas — oly nemzet közé lépik, melyet az ujságokból örök háborgásban lévőnek, egymást öldöklőnek hallott; oly állításokat kell nyilvánosan és egész megszokottsággal eléadatni, melyek addig előtte tiltott portékák voltak; oly viszonyban látja előljáróikat alattvalóikkal, melyben a parancsoló méltósága s az engedelmeskedő alázatosága nem találhatik fel. Mindez bámulással s a nemzet sorsa feletti aggodással töltik el az idegent. De kevés napok mulva változik nézete, előítéletei oszlásával gyakran kell a törvény azon szent állításaira emlékeznie: hallgattassék meg a másik fél is.“⁵⁸ A francia alkotmány, a politikai és művelődési intézmények egyaránt érdeklik Farkast, de a törvényeken és intézményeken túl, elsősorban az embert, a francia nép jellemét és szellemiségét keresi. A nyugatjáró Ady Endre őst, Farkas Sándort természetesen a pillanat benyomásai erősen befolyásolják, de a látszólag jelentéktelen látnivalók és események magyarázatánál mindig a szintézisre, az eszmei és elvi kérdések tisztázására tör. „Annak, ki Európa nevezetesebb városait megjárta — írja Farkas — tapasztalásába még nagy hiánya maradt, ha Párist nem látta. Az utazott és nem utazott idegen egyaránt varázskörben képzelik magukat Párisban az első napok alatt. Az emberi elme és szívnek nincs oly hajlandósága, melynek Páris ezerféle táplálékot ne tudjon adni. A magát mulatni kívánó, tudományos, henyé, szemlélődő, művész, kereskedő egyformán és a napnak minden részeiben új tárgyakat találnak érdekeik kiegészítésére. Mintha századokon át által tanulta volna a párisi nép, minden ingerlő módot kiszerezni, mi az idegent oda kecsegtethesse.“ Farkas megérkezése után Páris ismét történeti események színhelye. „Épen ezen időszakban — írja — habzoltak még a Juliusi revo-

⁵⁷ Uo. 91.

⁵⁸ Uo. 121.

lució által hánykodásba hozott elmék, s a Miniszterek Pere, 'a Napszámosok feltámadása és az Érseki Kastély ostroma Revolu-
cióit végig éltük ott mulatásunk alatt. Mindaz amit könyvből és
újságokból olvasunk a Revolúciókról alig hasonlított egy ily jelenet
valóságához. Az erőknek ily küzdései közt is a nyugalmas idegen
kényére találhatja magát Párisban 's mindezeket önmagára nézve
úgy tekintheti, mint egy nagy darab epizodáit, mint kedvező
helyzeteket tapasztalásaira, s épen ekkor láthatja az emberi
indulatoknak minden elágazásait s kitéréseit eredeti termé-
szetökben.⁵⁹

A politikai életen, az alkotmányon, a színházakon, az egyházi
és világi intézményeken kívül Farkas Sándor jóformán mindent
megnéz és több mint száz oldalas párisi útinaplójába lelkiismeret-
esen feljegyez, megmagyaráz, színesen leír. Naplójának művészi
stílusa a kor egyik legszebben megírt és legmélyebben átélt uti-
könyvévé teszik művét. Egyaránt mély érzéssel ír a halottakról,
a kultúra nagy hőseiről és az egyszerű, névtelen, porba omlott
emberi életekről. A párisi Morgueról írt sorai Ady száz évvel
későbbi hasonló tárgyú írása mellé állíthatók. Az idegen világ
szemlélete és leírása mellett állandóan hazájához hasonlítja a lá-
tottakat, szomorú és aggodó megjegyzéseket fűz nemzetünk el-
maradottságához. A Vendome-oszlop látásakor pl. így ír: „A
Francia büszkén említi ezen oszlopot, tisztelettel menjen el mel-
lette 's tekint fel reá 's hazafiui tüzzel szoll rolla. Szegény Ma-
gyar Haza! mutathatod-e Te, csak egy oszlopát is, csak egy Em-
lékét is a Tieid győzedelmének és dicsőségének majd más fél
száz esztendőök olta? Van-e csak egy emléke is Vitézségednek,
mely a Magyar lelkét büszke érzésbe hozza 's hazafiui tüzre ger-
jessze! Mert a nagy Fridrik ellen való Háboruban a Török ellen
Liptiánál Hannaunál nem a magyar korona, hanem az Austriai
Ház győzött! Sic vos non vobis mellificans Apes ...⁶⁰ Naplójá-
ban külön fejezetekben foglalkozik a Sorbonne-al, a Pantheon-
nal, a királyi könyvtárral, az Invalidusokkal, a Jardin des Plan-
tes kertjeivel és gyűjteményeivel, a Louvreal, az Observatorium-
mal, a Notre Dame templommal, de közbe a napi eseményekről
szóló bő tudósítások és az azokat kísérő színes és egyéni meg-
figyelések teszik naplóját változatossá és érdekessé. Farkas
Sándor száz oldalon az egész akkori párisi élet keresztmetszetét
adja egyéni benyomások és alapos tanulmányok, lelkiismeretes

⁵⁹ Bölöni Farkas Sándor, *Útazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár,
1834. 4.

⁶⁰ Bölöni Farkas Sándor *európai útinaplója*. 15.

utánaolvasás alapján. Adatai mindig megbízhatóak, előadásmódja egyéni, stílusa mindvégig könnyed és élvezhető.

Farkas Sándor felkeresi a párisi magyarokat is. Leírja életük, pályafutásuk, de főként az érdekli, hogy mennyire maradtak hűek a távoli hazához, mit hoztak és mennyit tartottak meg nemzetünk hagyományaiból. Felemelő és szomorú eseteket ír le naplójában Farkas. Egy Puskás Pál nevű honfitársáról pl. így ír: „Ő ugyan Hazánkban nem kapott volt nevelést, még is a világban forgása 's Párizsi lakása által oly tudást kapott, hogy a politikai dolgokról nyomosabban reflectál, mint nálunk sok tudós. Hivatalbeli.”⁶¹ Sokan, sajnos, elvesznek a magyarság számára — írja Farkas. Idegen nevet vesznek fel és megtagadják népükkel és nyelvükkel a közösséget.

Különösen értékes része naplójának az alkotmányos és politikai élet intézményeinek leírása és jellemzése. Farkas az első, aki a magyar utazók közül nem csupán az uralkodó áramlatokat veszi észre, hanem azokat is, amik a társadalmi élet felszíne alatt jelentkeznek és csak az éles megfigyelő kutató szándéka előtt tárulnak fel. Így ír részletesen a Saint-Simonistákról, akik valósággal „szektát“ képeznek szerinte. Természetesen kritikával és nem naiv rajongással ír az általa látott új dolgokról és a szavak mögött mindig a lényegét próbálja megragadni és érzékeltetni. Művészet, politika, tudomány, társadalmi és szellemi élet, emberek és eszmék, élő valóságok és holt emlékek színes kaleidoszkopja párisi útleírása. Sajnos, ugyanazt nem mondhatjuk el angliai útinaplójáról. Úgy látszik, ennek a résznek kidolgozására kevesebb időt fordított, bár mondanivalói itt is érdekesek és tanulságosak.

Páris 1831. március 23-ikán hagyta el Farkas több, mint négy hónapi ott-tartózkodás után. Március 26-án Lüttichbe ér társával együtt, majd a belga és a holland nagyvárosokat tekintik meg. „Itt épen olyan küzdelemre találtunk — írja Farkas — mint Párisban. Lüttich, Brüssel és Antwerpiában a franciaországi juliusi napok ismétléseit 's azoknak következeit kellett látnunk. A szép, a gazdag Belgium harcban állott szomszédjával. Antverpiából Hollandiába sok kérelem után, 's a hollandus katonai igazgató Generall Chasséetől nyert passusunk mellett is a két ellenséges tábor közt sok kedvetlenség, vizsgálgatás, ki kérdezés és kisértetés közt haladtunk ki. Brémán tul ki értünk a táborok közül Dodrecht, Hága, Leyda, Harlem, Amsterdam és Kotter-

⁶¹ Uo. 29—30.

damban ajánló leveleink sok ismeretséget 's módot szereztek e szorgalom országát megismerni.⁶²

Rotterdamból 1831. április 17-én indultak tovább Farkasék Anglia felé és 25 órai út után értek el Londonba. Farkast nyomban meglepi az angol és francia világ ellentéte, a két nép közötti jellem és életformák különbözősége. „Ismét új zsbongó nagy világban találtuk magunkat s szinte minden pontig ellenkezőben, mint Franciaországban. Ott áll e két ország a föld abroszán egymás mellett, csak 24 mérföldnyi tenger Csatorna választja el, s mégis ellenkezőbb érzésű, gondolkozású, cselekedetű és intézetű két szomszéd nemzetet alig találhatni. Párizsi lakás után érkezve az utazó Londonba, ha különködő nem akar lenni, egészen új tanulásává kell tenni itt az életet, szokásokat 's társalkodást.“⁶³

Angliai tartózkodása alatt ellátogat Skóciába is, Walter Scott hazájába és idézi a táj nagy irodalmi emlékeit. Osszián földje és az angol regény nagy mesterének hazája megragadják képzeletét, de a tájak mellett hasonló érdeklődéssel nézi a technika vívmányait is. A szegény Irlandia — írja — „a jussai visszaszerzésével küzdött. Dublint hánykódások és egyenetlenségek vitatásai között találtuk.“ Az Angol Nemzet míveltsége s felemelkedése közepette, sokat talál az utazó Irlandiában, ami elszomorító.⁶⁴ Írországból visszatérve Farkas Liverpool, Manchester, Leeds és Birmingham gyárait tekinti meg, de legnagyobb elragadtatással a vonatról, vagy mint Ő nevezi, a „gőzszekérről“ beszél. „Az emberi elmének egyik legnagyobb diadala a gőzszékér.“ „A város végén felültünk a' szekérre mintegy 130-an és ezen utat Manchesterig — mely mintegy 30½ angol, vagyis mintegy 7 magyar mérföld, — egy óra és fél minuta alatt tettük meg, de néha 57 's még 58 minuta alatt is megfutja ezen utat a Gőzszékér. Sem madár, sem a legsebesebben vágató ló, ily gyorsasággal nem haladhat. Különös gyönyör nemét érzi az ember, midőn egyik városból, csak nem egyszerre a' más messze városban teremhet.“⁶⁵ Londonba való visszatérésekor résztvesz a parlament megnyitásán és alkalma nyílik most már azt, a nemrég látott belga, illetve francia képviselőházzal összehasonlítani. Londonban felkeresi az ott élő unitáriusokat és hosszú oldalakat szentel az angol egyházak és szekták ismertetésének. Múzeumokat, színházakat itt is megtekint, de

⁶² Bölöni Farkas Sándor, *Útazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár, 1834. 4—5.

⁶³ Uo. 5.

⁶⁴ Uo. 8.

⁶⁵ Uo. 9.

fejtegetéseit javarészt inkább az angol alkotmány, nemzeti jellem, vallási és világi szokásoknak szenteli.

Végre elérkezett az Amerikába való indulás ideje és Farkas Bélyvel együtt szorongva gondol a hosszú és fáradságos útra. Július 27-én hajójuk már indulásra készen volt és izgalmak között szemlélik, amint lassan eltűnnek szemeik előtt az angol főváros házai, a partok és végül kint vannak a végtelen és félelmetes oceánon. A hajón megismerkedik utitársaival és a tengeri étellel. Amikor a csatornából a nyílt tengerre kiértek, mindnyájukat, de különösen a tengert nem látott Farkast szorongó érzés fogja el. „Megtompul az elme 's csüggedt a' lélek — írja Farkas a tengeri útról. — Elfelejtí a' világ minden dicsőségét 's hiúságát; minden elmékedés egyedül csak az élet unalma, 's egyedül csak azon gondolat uralkodó, hogy mind ezeknek, bár akár miként, hamar vége lenne.”⁶⁶

Útközben aug. 26-án egy amerikai hajóval találkoznak és megtudják, hogy az Egyesült Államok elnöke, Monroe meghalt. Az angolok tengeri hatalma ismét hazáját juttatja eszébe. „Hazáznak nemzeti dalai tűntek fel emlékezetemben, ah! 's azoknak egyről egyig búsongó és elborúlt tartalmok 's még búsongóbb melódiajok van! Azok titkos bánatot, a' múltnak homályos képeit, 's valami békételen helyezetet festenek! — ha valyon igaz e', hogy a' búsongó dal a' szolgáltság emlékének felsohajtása? Vagy az elfojtott mély érzés keserve et Vagy talán, hajdani baleseteink viszhangja? — Minden esetben, sajtó szív keserve kifakadásai azok!!”⁶⁷

Szeptember harmadikán, az út harminckilencedik napján megpillantják a szárazföldet. Boldog öröm sugárik arcaikról. Látják távolról a New-Yorki öböl partjait. Farkas izgalommal gondol az új világ látnivalóira és így sóhajt fel: „Valyon e' szép Hazában, a' Szabadság, az elnyomott emberiség és jussok menedéke helyét, valóban megtalálom e? Ha, ennek önmaga által hozott törvényei 's intézetei teszik e' boldogabbá az embert? Vagy azok e' boldogabbak, kik az önkény parancsolatai hiv teljesítésének dicsőségében találják boldogságokat?”⁶⁸

„Hatvan esztendeje már, hogy Európának és az Emberiségnek szemei Amerikára vannak függesztve. Miután elvekben és a' csatapiacson, századokon által harczolt az ó Világban a' Sza-

⁶⁶ Uo. 18.

⁶⁷ Uo. 20.

⁶⁸ Uo. 28.

badság az Elnyomatással, 's ezer próbáiban is megcsalódott, — megadta ugyan magát végre elfáradt kétség közt, de bágyadt keserűségében Amerikára fordította szemeit, azon Népre fordította minden figyelmét, melyet úgy látszik, a' sors ama nevezetes kérdés elhatározására választott ki: „ha valyon az ember és emberi Társaságok, képesek e' vagy nem, hogy önnön megfontolások és szabad választások által, jó és a népet boldogító Igazgatást alapítsanak? Vagy, ha az embernek rendeltetése, tovább is és örökre a' legyen e', hogy politikai helyzetére nézve is csak a' Történet, az Erő, és önkénytől függjön?“ — veti fel az emberiség nagy kérdéseit Bölöni Farkas.⁶⁹

Mialatt a hajó New-York kikötőjében horgonyt vet, a parton, színes kép tárul elé: fehérek, mulattok, szerencsenek és mesticek sereglenek a parton és ajánlják fel szolgálataikat az óvilágból jövő idegeneknek. Az első dolog, amely Amerikába lépésekor meglepi, az, hogy jóformán semmit sem kérdeznek tőle a vámháznál. Az utasok becsületszavát elégségesnek tartják a portékájokra nézve. Mindez szokatlan, mert Európában — írja Bölöni — az utazó „állandó zaklatásnak“ van kitéve minden határon. „Végig mentem emlékezetemben az Európa Polititiai rendszerein — írja — 's azoknak nagy részét vagy azon álitáson alapultaknak találom, hogy: az Ember természeténél fogva csalónak születik, vagy, hogy: a' mivelődés és a' társaság viszonyai őket csalókká tetszik. — 'S mely ellenkezőség Amerikában! Az Amerika törvénye azt álitja, hogy: minden ember egyforma jussokkal 's egyformán becsületesnek születik. Az Amerikai Politia azt teszi fel: hogy az Utazóknak nagyobb része becsületes emberekből áll, 's személyes szabadságok megbántása lenne, őket mindnyájon azon sértő szabályok alá vetni, melyek csak egy néhány rossz emberért találtattak fel.“⁷⁰ New-Yorkban az ausztriai konzul, báró Léderer mindent megtesz, hogy útjuk élvezetes és hasznos legyen. New-York város rohamos fejlődése, intézményeinek gazdagsága és népének szabadságszeretete bámulattal töltik el lelkét, pedig ennek a városnak akkor még csak 207 ezer lakosa volt és még semmi sem sejtette, hogy belőle száz év alatt a világ legnagyobb városa lesz. New-Yorkban meglátogatja úgy az iskolákat, mint a gazdasági intézeteket és róluk könyvében részletes ismertetést ad. New-Yorkban ismét összetalálkozik két honfitársával, WESSELÉNYI FARKAS báróval és BALOGH PÁLlal. Ők

⁶⁹ Uo. 28—29.

⁷⁰ Uo. 32—33.

45 napi utazás után érték el az amerikai partokat és most közös remegéssel bámulják az új világ feljűk táruló csodáit és eleven lelkét. De míg társai figyelmét az új dolgok látása köti le, ő azokat mindig hazája viszonyaival hasonlítja össze és gyakran sóhajt fel Erdély és Magyarország elmaradottságára gondolva. Amerika gazdagságának oka szerinte a polgárság szabadságjogaiban rejlik és az „előítéletektől ment“ társadalom vezetésben. „Hiába keresi az Idegen a' nagy rangu embereket, a' hatalmas Elöljárókat, a' fénylő Tisztviselőket, azok mind, csak közönséges Polgárok! Hiába kérdezi a' jobb famíliákat, a' fő és alsóbb Nemességet, — azok is mind csak Polgárok. A' papság és Katonaság, a' Politzáj és Birák, a tudósok és Banquierek, — ezek is csak közönséges egyforma Polgárok! 'S mely megfoghatatlan az Idegennek mind ezekhez még az: hogy 48 vallás között egyik sem uralkodó, hanem egyforma jussal bíró Vallás! Hogy a' Papság nem formál Státust, nincs állandó katonaság! Nincs Privilegium, Nemesség! nincsenek titulusok, ordok, czéhek! nincs titkos Politia! Mely fontos tárgyak ezek egyenként az Idegennek!“⁷¹

New-York megtekintése után tovább indulnak Amerika bel-seje felé. Az Ontario tavát látogatják meg, majd tovább utaznak és a Hudson-parti városokat kresik fel. Érdekes összehasonlítani útleírását az előtte alig néhány évtizeddel ottjárt híres francia író, Chateaubriand visszaemlékezéseivel. Mindketten nagyjában ugyanazokat a vidékeket látták, de míg a nagy francia író a természet szépségei ejtik bámulatba, addig az erdélyi utazó figyelmét maga az ember érdekli. Farkas Sándor úgy látja, hogy a történelmet az embernek a természettel és az előítéletekkel folytatott küzdelme alakítja.

Farkas útleírása rendszeres és alapos, mindenre feleletet adó. Már előre tudja mit fog látni, hiszen elutazása előtt egész sereg könyvet olvasott el az Egyesült Államok földrajzáról, gazdasági, művelődési viszonyairól és történelméről. Így tehát a véletlen benyomások nem nehezítik, sőt elősegítik azt a sikeres tanulmányozást, amit feladatként maga elé tűzött. A különböző vallási szekták életét is tanulmány tárgyává teszi, s így többek között részletesen foglalkozik a methodisták és shakerek vallásos életével. Felkeresi őket a New-Yorktól meglehetősen messze fekvő falvaikban és érdeklődéssel tanulmányozza erkölcsi és társadalmi életüket. A különböző szekták belső világát az egész állam szempontjából nézve megállapítja, hogy azok sem az állam egységének, sem

⁷¹ Uo. 42.

fejlődésének nem ártanak. „A’ köz életben is, ők a’ legnyugalmasabb népek, soha semmi erkölcsstelenség nem hallatik rólok, semmi panasz nincs ellenük, sem perek nincs senkivel. Munkás, szorgalmas, józan életű emberek ’s lakhellyök ’s gazdaságok, példányai az igyekezet ’s egyetértésnek. — ’S ki merhet az Isten és az ők lelkiismeretek közé felálni ítéletével? — Ha talán csalatás e hiedelmök? De e’ csalatás őket boldogabbá teszi. ’S ki felelhet, hogy önnön hiedelme nem csalatás?“ — teszi fel a kérdést honfitársainak és önmagának Farkas.⁷²

A következő fejezetekben Bölöni Farkas Sándor részletesen elmeséli az Egyesült Államok történetét, belső harcait. Rajongó szavakkal emlékezik meg a szabadságért folytatott küzdelméről. Különös előszeretettel idézi majdnem egész terjedelmében a híres „Függetlenségi nyilatkozatot“. Látszik, hogy itt épúgy, mint másutt nemcsak Amerikára, hanem saját hazájára is gondol és az újvilág kivívott szabadságát példaként állítja honfitársai elé.

Bostonban megismerkedik több ismertnevű tudóssal és meglátogatja a város nevezetességeit. A társasélet megismerése önkéntelenül érdekes összehasonlításra ad alkalmat a francia és amerikai életformák között. „Ki, a’ francia régibb iskola társalkodási manierjához szokott, az, igenis megütközhetik e’ hideg Republikánusok első elfogadásokon. Ők, az etiquette phrazisseiben igen járatlanok; testök hajlékotlan; az örömet fejező arcvonásokhoz nem értenek; azon gestikulációkat, mozdulatokat, ’s különböző kifejezéseket, melyek az Europai míveltebb társalkodási tonus megkívántató részei, épen nem tudják. E’ részben igen egy oldalúak ’s szivességök ’s minden örömök jele, csak egy kézszorítás, de mind ezen hidegség ’s ügyetlenségöken is, látszik valami szemökben ’s arcájokon, mely bizonyos egyszerűséget ’s belső méltóságot sejtített, — és a’ szivességnek ’s igaz érzelemnek azon nemét mutatja, melyet a’ mesterség ’s szerzett ízlés soha meg nem tanulhat.“

„A’ politikai szabadság, fenntebb mívelődés ’s kellemes társalkodás, épen nem ellenkezők ’s igenis egybeférhetők ugyan egymással, de a’ különböző nemzetek szokásai egybehasonlítása, mégis azt látszik mutatni, hogy a’ Monarchiai igazgatóságok alatt, inkább hajlandók az emberek mesterkéltebb társalkodásra. mint a’ szabad státusokban. Azon maga megalázás és határtalan engedelmesség, melyet a’ Monarchia rendszere megkíván, elhat a’ társaságnak minden osztályaira és az egész nemzetre.“⁷³

⁷² Uo. 74—75.

⁷³ Uo. 102—103.

A társadalmi szokások leírása után megismerteti olvasóit utazónk az újvilág büntető törvényeivel és börtöneivel is. Nagy elragadtatással beszél az amerikai börtönök tisztaságáról, rendjéről és arról a szellemről, ami az újvilág büntető kodexét áthatja. Mintha Eötvös József ostromzó szavait hallanánk a börtönügy ismertetésében, úgy hangzanak fel jóval előtte Bölöni Farkas Sándor figyelmeztető szavai. „Mi után Franczia országban és Angliában néhány Fogházat láttam — írja — ’s a’ Hazánkbeliekre is vissza emlékeztem, az Amerikaiak annyi magasztalására, hittem ugyan, hogy itt csinosabb épületekben ’s jobb rendben tartott rossz embereket látok, — de azt nem is képzeltem, hogy a’ megjobbitásra, az elmének és léleknek ily machinériáját lehessen feltalálni; nem véltem, hogy ezen erkölcsi machinák, a’ megátalkodott gazemberre is, ily behatással lehessenek.”⁷⁴

„Nálunk a’ Fogházak, a’ megromlott erkölcsök szemétházai, hová egy időre kihányatik a’ társasági életet megvesztegető rothadt rész, hogy ezen házban, mint gonoszság iskolájában, henye élet unalmi közt, egymást tanítva, még rendszeresebben bétanultassék a’ gonoszság a’ Státus költségén; — hól, a’ Fogoly a’ botozások közt, megutálva a bosszúálló törvényeket ’s az őket megalázott ’s kebeléből kirekesztett emberiséget, uj elkeseredéssel tér meg az életbe visszaboszulni az őket üldözőket.”⁷⁵

Ezzel szemben az amerikai börtönök a „javulás iskolái”, az oda bekerülő bűnös, Bölöni szerint, a munkában „megnemesedik”, lelke megtisztul és mint a társadalom hasznos tagja fogja folytatni kiszabadulása után életét. Bölöni Farkas rousseaui optimizmussal hisz az emberek javíthatóságában és nagy mesteréhez híven azt vallja, hogy a társadalmi intézmények megváltoztatásával maga az ember is megváltozik, mert az emberi természet „alapjában véve jó”. Ez a nagy illúzió az, ami nemcsak a francia forradalmat táplálta, de annak késői hívőit is. Bölöni Farkas Sándor előtt a szabadság gondolata lebeg, mint ami egyedül válthatja meg az emberiséget bűneiből és elnyomatásából. A társadalmi és lélektani tényezők egész sorát kortársaihoz hasonlóan ő is figyelmen kívül hagyja. Nem látja, hogy az újvilág demokrata és liberális fejlődése, amely csakhamar egy rövid század alatt a világ leghatalmasabb országává teszi az Egyesült Államokat, tele van ellenmondással, a nagy eszményeket követő sötét árnyoldallal. Az alapjában véve hívő és optimista székely utazó minden bajra orvosságot óhajt találni és ezt a gyógyszerzt Ameriká-

⁷⁴ Uo. 117—118.

⁷⁵ Uo. 118.

ban véli felfedezni. És minél inkább Amerika egyoldalú rajongásába esik, annál sötétebbnek látja szűkebb hazája helyzetét. Az újvilág nagy városainak láttán ezt írja: „Feltűnt előttem Hazánk állapotja, literaturánk, tudományink, mivelődésünk állása, minden előítéletek 's Hazánknek ily ismeretlensége a' külföldön! 's szívem elfogódott, Ha valyon maga a' Magyar e' oka e' hátra-maradtának a' mivolt világból? Miért, hogy e' Nemzet csak örökös messze rémlő vágyás közt eped? Mi az a' fátyolozott homályos bánat, mely Irójinak nagy részében fő karakter vonás? Mi az, mit oly sok jobb érzésű Magyar, ezerképen 's ezer formákban ki akar fejteni előmentünkre, 's mégis senki az igazi nyelvet még el nem találta? Ezen érzések, harcz és csüggedés közt hánykodtatják a' lelket 's csak a' jövőre való hivatkozásban hagynak enyhületet.“⁷⁶

Az amerikai unitáriusok meglátogatása után felkeresi a nagy könyvtárakat is, de mindenütt csak azokat a műveket és intézményeket emeli ki, amik valamilyen módon a lelkiismereti szabadság fejlesztését szolgálják. Nem felejtkezik el az amerikai magyarokról sem. Megismerkedik egy öreg angol úrral, aki jó barátja volt gróf Benyowszky Móricznak, Madagaszkár egykori meghódítójának. Amerika tudósaival elbeszélget az újvilág legnagyobb problémáiról és az egyes államok külön alkotmányait ismertetve, azokból két alapgondolatot emel ki, az egyik az, hogy „minden embernek bizonyos, természeti, saját és veleszületett jussai vannak; — ezek közé tartozik az élet és szabadságnak megszorítatlan használhatása, és védelmezhetése, a' vagyonnak szerzethetése, bírhatása és oltalmazhatása, és átaljában a' boldogság után törekedhetés és annak megszerzethetése jussai“. A második pont, amit kiemel, a gondolat szabadság elve. „A' Nyomtatás szabadsága egy státusban a' polgári szabadságnak legfontosabb fenntartója lévén; ez, megsérthetetlenül fennmaradjon és oltalmaztassék. Ezen szabadsággal minden ember egyformán élhet, és soha semmi törvény nem hozattathatik, mely e' juszt megszoríthatná. A' gondolatok és vélekedések szabados közlése az ember megbecsülhetetlen jussainak egyike lévén, azért, minden polgár szabadosan szólhat, írhat és nyomtathat, akármely tárgyról. Felellettel tartozván az esküdtek széke előtt, ezen szabadságali visszaéléséért.“⁷⁷

A nagy tavak megtekintése után Kanada déli részét is megnézi, és közben alkalmat talál a bennszülött indiánok egy-két

⁷⁶ Uo. 121.

⁷⁷ Uo. 141—142, 147.

törzsének meglátogatására is. Az Erien való hajózása alkalmával a többi útitársak között írja: „Egy csinos ifju lett előttem figyelmessé, ki szinte mindenütt kísért 's nagy részvéttel halgatta, midőn másokkal beszélünk. Végre félre hívva, 's hosszas engedelem kérés után kérdezi, ha „Nem vagyok e Magyar?“ — „Igenis Magyar vagyok“ feleltem neki. Egészen lángba borult az ifju, 's „Hála Istennek!“ felkiáltott töredezett magyarsággal. „Mindjárt gondoltam bajuszáról 's az angol szók diákos kiejtéséről, hogy az Urnak Magyarnek kell lenni“. — Ki képzelheti meglepetésem 's örömem, hogy a' föld golyóbissának ellenkező felén, az Erie közepén magyar szót hallok? — Azonnal szíves beszélgetés eredt köztünk, elbeszéltek egymásnak Biographiánkat 's ide vetődésünk történetét. Ő Pozsonyban született, az oda volt Iskolában tanult 's másutt az országban magyarul és Müller Ferencznek hívják.“⁷⁸ A két magyar elbeszélget hazája sorsáról, de ez nem az egyetlen alkalom, amikor a véletlen honfitársakkal hozza össze utazónkat. Nemsokára ismét összetalálkozik WESSELÉNYI FARKASSAL és BALOGH PÁLLAL, s a véletlen úgy akarja, hogy Pittsburgban egymás melletti szobába kerülnek. Örömmel cserélik ki gondolataikat és a látottakat. Másnap közösen tekintik meg a város néhány modern üzemét, ahol alkalmuk van a gyárak és gépkultúra legújabb vívmányait is megismerni. Már ekkor az amerikai üzemekben mindent géppel igyekeznek pótolni, az emberi erő egyre inkább háttérbe szorul a mindenütt előretörő mechanizmussal szemben. Természetesen a gépkultúra hátrányait még nem veszi észre Bölöni Farkas Sándor, csak bámulatot érez a modern kor titánjaival szemben.

Pittsburgból a középamerikai államok meglátogatására indulnak el. Itt alkalmuk van a rabszolgaságot és a rabszolgaéletet látni, ami utazóink lelkét fájdalommal tölti el. „Utazásunk alatt sokat hallottunk a' rabszolgákról, — írja — 's ez a' pont szünteleni vitatás tárgya, a' rabszolgaságot már eltörölt 's még el nem törölt státusok közt. Miután láttam e' nagy haza constitutiojából folyó példátlan szabados polgári életet, mindenben a' természet törvényein alapított elveit, az emberiség művelődésére szentelt annyi intézeteit, — mindig megfoghatatlan volt előttem e' felséges theoria 's e' gyalázatos praxis közti nagy ellenkezőség! felhordtam Amerikai szép ideálom mentségére azt is, hogy nálunk is most nem rég, csak a' Jó'sef hatalom szava törhető-le, az örökös jobbágyság lánczait, hogy még most is, midőn némely Nemes-

⁷⁸ Uo. 211—212.

seink errőlli régi törvényeinket olvassák, mint hajdoni boldog időre, sohajtanak vissza a' Jó'sef előtti korra, — 's hogy mai napig is Vármegyéink egy részében, törvényrontónak kiáltatik, ki az Urbáriomot az emberiség elveiből pártfogolja. Mind felhordtam ezeket, de ezek sem hazámat sem Amerikát nem mentetik-meg a' gyalázattól e' részben.

Nincs talán elszomorítóbb tapasztalás 's az erkölcsi filozófiát megszegyenítőbb pont, mint az, hogy az ember mindig hajlandó erejével 's eszével visszaélni, 's a' nem oly erős 's nem oly eszes emberen, szellemi, vagy testi hatalmot gyakorolni. Talán, mind az egyes ember 's mind a' nemzetek, akkor állnak a' művelődés legfelsőbb culminációján, ha e' hajlandóságot vagy egészen kiirhatták, vagy annyira megzabolázhatták, a' recidivalás félelme nélkül, hogy a' nem oly erős 's nem oly eszesnek jussait is, a' magokéhoz hasonlólag becsüljék. De, hány egyes ember 's hány nemzet dicsekedhetik, e' rossz hajlandóság egészen kiirtásával, vagy legalább oly megzabolázásával, hogy kísértetek közt is a' visszabukásból jót állani lehessen? Ha ezen tökéletesség ideáljához közelítésnek, thermometriumi grádicsokat lehet szabni, úgy Amerika bizonyosan a' legmagossabb grádicsra emelkedett a' melegség pontja felé sokakban, 's ha a' világ historiájából nézünk utánna a' dolognak, — a' rabszolgaság eltörlésében is.⁷⁹

Bár csüggedés tölti el lelkét a rabszolgaság láttán, mégis örvend, mert úgy látja, annak eltörlése érdekében történtek már lépések. „Az emberi gyarlóságok története azt mutatja, hogy az ember könnyen szokott ugyan szabados és nagylelkű elveket megálítani ott, hól vagyoni, vagy személyes áldozat nem forog fenn, de mihelyt e' kettőnek akár melyike jön játékba, ott azonnal folyamodik kimeríthetetlen sylogismussai tartalékjához, önhasznát színezní és támogatni; 's csak az oly ember kész vagyoni és személyes önhasznát a' szabad elvekért feláldozni, kiben a' szabadság érzete Vérré vált, mint az Amerikaiaknál. Hogy fáj az "Egyesült Státusbelieknek a' Rabszolgaság szemrehányása, azt hiszem és érzetem is, mert az Európai nyugotti Országokban közönségesen elterjedt hiedelem az, hogy Európában még csak Muszka és Magyar országban divatoz Rabszolgaság, — 's ezen hiedelem mindig mélyen fáj nekem is.⁸⁰

Amerikai útja alkalmából meglátogatja Washington sírját is. A nagy szabadsághős emlékének áhítatos szavakkal áldoz. „Állot-

⁷⁹ Uo. 254—255.

⁸⁰ Uo. 260.

tam királyok és elhírelt emberek sírjaik előtt, bámultam igen is emlékeiket, de a' tiszteletnek azon érzelmét, mely, mint egy hirtelen borzodás, meglepett e' sír előtt, csak a' Pantheon és Westminsterben éreztem. Végig lebbent lelkemen Amerikának sok szenvedése, sok küzdései, mostani dicső és boldog állapotja, 's az emberiségnek kivívott jussai, melyekben ez ember, kinek porai előtt állunk, oly nagy szerepet játsza, — 's dobogni éreztem szívemet. Ha az ész hideg ítéletései ne tartoztassanak, leborultam volna e' sírhoz.⁸¹ A nagy tiszteletadás után már a vége felé jár a tervezett út és szomorúan gondol Bölöni Farkas arra, hogy nonsokára haza kell térnie. Nagyon lehangolja az is, amidőn az amerikai ujságokban magyar eseményeket olvas „Kegyeltlenségek Magyar Országban“ címmel, amelyben az amerikai lapok ostorozó hangon írnak a magyarországi állapotokról, a felvidéki kolera-járvány alkalmából történt „parasztlázadásról“.⁸²

Végül elérkezett az indulás pillanata és december 14-én újból megláthatta a francia partokat, Le Havre kikötőjét, ahol ismét az óvilág rég nem látott földjére léphetett. Ezzel véget ér az az út, amelynek gazdag tapasztalatait már ekkor elhatározza írásba foglalni, hogy emléke maradjon annak a csodálatos élménysorozatnak, amiben részesült és amit szűkebb hazája érdekében hasznosítani szeretne.

Amerikából hazajövet, Farkas Sándort örömmel fogadják barátai és azonnal élményei megírására biztatják. Farkasnak azonban nem sok biztatás kellett, végre itt az alkalom, amidőn egy idegen világ vonzó leírásával nemzeti ügyet szolgálhat. A kérdés csupán az volt, vajjon meg tudja-e jelentetni könyvét itthon? A cenzura nem fog-e olyan akadályokat gördíteni könyve megjelenése elé, ami hiábavalóvá teszi másfél évig tartó lelkiismeretes és fárasztó munkáját? És mit ér majd műve, ha meg is jelenik, de belőle kihúzza a cenzor a leglelkesebb részeket, a hazának, az otthoniaknak szóló mondanivalókat? Könyve kéziratát elküldte Döbrentének és Wesselényinek is megtekintés végett. Wesselényihez írott levelében barátja „részrehajlatlan ítéletét“ kéri. „Az eleje unalmas lesz talán, — írja — míg a Függetlenségi Actájáig érsz.“ „Ha Te olyannak találod, hogy e Munkával használhatnék a közösségnek, tetszésedre bizom, hogy Wigandnál vagy másutt lépéseket tégy.“⁸³ Barátai közül néhányan azt taná-

⁸¹ Uo. 306.

⁸² Uo. 336.

⁸³ Bölöni Farkas Sándor levele br. Wesselényi Miklóshoz. Kolozsvár, 1834. jan. 5. Közli: K. Papp Miklós: Történeti Lapok I. évf. 1874. 6—7.

csolták, hogy ne itthon adja ki művét, hanem SZÉCHENYIhez és WESSELÉNYHIhez hasonlóan külföldön jelentesse meg azt. Farkas meg is fogadja a baráti tanácsot, ír DÖBRENTINEK és tanácsot kér tőle, vajjon könyvét Lipcsében meg tudná-e jelentetni. Csak így remélte, hogy a hazai cenzura elkerülésével művének teljes és változatlan szövege napvilágot láthat. De gondolt arra is, hogy könyvét Pesten adja ki, talán az ottani cenzor enyhébb lesz, mint a kolozsvári. Döbrentei, barátja megbízásából beszélt Wiganggal, aki Lipcsében két magyart tart maga mellett és esetleg hajlandó ott kinyomtatni művét, de Döbrentei mégis azt javasolja, hogy inkább Erdélyben cenzuráztassa kéziratát, mert a pesti cenzor szigorúbb. „Előre írom hogy itt sokkal keményebben bánik most a Censura mint előbb. Minden bátrabb fellövelést kitörölt azon munkákból is mellyek a Társaság évkönyveibe mennek. Így enyimből s Horváth Endrééből, Kállayét meg sem engedte. Én csak azért óhajtom itt kijöttét iratodnak, mivel akkor személyesen lehetek veled, különben miért ne adhatná ki Kolosvárott oly Censura mellett mint a Szilágyi Kliójáé, ha t. i. ott költséget adó találkoznék. Ha jössz ki ide, előre kikötöm hogy nálam szálj. Lesz külön szobád és sem Te nem alkalmatlankodol nekem sem én Neked.

Gyere, gyere édes Sándorom, éljünk megint néhány napot együtt. Általnézem akkor együtt veled, vagy külön kéziratodat.”⁸⁴

1833. nov. 25-én⁸⁵ értesíti DÖBRENTEI Farkast, hogy „Wigand sógora Heckenast, ígérte, irni fog Lipsiába Amerikai utad kéziratára felől, de most Wigand Londonban jár. Gr. Széchenyi Munkáját: a Stádium, most adta ki Wigand mint előbb Lipcsében, melly itt Confiscáltatott.” Az 1833 december 20-i levelében⁸⁶ a lipcei kiadás tervének bukásáról értesíti. Wigand a következőket közli: „Lehetetlen neki felfogadnia munkáját Lipsiában nyomtatásra, mert a Stadium miatt felsőbb parancsolatjok van az itteni Censoroknak hogy általjában minden magyar munkát, melly Lipsiában vagy egy szóval külföldön jött ki a 30[cadnál] le tartóztassanak, s minek utána általnézték és Censura elleninek nem találtak, csak akkor adják vissza a tulajdonos Könyvárosnak, a miben fél év is eltelhet, s így a munkában heverő tőke pénzt is sokáig

⁸⁴ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1833. júl. 13. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelezése, 3. sz.

⁸⁵ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1833. nov. 25. Uo.

⁸⁶ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1833. dec. 20. Uo.

kellene haszon nélkül hagyniok és a veszélyre kitétel nagy lotto volna.“

„Már most édes Sándorom, a plánnak vége! Vagy a magyar szabadság határain belül kell munkádat Kolosvárott vagy Pesten nyomtattnod és úgy beszélned, a mint megengedik, vagy azt mondanod csak magadban: Voltam ugyan én is Árkádiában, hanem mintsem úgy nem adjam elé a mit ott láttam, a hogy van, inkább akkorra hagyom, midőn esztregán nem kell keresztül ugranom.“

Végre a könyv 1834 tavaszán megjelent. A siker gyors és rendkívüli volt. Pár hónap alatt összes példányait elkaptokták és az egyszerű útleírás politikai manifesztáció lett, tüntetés a reformeszmék mellett. Sikerét találóan írja le KÖVÁRI LÁSZLÓ Farkasról szóló megemlékezésében. „A munka megjelent ... mint egy villám és menydörgés futá végig a két hazát, a villám és menydörgés velőt, csontot rázott, férfi és nő, agg és ifju, ki olvasni tudott, e könyv olvasásáért égett. Emlékszem, még gyermekek akkor, mint egy szent könyvet összeülve a legnagyobb áhítattal olvasók ... Farkas Sándor egyszerre a két haza kedvence lön. A szelíd, gyermek jóságú férfit, mint orákulum emelkedett ki. Minden sietett méltánylatát hozni.“⁸⁷

DÖBRENTEI elragadtatással üdvözlí. „Áldásom rajtad Észak-amerikai utad kiadásáért — írja 1834. szept. 8-án Farkasnak. Az emberiség szent érzései kifejtését huzamosabban eszközlöd Te azzal, mint magyar és erdélyországi némelly szónokaink, kik szabadság mellett beszélnek *s ők maguk* despoták.“⁸⁸

A nagy siker azonban Farkast nem tette hiuvá, elbizakodottá. Legnagyobb örömet SZÉCHENYI és WESSELÉNYI, régi barátai és eszmetársai levelei szereztek számára, bátor mellállásukkal. Széchenyi hálásan köszöni barátjának azt a „kimondhatatlan kellemes pillanatot“, melyet műve számára szerzett. „Bár lettek volna órák, napok! — írja — Hála a Mindenhatónak, hogy ezen könyv napvilágra jött; haszna honosinkra nézve felszámíthatatlan.“ ... „A nékem ajándékozott példányt legkedvesebb kincseim közzé számlálván, nem szünendek meg a közhasznu munka megjelenéséért legforróbb hálával viseltetni, mert eddigelé ennél hasznosabb és szebb ajándékkal, tudtomra, és belső meggyőződés-

⁸⁷ Kővári László *Bölöni Farkas Sándor. Székelyhon*, 132—134. Kolozsvár 1842.

⁸⁸ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1834. szept. 8. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelezése, 3. sz.

semmel fogva, senki meg nem tisztelte a magyar hont és királyságot. Életerő és siker lebegjen Ön fölött.⁸⁹

De a másik jóbarát és eszmetárs, WESSELÉNYI MIKLÓS sem maradt SZÉCHENYI mögött barátja ünneplésében.

Javaslatára a középszolnoki kaszinó ezüst bilikommal ajándékozta meg, melyet Wesselényi vezetésével ünnepi keretek között 1835 január 18-án küldöttség adott át. „E drága honból — mondotta többek között üdvözlőbeszédében Wesselényi — hozta Ön nekünk a polgári egyenlőségnek, az emberhez illő emberi igazgatásnak hív rajzolatját, egy boldog társasági lét emberi igaz képét, E három isteni növénynek nem szárogatott, fonnyadt példáját hozta Ön haza számunkra, hanem gondos kézzel szedte meg azok magvát, s mély emberismerettel s kellemes írásmódja vonzó erejével hintette közénk. E magvak már is csiráznak s egykor bizonyára óriási fákká növekednek.⁹⁰

Az írók és közönség lelkes ünneplése, a nagy szeretet, ami mindenfelől feléje áradt, rövid időre háttérbe szorították született pesszimizmusát, Különösen nagy örömet szerzett számára az Akadémia nagydíjának elnyerése. Ez ellenségei gáncoskodásával szemben Farkas Sándornak elégtételt szolgáltatott és visszaadta régi munkakedvét. Önzetlenségére vall, hogy az Akadémiától kapott 200 ft-ot szegénysége ellenére visszaadta, DÖBRENTAI Farkas nemeslelkű tettét e szavakkal köszönte meg: „Amerikának olyan leírójához mint aminő vagy, illik.“ „Éppen jó, találkoznak hasznot nem leső írók is, mert vagynak közöttük, mint Vörösmarty, magukat csak mindig fizettetni akarók. Ez a szivtelen költő és pajtásai ellenségeim mind.“ Majd kéri Farkast, hogy köszönje meg Bajzának jóságát, mert „ő ajánlotta munkádat most legtöbb indítványokkal 200 frt-ra. Benne pajtások között legtöbb következőséget és egyenességet is találtam.“ „Szeresd barátom az ellenségemben is a Jót mint én. De azért midőn collisio volna, tudom én azt már, szentül tudom, hogy Reád, mint köszálra építhetek.“ Ugy látszik Farkas műve meg jutalmazásának voltak ellenzői is. Erre utal a fenti levél következő része: „Ott is megvan munkádra nézve a scheda. Mondá egy nagy úr a jutalmazás után: Ugyan [milyen] munkát tisztelt meg a társaság! Nem tudtuk kegyelmes uram a tilalmat, vala feleletem.“⁹¹

⁸⁹ Gr. Széchenyi István levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Orsova, 1834. szept. 10. Közli: Jakab Elek. *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztén Magvető. 1870. 297—298.

⁹⁰ Br. Wesselényi Miklós üdvözlő beszéde 1835. jan. 18-an. Uo. 299.

⁹¹ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1835. okt. 3. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelezése, 3. sz.

Az „Amerikai uazás“ sikere nyomán hamar elfogyott az első kiadás és a kiadó, Tilsch, Farkas művét újból megjelentette. Páratlan siker volt ez abban az időben, mikor a legkiválóbb írók és tudósok művei is alig fogytak néhány száz példányban el. És akkor, 1834-ben, sikerei és dicsősége tetőpontján jut el hozzá a hír, hogy egykori szerelme: a bonchidai „havasi viola“ tragikus módon meghalt. DÖBRENTAI 1834. január 30-án írja ezzel kapcsolatban, hogy Erdélybe szeretne jönni, Borszékre, egészsége helyreállítása végett. „Az a víz vissza fogja adni egészségemet s majd könnyebben türom a léleknek oly fájdalmait milyenek téged is bántogattak. Mikor olvastam a kolozsvári philadelphiai hölgy halálát az ujságban, fájlaltalak.“⁹²

A nagy dicsőség után Farkas lelkén ismét régi borulátás vesz erőt. Az ünnepeltetés mellett észreveszi a siker árnyoldalait is. Látja hivatalnoktársai irigységét, felettesei elhidegülését és érzi, hogy ismét egyedül maradt, a régi élet keretei közé most már örökre bezárva. Eszméi nyomán sem változott meg körülötte semmi. Erdélyben épúgy, mint Magyarországon tovább folyt az ádáz politikai harc és Farkas úgy látta, hogy ebben a küzdelemben a lényeg: a nemzet felemelésének gondolata elsiklik, semmivé enyész. Az 1834-iki erdélyi országgyűlés még felkelti érdeklődését, de az eseményeket már csak a kívülről álló bölcs szem lélődésével nézi, lemondóan, illuziót vesztetten. A közéletből kiábrándulva, a két régi jó barát: Farkas és DÖBRENTAI ekkor találkoznak lélekben újra, az élet hiúságai felismerésében, vágyaik kihülő lángolásában.

1834-ben az erdélyi országgyűléssel kapcsolatos lehangoló Farkas-levéltre DÖBRENTAI így válaszol: „Ország gyűlésetek csakugyan elkezdődhetett. Kivánom, hogy okos tűz élessze s minél több közhasznu sikere legyen. Te ijedezel a sok politikai nézetek factiojától, én politicait, literariait látván, köztük forogni rég megszoktam, s elvesztém miattok általok szebb világát lelkemnek az emberek felől. Egymást rágó, önhasznu teremtések és felette gyakran gaz állatok.“⁹³

De a bezáruló nagy magyar út, az örök magyar problémák lázadó keresése helyett, ezután is tovább járja a napi problémák megoldható, de a bajok lényegén változtatni nem tudó útját. Megrongált egészsége ellenére Kolozsvár minden égető kérdéséhez

⁹² Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1834. jan. 30. Uo.

⁹³ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1834. július 1. Uo.

hozzászól, pártol, segít minden olyan gondolatot, amit a haladás érdekében szükségesnek tart.

A Gondoskodó Társaság, a kaszinó és a néplap mellett a színpad és a „Vívó Iskola“ Farkas Sándor munkásságának legkedvesebb tárgyai. Az 1834-ben alapított Vívó Iskolával Farkas Sándor a nemzeti jellem és a testi nevelés fejlesztését óhajtotta elérni. Ezen intézményekben Farkas csak kezdeményező és lelkes végrehajtó volt. Nem pályázott díszes címekre, a külső elismerés minden formája idegen volt előtte. Őt csupán egyetlen cél lelkesítette: felemelni, lélekben és testben, jellemben és hazafiúi érzésben megerősíteni nemzetét, Az általa létrehozott intézményekben másokat hagyott vezérkedni, élen állani; ő maga az igazi alkotók szerénységével háttérbe vonult, de a munka oroszlánrészét mindig magára vállalta.

Közben tovább írja „Erdély történetét“. Munkáját gyakran hagyja abba, de élete végéig mégis folytatja barátai lebeszélése ellenére.

Történetírói szándéka világos. A multon át a jelenhez akar szólni és az elmúlt századok hibáiból próbálja kora nagy nemzeti bűneit megmagyarázni. Az örök magyar hibákat keresi, amik a nemzet hanyatlásához vezettek és amik korában is a haladás ügyét vélték Farkas szerint gátolni.

1836-ban írja GEDŐ JÓZSEFnek, hogy: „Hajdan, néhány esztendeig csak ennek szenteltem volt magamat; de minél tovább haladtam, mindinkább éreztem feltételem temérdek szövevényességét s hálátlanságát. Most újra kezd gondolatom tárgya lenni a háládatlan munka, de egészen más szempontból, mint hajdan, 's nem felelek róla, hogy soká tartson.“⁹⁴

Betegsége, a sok megaláztatás és a hátamögötti rágalmak egyre borulátóbbá teszik Farkas Sándort élete utolsó éveiben. Barátai egyrésztől is kezd elhidegülni. Már DÖBRENTAIHEZ sem oly barátságos, bár a régi jó barát mindent elkövet, hogy borulátását eloszlassa. DÖBRENTAI 1835 okt. 3-án Farkashoz írt levelében BUCZYra vonatkozólag így ír: „Csak rajta, édes Sándorom, szapuljatok engem valahányszor Buczyval vagytok. Ezt Emil szereti.“⁹⁵ E néhány sor elárulja Döbrentei Farkassal szembeni érzékenységét, amit dicsérő szavai sem lepleznek eléggé.

⁹⁴ Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefhez. Kolozsvár, 1836. nov. 24. Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 279.

⁹⁵ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1835. okt. 3. Akadémia Kézirattára. Magyar Irók Levelezése, 3. sz.

Baráti viszonyuk 1835-ben kezd romolni, de a végleges szakítás csak 1838-ban következett be. Elhidegülésük mindkettőjüknek fáj, de a közöttük felmerült valódi és képzelt ellentéteket sem az idő, sem a régi barátság emléke nem tudja többé áthidalni. A lelki eltávolodás okaiba némi fényt vetnek Farkas Sándornak naplóbejegyzései.

Naplójába 1835 március 26-án írja, hogy DÖBRENTAI „oly kiméletlenül szúr és bánt, ’s ellenem támadhat, ki 22 esztendő óta barátom. Soha ily levelet nem vettem tőle, minden sorban látszik a megbántott tudos. Haragszik reám, hogy Bajzára miért nem haragszom, ’s miért küldöttem könyvet neki. Még is gyalázatos mesterség a tudósság, hogy legjobb barátinkat is feláldozzuk a celebritásért. Nem hiában irtóztam ezen faju emberektől; ők is épen olyan irigyek, féltékenyek ’s gyanakodok, mint akár mely céhbeli mesterember. Tegnap egész nap elkeseredve valék, busultam és bosszankodtam, de mégis inkább busultam, hogy egy barátomat megint elvesztém. Irtózom válaszolni, de tartozom vele neki ’s becsületem érzésének. Ha tudósi szempontból fog visszaírni, ó, az nagyon fájna nekem! Barátommal soha perbe nem elegyedem. El fogok némulni, mélyen és fájdalommal elnémulni, ’s neki soha nem felelek. De arról mindig tisztelettel emlékezem, hogy ő gyermekkoromban engem tanított, vezetett ’s pártfogott, ’s azután 22 esztendeig érzelmét megosztotta velem. Áldásom kövesse érette!”⁹⁶ Néhány nap mulva ismét foglalkozik Döbrenteivel és sajnálja, hogy első felindulásában ingerült hangú levelet írt egykori jötevőjének. „Sokat kínoz a Döbrenteinek írt válaszomra emlékezés, — írja Naplójában 1835 március 28-án. — Bár ne tettem volna postára. Igen bánom, hogy ily gorombán írek neki. Még is, ő nem érdemelt ily kiméletlenséget tőlem.” „Bár becsületes modon megbékélhetném vele.”⁹⁷

1835 április 20-án írja naplójába, hogy megkapta az Akadémia diplomáját, de szerette volna „tűzbe vetni e szerencsétlen celebritás jelét.” „Sok aggodalomba került e nekem, — írja — Döbrentei barátságát is elvesztettem miatta.”⁹⁸

Végre június 9-én megérkezett DÖBRENTAI békítő levele és a két régi barát között egyelőre ismét helyreállt a baráti kapcsolat. „Remegő kézzel nyultam utána ’s nyitottam fel — írja június 9-én naplójában Farkas. — Bár ez a levél engesztelődést hozna, ohaj-

⁹⁶ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. márc. 26. A kolozsvári unitárius kollégium kéziratára. 779. sz. 52—53.

⁹⁷ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. márc. 28. Uo. 53—54.

⁹⁸ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. ápr. 20. Uo. 54.

ám magamban, bár begyógyítaná azon sebet, melyet neki és magamnak is okoztam, minapi fellobbanásomban írt levelemmel. Valóban engesztelő is volt.“ A Bajza körüli félreértés tisztázódott és Farkas azonnal válaszolt régi barátjának, megbánást fejezve ki előbbi leveléért. „Ujra visszanyertem tehát ötöt — írja június 9-én naplójában. — Igen örvendek rajta. Levelét elégettem, mert ő ezt kívánta, ámbár szerettem volna megtartani. Neki sok ellensége van a tudóskodás miatt. Nem bánom. Nekem nincs bajom vele, mint tudóssal. Gyávaság lenne ötöt elhagynom, mivel annyian elhagyták. Csak erkölcsi hibát ne tapasztaljak benne, — ’s azt soha nem tapasztaltam, — el nem fogom hagyni.“⁹⁹

A helyreállított régi jó viszony azonban ezuttal nem maradt tartós közöttük — 1835 és 1838 közöttől nem maradt semmi írott emléke baráti kapcsolatuknak. Éppen ezért különösnek és érthetetlennek látszik DÖBRENTAI Farkas Sándorhoz írt utolsó levele 1838 május 10-ről, melyben szakít vele és visszakéri hozzá írt leveleit. Ez a levél a maga hideg és fölényes hangjával pontot tesz 26 évi őszinte és mély barátságukra.

„Alólírtak még egy legutolsó kérelme is van. — írja levelében DÖBRENTAI. — Ne sajnálja u. m. Farkas Sándor úr a közelebbi pesti medárdi sokadalomra jövő valamelyik kolozsvári biztos kereskedő által Medgyasszay Istvánhoz betéetni hozzá írt minden leveleimet. Ugyanazon kereskedő veendi által Medgyasszaynál Pesten a nagy hidutzában Farkas urnak alólírtánál meglevő leveleit.“¹⁰⁰ Farkas Döbrentei levelére két héttel később, 1838 május 24-én válaszolt. Ez a válasz nemcsak Döbrentei különös magatartásának okaira vet némi világot, de egyuttal nagyszerű bizonyítéka Farkas Sándor mélyen emberi lelkületének is. „Két évnél több már, hogy nem irtam néked, — írja többek között Farkas. Leveleimre elhallgatásod s más körülmények miatt feltételesen nem akartalak megszólítani egy ideig, mert rosz politikai állottam; tudtam, hogy politikai hitvallásom s társalkodásom nem a te gondolkodásod szeréntiek s önként nem akartalak a lesők előtt gyanuba hozni, hogy velem viszonyban állasz.

És minő leveledet vevém a mult postával ily hosszas idő után! Alig hiszem, ha valóban tőled jön-e e megvetésed s fővebb hivatalos tekintetedet egész erőlködéssel éreztetni akaró sorok; tőled, kit én nemes érzelmű, bosszút nem ismerő léleknek hittelek lenni. Számoltattam magamat, mivel adhattam okot, oly

⁹⁹ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. jún. 9. Uo. 76—78.

¹⁰⁰ Közli: Jakab Elek Kelemen Béni másolatából. *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 326—327.

kiméletlen, oly szivtelen bánásmódodra! Aval-e, hogy képzelt ellenségeidnek nem voltam ellensége? Aval-e talán, hogy neked és nekem és barátainknak, nem állhattam meg, nem panaszkodni, hogy te Wesselényi Miklóst nyomoruságában hidegen elhagytad, az üldözöttnek te is hátat fordítottál; elhagytad őtet, ki neked egykor legrendíthetlenebb barátid egyike volt, ki életét is feltette volna melletted, s a ki ha emlékezni akarsz, hozzád más jóvoltagekkel is viseltetett.

Kivánságod leveleid visszaküldésére nézve teljesítettem, s azokat a holnap innen induló Diligence viszi hozzád. De fáj nekem, hogy ily mindennapi, ily piaczi commis-módra válunk meg egymástól, mint egybeveszett hiu asszonyok, kik mérgükben viszszahányják egymásnak volt barátságuk jeleit. Ohajtom, ha ellenségem maradsz is, hogy e teted magános óráidban ne pirítson meg, s midőn majd elhagyogatnak az emberek, gyanakodó lelked vadonját ne gyötörje szemrehányás érettem.

Becsületed érzelmére hivatkozva s azon szent érzelem nevében, melyet éretted és benned tiszteltem, kérhetnék még utóljára én is arra tégedet, hogy tudasd velem egész terjedelmében: mivel bántottalak meg ily rendkívülileg. Nem szeretem senkinek adós maradni igazságos keresetében, s ha bántottalak, kész vagyok engedelmet kérni — ha akarod nyilván is. Ha ennél is többet kívánsz, bármely, férfiúhoz illő elégtételre is készen állok, s elődbe megyek a hova rendezed. Ha mindezekre is el fognál hallgatni, akkor azt kellene hinnem, hogy elvetemedett erkölcsi gonoszságokat téssz fel rólam; velem pedig elhallgatásod szíveimet sebhető fájdalommal azt sejtetné, hogy te is azon irigy tudósok közé tartozol, „kik általad ápolt barátodtól is irigyelsz bármely parányi köz figyelmet is“, s ha ezt kellene hinnem, az kimondhatatlanul fájna nekem, mert akkor talán — akkor megvetetett elkeseredésemben megbánnám 26 év alatt elpazarolt érzelmemet, s ettől őrizzen Isten engemet!

Ha fennebbi kérelmem nem teljesítenéd is, mégis kívánnék azon hiedelemmel élni, hogy te nemes ellenségem maradsz. Én pedig maradok mindig
tisztelettel

Farkas Sándor, m. k.“

DÖBRENTAI és FARKAS egymáshoz írt utolsó levelei szomorú bizonyítékai e két meghasonlott író-barát gyógyíthatatlan lelki töréseinek. Döbrenteit az ellene és titkári állása ellen folytatott kiméletlen és igazságtalan harc tette emberkerülővé, másokkal

bizalmatlanná, borúlátóvá. A nagy műveltségszervezőnek a támadások súlya alatt megrendült a hite nemcsak eszméiben, de legjobb barátaiban is. A sértett emberek beteges érzékenységgel figyelik a körülötte tomboló harcot és mindent személyi érzékenységen át néz, önmagára vonatkoztat. Még legjobb barátait is az ellenségeivel való összejátszással vádolja. Bölöni Farkas Sándort viszont ugyanakkor érik élete nagy csalódásai. Az Amerikai utazás sikere után mint „veszedelmes embert“ legjobb barátai is elkerülik. Hivataltársai irigykedő, rosszakarátú környezete és súlyosodó betegsége pedig végleg borúlátóvá teszik. Lelkében most már végleg megrendül a további élethivatásában és az eszméi győzedelmébe vetett hit. Mindketten: Döbrentei és Farkas életük és lelkük nagy válságában szakítanak egymással és ezzel önmaguk egyedüllétét, lelkük magánosságát tették még elviselhetetlenebbé.

Farkas Sándor 1836-ban kirándult Zsibóra, felidézni ifjúkori emlékeit, kipihenni beteg teste fáradtságát. Innen ír 1836 október 7-én a börtönben ülő barátjának, WESSELÉNYI MIKLÓSNak. „Kedves régi barátom! — írja Farkas — Megint Zsibón vagyok 16 esztendő mulva. Akartam magamnak azon örömet csinálni, hogy láthassam még egyszer azon helyet, hol ifjúságom egy szebb része eltölt; mely életemre igen sokat befolyt. — Menyi változás itten! Menyi szépítés és javítás! Gyönyörűség és haszon együtt! De kereslek tégedet mindenütt; minden lépten, minden helyen eszembe jutsz. Akarnám emlékezetünket még egyszer feléleszteni; ifjúságunk álmaira veled vissza sóhajtani; tekintek a Csiglenterre is, hová egykor koncentrálnak valának álmaink — kereslek mindenütt és sehol nem találok. — Nem irtam neked egyszer is, mióta elindulásod reggelén megválnak. Azért sem irtani, hogy sok kedvetlent kellett volna írnom, sok panaszt, és talán reád is panaszoltam volna. De veled voltam mindenütt, veled szenvedtem és éreztem. Én is sokat szenvedtem azóta, de lelkem erősödni érzem, testem pedig nagyon meghanyagott. — Az új Sámson meglovagoltatá velem tegnap Kelemen, de alig tudék felmászni reá; ez is elbusított ’s hanyatlásomra igen emlékeztete.

Élj boldogul, régi kedves barátom. Igen hízelkedő nekem azon gondolat, hogy midőn ifjúságod napjaira emlékezel, nekem is bele kell oda szövődnöm. Most kellene már haladt korunk érettebb örömeit élvezni, ’s téged is, engemet is, elsodra a sors.“¹⁰¹

¹⁰¹ Bölöni Farkas Sándor levele br. Wesselényi Miklóshoz Zsibó, 1836. okt. 7. Közli: K. Papp Miklós. Történelmi Lapok. II. évf. 1874.845—846.

Élete utolsó éveiben Farkas Sándornak keserűen kellett éreznie, hogy barát és ellenség között mennyire magára maradt. Férfikora delén úgy érzi, hogy keveset tett, élete elvetélt, sorsa torzón maradó erdélyi sors lesz.

A nagy siker után, jobban mint valaha, érzi magárahagyatottságát és azt, hogy ő nem a tettek embere, féltékenysége, szemlélődésre hajlamos lelke nem teszik alkalmassá a harcra. A nyilvános szerepléstől mindig irtózott, a legnagyobb ünnepeltetése perceiben is alig várta, hogy elmuljék tőle ez a „keserű pohár“. Naplójába 1835 január 18-i ünnepeltetéséről többek között ezeket írta: „Soha nem tudnám leírni azon különböző érzelmek elegyedését, melyek e hirre megleptek. Oly aggodalom ’s oly remegés fogott el, hogy hirtelen bezártam az ajtómat, gondolkodni mit tevős legyek?“¹⁰² Valódi és vélt sérelmeit kemény lélekkel hordta, lelke töreibe csak kevesen pillanthattak be. „Mely kesergető kén s elcsüggesztő létezés azon lélek sorsa, mellynek változtathatás reménye nélkül, minden lépten a lealacsonító szolgálai nyomatást kéntelen túrníe, ’s titkon küzdenie megmérgezett élete szenvedéseivel.“¹⁰³ Sokszor a sorsot, máskor önmagát vádolja vélt sikertelenségéért, el nem ért céljaiért. Naplójában az 1834 évre visszatekintve szomorúan sóhajt fel: „Életemnek 40-ik esztendejébe lépém. Érzem, nem sok van még hátra, s mely keveset teheték eddig.“ Önmagát vádolja, sikertelenségének okát saját egyénisége árnyoldalaiban keresi. A mérleg, amit élete munkásságáról felállít nem kedvező: „Szoros számvétellel vizsgáltam tetteimet. Igenis találtam azok közt némelyeket, melyek nyugtaták keblemet, nehéz szenvedéseim vonásaira is, megvettetése, hátrátetésem s lealáztatásim vonásaira, s ezekhez, hazánk kedvetlen sorsán való sok aggodalmimra. És találtam a sorsnak azon csudálatos elegyítékére, hogy mult esztendei pályám alatt, sok hazafiak s jelesebbek becsülését és figyelmét is megnyertem, mig az alatt némelyeknek boszus gyűlölségét vontam magamra. Találtam mult évi történetimben, a sziv vesztesége fájdalomnak vonásait is, melyek újra felsajdulva dülák keblemet, s a fojtódott bánat egész súlyával borítanak el!“¹⁰⁴ Egyéni és nemzeti tragikus élet-szemlélete végül ezekben a megrázó, nemzetét mélyen féltő és szerető sorokban tör ki: „Oh hazám, mikor lesz vége a kinos aggódásnak miattad? Derengsz néha szép jövőndöt, ’s oszlani lát-

¹⁰² *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. jan. 18. 14.

¹⁰³ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. márc. 6. Uo. 48.

¹⁰⁴ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. jan. 1. Uo. 1—2.

szanak fellegeid. És megint új robajjal dülnek feletted zivatarok — ’s elborulsz és a zsarnokságnak ujonnan kigondolt fortélyá riaszt fel álmunkból, ez valóban fárasztó élet, a reménytelen szerelmesnek gyötrelmes élete.¹⁰⁵ Az életben csalódott, és hivatását lezártnak tekintő Farkas 1834 után már csak a szemlélődő szerepét vállalja. Együtt lelkesedik WESSELÉNYIvel, SZÉCHENYIvel és a nagy nemzetépítőkkal, a faja sebeit őszintén feltárókkal. De hiába áll távol a nagy küzdelemtől, mégsem tud vele szembea „hideg“ maradni. Naplójába írja: „Láttam a Juliusi revolutio következéseinek habzásait, de azok nem érdekelvén engem, hideg nézőnek maradtam, s azt hittem, hogy hazámban is hideg tudnék maradni. De egészen másként tapasztalom itthon magamot; dulva van belsöm, a jövőndő minden kedvetlenségeivel áll előttem ’s fáj, igen fáj hazám sorsa.¹⁰⁶ Úgy érzi, hogy a jövőbelátó, a nemzet lét és nem lét harcát vívó, az igazi mélységek felett járó írók és politikusok sorsával azonos az övé. Wesselényivel kapcsolatban írja: „Az ő sorsa az enyém is.¹⁰⁷ Félti barátját az üldöztetésektől, lelkileg mellette áll nehéz óráiban, de fáj a „jobbágyi alázatóság“ szelleme, mellyel a legjobbak is elpártolnak tőle. Wesselényi elfogatásakor elkeseredése nem ismer határt. „Győztél, sötétségnek csoportja! ’s kurjongatsz odvadból, hogy őtet kiczégezézhatted — írja Farkas naplójában. — De az ő lelkét levérni nem fogod. Meggyaláztad, és nyakára léptél, de ő még sem fog a kereszthez mászni előtökbe, hogy kegyelmet kolduljon.¹⁰⁸ Fájdalmában egyetlen öröm, hogy nemzete nagy része vele együtt aggódik Wesselényi sorsáért. December 4-én örömmel jegyzi be naplójába, hogy „Miklós napját illuminálták a deákok. A két iskola titkos egyezésben volt, hogy Wesselényinek ezen tiszteletet megtegye. A reformátusok egyszerre 7 órakor gyújtották meg a gyertyákat. De a professzorok hamar észrevették a dolgot, ’s kicsapás büntetése alatt parancsolák eloltásukat. Mondják, professor Sz. olly dühbe volt, hogy hamarabb kiolthassa a gyertyákat, kezével verte széllyel ’s pökdösött azokra. Szegény Wesselényi! épen ma eszten-deje, száz fáklyák égének tiszteletedre, hosszú soru követségek mentek megköszöntésedre, ’s ma már státus vétek, csak egy gyertyácskát is meggyújtani emlékedre!¹⁰⁹ Nemzete sorsa feletti aggodalmait nem oszlatják el kedvenc könyvei, sem az a néhány helyi

¹⁰⁵ *Bölöni Farkas Sándor naplója.* 1835. jan. 15. Uo. 12—13.

¹⁰⁶ *Bölöni Farkas Sándor naplója.* 1835. febr. 6. Uo. 25.

¹⁰⁷ *Bölöni Farkas Sándor naplója.* 1835. febr. 7. Uo. 25.

¹⁰⁸ *Bölöni Farkas Sándor naplója.* 1835. ápr. 22. Uo. 55.

¹⁰⁹ *Bölöni Farkas Sándor naplója.* 1835. dec. 4. Uo. 102.

siker, mi Kolozsvárt szerető munkájáért éri. Úgy érzi, hogy „lát-hatatlan erő dolgozik“ ellene, „tervei elakadnak“, „gyanakodó arcok“ veszik mindenütt köré. „Kivántam megvívni ellenségem-mel, de az nem állott elé seholt. Kivántam nyílt szívvvel ’s ártat-lanságom egész érzetében menteni magamot a vádak ellen, de a vádló nem volt seholt, a vádat senki nem közölte velem. Rágalom harapdosta mindenütt nevemet, költött bűnök büntetése ijesztge-tett, és senki nem tudta származásuk kutfejét.“¹¹⁰ Vallomásai megrázó erejűek, az önmagát marcangoló, az igazságérzetében megtiport lélek hiábavaló örök problémái. „Mit vétettem?“ veti fel végül a kérdést. „Vétettem-e: hogy sok esztendei elmélkedéseim, itthon és más nemzeteknél tett tapasztalataim után, a józan éssen s a természet törvényein alapult constitutionalis kormányt óhaj-tottam, hol a király csak első tisztviselő ’s nem népe zsarnoka legyen.“ „Megutáltam minden privilegiumot, monopoliiumot, meg-különböztetést; az aristocratia czudar gögjét, s az uralkodás kegye és fénye után alacsonul mászókat, S ahol lehetett, nevet-ségessé tettem; gyűlöltem a burocratiai pedánszást s a tiszt-viselők kevély zsarnokságát, azt felfedeztem s ellene lármáz-tam ...“ „Elszórtam a külföldről hozott minden szabad intézmény magvát.“ „Vérzett szívem hazámbeli embertársaim egy részének rabszolgai nyomatásáért, mellettek harczoltam a feudalizmus ellen, ’s az egész nemzetet kivétel nélkül szabadnak óhajtottam.“ „Ha-zám nyelvéért éltem haltam ’s azt mások nyelve elnyomásával hazámban uralkodóvá emelni, egyetlenné tenni igyekeztem ’s min-den lakost szabad magyarrá tenni óhajtottam.“¹¹¹ Farkas Sándor önvallomása 1848 későbbi politikai programja, a reformeszmék művészi megfogalmazású, drámai erejű hitvallása. De a reform-eszmék Farkas Sándor megfogalmazásában távolról sem azono-sak azzal a „democratiával“ és „kozmpolitizmussal“, mely a félig megvalósult nagy eszmék romjain a század második felében ural-kodóvá lett. Farkas Sándor maga határozottan leszögezi álláspont-ját a nemzetköziséggel szemben. „Gyűlöltem a hideg cosmopolitiz-must, mely a nemzetiségnek legnagyobb métellye. A tulzásig meg-vetettem azokat s bosszusan gyűlöltem, kik nemzetem éléhaladtát, mivelődését és nyelvét akadályoztatták, vagy az iránt hidegek voltak. Háládatlan czudaroknak tartottam, kiknek nem a nemzeti nyelv volt szívök ’s társalkodások nyelve.“¹¹²

Farkas hazafias, költői és vallási életszemlélete egyaránt a

¹¹⁰ *Bölöni Farkos Sándor naplója*, 1835. febr. 8. Uo. 29—30.

¹¹¹ *Bölöni Farkos Sándor naplója*. 1835. febr. 8. Uo. 31—32.

¹¹² *Bölöni Farkos Sándor naplója*. 1835. febr. Uo. 32—33.

„szabadság“ gondolatából, annak eszményien elképzelt principiumából fakadt. Farkas hívő unitárius volt, egyházát és vallását rajongásig szerette, végrendeletében minden vagyonát ráhagyta, de a kötött formákat és a bigottságot vallási téren sem szerette. „Istenemtől nem rettegetem, neki nem hízelegtem, előtte nem mászkáltam, gyermekkorom óta formába öntött imádsággal soha nem folyamodtam hozzája, hanem jóllétem vagy bánatom közt, templomban, vagy mezőn, midőn csupa önkéntes sugallás által jött, felsőhajtottam, lelkemet egészen kitártam előtte, s folyamodtam hozzája, mint legmeghittebb barátomhoz.“¹¹³ Vallásos és hazafias hitét ugyanaz a mélység és a javítani akarásnak ugyanaz a szándéka és komolysága hatja át, ami irodalmi és társadalomszervezői elveit. Életét küldetésnek érzi és ha ebben sokszor kételkedik is, az isteni gondviselésbe vetett hite megvigasztalja. Kételyei között Istenhez fordul, neki tárja fel lelke legrejtettebb vívódásait, tőle várja nemzete és élete nagy kérdéseinek megoldását. „Nem pirul-e soha szebb hajnala a magyarnak?“ — írja Farkas vallomásaiban. — „Hasztalan volt annyi tiszta szándék, buzgó igyekezet? és a még tisztalelkű ifjúságnak annyi szent hevületi is? És ő, teremtő, imádságainknak buzgó felfohászkodásait sem bocsátottad-e zsámolyod eleibe? Mi csak a te törvényeidet, a természetnek szent törvényeit akartuk megvívni magunknak.“ „Mi csak szabadok akartunk lenni, hogy a szabad emberek tiszta hálája dicsőítsen. És ime, ő teremtő, megcsüggedve ingadoz hitünk. A mi türelmünk lankadoz s hibáztat-s-e, ha sujtolásidnak hosszas, súlyos szenvedés alatt elfáradva, a kétségbeesettnek elkeseredett pillantásaival tekintgetünk fel hozzád enyhületet vagy vesztet kérné.“¹¹⁴ Farkas Sándor vallomása a kételyek és bizonyosságok, a reményvesztés és a boldog derülátás között örökké vergődő mély magyarok hitét fogalmazta időt álló, napjainknak is szóló sorokba. KÖLCSEY, VÖRÖSMARTY, SZÉCHENYI és ADY nemzet-szemléletének hangja ez, lesujtó, kételyeket ébresztő, de ugyanakkor a megtisztuláson át felemelő és utatmutató! Vignyi peszsimizmusához hasonló az övé, mely vállalja férfiasan az élet tragikus szerepének síríg való hordozását, mert az életet isteni eszköznek, a mások érdekében való elrendeltetésnek tartja.

Betegsége elhatalmasodásával egyre inkább a halálra gondol, bár a lélek tüze egyelőre uralja törékeny testét. Keserűen írta még betegsége kezdetén DÖBRENTÉnek: „Hiába törekszünk min-

¹¹³ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. febr. 8. Uo. 33—34.

¹¹⁴ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. febr. 11. Uo. 36—37.

den filozófiával, a test hanyatlásával oda a lélek ereje is.¹¹⁵ „A sok únalmas baj rám nézve naponként szaporodik, bánatba ejt, hogy a minél tovább haladok, annál kevesebbet élhetek magamnak és barátainak.“ 1835-ben elkészíti végrendeletét, melyben élete kincsét, oly nagy áldozatokkal gyűjtött könyvtárát szeretett intézetének, a kolozsvári unitáriusok kollégiumának hagyományozta. 1841 január 12-én KELEMEN BÉNI-nek azt írja, hogy ereje naponként „hanyatlik“ és el van keseredve, mert érzi, hogy „a gyáva testtel, a lélek ereje is gyengül.“¹¹⁶ Élete utolsó éveiben gyakran ment üdülni, főként Borszékre, de hanyatló egészségét nem sikerült helyreállítania. Egyetlen vigaszát barátai leveleiben és kedvenc klasszikus íróiban találta. Élete utolsó évében az élet és halál nagy titkairól elmélkedik. „A betegség — írja — az erkölcsi tanulságok legérdekesebb tárgya, a rossz egészség része a halálnak; könnyebben viseljük el a betegséget, ha meggondoljuk, hogy ez az állapot sincs vigasz nélkül.“ „Barátainkhoz inkább vonzódunk; kevesebbet élünk a világnak, hajlékunk pedig egy egész Panoráma: a szikrázó tüzet órákig mily csendes élvezettel tekintjük, ágytakarónk s paplanunk vrágaiban anyi érdeket talál szemünk! A léleknek nincs szülőtföldje: hatása mindenfelé kiterjed, él, teremt minden hazában, hová a sors veti, csak kétszer van szünete; midőn porhüvelyét felölti és levetkezi.“ „Egész létezésünk — írja elmélkedése végén Farkas — a halálra való készülgetéssé válik“, de nekünk vannak ennél „szentebb“ kötelességeink, „melyek előtt a test semmi, mert nemcsak arról kell gondoskodnunk, hogy éljünk, hanem, hogy nemesen éljünk.“¹¹⁷ Mintha Montaigne szavait hallanók, úgy filozófál élete végén, a nagy halál közeledtét várva Farkas Sándor. És a halál, amitől félt, de amivel bátor lélekkel nézett szembe, eljött. A törekeny test és az eszmék világában izzó lélek hosszú harcában végül is kialudt a fáklya, mely annyi nagy erdélyi szellemtestvérehez hasonlóan másoknak világítva „önmagát emésztette el.“ 1842. február 2-án halt meg, 47 éves korában.

Sírja felett PÁLFFY JÁNOS képviselő mondott búcsúbeszédet, aki jellemét a következő szavakban örökítette meg emlékiratában: „Kifogyhatatlan jószívúséggel és becsületességgel birt és sok ész és ismerettel. Megholt Kolozsvárt 842-ben országgyűlés

¹¹⁵ Bölöni Farkas Sándor levele Döbrentei Gábornak. Kolozsvár. 1825. nov. 28. Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 321.

¹¹⁶ Bölöni Farkas Sándor levele Kelemen Bénihez. 1841. jan. 12. Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 322.

¹¹⁷ Bölöni Farkas Sándor kézírata. Közli: Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 322—323.

folyama alatt. Követtársaim engem biztak meg gyászbeszédet tartani sirjánál és én megtartottam azt csikorgó hidegben, melegen érző keblemben őszinte tisztelet és szeretettel az elhunyt iránt.¹¹⁸

Néhány évvel később, közadakozásból díszes síremléket állítottak sírja felé, a kolozsvári Házsongárdi-temető északi részén. A város felé néző, a többi sírok közül kiemelkedő oszlopon mellszobra áll, alatta egyszerű szavak jelzik, hogy „itt nyugszik Bölöni Farkas Sándor, északamerikai utazó.“ Neve, írásai, emléke évtizedekig benne élt a köztudatban, neki azonban nem adta meg a sors, hogy eszméi diadalát, a 48-as szabadságharcot megérhesse. Munkásságáról egyetlen átfogó, élete minden részletére kiterjedő nagy tanulmány jelent csak meg, Jakab Elektől, a Keresztyén Magvető 1870-ik évfolyamában. Farkast még ekkor annyira ismerték, hogy Jakab Elek mellőzi az „Északamerikai utazás“ részletes taglalását azzal az indokkal, hogy ezt a művet úgyis „ismeri minden mivel magyar ember.“¹¹⁹

Kortársaira gyakorolt nagy hatását szépen fejezik ki Orbán Balázs ihletett szavai Bölönnel, Farkas Sándor szülőfalujával kapcsolatban. „Bölön szülte Farkas Sándort — írja Orbán Balázs — a híres amerikai utazót, kinek sokáig tiltott igen jeles munkája, egyike volt az ébredő magyar irodalom legremekebb e nembeli termékeinek; s kinek mint tűzlelkű hazafinak úgy a politikai pályán, mint a nevelésügy körül nagy érdemei vannak; már csak azon jeles könyvtár, melyet a kolozsvári unitárius kollégiumnak ajándékozott, s melyet gyarapítására szolgáló alapítvánnyal látott el, megérdemelné, hogy neve halhatatlan legyen, de azzá tette azt irodalmi munkája által, mely a szunnyadozott hazafias érzület felkorbácsolására oly ébresztőleg hatott, mely eddig nem hallott hangon beszélt az önértetre ébredt nemzethez. Ki az közülünk, ki ezen kapós munkát már fiatal éveiben ne olvasta volna; ki az, kinek fogékony szívében annak megrázóan lelkesítő szavai fel ne villanyozták volna a honszeretnek magasztos érzeteit: ki az, kinek lelkébe Farkas szavai be ne oltották volna a hazafias lelkesültséget, a szabadságnak szerelmét. Én mint gyermek, mint serdülő fiatal olvastam azt el többször egymás után, csaknem könyv nélkül tudtam, s az öntudatos hazaszeretet s a szabadság

¹¹⁸ Pálffy János, *Magyarországi és erdélyi urak*. Kolozsvár, 1939. I k 150. Bevezetéssel ellátta: dr. Szabó T. Attila.

¹¹⁹ Jakab Elek, *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 196.

imádását e perctől fogva érzem keblemben fellángolni. Farkas munkája volt az én politikai hitvallásomnak kátéja.¹²⁰

Száz év alatt azonban kihullott élete és munkássága emléke „az idő rostájából”. Egyházán és szűkebb hazáján kívül kevesen tudják, hogy mit jelentett élete és példamutatása. Írásai nagyrészt még ma is kiadatlanok, pedig a 48 előtti kor legbecsesebb erdélyi emlékei közé tartoznak.

Jelentősége több irányú. Wesselényi mellett ő az erdélyi reformnemzedék legkiválóbb tagja, legmélyebbre tekintő látónoka. Írásai a kor egyik legkitűnőbb erdélyi stílisztája emlékét őrzik, de a stíluson túl mondanivalóinak mélysége ma is eleven erővel hatnak. Életpéldája, nemes jelleme, önzetlen és férfias sorsvállalása a legszebb erdélyi jellemek, a Körösi Csorna Sándorok és Mikó Imrék mellé állítják. Lelki fejlődésének belső harcai, az örök magyar vívódások visszatérő jelképei. Élete és munkássága a minőségi magyarság életeszményének megvalósításában erőt adó példa, nemzeti felemelkedésünket szolgáló szimbólum!

Jancsó Elemér.

¹²⁰ Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása*. III. 22. Bpest, 1869.

BIBLIOGRÁFIA.

I.

Bölöni Farkas Sándor művei.

Nyomatásban megjelent művei:

Útazás Észak-Amerikában. Kolozsvár, 1834.

Útazás Észak-Amerikában. Második kiadás. Uo. 1835.

Útazás Észak-Amerikában. Harmadik kiadás. Uo. 1935.

Bölöni Farkas Sándor Naplója 1835. január 1-től 1836. január 6-ig*

Kolozsvári Nagy Naptár 1865. és a M. Polgár Nagy Naptára 1869—1870.

Kiadta: K. Papp Miklós. Újból megjelent az Erdély öröksébe IX. kötetében. Franklin T. Bpest, 1942.

Kiadatlan kéziratai:

Goethe: Az ifjú Werther gyötrelmei. Fordítás. Első és második resz. Kézirata a kolozsvári unitárius kollégium kéziratárában 509. sz.

Schiller: Don Carlos. Fordítás. Kézirata uo. 937. sz.

Mme de Stael: Corinna. Fordítás. Kézirata uo. 936. sz.

Erdély története. Kézirata uo. 1021. sz.

Európai útinapló. Kézirata uo. 959. sz.

II.

A Bölöni Farkas Sándorról írt fontosabb cikkek, tanulmányok és adatközlések.

Vajda Péter: Pesti levelek. Első füzet. 133—135. Kassa, 1835.

Bölöni Farkas Sándor levele a Magyar Tudományos Akadémiához. 1835. szept. 24. M. Tud. Társaság Évkönyve. III. Bpest, 1836.

Köváry László: B. Farkas Sándor. Székelyhon. 132—134. Kolozsvár. 1842.

Toldy Ferenc: Bölöni Farkas Sándor. M. Tudós Társaság Évkönyve. VI. 139. Bpest. 1840—1842.

Köváry László: B. Farkas Sándor: Beszélytár. 1843. I. füzet. 4—7.

B. Farkas Sándor levelei Kazinczyhoz, 1815—16-ban. Új Magyar Múzeum. 1855. 403—416.

Köváry László: B. Farkas Sándor. Napkelet. 1859. 104—105.

Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. III, 22. Bpest, 1869.

Jakab Elek: Bölöni Farkas Sándor és kora, (Képpel). Keresztyén Magvető V-ik kötet. 1870. 241—334.

Bölöni Farkas Sándor levele gr. Lázár Lászlóhoz. Uo.

Toldy Ferenc gyászbeszéde. Toldy Ferenc összegyűjtött munkái. V. Bpest, 1874.

K. Papp Miklós: Adalék Bölöni Farkas Sándor életéhez. Bölöni Farkas Sándor levele br. Wesselényi Miklóshoz. 1834. jan. 5. Történeti Lapok I. évf. I. félév 6—7. Kolozsvár, 1874.

K. Papp Miklós: A zsidói levéltárból. Bölöni Farkas Sándor levele br. Wesselényi Miklóshoz. 1822. dec. 5. Uo. II. évf. 845—846. Uo. 1876,

Jakab Elek: Kazinczy hatása Bölöni Farkas Sándorra. Figyelő. 1879. 257—279.

Kovács Lajos: Bölöni Farkas Sándor viszonya Kazinczyhoz. Keresztyén Magvető. 1884. 308—309.

* Bölöni Farkas Sándor naplója teljes egészében nem jelent meg. A megjelent részek idézeteit az Erdély öröksége IX-ik kötetéből vettem a meg nem jelenteket az eredeti kéziratból idéztem. Az eredeti kézirat száma 779. A kolozsvári unitárius kollégium tulajdonában van.

- Bölöni Farkas Sándor levele Augusztinovics Pálhoz. 1837. aug. 2. Uo. 162.
- Gróf Kuun Géza: Bölöni Farkas Sándor levelei gr. Gyulay Lajos hoz és testvéréhez gr. Frimont Karolinához. 1816—1837. (31 drb.) Keresztyén Magvelő. 1884. 357—362. 1885. 31—36, 94—98, 170—174, 228—233, 298—308.
- Gr. Kuun Géza: Erdélyi tudományos igyekezetek. Erdélyi Múzeum 1900. 1—18, 71—81.
- Kiss Ernő: Bölöni Farkas Sándor. Kolozsvár, 1902.
- Bölöni Farkas Sándor és Kazinczy Ferenc levelezése. Váczy István: Kazinczy Ferenc levelezése. XIII—XVIII k. Budapest, 1903—1908.
- Kelemen Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület multja és jelenje. Kolozsvár, 1909.
- Kelemen Lajos: Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására. Erdélyi Múzeum. 1909. 353—375.
- Kelemen Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története. Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859—1909. 6—79. Kolozsvár, 1909—1942.
- Kiss Ernő: Bölöni Farkas Sándor. Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére. 135—140. Kolozsvár, 1909—1942.
- Gál Kelemen: Bölöni Farkas Sándor és Kazinczy. Keresztyén Magvető. 1924.
- Oberding József: A kolozsvári Gondoskodó társaság. Kolozsvár, 1934.
- Varjas Béla: Erdély és irodalmunk nemzeti egysége. Bpest, 1934.
- Hatvany Lajos: Egy székelly nemes, aki felfedezte a demokráciát. Uo. 1934.
- Kozocsa Sándor: Az erdélyi irodalom története. Uo., 1936.
- Gál Kelemen: Jakab Elek élet és jellemrajza, Kolozsvár, 1938.
- Pálffy János: Magyarországi és erdélyi urak. Uo. 1939. Bevezette: dr. Szabó T. Attila. 1. k. 150.
- Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor könyvtára, Könyvtári Szemle. 1938. febr.
- Bisztray Gyula: Az erdélyi tudományos élet és az egyetemi gondolat. Erdély magyar egyeteme. Kolozsvár, 1941, 25—138.
- György Lajos: A magyar regény előzményei. Bpest, 1941.
- Vita Zsigmond: Erdélyi művelődési törekvések száz évvel ezelőtt, Magyar Kisebbség. 1941. 1. sz.
- Gál István: Részletek Bölöni Farkas Sándor nyugateurópai útinaplójából. Erdélyi Helikon. 1942. január.
- Gál István: Részletek B. Farkas Sándor nyugateurópai útinaplójából. Pásztortűz. 1942. febr.
- Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor párizsi naplójából. Uo. 1942. július.
- Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor. Ország Útja. 1942. aug.
- Péchy-Horváth Rezső: Száz éve, hogy meghalt Bölöni Farkas Sándor. Erdélyi Szemle. 10. sz. 1942.
- Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai. Kolozsvár, 1942.
- Jancsó Elemér: Alexandre Farkas de Bölön. Un voyageur d'Amérique. Nouvelle Revue de Hongrie. 1943. jan.
- Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor. Pásztortűz. 1943. febr.
- Jancsó Elemér: Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz. Keresztyén Magvető. 1943. 2 sz.
- Józan Miklós: Bölöni Farkas Sándor emlékezete. Keresztyén Magvető. 1943. 2 sz.

TARTALOM:

	Lap
<i>Méri István:</i> A Torma Zsófia-gyűjtemény bükki jellegű cserepei	1
<i>Knieszsa István:</i> Erdély víznevei	27
<i>László Gyula:</i> Kolozsvári Márton és György Szent-György szobrának lószerszámja	75
<i>Juhász István:</i> A középkori nyugati misszió és a románság	171
<i>Makkai László:</i> Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején	201
<i>Tamás Lajos:</i> A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése	349
<i>Jancsó Elemér:</i> Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága 1795—1842	395